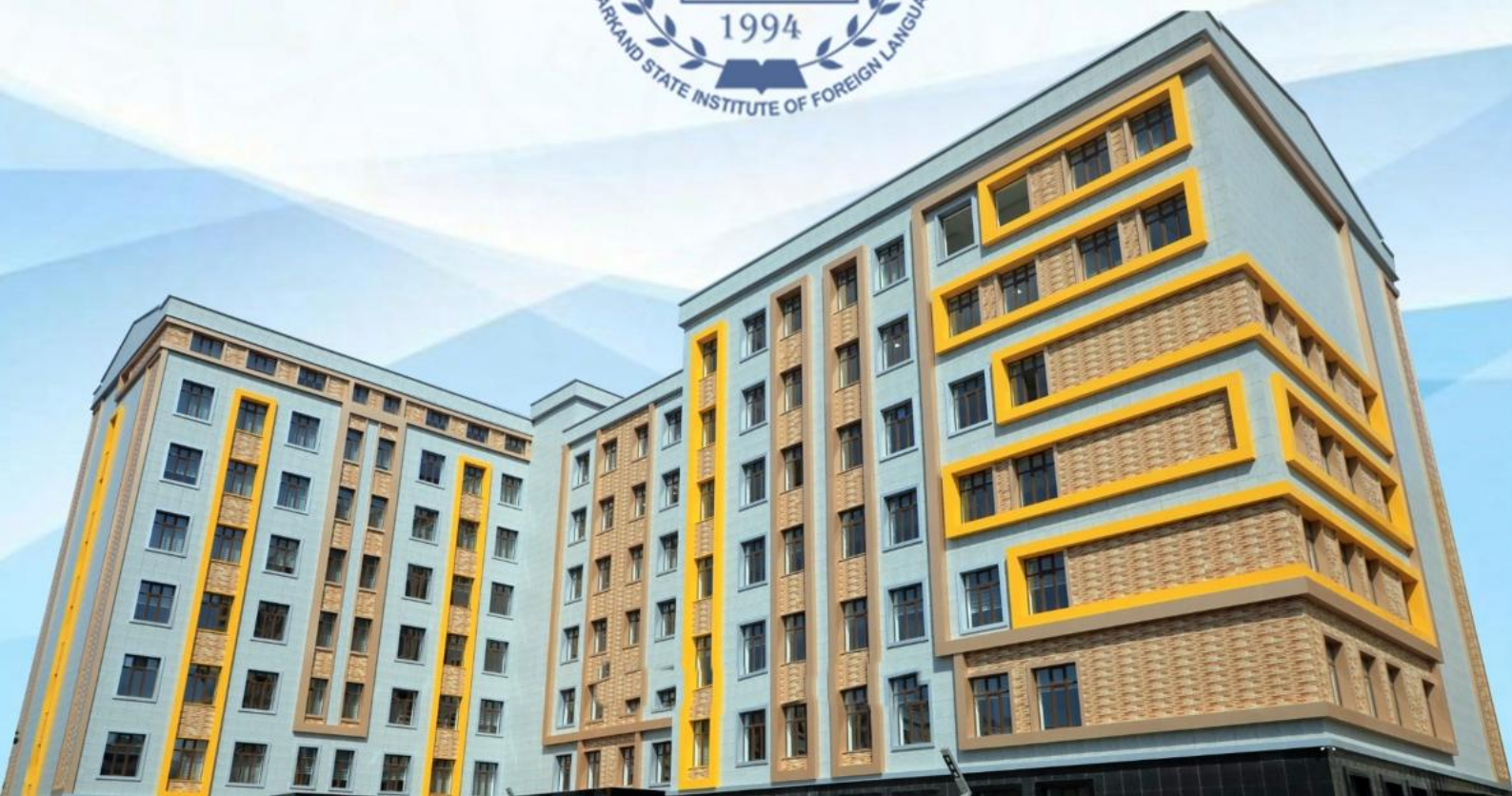
SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

“ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK VA DERIVATSION QONUNIYATLAR” MAVZUSIDAGI

RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY ANJUMANI

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT CHET TILLAR INSTITUTI

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK VA DERIVATSION QONUNIYATLAR

Respublika ilmiy-amaliy anjumani
MATERIALLARI
Samarqand shahri, 2026-yil, 16-oktabr

Samarqand – 2026

Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar. Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. - Samarqand: SamDCHTI nashri, 2026. – 715 bet.

Ushbu to‘plamdan “Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar” mavzusidagi respublika ilmiy-amaliy anjumani ishtirokchilarining maqolalari o‘rin olgan bo‘lib, undan barcha tilshunos, adabiyotshunos va pedagoglar foydalanishi mumkin.

Tahrir hay’ati:

Professor v.b.B.A.Xolikov	rais
Professor O.G‘aybullayev	rais o‘rinbosari
Professor Sh.S.Safarov	a’zo
Professor T.A. Bushuy	a’zo
Professor X.Z.Xayrullayev	a’zo
Professor A.M.Turobov	a’zo
Dotsent M.Rustamov	a’zo
Dotsent D.Sh.Mamirova	mas’ul muharrir
O‘qituvchi R.T.Rustamov	mas’ul kotib

To‘plamdan o‘rin olgan maqolalarning saviyasi, sifati va ilmiy dalillarning haqqoniyligi hamda mazmuni uchun mualliflar mas’ul.

© “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti, 2026

I SHO‘BA
TIL TARAQQIYOTINING DERIVATSION QONUNIYATLARI

IYERARXIK MUNOSABAT XUSUSIDAGI AYRIM MULOHAZALAR
(morfema va so‘z misolida)

Xayrullayev Xurshidjon Zayniyevich
Samarqand davlat chet tillar instituti
filologiya fanlari doktori, professor

Morfema morfologiyaning eng kichik birligidir. R.Yakobson ta’biri bilan aytganda, morfema grammatikaning minimal abstrakt birligi sanaladi [Новак Л., 1967.: 210.]. Ana shu jihatiga ko‘ra morfema o‘zining ishtirokida tashkil topayotgan ontologik mano anglatuvchi so‘zdan keskin farq qiladi. Yu.Nayda bu xususda mulohaza yuritganida, tilning biror hodisasini ham boshqalarining ishtirokisiz tavsiflab bo‘lmasligini, bu esa, o‘z navbatida, fonematik, morfologik va sintaktik hodisalar har birini ikkinchisining ishtirokisiz o‘rganish qiyinligini ko‘rsatadi. Zotan, til biri ikkinchisidan ajratilgan strukturalarni taqozo etmaydi. U funksional yaxlitlikdan tashkil topgandir [Nida E., 1949.: 2-3.]. Deskriptiv tilshunoslikda tilning har bir sathining voqeligi o‘zidan oldingi sath birliklariga bog‘liq ekanligi masalasiga jiddiy e’tibor qaratiladi. Unga ko‘ra, morfematik sath fonematik sath terminlari orqali, so‘z sathi esa morfematik sath terminlari vositasida talqin etilishi lozimligi alohida ta’kidlanadi [Bloch B., Trager G., 1942.: 53.].

Ingliz tilshunoslari U.S. Allen, S. Bayzell, R.F. Palmer, M. Xallidiylar esa har bir sath materiali tahlili o‘zicha avtonom xarakterda bo‘lishi lozimligini ta’kidlaydilar. Shu bois ular grammatika bilan fonologiya o‘rtasida bevosita aloqa yo‘q, degan g‘oyani olg‘a suradilar [Климов Г.А.,1967.: 65.].

Bizningcha, mazkur g‘oya bilan qo‘shilish qiyin. Agar bunga amal qilinadigan bo‘lsa, til sistemasining yaxlitligi masalasiga qarshi borgan bo‘lamiz. To‘g‘ri, fonologiya bilan grammatika bir xil hodisalar talqini bilan shug‘ullanadi deyish, haqiqatdan yiroqdir. Lekin shuni ham nazarda tutmog‘imiz lozimki, fonologik unsurlar tilning har bir sathi, hatto nutqiy sathlar materiali doirasida ham yashaydi. M.Xallidiy morfemaning fonemalar majmuasidan yoki fonologik materialdan tashkil topishi uning

lingvistik tahlili uchun asos bo‘la olmasligini va umuman, fonologiya bilan grammatika o‘rtasida bog‘lanish mavjudligini inkor etadi [Halliday M.A.K., 1961.: 281.].

N.D.Arutyunova deskriptivistlar tomonidan iste’molga kiritilgan morf(a) tushunchasiga ijobiy baho bermaydi [Арутюнова Н.Д., 1968.:71;99.] hamda morfemaning fonemalardan tashkil topishi haqida tilshunoslikda mavjud fikr va mulohazalarga ham qarshi chiqadi. Uning ta’kidlashiga ko‘ra, fonematik sath morfematik sathdan tilning gorizontal modelida oldin kela olmaydi. Amaldagi “…dan tashkil topadi” tushunchasi ana shu bois fonema bilan morfemaning munosabatini xarakterlay olmaydi [Арутюнова Н.Д.: 88.].

Ko‘p paytlarda so‘z o‘zak morfema tarzida qo‘llanishi ham mumkin. Bunday vaziyatda morfema bilan so‘z o‘rtasida sodir bo‘luvchi pog‘onali munosabat mavhumlashganga o‘xshab ko‘rinadi. Biroq masala mohiyatiga jiddiyroq yondashganimizda, morfema bilan so‘z o‘rtasida ayni paytda ham to‘laqonli pog‘onali munosabat shakllanayotganini kuzatamiz. Masalan, ingliz va o‘zbek tillaridagi ***happy/baxt*** so‘zining lingvistik holatiga e’tibor beraylik. Mazkur so‘z ayni paytda o‘zak morfema talabiga ham to‘liq javob bera oladi, zero, uni ma’noli qismlarga ajratib bo‘lmaydi. Ammo bir paytning o‘zida u so‘z maqomiga ham egadir. Demak, mazkur ikki tushunchaning har biri tilning alohida sathlari birliklari sanaladi. Bundan tashqari, ***baxt*** so‘zining (yoki o‘zak morfemaning) nol morfemalar bilan munosabati ham mavjud bo‘lib, bu munosabat orqali differensial belgilar ifodalanishini kuzatamiz: baxt=o‘zak morfema; baxt=ot, baxt-mavhum ot, baxt-birlik tushunchasi, baxt-bosh kelishik. Bu belgilar, albatta, so‘zga tegishli bo‘lib, uning grammatik ma’nolarini taqozo etadi. Boshqacha aytganda, ayni paytda so‘z sathida ichki pog‘onalilik hodisasi sodir bo‘lmoqda.

So‘zshaklda nol ifodali morfemalar orqali anglashilishi mumkin bo‘lgan grammatik ma’nolar haqida I.I.Revzin va G.D.Yuldashevalarning tadqiqot ishlarida berilgan ma’lumot diqqatga sazovordir. Bunda **yoz** fe’l shaklida nol morfema vositasida ifodalanayotgan differensial belgilar quyidagi tartibda ko‘rsatib beriladi: yoz+ø1+ø2+ø3+ø4+ø5+ø6+ø7. Ayni paytda ma’no ifodalanishi o‘zak bilan bog‘liq bo‘lgan barcha nollar o‘ziga xos tushuncha berayotgani, aniqrog‘i, 1,2,3,4,7 holatlarda nol orqali inkor, 5,6 holatlarda esa bo‘lishlilik ma’nosi ifodalanayotgani eslatiladi [Ревзин И.И., Юлдашева Г.Д., 1969.: 52.].

Mazkur ma’no ifodalarining o‘zbekcha tavsifini berish ancha murakkab. Shu bois bu o‘rinda V.B.Kasevichning ularga bergan izohini keltiramiz: ø1–неинтинсивность (inkor), ø2–невозвратность(inkor), ø3–некаузативность (inkor), ø4–неотрицательность (inkor), ø5–повелительность(tasdiq), ø6–2l. ед. чис. (tasdiq), ø7–невопросительность (inkor) [Касевич В.Б., 1988.:158.].

Ko‘rinadiki, berilgan so‘zshaklni o‘zak morfema deb oladigan bo‘lsak, ayni paytda, abstrakt holatda bo‘lsa-da, so‘zshakl bilan nol morfemalar o‘rtasida bo‘layotgan ichki pog‘onalilikni kuzatamiz.

Ravshanki, morfema strukturasini o‘rganishimizda so‘zga emas, balki fonemalarga murojaat etamiz. Zotan, til birliklarining pog‘onali munosabati ana shu tartibdagi bog‘lanishni taqozo etadi. Bu o‘rinda A.M.Muxinning quyidagi mulohazasini keltirish maqsadga muvofiqdir: “Gap strukturasini talqin etishda tilshunos so‘z turkumlari tushunchasiga murojaat etishi mumkin. Biroq so‘z turkumlarini o‘rganishda gap tushunchasiga ehtiyoj sezilmaydi. Ana shu o‘zi ham muayyan ketma-ketlikni taqozo etuvchi iyerarxiya tushunchasi haqida tasavvur uyg‘otadi” [Мухин А.М., 1967.].

Albatta, so‘z komponentlari uning struktur ko‘rinishlarini tashkil etuvchi morfemalar sanaladi [Gerd A.S., 1990.: 7.]. Biroq ba’zi morfemalar shaklan so‘zga tengdir. Ular jumlasiga grammatik ma’no ifodalovchi ko‘makchi va bog‘lovchilarni, so‘z qolipida keluvchi o‘zak morfemalarni kiritish mumkin. Bunday vaziyatda mazkur unsurlar bir paytning o‘zida so‘zni ham, morfemani ham taqozo eta oladi. Bu haqda A.S.Gerd quyidagilarni ta’kidlaydi: “Tilda muayyan birliklarning goh morfema, goh so‘z sifatida kelishi biror muammo paydo bo‘lishiga sabab bo‘lolmaydi. Zotan, bir fonemadan tashkil topgan morfemalar bo‘lganidek, bir morfemadan tashkil topgan so‘zlar ham bor” [Gerd A.S., 1990.: 9.].

Shuni ta’kidlash lozimki, so‘z sathida morfemalar qay tartibda qo‘llanilgan bo‘lsa, shu holatda so‘z bilan pog‘onali munosabat tashkil etadi. Bu xususda o‘zbek tili materiali asosida mulohaza bildirganida N.K.Yakubova quyidagilarni qayd etadi: “O‘zbek tilida har qanday so‘zshakl birinchi o‘zak morfema va undan so‘ng affiks morfemalar ketma-ketligini taqozo etadi” [Якубова Н.К.,1969.:141.].

Shunday qilib, morfema bilan so‘z o‘rtasidagi pog‘onali munosabatni so‘z doirasida belgilay olamiz. Bunda so‘z sathiga kirayotgan har bir morfemaning shu obyektda tutgan o‘rni ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bloch B., Trager G. Outline of linguistic analysis. – Baltimore, 1942. – C.53.
2. Halliday M.A.K. Categories of the Theory of Grammar. "Word", v. 17, 1961, №3. –P.281.
3. Nida E. Morphology: the descriptive analysis of words.2 ed. Ann Arbor, 1949. –P.2–3.
4. Арутюнова Н.Д. О значимых единицах языка // Исследования по общей теории грамматики. –М., 1968. –С.71;99.
5. Герд А.С. Морфемика в её отношение к лексикологии // Вопросы языкознания, 1990, №5. – С.7.
6. Гухман М.М. Грамматическая категория и структура парадигм// Исследования по общей теории грамматики. –М., 1968. –С.123.
7. Касевич В.Б. Семантика. Синтаксис. Морфология. –М., 1988. – С.158.
8. Климов Г.А. Фонема и морфема. –М.,1967. –С.65.
9. Ревзин И.И., Юлдашева Г.Д. Грамматика порядков и её использования// Вопросы языкознания, 1969, №1. –С.52.
10. Соссюр Ф.де. Труды по языкознанию. –М., 1977. –С.152.
11. Хаймович Б.С. Уровни языка и разделы лингвистики//Уровни языка и их взаимодействие. –М., 1967. –С.161.
12. Хайруллаев Х. З. Сўз, сўз бирикмаси ва гапнинг предикативликка муносабати //Номзод. дис автореферати. –Тошкент. 2001. – 23 б.
13. Хайруллаев Х. О лингвистической природе уровней языка и речи //Вопросы филологических наук. – 2009. №. 2. – С. 78-79.
14. Хайруллаев Х. Предикативлик ҳодисаси ва унинг ифода объектлари. –Тошкент. 2002. –100 б.
15. Якубова Н.К. Правила формального синтеза узбекских словоформ // Система и уровни языка. –М.,1969. –С.141.

SAMARQAND DERIVATOLOGIYA MAKTABI

Turniyazov Behzod Nigmatovich
Oriental universiteti professor vazifasini bajaruvchisi, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilshunosligida derivatsiya masalasining o‘rganilishi tarixi, xususan, taniqli tilshunos olim, professor Ne’mat Qayumovich Turniyozovning bu boradagi fundamental xizmatlari yoritilgan. N.Q.Turniyozov tomonidan asos solingan va 2008-yilda rasman tan olingan Samarqand derivatologiya maktabi, uning doirasida 1990 – 2024-yillar davomida nashr etilgan salmoqli ilmiy asarlar, darsliklar hamda amalga oshirilgan fundamental loyihalar haqida ma’lumot berilgan. Shuningdek, olim rahbarligida yetishib chiqqan shogirdlar va ularning tadqiqotlari tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: *maktab yaratgan ustoz, derivatologiya, semantik, leksik, sintaktik derivatsiya, kauzatologiya, retsiprokli derivatsiya.*

O‘zbek tilshunosligida derivatsiya muammolarining tizimli tadqiq etilishi 1980-yillarning o‘rtalaridan boshlandi. Bu yo‘nalishdagi dastlabki fundamental qadam tilshunos olim **Ne’mat Qayumovich Turniyozov** tomonidan tashlangan. U 1985-yilda Moskvadagi Tilshunoslik institutida E.R.Tenishev va N.A.Baskakov kabi taniqli olimlar muhitida o‘z ilmiy qarashlarini shakllantirdi. 1986-yil iyun oyida esa “Hozirgi zamon o‘zbek tilidagi gipotaktik qurilmalarning sintaktik derivatsiyasi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi[1]. Murakkab va qizg‘in bahslarga boy o‘tgan himoyada akademik G‘.A.Abdurahmonov, S.N.Ivanov va boshqa yetakchi olimlar tadqiqotga yuqori baho berishdi. Bu ish o‘zbek tilshunosligida derivatsiya mavzusidagi ilk muvaffaqiyatli tadqiqot bo‘lib qoldi.

N.Q.Turniyozov o‘z faoliyati davomida fundamental ilmiy maktab yaratishga erishdi. Jumladan, 2008-yilda bo‘lib o‘tgan “Til taraqqiyotining derivatsion qonuniyatlari” mavzusidagi Respublika ilmiy anjumanida olim asos solgan **Samarqand derivatologiya maktabi** rasman tan olingan [2. 3-5].

Samarqand derivatologiya maktabi o‘zining yuqori ilmiy salohiyati va sermahsul faoliyati bilan respublikamizda alohida o‘rin tutadi. Ushbu

maktab doirasida yaratilgan salmoqli ilmiy asarlar xronologik tartibda quyidagicha namoyon bo‘ladi:

1. N.Q.Turniyozov shakllantirgan poydevor asarlar: “O‘zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish” (1990), “Nazariy grammatikadan ocherklar” (1998), “Matn lingvistikasi” (2004) va “Xorijiy mamlakatlar lingvistik nazariyalari” (2007).

2. Derivatsiya va struktur sintaksis tadqiqotlari (2008–2009): B.N.Turniyozovning “Hozirgi o‘zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi” (2008), X.Z.Xayrullayevning “Til birliklarining pog‘onali munosabati” (2008) hamda N.Q.Turniyozov, K.A.Turniyozova va X.Z.Xayrullayevlarning “Struktur sintaksis asoslari” (2009) kabi monografiyalari.

3. Tizimli va semantik yo‘nalishdagi ishlar (2011–2016): N.Q.Turniyozov, B.N.Turniyozov va Sh.N.Turniyozovalarning “O‘zbek tili derivatsion sintaksisi” (2011), A.S.Rahimovning “Leksik va semantik derivatsiya muammolari” (2011) hamda Sh.N.Turniyozovaning “Hozirgi o‘zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari” (2016) monografiyalari.

4. Zamonaviy izlanishlar va yangi yo‘nalishlar (2022–2024): B.N.Turniyozovning “Kauzativ qurilmalar sintaktik derivatsiyasi” (2022), N.B.Mahmudovaning “Sintagmaning nutqiy voqelanishi” (2023), A.M.Turabovning “Kichik sintaksis muammolari” (2023) hamda B.N.Turniyozov va R.B.Turniyozovalarning “Kauzatologiya asoslari” (2024) nomli salmoqli tadqiqotlari.

Olimning tashkilotchilik salohiyati natijasida Samarqand davlat chet tillar institutida katta ilmiy siljishlar yuz berdi. Xususan, 2007-2011-yillarda professor N.Q.Turniyozov rahbarligida “Til taraqqiyotining derivatsion qonuniyatlari” yo‘nalishida **yirik fundamental tadqiqot loyihasi** olib borildi. Shu bilan birga, ustozning g‘oyasi va sa’y-harakatlari tufayli tamal toshi qo‘yilgan Respublika ilmiy-nazariy anjumani bugungi kunda ham o‘z qimmatini yo‘qotgani yo‘q. Bu ilmiy anjuman hozirgi davrda ham soha mutaxassislarini birlashtirgan holda an’anaviy tarzda o‘tkazib kelinmoqda.

Olim rahbarligida ko‘plab salohiyatli tilshunoslar yetishib chiqdi. Xususan, U.Boboyev, X.Xayrullayev, G‘.Yaxshiboyev, F.Shodiyev, Z.Qurbonov, S.Shodiyev, N.Sulaymonova, N.Mahmudova, R.Samandarov va A.Ibayevlar o‘z ilmiy ishlarini muvaffaqiyatli himoya qilishgan.

Olimning sermahsul ijodiy faoliyati natijasi o‘laroq, 1990-yilda “O‘zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish” o‘quv qo‘llanmasi ilm ahliga taqdim etildi. Unda sintaktik derivatsiya nazariyasining bir qator jihatlari zamonaviy o‘zbek tili manbalari negizida tadqiq etildi. Mazkur salmoqli ish so‘z birikmasi, sodda va qo‘shma gap strukturalarida til birliklarining qay darajada faol amal qilishi hamda ularning nutqiy voqelanishi qonuniyatlarini aniqlashga bag‘ishlanganligi bilan qimmatlidir [3].

N.Q.Turniyozovning iqtidorli shogirdlaridan biri U.Boboyev hozirgi o‘zbek tilida payt ergash gaplarning sintaktik derivatsiyasini fransuz tili bilan chog‘ishtirma planda o‘rganishga bag‘ishlangan nomzodlik ishini amalga oshirdi. Tadqiqotchi ushbu jarayonda kechadigan murakkab transformatsiya va transpozitsiya hodisalarini o‘zbek va fransuz tillari qiyosida tahlil etish barobarida, masalaning ekstralingvistik va sintaktik-paradigmatik jihatlarini ham yuksak ilmiy salohiyat bilan ochib berishga muvaffaq bo‘ldi [4].

Mazkur nufuzli maktabning munosib davomchisi A.G‘afforovning ilmiy izlanishlari parsellyativ va ilovali qurilmalarning sintaktik derivatsiyasini tadqiq etishga qaratilgan. Olim ushbu qurilmalarning yuzaga kelish jarayonini mustaqil sintaktik hodisa sifatida o‘rganib, ularning derivatsion tabiati va o‘ziga xos turlarini aniqladi. Ilovali strukturalarning “ilovaga ilova” ko‘rinishida voqelanishi, bosh gap bilan bir sintagmatik qatorda izchil kelishi hamda abzaslar miqyosida shakllanishi prinsiplarini yuksak nazariy saviyada ochib berdi. A.G‘afforov o‘zining mana shunday salmoqli tadqiqotlari bilan bugungi o‘zbek tilshunosligining eng faol yo‘nalishlaridan biri-nutq sintaksisi rivojiga ulkan hissa qo‘shib kelmoqda [5].

G‘.Yaxshiboyev ilmiy izlanishlarida o‘zbek tilshunosligida sodda gap sintaktik derivatsiyasini tadqiq etdi. U o‘z ishida sodda gapning yuzaga kelish qonuniyatlarini derivatsiya nazariyasi asosida mamlakatimizda birinchilardan bo‘lib ilmiy muomalaga olib kirdi. Tadqiqotda gapning tub, tayanch va umumiy struktura ko‘rinishlari tizimlashtirildi hamda gap hajmining kengayishi derivatsion jarayonlarga, jumladan, kompressiya usuliga tayanib sodir bo‘lishi isbotlandi. Hosila strukturalarni yaratishda mexanizm vazifasini o‘tovchi kontaminatsiya va konversiya kabi transformatsion usullar aniq lingvistik dalillar bilan asoslab berildi. Shubhasiz, ushbu asar sodda gap sintaksisini tizimli o‘rganishda muhim poydevor bo‘lib xizmat qiladi [6].

Tadqiqotchi B.Turniyozov professor R.Sayfullayeva ilmiy rahbarligida “Hozirgi o‘zbek tilida teng komponentli murakkab sintaktik qurilmalar derivatsiyasi” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini 2006-yilda muvaffaqiyatli himoya qildi va 2008-yilda shu nomdagi monografiyasini chop ettirdi. Ushbu tadqiqotda teng komponentli murakkab sintaktik strukturalarning derivatsion tamoyillari atroflicha talqin qilingan. Muallif an’anaviy qo‘shma gap tushunchasini derivativ planda o‘rganish jarayonida til birliklarining pog‘onali munosabat qonuniyati buzilayotganini aniqlaydi. Shu bois, u “qo‘shma gap” termini masala mohiyatini to‘laqonli aks ettira olmaydi, degan g‘oyani ilgari surib, fanga **“MSQ – murakkab sintaktik qurilma”** terminini kiritadi. Zero, olim nutq paradigmasida ikki mustaqil gap derivativ aloqaga kirishgach, bu jarayonda oddiy gap emas, balki yaxlit mikromatn voqelanishini g‘oyat to‘g‘ri asoslab bergan [7].

S.Shodiyevning tadqiqoti **turg‘un so‘z birikmalarining sintaktik derivatsiyasiga** bag‘ishlangan bo‘lib, unda tarkibli atamalar, onomastik birliklar, termin, parafraza va frazemalarning derivatsion xususiyatlari tizimli o‘rganilgan. Ishda sof turg‘un birikmalarning noideomatik tabiati dalillanib, ularning semantik va sintaktik derivatsiya mahsuli ekanligi, shuningdek, nafaqat semantik, balki sintaktik hodisa maqomiga ham egaligi asoslangan. Tadqiqotchi hozirgi kunda ushbu mavzuni yanada kengaytirib, doktorlik dissertatsiyasini tayyorlash ustida ishlamoqda [8].

N.Sulaymonovaning dissertatsiyasi gapning nominativ aspekti va sintaktik munosabatlarini derivativ planda yoritishga bag‘ishlangan. Ishda nutq birliklarining derivatsion tamoyillari, leksik va propozitiv nominatsiya masalalari hamda propozitsiya, kommunikativlik, predikativlik hodisalarining lingvistik maqomi va ularning kommunikativ jarayondagi sintezi mukammal ilmiy asosda ochib berilgan [9].

N.Mahmudovaning monografik tadqiqotida an’anaviy qarashlardan (V.V.Vinogradov ta’limotidan) farqli ravishda, **sintagmaning to‘laqonli sintaktik hodisa ekanligi** derivatsiya nazariyasi asosida isbotlangan. Ishda sintagma tahlilini so‘z sintaksisidan boshlash prinsiplari, lingvistik birliklarning pog‘onali munosabati, sintagmaning avtonomligi va kontekstdagi tabiati yoritilgan. F. de Sossyurning faqat “aniqlovchi + aniqlanmish” modeliga asoslangan qarashlari kengaytirilib, sintagmaning subyekt, to‘ldiruvchi va holning harakat bilan bog‘lanuvchi modellari hamda makrosintagma tushunchasi ilmiy asoslangan. Muallifning

fundamental bilimlar bazasi ushbu sohadagi mavjud nuqsonlarni aniqlash va sintagma talqinida yuksak natijalarga erishish imkonini bergan [10].

R.Samandarov sodda gap sintaktik shaklining applikativ model doirasida kengayishi muammolariga bag‘ishlangan muhim tadqiqotni amalga oshirdi. Olim o‘z ishida applikativ modelning gap hajmini kengaytirishdagi sinergetik quvvati hamda uning transformatsion va bevosita ishtirokchilar modellari bilan munosabatini tizimli tadqiq etdi. Aniq lingvistik dalillar asosida genotipik, genotip va fenotipik tillar salohiyatining mavhum hamda konkret ko‘rinishlarini tizimlashtirdi. Muallif applikativ modelning ajratilgan va uyushiq bo‘laklar, shuningdek, undalma kabi gap tarkibini kengaytiruvchi vositalar bilan aloqasini ko‘rsatib, uning sintaktik derivatsiya jarayonidagi yetakchi mexanizm sifatidagi maqomini mukammal ilmiy asosda isbotladi [11].

Z.Qurbonov o‘zining ilmiy izlanishlarini gipotaktik qurilmalar shakllanishining kognitiv-pragmatik xususiyatlarini aniqlashga qaratdi. Olim o‘z asarida gipotaktik tuzilmalardagi iyerarxik munosabatlar zanjiri va ularning makromatn sifatidagi tabiatini tizimli tahlil etdi. Derivatsion jarayonlar mahsuli bo‘lgan sintaktik paradigmalar hamda invariant qurilmalar talqinini mukammal darajada asosladi. Dissertatsiyaning salmoqli jihati shundaki, unda nutqiy situatsiyalarning mikromatn ortidagi roli, xususiy va umumiy kognitiv modellarning shakllanish mexanizmlari yoritilib, mikromatnning polipredikativ hamda ustpredikativ tabiati, shuningdek, uning kontekstdagi lingvistik vazifalari yuksak salohiyat bilan dalillab berildi [12].

Quvonarli holat shundaki, 2011-yili Samarqand tilshunoslik maktabi vakillarining ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi yana ikkita fundamental monografiyaning dunyo yuzini ko‘rishi bilan boyidi. Ushbu asarlar “Til taraqqiyotining derivatsion qonuniyatlari” yo‘nalishidagi OT-Ф8-086 raqamli Respublika Davlat granti mablag‘lari hisobidan nashr etildi. Ularning dastlabkisi A.S.Rahimovning “Leksik va semantik derivatsiya muammolari” nomli tadqiqotidir. Kitob sahifalarida so‘z yasalishi arxitektonikasi, uning usul va tiplari, shuningdek, derivatsiyaning lingvistik prinsiplari mukammal darajada yoritilgan. Muallif ichki va tillararo derivativ aloqalarni, semantik siljishlarni teran tahlil etish barobarida, jahon va milliy tilshunoslikdagi mavjud konseptual qarashlarga ham munosib ilmiy baho bergan [13].

Ushbu grant doirasida chop etilgan ikkinchi fundamental monografiya “O‘zbek tili derivatsion sintaksisi” deb nomlanib, u

N.Q.Turniyozov, B.N.Turniyozov va Sh.N.Turniyozovalar hammuallifligida bitildi. Monografiyada **so‘z birikmasi, gap, abzas va murakkab sintaktik qurilmalar (MSQ) derivatsiyasi** masalalari, shuningdek, predikativlik va transformatsiya hodisalari tizimli o‘rganilgan. Ishning boblari prof. N.Q.Turniyozov (1-bob), f.f.d. B.N.Turniyozov (kirish va 3-bob) hamda f.f.d. Sh.N.Turniyozova (4-bob) tomonidan yozilgan. Mazkur monografiya bugungi kunda tilshunos tadqiqotchilar tomonidan keng qo‘llanilmoqda [14].

Sh.Turniyozova tomonidan taqdim etilgan “Hozirgi o‘zbek tilida matn shakllanishining derivatsion xususiyatlari” nomli monografik tadqiqot lingvistik birliklar vositasida nutq birliklarining yuzaga kelishi hamda ularning nutqdagi faoliyatini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ishda matn voqelanishining derivatsion qonuniyatlari, xususan, makromatn komponentlari hisoblangan gap va murakkab sintaktik qurilmalarning matn ichidagi derivatsiyasi chuqur tahlil qilingan. Muallif gap hamda MSQ qolipidagi matn derivatsiyasi, abzasning alohida makrosistema ekanligi va uning derivatsion tabiati, shuningdek, matn tiplari kabi dolzarb hamda muammoli masalalar talqinini keng yoritib bergan [15].

Samarqand derivatologlarining navbatdagi ulkan muvaffaqiyati ilm-fanda mutlaqo yangi yo‘nalish – kauzatologiya sohasining asoslanishi bilan bog‘liqdir. Ushbu o‘choqda retsiprok tizimlarning derivatsion xususiyatlari ham muvaffaqiyatli o‘rganildi. To‘g‘ri, kauzativlik va retsiproklik tushunchalari xalqaro miqyosda ko‘p marta o‘rganilgan, biroq ularning derivativ rejadagi tahlili jahon tilshunosligiga yangicha tus olib kirdi. Sababi, tilning mazkur grammatik vositalariga hali hech kim derivatsiya prizmasi orqali qaramagan edi.

Ushbu inqilobiy yondashuv B.Turniyozovning fundamental tadqiqotlarida bo‘y ko‘rsatdi. Olim kauzativlikni oddiy grammatik kategoriya deb hisoblovchi qarashlarning nuqsonlarini ilmiy asosda fosh etdi. U ilmiy iste’molga “kauzativ derivatsiya”, “kauzatema”, “kauzaoperand” singari bir qator fundamental terminlarni taqdim etdi, affiksal hamda analitik kauzaderivatsiyadan tortib makromatn derivatsiyasigacha bo‘lgan murakkab tugunlarni yechib berdi.

Tadqiqotning yuksak salohiyati xorijlik yirik mutaxassislar – Irina Bondarenko (“Lambert Academic Publishing”, Germaniya) va doktor Edvard Muntyan (“London Journals Press”) tomonidan katta qiziqish va yuksak e’tirof bilan kutib olindi. O‘z izlanishlarini izchil davom ettirgan B.Turniyozov 2024-yilda hammualliflikda “Kauzatologiya asoslari”

monografiyasini nashr ettirdi. Muallif kauzatsiyaning barcha – mental, leksik, semantik, analitik, morfologik va sintaktik ko‘rinishlarini bitta konseptual ta’limot atrofida jipslashtirib, uni derivativ asosda o‘zbek tili manbalarida tadbiq etdi hamda fanga kauzatologiya nomli yangi yo‘nalishni kiritdi [16].

Yosh tadqiqotchilardan B.Sharipov o‘zbek tili materiallari asosida retsiprokli qurilmalar derivatsiyasini atroflicha o‘rgandi. U f.f.d. B.Turniyozov rahbarligida “Retsiprokli qurilmalarning semantik va sintaktik derivatsiyasi” mavzusidagi dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Mazkur tadqiqotda retsiproklik nazariyasi hamda o‘zbek tilida retsiprokli derivatsiya hosilalarining voqelanishi qonuniyatlari birinchi marta tizimli ravishda yoritildi. Muallif derivatsion jarayonlarni yuzaga keltirishda muhim o‘rin tutuvchi retsiprokli qurilmalarning semantik va sintaktik sathlardagi rolini aniqlab, retsiprokemalarni nutqda qo‘llash zarurati hamda o‘zaro munosabat situatsiyalarini ochib bergan. Shuningdek, ishda retsiproklikning ma’no turlari, retsiprokli predikatlar hosilasi, gap va MSQlar miqyosidagi retsiprokli derivatsiya muammolari hamda distantli, kontaktli, sotsiativ va komitativ retsiproklik kabi qator dolzarb masalalar o‘zbek tilshunosligida ilk bor tahlil qilindi. Ushbu salmoqli ilmiy ish Farg‘ona davlat universiteti professorlari M.Hakimov va G.Roziqovalar tomonidan juda yuqori baholandi [17].

Shu tariqa o‘zbek tilshunosligida derivatologiya sohasi asoslandi va hozirgi kunda u yanada rivoj topib bormoqda.

Adabiyotlar:

1. Турниязов Н.К. Синтаксическая деривация гипотаксиса в современном узбекском языке: Дисс. док. …филол. наук. – М.: Институт языкознания АН СССР, 1986.
2. Ш.С.Сафаров, Н.Б. Бегалиев, А.С.Раҳимов. Камтарин олим ва меҳрибон устоз, профессор Неъмат Қаюмович Турниёзов 70 ёшда // Систем-структур тилшунослик муаммолари. Республика илмий-назарий коференция материаллари. – Самарқанд: СамДЧТИ, 2010. – Б. 3-5.
3. Турниёзов Н.Қ. Ўзбек тили деривацион синтаксисига кириш. Ўқув қўлланма. – Самарқанд: СамДУ, 1990.
4. Бобоев У.Н. Синтаксическая деривация придаточного предложения времени в современном узбекском языке (в сопоставлении с

французском языком): Дис. кан. …филол. наук. − Алма-ата: Институт языкознания им. А.Байтурсынова, 1992.
5. Ғаффоров А.А. Ҳозирги ўзбек тилида парцеллятив ва иловали қурилмаларнинг синтактик деривацияси: Филол. фан. номз. …дисс. автореф. – Самарқанд: СамДУ, 1997.
6. Яхшибоев Ғ.Х. Ҳозирги ўзбек тилида содда гап синтактик деривацияси: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд: СамДУ, 2004.
7. Турниёзов Б.Н. Ҳозирги ўзбек тилида тенг компонентли мураккаб синтактик қурилмалар деривацияси. Монография. –Самарқанд: СамДЧТИ, 2008.
8. Шодиев С.Э. Турғун сўз бирикмаларининг синтактик деривацияси: Филол .фан. б. фалс. док. ...дисс. −Самарқанд: СамДУ, 2020.
9. Сулейманова Н.М. Гапнинг номинатив аспекти ва синтактик муносабатлар: Филол. фан .б. фалс. док. ...дисс. автореф. – Фарғона, 2019.
10. Mahmudova N.B. Sintagmaning nutqiy voqelanishi. Monografiya. – Qarshi: Intellekt, 2023.
11. Самандаров Р.Д. Содда гап синтактик шаклининг аппликатив модел доирасида кенгайиши: Филол. фан .б. фалс. док. ...дисс. автореф. – Фарғона, 2019.
12. Қурбонов З.О. Гипотактик қурилма шаклланишининг когнитив-прагматик хусусиятлари (Ҳозирги ўзбек тили мисолида): Филол. фан .б. фалс. док. ...дисс. автореф. –Самарқанд, 2019.
13. Раҳимов А.С. Лексик ва семантик деривация муаммолари. Монография. –Тошкент: Наврўз, 2011.
14. Турнёзов Н.Қ., Турниёзов Б. Н., Турниёзова Ш. Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. Монография. –Тошкент: Наврўз, 2011.
15. Турниёзова Ш.Н. Ҳозирги ўзбек тилида матн шаклланишининг деривацион хусусиятлари. Монография. –Тошкент: Extremum-press, 2016.
16. Turniyazov B.N. Kauzativ qurilmalar sintaktik derivatsiyasi. Monografiya. –Samarqand: SamDCHTI, 2022; Turniyazov B., Turniyazova R. Kauzatologiya asoslari. Monografiya. – Samarqand: SamDCHTI, 2024.
17. Sharipov B.S. Retsiprokli qurilmalarning semantik va sintaktik derivatsiyasi: Filol. fan. b. fals. dok. ...diss. – Farg‘ona, 2026.

ПЕРЕХОД НЕОЛОГИЗМОВ МЕЖДУ РАЗЛИЧНЫМИ ДИСКУРСИВНЫМИ СФЕРАМИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА

Сафин Дмитрий Шамилевич
преподаватель СамГИИЯ

Аннотация. В статье рассматривается междискурсивная мобильность неологизмов современного немецкого языка как один из показателей динамики его лексико-семантической системы. Особое внимание уделяется изменениям семантической структуры, сочетаемости и прагматической маркированности неологизмов.

Ключевые слова: неологизм, немецкий язык, дискурс, междискурсивная мобильность, семантическая трансформация.

Современный немецкий язык характеризуется высокой интенсивностью лексических изменений, обусловленных технологическими инновациями, цифровизацией, экологическими проблемами, трансформациями профессиональной деятельности и изменениями социальной коммуникации [1, 41; 5, 100; 11, 82]. Под междискурсивной мобильностью в настоящем исследовании понимается способность новой лексической единицы функционировать в нескольких дискурсивных сферах и в процессе такого перемещения изменять или расширять семантические, сочетаемостные и прагматические характеристики [20, 21; 17, 22; 13, 221].

Появление неологизма обычно связано с необходимостью обозначения нового объекта, процесса, явления или социальной практики. Поэтому на начальном этапе новая единица нередко оказывается тесно связанной с определённой коммуникативной сферой [18, 1114]. Однако общественная значимость обозначаемого явления способствует выходу слова за первоначальные дискурсивные границы. Междискурсивное перемещение непосредственно связано с семантической динамикой [14, 28]. Чем шире становится коммуникативная сфера употребления нового слова, тем выше вероятность изменения его исходной семантической структуры. Показательным примером является лексема *Homeoffice*. Первоначально её семантика непосредственно связана с

профессионально-трудовой сферой и обозначает работу из дома либо домашнее рабочее место. Массовое распространение дистанционной работы значительно расширило коммуникативную область данной единицы. *Homeoffice* стало активно функционировать не только в профессиональном и экономическом дискурсах, но также в законодательной, образовательной, медиальной и повседневной коммуникации. Ср.: *im Homeoffice arbeiten, Homeoffice machen, Homeoffice-Regelung, Homeoffice-Pflicht*.

Особенно интенсивная междискурсивная мобильность характерна для лексики, получившей распространение в период пандемии COVID-19 [2, 14; 4, 10; 15, 22]. Медицинская и эпидемиологическая терминология стала частью повседневного словаря носителей языка. Ср.: *Lockdown*. В немецкоязычной коммуникации данная единица быстро вышла за пределы медицинско-эпидемиологического дискурса и стала активно использоваться в политической, экономической, образовательной и бытовой коммуникации [12, 63; 3, 15]. При этом слово сформировало широкую словообразовательную парадигму: *Lockdown-Regeln, Lockdown-Maßnahmen, Lockdown-Folgen, Lockdown-Zeit, Lockdown-Politik*. Подобные образования показывают, что междискурсивное распространение сопровождается структурной интеграцией заимствования в словообразовательную систему немецкого языка. Другой характер имеет единица *Covidiot*, образованная посредством контаминационного сближения элементов *Covid* и *Idiot*. В отличие от относительно нейтрального *Lockdown*, данное слово изначально обладает ярко выраженным оценочным компонентом. Его функционирование находится на пересечении медицинского, общественно-политического, медиального и разговорного дискурсов. Медицинский компонент *Covid-* указывает на исходную тематическую область, тогда как второй компонент формирует отрицательную характеристику лица. В результате обозначение явления, связанного с медицинской ситуацией, превращается в средство социальной оценки.

Экологические неологизмы редко сохраняют исключительно специализированный характер, поскольку проблемы климата непосредственно взаимодействуют с политикой, экономикой, потребительским поведением и повседневной жизнью [8, 50]. Показательной единицей является *Flugscham* – букв. «стыд из-за

полётов на самолёте». Семантическая структура данного сложного слова объединяет действие *Flug* и эмоционально-оценочный компонент *Scham*. Следовательно, экологическая проблема получает интерпретацию через эмоциональное состояние человека. Первоначально *Flugscham* связано с экологическим дискурсом, поскольку обозначает чувство вины или стыда в связи с негативным воздействием авиаперелётов на климат. Однако постепенно слово начинает функционировать в туристическом, транспортном, социальном и медиальном дискурсах. Семантическая специфика единицы заключается в том, что экологическая категория переводится в область индивидуального поведения [19, 16; 9, 4]. В результате формируется цепочка: экологическая проблема → социальная норма → индивидуальная эмоциональная реакция [7, 4]. Это позволяет говорить не просто о переходе слова между дискурсами, а о реконцептуализации обозначаемого явления.

Лексика информационных технологий отличается особенно высокой способностью к междискурсивному распространению. Так, *Chatbot* первоначально относится к компьютерно-технологическому дискурсу и обозначает программную систему, предназначенную для автоматизированного взаимодействия с пользователем. Однако развитие цифровых сервисов и искусственного интеллекта привело к проникновению данной единицы в образовательную, банковскую, коммерческую, административную и бытовую коммуникацию. Семантическое ядро слова при этом остаётся относительно устойчивым, однако существенно расширяется его денотативная сфера. Один и тот же тип технологии начинает концептуализироваться как *Kundenservice-Chatbot, KI-Chatbot, Lern-Chatbot* и т. д. Междискурсивность в данном случае проявляется прежде всего через денотативное расширение и увеличение словообразовательной валентности. Более сложные процессы наблюдаются при функционировании единицы *Deepfake*.

В технологической сфере центральным является способ создания искусственного медиаконтента. В политическом и медиальном дискурсах на первый план выходят другие семантические компоненты –манипуляция, дезинформация, недостоверность [16, 23; 10, 18]. Таким образом, при междискурсивном переходе происходит перераспределение семантических признаков: технический

компонент отходит на периферию, а прагматические характеристики становятся коммуникативно доминирующими.

Анализ рассмотренных единиц позволяет выделить несколько основных механизмов, сопровождающих переход неологизмов между дискурсивными сферами. Во-первых, наблюдается детерминологизация, при которой специальная единица становится понятной широкому кругу носителей языка и входит в общеупотребительную коммуникацию. Во-вторых, существенную роль играет расширение значения. Выход за пределы первоначального дискурса увеличивает количество ситуаций, объектов и явлений, с которыми может соотноситься новая единица. В-третьих, происходит аксиологизация значения, то есть усиление оценочного компонента [6, 91]. Особенно отчётливо данный процесс проявляется у единиц *Covidiot, Flugscham* и *Greenwashing*. В-четвёртых, междискурсивное функционирование способствует метафоризации. Элементы технологической, медицинской или экологической лексики могут использоваться для интерпретации явлений, непосредственно не относящихся к исходной сфере. Наблюдается изменение прагматического потенциала неологизма. Единица может переходить от нейтральной номинации к оценке, критике, иронии или экспрессивной характеристике объекта. Следовательно, междискурсивное перемещение можно представить посредством модели: 1) возникновение номинации; 2) закрепление в исходном дискурсе; 3) медиализация; 4) расширение коммуникативной сферы; 5) семантико-прагматическая трансформация; 6) общеязыковая интеграция. При этом данная последовательность не является обязательной для каждого неологизма.

Список использованной литературы

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.
2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
3. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.

4. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
5. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.
6. Сафин Д.Ш. Теоретические особенности исследования современных немецких лексикографических источников // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro, 2024. - № 5. – B. 91-95.
7. Сафин Д.Ш. Лингвокультурологические реалии в немецкой лексикографической картине мира// Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. – Buxoro, 2024. - № 11. – B. 3-7.
8. Сафин Д.Ш. Особенности построения электронных словарных статей в netzverb online-wörterbuch // Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar, 2024 – P. 49-52.
9. Anatolyevna, B. (2025). Contemporary Contrastive Lexicography: Trends, Approaches, And Prospects. International Journal of Language Learning and Applied Linguistics, 4(4). https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i4.801
10. Bushuy T. Til va insoniyat tarixi // Til va jamiyat. Xalqaro ilmiy-nazariy konferentsiya materiallari. (Samarqand sh., 2003 yil 28-30 may) Samarqand. – 2003. B 15-18
11. Bushuy T. Contextual actualization of phraseology in English expressions //Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach. – 2015. – С. 81-84.
12. Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – Т. 1. – №. 3. – С. 62-67.
13. Bushuy T.A., Mukhammadieva R.K "English anthroponyms as phraseological units in the system of nominative units". Archive of Conferences, vol. 15, no. 1, Feb. 2021, pp. 221-4, https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/729.
14. Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(8), 2022. – С. 19–28.
15. Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.

DERIVATOLOGY IN LANGUAGE EDUCATION: THEORETICAL FOUNDATIONS AND EMERGING TECHNOLOGIES

Nafosat Buronova
Department of Innovative Educational Technologies and Methodology, Samarkand State Institute of Foreign Languages, Uzbekistan,

Abstract. This paper outlines the theoretical foundations of derivatology, the study of derivation as the formation of new lexical and syntactic units, and relates them to the Uzbek derivational tradition, to research on morphological awareness and to language technologies. It argues that the operand–operator–derivant model can guide the design of morphology-based teaching materials, but that existing Uzbek analysers do not yet annotate derivation explicitly. The paper is a narrative review and reports no new empirical data.

Keywords: derivatology; derivational morphology; Uzbek language; vocabulary learning; morphological analyser.

Introduction

Vocabulary underpins reading comprehension and communicative competence[1]. The mechanism that generates complex words is derivation, and the branch of linguistics devoted to it is derivatology. In English-language morphology, derivation is usually understood as the creation of new lexemes by affixation[2]. The Uzbek derivational school uses the term more broadly, for the formation of units ranging from a word to a complex syntactic whole through the interaction of a base (operand), a formative means (operator) and a result (derivant)[3]. The starting point for this broader view was Kurylowich's (1936) distinction between lexical and syntactic derivation.

Derivatology and educational technology are rarely discussed together. This paper therefore has three aims: to summarise the theoretical foundations of derivatology; to relate them to research on morphological awareness and vocabulary learning; and to examine how language

[1] 10. Nation, 2013; Schmitt, 2000
[2] 2. Bauer, 2003; Plag, 2003
[3] 14. Turniyozov, Turniyozov and Turniyozova, 2011

technologies could support the teaching of derivation, with particular attention to Uzbek. The paper is a narrative review. Sources were selected purposively: foundational works, Uzbek derivatological scholarship, and recent studies on morphological awareness, corpus use, Uzbek language technology and artificial intelligence in language education. No systematic database search was carried out, so the coverage should not be taken as exhaustive, and the paper reports no new empirical data.

Saussure (1916) treated language as a system of signs and separated language from speech and synchrony from diachrony, which gave later structural theories their starting point. American descriptive linguistics supplied analytical methods: Bloomfield (1933) distinguished free from bound forms and described constructions through their constituents, and immediate-constituent analysis was developed further by Wells (1947). Because immediate-constituent grammar could not relate, for example, active and passive sentences, Harris (1957) proposed transformational analysis, which Chomsky (1957) developed into generative grammar. Shaumyan (1965) proposed an applicative model that separates an abstract level of generation from its concrete realisation, and Hjelmslev (1953) proposed glossematics, a theory that describes language as pure form. The Uzbek derivational school relates its operand–operator–derivant model to this structural and generative heritage through the notion of syntactic derivation[4].

In this tradition, derivation is treated as a dynamic process in which an operator acts on a base (the operand) and yields a derivant. Transformation and derivation share this three-part structure, but derivation is the wider phenomenon[5]. Lexical derivation forms a new lexeme from a base lexeme. For example, the Uzbek base *bog‘* ("garden") yields *bog‘bon* ("gardener"), and *maktabdosh* ("schoolmate") implies the proposition "those who study in the same school". Because a derivant can conceal a proposition in this way, lexical derivation can be modelled with operators that nominalise, verbalise, adjectivise or adverbialise a base.

Syntactic derivation applies the same logic above the word. A sentence grows from a nuclear structure by successive expansion, from the verbal nucleus (V) to a structure with a nominal component (N+V) and then to further expansions (N+X+V), where X stands for any additional

[4] 14. Turniyozov et al., 2011
[5] 14. Turniyozov et al., 2011

element. In *bog'dan gul terdik* ("we pick up flowers from the garden"), the ablative marker *-dan* links the noun *bog;* to the verb. A terminological caution is necessary here. In this school, "operator" covers any means that activates a relation between components, including case suffixes, and is therefore wider than "derivational affix" in the narrow morphological sense, where case marking is regarded as inflection. The two usages should not be confused. Semantic derivation, finally, concerns how words acquire figurative or extended senses through metaphor, metonymy, paraphrase and idiom.

Classic studies showed that much of the vocabulary of school texts is morphologically related and that learners' knowledge of English derivational suffixes develops gradually[6]. A systematic review of intervention studies concluded that morphological instruction has modest but positive effects on literacy outcomes, especially for less skilled readers, although most of the studies concerned English-speaking children[7]. For second-language learners, Leontjev, Huhta and Tolvanen (2023) found that knowledge of derivational morphology is related to, but not reducible to, vocabulary breadth, so it needs to be taught and assessed in its own right.

These findings fit the operator-based view of derivation: teaching learners to recognise the operators that generate word families is, in effect, teaching the derivational paradigm of the language. In an agglutinative language such as Uzbek, where a root can take a long and ordered chain of suffixes, the rule-governed character of derivation may offer a natural scaffold for vocabulary teaching. This is a hypothesis to be tested, not an established result, because none of the studies cited above examined Uzbek.

Several resources exist for Uzbek. MorphUz is a rule-based analyser that combines stemming with suffix analysis to identify the root and affixes of a word form[8]. UzMorphAnalyser segments words using the set of inflectional endings, which reduces vocabulary size and supports lemmatisation and machine translation[9]. UzBERT is a BERT model pretrained on Uzbek text[10], but it was trained on Cyrillic-script data, which

[6] 9. Nagy and Anderson, 1984; Tyler and Nagy, 1989
[7] 5. Bowers, Kirby and Deacon, 2010
[8] 1. Abdurakhmonova, Ismailov and Sayfulleyeva, 2022
[9] 11. Salaev, 2024
[10] 8. Mansurov and Mansurov, 2021

limits its direct use with Latin-script classroom materials. None of these resources annotates derivation explicitly, and this is the main gap that derivatology could help to fill.

Corpus tools and artificial intelligence could add to this. A meta-analysis found positive overall effects of direct corpus use on language-learning outcomes[11]. A systematic review of artificial intelligence in second-language writing reports that learners perceived gains in grammatical accuracy, motivation and ownership of revision, but its authors stress that these effects are uneven and depend on instructional design[12]. Coupling a derivation-aware analyser with such tools could generate word-family exercises and give immediate feedback on derivational choices, but this is a design proposal whose effectiveness has not been demonstrated.

Conclusion.

The operand–operator–derivant model offers more than a tool for linguistic description: it can also serve as a principle for designing morphology-based teaching materials. Applied-linguistic evidence supports the teaching of derivational morphology, but it comes mainly from English, and the benefits for Uzbek remain untested. Existing Uzbek analysers do not annotate derivation, so aligning them with the operator typology is a priority for future work. The next steps are to build derivationally annotated Uzbek resources and to test morphology-based, technology-supported instruction in controlled classroom studies. Until then, the proposals in this paper should be read as hypotheses.

References

1. Abdurakhmonova, N., Ismailov, A., and Sayfulleyeva, R. (2022). MorphUz: Morphological analyzer for the Uzbek language. *2022 7th International Conference on Computer Science and Engineering (UBMK)*. IEEE.

2. Bauer, L. (2003). *Introducing linguistic morphology* (2nd ed.). Edinburgh University Press.

3. Bloomfield, L. (1933). *Language*. Henry Holt and Company.

4. Boulton, A., and Cobb, T. (2017). Corpus use in language learning: A meta-analysis. *Language Learning, 67*(2), 348–393.

[11] 4. Boulton and Cobb, 2017
[12] 7. Luo, Xia and Lu, 2025

5. Bowers, P. N., Kirby, J. R., and Deacon, S. H. (2010). The effects of morphological instruction on literacy skills: A systematic review of the literature. *Review of Educational Research, 80*(2), 144–179.
6. Chomsky, N. (1957). *Syntactic structures*. Mouton.
7. Luo, Y., Xia, Y., and Lu, X. (2025). A systematic review of the role of artificial intelligence in second language writing education. *Digital Studies in Language and Literature, 2*(2), 302–325.
8. Mansurov, B., and Mansurov, A. (2021). UzBERT: Pretraining a BERT model for Uzbek. *arXiv preprint* arXiv:2108.09814.
9. Nagy, W. E., and Anderson, R. C. (1984). How many words are there in printed school English? *Reading Research Quarterly, 19*(3), 304–330.
10. Nation, I. S. P. (2013). *Learning vocabulary in another language* (2nd ed.). Cambridge University Press.
11. Salaev, U. (2024). UzMorphAnalyser: A morphological analysis model for the Uzbek language using inflectional endings. *AIP Conference Proceedings, 3244*, 030058.
12. Saussure, F. de. (1916). *Cours de linguistique générale*. Payot.
13. Schmitt, N. (2000). *Vocabulary in language teaching*. Cambridge University Press.
14. Turniyozov, N., Turniyozov, B., and Turniyozova, Sh. (2011). *O'zbek tili derivatsion sintaksisi*. Navro'z.

MATN DEREVATSIYASIGA DOIR AYRIM QARASHLARGA MUNOSABAT

Zayniyeva Madina Xurshidjon qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
mustaqil izlanuvchisi
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Bizningcha, matn makrosegment maqomida qaralsa, abzas uning tarkibidagi mikrosegmentdir. Abzasning segmentatsiyasi jumlalarni, ya’ni sodda va murakkab sintaktik qurilmalarni tashkil etadi. Jumlaning segmentatsiyasi ularning tilning qanday belgilaridan tarkib topganini aniqlashga asos yaratadi. Bu esa, ayni chog‘da til va nutq birliklarining nafaqat paradigmatik va sintakmatik munosabatda ekanini, balki pog‘nali munosabatning ham faolligini muhim munosabat sifatida qayd etishga undaydi.

Matn tushunchasi tekst tushunchasi bilan uzviy bog‘liq. Bu ikki termin biri boshqasiga chambarchas aloqadadir. Matnda so‘z va iboralarning kommunikativ jihati emas, balki semantik belgilari, leksik qudrati, frazeologik mazmuni va uning real ifodasi kuzatiladi. Biroq bu tahlillarning hech biri matnning lingvistik tadqiqi, tavsifiga aloqador bo‘lmaydi. Bunda matnni o‘rganish deb qaralgan jarayonlar matnni emas, uning ichida til va nutq birliklarining namoyon bo‘lishiga oid ayrim masalalarni o‘rganishdan nariga o‘ta olmaydi.

Matnlar aniqlanadigan kommunikativ vazifaga ega til birliklari sifatida qaraladi hamda ular matnning aniqlovchi xususiyati yoki teksturasini belgilaydigan izchillik (cohesion), mantiqiylik (coherence) va informativlik (informativeness) kabi tamoyillar bilan tavsiflanadi. Matn yagona yaxlitlik sifatida individualdir. Matn – bu nutqiy faoliyat mahsuli, og‘zaki yoki yozma nutq mahsulidir. Matn masalasida olimlarning ta’rif va tavsiflari qanchalik turli-tuman bo‘lmasin, eng muhimi, so‘zlovchining stimulini qondirish uchun vujudga keluvchi reaksiya nutqni taqozo etadi. Chunki mazkur jarayon ko‘p qirrali bo‘lib, unda botiniy va zohiriy ifodalar to‘la o‘z in’ikosini topadi. Bu esa matnsiz amalga oshmaydi. Shu bois ham, matn global sintaktik qurilma maqomiga har tomonlama da’vo qilishga loyiq sintaktik strukturadir.

Matn o‘zidan kichik bo‘lgan, aniqrog‘i, o‘z tarkibida kommunikativ funksiya bajarayotgan, sintaktik faollik olayotgan birliklarning kompleks

munosabatidan vujudga keladigan qurilmani taqozo qiladi. Shu bois ham u o‘zida muallifning kommunikativ maqsadini, kutayotgan ta’siri, erishishi ko‘zda tutilgan natijasi, yuzaga keltirishi nazarda tutilgan stimuli va bu orqali sodir bo‘luvchi reaksiyani qamrab olishni nazarda tutgan nisbiy global sintaktik strukturadir.

Minimal matn va maksimal matn tushunchalari tilshunoslikda munozarali va bahstalabdir. Chunki bu tushunchalar mikro- va makromatn tushunchalari bilan tenglashtiriladi. Bizningcha, minimal matn tushunchasi bilan mikromatn tushunchasi o‘zaro bir xil emas. Xuddi shuningdek, makromatn va maksimal matn tushunchalari ham biri boshqasidan farq qiladi. Predikativlik ifodasi uchun eng kichik obyekt bu – jumladir. Matn – nutq birligidir. Uning eng kichik birligi esa, jumla hisoblanadi. Matn gaplardan emas, aniqrog‘i u jumlalardan tuziladi. Matn o‘zigacha bo‘lgan barcha birliklarning qo‘llanishida makro xarakterlidir. Shu bois ham uni galobal sintaktik qurilma sifatida qayd etish lozim bo‘ladi.

Abzasning tarkibidagi jumlalarning har birining ma’nosi abzasning umumiy ma’nosini ifodalashga xizmat qilsada, abzasda shakllanuvchi umumiy mazmunni mazkur abzas tarkibidagi jumlalar ma’nosi yig‘indisiga tenglashtirib bo‘lmaydi. Boshqacha aytganda, abzas tarkibidagi jumlalar har biri alohida alohida shakl va mazmunni berish uchun emas, balki shu abzasning mazmunini berishda ifodalovchi (shakl) ni taqozo etadi. Abzasning mazmuni esa ifodalanuvchi sifatida ana shu shakl orqali zohir bo‘ladi.

Sodda va murakkab sintaktik qurilmalarning matndagi maqomi va ularda predikativlik ifodasi borasida keyingi yillardagi mavjud qarashlarda nutqning minimal birligi sifatida gap nazarda tutilayotganining guvohi bo‘lishimiz mumkin. Biroq, shunga qaramay, gapni tilning birligi sifatida tavsiflash holatlari ham kuzatiladi. Gap nutqning asosiy birligi tarzida qayd etilgani bois, u nutqning minimal birligi maqomida matn hosil bo‘lishidagi asosiy konstitutiv komponentdir. Demak, abzas gap va murakkab sintaktik qurilmalardan tarkib topishi xususida shakllangan ilmiy mulohazaning ham izohtalab ekani namoyon bo‘ladi.

Bizningcha, gap tushunchasining o‘rniga jumla terminini qo‘llash va jumlalarning sintaktik tabiatidan kelib chiqqan holda uning turlari sifatida sodda sintaktik qurilmalar hamda murakkab sintaktik qurilmalarni belgilash o‘rinli bo‘ladi. An’anaviy grammatikada mavjud bo‘lgan gap haqidagi sintaktik nazariya bunday sintaktik qurilmalarni gap deb tan olsa ham, ular gapga xos bo‘lgan grammatik mezonlarning aksariyatiga mos

kelmaydi. So‘z-gaplarning predikativligi uning aytilish ohangiga bog‘liqdir. Aniqroq qilib aytganda, bu ma’lum vaziyat, kontekst, o‘ziga xos ohang orqali amalga oshadi. Shunday bo‘lmas ekan, so‘z-gapda kommunikativ funksiya o‘z ifodasini topmaydi.

Qayd etilgan fikrlar shuni ko‘rsatadiki, so‘z-gaplarda ega, kesim bo‘lmasa ham, voqelikka ro‘yi-rost munosabat ifodasi shakllangan bo‘ladi, predikativlik aniq ifodalanadi. Parataktik qurilma va uning predikativlik belgisi ko‘p jihatdan munozaralidir. Parataktik qurilmaning komponentlari sintaktikasida teng bog‘lovchilarning yoki yuklama, bog‘lovchi vazufasidagi *bo‘lsa, esa* so‘zlarining biri orqali o‘zaro munosabati kuzatiladi.

Parataktik qurilmalarning sintaktikasida qurilmaning ikkinchi qismi tarkibidan nutq muhitning talabiga ko‘ra hosila qurilmalarning grammatik va mazmuniy mukammalligini ta’minlash maqsadida ayrim bo‘laklar (birinchi misolda ega) tushirilgan. Biroq, shunday bo‘lsa-da, har bir komponentning mustaqil ekani xususida fikr bildirish qiyin. Shundan kelib chiqqan holda, parataktik qurilma tarkibiy qismlarining alohida tub strukturalarga asoslanishini dalillab bo‘lmaydi.

Gipotaktik qurilma va uning predikativlik belgisi ko‘p hollarda munozaralidir. Nazarimizda, buning o‘ziga xos sabablari bor. Chunki, mazkur tipdagi sintaktik qurilmalarda an’anaviy tahlilda bosh gap muhim o‘rinni egallagan. Shu bois ham, qurilmada bosh gapning mavqeyi baland hisoblangan. Tobe komponent maqomidagi qism – ergash gapning qurilmada kelishi uning o‘zi o‘zi uchun emas, balki bosh gap uchun yashashida ekani alohida qayd etishga dalil bo‘ladi.

Abzasning matndagi maqomi va undagi predikativlik nutqning kommunikativlikka ega bo‘lgan eng kichik birligi, ya’ni jumlaning tavsifiga ham bog‘liqdir. U tuzilishi va sintaktikasiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi. Bular sodda sintaktik qurilmalar va murakkab sintaktik qurilmalar sanaladi. *Jumla* matn tarkibidan o‘rin olishi uchun, avvalo, uning sintaktik strukturasidan o‘rin olishi lozim bo‘ladi. Mikromatnlarda jumlalar bitta aniq mavzu atrofida jamlanadi, makro matnlarda esa mikro matnlar global – gipermavzu ostida birlashtiriladi.

N. Kervalidze, “Mega matn” tushunchasi xususida ham munosabat bildiradi va, u “mega matn”ni bir muallifning mavzu jihatdan o‘zaro bog‘liq qisqa hikoyalari, she’rlari yoki hatto romanlari siklini o‘z ichiga olishini qayd etadi. Masalan, John Galsworthyning “The Forsyte Saga” trilogiyasi mega matnni ifoda etishini, chunki unga “The Man of

Property", "In Chancery" va "To Let" nomli romanlar kirib, har biri Forsaytlar oilasining ma'lum bir davrini tasvirlaganini dalil sifatida keltiradi. Biz bunga o'zbek adabiyotida yaratilgan Said Ahmadning "Qirq besh kun", "Hijron kunlarida", "Ufq bo'sag'asida" romanlaridan tarkib topgan "Ufq" trilogiyasini ham misol tariqasida keltirishimiz mumkin. Biroq bu romanlarning bir gepermavzuda birlashishi ularning makro yoki mega matn sifatida tavsiflanishining lingvistik prinsiplarini alohida qayd etishga ehtiyoj tug'diradi. Bu, albatta, o'zining konseptual lingistik asosiga ega bo'lishi lozim. Mazkur ta'rif "Fire!", "Help!" kabi bir so'zdan iborat matnlar mavjudligini anglashga undaydi. Bunday matn ko'rinishlari tegishli nutq aktlari konteksti bilan cheklangan bo'ladi.

Abzas haqida bildirilgan qarashlarda ham fikrlar bir xilligi kuzatilmaydi. Bu borada uni stilistik birlik, kompozitsion-stilistik birlik, stilistik-kompozitsion birlik, sintaktik birlik deb ta'riflovchilar o'z fikrlarini asoslab munosabat bildirishgan. Abzasni *stilistik birlik* (I.R. Galperin, S.E. Kryuchkov, L.Y. Maksimov), *kompozitsion-stilistik birlik* (N.S. Valgina), *stilistik-kompozitsion birlik* (B. O'rinboyev), sintaktik birlik (A.M. Peshkovskiy, A. G'ulomov, A.G. Rudnev, N. Turniyozov, B. Turniyozov, Sh. Turniyozova) sifatida qayd etilgan o'rinlar mavjud.

Matn tom ma'noda majmuaviy sistema va strukturani taqozo etishga qodirligi shubhasiz. Uning bu xususiyati mazkur qurilmalarning sintaktikasi orqali vujudga keladi. Matnning ushbu lingvistik tabiati tilshunoslikda uni global sintaktik qurilma maqomida o'rganilishiga asos bo'la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Chomsky N. Language and Mind. –Cambridge University Press. The Edinburgh Building, Cambridge, UK., 2006, – 209 p.
2. Hockett Ch. A course in modern linguistics. – New York, 1958. Published online by Cambridge University Press: 2016. – 660 p.
3. Khayrullaev K. Z. The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness //Abstract of candidate dissertation. – Tashkent. – 2001.
4. Paul H. Prinzipien der Sprachgeschichte. – Tübingen: Niemeyer, 1995. Digitized: 2009. – S.381.
5. Turniyozov N., Turniyozova K., Xayrullayev X. Struktur sintaksis asoslari //Samarqand: SamDCHTI. – 2009.

6. Ван Дейк Т.А. Язык. Познание. Коммуникация. – М.: Издательство: БГК им. И. А. Бодуэна де Куртенэ, 2000. – 308 с.
7. Гвоздев А.Н. Современный русский литературный язык. Часть II. Синтаксис. – URSS. 2022. – 352 с.
8. Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. – Изд. 3-е, стер. – М. URSS, 2008. – 248 с.
9. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. 4-е изд., прераб. – М.: Издательство “Флинта”, 2019. – 314 с.
10. Москальская О.И. Семантика текста // Вопросы языкознания. – Москва, 1980. -№ 6. – С. 33-34.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA DERIVATSIYA: QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL

Berdiqulova Shaxnoza Ruziqulovna
Kattaqo‘rg‘on davlat pedagogika instituti
Xorijiy tillar kafedrasi assistent-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida so‘z yasalishining asosiy usuli bo‘lgan derivatsiya qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Analitik tizimga moyil ingliz tili va agglyutinativ o‘zbek tilida prefiksatsiya, suffiksatsiya hamda konversiya hodisalarining o‘xshash va farqli tomonlari ochib beriladi. Yasovchi affikslarning mahsuldorligi, ma’no doirasi va birikish qoidalaridagi nomuvofiqliklar aniqlanib, ularning ingliz tilini o‘qitish jarayonidagi interferensiyaga ta’siri ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: derivatsiya, so‘z yasalishi, affiks, prefiks, suffiks, konversiya, mahsuldorlik, agglyutinatsiya, qiyosiy tipologiya, interferensiya.

Tilning lug‘at tarkibi doimiy ravishda boyib boradi va bu jarayonda so‘z yasalishi yetakchi o‘rin tutadi. Har bir til yangi tushunchalarni nomlash uchun o‘ziga xos vositalar tizimiga ega bo‘lib, ularning eng muhimlaridan biri derivatsiya, ya’ni mavjud o‘zak yoki negizga yasovchi affiks qo‘shish orqali yangi leksik birlik hosil qilishdir. Derivatsiya nafaqat lug‘atni boyitadi, balki tilning grammatik qurilishini, uning tipologik tabiatini ham yaqqol aks ettiradi.

Ingliz va o‘zbek tillari genetik jihatdan turli oilalarga mansub: ingliz tili hind-yevropa tillarining german guruhiga, o‘zbek tili esa turkiy tillarga kiradi. Tipologik jihatdan ham ular keskin farqlanadi: ingliz tili tarixiy taraqqiyot davomida flektiv tizimdan analitik tizimga yaqinlashgan bo‘lsa, o‘zbek tili agglyutinativ tillarning yorqin namunasidir. Shu bois ikki tilda derivatsiya hodisasini qiyoslash ham nazariy, ham amaliy ahamiyatga ega. Nazariy jihatdan u so‘z yasalishi universaliyalari va tipologik o‘ziga xosliklarni aniqlashga yordam beradi. Amaliy jihatdan esa o‘zbek tilida so‘zlashuvchi talabalarga ingliz tilini o‘qitishda uchraydigan xatolarning sabablarini tushuntiradi.

Maqolaning maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida affiksal derivatsiyaning asosiy turlarini qiyoslab, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlash hamda natijalarning ta’limdagi ahamiyatini

ko‘rsatishdan iborat. Tadqiqotda qiyosiy-tipologik, tavsifiy va komponent tahlil metodlaridan foydalanildi.

Morfemalar tartibi va derivatsiyaning umumiy tamoyili. Ikki tilda ham yasovchi affiks o‘zakka shakl yasovchi affiksdan oldin qo‘shiladi: *teach-er-s* va *o‘qi-tuvchi-lar*. Bu o‘xshashlik tipologik universaliya sifatida baholanadi. Biroq farq morfemalar zanjirining uzunligida namoyon bo‘ladi. Agglyutinativ o‘zbek tilida bir negizga bir necha yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalar ketma-ket, aniq chegara bilan qo‘shiladi: *ish-chi-lar-imiz-dan*. Ingliz tilida esa grammatik ma’nolarning katta qismi so‘z tartibi va yordamchi so‘zlar orqali ifodalanadi, affikslar zanjiri esa odatda qisqa bo‘ladi.

Prefiksatsiya. Qiyoslanayotgan tillar o‘rtasidagi eng katta farq prefiksatsiyada kuzatiladi. Ingliz tilida prefikslar mahsuldor va ko‘p ma’noli bo‘lib, ular inkor (*un-*, *in-*, *dis-*, *non-*), takror (*re-*), noto‘g‘rilik (*mis-*), zamon va o‘rin (*pre-*, *post-*, *sub-*, *inter-*), daraja (*over-*, *under-*) kabi ma’nolarni ifodalaydi: *unhappy*, *rewrite*, *misunderstand*, *prewar*, *overestimate*. Ingliz tilida prefiks, odatda, so‘z turkumini o‘zgartirmaydi, faqat uning ma’nosini aniqlashtiradi. Ayrim prefikslar bundan mustasno: *en-* (*danger → endanger*) va *be-* (*friend → befriend*).

O‘zbek tili turkiy tillar tabiatiga ko‘ra asosan suffiksal tildir, o‘z qatlamida prefikslar deyarli uchramaydi. Hozirgi o‘zbek tilidagi prefikslar fors-tojik va arab tillaridan o‘zlashgan: *be-* (*besabr*, *bebaho*), *no-* (*noma’lum*, *noqonuniy*), *ba-* (*badavlat*), *ser-* (*serhosil*, *sermahsul*), *bo-* (*boadab*). Ularning mahsuldorligi cheklangan bo‘lib, asosan o‘zlashgan negizlar bilan birikadi. Natijada ingliz tilidagi prefiksal ma’nolar o‘zbek tilida ko‘pincha suffikslar (*un-* ↔ *-siz*), ko‘makchi fe’llar (*rewrite* ↔ *qayta yozmoq*) yoki so‘z birikmalari orqali beriladi.

Suffiksatsiya. Suffiksatsiya har ikki tilda eng mahsuldor derivatsiya usulidir. Ikki tildagi yasovchi suffikslarning funksional muvofiqligi quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

Yasalish ma’nosi	**Ingliz tili**	**O‘zbek tili**
Shaxs, bajaruvchi	-er, -or, -ist: *teacher, actor, dentist*	-chi, -uvchi, -kor: *ishchi, o‘qituvchi, ijodkor*
Mavhum ot	-ness, -ity, -hood: *kindness, activity, childhood*	-lik: *mehribonlik, faollik, bolalik*
Harakat nomi	-tion, -ment, -ing:	-sh/-ish, -v: *yaratish,*

	creation, development	*rivojlanish*
Belgiga egalik	-ful, -ous, -y: *useful, dangerous, rainy*	-li, -dor: *foydali, xavfli, yomg'irli*
Belgining yo'qligi	-less: *useless, homeless*	-siz: *foydasiz, uysiz*
Fe'l yasash	-ize, -ify, -en: *modernize, simplify, widen*	-la, -lash, -lashtir: *zamonaviylashtirmoq, soddalashtirmoq*
Ravish yasash	-ly: *bravely, friendly*	-larcha, -ona: *botirlarcha, do'stona*

1-jadval. Ingliz va o'zbek tillarida yasovchi suffikslarning funksional muvofiqligi

Jadvaldan ko'rinadiki, ikki tilda bir qator suffiks juftliklari funksional jihatdan bir-biriga yaqin. Ayniqsa, ingliz tilidagi *-ful/-less* va o'zbek tilidagi *-li/-siz* juftliklari mazmunan simmetrik antonimik oppozitsiya hosil qiladi: *careful – careless* va *ehtiyotli – ehtiyotsiz*. Biroq bu simmetriya to'liq emas. O'zbek tilidagi *-siz* qo'shimchasi ingliz tilida nafaqat *-less*, balki inkor prefikslari orqali ham beriladi: *baxtsiz – unhappy*, *adolatsiz – unjust*, *sabrsiz – impatient*. Bundan tashqari, *-less* asosan ot negizlariga qo'shiladi, fe'l negizlari bilan kam uchraydi (*countless, tireless* kabi so'zlar istisno hisoblanadi). O'zbek tilidagi *-siz* esa deyarli barcha otlar bilan erkin birikadi.

Ikki til o'rtasidagi yana bir muhim farq ingliz tilidagi bir ma'noni ifodalovchi suffikslarning ko'pligidir. Mavhum ot yasashda *-ness, -ity, -ence, -hood, -ship, -dom* kabi qo'shimchalar qo'llanadi va ularning tanlovi negizning kelib chiqishiga (german yoki roman qatlami), urg'u va fonologik tuzilishiga bog'liq. O'zbek tilida esa shu vazifani asosan yagona *-lik* qo'shimchasi bajaradi: *do'stlik* (friendship), *bolalik* (childhood), *erkinlik* (freedom), *faollik* (activity). Demak, o'zbek tilida derivatsion tizim bir-biriga muvofiq, "bir shakl – bir ma'no" tamoyiliga yaqin bo'lsa, ingliz tilida sinonimik affikslar raqobati kuchli.

Fonologik jihatdan ham farq bor. Ingliz tilida ayrim suffikslar negizning urg'usi va talaffuzini o'zgartiradi: *ˈnation – ˈnational*, *ˈphotograph – phoˈtography*, *ˈpolitics – poliˈtician*. O'zbek tilida yasovchi qo'shimcha qo'shilganda negiz odatda o'zgarmaydi, qo'shimcha so'zga mexanik ravishda "yopishadi". Bu agglyutinatsiyaning asosiy belgisi

hisoblanadi. Ayrim hollardagina tovush o‘zgarishlari yuz beradi: *sariq* + *-ay* → *sarg‘aymoq*, *ulug‘* + *-ay* → *ulg‘aymoq* kabi.

Shuningdek, bir til affiks yordamida ifodalagan ma’noni ikkinchi til boshqa usulda beradi. Masalan, o‘zbek tilidagi *-dosh* qo‘shimchasi (*sinfdosh, yurtdosh, maslakdosh*) ingliz tilida asosan so‘z qo‘shish orqali ifodalanadi: *classmate, compatriot, like-minded person*. O‘zbek tilidagi *-xona* qo‘shimchasi esa (*kutubxona, oshxona, choyxona*) ingliz tilida qo‘shma so‘z yoki alohida leksema bilan beriladi: *library, kitchen, teahouse*.

Konversiya. Konversiya (nol derivatsiya) ingliz tilining eng mahsuldor so‘z yasash usullaridan biridir. Bunda so‘z hech qanday affikssiz boshqa turkumga o‘tadi: *water – to water*, *book – to book*, *salt – to salt*, *empty – to empty*. Bu hodisaning keng tarqalishiga ingliz tilining analitik tabiati, ya’ni morfologik ko‘rsatkichlarning ozligi va so‘z tartibining qat’iyligi sabab bo‘lgan. O‘zbek tilida bunday yasalish juda cheklangan. Otdan fe’l hosil qilish uchun albatta yasovchi qo‘shimcha talab qilinadi: *tuz* → *tuzlamoq* (to salt), *ish* → *ishlamoq* (to work), *bo‘yoq* → *bo‘yamoq* (to paint).

Shunday qilib, ingliz tilida affikssiz yasalgan so‘zga o‘zbek tilida odatda affiksal yasama so‘z mos keladi. Bu farq ikki tilning tipologik mohiyatini aniq ko‘rsatadi: agglyutinativ tilda derivatsion ma’no albatta moddiy shaklga ega bo‘ladi, analitik tizimga moyil tilda esa u sintaktik pozitsiya orqali ham ifodalanishi mumkin.

Aniqlangan farqlar o‘zbek tilida so‘zlashuvchi talabalarning ingliz tilini o‘zlashtirishida muayyan qiyinchiliklar va interferensiya xatolariga olib keladi. Kuzatishlarimiz asosida quyidagi tipik holatlarni ajratish mumkin.

Birinchidan, inkor prefiksini tanlashdagi xatolar. O‘zbek tilidagi universal *-siz* va *no-* qo‘shimchalariga tayanadigan talabalar ingliz tilidagi *un-, in-, im-, il-, ir-, dis-, non-* prefikslarini farqlashda qiynaladi va *impossible, illegal, dishonest* o‘rniga **unpossible, *unlegal, *unhonest* kabi noto‘g‘ri shakllarni qo‘llaydi.

Ikkinchidan, suffiksni ortiqcha umumlashtirish. O‘zbek tilidagi *-lik* ning universalligi ta’sirida talabalar barcha holatlarda *-ness* dan foydalanib, **freeness* (freedom o‘rniga), **childness* (childhood o‘rniga) kabi so‘zlarni yasaydi.

Uchinchidan, konversiyani tanimaslik. Talabalar *They water the garden* yoki *She booked a room* kabi gaplarda otning fe’l vazifasida

kelganini anglamay qoladi, chunki ona tilida fe'l albatta maxsus qo'shimchaga ega bo'ladi.

Qiyosiy-tipologik tahlil shuni ko'rsatdiki, ingliz va o'zbek tillarida derivatsiya lug'atni boyitishning asosiy vositasi bo'lib, har ikki tilda suffiksatsiya yetakchi o'rin tutadi. Yasovchi affiksning shakl yasovchi affiksdan oldin kelishi umumiy qonuniyat sifatida namoyon bo'ladi. Shu bilan birga, jiddiy tipologik farqlar mavjud: ingliz tilida prefiksatsiya va konversiya yuqori mahsuldorlikka ega, o'zbek tilida esa prefikslar faqat o'zlashgan qatlamda uchraydi, konversiya esa substantivatsiya bilan cheklanadi. Ingliz tilida sinonimik affikslar ko'p va ularning tanlovi etimologik hamda fonologik omillarga bog'liq, o'zbek tilida esa agglyutinativ "bir shakl – bir ma'no" tamoyili ustun turadi.

Mazkur farqlarni hisobga olish ingliz tilini o'qitishda interferensiya xatolarining oldini olishga, talabalarning leksik kompetensiyasini oshirishga xizmat qiladi. Kelgusida tadqiqotni korpus ma'lumotlari asosida kengaytirish va boshqa turkiy hamda agglyutinativ tillar materiali bilan qiyoslash istiqbolli yo'nalish hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Marchand H. The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation. – 2nd ed. – München: C.H. Beck, 1969. – 545 p.
2. Bauer L. English Word-Formation. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983. – 311 p.
3. Plag I. Word-Formation in English. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003. – 240 p.
4. Arnold I.V. The English Word. – Moscow: Vysshaya shkola, 1986. – 295 p.
5. Ginzburg R.S., Khidekel S.S., Knyazeva G.Y., Sankin A.A. A Course in Modern English Lexicology. – Moscow: Vysshaya shkola, 1979. – 269 p.
6. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. – М.: Наука, 1981. – 200 с.
7. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007. – 176 b.
8. Rahmatullayev Sh. Hozirgi adabiy o'zbek tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.
9. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullayev Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 400 b.
10. Katamba F. Morphology. – London: Macmillan, 1993. – 354 p.

ФРАНЦУЗ МЕДИАДИСКУРСИДА ДЕРИВАЦИОН МОДЕЛЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Бобоев Улаш Неъматович
СамДЧТИ Француз филологияси кафедраси мудири,филология фанлари доктори (DSc),доцент
E-mail: ulashboboyev@gmail.com

Аннотация. Мақолада замонавий француз медиадискурсида фаол қўлланилаётган деривацион моделлар ва уларнинг янги лексик бирликларни шакллантиришдаги функционал-прагматик аҳамияти таҳлил қилинади. Шунингдек, медиадискурснинг фаол ривожланиши, ижтимоий воқелик билан узвий боғлиқлиги ва аудиторияга таъсир кўрсатишга йўналтирилган коммуникатив хусусиятлари инобатга олиниб, аффиксация, композиция, аббревиация, конверсия ва контаминация каби сўз ясаш усулларининг медиа тилида намоён бўлиш шакллари ёритилади. Таҳлил натижалари numérisation, désinformation, influenceur, cyberattaque, cybersécurité, infox каби лексик бирликлар замонавий технологик, ижтимоий ва ахборот воқеликларини номлаш билан бир қаторда, медиаматннинг ихчамлиги, экспрессивлиги ва коммуникатив-прагматик хусусиятларини таъминлашда иштирок этишини кўрсатади. Деривацион жараёнлар француз медиадискурсида тил тизимидаги ўзгаришларни акс эттирувчи восита сифатида эмас, балки медиа коммуникациянинг номинатив ва таъсирчанлик стратегияларини амалга оширувчи механизм сифатида ҳам намоён бўлади.

Калит сўзлар: француз тили, медиадискурс, медиалингвистика, деривация, сўз ясалиши, деривацион модел, аффиксация, композиция, аббревиация, конверсия, контаминация, неологизм, медиа лексика, прагматика.

Замонавий тил тараққиётида оммавий ахборот воситалари ва рақамли коммуникация платформалари ижтимоий-луғавий ўзгаришларни тезкор акс эттирувчи муҳим дискурсив муҳит сифатида намоён бўлмоқда. Телевидение, радио, босма нашрлар, интернет журналистикаси, ижтимоий тармоқлар ва рақамли платформаларнинг кенг қўлланиши натижасида тилнинг функционал доираси кенгайиб, янги номинатив эҳтиёжлар юзага келмоқда.

Айниқса, медиадискурс ижтимоий, сиёсий, иқтисодий, технологик ва маданий жараёнларни тезкор номлашга эҳтиёж туғдириши билан лексик инновацияларни жорий этиш ва ривожлантириш макони сифатида муҳим аҳамият касб этмоқда. “Ижтимоий ҳодиса сифатида тилни нафақат унинг фаолият кўрсатиши ва муайян жамият аъзолари ўртасидаги лингвистик алмашинувларни тартибга солувчи код табиати нуқтаи назаридан, балки жамиятга хос бўлган институт сифатида ҳам қараш лозим. Бунда тил мазкур жамият тараққиёти қонунларига бўйсунади.” [6, p.17]

Медиадискурсни фақат ахборот узатиш воситаси сифатида талқин қилиш унинг коммуникатив табиатини тўлиқ очиб бермайди. Медиа матн аудитория диққатини жалб қилиш, воқеа-ҳодисаларни муайян нуқтаи назардан тақдим этиш, таъсир ўтказиш ва жамоатчилик муҳокамасини шакллантириш каби вазифаларни ҳам бажаради. Шу боис медиа матн тилида қисқалик, аниқлик, экспрессивлик ва янгиликка интилиш каби хусусиятлар алоҳида аҳамият касб этади [4, 390-392].

Мақоланинг долзарблиги француз медиадискурсида юзага келаётган янги лексик бирликларнинг қандай деривацион моделлар асосида шаклланиши ва ушбу моделлар медиакоммуникациянинг номинатив ҳамда прагматик эҳтиёжларига қандай хизмат қилишини аниқлаш зарурати билан белгиланади.

Тадқиқотнинг мақсади – француз медиадискурсида фаоллашган деривацион моделларни аниқлаш, уларнинг лексик бирлик ҳосил қилиш механизмларини тавсифлаш ва мазкур бирликларнинг медиаматндаги функционал-прагматик вазифаларини ёритишдан иборат.

Тадқиқот француз медиадискурсида деривациянинг назарий асосларини аниқлаш, аффиксация ва композициянинг маҳсулдор моделларини тавсифлаш, аббревиация, конверсия ва контаминациянинг медиа тилидаги ўрнини белгилаш, янги дериватларнинг номинатив, коммуникатив ва прагматик ёндашув асосида таҳлил қилиш вазифаларини қамраб олади.

Тадқиқотда тавсифий, деривацион-морфологик ва функционал-семантик таҳлил усулларидан фойдаланилди. Материал сифатида француз медиадискурсида қўлланадиган ва манбада келтирилган numérique, numérisation, médiatisation, digitalisation, désinformation, réinformation, déconnecté, cyberattaque, cybercriminalité, cybersécurité,

influenceur, infox каби лексик бирликлар олинди. Таҳлилда деривацион база, дериват ва деривацион формант ўртасидаги муносабат, шунингдек, ҳосил бўлган бирликнинг медиа мулоқотдаги вазифаси эътиборга олинди.

Мақолада асосий эътибор эмпирик кўрсаткичлар бўйича маълумотлар ёки корпус статистикасига эмас, балки тил бирликларининг лингвистик хусусиятларини сифат жиҳатидан очиб беришга қаратилган. Шунинг учун келтирилган мисоллар француз медиадискурсида кузатиладиган деривацион тенденцияларни намоён қилиш ва уларнинг функционал хусусиятларини очишга хизмат қилади.

Деривация – тилда мавжуд лексик бирлик асосида янги лексик бирлик ҳосил қилиш жараёни бўлиб, унинг натижасида асос бирлик янги семантик ёки грамматик хусусиятга эга бўлади [12, 63-64]. Деривацион таҳлилда деривацион база, дериват, деривацион формант, деривацион занжир ва деривацион уя тушунчалари муҳим аҳамиятга эга.

Масалан, informer, information, désinformation қаторида informer феълидан information оти, ундан эса префиксация асосида désinformation лексемаси шаклланган. Ушбу мисол деривацион муносабатларнинг босқичма-босқич ташкил топишини кўрсатади [11, 117-126].

Медиадискурс нуқтаи назаридан деривациянинг муҳим хусусияти – унинг янги ижтимоий ва технологик воқеликларни тезкор номлаш имкониятидир. Медиа тилидаги лексик инновациялар жамиятда пайдо бўлган янги объект, жараён ва концептларни қисқа номлаш билан бирга, уларга муайян семантик ва прагматик мазмун юклаши мумкин.

Француз тилида сўз ясашнинг маҳсулдор усулларидан бири аффиксация бўлиб, у префиксация ва суффиксация шаклларида намоён бўлади. Суффиксация, айниқса, жараён ва абстракт тушунчаларни номловчи отларни ҳосил қилишда фаол қўлланади [11, 117-126]. Ушбу ҳолат медиа дискурс материалларида қуйидаги мисоллар орқали ўз ифодасини топади: numérique → numérisation; médiatiser → médiatisation; global → globalization; digital → digitalization.

Numérisation лексемаси рақамлаштириш жараёнини ифодалаб, технология, таълим, иқтисодиёт ва давлат бошқаруви билан боғлиқ

медиаматнларда қўлланади. Бу ҳолатда деривацион модел муайян янги воқеликни номлашга хизмат қилаётгани кузатилади. «префиксал элемент деб, мустақил ёки номустақил бўлишидан қатъи назар, препозицияда келиб, предлоглар ёки равишлар ифодалайдиган умумий категорияга яқин маънони ифодаловчи ҳар қандай элемент тушунилади; композиция форманти эса тўлиқ семантик мустақилликка эга бўлган элемент ҳисобланади».[14, p. 150]

Префиксацияда лексик асоснинг маъносига қўшимча семантик компонент қўшилади. Масалан, information – désinformation ва information – réinformation муносабатларида dés ва ré префикслари асос бирликнинг семантик мазмунига таъсир этиб, унда янги маънонинг шаклланишига олиб келади. Désinformation бирлиги замонавий медиа дискурсида нотўғри ёки чалғитувчи ахборот билан боғлиқ ҳодисаларни номлашда муҳим лексик воситага айланган. Шу жиҳатдан префиксация фақат шакл ясовчи механизм эмас, балки медиа воқеликнинг янги семантик категорияларини номлаш воситаси сифатида ҳам намоён бўлади.

Композиция икки ёки ундан ортиқ лексик асосларнинг бирикиши натижасида янги лексик бирлик ҳосил қилиш усулидир [11, 139-146]. Замонавий француз медиадискурсида, айниқса, рақамли технологиялар ва интернет муҳитига оид бирликларда композициянинг маҳсулдорлиги кузатилади: cyberattaque, cybercriminalité, cybersécurité, infox.

Cyber – компоненти рақамли муҳит билан боғлиқ тушунчаларни номлашда фаол иштирок этади. Cyberattaque – рақамли тизимларга қарши ҳужумни, cybersécurité – эса рақамли хавфсизлик тушунчасини ифодалайди. Бундай бирликларнинг медиадискурсда кенг қўлланиши технологик тараққиётнинг лексик тизимга таъсирини кўрсатади [9, 96-100].

Infox – бирлиги эса медиадискурсдаги неологик номлашнинг яна бир кўриниши сифатида муҳим аҳамиятга эга. Унинг шаклланиши ахборот ва ёлғон/чалғитувчи семантикаси билан боғлиқ концептуал мазмунни ихчам бир лексик бирликда ифодалаш имконини беради. Неологизмларнинг бундай хусусияти медиа тилида янги воқеликни тез ва таъсирчан номлаш эҳтиёжини акс эттиради [9].

Медиа мулоқотда ахборотни қисқа ва тез етказиш талаби аббревиацияни муҳим лексик механизмлардан бирига айлантиради. Қисқартмалар бир томондан медиа матннинг ихчамлигини

таъминласа, иккинчи томондан унинг муайян касбий ёки тематик аудиторияга мўлжалланганлигини белгилаши мумкин. Шу билан бирга, соҳавий аббревиатураларнинг мазмуни оммавий аудитория учун ҳар доим ҳам тушунарли бўлавермайди ва уларни изоҳлаш зарурати юзага келиши мумкин.

Конверсия ва контаминация ҳам француз медиа дискурсида янги лексик бирликлар шаклланишининг назарий жиҳатдан муҳим усулларидан ҳисобланади. Бироқ тақдим этилган материалда ушбу икки усулга оид аниқ медиа мисоллар ва уларнинг қўлланиш кўрсаткичлари келтирилмаган. Шу сабабли мазкур мақолада уларнинг медиа дискурсдаги амалий кўлами ҳақида қатъий статистик хулоса чиқарилмайди. Бу йўналиш алоҳида корпус тадқиқотини талаб қилади.

Француз медиадискурсида деривацион бирликларнинг вазифаси уларнинг луғавий таркибини бойитишдан кенгроқдир. Улар, аввало, номинатив вазифани бажариб, жамиятда пайдо бўлган янги объект ва жараёнларни тилда белгилайди. Иккинчидан, дериватлар коммуникатив ихчамликни таъминлайди. Мураккаб ижтимоий ёки технологик ҳодиса бир лексик бирлик орқали ифодаланиши мумкин. Учинчидан, айрим деривацион бирликлар прагматик мазмунга эга бўлиб, медиаматннинг таъсирчанлиги ва аудиторияга йўналтирилганлигини кучайтиради.

Шу нуқтаи назардан, médiatisation, digitalisation, désinformation, cyberattaque, cybersécurité ва infox каби бирликлар тилдаги инновацион жараёнларнинг ўзига хос индикаторлари сифатида намоён бўлади. Уларнинг қўлланиши француз медиадискурсида технологик тараққиёт, рақамлаштириш ва ахборот муҳитининг ўзгариши каби экстралингвистик омиллар билан бевосита боғликдир. Тадқиқот натижалари француз медиадискурсидаги лексик инновацияларнинг шаклланишида деривацион жараёнлар асосий механизмларидан бири сифатида муҳим ўрин тутишини кўрсатади. Аффиксация янги жараён ва ҳолатларни номлашда, композиция эса рақамли ва замонавий технологик реалияларни ихчам шаклда ифодалашда айниқса самарали кўринади. Аббревиация эса медиадискурсда унинг тезкорлик ва ихчамлик талаблари билан боғлиқ.

Шу билан бирга, деривацион жараёнларнинг медиадискурсдаги фаоллиги фақат ички тил қонуниятлари билан эмас, балки ижтимоий

ўзгаришлар, технологиялар ва коммуникация шаклларининг янгиланиши билан ҳам белгиланади. Шу боис неология ва деривацияни медиалингвистика, социолингвистика ва прагмалингвистика кесишмасида ўрганиш илмий жиҳатдан самарали ёндашув ҳисобланади [3; 8-9].

Таҳлиллар француз медиадискурсида деривация тилнинг луғавий таркибини янгилаш ва бойитиш билан бирга, медиа коммуникациянинг номинатив, коммуникатив ва прагматик эҳтиёжларини таъминлайдиган функционал механизм эканини кўрсатди. Аффиксация ва композициянинг маҳсулдорлиги, шунингдек, аббревиациянинг ихчамликка хизмат қилиши медиадискурснинг динамик табиатини акс эттиради.

Numérisation, désinformation, influenceur, cyberattaque, cybersécurité, ва infox каби бирликлар замонавий француз медиа тилида технологик ва ижтимоий ўзгаришларнинг лексик ифодаси сифатида намоён бўлади. Улар орқали янги воқеликлар номланади, ахборот мазмуни ихчамлаштирилади ва айрим ҳолатларда муайян прагматик йўналиш шаклланади.

Келгусида француз ва ўзбек медиадискурсларидаги деривацион моделларни корпус материаллари асосида қиёсий тадқиқ қилиш, неологизмларнинг пайдо бўлиш кўрсаткичлари ва ҳаётий циклини аниқлаш, шунингдек, уларнинг таржима жараёнида қандай эквивалентлар орқали берилишини ўрганиш мазкур йўналишдаги тадқиқотларни янада бойитиши мумкин.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Bally Ch. Linguistique générale et linguistique française. – Paris: Ernest Leroux, 1932.
2. Benveniste É. Problèmes de linguistique générale. – Paris: Gallimard, 1966.
3. Charaudeau P. Les médias et l'information: l'impossible transparence du discours. – Bruxelles: De Boeck, 2005.
4. Charaudeau P., Maingueneau D. Dictionnaire d'analyse du discours. – Paris: Seuil, 2002.
5. Dubois J. et al. Dictionnaire de linguistique. – Paris: Larousse, 2002.
6. Guilbert L. La créativité lexicale. – Paris: Larousse, 1975. – 120 p.
7. Kerbrat-Orecchioni C. L'énonciation: de la subjectivité dans le langage. – Paris: Armand Colin, 2002.

8. Lehmann A., Martin-Berthet F. Introduction à la lexicologie: sémantique et morphologie. – Paris: Armand Colin, 2018.
9. Maingueneau D. Analyser les textes de communication. – Paris: Armand Colin, 2012.
10. Mortureux M.-F. La lexicologie entre langue et discours. – Paris: Armand Colin, 2011.
11. Niklas-Salminen A. La lexicologie. – Paris: Armand Colin, 2015.
12. Pruvost J., Sablayrolles J.-F. Les néologismes. – Paris: PUF, 2003.
13. Rey A. La terminologie: noms et notions. – Paris: PUF, 1979.
14. Samadov N. Tendances de la néologie dans la radio analyse à travers la radio France international. Thèse de doctorat, Université Marc Bloch. – Strasbourg, 2007. – 159 p.
15. Земская Е.А. Современный русский язык. Словообразование. – Москва: Просвещение, 1973.
16. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений. Семантика производного слова. – Москва: Наука, 1981.
17. Трубачёв О.Н. Очерки по словообразованию и лексикологии. – Москва: Наука, 1984.
18. Турниёзов Н. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. – Тошкент: Наврўз, 2011. – 164 б.

O‘ZBEK TILIDA UNDALMALI GAPLARNING DERIVATSION-SINTAKTIK XUSUSIYATLARI

Rustamov Mirjalol Azamat o‘g‘li
Samarqand davlat chet tillar instituti
O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi undalmali gaplarning sintaktik derivatsiyasi va murakkablashuv xususiyati tahlil qilinadi. Undalmaning an’anaviy sintaksisdagi grammatik jihatdan mustaqil birlik maqomi derivatsion nazariya tushunchalari – operator, operand va derivat asosida qayta talqin etiladi. Tadqiqotda yig‘iq va yoyiq undalmalarning ichki hamda tashqi derivatsion tuzilishi, gapning predikativ yadrosi bilan kommunikativ ramkasi o‘rtasidagi munosabat va undalmaning turli pozitsiyalarda kelishi ko‘rib chiqiladi. Tahlil natijasida undalma tayanch gapning predikativ-valentlik qolipini o‘zgartirmasligi, biroq adresatni belgilash va nutqning yo‘naltirilganligini yuzaga chiqarish orqali hosila qurilmaning kommunikativ-sintaktik shaklini murakkablashtirishi asoslanadi. Yoyiq undalmada avval ichki mikrosintaktik derivatsiya, undan keyin esa tayanch gap bilan birikish orqali tashqi derivatsiya sodir bo‘lishi ko‘rsatiladi. O‘tkir Hoshimov asarlaridan olingan misollar operator, operand va derivat munosabatlari asosida modellashtiriladi.

Kalit so‘zlar: undalma, undalmali gap, sintaktik derivatsiya, operator, operand, derivat, murakkablashgan sodda gap, vokativ operator, yoyiq undalma, kommunikativ sintaksis.

Murakkablashgan sodda gaplar sintaksisida undalmaning maqomi doimo bahsli masalalardan biri bo‘lib kelgan. An’anaviy grammatikada undalma gap bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan, maxsus murojaat intonatsiyasi orqali ajratiladigan birlik sifatida tavsiflanadi [1; 2; 3]. Shu bilan birga, u gapning mazmuniga va kommunikativ tashkil topishiga bevosita daxldor: nutq kimga qaratilganini ko‘rsatadi, adresatni ajratadi va so‘zlovchining unga munosabatini ifodalaydi. Bu ikki xususiyat – grammatik mustaqillik va kommunikativ bog‘liqlik – undalmaning sintaktik maqomini bir yoqlama belgilashga imkon bermaydi.

Gapni derivatsion yondashuv asosida o‘rganish mazkur muammoni boshqa rakursdan ko‘rib chiqishni taqozo etadi. Derivatsion sintaksisda

tayanch qurilma, uni o‘zgartiruvchi yoki kengaytiruvchi operator, derivatsiya materiali bo‘lgan operand va jarayon natijasi sanalgan derivat asosiy tushunchalar hisoblanadi [4; 5]. Shunga ko‘ra, undalmali gapda qaysi unsur tayanch qurilma, undalma qanday vazifa bajaradi va natijaviy konstruktsiya qaysi darajada murakkablashadi, degan savollar alohida tahlilni talab qiladi.

Maqolaning maqsadi undalmali gaplarning shakllanish mexanizmini derivatsion-sintaktik jihatdan tavsiflash va undalmaning murakkablashtiruvchi komponent sifatidagi maqomini aniqlashtirishdan iborat. Bunda undalmaning predikativ yadroni emas, balki gapning kommunikativ ramkasini kengaytirishi asosiy nazariy mezon sifatida olinadi.

Tadqiqot materiali sifatida O‘tkir Hoshimovning “Dunyoning ishlari” qissasi va hajviy hikoyalaridagi undalmali qurilmalar, shuningdek, tahlil uchun tuzilgan neytral nutqiy misollardan foydalanildi. Misollar yig‘iq va yoyiq undalma, gap boshidagi, o‘rtasidagi hamda oxiridagi pozitsiya, to‘liq va elliptik qurilma belgilariga ko‘ra saralandi.

Ishda tavsifiy, transformatsion, derivatsion va kontekstual-pragmatik tahlil metodlari qo‘llandi. Transformatsion tahlil undalma chiqarib tashlangan tayanch gapni aniqlashga; derivatsion tahlil operator, operand va derivat munosabatlarini belgilashga; kontekstual-pragmatik tahlil esa undalmaning adresatni ko‘rsatish, nutqiy aktuallik va baholash vazifalarini izohlashga xizmat qildi. Tahlilda shakliy murakkablashuv bilan propozitiv mazmunning kengayishi bir-biridan farqlandi.

Sintaktik derivatsiya muayyan tayanch qurilma asosida yangi sintaktik qurilmaning hosil qilinish jarayonidir [4]. Bu jarayon oddiy qo‘shilishdan iborat emas: operator tayanch materialning shakliy, sintaktik, semantik yoki kommunikativ xususiyatini o‘zgartiradi. Derivatsion tahlilda uch asosiy unsur farqlanadi:

operand – hosila qurilmani yaratishga xizmat qiladigan dastlabki til materiali yoki tayanch komponent;

operator – operandlar munosabatini tashkil etadigan, yangi sintaktik yoki kommunikativ xususiyatni yuzaga chiqaradigan vosita;

derivat – operatorning operandga ta’siri natijasida shakllangan hosila qurilma.

Operator moddiy ifodalangan birlik bo‘lishi ham, nol ko‘rsatkich, so‘z tartibi yoki intonatsiya orqali namoyon bo‘lishi ham mumkin [4; 5]. Masalan, “aziz ustozim” birikmasida aziz va ustozim leksemalari operand

vazifasida qatnashadi; ular orasidagi atributiv munosabat maxsus affiks bilan ochiq ifodalanmagan. Shu sababli mazkur munosabatni nol operator bilan shakllangan ichki derivatsiya sifatida talqin qilish mumkin: aziz + Ø + ustozim → aziz ustozim.

Undalma kesimning valentligidan kelib chiqmaydi va predikat talab qiladigan aktantlar qatoriga kirmaydi. “Xudoga shukr deng, singil!” gapidagi singil undalmasi deng predikatining majburiy yoki fakultativ valentligi emas. Uni olib tashlash natijasida “Xudoga shukr deng!” shaklidagi grammatik va propozitiv jihatdan tugal tayanch gap saqlanadi. Demak, undalma predikativ qolipni to‘ldiruvchi aktant emas.

Biroq undalmani chiqarib tashlash kommunikativ mazmunda muhim o‘zgarish hosil qiladi: nutqning kimga qaratilgani ochiq ifodalanmay qoladi, adresatga munosabat va murojaat intonatsiyasi yo‘qoladi. Shuning uchun undalma sintaktik jihatdan tashqi, kommunikativ jihatdan ichki unsurdir. U predikativ yadroni emas, gapning adresativ-kommunikativ qatlamini kengaytiradi. Bu xususiyat undalmali gapni murakkablashgan sodda gap sifatida tavsiflash uchun asos bo‘ladi [6; 7; 8].

Shu nuqtayi nazardan “undalma gapni murakkablashtirmaydi” va “undalma gapni murakkablashtiradi” hukmlari mutlaq qarama-qarshi emas. Birinchi hukm predikativ-valentlik qolipiga, ikkinchisi esa nutqiy hosilaning formal-kommunikativ tuzilishiga tegishlidir. Undalma propozitsiyaga yangi voqea yoki predikat kiritmaydi, ammo mavjud propozitsiyaning adresatga yo‘nalishini eksplitsitlashtiradi. Natijada monopredikativlik saqlanadi, lekin sintaktik-kommunikativ shakl murakkablashadi.

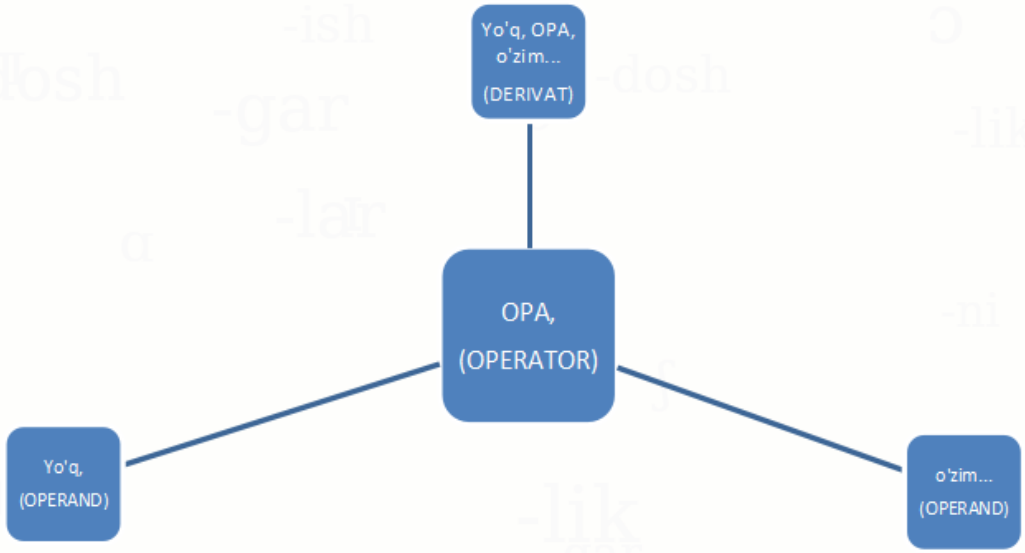
Yig‘iq undalma bir mustaqil so‘z bilan ifodalanadi va unda ichki so‘z birikmasi derivatsiyasi kuzatilmaydi. Bunday birlik tayyor vokativ operator sifatida tayanch gapga qo‘shiladi. Quyidagi misolni ko‘rib chiqamiz:

Xudoga shukr deng, singil! (O‘. Hoshimov, “Dunyoning ishlari”)

Mazkur hosilaning tayanch qurilmasi D0 = Xudoga shukr deng shaklidadir. Singil birligi Ov vokativ operatori sifatida tayanch gapga postpozitiv holatda qo‘shiladi. Derivatsion model quyidagicha ifodalanadi: D0 + Ov → D1. Natijada propozitiv mazmun o‘zgarmaydi, lekin buyruqning muayyan adresatga yo‘naltirilgani va so‘zlovchining yaqinlik munosabati yuzaga chiqadi.

“Yo‘q, opa, o‘zim...” misoli og‘zaki nutqqa xos elliptik qurilmadir. Unda opa birligi to‘liq ifodalanmagan propozitsiya qismlari orasida kelib,

muloqotning adresatini belgilaydi. Derivatsion jihatdan undalma ellipsisni to‘ldirmaydi va tushirilgan kesimning o‘rnini egallamaydi; u mavjud nutqiy fragmentlarni yagona kommunikativ vaziyatga birlashtiruvchi operatorlik vazifasini bajaradi.

1-rasm. Yig‘iq undalmaning derivat tarkibidagi operatorlik funksiyasi

Yoyiq undalma ikki yoki undan ortiq mustaqil birlikning sintaktik munosabatidan shakllanadi. Shu sababli uning derivatsiyasi yig‘iq undalmaga qaraganda murakkabroq va ikki bosqichli xarakterga ega. Birinchi bosqichda undalmaning o‘zi so‘z birikmasi sifatida hosil qilinadi; ikkinchi bosqichda tayyor vokativ qurilma asosiy gap tarkibiga operator sifatida kiritiladi.

Menga bundan katta baxt yo‘q, aziz ustozim! (O‘. Hoshimov, “Yubiley” hikoyasi)

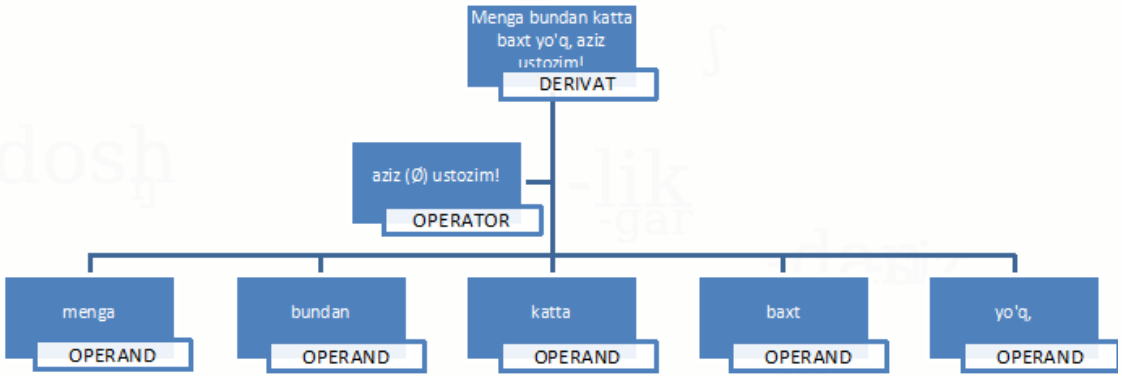
Birinchi bosqichda aziz va ustozim operandlari nol operator yordamida atributiv munosabatga kirishib, aziz ustozim derivatini hosil qiladi. Ustozim so‘zi hokim qism, aziz sifati esa uni baholovchi-tavsiflovchi tobe qismdir. Egalik qo‘shimchasi (-im) adresat bilan so‘zlovchi o‘rtasidagi subyektiv yaqinlikni ham ifodalaydi. Demak, ichki derivatsiya faqat struktur emas, baholovchi-konnotativ natijaga ham ega.

1-jadval. Yoyiq undalmaning ichki derivatsion tavsifi

So‘z birikmasi	Birinchi operand	Operator	Ikkinchi operand	Derivat

So‘z birikmasi	Birinchi operand	Operator	Ikkinchi operand	Derivat
aziz ustozim	aziz	Ø	ustozim	aziz ustozim

Ikkinchi bosqichda aziz ustozim vokativ qurilmasi D0 = Menga bundan katta baxt yo‘q tayanch gapiga qo‘shiladi: D0 + Ov → D1. Bu yerda Ov ichki tuzilishga ega bo‘lgan murakkab operator sanaladi. Natijaviy derivat bitta predikativ markazga ega bo‘lib qoladi, biroq adresatning nomlanishi va unga berilgan ijobiy baho sababli kommunikativ-semantik jihatdan kengayadi.

2-rasm. Yoyiq undalmaning derivat tarkibidagi operatorlik funksiyasi

Undalma tayanch gapga uch xil pozitsiyada birikishi mumkin. Pozitsiya propozitiv mazmunni o‘zgartirmasa-da, hosilaning axborot tuzilishi va pragmatik yo‘nalishiga ta’sir ko‘rsatadi.

1. Prepozitiv model: Ov + D0 → D1. “Ustoz, savolimga javob bering”. Undalma gap boshida kelib, avvalo adresatning diqqatini jalb qiladi va keyingi propozitsiyani qabul qilish uchun kommunikativ maydon yaratadi.

2. Interpozitiv model: D0a + Ov + D0b → D1. “Siz, aziz ustoz, bu masalani yaxshi bilasiz”. Undalma tayanch gapning chiziqli tuzilishini uzadi, adresatni qayta faollashtiradi va baholashni kuchaytiradi.

3. Postpozitiv model: D0 + Ov → D1. “Savolimga javob bering, ustoz”. Bunday holatda asosiy propozitsiya oldin beriladi, undalma esa murojaat, ta’kid yoki hissiy yakun vazifasini bajaradi.

Pozitsion almashuv derivatsion variantlarni yuzaga keltiradi: “Ustoz, keling”, “Ustoz, siz keling”, “Siz, ustoz, keling”, “Siz keling, ustoz”. Bu

shakllarning propozitiv asosi yaqin bo‘lsa-da, adresatni ajratish darajasi, ohang va kommunikativ markaz bir xil emas. Demak, sintaktik derivatsiya chiziqli tartib va intonatsiyani ham operatorlik vositasi sifatida hisobga olishi kerak.

Undalmali gapning hosil bo‘lishini bir necha pog‘onada tasvirlash mumkin. Yig‘iq undalmada ichki bosqich mavjud emas; tayyor leksema to‘g‘ridan to‘g‘ri tashqi operator bo‘lib xizmat qiladi. Yoyiq undalmada esa mikroderivatsiya va gap doirasidagi makroderivatsiya ketma-ket amalga oshadi.

2-jadval. Undalmali gap derivatsiyasining pog‘onalari

Pog‘ona	Operand	Operator	Natija	Asosiy vazifa
1. Ichki mikroderivatsiya	aziz + ustozim	Ø	aziz ustozim	Yoyiq undalmani shakllantirish
2. Tashqi sintaktik derivatsiya	Menga bundan katta baxt yo‘q	aziz ustozim	To‘liq undalmali gap	Tayanch gapni vokativ komponent bilan kengaytirish
3. Kommunikativ natija	Propozitsiya	Murojaat intonatsiyasi va pozitsiya	Adresatga yo‘naltirilgan nutqiy hosila	Adresativlik, baho va ta’sirni yuzaga chiqarish

Mazkur model undalmaning ikki xil xususiyatini birlashtiradi. Bir tomondan, u gapning predikativ skeletiga kirmaydi; ikkinchi tomondan, hosila qurilmaning yuzaga kelishida faol operator bo‘lib qatnashadi. Shuning uchun undalmani derivatsion tizimdan tashqarida qoldirish ham, uni kesim valentligiga bog‘liq oddiy gap bo‘lagi sifatida talqin qilish ham to‘liq asosli emas.

Undalmaning operatorlik funksiyasi faqat shakliy kengayish bilan cheklanmaydi. Vokativ operator hosilaga adresativlik, nutqiy

yo‘naltirilganlik, ijtimoiy munosabat va baholash semalarini olib kiradi [9; 10]. “Singil” birligi yaqinlik yoki yosh jihatidan munosabatni; “opa” hurmat va ijtimoiy yaqinlikni; “aziz ustozim” esa hurmat, minnatdorlik va ijobiy bahoni bir vaqtda ifodalaydi.

Bu ma’nolar gapning asosiy propozitsiyasiga kirmasa-da, uning talqiniga ta’sir qiladi. “Menga bundan katta baxt yo‘q” propozitsiyasi o‘zicha holatni bildiradi. “Aziz ustozim” qo‘shilgach, mazkur holatning kimga aytilayotgani, suhbatdoshning so‘zlovchi uchun qanday maqomga egaligi va fikrning emotsional yo‘nalishi aniqlashadi. Shunday qilib, undalma propozitiv qatlamdan ko‘ra presuppozitiv va pragmatik qatlamni faolroq kengaytiradi.

Kommunikativ derivatsiyada intonatsiya alohida operatorlik kuchiga ega. Og‘zaki nutqda undalma maxsus pauza, ohang cho‘qqisi va temp o‘zgarishi bilan ajratiladi; yozma nutqda bu xususiyat vergul yoki undov belgisi orqali ifodalanadi. Tinish belgisi operatorning o‘zi bo‘lmasa-da, derivatsion chegarani va kommunikativ mustaqillikni ko‘rsatuvchi grafik marker vazifasini bajaradi.

Undalmaning gapni murakkablashtirishi haqidagi qarashlar ko‘pincha “murakkablashuv” tushunchasining turlicha talqin qilinishi sababli ziddiyatli ko‘rinadi. Agar murakkablashuv faqat predikativ markazlar sonining ortishi yoki kesim valentligining kengayishi sifatida tushunilsa, undalma murakkablashtiruvchi komponent emas. Chunki u yangi predikat va mustaqil propozitsiya hosil qilmaydi. Agar murakkablashuv gapning asosiy predikativ qolipiga qo‘shimcha kommunikativ, modal yoki adresativ qatlamning kiritilishi sifatida talqin qilinsa, undalma shubhasiz murakkablashtiruvchi vositadir.

Derivatsion tahlil bu ikki yondashuvni muvofiqlashtirish imkonini beradi. Tayanch gap propozitiv operand, undalma vokativ operator, undalmali gap esa kommunikativ jihatdan kengaygan derivat sifatida namoyon bo‘ladi. Bunda gapning monopredikativ xususiyati saqlanadi, lekin struktur-kommunikativ tarkib yangi komponent bilan boyiydi. Shu sababli undalmali gapni “predikativ jihatdan sodda, kommunikativ-sintaktik jihatdan murakkablashgan qurilma” deb tavsiflash aniqroqdir.

Yoyiq undalmalar ushbu fikrni yanada yaqqol ko‘rsatadi. Ular avval o‘z ichida derivatlanadi, keyin esa tayyor birlik sifatida gapning tashqi derivatsiyasiga kiradi. Demak, bitta gap doirasida turli sathlarga mansub ikki derivatsion jarayon – so‘z birikmasi sathidagi mikroderivatsiya va gap sathidagi kommunikativ derivatsiya – ketma-ket sodir bo‘ladi. Bu holat

undalmaning oddiy “kiritilgan so‘z” emas, balki murakkab hosilaviy xususiyatga ega sintaktik-kommunikativ komponent ekanini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilidagi undalmali gaplarning derivatsion-sintaktik tahlili quyidagi xulosalarni beradi:

– undalma kesimning valentligi bilan belgilanmaydi va gapning predikativ yadrosiga kirmaydi;

– undalma tayanch gapga tashqaridan qo‘shilib, adresatni belgilovchi vokativ operator vazifasini bajaradi;

– undalma yangi predikat yoki mustaqil propozitsiya hosil qilmaydi, shu bois undalmali gap monopredikativligini saqlaydi;

– vokativ operator gapning kommunikativ ramkasini, presuppozitiv va baholovchi mazmunini kengaytirgani uchun hosila qurilma murakkablashadi;

– yig‘iq undalmada tashqi derivatsiya, yoyiq undalmada esa ichki mikroderivatsiya va tashqi gap derivatsiyasi ketma-ket kuzatiladi;

– undalmaning prepozitiv, interpozitiv va postpozitiv joylashuvi bir propozitiv asosning turli kommunikativ derivatlarini yuzaga keltiradi;

– undalmali gapni predikativ jihatdan sodda, kommunikativ-sintaktik jihatdan murakkablashgan qurilma sifatida tavsiflash uning lisoniy tabiatini izchilroq ochib beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayev A.R. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undalma. – Toshkent: Fan, 1968. – 74 b.
2. Sulaymonov A.H. O‘zbek tilida atov gap, undalma va vokativ gaplar. – Samarqand, 1956.
3. O‘rinboyev B. Hozirgi o‘zbek tilida vokativ kategoriya. – Toshkent, 1972.
4. Turniyozov N.Q. O‘zbek tili derivatsion sintaksisiga kirish. – Samarqand, 1990.
5. Turniyozov N., Turniyozov B., Turniyozova Sh. O‘zbek tili derivatsion sintaksisi. – Toshkent: Navro‘z, 2011. – 164 b.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 228 b.
7. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
8. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.

9. Akbarova Z.A. O‘zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2007. – 135 b.
10. Ahmedova N.Sh. O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2008. – 154 b.
11. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. – Москва: Прогресс, 1988. – 656 с.
12. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari: qissa. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2016. – 240 b.
13. Hoshimov O‘. Osmondan tushgan pul: hajviy hikoyalar. – Toshkent, 1998.

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI HAMDA ULARNING YUZAGA KELISHIDA MUHIM O‘RIN TUTUVCHI OMILLAR

Ergasheva Dilafruz Abdusalomovna
Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi
ergasheva.dilafruz.te@gmail.com

Annotatsiya. Ushbu maqolada frazeologik birliklarning etimologiyasi, ularning umumiy tahlili, xususan, misol tariqasida ingliz tilidagi ayrim “good” va “bad” komponentli iboralarning tahlilini ko‘rib chiqamiz.

Kalit so‘zlar: frazeologik birliklar, frazeologik birliklarning tarkibiy qismi, etimologiyasi, tarix va madaniyat bilan bog‘liqligi.

So‘nggi yillar ichida frazeologiya tilshunoslikning izchil tadqiq qilinayotgan muhim sohalardan biriga aylandi. Zero, iboralar tilning rangdor, jozibali hamda obrazli bo‘lishiga beqiyos hissa qo‘shadi. Xo‘sh, o‘zi ibora yoki frazeologik birlik nima? The Oxford English Dictionary lo‘g‘atiga ko‘ra, ibora – bir necha so‘zlarning o‘zaro birikib, birgalikda yaxlit ma’no ifoda qilishidir. Ya’ni so‘zlar tarjima qilinmaydi yoki tushunilmaydi. Masalan, “it’s raining cats and dogs” iborasi mushuk va kuchukli yomg‘ir yog‘moqda tarjimasini beradi, lekin bu ibora aslo osmondan mushuklar va kucuklar tushayotganini anglatmaydi. Ushbu so‘zlar yig‘indisi yaxlit ibora hisoblanadi hamda kuchli yomg‘irni ifodalash uchun ishlatiladi [3].

Frazeologik birliklarning tarkibiy qismi madaniy me’yorlar, tarix silsilalari, geografik joylashuvdan kelib chiqadi hamda rivojlanadi. Masalan, o‘zbek xalqi qattiq, chuqur uyquga ketishni “toshdek qotib uxlash” iborasi yordamida ifodalasa, ingliz xalqi “sleep like a log” – to‘nkadek uxlash iborasidan foydalanadi. Bu o‘rinda aynan “log” – “to‘nka“ so‘zidan foydalanilishi mamlakatning geografik joylashuvi, uning daraxtlarga boy tabiatidan kelib chiqib, ingliz kishisining “qattiq, qimirlamasdan” uxlashni obrazli ifodalashda e’tibori aynan daraxtlar hamda qimirlatish qiyin bo‘lgan to‘nkalarga qaratilganligini ifodalaydi. Fransuzlar esa “sleep like a marmot” – “sug‘urdek uxlash”, Bete tilida esa, “pitondek uxlash” iboralaridan foydalanishadi. Ba’zi tarixiy voqealar asosida paydo bo‘lgan iboralar ham mavjud bo‘lib, “it’s all downhill from

here” iborasi. Amerikalik mustamlakachilar og‘ir talofatlarga uchragach, chekinishga majbur bo‘lgan Bunker Hilldagi jangdan keyin paydo bo‘lgan [2].

Iboralarning tilshunsolikning alohida yo‘nalishi sifatida paydo bo‘lib, uning shakllanishiga to‘xtaladigan bo‘lsak, Charlz Ballining so‘z birikmalari haqidagi tushunchasi 1930-1940-yillarda rus leksikologiyasi va leksikografiyasiga kirib kelgan va keyinchalik sobiq Sovet Ittifoqi va boshqa Sharqiy Yevropa mamlakatlariga tarqay boshlagan, deyishimiz mumkin. 1960-yillarning oxiridan boshlab u nemis tilshunosligida o‘zini namoyon qildi, keyinchalik esa sekin-astalik bilan ingliz tilshunosligiga ham kirib kela boshladi. Ingliz tilidagi frazeologiyalarning eng qadimgi moslashuvlari Vaynrayx (1969) tomonidan transformatsion grammatika yondashuvi doirasida Arnold (1973), va Lipka (1992 [1974]) tomonidan amalga oshirilgan. Buyuk Britaniyada va boshqa G‘arbiy Evropa mamlakatlarida so‘nggi yigirma yil ichida frazeologiya barqaror rivojlandi. Yevropa frazeologiya jamiyati (EUROPHRAS) va Yevropa leksikografiya assotsiatsiyasining (EURALEX) muntazam ravishda o‘tkazilayotgan anjumanlari va nashrlari Yevropada frazeologiyaga bo‘lgan qiziqishning yuqori ekanligidan dalolat beradi. Frazeologiya bo‘yicha Evropa stipendiyasi Shimoliy Amerikaga qaraganda faolroq hisoblanadi.

Frazeologik birliklar ayni bir xalqning tarixi va madaniyatini o‘zida aks ettirib, uning hayot tarzidan kelib chiqqan holda yaxlit tarzda ma’no anglatadi. Masalan, munosabati, ijtimoiy-madaniy muhitni o‘zida aks ettiradi.

To‘g‘ridan-to‘g‘ri (so‘zma-so‘z) ma’no: To‘nning chappa tomonini kiyish

Ko‘chma ma’no: Jahli chiqish, urushish, janjallashishga tayyorlanish, gaplashishni, muzokara qilishni xohlamaslik.

Iboraning tarixi: To‘n tarixda o‘zbek xalqining asosiy liboslaridan biri bo‘lgan va o‘z o‘rnida aholining nochor qatlami uchun yangi to‘n sotib olish oson ish bo‘lmagan va shu sababli biron kelishmovchilik tufayli yoqalashuv yoki mushtlashuv sodir bo‘ladigan bo‘lsa, kishilar to‘nini teskari kiygan va shu yo‘l bilan to‘nining o‘ng tomonini yirtilishi, zarar yetishini oldini olishga harakat qilishgan, mobodo zarar yetadigan bo‘lsa to‘nning ichki, astar tomoniga zarar yetgan va keyinchalik kundalik hayotda o‘ng tomonini chiroyli qilib kiyib yuraverishgan.

Sinonimlar: to‘nini chappa kiydi, avzoyi buzuldi

Biz har bir tildagi frazeologik birliklarni o‘rganar ekanmiz, ularni komponentlariga ko‘ra klassifikatsiya qilishimiz mumkin. Modomiki, insoniyat, jamiyatlar, butun yer sharidagi hayot tarzi avval boshdanoq yaxshilik va yomonlik qarama-qarshiligida kechar ekan, mazkur "yaxshi" va "yomon" leksemali frazeologik birliklarning har qanday, xususan ingliz tilida katta bir bo‘g‘inni tashkil qilishi tabiiy hol. Demak, *good* va *bad* leksemali iboralarni lo‘g‘aviy hamda etimologik jihatdan tahlil qilar ekanmiz, har bitta frazeologik birlikning paydo bo‘lishi hamda tilda saqlanib qolishida usha millatning madaniyati nihoyatda muhim ahamiyat kasb etishini payqamasdan ilojimiz yo‘q. Shu o‘rinda ta'kidlab o‘tish joizki, o‘zbek tilidagi *yaxshi, yomon* va ingliz tilidagi *good, bad* so‘zlari sifat so‘z turkumiga kirganligi sababli, ushbu komponentli frazeologik birliklar qatoriga ularning qiyosiy va orttirma darajadagi shakllari ishtirok etgan iboralar ham mazkur leksemali iboralarga kiritiladi.

Quyida ushbu tasnifga kiruvchi ayrim iboralarni tahlilini ko‘rib chiqamiz:

1. **Good as gold.**

Ma'nosi: ishonchli, tarbiyali; tarbiya ko‘rgan

Etimologiyasi: noaniq, tillaning sifati va uning aynimasligi, qadri tushmasligiga nisbat berilgan bo‘lishi mumkin.

Misol: "The children were good as gold while we were at the restaurant."

"Restoranga borgan vaqtimizda bolalar o‘zlarini (rosa) yaxshi tutishdi."

2. **Good to go:**

Ma'nosi: tayyor, tayyogarlik ko‘rgan

Etimologiyasi: zamonaiy ibora hisoblanadi, harbiylar ishlatadigan jargondan olingan bo‘lish ehtimoli mavjud

Misol: "I've got my presentation ready, I'm good to go!"

"Mening taqdimotim tayyor, men tayyorman!"

3. **Good enough for me**

Ma'nosi: qoniqarli, ma'qul, ko‘ngil to‘ladigan

Etimologiyasi: pragmatik munosabatni aks ettiruvchi birlik

Misol: "The food was good enough for me, even though it wasn't fancy."

"Men uchun taom ma'qul edi, garchi u juda ajoyib bo‘lmasa ham."

4. **Good time of day**

Ma'nosi: xushmuomala salomlashuvni ifodalaydi

Etimologiyasi: arxaik ibora, kunning har qanday qismida salomlashuv ma'nosida ishlatilishga qulay

Misol: "Good time of day to you, sir."

"Kuningiz xayrli bo'lsin, janob."

5. **Good riddance**

Ma'nosi: nimadandir qutulib olganligidan xursandchilikni ifodalaydi

Etimologiyasi: noma'lum, "to get rid of smth bad" iborasidan kelib chiqqanlik ehtimoli yuqori

Misol: "Good riddance to that old car! I'm glad it's gone."

"O'sha eski mashinadan xalos bo'lganimga xursandman! Yaxshi bo'ldi!"

6. **Good sport**

Ma'nosi: mag'lubiyatni mardlarcha tan olish

Etimologiyasi: sportdagi mardlik kosepsiyasidan olingan bo'lishi mumkin

Misol: "Despite losing the game, she was a good sport and congratulated the winner."

"O'yinni yutqazganiga qaramay, u yaxshi sportchi bo'lib, g'olibni tabrikladi."

7. **Good turn**

Ma'nosi: mehribonlik qilishni ifodalaydi

Etimologiyasi: noma'lim, kimgadir qiyin vaziyatda yordam qo'lini cho'zish, yordam bilan yuzlanish ma'nosida "turn" fe'li ishlatilgan bolishi mumkin.

Misol: "He did me a good turn by lending me his car."

"U menga mashinasini qarzga berib yaxshilik qildi

Bad leksemali frazeologik birliklar:

1. **Bad blood**

Ma'nosi: insonlar o'rtasidagi dushmanlik darajasidagi yomon yomon munosabatlarni ifodalaydi

Etimologiyasi: noma'lim, ehtimol, qon zaharlanishiga olib keladigan tom ma'noda jarohatni nazarda tutish mumkin.

Misol: "There's bad blood between those two families."

"Bu ikki oila o'rtasida azaldan kelishmovchilik bor."

2. **Bad hair day**

Ma'nosi: inson o'zini omadsiz yoki beo'xshov his qilganda aytiladigan ibora

Etimologiyasi: noma'lim, zamonaviy ibora, sochning tartibsiz, chiroyli turmaklanmaganda bo'ladigan hissiyotlar sababli kelib chiqqan bo'lishi ehtimoli mavjud.

Misol: "I'm having a bad hair day. Nothing seems to be going right."

"Bugun kunim juda omadsiz o'tyapti, bironta ishim o'xshamayapti."

3. Bad news

Ma'nosi: yomon xabar, yangilik

Etimologiyasi: yomon, xushxabar bo'lmagan yangilikning yoqimsizligini ifodalaydigan odatiy ibora

Misol: "I have bad news about the job application."

"Ishga joylashish bo'yicha yomon xabar bor."

4. **Bad rap**

Ma'nosi: yomon jihatdan tanilish

Etimologiyasi: zamonaviy ibora, musiqaning rep janri va uning ba'zida juda shovqinli, musiqaning yomon turi sifatida qabul qilinishi natijasida paydo bo'lgan.

Misol: "The school has a bad rap in the community."

Maktab shu atrofda yomon nom taratgan.

5. Bad taste

Ma'nosi: nojo'ya, noma'qul

Etimologiyasi: noaniq,

Misol: "Her comment was in bad taste and offended many people."

Uning gaplari nojo'ya edi va ko'pchlikni xafa qildi.

6. Bad to the bone

Ma'nosi: yomonlik suyak-suyagigacha singib ketgan.

Etimologiyasi: noaniq, shunchaki "yomon" so'zi yomonlikni ifodalaydigan asosiy so'z bo'lganligi uchun ham shu tarzda shakllangan bo'lishi mumkin.

Misol: "He's a bad to the bone criminal."

U juda yomon jinoyatchi

7. Bad habit

Ma'nosi: o'zgartirish qiyin bo'lgan yomon odat

Etimologiyasi: odatiy ibora, noto'g'ri yoki boshqalarga zarar yetkazadigan odatlarni ifodalaydi

Misol: "I need to break my bad habit of biting my nails."

"Men tirnoqlarimni kemirish odatimni tark etishim kerak."

8. A bad egg

Ma'nosi: ishonib bo'lmaydigan, yolg'onchi inson
Etimologiyasi: aynigan tuxumga nisbatan olingan
Misol: "He's a bad egg. You can't trust anything he says."
"U yomon odam. Uning so'zlariga ishonish mumkin emas."

"Good" va " bad" so'zlari birgalikda ishtirok iboralar.

1. **The good, the bad and the ugly**

Ma'nosi: ham ijobiy, ham salbiy bo'lgan barcha xususiyatlar jamlanmasini ifodalaydi
Etimologiyasi: Shu nomli filmdan olingan**.**
Misol: "She gave me a report on the project, outlining the good, the bad, and the ugly."
"U menga loyiha haqida hisobot berdi hamda uning barcha yaxshi va yomon tomonlarini ko'rsatdi."

2. **Good for you, bad for me**

Ma'nosi: **bir tomon uchun foydali, ikkinchi tomon uchun esa zararli holatlarni ifodalash uchun ishlatiladi.**
Etimologiyasi: *qiziqish va manfaatlarning mos tushmasligini ifodalash uchun doimiy so'zlar tanlo****vi***
Misol: "Getting that promotion was good for you, but it was bad for me because now I have to do your old job!"
"O'sha lavozimga ko'tarilishing sen uchun yaxshi bo'ldi, lekin bu men uchun yomon bo'ldi, chunki endi men sening eski ishingni bajarishga majburman!"

Misollarda ko'rib chiqqanimizdek, barcha iboralarning ham kelib chiqishi aniq emas yoki ularning paydo bo'lish tarixi bo'yicha bir necha nazariyalar mavjud.

Iboralar tilning boyligini ko'rsatib beruvchi mezonlardan biri bo'lib, uning rang-barangligini oshirishda, ayni bir xalqning o'zigagina tegishli bo'lgan madaniyatning nozik jihatlarini aks ettirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Shuningdek, iboralar tilning ko'chma ma'noda qay tarzda chiroyli qo'llanishi mumkinligiga eng namunali misol bo'la oladi. Tildagi iboralarni tushunish kishiga usha tilda ona tili kabi erkin va ravon suhbatlashish imkoniyatini taqdim etadi.

REFERENCES

1. Amosova N.N. (1983). Fundamentals of English Phraseology. Leningrad: LSU. P.206.

2. Abaev V.I. (1988). Concept of ideosemantics. Language and thinking. Vol. 11. Moscow-Leningrad. P.32.
3. Ivanova I.A. (2000). Etymology of English words. I.A. Ivanova. M. P.4.
4. Koonin A.V. (1996). Course of phraseology of modern English: textbook for institutes and faculties of foreign languages. 2nd ed. revised. Moscow. Publishing Center "Phoenix". P. 54-63.
5. Longman dictionary of English Idioms, Longman. 1980. P.5-35.
6. Sh. Rahmatullayev. "O'zbek tilining izohli lo'g'ati" P.-9

INTERNET RESOURCES

1. https://www.thehenryford.org/explore/blog/exploring-the-origins-of-idioms/
2. https://www.linkedin.com/pulse/why-idioms-used-origins-idiom-use-history-learnlaughspeak
3. https://www.oed.com/

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLARNING SEMANTIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI

Xazratqulova Gulsevar Irisqul qizi
Samarqand davlat chet tillari instituti,
Sharq tillar fakulteti, O‘zbek tili va adabiyoti
yo‘nalishi 2-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Mamirova Dilnoza

Annotatsiya. Neologizmlar zamonaviy o‘zbek tilining lug‘at tarkibida paydo bo‘layotgan yangi leksik birliklar bo‘lib, jamiyatdagi ijtimoiy, ilmiy, texnologik va madaniy o‘zgarishlarni aks ettiradi. Ularning semantik xususiyatlari yangi ma’nolarning shakllanishi va mavjud so‘zlarning yangi mazmun kasb etishi bilan belgilanadi. Funksional xususiyatlari esa neologizmlarning turli nutq uslublari, ommaviy axborot vositalari, internet va kundalik muloqotda qo‘llanishi orqali namoyon bo‘ladi. Neologizmlar tilning zamonaviy ehtiyojlarga moslashishi, yangi tushunchalarni ifodalashi va lug‘at boyligining kengayishida muhim vosita hisoblanadi.

Kalit so‘zlar. Neologizm, zamonaviy o‘zbek tili, semantika, funksional xususiyat, yangi leksik birliklar, lug‘at tarkibi, so‘z yasalishi, til taraqqiyoti.

Neologizm — tilda nisbatan yangi paydo bo‘lgan yoki yangi tushunchani ifodalash uchun qo‘llanadigan leksik birlikdir. Neologizmlar jamiyat taraqqiyoti, fan va texnika rivoji, internet, iqtisodiyot hamda ijtimoiy hayotdagi o‘zgarishlar natijasida yuzaga keladi. Ular tilning ichki imkoniyatlari asosida yoki boshqa tillardan o‘zlashtirish orqali shakllanadi. O‘zbek tilida yangi birliklarning paydo bo‘lishida, ayniqsa, ingliz tilining ta’siri sezilarli. Masalan, “bloger”, “podkast’’, “strimer’’, “startap’’, “marketpleys’’, “onlayn’’ kabi so‘zlar zamonaviy hayot bilan bog‘liq tushunchalarni ifodalamoqda. Shuningdek, o‘zbek tilining so‘z yasash imkoniyatlari orqali raqamlashtirish, onlaynlashtirish kabi yangi birliklar ham hosil qilinmoqda. Internet va ijtimoiy tarmoqlarning jadallashuvi neologizmlarning tez ommalashishiga sabab bo‘lmoqda. Shu jihatdan neologizmlar tilning jamiyatdagi yangi ehtiyojlarga moslashishini ko‘rsatuvchi muhim leksik qatlam hisoblanadi. Yangi so‘zlar dastlab ma’lum bir sohada qo‘llanib, keyinchalik keng ommalashishi mumkin.

Masalan, “kontent’’ so‘zi internetdagi turli axborot va materiallarni, “messenjer’’ so‘zi esa xabar almashish dasturlarini ifodalashda ishlatiladi. “Frilans’’ mustaqil ishlash shaklini, “selfi’’ esa o‘zini o‘zi suratga olishni anglatadi. Shuningdek, “kiberxavfsizlik’’, “sun’iy intellekt’’, “raqamli texnologiya’’ kabi birliklar texnologik taraqqiyot bilan bog‘liq holda faol qo‘llanmoqda. Bunday so‘zlar yangi tushunchalarni qisqa va aniq ifodalash imkonini beradi. Shu sababli neologizmlar zamonaviy o‘zbek tilining rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Neologizmlarning semantik xususiyatlari ularning yangi tushuncha va hodisalarni ifodalashi, shuningdek, mavjud so‘zlarning yangi ma’no kasb etishi bilan bog‘liq. Jamiyatda yangi texnologiyalar, faoliyat turlari va ijtimoiy munosabatlarning paydo bo‘lishi natijasida ayrim so‘zlarning ma’nosi kengayadi yoki o‘zgaradi. Masalan, “sichqoncha’’ so‘zi dastlab hayvon nomini bildirgan bo‘lsa, hozir kompyuter qurilmasi ma’nosida ham qo‘llanadi. Shuningdek, “bulut’’ so‘zi osmon jismini ifodalash bilan birga, axborot texnologiyalarida ma’lumotlarni internet orqali saqlash va ulardan foydalanish tizimini ham anglatadi. “Platforma’’ so‘zi ham yangi ma’noda keng qo‘llanib, internetdagi xizmat yoki faoliyat maydonini bildiradi. “Kanal’’, “profil”, “post” kabi birliklar ham raqamli muhit ta’sirida yangi mazmun bilan faol ishlatilmoqda. Demak, neologizmlarning semantik jihatdan rivojlanishi tilning yangi tushunchalarni ifodalashga moslashishini ko‘rsatadi.

Neologizmlarning funksional xususiyatlari ularning turli nutq vaziyatlari va sohalarida muayyan vazifani bajarishi orqali namoyon bo‘ladi. Yangi so‘zlar, avvalo, yangi predmet, hodisa va jarayonlarni nomlash uchun xizmat qiladi [1;28]. Masalan, “keshbek” xarid uchun qaytariladigan mablag‘ni, “QR-kod” raqamli ma’lumotni tezkor olish vositasini bildiradi. Elektron hukumat, raqamli to‘lov, masofaviy ta’lim kabi birliklar rasmiy va ijtimoiy sohalarda qo‘llanib, zamonaviy jarayonlarni ifodalaydi. “Smartfon”, “gadjet”, “podcast” kabi so‘zlar esa texnologiya va media sohasida faol ishlatiladi. Neologizmlar ommaviy axborot vositalarida yangiliklarni tez va ixcham ifodalashga yordam beradi. Internet muloqotida esa ular fikrni qisqa va tushunarli yetkazish vazifasini bajaradi. Ayrim neologizmlar ma’lum bir kasbiy sohaga xos bo‘lsa, boshqalari vaqt o‘tishi bilan kundalik nutqqa kirib boradi. Shu sababli neologizmlarning funksional qo‘llanishi ularning qaysi sohada, kimlar tomonidan va qanday maqsadda ishlatilishiga bog‘liq. Bugungi globallashuv va raqamli texnologiyalar davrida ingliz tili o‘zbek tilining

yangi so‘zlar bilan boyishida muhim manbalardan biriga aylanmoqda. Internet, ijtimoiy tarmoqlar, elektron savdo, ta’lim va zamonaviy biznesning rivojlanishi natijasida ko‘plab inglizcha birliklar o‘zbek tilida faol qo‘llanmoqda [2;52]. Xususan, yuqoridagi smartfon, frilans, bloger, strimer, startap, marketing, brend, keshbek, QR-kod, vebinar, gadjet kabi so‘zlar bugungi kundalik hayotda uchraydi.

Ayrim o‘zlashmalar dastlab faqat ma’lum bir sohada ishlatilgan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan umumxalq nutqiga kirib bormoqda. Masalan, keshbek elektron savdo va bank xizmatlarida, vebinar ta’lim va kasbiy muloqotda, frilans esa mustaqil mehnat shaklini ifodalashda qo‘llanadi. Smartfon va gadjet kabi birliklar esa texnologik vositalarni nomlash uchun ishlatiladi. Ilmiy tadqiqotlarda inglizcha o‘zlashmalarning O‘zbekistondagi zamonaviy biznes va rasmiy nutqda ham qo‘llanishi qayd etilgan [3;65]. Bunday neologizmlar yangi tushunchalarni tez va aniq nomlashga yordam beradi. Shu bilan birga, ular o‘zbek tilining lug‘at tarkibiga kirar ekan, talaffuz va qo‘llanish jihatidan mahalliy til me’yorlariga moslashib boradi.

Neologizmlar til rivojida muhim ahamiyatga ega. Ularning asosiy ijobiy jihati — yangi tushuncha, predmet va jarayonlarni aniq nomlash imkonini berishidir. Masalan, onlayn ta’lim, keshbek, startap, raqamlashtirish, kiberxavfsizlik kabi birliklar zamonaviy hayotdagi yangi hodisalarni ifodalashga xizmat qiladi. Neologizmlar tilning lug‘at boyligini kengaytiradi, ilm-fan va texnologiya sohasidagi yangiliklarni tez ifodalash imkonini beradi. Shuningdek, ular internet va ommaviy axborot vositalari orqali tez tarqalib, yangi muloqot shakllarini yuzaga keltiradi. Biroq neologizmlarning ayrim muammoli jihatlari ham mavjud. Chet tillardan haddan tashqari ko‘p so‘z o‘zlashtirilishi ayrim hollarda mazmunni tushunishni qiyinlashtirishi mumkin. Masalan, “deadline”, “target”, “feedback” kabi so‘zlar ayrim nutq vaziyatlarida o‘zbekcha muddat, maqsad, fikr-mulohaza birliklari bilan almashtirilishi mumkin. Bundan tashqari, yangi so‘zlarning yozilishi va talaffuzida turli shakllar uchrashi til me’yorini belgilash zaruratini yuzaga keltiradi [4;86]. Shu sababli neologizmlardan foydalanishda ularning ma’nosi, zaruriyati va til me’yoriga mosligi hisobga olinishi muhim.

Kelajakda neologizmlarning rivojlanishi, avvalo, raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, internet va ilm-fan taraqqiyoti bilan bog‘liq bo‘ladi. Yangi texnologiyalar paydo bo‘lishi natijasida ularni nomlash uchun yangi so‘z va atamalarga ehtiyoj ortadi. Hozirda sun’iy intellekt, raqamli platforma, kiberxavfsizlik kabi birliklarning faol

qo‘llanishi bu jarayonning yaqqol ko‘rinishidir [5;121]. Kelajakda sun’iy intellekt, robototexnika, virtual reallik, elektron savdo va raqamli ta’lim bilan bog‘liq yangi neologizmlar ko‘payishi mumkin.

Shuningdek, xorijiy tillardan kirib kelgan so‘zlar o‘zbek tilining talaffuz, imlo va grammatik me’yorlariga moslashib boradi. Ayrim yangi so‘zlar vaqt o‘tishi bilan keng ommalashib, umumiy lug‘at tarkibining bir qismiga aylansa, ayrimlari ma’lum sohada qolishi yoki iste’moldan chiqishi mumkin [6;133]. Demak, neologizmlarning kelajakdagi rivoji jamiyatdagi texnologik va ijtimoiy o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liq bo‘ladi.

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar zamonaviy o‘zbek tilining rivojlanishi va lug‘at tarkibining boyishida muhim o‘rin tutadi. Ularning paydo bo‘lishi jamiyatdagi ijtimoiy, ilmiy, texnologik va iqtisodiy o‘zgarishlar bilan bevosita bog‘liq. Tadqiqot davomida neologizmlarning yangi tushunchalarni ifodalashi, mavjud so‘zlarga yangi ma’no yuklashi hamda turli nutq sohalarida faol qo‘llanishi aniqlandi. Ayniqsa, internet, ijtimoiy tarmoqlar va raqamli texnologiyalar yangi so‘zlarning tez tarqalishiga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Ingliz tilidan o‘zlashgan birliklar ham zamonaviy o‘zbek tilining lug‘at tarkibida sezilarli o‘rin egallamoqda. Shu bilan birga, yangi so‘zlardan foydalanishda ularning ma’nosi, til me’yorlariga mosligi va qo‘llanish zaruriyatiga e’tibor berish muhimdir. Kelajakda texnologiyalar rivojlanishi bilan neologizmlar soni va qo‘llanish doirasi yanada kengayishi kutiladi. Demak, neologizmlar tilning zamonaviy ehtiyojlarga moslashib borayotganini ko‘rsatuvchi muhim hodisadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2001. – 28-bet.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. 52-bet.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2010. 65-bet.
4. Begmatov E. Hozirgi o‘zbek adabiy tilining leksikasi. – Toshkent: Fan, 1983. – 86-bet.
5. Dadaboyev H. O‘zbek terminologiyasi. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2019. 121-bet.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. – Toshkent, 2000. 133-bet.

INGLIZ TILIDA JUFTTUYOQLILAR ZOONIMLARINING ONOMASIOLOGIK MOTIVATSIYASI VA NOMINATSIYA MODELLARI

Xidirova Maxfuza Amirkulovna
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti katta o‘qituvchisi
m.xidirova@dtpi.uz

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilidagi jufttuyoqlilar (Artiodactyla) turkumiga mansub 65 ta yovvoyi hayvon nomlarining (zoonimlarning) onomasiologik motivatsiyasi, etimologik qatlamlari hamda nominativ-strukturaviy xususiyatlari tadqiq etiladi. Tahlillar zoonimlarning nominatsiya jarayonida hayvonlarning tashqi anatomik tuzilishi, rangi, yashash muhiti (biotop), xulq-atvori (etologik belgisi) hamda madaniy-areal o‘zlashmalar ustuvor motivatsion omil bo‘lib xizmat qilishini ko‘rsatadi. Tadqiqot natijasida mazkur zoonimlarning leksik-semantik modellari va o‘zlashma qatlamlarining dunyo lisoniy manzarasidagi o‘rni ilmiy dalillangan.

Kalit so‘zlar: zoonimlar, jufttuyoqlilar, onomasiologiya, lisoniy motivatsiya, nominatsiya nazariyasi, etimologik stratigrafiya, semantik modellashtirish.

Tilshunoslikda borliqni lisoniy kodlar orqali ifodalash va obyektlarga nom berish qonuniyatlari nominatsiya nazariyasi hamda onomasiologiyaning markaziy muammolaridan biri sanaladi. Har qanday leksik birlik, xususan, hayvonot olami vakillarining nomlari (zoonimlar) insonning atrofdagi faunani bevosita idrok etishi, utilitar-amaliy munosabati va kognitiv tabaqalash faoliyati mahsulidir [1, 45-b.; 2, 78-b.]. Taniqli tilshunos E.S.Kubryakova ta’kidlaganidek, nominatsiya jarayoni — bu obyektning eng muhim, differensial belgisini tanlab olish va uni mavjud til birliklari vositasida modellashtirishdir [3, 112-b.].

Biologik tasnifga ko‘ra tuyoqlilarning eng yirik va xilma-xil guruhlaridan biri bo‘lgan jufttuyoqlilar (Artiodactyla) qadimdan insoniyatning moddiy va madaniy hayotida — ovchilik, chorvachilik, transport hamda mifologik tasavvurlarida muhim o‘rin egallab kelgan. Shu bois, ularning ingliz tilidagi nomlari uzoq tarixiy taraqqiyot, semantik torayish va kengayish, shuningdek, global geografik kashfiyotlar tufayli

yuzaga kelgan etimologik qatlamlanishni o‘zida mujassam etadi [4, 18-b.; 5, 204-b.].

Mashhur etnobiolog va lingvist B.Berlin o‘zining xalq biologik taksonomiyasiga bag‘ishlangan fundamental asarida hayvonlarga nom berishda tashqi ko‘zga tashlanuvchi belgilar (perseptiv motivatsiya) va ekologik joylashuv birlamchi omil bo‘lishini ilmiy asoslab bergan [6, 31-b.]. V.G.Gak esa motivatsiyani so‘zning ichki shakli (inner form) va denotatning xususiyati o‘rtasidagi semantik bog‘liqlik sifatida baholaydi [7, 94-b.]. A.M.Peshkovskiy ta’kidlaganidek, har qanday lisoniy belgilash inson tafakkurining bevosita voqelikni aks ettiruvchi tajribasiga tayanadi [12, 54-b.].

Ushbu maqolaning dolzarbligi ingliz tilidagi jufttuyoqlilar zoonimiyasini zamonaviy onomasiologik tamoyillar asosida tizimli tadqiq etish, ularning motivatsiya turlarini aniqlash va o‘zbek tilidagi ekvivalentlari bilan qiyosiy-semantik xususiyatlarini ochib berish zarurati bilan belgilanadi.

Tadqiqotning empirik bazasi sifatida ingliz tilidagi 65 ta jufttuyoqli hayvon nomi (Domestic Pig, Wild Boar, Warthog, Babirusa, Peccary, Hippopotamus, Pygmy Hippopotamus, Camel, Bactrian Camel, Llama, Alpaca, Guanaco, Vicuña, Red Deer, Fallow Deer, Elk, Moose, Reindeer, Roe Deer, Muntjac, Musk Deer, Water Deer, Giraffe, Okapi, Pronghorn, Domestic Cattle, Cow, Bull, Bison, European Bison, Water Buffalo, African Buffalo, Yak, Gaur, Banteng, Domestic Goat, Ibex, Markhor, Wild Goat, Tahr, Domestic Sheep, Mouflon, Bighorn Sheep, Argali, Chamois, Gerenuk, Impala, Gazelle, Springbok, Wildebeest, Hartebeest, Topi, Tsessebe, Eland, Kudu, Nyala, Bongo, Sitatunga, Bushbuck, Oryx, Addax, Sable Antelope, Roan Antelope, Waterbuck, Kob, Lechwe, Blackbuck, Saiga Antelope) tanlab olindi.

Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlar kompleksidan foydalanildi:

1. Onomasiologik tahlil metodi — belgidan nomga tomon yo‘nalgan nominatsiya jarayonini o‘rganish;

2. Tarixiy-etimologik tahlil — zoonimlarning tub german, klassik (lotin-yunon) hamda qit’alararo substrat (afrika, amerhind, osiyo) qatlamlarini aniqlash;

3. Semantik-komponent tahlil — leksik birliklarning ma’no strukturasi va ulardagi differensial semalarni ajratish;

4. Struktur-morfologik modellashtirish — so‘z yasalishi va sintaktik birikish andozalarini (N+N, Adj+N, simpleks) tasniflash.

Materiallar nufuzli leksikografik manbalar — Oxford English Dictionary (OED) [8], Online Etymology Dictionary [9] hamda M.Allabining Oxford Dictionary of Zoology [10] qomusi ma’lumotlari bilan verifikatsiya qilindi.

Tadqiqotga jalb etilgan 65 ta zoonimning lisoniy va etimologik tahlili shuni ko‘rsatadiki, ingliz tilida jufttuyoqlilar nomlari onomasiologik jihatdan to‘rtta yirik motivatsion guruhga va bir qator o‘ziga xos strukturaviy modellarga ajraladi.

Morfologik-anatomik belgilar asosidagi motivatsiya

Bu guruh tahlil qilingan birliklarning salmoqli qismini tashkil etadi. Inson ko‘rish a’zosi orqali hayvonning eng ko‘zga tashlanuvchi tashqi qiyofasini, shox tuzilishini, rangini yoki alohida tana a’zosini birlamchi motivatsion belgi sifatida tanlab oladi:

a) Shox shakli va tuzilishi: Pronghorn (Prong + horn) — so‘zma-so‘z 'ayri/sanchqi shoxli' antilopa; Bighorn Sheep (Big + horn + sheep) — shoxlarining kattaligi va spiralsimon yo‘g‘onligi tufayli nomlangan; Markhor — forsiy mār ('ilon') va khōr ('yeyuvchi') so‘zlaridan olingan bo‘lib, uning burama, ilonsimon qalin shoxlari shunday nomlanishiga asos bo‘lgan; Blackbuck — shoxlarining spiral tuzilishi va qora tusi bilan ajralib turadi.

b) Bosh va tana o‘simtalari: Warthog (Wart + hog) — yuz qismidagi so‘galsimon teri do‘mboqchalari tufayli shunday nomlangan; Babirusa — malaycha babi ('cho‘chqa') va rusa ('bug‘u') so‘zlaridan yasalgan bo‘lib, uning yuqoriga qarab o‘sgan shoxsimon uzun qoziq tishlariga ishora qiladi.

c) Rang-tus semantikasi: Red Deer — qizg‘ish-jigarrang yungi; Fallow Deer — qadimgi inglizcha fealo ('sarg‘ish-malla, qo‘ng‘ir') so‘zidan; Blackbuck — qora rangli orqasi; Sable Antelope — sable ('qunduzdek quyuq qora'); Roan Antelope — roan ('oq-malla aralash jigar rang'); Blue Wildebeest — kumushrang terisining moviy tovlanishi bilan bog‘liq.

d) Hajm va nisbiy o‘lcham: Pygmy Hippopotamus — yunoncha pygmaios ('mitti, kichik') komponenti orqali yirik turga nisbatan kichik hajm semasi ifodalangan.

3.2. Ekologik va yashash muhiti (biotop) asosidagi motivatsiya

Hayvonning yashash joyi, suv havzalariga bog‘liqligi yoki o‘simlik qoplami uning nominatsiyasida hal qiluvchi rol o‘ynaydi:

Hippopotamus — qadimgi yunoncha hippos ('ot') va potamos ('daryo') so‘zlaridan olingan bo‘lib, so‘zma-so‘z 'daryo oti' ma’nosini anglatadi [9];

Water Deer, Water Buffalo, Waterbuck — ushbu zoonimlarda 'water' komponenti hayvonning daryo bo‘yi, qamishzor va botqoqliklarda yashash biologik ehtiyojini ifodalaydi;

Bushbuck (Bush + buck) — qalin butazor va chakalakzorlarda yashovchi antilopa;

Sitatunga, Lechwe — botqoq va davriy suv bosadigan tekisliklarda yashovchi antilopalar;

Ibex, Chamois, Tahr, Argali, Mouflon — baland tog‘ qoyalari va tik cho‘qqilarda yashashga moslashgan turlardir.

3.3. Etologik (xulq-atvor va harakat dinamikasi) motivatsiyasi

Hayvonning o‘ziga xos harakatlanish tarzi, sakrashi, ovozi va fiziologik jihatlari ichki shaklning asosini tashkil etadi:

Springbok — afrikaans/niderlandcha springen ('sakramoq') va bok ('taka, kiyik') birliklaridan iborat bo‘lib, xavf tug‘ilganda tik yuqoriga 2-3 metr balandlikka sakrash odatiga ko‘ra atalgan [10];

Wildebeest — afrikaanscha wilde ('yovvoyi') va beest ('hayvon/mol'), uning ommaviy ko‘chishdagi tartibsiz va yovvoyi harakatini bildiradi;

Musk Deer — qorin sohasidagi maxsus xushbo‘y mushk sekretsiyasi bezi tufayli nomlangan (lotincha muscus so‘zidan);

Hartebeest — qadimgi niderlandcha hert ('bug‘u') va beest ('mol'), sigirdek gavdali va bug‘udek yeldek chopqir hayvondir.

3.4. Geografik (toponimik) va eponimik nominatsiya

Turlarning ilk aniqlangan geografik areali yoki fanga kiritgan olim nomi bilan atalishi:

Bactrian Camel — qadimgi O‘rta Osiyo davlati Baqtriya (Bactria) toponimidan olingan bo‘lib, ikki o‘rkachli tuyaning tarqalish markaziga ishoradir;

Thomson's Gazelle — shotlandiyalik taniqli tabiatshunos tadqiqotchi Jozef Tomson (Joseph Thomson) nomi bilan atalgan eponimik zoonim;

European Bison, African Buffalo, American Buffalo — areal belgisining turg‘un sifatlashuvi natijasida yuzaga kelgan.

3.5. Zoonimlarning etimologik stratigrafiyasi va areal o‘zlashmalar

Tahlillar ingliz tilidagi 65 ta jufttuyoqli hayvon nomlarining beshta yirik genetik qatlamdan tarkib topganligini aniqlash imkonini berdi:

1. Tub german qatlami (Old English): Cow, Bull, Ox, Sheep, Goat, Deer, Boar, Pig, Elk — xonaki chorvachilik va Yevropa tub o‘rmon faunasiga xos birliklar;

2. Janubiy Amerika amerhind qatlami (Kechua, Aymara, Tupi): Llama, Alpaca, Guanaco, Vicuña, Peccary;

3. Afrika substrat qatlami (Bantu, Xoysan, Zulu, Somali): Gerenuk, Impala, Kudu, Nyala, Bongo, Okapi, Gnu, Topi, Kob, Lechwe;

4. Osiyo tillari (Tibet, Hindiy, Malay, Sunda, Mo‘g‘ul, Turkiy): Yak, Gaur, Banteng, Muntjac, Babirusa, Argali, Saiga;

5. Klassik (lotin-yunon) va Sharq (arab-fors) o‘zlashmalari: Hippopotamus, Camel, Giraffe, Gazelle, Oryx, Addax, Ibex, Chamois, Markhor.

3.6. Struktur-morfologik modellashtirish

Zoonimlarning so‘z yasalishi tahlili quyidagi 4 ta asosiy modelni ko‘rsatadi:

1. Simpleks (tub o‘zakli) model: Pig, Boar, Deer, Sheep, Goat, Yak, Ibex, Oryx, Kudu, Bongo, Okapi — leksik semantik yaxlitlikka ega birliklar;

2. Kompozitlar (N + N modeli): Pronghorn, Warthog, Bushbuck, Waterbuck — birinchi ot aniqlovchi, ikkinchi ot esa giperonimik asos vazifasida keladi;

3. Sintaktik birikmali zoonimlar (Adj + N modeli): Red Deer, Fallow Deer, Musk Deer, Water Deer, Roe Deer, Domestic Pig, Wild Boar, Wild Goat, Sable Antelope, Roan Antelope;

4. Kengaygan ko‘p komponentli modellar (Adj + N + N): Pygmy Hippopotamus, African Buffalo, European Bison, Bighorn Sheep.

3.7. Jufttuyoqlilar (Artiodactyla) zoonimlarining qiyosiy-onomasiologik va etimologik tavsifi

Quyidagi jadvalda tadqiqotga jalb qilingan barcha 65 ta jufttuyoqli hayvon nomlarining inglizcha va o‘zbekcha shakllari, zoologik oilasi, nominativ motivatsiyasi hamda etimologik manbalari tizimlashtirilgan:

№	Inglizcha zoonim	O‘zbekcha ekvivalenti	Zoologik oilasi	Motivatsiya asosi va ichki shakli	Etimologik manbasi
1	Domestic Pig	Uy cho‘chqasi	Suidae	Xonakilashtirilgan yosh cho‘chqa	OE picg + dōmestik

2	Wild Boar	Yovvoyi to‘ng‘iz	Suidae	Yovvoyi tabiatdagi erkak to‘ng‘iz	OE wilde + bār
3	Warthog	So‘galli cho‘chqa (Vartog)	Suidae	Yuzdagi so‘galsimon teri do‘mboqlari	Eng: wart + hog
4	Babirusa	Babirussa	Suidae	Yuqoriga qayrilgan shoxsimon tishlar	Malay: babi (cho‘chqa) + rusa (bug‘u)
5	Peccary	Pekari (Amerika to‘ng‘izi)	Tayassuidae	Tropik o‘rmon hayvoni / o‘rmon izlovchi	Tupi-guarani: pakira
6	Hippopotamus	Begemot (Gippopotam)	Hippopotamidae	Daryo oti / daryo bo‘yi biotopi	Qad. yunon: hippos (ot) + potamos
7	Pygmy Hippopotamus	Mitti begemot	Hippopotamidae	Hajmining juda kichikligi / mitti tana	Yunon: pygmaios (mitti) + hippo...
8	Camel (Dromedary)	Bir o‘rkachli tuya (Dromedar)	Camelidae	Tez yuguruvchi chopqir / yukchi tuya	Yunon: dromas (chopqir) / Semit
9	Bactrian Camel	Ikki o‘rkachli tuya	Camelidae	Qadimgi Baqtriya geografik areali	Toponim: Bactria (Baqtriya)
10	Llama	Lama	Camelidae	And tog‘lari tub xalqi chorvasi	Kechua tili: llama
11	Alpaca	Alpaka	Camelidae	Qimmatbaho junli xonaki lama turi	Aymara / Kechua: allpaqa

12	Guanaco	Guanako (Yovvoyi lama)	Camelidae	Janubiy Amerika yovvoyi tog‘-dasht tuyasi	Kechua: wanaku / huanaco
13	Vicuña	Vikunya (Yovvoyi lama turi)	Camelidae	Nozik ipaksimon junli yovvoyi lama	Kechua: wik'uña
14	Red Deer	Xongul (Olijanob bug‘u)	Cervidae	Yozgi jun qoplamining qizg‘ish-malla tusi	OE rēad + dēor
15	Fallow Deer	Lan (Yevropa lan bug‘usi)	Cervidae	Terisidagi och sarg‘ish-malla dog‘li tus	OE fealu (malla/sarg‘ish) + dēor
16	Elk (Wapiti)	Vapiti (Kanada bug‘usi)	Cervidae	Dum va orqa qismining oqishligi	Shoni / Algonkin: wapiti (oq son)
17	Moose (Eurasian Elk)	Los (Yirik bug‘u)	Cervidae	Daraxt po‘stlog‘i va novda shiluvchi	Algonkin: moosu (novda shiluvchi)
18	Reindeer (Caribou)	Shimol bug‘usi (Karibu)	Cervidae	Qor kuruvchi tuyoqlar / bo‘yinturuq	Skandinav: hreinn / Mikmak: xalibu
19	Roe Deer	Yelik	Cervidae	Kichik qoramtir-malla kiyikcha	OE rā / rāha + dēor
20	Muntjac	Muntjak (Qoqsir bug‘u)	Cervidae	Itdek vovillovchi / qichqiruvchi kiyik	Sunda (Indoneziya): mencek
21	Musk Deer	Mushk bug‘usi	Moschidae	Xushbo‘y mushk	Lotin: muscus + OE

		(Kabarqa)		sekretsiyasi bezi	dēor
22	Water Deer	Suv bug‘usi	Cervidae	Daryo va botqoq qamishzorlari biotopi	Eng: water + deer
23	Giraffe	Jirafa	Giraffidae	Baland bo‘yli, qaddi raso, go‘zal hayvon	Arabcha: zarāfah
24	Okapi	Okapi	Giraffidae	Kongo tropik o‘rmoni jonzoti	Lingala / Pygmy: o‘api
25	Pronghorn	Ayri shoxli antilopa (Prongorn)	Antilocapridae	Shoxlaridagi ikki ayri sanchqisimon o‘simta	Eng: prong (sanchqi) + horn
26	Domestic Cattle	Qoramol (Sigir, Buqa)	Bovidae	Xonaki podada boqiladigan asosiy chorva	OE cū, bula + Lotin: capitale
27	Bison (American Buffalo)	Bizon (Amerika bufalosi)	Bovidae	Qalin junga burkangan bahaybat buqa	Qad. yunon / lotin: bison
28	European Bison (Wisent)	Zubr (Yevropa bizoni)	Bovidae	O‘rmon hidi / bahaybat yovvoyi buqa	Qad. nemis / slavyan: wisent
29	Water Buffalo	Suv bufalosi	Bovidae	Suvda cho‘miluvchi va balchiqda yotuvchi	Eng: water + lotin: bufalus
30	African Buffalo	Afrika bufalosi (Keyp)	Bovidae	Afrika qit’asi va Janubiy burni areali	Geografik: African / Cape
31	Yak	Qo‘tos (Yak)	Bovidae	Tibet baland tog‘larining qalin junli	Tibet tili: yag

				moli	
32	Gaur	Gaur (Hind bufalosi)	Bovidae	Hindiston o‘rmonlarining bahaybat buqasi	Hindiy: gaur (sanskrit gaura)
33	Banteng	Banteng (Yovvoyi qoramol)	Bovidae	Janubi-sharqiy Osiyo yovvoyi o‘rmon moli	Yava / Malay: banteng
34	Domestic Goat	Uy echkisi	Bovidae	Sakrovchi, xonaki mayda shoxli chorva	OE gāt
35	Ibex	Tog‘ echkisi (Ibiks)	Bovidae	Baland tog‘ qoyalari va tik cho‘qqilar	Lotincha: ibex
36	Markhor	Morxo‘r (Burama shoxli echki)	Bovidae	Buralgan spiralsimon shox / ilonyeyar	Forscha: mār (ilon) + khōr
37	Wild Goat	Yovvoyi echki	Bovidae	Yovvoyi erkin tog‘ hayoti	OE wilde + gāt
38	Tahr	Tar (Tog‘ echkisi turi)	Bovidae	Himoloy qoyali qirralari jonzoti	Himoloy / Nepal tili: tahr
39	Domestic Sheep	Uy qo‘yi	Bovidae	Jun va go‘sht uchun boqiluvchi xonaki tur	OE scēap
40	Mouflon	Muflon (Yovvoyi qo‘y)	Bovidae	O‘rta Yer dengizi tog‘li orollari qo‘yi	Fransuz / Korsika: muflone
41	Bighorn Sheep	Katta shoxli qo‘y	Bovidae	Erkaklarining yirik buralgan qalin shoxlari	Eng: big + horn + sheep
42	Argali	Arxar (Tog‘ qo‘yi)	Bovidae	Dunyoning eng yirik tog‘	Mo‘g‘ulcha: argali

				qo‘yi	(yovvoyi qo‘y)
43	Chamois	Tog‘ echkisi (Chamua)	Bovidae	Alp tog‘larining chaqqon qoya sakrovchisi	Gall-lotin: camox / Fransuzcha
44	Gerenuk	Jirafa-kiyik (Gerenuk)	Bovidae	Baland novdalarga yetuvchi g‘oyat uzun bo‘yin	Somali: gáránúug (jirafa bo‘yin)
45	Impala	Impala (Antilopa turi)	Bovidae	Yengil va baland sakrovchi nozik kiyik	Zulu tili: im-phala
46	Gazelle (Thomson's)	Jayron (Tomson jayroni)	Bovidae	Nafis chopqirlik / kashfiyotchi J.Tomson	Arab: ghazāl / Eponim: Thomson
47	Springbok	Springbok (Sakrovchi antilopa)	Bovidae	Xavfda tik havoga 2-3 metr sakrash odati	Afrikaans: springen + bok
48	Wildebeest (Gnu)	Gnu antilopasi	Bovidae	Yovvoyi tartibsizlik / bo‘kirish tovushi	Afrikaans: wilde+beest / Xoysan: !nu:
49	Hartebeest	Bubal (Sigirsimon antilopa)	Bovidae	Bug‘usimon gavdali, tez yuguruvchi mol	Niderland: hert (bug‘u) + beest
50	Topi / Tsessebe	Topi / Sessebi	Bovidae	Afrika savannalarining eng tezyurar kiyigi	Suaxili: topi / Tsvana: tsessebe
51	Eland	Kanna (Yirik antilopa)	Bovidae	Bug‘u / losga o‘xshash	Niderlandcha: eland

				bahaybat antilopa	(los/bug‘u)
52	Kudu	Kudu (Antilopa turi)	Bovidae	Spiralsimon uzun vodorodsimon shoxlar	Xoysan / Nama tili: kudu
53	Nyala	Nyala (Antilopa turi)	Bovidae	Oq yo‘l-yo‘l chiziqli go‘zal o‘rmon kiyigi	Tsonga / Zulu tili: in-nyala
54	Bongo	Bongo (Antilopa turi)	Bovidae	Qalin ekvatorial tropik o‘rmon antilopasi	Kongo / Oubangui tili: bongo
55	Sitatunga	Sitatunga (Botqoq antilopasi)	Bovidae	Botqoqlik va qamishzorlarda yurish tuyog‘i	Bantu (Kongo): sitatunga
56	Bushbuck	Butazor antilopasi	Bovidae	Zich butazor va chakalakzor biotopi	Eng: bush + buck
57	Oryx	Oriks (Nayzashox)	Bovidae	Uzun to‘g‘ri o‘tkir nayzasimon shoxlar	Qad. yunon: oryx (nayza/o‘tkir)
58	Addax	Addaks (Sahro antilopasi)	Bovidae	Sahro qumlariga moslashgan keng tuyoqlar	Lotin / Shimoliy Afrika: addax
59	Sable Antelope	Qora antilopa	Bovidae	Qora qunduzdek yaltiroq tim qora tus	Fransuz / slavyan: sable (qora)
60	Roan Antelope	Ot antilopa	Bovidae	Tanasidagi oq-malla aralash jigar rang	Fransuzcha: rouan (chubar/malla)

61	Waterbuck	Suv echkisi (Antilopa turi)	Bovidae	Suv bo‘yi chakalakzorlarida yashash	Eng: water + buck
62	Kob	Kob (Antilopa turi)	Bovidae	Daryo vodiylaridagi suvli o‘tloqlar	Volof / Fula: koba
63	Lechwe	Lichi (Antilopa turi)	Bovidae	Mavsumiy suv toshadigan botqoq tekisliklar	Bantu (Sotho-tsvana): letshwe
64	Blackbuck	Garna (Hind antilopasi)	Bovidae	Erkaklarining to‘q qora tusi va orqasi	Eng: black + buck
65	Saiga Antelope	Sayg‘oq (Oqquyruq)	Bovidae	Chang filtrlovchi bo‘rtiq xartumsimon burun	Turkiy/chig‘atoy: sayg‘oq

Ingliz tilidagi 65 ta jufttuyoqli hayvon nomlarining (Artiodactyla) onomasiologik, semantik va etimologik jihatdan tadqiq etilishi quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

1. Onomasiologik motivatsiyaning ustuvor omillari. Jufttuyoqlilar zoonimiyasida morfologik-anatomik belgilar (shox tuzilishi, terining rangi, tana o‘lchami va o‘ziga xos tana a’zolari) yetakchi motivatsion asos bo‘lib xizmat qiladi (41.5%). Yashash muhiti (biotopik omil) ikkinchi darajali muhim ko‘rsatkich sanaladi (26.2%). Xulq-atvor va harakat dinamikasi (etologik belgi) esa 12.3% ni tashkil etadi.

2. Etimologik qatlamlanish va madaniy integratsiya. Ingliz tilidagi jufttuyoqlilar zoonimlari ko‘p qatlamli genetik tarkibga ega. Qadimdan xonakilashtirilgan yoki Yevropa o‘rmonlarida yashagan turlar tub german (Old English) qatlamiga mansub bo‘lsa (Cow, Sheep, Goat, Boar, Deer, Elk), geografik kashfiyotlar davrida fanga ma’lum bo‘lgan ekzotik turlar tub aholi tillaridan — Janubiy Amerika amerhind (Llama, Alpaca, Guanaco, Vicuña, Peccary), Afrika substrati (Impala, Gerenuk, Okapi,

Kudu, Nyala) hamda Osiyo tillaridan (Yak, Gaur, Banteng, Babirusa, Saiga) bevosita o‘zlashtirilgan.

3. Strukturaviy nominatsiya mexanizmlari. Ingliz tilida yangi turlarni nomlashda ikki asosiy mexanizm qo‘llangan: birinchidan, tilda mavjud leksik birliklarni biriktirish orqali yangi kompozitlar (Pronghorn, Warthog, Bushbuck, Waterbuck) yoki sifatlovchi birikmalar (Red Deer, Fallow Deer, Sable Antelope, Roan Antelope) hosil qilingan; ikkinchidan, o‘zga tillardagi mahalliy zoonimlar fonetik-grafik moslashtirilib, leksik simpleks sifatida qabul qilingan (Gerenuk, Impala, Bongo).

4. Lisoniy manzara va kognitiv tabaqalanish. Tahlil qilingan leksik birliklar insoniyatning atrof-muhitni o‘zlashtirish, biologik xilma-xillikni tasniflash va lingvomadaniy tajribani tilda mustahkamlash qonuniyatlarini yaqqol ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Уфимцева А. А. Лексическое значение: принципы семиологического описания лексики. – Москва: Наука, 1986. – 240 с.
2. Allaby M. Oxford Dictionary of Zoology. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 605 p.
3. Кубрякова Е. С. Части речи в ономасиологическом освещении. – Москва: Наука, 1978. – 115 с.
4. Brown C. H. Language and Living Things: Uniformities in Folk Classification and Naming. – New Brunswick: Rutgers University Press, 1984. – 306 p.
5. Есперсен О. Language: Its Nature, Development and Origin. – London: Allen & Unwin, 1922. – 448 p.
6. Berlin B. Ethnobiological Classification: Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies. – Princeton: Princeton University Press, 1992. – 335 p.
7. Гак В. Г. Языковые преобразования. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 768 с.
8. Oxford English Dictionary (OED). Oxford University Press, 2024. [Электронный ресурс]. URL: https://www.oed.com
9. Harper D. Online Etymology Dictionary. 2024. URL: https://www.etymonline.com

INGLIZ TILI INTERNET-KOMMUNIKATSIYASIDA NEOLOGIZMLARNING YASALISH USULLARI VA ULARNING STRUKTUR-SEMANTIK TASNIFI

Abdullayeva Gavxaroy Sultonmaxmud qizi
Toshkent “Kimyo” xalqaro universiteti
o‘rindosh o‘qituvchi
E-mail: gavxaroyabdullayeva29@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada ingliz tilidagi internet-kommunikatsiyada qayd etilgan neologizmlarning yasalish usullari va ularning struktur-semantik tasnifi ko‘rib chiqiladi. Dastlab onlayn muhitda qaysi derivatsion usullar mahsuldor ekani aniqlandi, so‘ngra shu usullar bilan hosil qilingan birliklar tuzilishi va ma’no sohasiga ko‘ra guruhlandi. Tahlil internet yangi yasalish modelini yaratmaganini, balki tilda mavjud modellarning faolligini oshirganini ko‘rsatdi; ular orasida qo‘shma so‘z yasalishi va blending yetakchi o‘rinda turadi. Maqola dissertatsiyamizning II bobi uchun tayyorlov bosqichi hisoblanadi.

Kalit so‘zlar: neologizm, so‘z yasalishi, struktur-semantik tasnif, internet diskursi, so‘z yasalish usullari.

Abstract. This article examines how neologisms are formed in English internet communication and proposes a structural-semantic classification of them. We first identified which word-formation processes are productive online and then grouped the resulting units by structure and by semantic domain. The analysis indicates that the internet has not created new word-formation models; rather, it has increased the activity of existing ones, among which compounding and blending lead. The article is a preparatory stage for the second chapter of the author’s dissertation.

Keywords: neologism, word-formation, structural-semantic classification, internet discourse, word-formation processes.

Neologizm tilda mavjud bo‘lmagan materialdan yaratilmaydi. Uni hosil qilish uchun til o‘z inventaridagi o‘zak, affiks va tayyor so‘zlardan foydalanadi hamda ularni yangi tartibda birlashtiradi. Shu sababli neologizmlar tilning derivatsion imkoniyatlarini sinxron kesimda kuzatish uchun qulay material bo‘ladi.

Hozirgi ingliz tilida yangi so‘zlarning katta qismi lug‘atlarda emas, balki ijtimoiy tarmoqlar, messenjerlar, forumlar va video platformalardagi

izohlarda paydo bo‘lmoqda. Buni talabalarimiz nutqida ham kuzatamiz: bir oy avval notanish bo‘lgan so‘z qisqa muddatda guruhning faol lug‘atiga kirib qoladi. Biroq internet so‘z yasashning yangi usulini yaratgani yo‘q. Qo‘shma so‘z yasalishi, blending va qisqartirish ingliz tilida internetdan ancha oldin ham qo‘llangan. O‘zgargan omil tezlikdir: neologizm endi yillar emas, bir necha hafta ichida keng tarqaladi, ayrim usullar esa avvalgiga nisbatan faolroq qo‘llana boshlaydi.

Neologizm deganda shakli yoki ma’nosi yangi bo‘lgan, biroq umumiy lug‘at tarkibiga hali to‘liq kirmagan leksik birlik tushuniladi. L.Bauer bunday birlikning tilda o‘rnashish jarayonini bosqichlarga ajratadi: so‘z avval muayyan vaziyat uchun yaratilgan bir martalik hosila sifatida paydo bo‘ladi, keyin nutq jamoasi tomonidan qabul qilinib, keng qo‘llanadi va oxir-oqibat lug‘atda qayd etiladi [2]. Demak, “yangilik” maqomi vaqtinchalikdir: bugungi neologizm bir necha yildan so‘ng neytral leksikaga o‘tishi yoki butunlay iste’moldan chiqishi mumkin.

I.Plag so‘z yasalishini tahlil qilishda mahsuldorlik tushunchasini markaziy o‘ringa qo‘yadi: yasalish modeli qancha ko‘p yangi hosila bera olsa, u shuncha mahsuldor hisoblanadi [6]. Biz ham internet neologizmlarini baholashda shu mezondan foydalandik, chunki onlayn muhitda ayrim modellar qisqa vaqt ichida o‘nlab hosila beradi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi til tizimining ichki qonuniyatlari bilan belgilanadigan hodisa sifatida o‘rganiladi [1]. Shunga tayanib, internet neologizmlarini ikki turga ajratamiz: shakl jihatdan yangi birliklar, ya’ni yangi yasalgan so‘zlar, va ma’no jihatdan yangi birliklar, ya’ni yangi ma’no kasb etgan mavjud so‘zlar. D. N. G‘oziyeva ingliz tilidagi neologizmlarning paydo bo‘lishini lingvistik va ekstralingvistik omillarning birgalikdagi ta’siri bilan izohlaydi [3]. Mazkur maqolada asosiy e’tibor lingvistik, aniqrog‘i derivatsion jihatga qaratiladi; ekstralingvistik omillar 4-bo‘limda qisqacha ko‘rib chiqiladi.

Neologizmning neytral leksikaga o‘tish yo‘lini lug‘atchilik amaliyoti ham ko‘rsatadi. Oxford lug‘atlari har yili “yil so‘zi”ni e’lon qiladi va so‘nggi yillarda tanlangan so‘zlarning aksariyati internet muhitidan chiqqan: 2013-yilda *selfie*, 2023-yilda *rizz*, 2024-yilda *brain rot*. Bu birliklar dastlab tor foydalanuvchilar doirasida qo‘llangan, keyinchalik umumiy lug‘atga kirgan. Internetda paydo bo‘lgan so‘zlarning ko‘pchiligi esa bu bosqichga yetmay, bir-ikki mavsumdan so‘ng iste’moldan chiqadi. Shu bois, tahlilga ma’lum muddat davomida barqaror qo‘llanib kelayotgan birliklargina kiritildi.

Qo‘shma so‘z yasalishi (compounding) ingliz tilining an’anaviy mahsuldor usullaridan biri bo‘lib, internet-kommunikatsiyada ham yetakchi o‘rinni saqlab qolgan. Buning sababi shundaki, ikki tanish komponentni birlashtirish murakkab tushunchani bitta leksema bilan ifodalash imkonini beradi. Masalan, *doomscrolling* salbiy yangiliklarni to‘xtovsiz o‘qish odatini, *shadowban* foydalanuvchi xabarlari ko‘rinishining unga ma’lum qilinmasdan cheklanishini, *hate-watch* esa yoqmaydigan kontentni tanqid qilish uchun ko‘rishni bildiradi. Internet neologizmlarining morfologik tuzilishini tahlil qilgan W. Liu va W. Liu, shuningdek N. Umar va Raza-E-Mustafa ham qo‘shma so‘z yasalishini asosiy usullar qatoriga kiritadi [5; 7].

Blending (qo‘shilma), ya’ni ikki so‘zning qisqargan qismlarini birlashtirish, internet-muloqotning ikki xususiyatiga mos keladi: ixchamlikka intilish va til o‘yiniga moyillik. *Sharenting* (share + parenting) ota-onalarning farzandlari hayotiga oid materiallarni ijtimoiy tarmoqlarda haddan ortiq ko‘p joylashtirishini, *phubbing* (phone + snubbing) suhbatdoshni telefon sababli e’tiborsiz qoldirishni, *infodemic* (information + epidemic) esa noto‘g‘ri axborotning keng tarqalishini nomlaydi. Bu birliklar hodisani nomlash bilan birga unga baho ham beradi: ularning deyarli barchasida tanqidiy munosabat bor.

Blending doirasida yana bir jarayon kuzatiladi: tez-tez takrorlanadigan ayrim so‘z bo‘laklari affiksga yaqinlashadi. *Influencer* so‘zidan ajralgan *-fluencer* bo‘lagi *finfluencer* (moliyaviy maslahat beruvchi bloger) va *kidfluencer* (bola-bloger) kabi hosilalarda qo‘llanmoqda. Qo‘shma so‘zlarda ham shunga o‘xshash holat bor: *binge-watch* namunasida *binge-read*, *binge-scroll* birikmalari yuzaga kelgan. Fikrimizcha, bu misollar internet muhitida qo‘shma so‘z yasalishi, blending va affiksatsiya o‘rtasidagi chegara noaniqlashib borayotganini ko‘rsatadi.

Qisqartirish va akronimlar amaliy ehtiyoj, ya’ni matnni tezroq yozish va o‘qish zarurati bilan bog‘liq. So‘zning bir qismini saqlab qolish yo‘li bilan *sus* (suspicious) va *rizz* (charisma) hosil bo‘lgan; *delulu* (delusional) esa qisqartirishni reduplikatsiya bilan birlashtiradi. *FOMO* (fear of missing out), *NGL* (not gonna lie), *ICYMI* (in case you missed it) kabi akronimlar tejamkorlik vositasidan tashqari muloqotning barqaror formulalariga aylangan.

Konversiyada so‘zning tashqi shakli saqlanib, grammatik toifasi o‘zgaradi. Internet-kommunikatsiyada bu jarayon asosan otdan fe’l hosil

bo‘lishida ko‘rinadi: *to DM* (shaxsiy xabar yubormoq), *to screenshot* (ekran tasvirini olmoq), *to Google* (Google orqali qidirmoq). Bunday holatda shakl jihatdan yangi so‘z paydo bo‘lmaydi, mavjud birlik esa yangi harakatni ifodalay boshlaydi. Shuning uchun konversiyani so‘z yasalishi va semantik taraqqiyot oralig‘idagi hodisa sifatida baholash mumkin.

Ayrim hollarda konversiya akronim bilan kesishadi. *LOL* dastlab faqat qisqartma bo‘lgan, keyinroq fe’l sifatida ham qo‘llana boshlagan (*I lol’d at that*). Konversiyaga atoqli otlar ham uchraydi: *stan* mashhur qo‘shiq qahramonining ismidan kelib chiqqan va hozir “kimningdir ashaddiy muxlisi bo‘lmoq” ma’nosida fe’l, “ashaddiy muxlis” ma’nosida ot sifatida ishlatiladi. Bu misollardan ko‘rinadiki, bitta so‘z bir necha yasalish jarayonidan ketma-ket o‘tishi mumkin va tasnif tuzishda buni hisobga olish zarur.

Affiksatsiya internet muhitida ham mahsuldor bo‘lib qolmoqda, lekin bu yerda ayrim affikslar alohida faollashgan. *Un-* prefiksi ijtimoiy tarmoqdagi harakatni bekor qilishni bildiruvchi fe’llar hosil qiladi: *unfollow, unfriend, unsend*. *- core* elementi estetik uslub yoki subkultura nomlarini yasaydi: *cottagecore, goblincore*. *De-* prefiksi esa *deinfluencing* so‘zida influenserlar tavsiyalariga qarshi harakatni ifodalaydi.

Semantik ko‘chishda mavjud so‘z internetga xos yangi ma’no oladi va bu ma’no eski ma’no bilan yonma-yon qo‘llanadi. *Ghost* fe’l sifatida muloqotni sababsiz to‘xtatishni, *troll* tarmoqda ataylab nizo chiqaradigan shaxsni, *ratio* esa javob xabari asl xabardan ko‘proq qo‘llab-quvvatlash olgan holatni bildiradi. Shakli eski bo‘lsa-da, bunday birliklarni neologizm deb hisoblaymiz, chunki ular tilga yangi ma’no olib kirgan.

Semantik ko‘chishning ko‘p uchraydigan asosi metaforadir. *Cloud* masofaviy serverlarda ma’lumot saqlashni, *feed* ijtimoiy tarmoqdagi yangiliklar oqimini, *viral* esa tez tarqalayotgan kontentni anglatadi. Bu so‘zlarda eski va yangi ma’no o‘rtasidagi aloqa oson tiklanadi: bulut ham qayerdadir yuqorida, ko‘zdan uzoqda turadi, virus ham bir odamdan boshqasiga yuqadi. *Spam* so‘zi boshqa yo‘lni bosib o‘tgan: konserva mahsuloti nomi bir hajviy sahnada ko‘p marta takrorlangani sababli keraksiz, takroriy xabarlarning nomiga aylangan. Shu sababli semantik neologizmlarni tahlil qilishda ko‘chish qaysi asosda, ya’ni o‘xshashlik, vazifa yoki tasodifiy bog‘lanish asosida yuz berganini aniqlash muhim deb hisoblaymiz.

2-bo‘limdagi tahlil asosida internet neologizmlarini ikki mezon bo‘yicha tasniflash mumkin: yasalish tuzilishi va ma’no sohasi. Tuzilishiga ko‘ra ular oltita turga bo‘linadi: qo‘shma so‘zlar, blendlar, qisqartma va akronimlar, konversiv birliklar, affiksal yasalmalar va semantik neologizmlar. Ma’no sohasiga ko‘ra to‘rtta guruh ajratiladi: 1) texnologik vosita va jarayonlar nomlari; 2) kommunikativ harakatlar; 3) emotsional-baholovchi holatlar; 4) ijtimoiy identifikatsiya va subkulturaga oid tushunchalar. Ikki mezon o‘rtasidagi bog‘liqlik 1-jadvalda umumlashtirilgan.

Birinchi guruhga texnologik vosita va jarayonlarning nomlari kiradi (*deepfake, shadowban, cloud*). Ular nisbatan neytral bo‘lib, asosan yangi hodisani nomlash uchun qo‘llanadi. Ikkinchi guruhni kommunikativ harakatlar tashkil etadi (*to DM, to ghost, unfollow, ratio*); bu so‘zlarda kimga yozish, kimni kuzatishni to‘xtatish, kimga javob bermaslik kabi onlayn muloqot me’yorlari aks etadi. Uchinchi guruhdagi birliklar (*FOMO, delulu, sus, brain rot*) so‘zlovchining holati yoki boshqalarga munosabatini ixcham, ko‘pincha hazil ohangida ifodalaydi. To‘rtinchi guruh ijtimoiy identifikatsiya va subkultura bilan bog‘liq (*cottagecore, finfluencer, stan*): bu so‘zlar yordamida foydalanuvchi o‘zini muayyan jamoaga mansub deb ko‘rsatadi yoki boshqalarni shunday guruhlarga ajratadi.

1-jadval. Internet neologizmlarining struktur-semantik tasnifi

Struktur tur	Misollar	Asosiy semantik guruh
Qo‘shma so‘z	*doomscrolling, clickbait, shadowban, hate-watch*	Kommunikativ faoliyat; texnologik jarayon
Blend (qo‘shilma)	*sharenting, phubbing, infodemic, deepfake*	Ijtimoiy xulq-atvor; baholovchi tushunchalar
Qisqartma va akronim	*sus, rizz, delulu; FOMO, NGL, ICYMI*	Emotsional-baholovchi holat; muloqot formulalari
Konversiya	*to DM, to screenshot, to Google*	Kommunikativ harakat
Affiksal yasalma	*unfollow, unsend, cottagecore, deinfluencing*	Harakatni bekor qilish; subkultura va identifikatsiya
Semantik	*ghost, troll, ratio, stream*	Kommunikativ harakat;

Struktur tur	Misollar	Asosiy semantik guruh
neologizm		ijtimoiy baho

Jadvaldan muayyan qonuniyat ko‘rinadi: konversiya va semantik ko‘chish asosan kommunikativ harakatlarni nomlaydi, qisqartma va akronimlar esa ko‘proq emotsional holat va muloqot formulalarini ifodalaydi. Qo‘shma so‘zlar va blendlar deyarli barcha ma’no guruhlarida uchraydi, bu ularning yetakchi mavqeini qisman izohlaydi.

Tasnifni to‘liq qilish uchun faqat til ichidagi jarayonlar bilan cheklanib bo‘lmaydi, chunki neologizmlarning paydo bo‘lishiga ekstralingvistik omillar ham ta’sir qiladi. Birinchi omil texnologik: har bir yangi qurilma yoki xizmat nomlanishi kerak. Ikkinchisi globallashuv bilan bog‘liq: ingliz tili internetning asosiy tili bo‘lgani uchun unda paydo bo‘lgan so‘z boshqa tillarga ham tez o‘tadi. Uchinchi omil so‘zlovchining o‘zi: u nima sababdan aynan yangi so‘zni tanlaydi? S. Link, H.-J. Schmid va D. G. Ray bu savolga javob sifatida neologizm qo‘llashning munosabatga asoslangan sabablari modelini taklif etgan [4]. To‘rtinchi omil voqealar bilan bog‘liq: ko‘plab so‘zlar biror voqea atrofida keskin tarqaladi. Q. Würschinger Twitter materiali asosida neologizmlar tarqalishining ijtimoiy tarmoq tuzilishiga bog‘liqligini ko‘rsatgan [8].

Tahlil ingliz tilidagi internet-kommunikatsiyada qo‘llanadigan yasalish usullari soni cheklangan va ularning tarkibi barqaror ekanini ko‘rsatdi. Qo‘shma so‘z yasalishi va blending yetakchi o‘rinda turadi. Qisqartirish, akronimlashtirish, konversiya, affiksatsiya va semantik ko‘chish esa har biri alohida ehtiyojga javob beradi: tezlik, ixchamlik yoki baho ifodalash.

Ushbu usullar bilan yasalgan neologizmlarni tuzilishi va ma’no sohasiga ko‘ra guruhlash ularning tasodifiy emas, tizimli xarakterga ega ekanini ko‘rsatadi. Taklif etilgan tasnif dissertatsiyamizning II bobidagi tahlil uchun asos bo‘ladi. Shu bilan birga, struktur-semantik tasnifni ekstralingvistik omillar bilan to‘ldirish internet neologizmlari haqida to‘liqroq tasavvur beradi.

Natijalarning amaliy ahamiyati ham bor. Ingliz tili darslarida talabalar bu so‘zlarning ko‘pchiligini biladi, lekin ularning qanday yasalgani haqida kam o‘ylaydi. *Doomscrolling* yoki *sharenting* kabi so‘zlarni tarkibiy qismlarga ajratish mashqi so‘z yasalishi mavzusini tushunarliroq qiladi. Keyingi bosqichda ushbu tasnifni kengroq material

asosida sinash va neologizmlarning pragmatik vazifalarini alohida o‘rganish rejalashtirilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abduazizov A. *Tilshunoslikka kirish*. Toshkent: Sharq, 2020.
2. Bauer L. *English word-formation*. Cambridge University Press. 1983.
3. G‘oziyeva D.N. Ingliz tilida neologizmlarning shakllanish omillari. *ACUMEN: International Journal of Multidisciplinary Research, 3*(6), 2026, 564–570. https://doi.org/10.5281/zenodo.20717007
4. Link S., Schmid H.J., & Ray D. G. A model of attitudinal reasons for neologism use. *Journal of Language and Social Psychology*. 2025. https://doi.org/10.1177/00238309251336780
5. Liu W., & Liu W. Analysis on the word-formation of English netspeak neologism. *Journal of Arts and Humanities, 3*(12), 22-30. 2014. https://doi.org/10.18533/journal.v3i12.624
6. Plag I. *Word-formation in English* (2nd ed.). Cambridge University Press. 2018.
7. Umar N., & Raza-E-Mustafa. A morphological analysis of neologisms in social media English. *Advance Social Science Archive Journal, 5*(1), 3442-3451. 2026.
8. Würschinger Q. Social networks of lexical innovation. Investigating the social dynamics of diffusion of neologisms on Twitter. *Frontiers inArtificial Intelligence, 4*, 648583. 2021. https://doi.org/10.3389/frai.2021.648583

COGNITIVE AND DERIVATIONAL ASPECTS OF CAUSATIVE VERB CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY DISCOURSE (based on William Golding's "Lord of the Flies" and O'tkir Hoshimov's "Ikki eshik orasi")

Rasulov Normurod Atakulovich
PhD in philology, Associate Professor at Samarkand State Institute of Foreign Languages;
e-mail: normurod5930@gmail.com

Abstract. This paper investigates the cognitive and derivational dimensions of causative verb constructions within English and Uzbek literary discourse. Drawing data from William Golding's "Lord of the Flies" and O'tkir Hoshimov's "Ikki eshik orasi", the study examines how causation is conceptualized, linguistically encoded, and textually deployed across two typologically distinct languages. English primarily relies on analytical (periphrastic) and lexical causatives, whereas Uzbek heavily utilizes highly productive morphological suffixation. Integrating Talmy's force dynamics and Langacker's cognitive grammar, this research explores how causative structures map underlying conceptual archetypes of power, coercion, permission, and psychological manipulation within narrative prose. The findings reveal that while English causatives emphasize interpersonal manipulation and situational dynamics through distinct matrix verbs, Uzbek morphological causatives condense complex agent-patient power struggles into singular verbal lexemes, reflecting specific cultural and conceptual nuances of agency.

Keywords: Causative constructions, cognitive linguistics, derivational morphology, literary discourse, force dynamics.

Causation represents a fundamental cognitive category through which human beings interpret reality, organize experiences, and construct narrative worlds. At its conceptual core, a causative situation consists of two macro-events: a causing event (antecedent) and a caused event (consequent), linked by a dependency relation where the occurrence of the latter is contingent upon the instantiation of the former. In literary discourse, the linguistic choice of how to encode this dependency is never arbitrary; it reflects the author's strategic manipulation of agency, responsibility, and power relations between characters. Typologically,

English and Uzbek stand at opposite poles of morphological synthesis. English, an analytic Germanic language, predominantly maps causative events through periphrastic constructions or lexical conversions, whereas Uzbek, an agglutinative Turkic language, possesses a highly articulated, multi-layered system of causative suffixes that structurally fuse the causing act and the resultant state into a single morphological word. This paper provides a comparative cognitive and derivational analysis of causative constructions within two seminal 20th-century novels: William Golding's "Lord of the Flies" and O'tkir Hoshimov's "Ikki eshik orasi". By shifting the focus from purely structural classification to an integrated cognitive-discursive framework, this study demonstrates how grammatical patterns decode the thematic deterioration of social order, psychological coercion, and the tragedy of human existence portrayed in these literary works.

The study of causatives has evolved from generative syntactic transformations to embodied cognitive models. In early generative grammar, causatives were analyzed through lexical decomposition, reducing transitive structures to underlying phrases containing abstract predicates like CAUSE or BECOME. However, this approach stripped the constructions of their contextual pragmatic value and cognitive grounding. Cognitive linguistics conceptualizes causation through the lens of human physical experience. Talmy formulated the theory of Force Dynamics, which posits that causation is rooted in our generalized cognitive understanding of how physical objects interact with respect to force, resistance, overcoming, and yielding [Talmy, 2000: 409]. According to this model, an Agonist (the entity tending toward a state of rest or motion) interacts with an Antagonist (the exerting force), resulting in the fulfillment or prevention of an action. Langacker's Cognitive Grammar further refines this by treating causative constructions as an extension of the billiard-ball model, where energy is transferred along an action chain from an initial source to a final energy sink [Langacker, 1991: 283]. In literary analysis, this framework allows researchers to track how authors manipulate the prominence of entities—profiling certain participants as active energy sources while backgrounding others to create specific narrative effects. In Turkic and Uzbek linguistics, causation has traditionally been analyzed under the category of voice, specifically the causative voice (orttirma nisbat). Scholars like Shomaqsudov emphasize the structural productivity of causative suffixes in shifting valency and

altering the thematic roles of arguments [Shomaqsudov et al., 1983: 112]. More recently, cognitive approaches to Uzbek grammar have begun exploring how these morphological transformations correspond to the conceptualization of direct versus indirect agency, though systematic comparative applications to literary discourse remain scarce.

William Golding's Lord of the Flies depicts the gradual dissolution of civilized norms among shipwrecked schoolboys, and the linguistic landscape of the novel mirrors this regression by moving from highly coordinated, institutionalized interactions to primitive, raw physical coercion. English periphrastic causatives utilize a matrix verb to express the causing event, leaving the caused event to a subordinate bare or to-infinitive clause, where the selection of the matrix verb signals the precise nature of the force-dynamic interaction. The verb make represents a prototypical causative where the Antagonist overcomes the natural resistance of the Agonist, as seen when Golding writes: *"The laughter beat them back, granting them a few moments of privacy, then made them look up again"* (Golding, Lord of the Flies, p. 148). Here, an inanimate, psychological force acts as an Antagonist that violates the internal state of the boys, compelling an involuntary cognitive orientation. Golding frequently uses inanimate subjects in causative slots to underscore the boys' loss of autonomy; they are no longer self-governing agents but passive entities acted upon by environmental and psychological phenomena. When the narrative shifts toward Jack's tyrannical tribal rule, the causative constructions morph into explicit expressions of interpersonal coercion: *"He forced them to chant his name until the forest echoed with it"* (Golding, Lord of the Flies, p. 192). From a derivational standpoint, the lexical item force carries a much heavier semantic load than make, explicitly profiling the resistance of the causee and highlighting the systemic asymmetry of power on the island. In contrast to coercive make, the permissive causative let represents the removal of a barrier, allowing the Agonist to follow its intrinsic force tendency, though by applying a negative operator to it, Golding illustrates the imposition of a social barrier, as seen when *"Jack wouldn't let them have the fire to cook the meat"* (Golding, Lord of the Flies, p. 174), demonstrating how permission is purposefully weaponized to assert structural dominance.

O'tkir Hoshimov's "Ikki eshik orasi" explores the profound psychological scars inflicted by World War II on an Uzbek village, navigating complex themes of duty, grief, and unrequited love through a

dense, highly systematic system of derivational morphology. In Uzbek, causative derivation is inherently morphological, achieved by affixing suffixes to intransitive or transitive verbal stems, with primary exponents including *-dir*, *-tir*, *-kaz*, *-g'iz*, *-ar*, and *-sat*, whose choice is dictated by morphophonemic constraints and the underlying valency of the root verb. When a suffix is appended, it introduces a new macro-agent into the clause structure, shifting the original agent to an object or dative position. This mechanism is profoundly evident when reflecting on Kimsan's tragic fate and its impact on his mother: *"Bu musibat onaning qaddini buktirdi, sochini oqartirdi"* (Hoshimov, Ikki eshik orasi, -B. 84). From a derivational perspective, we observe two distinct causative mechanisms where the transitive root *buk-* (to bend) is affixed with *-tir* to form *buktirmoq* (to cause to bend), and the intransitive root *oqar-* (to become white) is affixed with *-tir* to form *oqartirmoq* (to turn someone's hair white). Cognitively, these morphological constructions demonstrate a high degree of event integration because, unlike the English periphrastic structure which splits the cause and effect into two distinct clauses, the Uzbek morphological causative fuses them into a single cognitive event. The grief directly and instantly shapes the physical state of the mother, leaving no temporal or spatial gap between the psychological trauma and its physical manifestation. Furthermore, Uzbek literary discourse regularly uses causative forms of transitive verbs to denote indirect causation, where an authority figure compels a subordinate to execute an action: *"Oqsoqol hamma g'allani frontga topshirtirdi"* (Hoshimov, Ikki eshik orasi, p. 112). The root *topshir-* (to hand over) is already transitive, and attaching the causative suffix *-tir* increases its valency, transforming it into a ditransitive construction where the village elder serves as the ultimate initiator of the action while the villagers are backgrounded as implicit collective causees, reflecting the wartime socio-political hierarchy where individual agency is completely subjugated to state mandates.

The formal and conceptual divergences between English and Uzbek causative constructions reveal fundamentally different strategies for mapping experience onto narrative form, highlighting the structural opposition between lexical separation and morphological synthesis. English maintains a clean lexical distinction between the causing act and the result, which allows the language to explicitly profile the means or manner of causation through lexical choices like persuade, bribe, frighten, or coax. Conversely, Uzbek relies on morphological synthesis,

emphasizing the fact and outcome of the causation over its manner, where the structural compression inherent in forms like *yig'latdi* (caused to cry) or *o'ldirdi* (caused to die) portrays the causative chain as an absolute, unified phenomenon. According to the Iconicity Principle, the closer linguistic elements are to each other structurally, the closer the conceptualization of the events they represent [Comrie, 1989: 128]. Because Uzbek causatives are bound morphemes within a single word, they inherently connote a more direct, immediate, and unavoidable causal impact than English periphrastic constructions. In "Lord of the Flies", when Golding wants to depict a slower, psychologically mediated coercion, the analytical distance of English works perfectly to show interpersonal distance, whereas rendering such concepts in Uzbek morphological equivalents compresses the psychological hesitation, making the action feel significantly more direct and physical. Ultimately, both authors rely on the force-dynamic potential of their respective languages to construct their narrative universes. Golding unmasks the fragility of human civilization by systematically stripping his characters of active agency, turning them into passive causees of primal fear, while Hoshimov utilizes the valency-extending capabilities of Uzbek morphology to capture the crushing impact of historical forces on ordinary human lives, demonstrating that in the face of tragedy, human destiny is frequently acted upon rather than self-determined.

REFERENCES

1. Comrie B. Language Universals and Linguistic Typology. – Chicago: University of Chicago Press, 1989. – 264 p.
2. Cruse A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics / A. Cruse. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 496 p.
3. Golding W. Lord of the Flies / W. Golding. – London: Faber and Faber, 1954. – 224 p.
4. Hoshimov O'. Ikki eshik orasi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1986. – 512 b.
5. Lakoff G. Metaphors We Live By / G. Lakoff, M. Johnson. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 276 p.
6. Langacker R. W. Concept, Image, and Symbol: The Cognitive Basis of Grammar. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1991. – 395 p.
7. Palmer F. R. Grammatical Roles and Relations. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 268 p.

SUN’IY INTELLEKT YARATGAN O‘ZBEKCHA MATNLARDA SO‘Z YASALISHI VA INSON HAMDA GENERATIV MODEL MATNLARINING QIYOSIY TAHLILI

Muqumov Jo‘rabek,
Samarqand davlat chet tillar instituti
O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Maqolada inson yozgan va generativ model yaratgan o‘zbekcha ilmiy matnlardagi so‘z yasalishi qiyoslandi. Material sifatida 2024-yilgi “Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar” anjumani to‘plamidan olingan 10 ta matn hamda shu mavzularda ChatGPT yordamida yaratilgan 10 ta parallel matn tanlandi. Har bir matndan 80 tadan so‘z olinib, ikki korpusda jami 1600 token tahlil qilindi. So‘z yasovchi birliklar qoida asosida ajratilib, kontekst bo‘yicha qo‘lda tekshirildi. Generativ matnlarda derivatsion birliklar zichligi 9,38 foiz, inson matnlarida 5,75 foizni tashkil etdi. Farq, asosan, -iy, -lik va -la asosidagi hosilalarning ko‘p qo‘llanishi bilan izohlandi. Natijalar mualliflikni aniqlovchi qat’iy mezon emas, balki kichik tanlanmada kuzatilgan uslubiy tendensiya sifatida talqin qilindi.

Kalit so‘zlar. sun’iy intellekt, generativ model, o‘zbek tili, so‘z yasalishi, derivatsiya, affiks, korpus tahlili, leksik xilma-xillik.

Generativ sun’iy intellekt o‘zbek tilida izchil va mavzuga mos matn yaratish darajasiga yetdi. Shu bilan birga, bunday matnning leksik hamda morfologik qurilishi inson yozgan matndan qay darajada farq qilishi yetarli o‘rganilmagan. Xorijiy tadqiqotlarda inson va model matnlari leksik xilma-xillik, so‘z turkumlari, sintaktik qurilish va uslubiy belgilar asosida qiyoslangan. G.Georgiou kichik nazoratli korpusda ham morfologik va leksik ko‘rsatkichlar farqlanishini ko‘rsatadi [3]. L.Terčon va K.Dobrovoljc umumlashtirgan tadqiqotlarda esa natijalar, asosan, ingliz tiliga tegishli ekani va promptga sezgirlik ko‘pincha e’tibordan chetda qolishi qayd etiladi [4]. Keng ko‘lamli tajribalar ko‘plab belgilar mavzu va modelga bog‘liq ekanini, leksik boylik ko‘rsatkichlari esa nisbatan barqarorroq signal bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatgan [5].

O‘zbek tili agglyutinativ tuzilishga ega bo‘lgani sababli so‘z yasovchi va shakl yasovchi morfemalar matnning uslubiy qiyofasini belgilashda

muhim o‘rin tutadi. A.Hojiyev so‘z yasalishini yangi lug‘aviy birlik hosil qiluvchi tizim sifatida tavsiflaydi va yasovchi asos bilan formant munosabatini markaziy mezon deb ko‘rsatadi [1]. O‘zbek matnini avtomatik qayta ishlashda o‘zak, yasovchi va grammatik qo‘shimchalarni farqlash alohida masala bo‘lib, morfologik modellarda affikslar ketma-ketligini hisobga olish talab etiladi [6].

Mazkur tadqiqotning maqsadi bir xil ilmiy mavzularda yozilgan inson va generativ model matnlarida derivatsion birliklarning miqdori, turlari hamda taqsimotini qiyoslashdan iborat. Tadqiqotda quyidagi savollarga javob izlandi: ikki korpusda so‘z yasovchi birliklar zichligi qanday; qaysi formantlar faol; leksik xilma-xillik va derivatsion xilma-xillik o‘rtasida qanday farq kuzatiladi?

Inson matnlari korpusi 2024-yilda SamDChTI tomonidan chop etilgan “Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar” Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallaridan tuzildi [2]. To‘plamning o‘zbek tilidagi turli mavzularga bag‘ishlangan 10 ta maqolasi tanlanib, har birining annotatsiya yoki kirish qismidan mazmunan yaxlit parcha olindi.

Generativ korpus uchun ayni 10 ta sarlavha bo‘yicha 2026-yil oktabrda ChatGPT interfeysida matn yaratildi. Barcha holatda bir xil topshiriq qo‘llandi: “Quyidagi sarlavha bo‘yicha ilmiy uslubda o‘zbekcha parcha yozing; mavzuning mazmuni, asosiy tushunchalari va ilmiy ahamiyatini yoritib bering”. Har bir juftlikdan dastlabki 80 ta token olindi. Natijada har ikki korpus 800 tokendan iborat bo‘ldi.

Matnlar kichik harfga o‘tkazildi, apostrofning turli grafik shakllari birxillashtirildi va tinish belgilari token hisobidan chiqarildi. Leksik xilma-xillik TTR = V/N formulasi bilan hisoblandi; bunda V - takrorlanmagan so‘z shakllari, N - jami tokenlar soni. Derivatsion tahlilda -iy, -lik, -chi, -shunos, -chan, -dosh, -kor hamda -la asosidagi shaffof hosilalar tekshirildi. Dastur avval formatga mos nomzodlarni ajratdi, keyin har bir nomzod kontekstda ko‘rib chiqildi. Masalan, “maqolada” so‘zidagi “-la”, “yagona” so‘zidagi “-ona” va “materialini” so‘zidagi harflar ketma-ketligi so‘z yasovchi formant sifatida hisoblanmadi. Shuningdek, “anglash”, “tanlash” va “saqlash” kabi sinxron jihatdan shaffof yasovchi asosga ajratilishi bahsli birliklar -la guruhidan chiqarildi. Shu yo‘l bilan avtomatik qidiruvdagi soxta mosliklar kamaytirildi.

Tadqiqot tavsifiy xarakterga ega. Tanlanma kichik, generativ matnlar bitta model va bitta prompt qolipi asosida yaratilgan. Shu sababli natijalar barcha matnlarga umumlashtirilmaydi.

Ikki korpusning asosiy miqdoriy ko‘rsatkichlari 1-jadvalda keltirilgan. Generativ korpusda 567 ta takrorlanmagan so‘z shakli qayd etilib, TTR 0,709 ni tashkil etdi. Inson korpusida 510 ta so‘z shakli va 0,637 TTR olindi. O‘rtacha so‘z uzunligi deyarli teng bo‘ldi: mos ravishda 7,58 va 7,49 harf. Demak, mazkur tanlanmada asosiy farq so‘z uzunligida emas, leksik hamda derivatsion birliklar taqsimotida namoyon bo‘ldi.

1-jadval. Korpuslarning umumiy ko‘rsatkichlari

Ko‘rsatkich	Inson matni	Generativ matn
Tokenlar soni	800	800
Takrorlanmagan so‘z shakllari	510	567
TTR	0,637	0,709
O‘rtacha so‘z uzunligi	7,49	7,58
Derivatsion tokenlar	46	75
Derivatsion zichlik	5,75 %	9,38 %

Qo‘lda tekshirilgan hisob natijasida inson matnlarida 46 ta, generativ matnlarda 75 ta derivatsion token aniqlandi. Bu ko‘rsatkichlar har 100 so‘zga nisbatan 5,75 va 9,38 birlikni tashkil etadi. Generativ korpusdagi zichlik inson korpusidan 3,63 foiz bandga yoki 1,63 baravarga yuqori. Derivatsion so‘z shakllari soni ham generativ matnda ko‘proq: 56 ga qarshi 34.

2-jadval. Faol derivatsion formantlarning taqsimoti

Formant yoki guruh	Inson	Generativ	Namuna
-iy	26	34	ilmiy, nazariy, nutqiy
-lik	11	24	tilshunoslik, samaradorlik
-la asosidagi hosilalar	4	13	kodlash, izohlash, baholash
-chi	1	3	tinglovchi, o‘quvchi
Boshqa formantlar	4	1	-shunos, -chan, -dosh, -kor
Jami	46	75	—

Har ikki korpusda -iy formanti eng faol bo‘ldi. Inson matnlarida u barcha derivatsion tokenlarning 56,52 foizini, generativ matnlarda 45,33 foizini tashkil etdi. Biroq generativ matnda -lik formanti 24 marta qo‘llanib, uning ulushi 32 foizga yetdi; inson matnida bu ko‘rsatkich 11 ta va 23,91 foiz bo‘ldi. -la asosidagi shaffof hosilalar generativ korpusda 13, inson korpusida 4 marta qayd etildi. Model matnlarida “baholash”, “tavsiflash”, “izohlash”, “aniqlash” kabi jarayon nomlari muntazam ishlatilgani ushbu farqni yuzaga keltirdi. Inson matnlarida esa kam chastotali, lekin mavzuga xos -shunos, -chan va -dosh formantlari uchradi.

Natijalar generativ model ilmiy uslubni mavhum sifatlar va jarayon nomlari orqali qurishga moyilligini ko‘rsatadi. -iy formantli sifatlar matnni akademik registrga olib kiradi, -lik mavhum otlarni, -la asosidagi hosilalar esa tadqiqot harakatlari nomini ko‘paytiradi. Natijada generativ matnda bir xil derivatsion qoliplarning takror qo‘llanishi ehtimoli ortadi.

Mazkur korpusda AI matnining TTR ko‘rsatkichi yuqori chiqdi. Leksik ko‘rsatkich model, mavzu, matn hajmi va prompt shakliga bog‘liq [4; 5]. Tajribada har bir mavzu alohida prompt bilan yaratilgani sababli model turli terminlarni tanlagan, inson korpusida esa konferensiya uslubiga xos tayyor qoliplar takrorlangan. Shuning uchun TTRdagi farq mualliflik belgisi emas, tanlanma va topshiriq sharoitining natijasidir.

Tahlil metodik muammoni ham ko‘rsatdi: so‘z oxiridagi harflar ketma-ketligini affiks deb olish yetarli emas. “Misolida” tarkibidagi “li” yoki “maqolada” tarkibidagi “la” avtomatik qoida uchun mos ko‘rinsa ham, derivatsion vazifa bajarmaydi. Katta korpuslarni qiyoslash uchun morfologik lug‘at, o‘zaklar bazasi va kontekstga sezgir analizator talab etiladi [6].

Amaliy nuqtai nazardan, topilgan farqlar AI matnini aniqlash detektori sifatida qo‘llanmasligi kerak. Birgina -iy yoki -lik qo‘shimchasining ko‘pligi matnni model yaratganini isbotlamaydi. Bunday belgilar faqat janri, hajmi va mavzusi tenglashtirilgan korpusda boshqa leksik, sintaktik hamda uslubiy ko‘rsatkichlar bilan birga tahlil qilingandagina ilmiy qiymat kasb etadi.

Teng hajmli kichik korpus tahlili generativ model yaratgan o‘zbekcha ilmiy matnlarda derivatsion birliklar ko‘proq qo‘llanganini ko‘rsatdi. Generativ korpusda derivatsion zichlik 9,38 foiz, inson korpusida 5,75 foiz bo‘ldi. Asosiy tafovut -lik va -la asosidagi hosilalarda kuzatildi, -iy esa har ikki guruhda eng faol formant bo‘lib qoldi. Generativ matnlar mavhum otlar, nisbiy sifatlar va tadqiqot jarayonini nomlovchi fe’l

hosilalariga ko‘proq tayandi; inson matnlarida kam chastotali, sohaga xos formantlar nisbatan rang-barang ko‘rindi.

Natijalar kichik va nazoratli tanlanmaga tegishli. Keyingi tadqiqotda matnlar sonini kengaytirish, turli generativ modellar va prompt variantlarini qiyoslash, derivatsion birliklarni lemma darajasida hisoblash hamda statistik ahamiyatni tekshirish zarur. Shuningdek, o‘zbek tilining morfologik analizatori yordamida so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalarni avtomatik farqlash tadqiqotning ishonchliligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent: O‘qituvchi, 2007. – 168 b.

2. Zamonaviy tilshunoslik va derivatsion qonuniyatlar: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Samarqand: Samarqand davlat chet tillar instituti, 2024. – 192 b.

3. Georgiou G.P. Differentiating Between Human-Written and AI-Generated Texts Using Automatically Extracted Linguistic Features // Information. - 2025. - Vol. 16, No. 11. - Article 979. DOI: 10.3390/info16110979.

4. Terčon L., Dobrovoljc K. Linguistic Characteristics of AI-Generated Text: A Survey. - arxiv: 2510.05136, 2025. DOI: 10.48550/arXiv.2510.05136.

5. El Attar Y., Dönmez E., Maurer M., Falenska A. A Systematic Analysis of Linguistic Features in AI-Generated Text Detection Across Domains and Models. - arXiv:2606.04177, 2026. DOI: 10.48550/arXiv.2606.04177.

6. Tukeyev U., Abdurakhmonova N., Gabdullina N., Balabekova T., Karipbayeva N., Karibayeva A. Computational Model of Morphology and Stemming of Uzbek Words on Complete Set of Endings // 2024 IEEE 3rd International Conference on Problems of Informatics, Electronics and Radio Engineering. 2024. –B. 1760 -1764. DOI: 10.1109/ PIERE62470. 2024. 10805062.

DERIVATSION QONUNIYATLARNING TARIXIY-QIYOSIY TADQIQI: «MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN» ASOSIDA

Duskarayeva Surayyo Nartaylakovna
Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asarida namoyon bo‘lgan derivatsion hodisalar tarixiy-qiyosiy va funksional-semantik tomonidan tadqiq etiladi. Tadqiqotning asosiy obyekti sifatida asarda keltirilgan -chi va -sh qo‘shimchalari hamda ular ishtirokida yuzaga kelgan leksik va morfologik birliklar olindi. Navoiyning arab tilidagi mufoala qolipi bilan turkiy tildagi -sh vositasini vazifasiga ko‘ra qiyoslashi, shuningdek, -chi affiksining mansab, hunar va muayyan faoliyat bilan bog‘liq shaxs nomlarini hosil qilishdagi mahsuldorligini ifodalashi tahlil qilindi. Tadqiqot natijasida Navoiyning so‘z yasalishi va morfologik shakllanish jarayonlarini shakl, vazifa va ma’no birligida kuzatgani ochiqlandi. Bundan tashqari, eski o‘zbek tilidagi ushbu derivatsion vositalarning hozirgi o‘zbek tilidagi tarixiy davomiyligi aks ettirildi.

Kalit so‘zlar: Alisher Navoiy, «Muhokamat ul-lug‘atayn», derivatsiya, so‘z yasalishi, so‘z yasalish qolipi, affiksatsiya, -chi, -sh, morfologiya, tarixiy-qiyosiy tilshunoslik, eski o‘zbek tili.

Tilning tarixiy taraqqiyotini o‘rganishda uning leksik va grammatik tizimidagi o‘zgarishlar bilan bir qatorda so‘z yasash imkoniyatlarini tadqiq etish ham muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki muayyan tilda yangi leksik birliklarning hosil bo‘lishi, mavjud so‘zlarning yangi ma’no kasb etishi va grammatik ma’nolarning morfologik vositalar orqali ifodalanishi til taraqqiyotining muhim ko‘rsatkichlaridan hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda derivatsiya til birliklarining yasalishi va hosil bo‘lishini ifodalovchi keng qamrovli tushuncha sifatida qo‘llanadi. O‘zbek tilining tarixiy derivatsion tizimini tadqiq etishda Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari alohida ahamiyatga ega. Asar 1499-yilda yaratilgan bo‘lib, unda turkiy va forsiy tillarning leksik, morfologik va boshqa til sathlaridagi xususiyatlari qiyoslanadi. Navoiy, xususan, turkiy tilning ayrim ma’nolarni ixcham morfologik vositalar orqali ifodalay olish imkoniyatini aniq misollar bilan izohlaydi. Maqolada asosiy e’tibor -chi affiksi hamda -sh vositasining derivatsion va funksional

xususiyatlariga qaratiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, qiyosiy-tipologik, morfemik, semantik va funksional tahlil usullaridan foydalanildi. Tarixiy-qiyosiy usul orqali Navoiy davridagi derivatsion vositalarning hozirgi o‘zbek tilidagi holati bilan munosabati aniqlanadi.

Morfemik tahlil asosida esa so‘zlarning o‘zak va affikslarga ajralishi ko‘rsatiladi:

suv + chi → suvchi

chop + ish + moq → chopishmoq

Semantik tahlil orqali affikslarning qo‘shayotgan ma’nosi aniqlanadi. Funksional-qiyosiy tahlil esa Navoiyning arab, fors va turkiy til materiallarini qiyoslash usulini yoritishga xizmat qiladi.

1. *Navoiyning tilshunoslik qarashlarida derivatsiya masalasi*

“Muhokamat ul-lug‘atayn”ning muhim xususiyati shundaki, Navoiy turkiy tilning boyligini umumiy da’vo bilan emas, balki konkret til dalillari asosida ko‘rsatishga intiladi. U turkiy tildagi muayyan morfologik vositalarning funksional imkoniyatlarini boshqa tillardagi shakllar bilan qiyoslaydi. Shu jihatdan asardagi derivatsion materiallar Navoiy davri turkiy tilining morfologik tizimini o‘rganish uchun muhim manba bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham «Muhokamat ul-lug‘atayn» turkiy va forsiy tillarning leksikasi va morfologiyasini qiyosiy tahlil qiluvchi asar sifatida tavsiflanadi.

2. *Arab tilidagi mufoala va turkiy tildagi -sh vositasi*

Navoiyning derivatsion hodisalarni qiyosiy o‘rganganini ko‘rsatuvchi eng muhim parchalardan biri arab tilidagi mufoala bobi bilan turkiy tildagi -sh vositasi munosabatiga bag‘ishlangan.

Navoiy yozadi: “Аммо қуллийрак калимотни адо қилали: араб тилининг сарфий истилоҳининг абвобида бир бобдурки, анга – муфоала боби от қўюптурларки, лафз бир мазкур бўлур, аммо икки киши феълиға муштамидурки, бир навъ воқеъ бўлғай. Андоққи, “муораза” ва “муқобала” ва “мушоара” ва “муколама” ва куллий бобдур ва мунда азим фавоид ҳосил. ... Аммо турк булағоси бу фойдаға тааррруз қилибдурлар. Ва масдарға бир “шин” ҳарфи илҳоқ қилмоқ била ул мақсудни топибдурлар. Андоққи, “чопишмоқ” ва “топишмоқ” ва “қучушмоқ” ва “ўпушмақ” ва бу шоеъ лафздур”.[13]

Mazkur parchada Navoiy arab tilidagi mufoala vositasida ifodalanadigan ma’noni turkiy tilda -sh vositasi orqali ifodalash

[13]Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 16-jild. Toshkent-2000. 18-B.

mumkinligini ko‘rsatadi. Uning: chopishmoq, topishmoq, quchushmoq, o‘pushmak misollari harakatning ikki subyekt o‘rtasida o‘zaro yoki birgalikda bajarilishini ifodalash xususiyati bilan xarakterlanadi. Shu nuqtai nazardan:

chop- + -ish + -moq → chopishmoq

top- + -ish + -moq → topishmoq

quch- + -ush + -moq → quchushmoq

o‘p- + -ush + -mak → o‘pushmak kabi morfemik tarkibni ajratish mumkin.

Bu yerda -sh vositasining asosiy funksional-semantik vazifasi harakatning subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro-ligini ifodalashdir.

3. *Mufoala va -sh: funksional-semantik muqobillik*

Navoiyning arab tilidagi mufoala va turkiy tildagi -shni qiyoslashida bir muhim metodologik jihatga e’tibor berish lozim. Arab tilidagi mufoala va turkiy tildagi -sh morfologik jihatdan bir xil vosita emas. Birinchisi arab fe’lining vazn tizimidagi muayyan morfologik shakl bo‘lsa, ikkinchisi turkiy fe’lga qo‘shiladigan affiksdir.

Biroq ular muayyan kontekstlarda o‘zaro-lik, birgalik va ikki subyektning harakatdagi munosabatini ifodalashi bilan funksional-semantik jihatdan yaqinlashadi. Shu sababli Navoiyning qiyosini «morfologik aynanlik» emas, balki «funksional-semantik muqobillik» sifatida baholash maqsadga muvofiq. Bu yondashuv Navoiyning til hodisalarini tashqi shakl asosida emas, balki shakl–vazifa–ma’no munosabati asosida kuzatganini ko‘rsatadi.

4. “*-chi” affiksining mahsuldorligi*

Navoiy turkiy tildagi -chi affiksining so‘z yasash imkoniyatlariga alohida to‘xtaladi. U yozadi: “Яна бир адолари борки, баъзи алфознинг сўнгғида “ч”, “ёй”ки, “чи” лафзидур, орттурурлар, ё мансабнинг ё ҳунарнинг ё пешанинг изҳори учун; форсийда йўқтур, балки алар ҳам туркча айтурлар”.[14]

Bu fikrdan ko‘rinadiki, Navoiy -chini muayyan semantik vazifaga ega bo‘lgan derivatsion vosita sifatida anglaydi. Affiks asosan mansab, hunar, pesa, muayyan faoliyat bilan shug‘ullanuvchi shaxs nomlarini hosil qilishga xizmat qiladi.

5. *Mansab nomlarining -chi affiksi orqali yasalishi*

[14] Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 16-jild. –Toshkent, 2000. 18-B.

Navoiy mansab nomlariga quyidagi misollarni keltiradi: qo‘rchi, suvchi, xizonachi, kerak-yarog‘chi, chavgonchi, nayzachi, shukurchi, yurtchi, shilonchi, axtachi. Ularning morfemik tarkibini shartli ravishda quyidagicha ko‘rsatish mumkin:

Asos	Affiks	Hosila	Semantik vazifa
suv	-chi	suvchi	vazifa/mashg‘ulot egasi
nayza	-chi	nayzachi	mansab/faoliyat egasi
chavgon	-chi	chavgonchi	faoliyat egasi
yurt	-chi	yurtchi	vazifa bilan bog‘liq shaxs
axta	-chi	axtachi	muayyan vazifa egasi

Ushbu birliklarning barchasida -chi shaxsga oid derivatsion ma’noni shakllantirmoqda. Umumiy qolip:

asos + -chi → mansab/vazifa bilan bog‘liq shaxs nomi.

6. *Hunar va pesha nomlari*

Navoiy mansab nomlaridan tashqari hunar va pesha nomlarini ham alohida guruh sifatida ajratadi. Asarda quyidagi parcha keltiriladi:

“Hunar va peshada andoqki, qushchi va barschi va qoruqchi va tamg‘achi va jibachi va yo‘rg‘achi va halvachi va kemachi va qo‘ychi”.[15]

Bu misollarni quyidagicha tahlil qilish mumkin:

qush + chi → qushchi
tamg‘a + chi → tamg‘achi
halvo + chi → halvachi
kema + chi → kemachi
qo‘y + chi → qo‘ychi

Bu birliklarda -chi asosning ma’nosini saqlagan holda shaxsga oid yangi leksik ma’no hosil qiladi. Masalan: qo‘y → qo‘ychi. Bu yerda qo‘y hayvon nomini, qo‘ychi esa qo‘y boqish bilan shug‘ullanuvchi shaxsni anglatadi. Demak: predmet/obyekt → faoliyat → faoliyat subyekti munosabati yuzaga keladi.

7. Qushchilik va ovchilik leksikasida -chi

[15] Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 16-jild. –Toshkent, 2000. 18-B.

Navoiy -chi affiksining sohaviy leksikadagi mahsuldorligini ham alohida ko‘rsatadi: “Andoqki, qush hunarida dag‘i bu istiloh, bordur, andoqki, qozchi va quvchi va turnachi va kiyikchi va tovushqonchiki, sort lafzida yo‘qtur”. (Navoiy, 2000, 18-b.)

Bu misollar:

qoz + chi → qozchi

quv + chi → quvchi

turna + chi → turnachi

kiyik + chi → kiyikchi

tovushqon + chi → tovushqonchi tarzida tahlil qilinadi.

Ushbu misollar -chi affiksining semantik imkoniyati faqat kasb nomlari bilan cheklanmasligini ko‘rsatadi. U muayyan hayvon yoki qush bilan bog‘liq faoliyatni amalga oshiruvchi shaxsni ham ifodalaydi.

8. -chi affiksining semantik qoliplari

Navoiy keltirgan materiallar asosida -chi affiksining quyidagi semantik qoliplarini ajratish mumkin:

Mansab: asos + -chi → mansab egasi

Kasb: asos + -chi → kasb egasi

Hunar: asos + -chi → muayyan hunar bilan shug‘ullanuvchi shaxs

Faoliyat: asos + -chi → muayyan faoliyat subyekti

Obyekt bilan bog‘liq mashg‘ulot: obyekt nomi + -chi → obyekt bilan shug‘ullanuvchi shaxs

Shunday qilib, -chi affiksi shaxs nomi yasaydigan sermahsul derivatsion vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

9. -sh va -chi: derivatsion tizimning ikki ko‘rinishi

“Muhokamat ul-lug‘atayn”dagi mazkur ikki parchani birgalikda tahlil qilish Navoiyning derivatsion hodisalarga yondashuvini yaxlit ko‘rish imkonini beradi.

Vosita	Misol	Asosiy vazifa
-sh	chopishmoq	o‘zaro/birgalik harakati
-sh	topishmoq	o‘zaro harakat
-sh	quchushmoq	o‘zaro harakat
-sh	o‘pushmak	o‘zaro harakat
-chi	suvchi	mansab/mashg‘ulot egasi
-chi	qo‘ychi	kasb egasi
-chi	qushchi	faoliyat subyekti
-chi	turnachi	obyekt bilan bog‘liq mashg‘ulot egasi

Demak, Navoiy materiallari asosida: fe’l sohasida – harakat subyektlari o‘rtasidagi munosabat; ot sohasida – shaxsning kasb, mansab yoki faoliyat bilan munosabati morfologik vositalar orqali ifodalanganini ko‘rish mumkin.

10. Derivatsiya va morfologik shakllanish masalasi

Maqolada muhim nazariy masalalardan biri – leksik derivatsiya bilan grammatik shakllanishni farqlashdir. Masalan: suv + chi → suvchi hosilasi yangi leksik birlik yaratadi. Shuning uchun bu holatni leksik derivatsiya sifatida baholash mumkin. Biroq: chop + ish + moq → chopishmoq kabi shakllarda -sh harakat subyektlari o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Shuning uchun bu holat grammatik kategoriya – birgalik/o‘zaro nisbat bilan ham bog‘liq. Shu sababli “Muhokamat ul-lug‘atayn” materiallarini tahlil qilishda -chi ni leksik derivatsion affiks, -sh ni esa asosan morfologik-grammatik vazifa bajaruvchi vosita sifatida farqlash maqsadga muvofiq. Biroq Navoiyning o‘z davridagi talqinida bu hodisalar tilning umumiy “fasohat” va ifoda imkoniyatlari nuqtayi nazaridan bir tizimda ko‘rilgan. Tadqiqotning ilmiy yangiligi quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ladi:

“Muhokamat ul-lug‘atayn”dagi -chi va -sh vositalari derivatsion-funksional nuqtayi nazardan bir tizimda tahlil qilindi.

Navoiyning arab tilidagi mufoala modeli bilan turkiy tildagi -sh vositasini qiyoslashi funksional-semantik muqobillik nuqtayi nazaridan talqin qilindi.

-chi affiksining mansab, kasb, hunar, pesha va muayyan faoliyat subyekti nomlarini hosil qilishdagi semantik doirasi tizimlashtirildi.

Qo‘rchi, suvchi, xizonachi, nayzachi, qushchi, qo‘ychi, turnachi, kiyikchi kabi birliklar tarixiy derivatsion material sifatida tahlil qilindi.

Chopishmoq, topishmoq, quchushmoq, o‘pushmak misollari asosida eski o‘zbek tilidagi -sh vositasining funksional xususiyatlari yoritildi.

Navoiy davridagi -chi affiksi bilan hozirgi o‘zbek tilidagi ishchi, temirchi, tarixchi, sportchi kabi hosilalar o‘rtasidagi tarixiy davomiylik ko‘rsatildi.

Xulosa qilib aytganda, Alisher Navoiyning “Muhokamat ul-lug‘atayn” asari o‘zbek tili tarixida nafaqat ikki tilning leksik imkoniyatlarini qiyoslovchi, balki morfologik va derivatsion hodisalarni konkret til materiallari asosida tavsiflovchi muhim manbadir.

Asardagi -chi affiksiga oid materiallar mazkur vositaning Navoiy davridayoq yuqori darajada mahsuldor bo‘lganini ko‘rsatadi. Qo‘rchi, suvchi, xizonachi, kerak-yarog‘chi, chavgonchi, nayzachi, shukurchi,

yurtchi, qushchi, qo‘ychi, turnachi, kiyikchi kabi birliklar uning mansab, kasb, hunar, pesha va muayyan faoliyat subyekti nomlarini hosil qilishda qo‘llanganini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, -sh vositasida hosil qilingan chopishmoq, topishmoq, quchushmoq, o‘pushmak kabi shakllar harakatning subyektlar o‘rtasidagi o‘zaro va birgaligini ifodalash imkoniyatini namoyon qiladi.

Navoiyning arab tilidagi mufoala modeli bilan turkiy -sh vositasini qiyoslashi alohida ilmiy ahamiyatga ega. Bu qiyosni morfologik aynanlik emas, balki funksional-semantik yaqinlik sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Zero, ikki tildagi shakllarning morfologik tuzilishi turlicha bo‘lsa-da, ular muayyan holatlarda o‘zaro va birgalik ma’nosini ifodalash vazifasini bajaradi.

Tadqiqot natijasida shuni ta’kidlash mumkinki, Navoiy til hodisalarini shakl, vazifa va ma’no birligida kuzatgan. Uning turkiy, forsiy va arab tillari materiallarini qiyoslashi esa asardagi tilshunoslik fikrining muhim xususiyatini tashkil etadi.

Shu nuqtayi nazardan, “Muhokamat ul-lug‘atayn” ni o‘zbek tilining tarixiy derivatsiyasi, morfologiyasi va so‘z yasalish tizimini tadqiq etish uchun muhim manba sifatida baholash mumkin. Ayniqsa, asarda qayd etilgan -chi qo‘shimchasining hozirgi o‘zbek tilida ham mahsuldorligi uning tarixiy barqarorligini ko‘rsatuvchi muhim dalildir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Navoiy A. Mukammal asarlar to‘plami. 20 jildlik. 16-jild: Muhokamat ul-lug‘atayn. Mezon ul-avzon. Tarixi anbiyo va hukamo. Tarixi muluki Ajam. Arba’in. Siroj ul-muslimin. Munojot. Risolai tiyr andohtan. – Toshkent: Fan, 2000.
2. Hojiev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi. – Toshkent, 1989.
3. Tursunov U., Muxtorov J., Rahmatullaev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.
4. Qurbonova R. So‘z yasalishining lingvistik tavsifi va yasama so‘zlar derivatsiyasi xususida. – Zamonaviy dunyoda ijtimoiy fanlar, 2023..
5. Sodiqov Q. Muhokamatu-l-lug‘ataynni o‘qib o‘rganish. – Toshkent, 2011.

TRANSFORMATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Eshboyeva Oysanam Soxatmuratovna
SamDCHTI o‘qituvchisi,
Abdullayeva Sarvinoz Aktamjon qizi
SamDCHTI, Ingliz filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada transformatsiya tushunchasining lingvistik tadqiqotlardagi nazariy va amaliy jihatlari atroflicha o‘rganiladi. “Transformatsiya” atamasi lotincha transformatio so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “o‘zgarish”, “qayta shaklllanish” degan ma’nolarni anglatadi. Unda transformatsiyaning mohiyati, uning turli ko‘rinishlari va til tizimida qanchalik darajada ahamiyatli ekanligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi transformatsion jarayonlarni o‘rganib chiqish hamda ularning o‘zbek tili materiallari asosida namoyon bo‘lishini ko‘rsatishdan iborat. Bu jarayonda bir qancha metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, transformatsiya nafaqat sintaktik darajada balki morfologik va semantik darajalarda ham faol sodir bo‘ladi. Maqolada transformatsiyaning turlari ajratib ko‘rsatilib, har bir tur uchun o‘zbek tilida misollar keltirilgan. Xulosa qilib aytganda, transformatsiyani chuqur o‘rganish tilning tabiati va uning doimiy rivojlanib borishini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Olingan natijalar tilshunoslikning turli sohalarida, jumladan, nazariy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasida qo‘llanilishi mumkin.

Kalit so‘zlar: Transformatsiya, o‘zgarish, tilshunoslik, turkum, semantik, generativ grammatika, qiyosiy tahlil, tavsifiy metod, qiyosiy metod, strukturaviy transformatsiya, sintaktik transformatsiya.

Transformatsiya tushunchasi tilshunoslikda, xususan generativ grammatika ya’ni hosil qiluvchi, yangi narsa yaratuvchi grammatika nazariyasi shakllangandan beri asosiy o‘rinlarda bo‘lib kelmoqda. Bu tushuncha til birliklarining bir shakldan ikkinchi shaklga o‘tishi, ularning strukturaviy yoki ma’noviy jihatdan o‘zgarishni anglatadi. Umumiy ma’noda transformatsiya har qanday sohada sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni bildirsa-da, tilshunoslik sohasida bo‘lsa tilning ichki xususiyatlarini, misol uchun, so‘z yasalishi, gap qurilishi, va ma’no hosil bo‘lishdagi jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Til doimiy harakatda va

rivojlanishda bo‘lgan tirik bir organism kabidir. Shuning uchun uning tarkibidagi elementlarning turli xil transformatsiya hodisasiga uchrashi tabiiy holdir.

O‘zbek tilshunosligida transformatsiya masalasining ayrim jihatlari o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning turlarini tasniflash hamda o‘ziga xos xususiyatalrini chuqur tahlil qilishga bo‘lgan tadqiqotlarga hali ham ehtiyoj sezilmoqda.

Tadqiqotlarda transformatsiya tushunchasini va uning turlarini atroflicha tahlil qilish uchun bir qator ilmiy metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Asosiy metodologik tahlil strukturaga ya’ni shakliy tahlilga asoslangan bo‘lib, til birliklari hamda ulaning o‘zaro munosabatlari ko‘rib chiqildi.

Tavsifiy metod transformatsiya tushunchasining ta’riflari, uning xususiyatlarini va tasnifiy belgilarini aniqlashda ishlatiladi. Mavjud ilmiy adabiyotlar, monografiyalar va maqolalar tahlil qilinib, transformatsiyaga oid bo‘lgan nazariyalar tahlil qilindi. Lingvistik material sifatida o‘zbek adabiy tilidan, shuningdek, badiiy va publitsistik asarlardan olingan gaplar, so‘z birikmalar va ayrim so‘zlar tanlab olindi.

Qiyosiy tahlil metodi esa turli transformatsiya turlarini bir- biri bilan solishtirish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashda muhim ro‘l o‘ynadi. Xususan, sintaktik transformatsiyalar bilan semantik transformatsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik va farqlar shu metod yordamida o‘rganiladi.

Transformatsiya tushunchasining chuqur tahlili va uning tilshunoslikdagi o‘rni bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga erishildi:

Birinchidan, transformatsiya til birliklarining bir shakldan boshqa shaklga o‘tish bo‘lib, u tilning ichki tuzilishi orqali amalga oshadi. O‘zbek tilshunosligida transformatsiyani asosan quyidagilarga ajratib o‘rganiladi.

Strukturaviy transformatsiya: bu til birliklarining ichki tuzilishidagi o‘zgarishlarni anglatadi. Misol uchun, “Talabalar kitob o‘qidi”, “Kitob talabalar tomonidan o‘qildi” (majhul). Misol: ish (ot), ishla (fe’l).

Semantik transformatsiya: Bu turdagi transformatsiya esa so‘z yoki iboraning ma’nosidagi o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi. Misol qilib aytadigan bo‘lsak, ‘yurak’ (anatomik a’zo), yurak (jasorat, qahramonlik ramzi va metonimiya yo metafora orqali). Yana masalan, “qora” (rang), qora (og‘ir, g‘amgin kun).

Funksional transformatsiya: Til birligining sintaktik funksiyasining o‘zgarishi. Misol sifatida keltiradigan bo‘lsak, “kelgan” (sifatdosh, sifat ma’nosida kelsa), kelganlar (bu yerda sifat otlashib , ega vazifasida).

Olingan natijalar transformatsiya tushunchasining tilshunoslikdagi ko‘p hollardagi vazifasini va uni tilning rivojlanishidagi muhim rolini ko‘rsatib beradi. Tadqiqot orqali aniqlangan transformatsiya turlari til tizimining har bir sathida o‘z o‘rniga ega ekanligi isbotlandi. Misollar shuni ko‘rsatadiki, faol-majhul transformatsiya kab sintaktik o‘zgarishlar nafaqat gapning shaklini, balki uning boshqa munosabatlarini ham o‘zgartirib, nuqimizga moslashtiriladi.

Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligida transformatsion grammatika nazariyasini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Ushbu maqolada transformatsiya tushunchasi va uning tilshunoslikdagi turlari atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, transformatsiya tilning tabiati va uning doimiy rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Biz strukturaviy (sintaktik va morfologik), semantik va funksional transformatsiyalarni aniqlab, ularning har birini o‘zbek tili materiallari misolida yoritdik. Sintaktik transformatsiyalar gap qurilishidagi o‘zgarishlarni, morfologik transformatsiyalar so‘z yasalishidagi jarayonlarni, semantik transformatsiyalar ma’no ko‘chishlarini, funksional transformatsiyalar esa til birliklarining gapdagi vazifasining o‘zgarishini ifodalaydi. Umuman olib qaraydigan bo‘lsak, transformatsiya tilning o‘zgaruvchanligini va qanchalik boy imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatib beruvchi jarayondir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdullayev F. O‘zbek tilining transformatsion grammatikasi asoslari. – Toshkent: Fan, 2018.
2. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. –Toshkent: O‘qituvchi. 2019.
3. G‘aniyev Q. Sintaktik transformatsiyalar va ularning tahlili. – Samarqand: SamDU nashriyoti. 2017.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya. 2020.

II SHO‘BA
SISTEM VA STRUKTUR TILSHUNOSLIK MUAMMOLARI

НЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА РУССКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРНЫХ РЕСУРСАХ

Бушуй Татьяна Анатольевна
Д.ф.н., профессор СамГИИЯ

Аннотация. Статья посвящена особенностям фиксации и лексикографического описания неологической лексики современного русского языка в электронных словарных ресурсах. Рассматриваются возможности цифровой лексикографии в оперативном отражении языковых изменений.

Ключевые слова: неологизм, русский язык, электронный словарь, цифровая лексикография, кодификация, словарная статья.

Современный русский язык характеризуется высокой интенсивностью лексических изменений. Развитие цифровых технологий, социальных сетей, искусственного интеллекта, трансформация профессиональной коммуникации и появление новых культурных практик обусловливают возникновение номинаций для ранее отсутствовавших или получивших новое общественное значение реалий [2, 41; 11, 63; 15, 24]. Данные процессы затрагивают не только количественный состав лексики, но и механизмы словообразования, семантической деривации, заимствования и адаптации иноязычных единиц [18, 17; 3, 8]. Традиционная печатная лексикография в силу длительности подготовки и переиздания словарей не всегда способна оперативно отражать подобные изменения. Электронный формат существенно расширяет возможности лексикографического описания, поскольку допускает регулярное пополнение словника, уточнение нормативных характеристик и корректировку уже существующих статей [10, 82; 16, 22]. В результате электронный словарь функционирует одновременно как справочный источник и как инструмент наблюдения за состоянием лексической системы на определённом этапе её развития.

Одним из наиболее авторитетных ресурсов такого типа является орфографический академический ресурс «Академос», созданный Институтом русского языка им. В. В. Виноградова РАН. Его основная задача состоит в кодификации письменных норм русского языка. Словарная база насчитывает более 200 тысяч единиц и систематически пополняется. Так, в 2025 году в неё была добавлена 921 словарная статья, в том числе 24 статьи в рамках декабрьского обновления [1]. Возможность регулярного расширения словника без подготовки очередного печатного издания принципиально меняет характер нормативной лексикографической работы и позвобляет быстрее реагировать на изменения письменной практики.

При определении неологического статуса словарный критерий целесообразно дополнять данными о первых засвидетельствованных употреблениях, частотности, сферах функционирования и степени освоенности единицы. Поэтому необходимо разграничивать время возникновения лексемы, период её активного распространения и дату лексикографической фиксации. Такой подход позволяет рассматривать кодификацию как один из этапов жизненного цикла нового слова, а не как непосредственное свидетельство момента его возникновения.

Характерный материал для анализа представляют единицы, связанные с цифровой и медиальной коммуникацией. В академическом ресурсе получили фиксацию, например, *онлайн-мероприятие, офлайн-магазин, офлайн-мессенджер, офлайн-хранилище*, а также *видеоблогер, медиафейк, постправда, электросамокат* [5, 10; 13, 20]. С лингвистической точки зрения данный материал демонстрирует продуктивность сложения и гибридных словообразовательных моделей, а также активизацию компонентов *онлайн-, офлайн-, медиа-, видео-* и др. Иноязычные элементы постепенно интегрируются в русскую деривационную систему, вступают в отношения с другими основами и формируют новые словообразовательные ряды.

Особое значение академической фиксации подобных единиц связано с установлением их графического облика. На ранних этапах освоения нового слова письменный узус нередко характеризуется вариативностью, обусловленной отсутствием устойчивой орфографической традиции. Частотность того или иного варианта в интернете при этом не может рассматриваться как единственный

показатель нормативности. Лексикографическая кодификация осуществляется с учётом действующих орфографических правил, структурных аналогий и сложившихся закономерностей русского письма. Таким образом, электронный нормативный словарь выполняет не только регистрационную, но и нормализующую функцию.

Другим существенным преимуществом современной электронной лексикографии является многоуровневое представление информации о слове. Данный принцип реализован, в частности, в Метасловаре портала «Грамота.ру», обеспечивающем доступ к сведениям из различных словарных источников. При анализе таких единиц, как *блогер, подкаст, маркетплейс, коворкинг*, исследователь может учитывать не только их семантику, но и написание, грамматические свойства, особенности употребления и другие параметры [7, 193; 17, 1110]. Сопоставление нескольких типов словарных данных позволяет установить степень лексикографической освоенности единицы и выявить различия между её нормативной, семантической и функциональной характеристиками.

Интегративные возможности электронных ресурсов проявляются также в сочетании словарной информации с корпусными данными. Материалы Национального корпуса русского языка позволяют исследовать функционирование лексемы непосредственно в текстах: устанавливать её сочетаемость, сферы употребления, контекстуальные значения и особенности дискурсивной специализации. Так, анализ слова *электросамокат* может выявить его устойчивую связь с тематикой городской мобильности, аренды, дорожного движения и городской инфраструктуры; употребление слова *видеоблогер* – с интернет-коммуникацией, медиаплатформами и производством цифрового контента; *постправда* обнаруживает преимущественную связь с общественно-политическим и медиадискурсом. Корпусные данные, таким образом, дополняют словарное описание сведениями о реальном речевом функционировании единицы.

Принципиальное преимущество цифровой лексикографии состоит и в возможности устанавливать системные связи между различными параметрами слова. Электронная словарная статья потенциально объединяет семантическую, грамматическую,

орфографическую, словообразовательную и стилистическую информацию, а гипертекстовая организация облегчает переход к связанным единицам и другим справочным источникам. Для неологии это особенно важно, поскольку новое слово проходит несколько стадий освоения: от ограниченного употребления в определённой коммуникативной среде до расширения сочетаемости, стабилизации формы и возможной нормативной кодификации [8, 4; 14, 22]. Цифровая среда создаёт условия для комплексного наблюдения за этими процессами.

Вместе с тем доступность электронных источников ставит вопрос об их лексикографической надёжности. Не каждый интернет-ресурс, содержащий перечни «новых слов», может рассматриваться как полноценный научный словарь [4, 13; 12, 221]. При отборе материала необходимо учитывать авторство ресурса, принципы формирования словника, наличие редакционной и экспертной обработки, источниковую базу и критерии датировки [6, 100; 9, 16]. В этой связи академические электронные словари и профессиональные справочные системы обладают особой исследовательской ценностью, тогда как пользовательские базы целесообразно рассматривать прежде всего как дополнительный источник материала, нуждающегося в последующей верификации.

Таким образом, электронные словарные ресурсы формируют новую модель описания неологической лексики русского языка, в которой сочетаются нормативная кодификация, систематизация языкового материала и возможность его многоаспектного анализа. Их научная ценность определяется не только оперативностью обновления, но прежде всего способностью объединять различные уровни сведений о лексической единице и сопоставлять словарное описание с фактическим употреблением. При этом включение слова в электронный орфографический ресурс следует рассматривать как показатель определённой степени его лексикографического освоения, а не как безусловное доказательство абсолютной новизны, общеупотребительности или стилистической нейтральности.

Список использованной литературы

1. Академос: орфографический академический ресурс / Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.

2. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.
3. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
4. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.
5. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
6. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.
7. Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.

ICHKI NUTQNING SHAKLLANISHIDA EKSTRALINGVISTIK OMILLARNING TA’SIRI

Turniyazova Sh.N.
SamDChTI dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada individning autokommunikativ faoliyatida muhim o‘rin tutuvchi ichki nutq hodisasi tadqiq etiladi. Tadqiqotda ichki nutqning yuzaga kelishiga ta’sir etuvchi lingvistik va ekstralingvistik omillar masalasi tahlil qilinadi. Bevosita lingvistik omillardan tashqari, individ ongida intrapersonal nutqiy ifodaning shakllanishiga ta’sir ko‘rsatuvchi uchta asosiy ekstralingvistik omil mavjud. Bular individning hissiy idroki, umumiy jismoniy holati va ichki nutq shakllanayotgan vaqtdagi faoliyat turi bilan bog‘liq omillardir.

Kalit so‘zlar: ekstralingvistik vaziyat, ichki nutq, autokommunikatsiya, verbal kommunikatsiya, intrapersonal muloqot.

Verbal kommunikatsiya muammolariga bag‘ishlangan umumlingvistik tadqiqotlarda insonning inson bilan nutqiy muloqoti hech qachon faqat tashqi muloqot doirasida kechmasligi ta’kidlanadi [1.18-24]. Chunki tashqi nutqiy muloqot jarayoni, odatda, individning intrapersonal, ya’ni o‘z-o‘zi bilan kechadigan ichki muloqoti bilan ham uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Intrapersonal muloqotning shaxslararo muloqotdan asosiy farqi, avvalo, ichki nutqiy ifodaning kimga qaratilgani, ya’ni adresatning tabiati bilan belgilanadi [2.241-263]. Tabiiyki, bunday muloqot o‘ziga xos vosita orqali amalga oshiriladi. Mazkur vosita sifatida ichki nutq xizmat qiladi. Ichki nutq yordamida insonning ideal mazmundagi autokommunikativ jarayoni muayyan nutqiy shaklda moddiy ifodaga ega bo‘ladi.

Bundan tashqari, ichki nutq individning tafakkur jarayonini amalga oshirish, fikrlarni shakllantirish va tartibga solish vositasi sifatida ham namoyon bo‘libgina qolmay, u individning ruhiy jarayonlarini boshqarish va tartibga solishda ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ichki nutq individ ongida yuzaga keladigan va muayyan suhbatdoshga bevosita yo‘naltirilmagan turli nutqiy jarayonlarni qamrab oladi. U turli shakllarda namoyon bo‘lishi mumkin: faqat o‘zi uchun mo‘ljallangan, ovoz chiqarib talaffuz qilinadigan kengaytirilgan nutq fragmentlari; ichida,

ya’ni ovozsiz tarzda kechadigan nutq; so‘z shakli deyarli yo‘qolib, odatiy eshitish tasavvuri darajasida mavjud bo‘lgan “sof fikr”; shuningdek, ovozning barcha xususiyatlari saqlangan holda ongda aniq va jonli tarzda tasavvur qilinadigan nutq.

Mazkur shakllarning barchasiga yagona ichki kommunikatsiya jarayonining turli ko‘rinishlari sifatida qrashimiz mumkin. Ularning o‘zaro funksional birligi va xilma-xil aloqalari ham aynan shu holatni tasdiqlaydi.

Individ ongida ichki nutqning yuzaga kelishini belgilovchi asosiy lingvistik omillardan biri muloqot vaziyatidir [2. 241-263]. Bunda individ ishtirok etayotgan tashqi dialog yoki boshqa shaxsning individ tomonidan qabul qilinayotgan tashqi monologi nazarda tutiladi. Bunday nutqiy jarayon davomida individ ongida aytilayotgan fikrga nisbatan muayyan ichki sharh yoki munosabat shakllanadi.

Ichki nutqning yuzaga kelishiga ta’sir ko‘rsatuvchi ikkinchi lingvistik omil individ tomonidan qabul qilinayotgan yozma matndir. Bunday matnlarga xat, yozuv, gazeta maqolasi, she’r, nasriy badiiy matn va boshqa yozma manbalarni kiritish mumkin. Ichki nutqning tashqi kommunikatsiyaning yozma yoki og‘zaki shakllari bilan uzviy bog‘liqligi tabiiy hol bo‘lib, buni kommunikativ jarayonning o‘ziga xos xususiyatlari bilan izohlash mumkin [3. 34].

Biroq ichki nutq individ ongida nutqiy bo‘lmagan vaziyatlarda ham yuzaga kelishi mumkin. Bunday holatlar ichki nutqning paydo bo‘lishida lingvistik omillar bilan bir qatorda ekstralingvistik omillarning ham muhim ahamiyatga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Ushbu omillar orasida asosiy o‘rinni individning atrof-muhitdagi voqelikni hissiy idrok etishi egallaydi. Bunda anglash jarayoni turli sezgi a’zolari orqali amalga oshiriladi. Ichki nutqning yuzaga kelishiga ta’siri nuqtayi nazaridan eng “faol” sezgi a’zosi sifatida ko‘rish a’zosini ko‘rsatish mumkin.

Individ muayyan predmet, inson, manzara yoki boshqa obyektni ko‘rganida uning ongida ma’lum bir fikr yuzaga keladi. Mazkur fikr bevosita idrok etilgan obyekt bilan bog‘liq bo‘lib, uning tavsifi yoki unga berilgan sharh sifatida namoyon bo‘lishi mumkin. Shu bilan birga, ko‘rilgan obyekt murakkab assotsiativ xotira va mulohazalar zanjirini ham yuzaga keltirishi ehtimol. Bunday hollarda shakllangan fikrlar ba’zan vizual idrokning bevosita obyektidan ancha uzoqlashib, boshqa xotiralar, tasavvurlar va mulohazalar bilan bog‘lanadi.

Birinchi holatda, ya’ni ko‘rish obraziga bevosita sharh berilganda, odatda qisqa replikalardan foydalaniladi. Mazmuniga ko‘ra, ularni shartli ravishda ikki turga ajratish mumkin:

1. Ko‘rilgan obyektni bevosita nomlaydigan qisqa replikalar;

2.Individning obyektni vizual kuzatishi asosida chiqargan mantiqiy xulosalarini ifodalovchi qisqa replikalar.

Fikrimizni asoslash uchun quyidagi misolga murojaat qilamiz:

Ko‘kda egilib-chayqalib kelayotgan bir shoda qora marjonni ko‘zlari bilan qidirib topgandan keyin turnalarning tovushi unga go‘yo aniqroq eshitila boshladi. Go‘zal va tiniq “qur-ey”, “qur-ey”larda qandaydir horqinlik ohanglari borga o‘xshardi va turnalarning uzoq-uzoqlardan uchib kelayotgani esga tushar edi. ***“Balki ular shu kelishda Andijonning ustidan uchib o‘tirgandirlar? Yoki Toshkent va Samarqand atroflaridagi sokin suvlar bo‘yiga qo‘nib dam olgandirlar?”*** *(P.Qodirov. Yulduzli tunlar)*

Mazkur parchada Boburning replikasi ko‘rilgan obyektni oddiy nomlash bilan cheklanmaydi, balki vizual va eshitish orqali qabul qilingan belgilar asosida yuzaga kelgan fikriy xulosani ifodalaydi. Xususan, turnalarning uzoqdan uchib kelishi, ularning ovozidagi horqinlik ohangi va uchish yo‘nalishi Bobur ongida muayyan taxminlarning shakllanishiga sabab bo‘ladi. ***“Balki ular shu kelishda Andijonning ustidan uchib o‘tirgandirlar? Yoki Toshkent va Samarqand atroflaridagi sokin suvlar bo‘yiga qo‘nib dam olgandirlar?”*** shaklidagi ichki replikalar qahramonning bevosita kuzatuvi natijasida hosil bo‘lgan mantiqiy taxminlarni aks ettiradi.

Ayniqsa, ushbu replikalarda ***“Balki”*** so‘zining qo‘llanishi fikrning qat’iy xulosa emas, balki kuzatuv asosida ilgari surilgan ehtimoliy taxmin ekanini ko‘rsatadi. Bobur turnalarning qayerlardan uchib kelganini bevosita bilmaydi, biroq ularning tashqi ko‘rinishi, ovozi va uchish yo‘nalishini kuzatish orqali ularning Toshkent yoki Samarqand atroflaridan o‘tgan bo‘lishi mumkinligini taxmin qiladi. Demak, bu holatda vizual idrok ichki nutqning yuzaga kelishiga bevosita turtki bo‘lib, tashqi kuzatuv qahramon ongida savol shaklidagi fikriy jarayonga aylanadi.

Ko‘rinadiki, mazkur misol ikkinchi turdagi qisqa replikalarga, ya’ni **individning obyektni kuzatishi asosida shakllangan mantiqiy xulosalarni ifodalovchi ichki replikalarga** yaqqol misol bo‘la oladi. Bu yerda ko‘rish va eshitish orqali olingan axborot ongda qayta ishlanib, savol shaklidagi ichki nutq orqali ifodalanadi.

Ko‘rish orqali qabul qilingan obraz qisqa replikalarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lishi bilan birga, individ ongida hajmi bir abzasdan bir necha sahifagacha bo‘lgan davomli ichki monolog yoki dialogning shakllanishiga ham olib kelishi mumkin.

Bunday hollarda qahramonning fikrlari ko‘pincha o‘zlashtirma-erkin nutq vositasida yoki muallif bayoni shaklida ifodalanadi. Demak, vizual idrokning nutqiy natijasi uning davomiyligi yoki hajmi bilan emas, balki individ ongida yuzaga keladigan kognitiv va assotsiativ jarayonlarning xususiyati bilan belgilanadi.

Ko‘rinadiki, individ tomonidan biror-bir obyektning vizual idrok etilishi turli sharoitlarda kechishi mumkin. Ba’zan ichki nutqning yuzaga kelishiga qandaydir obyektga tashlangan qisqa nigohning o‘zi ham turtki bo‘ladi. Boshqa hollarda esa ichki nutq obyekt bilan uzoqroq vizual tanishish, uni sinchiklab kuzatish va o‘rganish jarayoniga hamroh bo‘ladi. Bunda ichki nutqning shakli (monologik yoki dialogik ekanligi) hamda uning davomiyligi hissiy idrokning davomiyligi bilan bevosita belgilanmaydi.

Shunday qilib, intrapersonal nutqiy ifodaning yuzaga kelishiga bevosita ta’sir ko‘rsatuvchi uchta asosiy ekstralingvistik omilni ajratish mumkin: birinchidan, individning hissiy idroki; ikkinchidan, uning umumiy jismoniy holati; uchinchidan, individ ongida ichki nutqning u yoki bu shakli shakllanayotgan paytda u jalb etilgan faoliyat turi.

Xulosa qilib aytganda, ichki nutq inson ruhiyayining to‘laqonli faoliyat ko‘rsatishini ta’minlovchi muhim vositalardan biridir. Uning inson ruhiy va kognitiv faoliyatidagi zaruriyligi hamda tabiiyligini ichki nutqning nafaqat bevosita kommunikativ, balki nutqiy bo‘lmagan vaziyatlarda ham yuzaga kelishi bilan izohlash mumkin. Bu holat ichki nutqning inson ongidagi universal va tabiiy jarayonlardan biri ekanligini ko‘rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1.Беус Л.А. и др. Проявление авербальной. системы коммуникациив диалогической речи. В сб.: Немецкий язык и литературоведение. Вып. 6, Челябинск, 1976, с. 18-24.

2. Бобнева М.И. Нормы общения и внутренний мир личности. Всб.: Проблема общения в психологии, -М. , 1981, с. 241-263.

3.Маслыко Е.А. О психолингвистической, природе паралингвистических явлений. В сб.: Ш Всесоюзный симпозиум по психолингвистике. Материалы симпозиума. М., 1970, с. 20-23.

DEYKSIS HODISASINING TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI VA UNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Sulaymanova Nilufar Jabbarovna
SamDChTI, Filologiya fanlari doktori Dsc., Prof.
Hamroyev Sardor Akmaljon o‘g‘li
SamDChTI, Tayanch doktoranti

Annotatsiya. *Ushbu maqolada deyksis hodisasining zamonaviy tilshunoslikdagi talqini, uning semantik va pragmatik tabiati hamda nutqiy muloqot jarayonidagi funksional xususiyatlari tahlil qilinadi. Deyktik birliklarning ma’nosi kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi va tinglovchi munosabati, nutq sodir bo‘layotgan makon va zamon hamda diskurs kontekstiga bog‘liq holda shakllanishi yoritiladi. Shaxs, makon, zamon, diskurs va sotsial deyksisning o‘ziga xos jihatlari misollar asosida izohlanadi. Shuningdek, deyktik markaz, referensiya, kontekst, pragmatik ma’no va deyktik proyeksiya tushunchalarining o‘zaro aloqasi ochib beriladi. Deyksisning nutq ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni shakllantirish, kommunikativ masofani belgilash hamda so‘zlovchining pragmatik maqsadini yuzaga chiqarishdagi ahamiyati asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *deyksis, pragmatika, deyktik birlik, kontekst, referensiya, deyktik markaz, shaxs deyksisi, makon deyksisi, zamon deyksisi, diskurs deyksisi, sotsial deyksis, pragmatik ma’no.*

Til insonning borliqni idrok etishi, uni konseptuallashtirishi va boshqa shaxslarga yetkazishining muhim vositasi hisoblanadi. Nutqiy muloqot jarayonida lisoniy birliklarning ma’nosi faqat ularning lug‘aviy yoki grammatik xususiyatlari asosida shakllanmaydi. Muayyan birlikning qanday ma’no anglatishi ko‘p hollarda uning kim tomonidan, kimga, qayerda, qachon va qanday kommunikativ vaziyatda qo‘llanganiga bog‘liq bo‘ladi. Til va kontekst o‘rtasidagi ana shunday uzviy munosabatni yaqqol aks ettiruvchi hodisalardan biri deyksisdir.

“Deyksis” atamasi yunoncha deixis – “ko‘rsatish”, “ishora qilish” ma’nolariga borib taqaladi. Tilshunoslikda ushbu tushuncha nutq vaziyatining muayyan komponentlariga ishora qiluvchi lisoniy birliklar tizimini anglatadi. Deyktik birlikning referentini aniqlash uchun faqat gapning grammatik va semantik tuzilishini bilish yetarli emas; nutq

vaziyati ham hisobga olinishi lozim. Masalan, men hozir shu yerda ishlayapman gapidagi men, hozir va shu yerda birliklarining aniq referensiyasini kontekstdan tashqarida belgilab bo‘lmaydi. Men kim ekanligi so‘zlovchiga, hozir qaysi vaqt ekanligi nutq momentiga, shu yerda esa so‘zlovchi turgan yoki nazarda tutayotgan makonga bog‘liq.

Deyksis nazariyasining shakllanishida K.Byuler, Ch.Fillmor, J.Layonz, S.Levinson, J.Yul kabi olimlarning qarashlari alohida o‘rin tutadi. K. Byuler deyktik maydon haqidagi nazariyasida nutq vaziyatining markazini *“men–bu yerda–hozir”* koordinatalari bilan bog‘laydi [Bühler K.]. Ushbu yondashuv keyinchalik deyktik markaz tushunchasining rivojlanishiga asos bo‘ldi. Deyktik markaz nutqiy hodisani idrok etishda boshlang‘ich koordinata vazifasini bajaradi va odatiy muloqotda u so‘zlovchi, uning turgan joyi va nutq sodir bo‘layotgan vaqt bilan belgilanadi.

J.Layonz deyksisni tilning kontekstga bog‘liq referensial xususiyatlari bilan aloqador hodisa sifatida ko‘rib, uning shaxs, makon va zamon bilan bog‘liq ko‘rinishlariga alohida e’tibor qaratadi [Lyons J.]. S.Levinson esa deyksisni til strukturasi bilan nutq konteksti o‘rtasidagi munosabatni bevosita namoyon etuvchi pragmatik hodisalardan biri sifatida baholaydi [S.C.Levinson, 54-96].

Uning tasnifida shaxs, zamon va makon deyksisi bilan bir qatorda diskurs hamda sotsial deyksis ham alohida turlar sifatida ajratiladi. Bunday yondashuv deyksisni faqat predmet, shaxs, vaqt yoki joyni ko‘rsatish vositasi sifatida emas, balki keng qamrovli pragmatik kategoriya sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Deyksisning pragmatik tabiati, avvalo, deyktik birliklarning interpretatsiyasi kontekstga bog‘liqligida namoyon bo‘ladi. Bir xil lisoniy birlik turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha referentga ishora qilishi mumkin. Masalan, *men* olmoshi har safar uni talaffuz qilayotgan shaxsni ifodalaydi. So‘zlovchi almashishi bilan *menning* referenti ham o‘zgaradi. Demak, ushbu olmoshning doimiy semantik xususiyati *“so‘zlovchiga ishora qilish”* bo‘lsa-da, uning konkret referenti nutq vaziyati asosida aniqlanadi. Shu sababli deyktik birliklarda semantika va pragmatika o‘zaro uzviy munosabatda namoyon bo‘ladi.

Shaxs deyksisi nutqiy muloqot ishtirokchilarining kommunikativ rollarini ifodalash bilan bog‘liq. Birinchi shaxs so‘zlovchini, ikkinchi shaxs adresatni, uchinchi shaxs esa odatda bevosita so‘zlovchi yoki tinglovchi rolida bo‘lmagan shaxs va obyektlarni ko‘rsatadi [S.C.Levinson, 68-73].

O‘zbek tilidagi *men, biz, sen, siz, u, ular* kabi olmoshlar shaxs deyksisining asosiy vositalaridir. Biroq ularning pragmatik imkoniyatlari grammatik shaxs kategoriyasi bilan chegaralanmaydi. Masalan, biz olmoshi ayrim vaziyatlarda so‘zlovchi va tinglovchini bir guruhga birlashtirsa, boshqa holatda tinglovchini o‘z tarkibiga kiritmasligi mumkin. Shu jihatdan inklyuziv va eksklyuziv referensiya pragmatik talqin uchun muhimdir.

Shaxs deyksisida *sen* va *siz* shakllari ham alohida pragmatik ahamiyatga ega. O‘zbek tilida siz nafaqat ko‘plikni, balki hurmat, rasmiylik va ijtimoiy masofani ham ifodalaydi. Sen shakli esa yaqinlik, norasmiy munosabat yoki muayyan vaziyatlarda yuqoridan quyi kommunikativ munosabatni ko‘rsatishi mumkin. Demak, shaxs deyksisi ishtirokchilarni ko‘rsatish bilan bir qatorda, ularning o‘zaro ijtimoiy va psixologik munosabatlarini ham namoyon qiladi.

Makon deyksisi nutq ishtirokchilariga nisbatan obyekt yoki hodisaning joylashuvini belgilaydi. *Bu yerda, shu yerda, u yerda, bu, shu, o‘sha* kabi birliklar o‘zbek tilida makon deyksisining faol vositalari hisoblanadi. Ingliz tilidagi *here, there, this, that* birliklari ham shu vazifani bajaradi. Makon deyksisini izohlashda yaqinlik va uzoqlik munosabati muhim o‘rin tutadi. Bu kitob birikmasida obyekt so‘zlovchiga nisbatan yaqin sifatida konseptuallashtirilishi mumkin, o‘sha kitob birikmasida esa masofa yoki oldindan ma’lum bo‘lgan referentga ishora kuchliroq namoyon bo‘ladi.

Makon deyksisidagi yaqinlik va uzoqlik faqat jismoniy masofani ifodalamaydi. Nutqda psixologik, emotsional yoki ijtimoiy masofa ham makon deyksisi vositalari orqali konseptuallashtirilishi mumkin. So‘zlovchi o‘ziga ma’qul yoki yaqin bo‘lgan hodisani konseptual jihatdan *“yaqinlashtirishi”,* salbiy baholangan obyektni esa *“uzoqlashtirishi”* mumkin. Shu tariqa makon deyksisi baholash va pragmatik pozitsiyalash vositasiga ham aylanadi.

Zamon deyksisi voqea-hodisaning nutq momentiga nisbatan vaqt koordinatasini belgilaydi. *Hozir, bugun, kecha, ertaga, avval, keyin* kabi birliklarning mazmunini aniqlashda nutqning qachon yuz berganini bilish talab etiladi. Masalan, *ertaga* uchrashamiz jumlasidagi ertaga so‘zining aniq qaysi sanaga tegishli ekanligini faqat nutq sodir bo‘lgan vaqtni bilgan holda aniqlash mumkin. Shu sababli zamon deyksisining asosiy markazi nutq momentidir.

Zamon deyksisi leksik birliklar bilan bir qatorda grammatik zamon shakllari orqali ham namoyon bo‘ladi. Fe’l zamonlari hodisani nutq momentidan oldin, nutq momenti bilan bir vaqtda yoki undan keyin sodir bo‘luvchi jarayon sifatida konseptuallashtirishga imkon beradi. Biroq grammatik zamon bilan real vaqt o‘rtasidagi munosabat har doim ham mutlaq emas. Ayrim kommunikativ vaziyatlarda hozirgi zamon shakli o‘tmishda sodir bo‘lgan voqeani jonli tasvirlash yoki kelajakdagi hodisani muqarrar jarayon sifatida ko‘rsatish uchun qo‘llanishi mumkin. Bu esa zamon deyksisining pragmatik imkoniyatlari grammatik kategoriyadan kengroq ekanligini ko‘rsatadi.

Diskurs deyksisi nutq yoki matnning o‘z qismlariga ishora qilish bilan bog‘liq. So‘zlovchi yoki muallif *yuqorida aytilganidek, quyida ko‘rib chiqamiz, bu fikr, mazkur masala, keyingi misolda* kabi birliklardan foydalanib, adresatning e’tiborini diskursning muayyan qismiga yo‘naltiradi [S.C.Levinson, 85-89].

Diskurs deyksisi ayniqsa ilmiy, rasmiy, publitsistik va akademik matnlarda muhim bo‘lib, matn qismlarining mantiqiy bog‘lanishi va adresatning axborotni izchil qabul qilishiga yordam beradi.

Diskurs deyksisini oddiy anaforik referensiyadan farqlash zarur. Anaforada lisoniy birlik avval tilga olingan referentga qayta murojaat qilsa, diskurs deyksisida ko‘rsatish obyekti nutqning o‘zi yoki uning muayyan qismi bo‘lishi mumkin. Masalan, Bu juda muhim xulosa jumlasidagi bu oldingi butun fikr yoki argumentga ishora qilishi mumkin. Shunday qilib, diskurs deyksisi matnning ichki tuzilishini shakllantiruvchi pragmatik vosita vazifasini bajaradi.

Sotsial deyksis esa muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy maqomi, o‘zaro munosabati, yoshi, kasbiy mavqeyi, hurmat darajasi va kommunikativ masofasini lisoniy vositalar orqali ifodalaydi [S.C.Levinson, 89-94].

O‘zbek tilida *sen - siz* qarama-qarshiligi, aka, opa, ustoz, domla, janob kabi murojaat shakllari sotsial deyksisning yorqin ko‘rinishlaridir. Ularning tanlanishi faqat referentni belgilash bilan cheklanmaydi, balki so‘zlovchining adresatga bo‘lgan munosabati haqida ham pragmatik axborot beradi.

Deyksis hodisasini o‘rganishda deyktik markaz tushunchasi alohida ahamiyat kasb etadi. Odatda deyktik markaz so‘zlovchining *“men - bu yerda -hozir”* koordinatalariga asoslanadi. Biroq nutqda ushbu markaz boshqa shaxs, makon yoki zamonga ko‘chirilishi mumkin. Bu hodisa

deyktik proyeksiya sifatida talqin qilinadi [C.J.Fillmore, 1977]. Masalan, badiiy asarda muallif voqealarni qahramon nuqtayi nazaridan tasvirlaganda o‘quvchi makon va zamonni aynan shu personajning koordinatalari asosida idrok etishi mumkin. Natijada real so‘zlovchining deyktik markazi vaqtincha boshqa konseptual markaz bilan almashtiriladi.

Deyktik proyeksiya kundalik muloqotda ham uchraydi. Masalan, telefon orqali suhbatda so‘zlovchi: *Men hozir u yerga boraman* deyishi mumkin. Bu vaziyatda *u yer* so‘zlovchi uchun uzoq, tinglovchi uchun esa *“bu yer”* bo‘lishi mumkin. Ba’zan so‘zlovchi tinglovchining perspektivasini qabul qilib, o‘z harakatini adresat nuqtayi nazaridan ifodalaydi. Bunday hodisalar deyksisning egotsentrik xususiyati mutlaq emasligini, kommunikativ jarayonda perspektiva o‘zgarishi mumkinligini ko‘rsatadi.

Deyksisning pragmatik mohiyatini referensiya hodisasidan ajratib bo‘lmaydi. Referensiya nutqdagi lisoniy birlikning muayyan shaxs, predmet, hodisa yoki tushunchaga bog‘lanishini ifodalaydi. Deyktik referensiyaning o‘ziga xosligi shundaki, referent ko‘pincha kommunikativ vaziyat asosida aniqlanadi. U keldi jumlasida u olmoshining kimga ishora qilayotganini grammatik tuzilishning o‘zi belgilab bermaydi. Buning uchun suhbat ishtirokchilarining umumiy bilimlari, oldingi diskurs va konkret vaziyat haqidagi ma’lumot zarur.

Deyktik birliklarning interpretatsiyasida presuppozitsiya va umumiy kommunikativ bilim ham katta ahamiyatga ega. So‘zlovchi ayrim ma’lumotlarni bevosita bayon qilmay, ularni tinglovchiga ma’lum deb hisoblaydi. Masalan, U yana bu yerga keldi gapidagi u, yana va bu yerga birliklarini to‘liq anglash uchun tinglovchi referent, avvalgi voqea va makon haqida muayyan bilimga ega bo‘lishi kerak. Shu sababli deyksis nutq ishtirokchilarining umumiy bilim fondi bilan uzviy bog‘liq.

Deyktik vositalar pragmatik strategiyalarni amalga oshirishda ham faol ishtirok etadi. Ayniqsa, biz olmoshi so‘zlovchi bilan adresat o‘rtasidagi yaqinlikni shakllantirish, ularni bitta ijtimoiy yoki kommunikativ guruhga birlashtirish imkoniyatiga ega. Aksincha, ular shakli muayyan shaxs yoki guruhni so‘zlovchi va tinglovchidan ajratib ko‘rsatishi mumkin. Shunday qilib, shaxs deyksisi orqali “o‘zimiz” va “boshqalar” o‘rtasidagi pragmatik chegaralar shakllantiriladi.

Deyksis adresant va adresat o‘rtasidagi kommunikativ masofani tartibga soluvchi mexanizm sifatida ham namoyon bo‘ladi. So‘zlovchi tanlagan olmosh, murojaat shakli, ko‘rsatish vositasi yoki makon ifodasi

uning suhbatdoshga nisbatan pozitsiyasini ko‘rsatadi. Ayniqsa, rasmiy va norasmiy muloqot o‘rtasidagi farqlar sotsial va shaxs deyksisida yaqqol ko‘rinadi. O‘zbek nutq madaniyatida yoshi katta yoki ijtimoiy mavqeyi yuqori shaxsga siz deb murojaat qilish pragmatik me’yorlardan biri hisoblanadi.

Zamonaviy kommunikatsiya shakllarida, xususan, internet va ijtimoiy tarmoqlar diskursida deyksisning yangi pragmatik imkoniyatlari kuzatiladi. An’anaviy yuzma-yuz muloqotda bu yer va hozir tushunchalari nisbatan aniq jismoniy makon va nutq vaqtiga bog‘langan bo‘lsa, raqamli muloqotda kommunikativ makon virtual tus oladi. Bu yerda muhokama qilamiz, hozir onlaynman, shu postda, quyidagi havolada kabi ifodalarda makon va diskurs deyksisi bir-biriga yaqinlashadi. Natijada deyktik markazning nafaqat jismoniy, balki virtual va diskursiv shakllari ham yuzaga keladi.

Deyksisning pragmatik tahlili badiiy, siyosiy, reklama, ilmiy, pedagogik va media diskurslarni o‘rganishda ham muhimdir. Deyktik vositalar yordamida muallif yoki so‘zlovchi adresat bilan yaqinlik yaratishi, muayyan voqea yoki shaxsni kommunikativ markazga olib chiqishi, ayrim hodisalarni esa markazdan uzoqlashtirishi mumkin. Shuning uchun deyksis faqat ko‘rsatish kategoriyasi emas, balki diskursda perspektiva, baholash, kommunikativ pozitsiya va adresatga ta’sirni shakllantiruvchi vosita sifatida ham qaralishi lozim.

Deyksisning semantik va pragmatik tomonlarini mutlaq ravishda bir-biridan ajratish qiyin. Deyktik birliklarning umumiy semantik vazifasi mavjud bo‘lsa-da, ularning konkret referenti va kommunikativ qiymati kontekstda aniqlanadi. Masalan, bu ko‘rsatish olmoshi umumiy jihatdan yaqin yoki kommunikativ jihatdan faollashtirilgan obyektga ishora qilishi mumkin, lekin aynan nimaga ishora qilayotgani nutq vaziyatiga bog‘liq. Shuning uchun deyksis semantika bilan pragmatika tutashadigan asosiy lingvistik hodisalardan biri hisoblanadi.

Xulosa qilib aytganda, deyksis til va kontekst o‘rtasidagi uzviy aloqani namoyon etuvchi murakkab lingvopragmatik hodisadir. Deyktik birliklarning referensiyasi so‘zlovchi, tinglovchi, nutq vaqti, makoni, diskurs muhiti va muloqot ishtirokchilarining ijtimoiy munosabatlari asosida shakllanadi. Shaxs, makon, zamon, diskurs va sotsial deyksis kommunikativ vaziyatning turli koordinatalarini lisoniy shaklda ifodalaydi. Deyktik markaz va deyktik proyeksiya esa nutq ishtirokchilarining perspektivasini belgilash va o‘zgartirish imkonini

beradi. Shu nuqtayi nazardan, deyksisni faqat ishora qiluvchi til birliklari majmui sifatida emas, balki referensiyani tashkil etuvchi, kommunikativ munosabatlarni boshqaruvchi, ijtimoiy masofani ifodalovchi hamda so‘zlovchining pragmatik intensiyasini yuzaga chiqaruvchi muhim mexanizm sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Bühler K. Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache. – Jena: Gustav Fischer, 1934.
2. Fillmore C. J. Lectures on Deixis. – Stanford: CSLI Publications, 1997.
3. Levinson S. C. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
4. Levinson S. C. Deixis // The Handbook of Pragmatics / L. R. Horn, G. Ward (eds.). – Oxford: Blackwell, 2006.
5. Lyons J. Semantics. Vol. 1–2. – Cambridge: Cambridge University Press, 1977.
6. Yule G. Pragmatics. – Oxford: Oxford University Press, 1996.
7. Cruse A. A Glossary of Semantics and Pragmatics. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006.
8. Birner B. J. Introduction to Pragmatics. – Chichester: Wiley-Blackwell, 2013.
9. Diessel H. Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization. – Amsterdam: John Benjamins, 1999.

REKLAMA DISKURSIDA ADRESANT-ADRESAT MUNOSABATLARINING DEYKTIK IFODALANISHI

Mamirova Dilnoza Shirinboyevna,
SamDCHTI dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada reklama matnlarida deyktik iboralarning qo‘llanilishi, ularning kommunikativ-pragmatik xususiyatlari hamda adresant va adresat munosabatlarini shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Deyksis hodisasining reklama diskursidagi namoyon bo‘lishi, deyktik birliklarning kontekst bilan bog‘liqligi va reklama xabarining mazmunini anglashdagi ahamiyatiga alohida e’tibor qaratiladi. Shuningdek, O‘zbekiston telekanallarida namoyish etiladigan reklama matnlari asosida deyktik iboralarning adresat diqqatini jalb qilish, axborotni muayyan kommunikativ vaziyat bilan bog‘lash va reklamaning ta’sirchanligini oshirishdagi vazifalari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: reklama matni, reklama diskursi, deyksis, deyktik iboralar, adresant, adresat, kommunikativ-pragmatik xususiyatlar, kontekst, nutqiy vaziyat, lingvistik birliklar.

Bilamizki, har qanday kommunikativ jarayon so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro munosabatiga asoslanadi. Muloqotning mazkur ishtirokchilari kommunikativ aktning asosiy tarkibiy qismlari hisoblanib, so‘zlovchi adresant-kommunikator, uning nutqi yo‘naltirilgan shaxs esa adresat-kommunikant sifatida talqin qilinadi. Ular kommunikatsiya jarayonida bevosita ishtirok etuvchi subyektlardir [1;41-42]. Ushbu nazariy yondashuvni reklama diskursi doirasida ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, adresat reklama matni yo‘naltirilgan, uni qabul qiluvchi va mazmunini idrok etuvchi shaxs, ya’ni retsipient sifatida namoyon bo‘ladi. Adresant esa reklama matnini yaratuvchi, uning mazmunini shakllantiruvchi va auditoriyaga yetkazilishini ta’minlovchi kommunikativ subyekt hisoblanadi.

Reklama kommunikatsiyasida adresant va adresat o‘rtasidagi munosabatning samarali tashkil etilishi xabar mazmunining to‘g‘ri anglanishi hamda uning ta’sirchanligini belgilovchi muhim omillardan biridir. Shu jihatdan, mashhur reklama mutaxassisi D. Ogilvining adresantlarga qaratilgan quyidagi fikri alohida ahamiyat kasb etadi: “Agar siz odamlarni biror narsaga ishontirish yoki xarid qilishga ko‘ndirmoqchi

bo‘lsangiz, ularning tilida gapirishingiz kerak bo‘ladi” [2;28]. Mazkur fikr reklama matnini shakllantirishda adresatning til tajribasi, ehtiyojlari, dunyoqarashi va kommunikativ kutishlarini hisobga olish zarurligini anglatadi. Demak, reklama diskursida adresatga mos til birliklari va ifoda vositalarining tanlanishi kommunikativ maqsadga erishish, xabarni samarali yetkazish hamda iste’molchiga ta’sir ko‘rsatishda muhim o‘rin tutadi.

Reklama kommunikatsiyasida samarali natijaga erishish, xususan, iste’molchini xarid qilishga undash adresantdan muayyan lingvistik sezgirlik va auditoriyaning nutqiy xususiyatlarini anglash qobiliyatini talab etadi. Badiiy ijod vakili o‘ziga xos individual uslubni shakllantirish va undan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lsa, reklama matni muallifi uchun asosiy mezon kommunikativ maqsadga muvofiqlik hisoblanadi. Shu sababli adresant turli ijtimoiy qatlamlar, kasb egalari va iste’molchilar guruhining nutqiy xususiyatlarini, til birliklaridan foydalanish odatlarini hamda axborotni qabul qilish darajasini hisobga olishi lozim. Reklama matnining tushunarliligi, tabiiyligi va ta’sirchanligi ko‘p jihatdan uning mo‘ljallangan auditoriya ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirilishiga bog‘liq. Bu borada Rezerfordning quyidagi fikri e’tiborga molik: “Agar siz farroshingizga nima bilan shug‘ullanayotganingizni tushuntira olmasangiz – siz hech narsaga arzimaydigan mutaxassissiz”. Mazkur fikr har qanday faoliyat mazmunini keng auditoriyaga sodda va tushunarli tarzda yetkazish zarurligini ifodalaydi. Demak, reklama matnini yaratishda murakkablikdan ko‘ra aniqlik, sun’iylikdan ko‘ra tabiiylik va adresatga mos ifoda vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [3; 47].

Reklama amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, samarali reklama matnini yaratishda savdo va mijozlar bilan bevosita muloqot qilish tajribasi muhim omillardan biri sanaladi. Xaridor ehtiyojlarini anglash, uning kutishlarini aniqlash va mahsulotning iste’molchi uchun ahamiyatli jihatlarini to‘g‘ri ifodalash reklama kommunikatsiyasining asosiy vazifalaridandir. Bunda adresantning notiqlik mahorati, kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholash qobiliyati hamda til birliklarini maqsadga muvofiq tanlay olishi alohida o‘rin tutadi. Reklama matnida mahsulot xususiyatlarini adresatga yaqinlashtiruvchi, uning diqqatini muayyan obyekt yoki belgiga yo‘naltiruvchi lingvistik vositalardan foydalaniladi. Ana shunday vositalardan biri deyktik iboralar bo‘lib, ular nutq mazmunini kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi, tinglovchi, makon va vaqt bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Shu jihatdan deyktik iboralarning reklama

matnlaridagi qo‘llanilishini o‘rganish adresant va adresat o‘rtasidagi munosabatlarning lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

«Deyksis» so‘zining asl yunoncha ma’nosi «ko‘rsatish», «ishora» bo‘lib, ilmiy qo‘llanishda lison vositasida «voqyelikka ishora, ko‘rsatish» mazmunini olgan. Ko‘rsatish, ishora vazifasini ado etuvchi birliklarni *deyktik ibora* deb atashadi»[4;154]. «Deyktik iboralar kommunikativ hodisa-uzatilayotgan axborotning ma’lum qismlarini alohida ta’kidlash, aniqlashtirish uchun xizmat qiladi»[4;154].

Til tizimi markazida deyksis voqyelikni ekstralingvistik (pragmatik aspektda) va lingvistik (ifodaning aniq lisoniy vositasi) omillar asosida ko‘rsatuvchi hodisa sifatida turadi [5;8]. Shunga ko‘ra deyksisni yuzaga chiqaruvchi vositalarni ikki turga bo‘lish mumkin: lingvistik va ekstralingvistik vositalar. Buni misollar orqali ko‘rib chiqamiz: *Ko‘pchilikka deraza harid qilishda hyech qanday maslahat va tavsiya berilmaydi, ularga faqat hammasi yaxshi bo‘lishini aytishadi xolos. Eh imzo bilan hammasi boshqacha! O‘rnatishdan oldin maslahat, professional o‘lchov va montaj, shuningdek sifat kafolati. Imzo – oqilona tanlov.*

Ooo yo‘q, shamollash. Homilado yoki yosh bolalar uchun qanday davolanishni tanlash kerak? Nazaferon – yaqinlaringizni himoya qiling.

Ushbu misoldagi reklama matni lingvistik jihatdan kerakli so‘zlar tanlanib, to‘g‘ri tuzilgan bo‘lsa-da, gapda ekstralingvistik vosita sifatida *eh* his-hayajon undovi ishlatilayapti. Bu esa ushbu mahsulotni xarid qilmagan xaridorga ham afsus va imzoni olganda hammasi yaxshi bo‘lishi mumkinligini bildirib turibdi.

Ikkinchi misoldagi *o* undovi norozilik kayfiyatini ko‘rsatish uchun kiritilgan bo‘lib, bu jarayonni to‘g‘irlash uchun *Nazaferon* – unga havola tarzida deyktik birlik sifati *yaqinlaringizni himoya qiling* jumlasi kiritilgan.

Deyksis haqida monografik tadqiqot olib borgan N.A.Srebryanskaya, deyksis ishora qilar ekan, haqli ravishda nimaga ishora qiladi, degan savol tug‘iladi deydi hamda ushbu savolga javob tariqasida Ch.Filmorning «deyksis – bu so‘zlovchi shaxsi va adresatga, fikr aytilayotgan makon va zamonga ishora» degan fikrini keltiradi»[5;8].

Masalan, biror marta foydalanib ko‘rmagan mahsulotga nisbatan «Bu nima?» savoli bilan adresantga murojaat qilinganda, deyktik ibora («bu») vositasida shu muhitda mavjud bo‘lgan narsa- predmetga ishoradir.

Segment qurilmali gaplarda deyksis har doim tinglovchiga – adresatga yoki so‘zlovchi nazarda tutgan predmet, voqyelikka ishora qiladi.

Segment qurilmalarga xos bo‘lgan asosiy xususiyat u bilan aloqalangan gap tarkibida kishilik hamda ko‘rsatish olmoshlarining kelishi bo‘lib, asosiy gap tarkibidagi deyksis turli predmet, shaxs, hodisalarga ishora qilishi mumkin:

Qarang anavilar fantaga c vitaminini qo‘shishibdi, Gapirganning hojati yo‘q, natijasini ko‘ring. Ta’miga gap yo‘q, tinch o‘tirgan yo‘q, kun bo‘yi g‘ayrat qaynoq, xush kayfiyat ta’mi bu, quvonch va zavq ta’mi bu, olamga sho‘ng‘i, ilhomni zabt et,c vitaminli yangi fanta. Do‘stlar biz c vitamini bilan butun kuch-g‘ayratga to‘ldik, lazzati zo‘r, birga shodonlashaylik. Keling fanta ochaylik.

Bu reklama misolida *Qarang anavilar fantaga c vitaminini qo‘shishibdi* jumlasi aytilgandan keyin, adresantda anavilar kimlar?, fanta ichimligiga qo‘shilsa nima bo‘libdi? kabi savollar tug‘ilishi tabiiy. Shuning uchun adresat bu mahsulotga *c* vitami qo‘shilganda nima bo‘lish holatini she’riy tarzda tinglovchiga yetkazib beradi. Maqsad esa tinglovchini xaridorga aylantirish.

Professor Sh.Safarov “Pragmalingvistika” kitobining VII-bobini “Deyksis va nutqiy muloqot matni yoxud matnda mazmunning ifoda topishi” deb nomlagan bo‘lib, unda quyidagilarni keltiradi:

“Muloqot faoliyati uchun makon va zamon hodisalarining muhimligini unutmaslik kerak. Har bir voqyea ma’lum makon va zamonda kechadi hamda u yoki bu hodisa haqidagi axborotni qabul qilayotgan tinglovchi uning qachon, qayerda sodir bo‘lganligini bilishga intiladi. Bundan tashqari, axborotning to‘liq idroki uchun, har qanday faoliyat ma’lum shaxs (shaxslar) tomonidan bajarilishi sababli, ushbu faoliyat amalining subyekti haqidagi ma’lumot ham talab qilinadi. Demak, «qachon» va «qayerda» savollari «kim» savolining hamrohligida nutqiy tuzilma mundarijasini belgilaydi. Ideal lisoniy faoliyat nutqiy tuzilmalar tarkibida aynan shu savollarga javob beruvchi birliklarning to‘liq tartibda mavjud bo‘lishini taqozo etadi”[4;164].

Uy manzilingizni yoki ish joyingizni so‘rashganida, masalan, shaxsiy ofisingizni, shaxsiy klinikangizning, yoki do‘koningiz qayerdaligini so‘rashganida siz endi o‘z manzilingizni aytishingiz shart emas. Endi manzilingizni so‘raganlarga beradigan javobingiz aniq deyiladi va

ko‘rsatkich barmoq bilan eng baland bino ko‘rsatiladi. Buni bilish uchun tinglovchi binoni qanday qurilganligini va qayerlardan ham ko‘rish mumkinligini bilishi kerak bo‘ladi. Albatta, bu reklamani biz ma’lum ijtimoiy qatlamga mos deyishimiz mumkin. Chunki iqtisodchi adresant - tinglovchilarga tezkor ta’sir o‘tkazish uchun, muloqot strategiyasini saqlagan holda, uning ijrosini ta’minlovchi turli vositalardan foydalanishga harakat qiladi, lisoniy faoliyat amallari shakllarini o‘zgartirib turadi. Xohlasa imo-ishoralar bilan yoki so‘zlar bilan ifodalashi mumkin, ammo reklama matni butun ommaga qaratilar ekan u aniq, o‘ziga jalb qiladigan va tushunarli matnlardan iborat bo‘lishi lozim. Lekin keyingi vaqtlarda ataylab odamlarni o‘ylashga majbur qiladigan va shu bilan mahsulotni nomini tinglovchining tilida ancha vaqt saqlab turishga qaratilgan reklamalar ham borligini bilamiz. Chunki insonlarning ko‘pchiligi tushunmagan narsasini bilishga qiziqadi. Deyktik iboralar anna shu tushunilmagan jihatlarni ochishga yordam beradi.

Reklama kommunikatsiyasida samarali natijaga erishish, xususan, iste’molchini xarid qilishga undash adresantdan muayyan lingvistik sezgirlik va auditoriyaning nutqiy xususiyatlarini anglash qobiliyatini talab etadi. Badiiy ijod vakili o‘ziga xos individual uslubni shakllantirish va undan foydalanish imkoniyatiga ega bo‘lsa, reklama matni muallifi uchun asosiy mezon kommunikativ maqsadga muvofiqlik hisoblanadi. Shu sababli adresant turli ijtimoiy qatlamlar, kasb egalari va iste’molchilar guruhining nutqiy xususiyatlarini, til birliklaridan foydalanish odatlarini hamda axborotni qabul qilish darajasini hisobga olishi lozim. Reklama matnining tushunarliligi, tabiiyligi va ta’sirchanligi ko‘p jihatdan uning mo‘ljallangan auditoriya ehtiyojlariga mos ravishda shakllantirilishiga bog‘liq. Bu borada Rezerfordning quyidagi fikri e’tiborga molik: *“Agar siz farroshingizga nima bilan shug‘ullanayotganingizni tushuntira olmasangiz – siz hech narsaga arzimaydigan mutaxassissiz”.* Mazkur fikr har qanday faoliyat mazmunini keng auditoriyaga sodda va tushunarli tarzda yetkazish zarurligini ifodalaydi. Demak, reklama matnini yaratishda murakkablikdan ko‘ra aniqlik, sun’iylikdan ko‘ra tabiiylik va adresatga mos ifoda vositalaridan foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [3; 47].

Reklama amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, samarali reklama matnini yaratishda savdo va mijozlar bilan bevosita muloqot qilish tajribasi muhim omillardan biri sanaladi. Xaridor ehtiyojlarini anglash, uning kutishlarini aniqlash va mahsulotning iste’molchi uchun ahamiyatli jihatlarini to‘g‘ri ifodalash reklama kommunikatsiyasining asosiy vazifalaridandir. Bunda

adresantning notiqlik mahorati, kommunikativ vaziyatni to‘g‘ri baholash qobiliyati hamda til birliklarini maqsadga muvofiq tanlay olishi alohida o‘rin tutadi. Reklama matnida mahsulot xususiyatlarini adresatga yaqinlashtiruvchi, uning diqqatini muayyan obyekt yoki belgiga yo‘naltiruvchi lingvistik vositalardan foydalaniladi. Ana shunday vositalardan biri deyktik iboralar bo‘lib, ular nutq mazmunini kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi, tinglovchi, makon va vaqt bilan bog‘lashga xizmat qiladi. Shu jihatdan deyktik iboralarning reklama matnlaridagi qo‘llanilishini o‘rganish adresant va adresat o‘rtasidagi munosabatlarning lingvopragmatik xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aliqulov Z., Boymirzayeva S. Sotsiolingvistika. – Samarqand: SamDU, 2010. 41-42-b.
2. Огилви Д. Тайны рекламного двора. 2009. -145 с. www.koob.ru.
3. Розенталь Д.Э., Кохтев Н.Н. Язык рекламных текстов. – Москва, 1981. – 104 с.
4. Сафаров. Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008. – Б .154
5. Сребрянская Н.А.Дейксис и его проекции в художественном тексте. – Воронеж, 2005. – С. 8
6. Шерматов А.А. Инглиз илмий – техник матнида дейксиснинг ифодаланиши: Филол. фан. номз. ... дисс. – Самарқанд, 2008. – 155 б.

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ВАРИАТИВНОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОЛЛОКВИАЛИЗМОВ В ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ

Фалеева Анастасия Вадимовна
DSc, доцент СамГИИЯ

Аннотация. В статье исследуются принципы лексикографического представления грамматической вариативности английских коллоквиализмов в современных электронных словарях. Рассматриваются способы маркирования нестандартных и разговорных форм, их частеречной квалификации, соотношения с нормативными конструкциями и отражения синтаксической полифункциональности.

Ключевые слова: коллоквиализм, грамматическая вариативность, электронный словарь, английский язык, лексикография, разговорная речь.

Современная английская коллоквиальная речь представляет собой область интенсивного взаимодействия фонетических, морфологических, синтаксических и прагматических процессов [11, 224; 2, 11]. Разговорные единицы нередко возникают как результат редукции частотных сочетаний, стяжения служебных и знаменательных компонентов, перераспределения грамматических функций и закрепления вариантов, характерных для определенных региональных или социальных разновидностей языка [26, 328].

Электронная лексикография создает благоприятные условия для такого многоаспектного представления. В отличие от компактной печатной статьи, цифровой ресурс может сочетать частеречную маркировку, произношение, регистровые пометы, грамматические комментарии, примеры, переходы к связанным конструкциям и отдельные справочные блоки [25, 40]. Для коллоквиальной лексики это принципиально, поскольку одна графическая форма способна соотноситься с несколькими исходными структурами [3, 14].

Показательным примером является *gonna*. *Cambridge Dictionary* определяет эту форму как неформальный эквивалент *going to*, а в американском словарном компоненте квалифицирует ее как *modal verb* и одновременно как *non-standard*. В грамматическом разделе

Cambridge отдельно поясняется, что *gonna* употребляется вместо *going to* в неформальных контекстах, особенно в устной речи и песенных текстах. Электронный ресурс совмещает три уровня описания: устанавливает исходную аналитическую конструкцию [5, 100; 19, 159], определяет регистр [17, 16] и указывает на функциональное сближение редуцированной формы с модальным средством выражения будущего или намерения [6, 193].

Collins описывает *wanna* как написание *want to*, предназначенное для передачи диалектного или неформального произношения; в американском разделе оно квалифицируется и как *auxiliary verb*, и как *pronunciation spelling*. Существенно, что словарь отражает две структурные интерпретации: wanna может передавать *want to*, как в *I wanna get out of here*, и разговорное *want a*, как в *Wanna beer?* Следовательно, одна поверхностная форма соотносится с различными грамматическими структурами, а электронная статья должна разграничивать их на основании синтаксического окружения [8, 541; 21, 203].

Oxford Advanced Learner's Dictionary маркирует *gotta* как *informal* и *non-standard* и определяет ее как письменную форму, используемую для передачи *(have) got to* либо *(have) got a* [23, 24; 14, 25]. *He's gotta go u Gotta pen?* демонстрируют две разные структурные основы. Кроме того, *Oxford* прямо рекомендует не употреблять данную форму в обычной письменной речи, если только автор не воспроизводит чье-либо высказывание. Грамматическая характеристика соединяется со стилистико-нормативной рекомендацией.

Иной тип вариативности представляет *ain't*. *Merriam-Webster* квалифицирует его как *contraction* и маркирует основные значения как *informal*. Словарь показывает, что одна форма может соответствовать *am not, are not, is not, have not u has not* [9, 31; 18, 101]. Кроме того, отдельно фиксируется употребление в *African American English* со значением *did not* и функция усиления в отрицательных конструкциях. В *usage guide* отмечается историческая стигматизация *ain't* как нестандартной формы при его устойчивом функционировании в неформальном американском английском.

На материале *ain't* особенно отчетливо проявляется принцип парадигматической нейтрализации. Стандартный английский разграничивает отрицательные формы в зависимости от лица, числа, времени и типа вспомогательного глагола; коллоквиальная форма

ain't способна нейтрализовать часть этих различий. С лексикографической точки зрения это требует перечисления грамматических эквивалентов и маркировки разновидностей английского языка, в которых возникают дополнительные функции. Электронный словарь тем самым фиксирует не "ошибочную" замену нормативной формы, а системно организованную вариативность, распределенную по регистрам и языковым разновидностям [22, 29; 15, 23].

Для разговорной единицы пример выполняет не только иллюстративную, но и структурно-диагностическую функцию [27, 340; 12, 20]. В *What are you gonna do?* становится видна позиция *gonna* перед смысловым глаголом; в Wanna beer? обнаруживается возможность интерпретации через *want a; в He's gotta go* реализуется значение необходимости; в *They ain't left yet* форма *ain't* соотносится с *have not*. Именно контекст позволяет пользователю реконструировать грамматическую модель, которую невозможно полностью передать одной частеречной пометой.

Перспективной представляется модель электронной статьи, в которой грамматическая вариативность коллоквиализма описывается по единой параметрической схеме: исходная стандартная конструкция [7, 129; 24, 339]; механизм редукции [4, 10]; частеречный или конструкционный статус [13, 22]; синтаксическая модель [16, 1111]; возможные грамматические эквиваленты [10, 4]; регистровая и территориальная маркировка [20, 61]; ограничения письменного употребления [1, 42]. Такая структура позволила бы сопоставлять единицы внутри одного словаря и между различными лексикографическими ресурсами.

Таким образом, лексикографическое описание грамматической вариативности английских коллоквиализмов требует комплексного подхода. Такая модель позволяет рассматривать коллоквиализмы не как случайные отклонения, а как системно обусловленные проявления вариативности современной английской грамматики.

Список использованной литературы

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.

2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
3. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.
4. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
5. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.
6. Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.
7. Фалеева Анастасия Вадимовна. "Тематическая дифференциация коллоквиализмов с имплицитным значением в лексикографических источниках" Вестник Челябинского государственного университета, no. 7 (465), 2022, pp. 128-136.
8. Фалеева А. В. Лексико-семантические и деривационные особенности коллоквиальных акронимов и бэкронимов в современных печатных и электронных лексикографических источниках //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 35. – С. 540-543.

III SHO‘BA
KOGNITIV, PRAGMATIK TILSHUNOSLIK MASALALARI

PSIXOLOGIYANING REKLAMA MATNLARIGA BEVOSITA TA’SIRI

Mamirova Dilnoza Shirinboyevna,
SamDCHTI dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada psixologiyaning reklama matnlarini yaratish va ularning auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish jarayonidagi o‘rni yoritiladi. Reklama matnlarining inson ruhiyati, hissiyotlari, ehtiyojlari, motivatsiyasi va qaror qabul qilish jarayoni bilan bog‘liq jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, reklama matnlarida psixologik ta’sir vositalari, emotsional birliklar, ishontirish usullari hamda iste’molchi e’tiborini jalb etishga xizmat qiluvchi lingvistik vositalarning ahamiyati ochib beriladi. Psixologik omillarning reklama samaradorligini oshirishdagi o‘rni va iste’molchi xulq-atvoriga ta’siri masalalariga alohida e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: psixologiya, reklama matni, reklama diskursi, psixologik ta’sir, iste’molchi xulq-atvori, emotsional ta’sir, motivatsiya, ishontirish, ehtiyoj, kommunikativ strategiya.

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi natijasida reklama zamonaviy kommunikatsiya tizimining muhim yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Bugungi kunda reklama turli kommunikativ kanallar, jumladan, televideniye, ijtimoiy tarmoqlar, internet platformalari, tashqi reklama vositalari va bosma nashrlar orqali keng tarqalib, katta auditoriyani qamrab olmoqda. Mazkur jarayonda reklama kommunikatsiyasi mahsulot yoki xizmat haqidagi ma’lumotni yetkazish bilangina cheklanmay, iste’molchining e’tibori, qiziqishi, munosabati va tanloviga ta’sir ko‘rsatishga yo‘naltirilgan murakkab kommunikativ hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Shuning uchun reklama matnining mazmuniy, lingvistik va pragmatik xususiyatlarini belgilashda insonning psixologik holati, axborotni idrok etish xususiyatlari hamda qaror qabul qilish jarayonlarini hisobga olish alohida ahamiyat kasb etadi. Shu nuqtayi nazardan, reklama matnlarini yaratish va takomillashtirish jarayonida psixologiya fanining nazariy konsepsiyalari hamda amaliy tadqiqotlari natijalaridan foydalanish reklama kommunikatsiyasining

samaradorligini oshirishga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Reklama kommunikatsiyasi zamonaviy axborot makonida iste'molchiga muayyan axborotni yetkazish, uning e'tiborini jalb etish va munosabatini shakllantirishga yo'naltirilgan murakkab kommunikativ jarayonlardan biridir. Reklama matnining ta'sirchanligi nafaqat unda ifodalangan mazmun, balki adresatning idroki, hissiyoti, ehtiyoji va motivatsiyasiga yo'naltirilgan kommunikativ strategiyalar bilan ham belgilanadi.[16] Shu sababli reklama matnlarini tadqiq etishda lingvistik omillar bilan bir qatorda psixologik jihatlarni ham hisobga olish muhimdir. Mazkur maqolada reklama matnlarining psixologiya bilan aloqasi, ularning asosiy mexanizmlari, psixologik ta'sir usullari va reklama matnlarida qo'llaniladigan lingvistik-psixologik vositalar atroflicha tahlil qilinadi.

Reklama va psixologiya o'rtasidagi bog'liqlik, avvalo, inson ehtiyojlari va motivlarini o'rganishga borib taqaladi. Psixolog A.Maslou tomonidan ishlab chiqilgan ehtiyojlar ierarxiyasi reklama amaliyotida keng qo'llaniladi.[17] Ushbu nazariyaga ko'ra, inson ehtiyojlari fiziologik ehtiyojlardan tortib, o'zini o'zi namoyon etish ehtiyojigacha bo'lgan bosqichlarni qamrab oladi. Reklama matnlari ko'pincha aynan shu ehtiyojlardan biriga yoki bir nechtasiga murojaat qiladi.

Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari reklamasi fiziologik ehtiyojlarga, sug'urta va xavfsizlik xizmatlari reklamalari xavfsizlik ehtiyojiga, ijtimoiy tarmoqlar yoki klub a'zoliklari reklamalari ijtimoiy tegishlilik ehtiyojiga qaratiladi. Shu tariqa reklama matni psixologik jihatdan aniq mo'ljalga ega bo'ladi.

Bundan tashqari, kognitiv psixologiya reklama matnlarining idrok etilishi, eslab qolinishini o'rganishda muhim rol o'ynaydi. Inson ma'lumotni qisqa, lo'nda va obrazli shaklda qabul qiladi. Shu sababli reklama matnlarida qisqa jumlalar, shiorlar, takrorlar va obrazli ifodalar keng qo'llaniladi.

Reklamaning eng kuchli ta'sir vositalaridan biri bu hissiyotlarga murojaat qilishdir. Psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson ko'pincha qarorlarni mantiqiy emas, balki hissiy asosda qabul qiladi.

[16] Ogah A. Theoretical analysis on persuasive communication in advertising and its application in marketing communication. https://www.researchgate.net/publication/359283618.

[17] Maslow, A. H. *Motivation and personality* (First ed.). Harper & Row. ISBN 978-0-06-041987-5. Retrieved 6 July 2022.

Reklama matnlari esa aynan shu hissiy mexanizmlarni ishga solishga qaratilgan.

Qo‘rquv hissi reklamalarda keng qo‘llaniladigan psixologik omillardan biridir. Masalan, sog‘liqni saqlash yoki sug‘urta reklamalari ehtimoliy xavf va yo‘qotishlarni eslatish orqali iste’molchida qo‘rquv uyg‘otadi va muammoning yechimi sifatida reklama qilinayotgan mahsulot yoki xizmatni taklif etadi.

Shuningdek, quvonch, baxt, muvaffaqiyat, mehr kabi ijobiy hissiyotlar ham reklama matnlarining asosiy tarkibiy qismi hisoblanadi. “Baxtli oila”, “Omadli inson”, “Orzuingizdagi hayot” kabi iboralar iste’molchining ichki istaklariga murojaat qiladi, mahsulot esa ushbu istaklarning kaliti sifatida ko‘rsatiladi. Yoki Nike brendining reklamasida *Nike – “Just Do It”(sen ham qila olasan) – bu* qisqa, buyruq shaklidagi shior insonning ichki dialogiga ta’sir qilib, hurmat va o‘zini o‘zi anglash tushunchalari insonda namoyon bo‘ladi va “Men ham qila olaman” deya o‘zini reklamadagi qahramon bilan taqqoslaydi**,** buning natijasida o‘ziga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi. Bu esa brendga emotsional bog‘lanishni kuchaytiradi.

Reklama matnlari ko‘pincha ishontirish va manipulyatsiya elementlariga asoslanadi. Psixologiyada ishontirish bu shaxsning fikri, qarashi yoki xatti-harakatini o‘zgartirishga qaratilgan ta’sir shaklidir.[18] Reklama matnlarida ishontirish uchun mantiqiy dalillar, statistik ma’lumotlar, mutaxassislar fikri va ijtimoiy dalillar qo‘llaniladi.

Masalan, *“Mutaxassislar tavsiya etadi” (Colgate tish pastasi), “Millionlab mijozlar tanlovi” (Samsung mahsulotlari;* “№1 mahsulot Coca-Cola-*“Dunyoning №1 ichimligi”; L’Oréal* -*“Beauty brand №1 in the world”)* kabi iboralar ijtimoiy isbot (social proof) prinsipiga asoslanadi. Odatda insonlar ko‘pchilik tanlagan narsani *to‘g‘ri* deb qabul qilishga moyil bo‘ladi.

Manipulyatsiya esa ko‘proq yashirin ta’sir shakli bo‘lib, iste’molchi ongiga sezilmas tarzda ta’sir ko‘rsatadi. Cheklangan vaqt (“Faqat bugun!”), cheklangan miqdor (“So‘nggi imkoniyat!”) kabi iboralar insonda shoshilinch qaror qabul qilish hissini uyg‘otadi. Bu esa mahsulot haqida tanqidiy fikrlashni vaqtincha susaytiradi. Yuqoridagi iboralar reklama matnlarida manipulyativ-ishontiruvchi til birliklari sifatida qo‘llanilib, iste’molchining ongiga bilvosita ta’sir ko‘rsatadi. Ular mantiqiy dalillardan

[18] David J. O’Keefe – *Persuasion: Theory and Research* (2016): https://ua.pressbooks.pub/

ko‘ra, psixologik reflekslar – avtoritetga ishonish, ko‘pchilikka ergashish va yetakchilikni tan olish kabi mexanizmlarni faollashtiradi. Shu sababli mazkur formulalar reklama diskursida yuqori samaradorlikka ega bo‘lib, iste’molchi xulq-atvorini shakllantirishda asosiy manbaa bo‘lib xizmat qiladi.

Bilamizki reklamalarda matn muhim rol o‘ynaydi, ularining lingvistik-psixologik xususiyatlari shundan iboratki, bunday matnlarda til birliklari psixologik ta’sirni kuchaytirish maqsadida tanlanadi. Buyruq maylidagi fe’llar (“Sotib oling!”, “Sinab ko‘ring!”, “Tanlang!”) iste’molchida faol harakatga undovchi impuls hosil qiladi. Savol shaklidagi jumlalar (“Siz bunga tayyormisiz?”) esa o‘quvchini ichki muloqotga chorlaydi.[19]

Metafora va obrazli ifodalar reklama matnlarining esda qolishiga xizmat qiladi. Masalan, mahsulotni *“hayotingizga rang beruvchi”, “ishonchli hamroh” (Coca Cola ichimligi va Tayota mashinasi reklamasi)* sifatida tasvirlash iste’molchi ongida ijobiy assotsiatsiyalarni shakllantiradi.

Reklama iborasi	**Qaysi reklamalarga xos**	**Psixologik mexanizm**	**Ta’sir yo‘nalishi**
“Hayotingizga rang beruvchi”	Coca-Cola, ichimliklar, ijtimoiy brendlar	Emotsional assotsiatsiya, pozitiv hissiyot	Quvonch, hayotdan zavq
“Hayotingizni yorqinroq qiling”	Samsung, LG (texnika)	Hayotni yaxshilash motivatsiyasi	Innovatsiya, qulaylik
“Ishonchli hamroh”	Toyota, avtomobil reklamalari	Antropomorfizm, ishonch	Xavfsizlik, barqarorlik
“Doim yoningizda”	Mobil operatorlar (Beeline, Ucell)	Ijtimoiy yaqinlik	Sodiqlik, bog‘liqlik

Shuningdek, takrorlash usuli ham psixologik jihatdan muhimdir. Bir xil g‘oya yoki shiorning qayta-qayta takrorlanishi uning ongda mustahkam o‘rnashishiga olib keladi. Bu hodisa psixologiyada “ta’sir kuchining takror orqali oshishi” tamoyili bilan izohlanadi.

[19] Shirinboyevna, M. D. (2024). NUTQIY AKTLARNING REKLAMA MATNLARIDA IFODALANISHI. *Innovation: The journal of Social Sciences and Researches*, *2*(2), 39-42.

Zamonaviy reklamada psixologik yondashuvlar ham o‘ziga xos. Raqamli texnologiyalar rivoji reklama va psixologiya aloqasini yanada mustahkamladi. Bugungi kunda target (faqat muayyan ehtiyoj, qiziqish yoki xatti-harakati bo‘yicha tanlangan guruh) reklama, neyromarketing (iste’molchilarning qaysi reklama, mahsulot yoki dizayn elementlariga hissiy va kognitiv javob berishini o‘lchash orqali, reklama va mahsulotni samarali qilishga yordam berish) va xulq-atvor psixologiyasiga asoslangan usullar keng qo‘llanilmoqda. Ijtimoiy tarmoqlarda foydalanuvchining qiziqishlari, qidiruv tarixi va xatti-harakatlariga mos reklama matnlari taqdim etiladi.

Neyromarketing sohasida inson miyasi faoliyatini o‘rganish orqali reklama matnlarining qaysi elementi kuchliroq ta’sir ko‘rsatishi aniqlanadi. Ranglar, so‘z tanlovi, shrift va vizual elementlarning barchasi psixologik omillar asosida tanlanadi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, Reklama matnlarining psixologiya bilan aloqasi chuqur va ko‘p qirrali bo‘lib, u inson ongiga ta’sir etishning turli mexanizmlarini o‘z ichiga oladi. Psixologik bilimlarga tayangan holda yaratilgan reklama matnlari iste’molchining ehtiyojlari, hissiyotlari va motivlariga bevosita murojaat qiladi.

Shuni ta’kidlash joizki, reklama matnlarida psixologik ta’sir usullaridan foydalanish mas’uliyat bilan amalga oshirilishi lozim. Chunki haddan tashqari manipulyativ yondashuv iste’molchi ishonchining yo‘qolishiga olib kelishi mumkin. Ilmiy asoslangan, etik me’yorlarga mos va inson psixologiyasini hurmat qilgan holda yaratilgan reklama matnlari esa jamiyatda samarali kommunikatsiya vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ogah A. Theoretical analysis on persuasive communication in advertising and its application in marketing communication. https://www.researchgate.net/publication/ 359283618.

2. Maslow, A. H. *Motivation and personality* (First ed.). Harper & Row. ISBN 978-0-06-041987-5. Retrieved 6 July 2022.

3. David J. O’Keefe – *Persuasion: Theory and Research.* CA: Sage Publications. (2016): https://ua.pressbooks.pub/

4. Shirinboyevna, M. D. (2024). NUTQIY AKTLARNING REKLAMA MATNLARIDA IFODALANISHI. *Innovation: The journal of Social Sciences and Researches*, *2*(2), 39-42.

5. Cook, G. *The Discourse of Advertising*. London: Routledge. (2001).

O‘ZBEK TILIDA UNDALMALARNING LEKSIK-SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Rustamov Mirjalol Azamat o‘g‘li,
Samarqand davlat chet tillar instituti
O‘zbek tili, jurnalistika va
kompyuter lingvistikasi kafedrasi
o‘qituvchisi (PhD)

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilidagi undalmalarning lisoniy maqomi, leksik-semantik guruhlari va nutqiy vazifalari tahlil qilinadi. Undalma gapning grammatik bo‘laklari bilan tobe-hokimlik munosabatiga kirishmasa-da, kommunikativ tuzilishda adresatni belgilash, uning diqqatini jalb etish, so‘zlovchining bahosi va hissiy munosabatini ifodalash kabi muhim vazifalarni bajarishi asoslanadi. Shaxsga, jonli mavjudotga, jonsiz predmet, makon, tabiat hodisasi hamda mavhum tushunchaga qaratilgan undalmalar semantik va pragmatik mezonlar asosida tasniflanadi. Yakka va umumlashgan adresatga yo‘naltirilgan, o‘z-o‘ziga qaratilgan, ritorik hamda ko‘chma ma’noli undalmalarning xususiyatlari badiiy va so‘zlashuv nutqi misollarida ochib beriladi. Shuningdek, undalmaning gapdagi o‘rni, intonatsiyasi, undovlar bilan birikishi va tinish belgilarining qo‘llanishi yoritiladi. Tahlil natijasida undalmani faqat sintaktik jihatdan emas, balki semantik, pragmatik va milliy-madaniy omillar birligida o‘rganish zarurligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: undalma, murojaat birligi, adresat, leksik-semantik tasnif, pragmatik vazifa, vokativlik, nutqiy etiket, konnotatsiya, ritorik undalma, intonatsiya.

Til insonlar o‘rtasidagi muloqotni yuzaga keltiradigan vosita bo‘lish bilan birga, suhbatdoshlarning ijtimoiy mavqeyi, o‘zaro yaqinligi, yoshi, kasbi, ruhiy holati va baholash munosabatini ham namoyon etadi. Bu xususiyat, ayniqsa, murojaat jarayonida aniq ko‘rinadi. So‘zlovchi nutqini muayyan shaxsga yoki tasavvurdagi adresatga yo‘naltirar ekan, uni nomlash, ajratib ko‘rsatish va e’tiborini jalb etish uchun undalmadan foydalanadi. Shu jihatdan undalma gapning grammatik qurilishidan nisbatan tashqarida tursa ham, nutqning kommunikativ tashkil topishida markaziy vositalardan biridir.

An’anaviy o‘zbek sintaksisida undalma gap bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmaydigan, maxsus murojaat intonatsiyasi orqali ajralib turadigan sintaktik birlik sifatida izohlangan [1; 2; 3]. Keyingi tadqiqotlarda esa undalmaning faqat shakliy-sintaktik tabiati emas, balki adresatni belgilash, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatni kodlash, baholash va emotsional ta’sirni kuchaytirish xususiyatlari ham e’tiborga olindi [7; 8; 9]. Natijada undalma masalasi sintaksis, semantika, pragmatika, sotsiolingvistika va nutqiy etiket tutashgan nuqtada o‘rganiladigan muammoga aylandi.

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek tilidagi undalmalarning leksik-semantik tarkibini izchil tasniflash, ularning pragmatik vazifalarini aniqlash hamda grammatik shakl bilan nutqiy mazmun o‘rtasidagi munosabatni yoritishdan iborat. Maqsadni amalga oshirish uchun undalmaning lisoniy maqomini belgilash, shaxsga va shaxs bo‘lmagan obyektlarga qaratilgan birliklarni guruhlash, ularning gapdagi o‘rni va intonatsion xususiyatlarini izohlash, milliy-madaniy mazmunini ko‘rsatish vazifalari belgilandi.

Tadqiqot materialini o‘zbek badiiy adabiyoti, she’riy nutq, xalq og‘zaki ijodi hamda kundalik muloqotda qo‘llanadigan murojaat birliklari tashkil etadi. Manba matndagi misollar imlo va punktuatsiya me’yorlari asosida tahrir qilindi; mazmunni ochishga xizmat qilmaydigan takrorlar qisqartirildi, tasnif esa zamonaviy semantik-pragmatik yondashuv bilan to‘ldirildi.

Ishda tavsifiy, tasniflash, kontekstual, semantik va pragmatik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tavsifiy metod undalmalarning shakliy belgilarini ko‘rsatishga, semantik tahlil ularning atash va baholash ma’nolarini ajratishga, pragmatik tahlil esa nutqiy vaziyat, kommunikativ maqsad, adresant-adresat munosabati hamda ta’sir kuchini aniqlashga xizmat qildi. Ayrim birliklarning ma’nosi ularning lug‘aviy tarkibi bilangina emas, balki nutq vaziyati va intonatsiya bilan birgalikda talqin qilindi.

Undalma so‘zlovchi nutqi qaratilgan shaxs, jonli mavjudot, jonsiz predmet yoki mavhum tushunchani bildiradigan, gap tarkibida maxsus intonatsiya bilan ajratiladigan birlikdir. U ega, kesim, to‘ldiruvchi, aniqlovchi va hol kabi gap bo‘laklaridan farqli ravishda kesimga grammatik jihatdan bog‘lanmaydi. Masalan, “Roziya, men sizni ovora qilgan edim-ku” gapida Roziya so‘zi harakatning bajaruvchisi emas, balki

nutq qaratilgan shaxsni bildiradi. Uni ega sifatida talqin qilish gapning mazmuniy va kommunikativ tuzilishini buzadi.

Undalmaning gap bo‘lagi hisoblanmasligi uning gap mazmuniga aloqasiz ekanini anglatmaydi. Aksincha, u kimga gapirilayotganini ko‘rsatadi, adresatni boshqa ishtirokchilardan ajratadi va so‘zlovchining unga munosabatini ifodalaydi. Shuning uchun undalmani grammatik jihatdan nisbatan mustaqil, kommunikativ va mazmuniy jihatdan esa gap bilan uzviy bog‘langan birlik deb baholash maqsadga muvofiq. Bu holat gapning formal tuzilishi bilan kommunikativ tuzilishi har doim ham bir xil emasligini ko‘rsatadi [4; 5].

“Undalma” va “murojaat birligi” tushunchalari o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, mutlaq sinonim emas. Undalma, asosan, gap tarkibidagi grammatik-intonatsion birlikni bildiradi. Murojaat birligi esa adresatga yo‘nalgan barcha vositalarni, jumladan, undalma, salomlashish, chaqiriq, buyruq, iltimos, murojaat formulasi va ayrim vokativ gaplarni qamrab oladigan kengroq funksional-semantik tushunchadir [7; 8]. Demak, har bir undalma murojaat vositasidir, biroq har qanday murojaat ifodasi grammatik jihatdan undalma bo‘lavermaydi.

Undalmaning leksik-semantik xususiyatini faqat u bildirgan predmet yoki shaxs turiga qarab belgilash yetarli emas. Tasnifda referentning tabiati, adresatning yakka yoki umumlashganligi, so‘zlovchining bahosi, nutqiy vaziyat va uslubiy maqsad ham hisobga olinishi lozim. Shu asosda undalmalarni shaxsga qaratilgan, jonli mavjudotga qaratilgan hamda jonsiz predmet, makon, tabiat hodisasi va mavhum tushunchalarga qaratilgan guruhlarga ajratish mumkin.

Shaxsga qaratilgan undalmalar o‘zbek nutqida eng faol va rang-barang guruhni tashkil etadi. Ular bir shaxsga, ko‘pchilikka yoki so‘zlovchining o‘ziga qaratilishi mumkin. Yakka adresatga qaratilgan undalmalarda shaxsning ismi, familiyasi, qarindoshlik munosabati, kasbi, lavozimi, unvoni, yoshi, jinsi yoki so‘zlovchi tomonidan berilgan bahosi ifodalanadi.

Ism va ism-familiya bilan ifodalangan undalmalar adresatni aniq identifikatsiya qiladi: “Ramazon, bu masalani yana bir bor o‘ylab ko‘ring”; “Haydarov Ramazon, savolga aniq javob bering”. Rasmiy vaziyatda familiya, ism-familiya yoki lavozim bilan murojaat qilish ijtimoiy masofani saqlaydi; norasmiy suhbatda esa ismning o‘zi yaqinlikni bildirishi mumkin.

Qarindoshlik bildiruvchi birliklar: ota, ona, oyijon, dadajon, aka, opa, uka, singil, buvi, amaki, xola. Bu birliklarning ko‘pi biologik qarindoshlik doirasidan tashqarida ham qo‘llanadi. Masalan, notanish katta yoshli kishiga “aka”, “opa”, “amaki” yoki “xola” deb murojaat qilish o‘zbek nutqiy odobida hurmat va yaqinlikni uyg‘unlashtiradi.

Kasb, mashg‘ulot, lavozim va unvon bildiruvchi birliklar: domla, ustoz, shifokor, rais, direktor, kapitan, o‘rtoq komandir. Bunday undalmalar adresatning jamiyatdagi vazifasini ta’kidlaydi: “Ustoz, ushbu masalaga munosabatingiz qanday?”; “O‘rtoq kapitan, topshiriq bajarildi”.

Yosh va jinsni bildiruvchi birliklar: yigit, qizim, o‘g‘lim, bolalar, qizlar. Ularning pragmatik qiymati kontekstga bog‘liq: “qizim” mehr va g‘amxo‘rlikni, ayrim vaziyatlarda esa yosh yoki maqom jihatidan yuqorilikni ifodalashi mumkin.

Yaqinlik va do‘stlik bildiruvchi birliklar: do‘stim, jo‘ra, birodar, azizim, qadrdonim. Bunday shakllar suhbatdoshlar orasidagi birdamlikni kuchaytiradi: “Do‘stim, bu yo‘lda yolg‘iz emassan”.

Baholovchi va emotsional undalmalar: qahramon, dono, bechora, sho‘rlik, tentak, ahmoq, homkalla. Ijobiy yoki salbiy baho lug‘aviy ma’no bilan birga intonatsiya orqali yuzaga chiqadi. Bir xil birlik erkalash, hazil, kinoya yoki haqorat ma’nosida kelishi mumkin.

Kichraytirish-erkalash shakllari: opajon, bolajon, qizalog‘im, ukajon. -jon, -xon, -boy kabi unsurlar murojaatga iliqlik, hurmat yoki milliy-madaniy bo‘yoq qo‘shadi: “Opajon, bir marta kechiring”.

Umumlashgan adresatga qaratilgan undalmalar bir vaqtning o‘zida ko‘pchilikni nutqiy muloqotga jalb etadi: aziz yurtdoshlar, hurmatli hamkasblar, talabalar, do‘stlar, odamlar. Ular ma’ruza, yig‘ilish, ommaviy chiqish, shior va publitsistik matnlarda faol qo‘llanadi. “Odamlar, to‘xtang!” shaklida undalma tinglovchilarning e’tiborini zudlik bilan jalb etsa, “Hurmatli hamkasblar” shakli rasmiy va xushmuomala munosabatni belgilaydi.

O‘z-o‘ziga qaratilgan undalmalar autokommunikativ xususiyatga ega. Bunda so‘zlovchi tinglovchiga emas, o‘z “meni”ga murojaat qiladi, ichki kechinmasini tashqi nutq shakliga ko‘chiradi: “Ey Navoiy, ...”; “Mirjalol, endi qat’iy qaror qil”. Bunday birliklar she’riy nutq, ichki monolog va dramatik vaziyatlarda ruhiy ikkilanish, o‘zini ogohlantirish, ruhlantirish yoki ayblash ma’nolarini kuchaytiradi.

Hayvon, qush va boshqa jonli mavjudotlarga qaratilgan undalmalar kundalik nutq, bolalar adabiyoti, ertak va masallarda uchraydi. “Bo‘rivoy,

meni yema, iltimos!”, “Bulbul, sening makoning shu yerda bo‘lsin”, “Qarg‘avoy, qayerga ketyapsan?” kabi misollarda jonli mavjudot tinglash va javob qaytarish imkoniga ega inson sifatida tasavvur qilinadi. -voy, -jon kabi shakllar personajni milliy nutqiy muhitga yaqinlashtiradi va erkalash yoki samimiylik ma’nosini beradi.

Gul va o‘simlik nomlari ham badiiy nutqda jonlantirilgan adresatga aylanishi mumkin: “Binafsha, sen uchun ko‘kragim erk yeri...” (Cho‘lpon). Bu holatda real kommunikativ adresat mavjud bo‘lmasa-da, lirik qahramonning munosabati undalma orqali obrazlashtiriladi. Shuning uchun bunday birliklarni semantik jihatdan jonsiz predmet nomi, pragmatik jihatdan esa shaxsiylashtirilgan poetik adresat sifatida baholash mumkin.

Jonsiz predmet, makon, tabiat hodisasi, vaqt va mavhum tushunchalarga qaratilgan undalmalar, asosan, badiiy va publitsistik nutqda qo‘llanadi. So‘zlovchi real javob bera olmaydigan obyektga murojaat qilish orqali uni jonlantiradi, hissiy munosabatini bevosita ifodalaydi va o‘quvchiga ta’sirni kuchaytiradi. Bunday birliklar ko‘pincha ritorik undalma yoki apostrofa sifatida namoyon bo‘ladi.

Makon va Vatan nomlari: “Ey O‘rta Osiyo, O‘rta Osiyo”; “O, ota makonim, onajon o‘lkam, O‘zbekiston...” Bu misollarda geografik nom oddiy joyni emas, tarixiy xotira, mansublik va vatanparvarlik tuyg‘usini mujassamlashtiradi.

Tabiat hodisalari va osmon jismlari: shamol, to‘zon, quyosh, oy, yulduz. “Ey to‘zon, sen meni tushunmaysan”; “Quyosh, menga xabar ber” kabi qurilmalarda tabiat hodisasi suhbatdosh sifatida gavdalantiriladi.

Vaqt, hodisa va mavhum tushunchalar: urush, hayot, o‘lim, muhabbat, taqdir, tarix. “Urush, noming o‘chsin jahonda!” (Zulfiya) misolida urush bevosita adresatga aylantirilib, unga nisbatan keskin inkor va nafrat ifodalanadi.

Mazkur guruhdagi birliklarning asosiy belgisi real adresatning mavjud emasligi emas, balki so‘zlovchining nutqiy strategiyasidir. Muallif jonsiz yoki mavhum obyektni “tinglovchi” maqomiga ko‘tarish orqali hissiy holatni tashqi shaklga chiqaradi. Natijada undalma tasviriylik, ekspressivlik va matnning umumiy poetik ohangini kuchaytiradi.

Leksik-semantik guruhlarning umumlashtirilgan ko‘rinishi

Asosiy guruh	Ichki ko‘rinish	Misol	Yetakchi vazifa
Shaxs	Ism, qarindoshlik, kasb, lavozim, baho	Roziya; ustoz; oyijon; do‘stim	Adresatni aniqlash, ijtimoiy munosabatni ko‘rsatish
Ko‘pchilik	Jamoa, kasbiy yoki ijtimoiy guruh	Aziz yurtdoshlar; talabalar	Ommaviy diqqatni jalb etish
O‘z-o‘ziga murojaat	Ichki nutq va monolog	Ey Navoiy; o‘zingni bos	Ruhiy holatni tashqi shaklda ifodalash
Jonli mavjudot	Hayvon, qush, o‘simlik	Bo‘rivoy; bulbul; binafsha	Jonlantirish, ertak va poetik obraz yaratish
Jonsiz va mavhum obyekt	Makon, tabiat, vaqt, hodisa, tushuncha	Vatanim; Quyosh; urush; taqdir	Ritorik ta’sir va emotsional-ekspressivlik

Tuzilishiga ko‘ra undalmalar yig‘iq va yoyiq bo‘ladi. Bir so‘zdan iborat birliklar yig‘iq undalma hisoblanadi: ona, ustoz, do‘stim, Vatan. Hokim qismning aniqlovchi, izohlovchi yoki boshqa kengaytiruvchilar bilan birikishi yoyiq undalmani yuzaga keltiradi: aziz va muhtaram ustozlar, mening mehribon onajonim, ona yurtim O‘zbekiston. Yoyiq undalmalarda adresatni aniqroq tavsiflash bilan birga, unga berilgan baho ham ochiq ifodalanadi.

Uyushgan va takroriy undalmalar nutqning hissiy kuchini oshiradi: “Do‘stlar, hamkasblar, aziz yurtdoshlar!”; “Ona, ona, sizni juda sog‘indim”. Takror undalma shunchaki adresatni qayta nomlamaydi, balki sog‘inch, hayajon, iltijo yoki iztirobni kuchaytiradi. Undov so‘zlar bilan birikkan “ey Vatan”, “hoy yigit”, “o do‘stim” shakllarida ey, hoy, o birliklari chaqirish, ogohlantirish yoki hissiy ta’kid vazifasini bajaradi.

Gapdagi o‘rniga ko‘ra undalma old, o‘rta va oxir pozitsiyada keladi. Old pozitsiya adresatning diqqatini nutq boshlanishidayoq jalb etadi: “Ustoz, bir savolim bor”. O‘rta pozitsiya fikr oqimida adresatni qayta faollashtiradi yoki munosabatni ta’kidlaydi: “Siz, do‘stim, bu masalani yaxshi bilasiz”. Oxirgi pozitsiya esa ko‘pincha baholash, iltimos, ta’kid yoki hissiy yakun ma’nosini kuchaytiradi: “Men sizga ishonaman, azizim”. Demak, pozitsiya undalmaning pragmatik yukiga bevosita ta’sir qiladi.

Undalmaning mazmuni uning nimani atashi bilangina belgilanmaydi. Bir xil murojaat shakli turli vaziyatda samimiylik, hurmat, kinoya, norozilik yoki haqoratni ifodalashi mumkin. Masalan, “qahramon” so‘zi chin maqtov sifatida ham, bajarilmagan ishga nisbatan kinoyaviy murojaat sifatida ham qo‘llanadi. Bu farq kontekst, intonatsiya, mimika va so‘zlovchi-adresat munosabati orqali aniqlanadi.

1. Adresatni belgilash vazifasi. Undalma nutqning aynan kimga qaratilganini ko‘rsatadi va ko‘p ishtirokchili muloqotda tinglovchini ajratib beradi: “Dilnoza, siz javob bering”.

2. Diqqatni jalb etish vazifasi. “Hoy, yigit!”, “Aziz do‘stlar!” kabi shakllar nutq boshlanishi yoki yangi mavzuga o‘tishda tinglovchini faol qabul qilish holatiga keltiradi.

3. Ijtimoiy munosabatni ifodalash vazifasi. Ustoz, domla, janob, opa, aka, qizim singari birliklar hurmat, masofa, yaqinlik, yosh yoki mavqe farqini bildiradi. Noto‘g‘ri tanlangan murojaat shakli kommunikativ noqulaylik tug‘dirishi mumkin.

4. Baholovchi va emotsional vazifa. Azizim, qadrdonim, bechora, tentak kabi birliklar denotativ ma’nodan tashqari ijobiy yoki salbiy konnotatsiyani ham tashiydi [8].

5. Nutqiy ta’sirni kuchaytirish vazifasi. Iltimos, buyruq, ogohlantirish yoki chaqiriq undalma bilan birga kelganda uning illokutiv kuchi ortadi: “Bolalar, ehtiyot bo‘ling!”

6. Obraz va poetik murojaat yaratish vazifasi. Ritorik undalma jonsiz yoki mavhum obyektni shaxsiylashtiradi: “Vatanim, sen bilan faxrlanaman”; “Taqdir, nega meni sinaysan?”

7. Matnni tashkil etish vazifasi. Takrorlangan undalma she’r yoki nutq qismlarini o‘zaro bog‘laydi, asosiy adresat va g‘oyani eslatib turadi, muallif ohangining yaxlitligini ta’minlaydi.

O‘zbek tilidagi murojaat tizimi xalqning odob, hurmat, kattaga ehtirom va kichikka izzat tamoyillari bilan uzviy bog‘liq. Qarindoshlik atamalarining notanish kishilarga nisbatan ishlatilishi bunga yaqqol

misoldir. Ko‘chadagi notanish kishiga “aka”, “opa”, “amaki” yoki “xola” deb murojaat qilish biologik qarindoshlikni emas, ijtimoiy yaqinlik va hurmatni bildiradi. “Ustoz” va “domla” birliklari esa muayyan kasbni atash bilan cheklanmay, bilim va tajribaga ehtiromni ham ifodalaydi.

Murojaat shaklining tanlanishiga adresatning yoshi, jinsi, kasbi, mavqeyi, suhbatdoshlarning tanishlik darajasi, muloqotning rasmiy yoki norasmiyligi ta’sir qiladi. Rasmiy nutqda hurmatli, janob, xonim, professor, doktor kabi shakllar faol bo‘lsa, oilaviy va do‘stona muloqotda jon, xon, toy, ginam kabi erkalash unsurlari qo‘shilgan birliklar ko‘proq uchraydi. Shu sababli undalmani tahlil qilishda uning lug‘aviy ma’nosi bilan birga sotsial va madaniy kontekstini ham hisobga olish zarur [9; 10].

Zamonaviy raqamli muloqotda ham undalmalar faol qo‘llanmoqda. Guruhli yozishmalarda “Hurmatli hamkasblar”, “Aziz talabalar”, “Do‘stlar” kabi shakllar xabar adresatini belgilaydi; foydalanuvchi nomi bilan murojaat qilish esa muayyan ishtirokchining diqqatini jalb qiladi. Biroq yozma raqamli nutqda intonatsiya to‘liq aks etmagani sababli kinoya yoki keskin baho noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Shuning uchun murojaat shaklini vaziyatga mos va ehtiyotkor tanlash kommunikativ samaradorlikning muhim shartidir.

Undalma og‘zaki nutqda maxsus murojaat intonatsiyasi, yozma nutqda esa vergul yoki undov belgisi orqali ajratiladi. Gap boshida kelgan undalmadan keyin vergul qo‘yiladi: “Ustoz, savolimga javob bersangiz”. Gap o‘rtasidagi undalma ikki tomondan vergul bilan ajratiladi: “Siz, aziz do‘stim, meni to‘g‘ri tushundingiz”. Gap oxirida kelgan undalmadan oldin vergul qo‘yiladi: “Sizni kutamiz, ustoz”. Kuchli his-hayajon, chaqiriq yoki ogohlantirish ifodalanganda undalmadan keyin undov belgisi ishlatiladi: “Vatanim! Sening noming muqaddas”.

Ey, hoy, o kabi undovlar undalma bilan bir butun murojaat guruhini hosil qilsa, odatda ular o‘zaro vergul bilan ajratilmaydi: “Ey do‘stim, so‘zimga quloq tut”; “Hoy yigit, bu yoqqa kel”. Biroq undov mustaqil his-hayajonni bildirib, keyingi undalmadan intonatsion jihatdan uzilsa, tinish belgisi nutq ohangiga muvofiq tanlanadi. Punktuatsiya undalmaning gapdagi chegarasini ko‘rsatish bilan birga, uning emotsional va pragmatik kuchini ham aks ettiradi.

An’anaviy tasnifda undalmalar, avvalo, nutq qaratilgan obyektga ko‘ra shaxs, jonli predmet va jonsiz predmet guruhlariga ajratiladi [1; 2]. Bu tasnif undalmaning referensial asosini ko‘rsatadi, lekin uning kommunikativ qiymatini to‘liq ochib bermaydi. Masalan, “aka” birligi

ayrim vaziyatda qarindoshni, boshqa vaziyatda notanish katta yoshli erkakni, yana bir holatda hurmat yoki iltimosni ifodalaydi. Demak, leksik guruhlash pragmatik talqin bilan to‘ldirilgandagina birlikning real nutqiy mazmuni aniqlanadi.

Tahlillar undalmaning uch qatlamli xususiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Birinchi qatlam – nominativ qatlam bo‘lib, unda adresat nomlanadi. Ikkinchi qatlam – ijtimoiy-baholovchi qatlam; u suhbatdoshlarning yaqinligi, maqomi va o‘zaro munosabatini ko‘rsatadi. Uchinchi qatlam – pragmatik qatlam bo‘lib, undalma orqali diqqatni jalb etish, iltimos, buyruq, ta’kid, kinoya yoki hissiy ta’sir yuzaga chiqariladi. Bitta undalmada mazkur qatlamlar bir vaqtning o‘zida namoyon bo‘lishi mumkin.

Undalmaning gap bo‘laklari bilan grammatik aloqaga kirishmasligi uni “ortiqcha” unsur sifatida baholashga asos bo‘la olmaydi. Nutqiy muloqotda adresatning mavjudligi ko‘pincha aynan undalma orqali ochiq ifodalanadi. Shunday ekan, undalma gapning predikativ yadrosiga kirmasa-da, uning kommunikativ ramkasini belgilaydi, propozitiv mazmun kimga yo‘naltirilganini va qanday munosabat bilan yetkazilayotganini ko‘rsatadi. Bu xususiyat undalmani murakkablashgan sodda gaplarning muhim komponentlaridan biri sifatida talqin qilish imkonini beradi.

O‘zbek tilidagi undalmalarni leksik-semantik va pragmatik jihatdan tahlil qilish quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi:

– undalma gap bo‘laklari bilan grammatik tobe-hokimlik aloqasiga kirishmaydi, biroq gapning kommunikativ va mazmuniy tuzilishiga bevosita daxldor;

– undalmalar referentiga ko‘ra shaxsga, ko‘pchilikka, jonli mavjudotga, jonsiz predmet, makon, tabiat hodisasi va mavhum tushunchalarga qaratilgan guruhlarga ajraladi;

– shaxsga qaratilgan undalmalarda ism, qarindoshlik, kasb, lavozim, yosh, jins, yaqinlik va baholash ma’nolari faol namoyon bo‘ladi;

– undalmaning haqiqiy nutqiy qiymati lug‘aviy ma’no, intonatsiya, kontekst, gapdagi pozitsiya va so‘zlovchi-adresat munosabati birligida yuzaga chiqadi;

– undalma adresatni belgilash, diqqatni jalb etish, ijtimoiy masofani ko‘rsatish, baho va hissiy munosabatni ifodalash, nutqiy ta’sirni kuchaytirish hamda poetik obraz yaratish vazifalarini bajaradi;

– o‘zbek tilidagi aka, opa, amaki, xola, ustoz, domla, -jon, -xon kabi shakllar milliy nutqiy etiket va madaniy qadriyatlarni aks ettiradi;

– undalmani zamonaviy tadqiq etishda formal-sintaktik tasnifni semantik, pragmatik, sotsiolingvistik va lingvomadaniy yondashuvlar bilan uyg‘unlashtirish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Sayfullayev A.R. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida undalma. – Toshkent: Fan, 1968.
2. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 350 b.
3. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 228 b.
5. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
6. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Boqiyeva G., Qurbonova M., Yunusova Z., Abuzalova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2009. – 416 b.
7. Akbarova Z.A. O‘zbek tilida murojaat shakllari va uning lisoniy tadqiqi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2007. – 135 b.
8. Ahmedova N.Sh. O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantik-konnotativ tadqiqi: filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 2008. – 154 b.
9. Mo‘minov S.M. O‘zbek muloqot xulqining ijtimoiy-lisoniy xususiyatlari: filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2000.
10. O‘rinboyev B. So‘zlashuv nutqi. – Toshkent: Fan, 1979.

O‘ZBEK VA KOREYS AN’ANAVIY HIKOYALARI ASOSIDA KOREYS TILI DARSLARIDA MADANIYATLARARO KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH

Turaeva Dilfuza Salokhitdinovna
Sunmoon University, koreys tili va adabiyoti yo‘nalishi doktoranti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek va koreys an’anaviy hikoyalarini qiyosiy o‘rganish orqali koreys tili darslarida madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Til o‘rganish jarayoni faqat grammatik birliklar va lug‘atni egallash bilan cheklanmasdan, o‘rganilayotgan til egalarining qadriyatlari, ijtimoiy munosabatlari, ramzlari va dunyoqarashini tushunishni ham talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, “흥부와 놀부” va “빛나는 황금 수박”, “콩쥐 팥쥐” va “줌라드와 큼마트”, “주몽 신화” va “알파미쉬 이야기” asarlari axloqiy qadriyatlar, oila va jamoa munosabatlari, mehnat, adolat, qahramonlik hamda milliy o‘zlik masalalari asosida qiyoslanadi. Maqolada an’anaviy hikoyalarni o‘qish, mazmunni anglash, madaniy unsurlarni aniqlash, qiyoslash, munozara va yozma refleksiya bosqichlari bilan uyg‘unlashtirgan dars modeli taklif etiladi. Bunday yondashuv o‘quvchiga koreys madaniyatini o‘z madaniy tajribasi bilan bog‘lab tushunish, o‘xshashlik va farqlarni dalillarga tayangan holda izohlash hamda koreys tilida mustaqil fikr bildirish imkonini beradi.

Kalit so‘zlar: koreys tili ta’limi, madaniyatlararo kompetensiya, an’anaviy hikoya, qiyosiy yondashuv, madaniyat ta’limi, koreys adabiyoti, o‘zbek adabiyoti.

Аннотация. В статье рассматриваются возможности формирования межкультурной компетенции на занятиях корейского языка посредством сравнительного изучения корейских и узбекских традиционных повествований. На материале произведений «흥부와 놀부» и «빛나는 황금 수박», «콩쥐팥쥐» и «줌라드와 큼마트», «주몽 신화» и «알파미쉬 이야기» анализируются нравственные ценности, семейные и общественные отношения, труд, справедливость, героизм и национальная идентичность. Предлагается модель урока, объединяющая чтение, понимание содержания, выявление культурных элементов, сравнение, обсуждение и письменную

рефлексию. Такой подход помогает учащимся осмысливать корейскую культуру во взаимосвязи с собственным культурным опытом и выражать сравнительное суждение на корейском языке.

Ключевые слова: обучение корейскому языку, межкультурная компетенция, традиционный рассказ, сравнительный подход, обучение культуре, корейская литература, узбекская литература.

Abstract. This article examines the development of intercultural competence in Korean language classes through a comparative study of Korean and Uzbek traditional narratives. The analysis focuses on “Heungbu and Nolbu” and “The Shining Golden Watermelon,” “Kongjwi and Patjwi” and “Zumrad and Qimmat,” and the “Jumong Myth” and “Alpomish”. These works are compared in terms of moral values, family and community relations, labor, justice, heroism, and national identity. The article proposes a lesson model combining reading, comprehension, identification of cultural elements, comparison, discussion, and written reflection. This approach enables learners to understand Korean culture in relation to their own cultural experience and to express evidence-based comparative judgments in Korean.

Keywords: Korean language education, intercultural competence, traditional narrative, comparative approach, culture education, Korean literature, Uzbek literature.

Chet tilini o‘rganish boshqa bir madaniy makonni anglash jarayoni bilan uzviy bog‘liq. Til birliklari muayyan jamiyatning tarixiy xotirasi, qadriyatlari, munosabat me’yorlari va ramziy tasavvurlarini o‘zida saqlaydi. Shuning uchun koreys tili darsida grammatik shaklning ma’nosini bilishning o‘zi yetarli emas, o‘quvchi ushbu shakl qanday vaziyatda, qanday munosabatni ifodalash uchun va qaysi madaniy me’yor asosida qo‘llanishini ham tushunishi zarur.

Kramsch (1993) til ta’limida til va madaniyatni ajratib bo‘lmasligini ta’kidlab, o‘quvchi o‘z madaniyati bilan o‘rganilayotgan madaniyat o‘rtasida ma’no yaratadigan “uchinchi makon”ni shakllantirishini qayd etadi. Byram (1997) esa madaniyatlararo kommunikativ kompetensiyani boshqa madaniyatga qiziqish, uni talqin qilish, qiyoslash va tanqidiy baholash qobiliyatlari majmui sifatida izohlaydi. Demak, madaniyatlararo kompetensiya boshqa madaniyat haqidagi faktlarni yodlash emas, balki o‘z va o‘zga madaniyatni munosabatda tushunish, farqni mutlaq baholamaslik va muloqot davomida ma’noni izohlash qobiliyatidir.

O‘zbekistonda koreys adabiyotini o‘qitish masalalarini o‘rgangan Park Antonina (2012) o‘quv jarayonida adabiy materiallardan foydalanish mavjud bo‘lsa-da, mazmun va metodikaning tizimli tashkil etilishi zarurligini ko‘rsatadi. Muallifning fikricha, asarni faqat tanishtirish yoki tarjima qilishga asoslangan mashg‘ulotlar o‘quvchining faol talqini va shaxsiy munosabatini yetarli darajada yuzaga chiqarmaydi. Park Antonina (2015) badiiy matnni anglashni o‘quvchining matnni o‘z hayotiy tajribasi bilan bog‘lashi va mustaqil xulosa chiqarishi bilan izohlaydi. Bu qarashlar koreys tili darsida adabiy matnni axborot manbai emas, balki madaniy muloqot vositasi sifatida qo‘llash zarurligini ko‘rsatadi.

An’anaviy hikoyalar ushbu maqsad uchun ayniqsa qulaydir. Ularning syujeti nisbatan ixcham, obrazlari ravshan, takroriy tuzilmalari esa til o‘rganuvchi uchun tushunarli. Shu bilan birga, bunday hikoyalar xalqning yaxshilik va yomonlik, oila va jamoa, mehnat va adolat, qahramonlik va mas’uliyat haqidagi tasavvurlarini ifodalaydi. Ortikova Kristina (2019) koreys va o‘zbek xalq ertaklarini qiyoslab, o‘xshash syujetlar orqali ikki xalqning ijtimoiy-madaniy xususiyatlarini aniqlash va madaniy xilma-xillikni qabul qilish imkoniyati mavjudligini ta’kidlaydi. Kwon Hyokrae (2020) “Heungbu va Nolbu” hamda “Oltin tarvuz” tipidagi hikoyalarni qiyosiy o‘rganib, ulardagi yaxshilik va yomonlik qarama-qarshiligi umumiy bo‘lsa-da, uning ifodalanish shakllari turli madaniy muhit bilan bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Maqolaning maqsadi o‘zbek va koreys an’anaviy hikoyalaridagi umumiy va o‘ziga xos madaniy ma’nolarni aniqlash hamda ularni koreys tili darsida madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantiruvchi faoliyatlarga aylantirish usullarini taklif etishdan iborat.

Madaniyatlararo yondashuvning mazmuni. Madaniyatlararo yondashuvda o‘rganilayotgan madaniyat tayyor va o‘zgarmas ma’lumotlar majmui sifatida berilmaydi. O‘quvchi madaniy hodisani kuzatadi, uning matndagi vazifasini aniqlaydi, o‘z tajribasi bilan qiyoslaydi va turli talqinlarning sabablarini tushuntiradi. Bunda darsning markazida “Koreyada shunday qilinadi” shaklidagi bir tomonlama ma’lumot emas, balki “Nega shunday qilinadi?”, “Bizning madaniyatimizda bu holat qanday namoyon bo‘ladi?”, “Farq qanday tarixiy yoki ijtimoiy sabab bilan izohlanishi mumkin?” kabi savollar turadi.

Gong Harim va Bu Suhyeon (2016) madaniyat darsini o‘quvchining madaniy kelib chiqishi va ehtiyojlarini hisobga olgan holda tashkil etish zarurligini qayd etadi. Ular taklif qilgan o‘zaro madaniy yondashuv

o‘quvchining ikki madaniyatga nisbatan ochiq va muvozanatli munosabatini shakllantirishga qaratilgan. Kim Jeongu (2020) ham adabiy asarni tarjima va talqin qilish tajribasi o‘quvchiga o‘zga madaniyatni bir yoqlama qabul qilmasdan, matn ma’nosini o‘z madaniy nuqtayi nazari bilan munosabatda tushunish imkonini berishini ta’kidlaydi.

An’anaviy hikoyaning til va madaniyatni birlashtiruvchi xususiyati. An’anaviy hikoya til ta’limida bir vaqtning o‘zida bir necha vazifani bajaradi. Birinchidan, syujetdagi sabab-natija munosabatlari o‘quvchining o‘qib tushunish ko‘nikmasini rivojlantiradi. Ikkinchidan, qahramon xarakteri va harakatini ifodalovchi sifatlar, fe’llar, bog‘lovchilar hamda baholovchi birliklar tabiiy kontekstda o‘rganiladi. Uchinchidan, hikoya ichidagi oila, mehnat, mehmondo‘stlik, jamoaviy mas’uliyat yoki hukmdorlik kabi madaniy tushunchalar muhokama uchun asos yaratadi.

Gu Seonhui (2008) an’anaviy ertaklardan foydalangan koreys tili va madaniyati ta’limi o‘quvchining til ko‘nikmalari bilan birga madaniy mazmunni ham o‘zlashtirishiga yordam berishini ko‘rsatadi. Han Chaewun (2021) esa an’anaviy ertak asosidagi integrallashgan darsda o‘qish, gapirish va yozish faoliyatlarini bir-biriga bog‘lash mumkinligini ta’kidlaydi. Bu xulosalar hikoyani faqat o‘qish materiali sifatida emas, balki mazmunni talqin qilish va fikr bildirishga yo‘naltirilgan yaxlit ta’lim vositasi sifatida ko‘rish lozimligini anglatadi.

O‘zbek va koreys an’anaviy hikoyalarining qiyosiy tahlili. “흥부와 놀부” va “빛나는 황금 수박”: saxiylik, ochko‘zlik va adolat

“흥부와 놀부” koreys xalq hikoyasida aka-uka munosabati orqali saxiylik va ochko‘zlik qarama-qarshiligi ochib beriladi. Heungbu kambag‘al bo‘lsa ham rahmdil, sabrli va boshqalarga yordam berishga tayyor qahramon sifatida tasvirlanadi. Nolbu esa moddiy manfaatni qarindoshlik va insoniylikdan ustun qo‘yadi. Qaldirg‘ochga ko‘rsatilgan yaxshilik Heungbuning mukofotlanishiga, mukofotni sun’iy ravishda takrorlashga uringan Nolbuning ochko‘zligi esa jazoga olib keladi. Hikoyadagi natija faqat tasodifiy mo‘jiza emas, balki qahramonning niyati va xulqiga berilgan axloqiy bahodir.

“빛나는 황금 수박” hikoyasida ham yaxshi niyat, mehnatsevarlik va saxiylik mukofotlanadi, ochko‘zlik esa salbiy oqibatga olib keladi. Ikki asarning umumiy tomoni yaxshilikning mukofotlanishi va yomonlikning jazolanishiga asoslangan axloqiy tuzilishdir. Biroq “흥부와 놀부”da aka-ukalik, oilaviy burch va qarindoshlik munosabatlari markazda tursa,

"빛나는 황금 수박"da halol mehnat, boshqalar bilan bo'lishish va jamoa doirasidagi munosabatlar kuchliroq ko'rinadi. Kwon Hyokrae (2020) ushbu turdagi Osiyo hikoyalarini qiyoslar ekan, o'xshash syujet shakli turli xalqlarda bir xil madaniy mazmunni anglatmasligini, qahramonlar va mukofot-jazo tizimida mahalliy qadriyatlar aks etishini ta'kidlaydi.

Koreys tili darsida mazkur juftlik yordamida 착하다, 욕심이 많다, 나누다, 도와주다, 복을 받다, 벌을 받다 kabi birliklarni o'rgatish mumkin. O'quvchilar qahramon harakatlarini sabab-natija shaklida izohlaydi: "흥부는 제비를 도와주었기 때문에 복을 받았습니다", "놀부는 욕심이 많았기 때문에 벌을 받았습니다". Keyingi bosqichda "Saxiylik ikki hikoyada qanday ko'rsatilgan?", "Mukofot moddiy boylik bilangina o'lchanadimi?" kabi savollar orqali madaniy talqin kengaytiriladi.

"콩쥐팥쥐" va "줌라드와 큼마트": mehnat, ayol obrazi va adolat. "콩쥐 팥쥐" va "줌라드와 큼마트" hikoyalari o'gay ona, yaxshi va yomon qiz, sinov, yordam va yakuniy adolat motivlari bilan yaqinlashadi. Kongjwi va Zumrad mehnatsevarlik, sabr, kamtarlik va yaxshi muomala timsolidir. Patjwi va Qimmat esa dangasalik, hasad, manmanlik yoki boshqalarga nisbatan bepisand munosabat bilan tavsiflanadi. Har ikki hikoyada qahramonning ichki fazilati uning sinovga munosabati orqali ochiladi.

Biroq hikoyalarning madaniy urg'ulari bir xil emas. "콩쥐 팥쥐"da oilaviy ierarxiya, o'gay ona zulmi va sabr bilan sinovdan o'tish muhim o'rin egallaydi. "줌라드와 큼마트"da esa kattalarga hurmat, mehmondo'stlik, topshiriqni sidqidildan bajarish va odobli muomala qahramonning ijobiy baholanishida asosiy mezon bo'lib xizmat qiladi. Ortikova Kristina (2019) bu ikki hikoyani qiyoslash orqali koreys va o'zbek madaniyatidagi ayol obrazi, mehnatga munosabat va axloqiy baholash mezonlarini birgalikda o'rganish mumkinligini ko'rsatadi.

Dars jarayonida o'quvchilar sifat va qiyoslash shakllaridan foydalanishi mumkin: "콩쥐는 팥쥐보다 부지런합니다", "줌라드는 큼마트보다 예의가 바릅니다". Shuningdek, "Qahramon nima uchun yordam oldi?", "Yaxshi qiz obrazi ikki madaniyatda qaysi fazilatlar bilan yaratilgan?", "Bugungi jamiyatda bu fazilatlarning qaysilari o'zgargan?" kabi savollar hikoyani oddiy axloqiy xulosadan zamonaviy madaniy refleksiyaga olib o'tadi. Bu yerda o'qituvchi gender stereotiplarini tayyor

haqiqat sifatida bermasdan, ularning tarixiy va ijtimoiy shartlanganini muhokama qilishi lozim.

“주몽 신화” va “알파미쉬 이야기”: qahramonlik, jamoa va milliy o‘zlik. “주몽 신화” va “알파미쉬 이야기” an’anaviy qahramonlik hikoyalari bo‘lib, ularda qahramonning g‘ayrioddiyligi, sinovlardan o‘tishi, jamoa taqdiri bilan bog‘liqligi va tartibni tiklash vazifasi umumiydir. Jumongning ilohiy kelib chiqishi, kamondan mohirona foydalanishi, ta’qibdan qutulishi va yangi davlat asoschisi bo‘lishi qadimgi koreys davlatchiligi hamda hukmdorlik qonuniyligini ifodalaydi. “Alpomish”da esa qahramonning kuchi, sadoqati, uzoq sinovlardan so‘ng yurtiga qaytishi, oila va urug‘ birligini tiklashi markaziy ahamiyatga ega.

Ikki asar qahramonlikni jamoaga xizmat qilish bilan bog‘laydi, ammo jamoaning mazmuni turlicha. “주몽 신화”da qahramonning vazifasi yangi siyosiy makon yaratish va davlat asosini mustahkamlash bilan bog‘langan. “알파미쉬 이야기”da esa oila, unashtirilgan yor, ot, urug‘ va yurtga sadoqat qahramonlikning axloqiy mezonlarini belgilaydi. Shu sababli qiyoslash jarayoni o‘quvchiga “qahramon” tushunchasining har bir madaniyatda qanday tarixiy ehtiyojlar asosida shakllanganini anglash imkonini beradi.

Mazkur asarlar bilan ishlashda 태어나다, 나라를 세우다, 시련을 겪다, 고향으로 돌아오다, 공동체를 지키다 kabi ifodalar o‘rgatiladi. O‘quvchilar qahramon yo‘lini jadval yoki voqealar xaritasi orqali tuzib, keyin koreys tilida qiyosiy xulosa beradi: “주몽은 새로운 나라를 세웠지만, 알파미쉬는 고향으로 돌아와 가족과 공동체를 회복했습니다”. Bunday topshiriq grammatik qiyoslashni tarixiy-madaniy mazmun bilan birlashtiradi.

Koreys tili darsida an’anaviy hikoyalardan foydalanish modeli.

Koreys tili darsida an’anaviy hikoyalardan samarali foydalanish til, madaniyat va refleksiyani birlashtiruvchi izchil faoliyat asosida tashkil etilishi lozim. Dars avval rasm, ramz, maqol yoki muammoli savol yordamida o‘quvchilarning mavzuga oid bilimlarini faollashtirishdan boshlanadi. Shundan so‘ng matndagi asosiy voqealar, qahramonlar va sabab-natija munosabatlari aniqlanib, xarakter, harakat, baholash hamda qiyoslashni ifodalovchi leksik-grammatik birliklar kontekstda o‘rganiladi.

Keyingi bosqichda hikoyadagi oila, jamoa, mehnat, adolat, qahramonlik kabi qadriyatlar va ramzlarning mazmuniy vazifasi tahlil

qilinadi. Koreys va o‘zbek hikoyalari jadval, Venn diagrammasi yoki guruh muhokamasi orqali qiyoslanib, ularning umumiy va farqli jihatlari matn dalillari asosida izohlanadi. Bahs, rol ijrosi, taqdimot, qahramonga maktub yozish yoki muqobil yakun yaratish kabi kommunikativ topshiriqlar o‘quvchiga yangi til birliklaridan foydalanib, mustaqil va dalillangan fikr bildirish imkonini beradi. Dars yakunidagi refleksiya esa o‘quvchining yangi madaniy bilimni o‘z tajribasi bilan bog‘lashiga xizmat qiladi.

Savol va topshiriqlar oddiy mazmunni tekshirish bilan cheklanmasdan, talqin, qiyos va izohga yo‘naltirilishi kerak. O‘quvchi dastlab matndan aniq ma’lumot topadi, keyin qahramon harakati yoki ramzning ma’nosini sharhlaydi, so‘ng uni boshqa hikoya va o‘z hayotiy tajribasi bilan taqqoslaydi. Shu tariqa til ko‘nikmalari madaniyatlararo fikrlash bilan birgalikda rivojlanadi.

O‘qituvchi madaniyatlar haqida qat’iy umumlashtirish va stereotiplardan saqlanib, har bir talqinning tarixiy sharoit, janr xususiyati va matn daliliga bog‘liqligini tushuntirishi zarur. Topshiriqlar o‘quvchilarning til darajasiga moslashtiriladi: boshlang‘ich bosqichda qisqartirilgan matn va rasmlardan, o‘rta bosqichda qiyoslash hamda sabab-natija topshiriqlaridan, yuqori bosqichda esa tarixiy kontekst, ramzlar, gender rollari, hokimiyat va jamoa masalalariga oid tanqidiy muhokamalardan foydalaniladi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek va koreys an’anaviy hikoyalari koreys tili darslarida til hamda madaniyatni uzviy o‘rgatish uchun mazmunan boy manbadir. “흥부와 놀부” va “빛나는 황금 수박” saxiylik, ochko‘zlik va adolatni; “콩쥐팥쥐” va “줌라드와 큼마트” mehnat, odob, ayol obrazi va sinov motivlarini; “주몽 신화” va “알파미쉬 이야기” esa qahramonlik, jamoa va milliy o‘zlikni qiyosiy o‘rganishga imkon beradi.

Madaniyatlararo yo‘naltirilgan darsda o‘quvchi matnni tushunishdan madaniy unsurni aniqlashga, undan qiyoslash va mustaqil baholashga o‘tadi. Natijada u koreys madaniyatini o‘z madaniy tajribasi bilan munosabatda anglaydi, farqlarni stereotipsiz talqin qiladi va koreys tilida dalillangan fikr bildirishni o‘rganadi. Shu sababli an’anaviy hikoyalarni tanlashda syujet yaqinligi bilan birga madaniy mazmun, til darajasi va kommunikativ faoliyat imkoniyatlarini ham hisobga olish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Byram, M. (1997). Teaching and Assessing Intercultural Communicative Competence. Clevedon: Multilingual Matters.
2. Kramsch, C. (1993). Context and Culture in Language Teaching. Oxford: Oxford University Press.
3. 공하림·부수현 (2016). 재외동포 교육용 한국어 교재 문화 요소 분석 및 단원 구성 방안: 상호문화 접근법에 기반하여. 『문화와 융합』, 38(2), 37-64.
4. 구선희 (2008). 결혼이민자를 위한 한국어·문화 교육방안 연구: 전래동화를 활용하여. 『한국어교육』, 19(3).
5. 권혁래 (2020). 아시아 선악형제담 비교연구: '놀부와 흥부'·'황금수박' 유형을 대상으로. 『열상고전연구』, 72, 343-385.
6. 김정우 (2020). 상호문화적 관점에서 본 한국문화교육의 방향: 문학작품 번역과 해석의 경험을 중심으로. 『한중인문학연구』, 68, 165-189.
7. 박안토니나 (2012). 우즈베키스탄의 한국문학 교육의 현황과 과제. 『우리말교육현장연구』, 6(2), 257-285.
8. 박안토니나 (2015). 우즈베키스탄 한국어 학습자를 위한 현대소설 감상 교육 연구. 서울대학교 대학원 박사학위논문.
9. 오르티코바 크리스티나 (2019). 한국 전래동화와 우즈베키스탄 전래동화의 비교 연구. 한국외국어대학교 대학원 석사학위논문.
10. 한채운 (2021). 전래동화를 활용한 한국어 통합수업 사례 연구. 『다문화사회와 교육연구』, 7.
11. 김부식. 『삼국사기』 권13, 고구려본기 제1 동명성왕.

O‘ZBEK TILIDA SODDA GAPNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI

Cho‘liyeva Maftuna Muhmmad qizi,
SamDChTI, O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi sodda gaplarning struktur-grammatik xususiyatlari hamda ularning murakkablashish usullari tahlil qilinadi. Sodda gapning predikativlik, grammatik shaxs, zamon, modallik, kommunikativlik va ifoda maqsadi kabi asosiy belgilari yoritiladi. Gaplar grammatik asos, ega va ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra tasniflanib, sodda yig‘iq, sodda yoyiq, egasi mavjud hamda egasiz gaplarning o‘ziga xos jihatlari misollar asosida izohlanadi. Shuningdek, gap qurilishida kesimning markaziy mavqeyi formal va sistem-struktur sintaksis qarashlari asosida ochib beriladi. Sodda gaplarning undalma, kirish bo‘lak, kiritma va ajratilgan bo‘laklar vositasida murakkablashishi, mazkur birliklarning gap mazmuniga modallik, emotsionallik va kommunikativ ta’sirchanlik kiritishi ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: sodda gap, predikativlik, grammatik asos, ega, kesim, gap bo‘laklari, sodda yig‘iq gap, sodda yoyiq gap, murakkablashgan sodda gap, undalma, kirish bo‘lak, kiritma, ajratilgan bo‘lak, modallik.

Obyektiv borliq va unga bo‘lgan munosabatni ifoda qilib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuyg‘u anglatib, tugal intonatsiyaga ega bo‘lgan so‘z hamda grammatik qonun-qoidalar asosida o‘zaro birikkan so‘zlar bog‘lanmasini biz gap deb ataymiz. Gapning grammatik kategoriyasi gapni gap bo‘lmagan boshqa birliklardan farqlab turgan kategorial ma’no va bu ma’noni ifodalovchi shakllar tizimi sifatida, birinchi navbatda, gapning grammatik kategoriyasi sifatida predikativlikdir. Predikativlik bir butunlik sifatida bir necha uzvlardan: grammatik shaxs, zamon, kommunikativlik, ifoda maqsadi, modallik kategoriyalaridan tashkil topadi.

Gaplar kommunikativ maqsadga ko‘ra, emotsionallikka, voqelikka, bosh bo‘laklar ishtirokiga ko‘ra, tuzilishiga ko‘ra tasnif qilinadi. Tasnifda gapning tashqi tomoni – tuzilishi va ichki tomoni – mazmuni hisobga olinadi.

Gaplar tuzilishiga ko‘ra ikki turga bo‘linadi: sodda gaplar va qo‘shma gaplar. Sodda gaplarning struktura asosi bitta bo‘lib, ma’lum bir fikrni ifodalaydi. Qo‘shma gaplarning struktura asosida esa ikki yoki undan ortiq gap bo‘lib, bir murakkab fikrni ifodalaydi. Ammo, gap deganda, odatda sodda gap tushuniladi: “Biz gap deganda asosan sodda gapni nazarda tutamiz. U odatda grammatik jihatdan so‘z birikmasiga qarama-qarshi qo‘yiladi. Qo‘shma gaplar – sodda gaplarning sintaktik aloqa asosidagi o‘zaro birikishidan tashkil topadi. Demak, sodda gap alohida sintaktik birlik bo‘lsa, qo‘shma gap esa boshqa bir alohida sintaktik birlikdir”[20].

Sodda gaplar eganing ishtirok etish etmasligiga ko‘ra 2 ga bo‘linadi: Egasi mavjud gaplar va egasiz gaplar: Biz kecha konsertga bordik – kecha konsertga bordik. Sodda gaplar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirok etishiga ko‘ra 2 ga bo‘linadi: sodda yig‘iq gap (Malika kirib keldi), sodda yoyiq gap: (Malika darvozadan shoshilgancha kirib keldi). Sodda gaplar eganing ishtirok etish yoki etmasligiga ko‘ra esa ikkiga bo‘linadi: egasi mavjud gaplar *(Biz yangi kinoni tomosha qildik.) va* egasiz gaplar *(Yangi kinoni tomosha qildik).*

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirok etgani yoki etmaganiga ko‘ra: sodda yig‘iq gaplar *(Kamola kirib keldi.),* sodda yoyiq gaplarga *(Kamola darvozadan shoshilib kirib keldi.)* bo‘linadi. Gapda so‘zlar o‘zaro grammatik munosabatga kirishib, gap bo‘laklarini hosil qiladi. Gap bo‘laklari vazifasini mustaqil so‘zlargina bajaradi. Har bir gap bo‘lagi boshqa gap bo‘laklari bilan bo‘lgan grammatik munosabatlariga ko‘ra belgilanadi, ya’ni har bir gap bo‘lagi o‘zi munosabatga kirishgan so‘z bilan ma’lum sintaktik aloqada bo‘ladi. Masalan, “*Muxlisa kecha uchrashuv haqida zavqlanib gapirdi* – gapida quyidagi gap bo‘laklari mavjud: *Muxlisa* (kim?) - ega, *kechagi* (qachongi? qaysi?) - aniqlovchi, *uchrashuv haqida* (nima haqida?) – to‘ldiruvchi, *zavqlanib* (qay tarzda?) – hol, *gapirdi* (nima qildi?) - kesim. So‘zlar quyidagicha sintaktik aloqaga kirishgan: *1) Muxlisa gapirdi; 2) zavqlanib gapirdi; 3) uchrashuv haqida gapirdi.*

Kesim xususida so‘z borar ekan, kesim gapning asosini tashkil qiluvchi markaz hisoblanadi. Ega kesimga ergashib, kesimda ifodalangan ish harakatning bajaruvchisini ko‘rsatib keladi. Kesim qaysi so‘z turkumi

[20] Нурмонов А., Ахмедов А., Махмудов Н., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.7.

bilan ifodalanishiga ko‘ra 2 xil bo‘ladi: fe’l kesim va ot kesimga bo‘linadi. Tuzilishiga ko‘ra esa sodda kesim va murakkab kesimga bo‘linadi. Murakkab kesim ikki yoki undan ortiq so‘z bilan ifodalanadi: Ayozli kunlar asta-sekin o‘tib boryapti.

Murakkab ot kesimlar ot+bog‘lama vazifasida kelgan yordamchi fe’l yoki ko‘makchi fe’l tarzidagi qo‘shilishdan hosil bo‘ladi. Bunda asosiy ma’no otdan anglashiladi. Bog‘lama kesim bilan egani bog‘lovchi so‘zlardir. Ular mustaqil ma’nosini to‘la yoki qisman yo‘qotib, yordamchi vazifaga ko‘chgan so‘zlardir. Bularning vazifasi fe’l bo‘lmagan so‘zlar bilan qo‘shilib, kesimni shakllantirishdir, ya’ni mayl, zamon, shaxs son ma’nolarini ifodalashdan iborat. Kesimni shakllantirishga xizmat qiladigan bunday bog‘lamalar bo‘l, qil, edi, ekan, emish, hisoblan, sana kabi yordamchilardir. Kerak, zarur, darkor so‘zlari ham bog‘lama vazifasida qo‘llanadi.

Xursand edi, qiziqarli bo‘ldi, yaxshilik qildi, obod qildi, ozod bo‘ldi, oz emish, xursand bo‘ldi, to‘g‘ri chiqdi, ko‘p edi.

Kesim birikmalar va iboralar bilan ham ifodalanadi. Kengaygan birikma va iboralar gapda yaxlit holda bitta gap bo‘lagi bo‘lib keladi va o‘z ichida boshqa bo‘laklarga ajratilmaydi: Vazifamiz – bilim maskanlarida hamisha a’lo o‘qish. Tarixni o‘rganishdan asosiy maqsad – milliy o‘zligimizni chuqurroq anglash. Baquvvat xotiraning mohiyati – unutmaslik. Komil insonlardagi olijanob xislat – o‘tmishni unutmaslik. Gapning sintaktik qatlami tahlil qilinganda gapda ega yoki kesimning muhim ahamiyatga ega ekanligi ham ayrim bahslarning kelib chiqishiga sabab bo‘ladi. A.G‘ulomov va M.Asqarovalar bu haqda shunday deydi: “Bosh bo‘laklar gapning asosini tashkil etadi: ular gap konstruksiyasining asosidir, markazidir – gapdagi ikki uyushtiruvchi markazdir. Lekin bosh bo‘laklarning yolg‘iz o‘zi ham mustaqil gapni tashkil qiladi, biroq ba’zi o‘rinlarda ularning o‘zidan to‘liq fikr ifodalanmaydi”, deb yozadilar. Bu olimlar egani hokim tarkibning grammatik markazi, shuningdek, uni tobe tarkibdagi bosh bo‘lakka – kesimga ham hokimdir, deb ta’kidlashadi[21]. Kesim haqidagi bunday talqin 1980-yillargacha, ya’ni fanimizga sistem-struktur sintaktik tadqiqotlar kirib kelgunga qadar davom etib keldi. Ammo H.Ne’matov, N.Mahmudov, A.Nurmonov, R.Sayfullayeva, M.Abuzalova kabi o‘zbek hamda boshqa xorijiy tadqiqotchilarning

[21] Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б.72-77.; Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики). – М.: Лит. на иностр. языке, 1956. – С.244.

ishlarida kesimning mavqeyi yangicha baholandi – kesim gap qurilishidagi mutloq hokim bo‘lak, gap markazi sifatida talqin etildi”[22].

Formal grammatikada (fanimiz asoschisi professor A.G‘ulomov bo‘lgan yo‘nalishda) gap bo‘laklarni bosh bo‘laklar (ega va kesim), ikkinchi darajali bo‘laklar (aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol) va gap bo‘laklari mavqeida bo‘lmagan, lekin uni murakkablashtirishga xizmat qiluvchi undalma, kirish, kiritma hamda ajratilgan bo‘laklar sifatida tasnif etish qabul qilindi. A.Sayfullaev tadqiqotlarida esa undalma va kiritmalar uchinchi darajali bo‘laklar sifatida talqin etilgan edi. Demak, formal grammatikada gap bo‘laklari quyidagicha joylashtirilgan holda o‘rganilgan:

1.Bosh bo‘laklar(ega, kesim).

2.Ikkinchi darajali bo‘laklar (aniqlovchi, to‘ldiruvchi, hol).

3.Uchinchi darajali yoki murakkablashtiruvchi bo‘laklar (undalma, kiritma, ajratilgan bo‘laklar).

Formal grammatikada gap bo‘laklarini belgilashda nutq voqelangan gapning zaruriy va qo‘shimcha – zaruriy qismni to‘ldiruvchi, uni muayyanlashtiruvchi qismlarga ajratish tamoyiliga tayaniladi. Nutqda voqelangan va so‘zlar ketma-ketligidan iborat bo‘lgan gap bo‘laklarini zaruriy va qo‘shimcha (to‘ldiruvchi, muayyanlashtiruvchi, murakkablashtiruvchi) qismlarga ajratish va shu jihatdan gap bo‘laklarining yuqoridagi ierarxiyasini berish o‘z ichida ma’lum bir mantiqiy qarama-qarshilikka egadir. Chunki, A.Sayfullaev to‘g‘ri ta’kidlaganidek, voqelangan qismlar ketma-ketligidan iborat bo‘lgan bir yaxlit sistemada - nutqiy gapda zaruriy va nozaruriy bo‘laklarni ajratish to‘g‘ri emas. Voqelangan gapda, ma’lum bir matn ichida gap uchun keraksiz qism bo‘lishi mumkin emas. Agar gap deganda nutqiy voqelangan gap emas, balki fikrni shakllantirish, uni uzatish va qabul qilishning eng kichik birligi qurilishi, ya’ni gap qolipi (modeli) tushunilsa, tabiiyki, unda holat tamoman o‘zgaradi. Gapning kichik qolipi nutqda voqelanganda, albatta, uning tarkibida ham zaruriy, ham qo‘shimcha qismlar bo‘lishi, tabiiy. Agar formal grammatika bosh bo‘laklar deganda gapning eng kichik qurilish qolipining zaruriy qismlarini nazarda tutgan bo‘lsa, unda bu qarash bugungi tilshunosligimizda formal-funksional (shakl-vazifaviy) sintaksis namoyandalari asoslab berganidek, ega kesim

[22] Теньер Л. Основа структурного синтаксиса: Перевод с франц. – Редкол.: Г.В.Степанов (Предисловие) и др. – Вступ. статья и общ. ред. В.Г. Гака. - М.: Прогресс, 1988. - 656 с. ; Ne'matov H., Mahmudov N., Sayfullaeva R., G‘ulomov A., Abduraimova M. Ona till. 8-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2002. – B.37.

bilan bir darajada, hatto kesimdan yuqori mavqeda bo‘lishi mumkin emas. Shuning uchun grammatikada gap bo‘laklari va ularning ierarxiyasini izchil, mantiqiy nuqtayi nazardan muayyanlashtirish vazifasi kun tartibida turadi.

Gapning bosh bo‘laklaridan bo‘lgan kesim va uning mavqeyi haqida keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligida qator tadqiqotlar yuzaga keldi. Ayniqsa, V.Egamberdiyev, J.Omonturdiyev tadqiqotlaridan so‘ng va ular asosida substansial tadqiq usullarida ish olib borgan M.Abuzalova, R.Sayfullayeva, L.Raupova, R.Bobokalonov kabi tadqiqotchilarning ishlarida, oliy va o‘rta maktab darslik va qo‘llanmalarida ham maxsus bo‘lmasa-da, yo‘l-yo‘lakay kesim haqida bahs bordi. Mazkur olimlarning tadqiqotlarida kesimning o‘ziga xos morfologik belgilarga ega ekanligi, kesimni ifoda etadigan so‘z o‘zining grammatik strukturasi bilan boshqa bo‘laklardan ajralib turishi, ba’zi bir gaplarda ega maxsus so‘z bilan ifodalanmasa-da, kesim orqali egani aniqlash mumkinligi alohida ta’kidlandi. Shuningdek, faqat kesimdan iborat so‘z-gap bo‘lib kelishi mumkinligi, buning uchun u kesimlik maqomiga ega bo‘lishi lozimligi bayon qilindi.

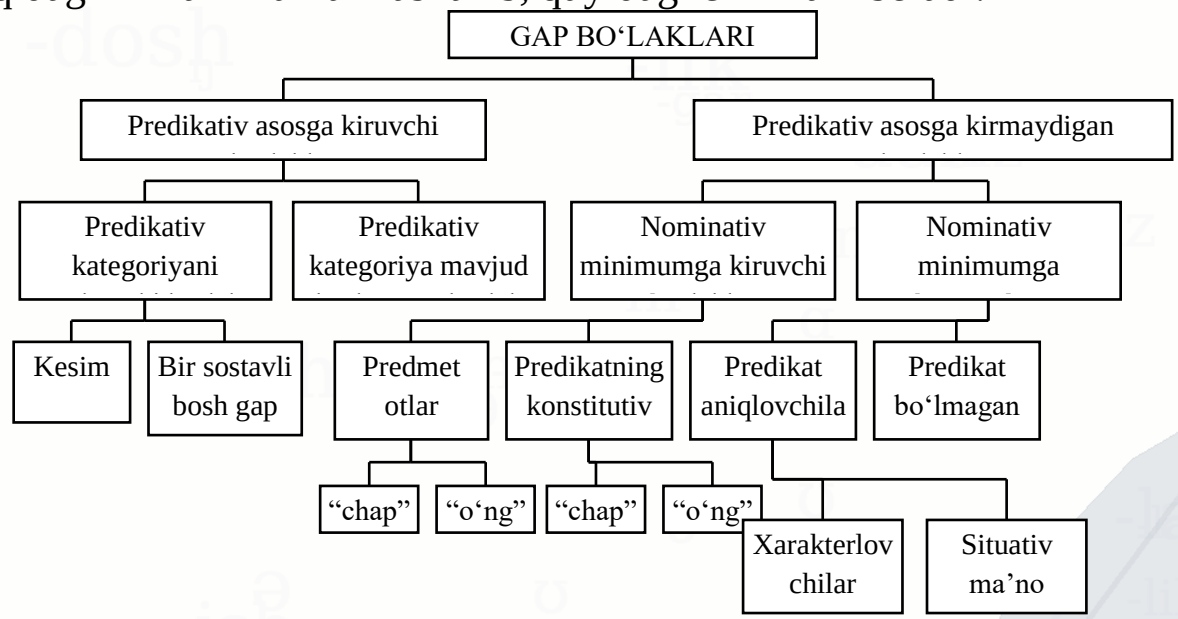
Tadqiqot ishimiz bo‘yicha olib borilgan kuzatishlar mobaynida kesimni o‘rganish borasida bir qancha ilmiy ishlar olib borilganiga guvoh bo‘ldik. Jumladan, S.Nurmonovaning “O‘zbek tili gap qurilishida struktur va chiziqli tartib munosabati” deb nomlangan nomzodlik dissertatsiyasida predikatlarning konstitutiv bo‘lmagan aniqlovchilarining ikki ma’nosi: xarakterlovchi va situativ ma’nolarining qarama-qarshi qo‘yilishi sintaktik qimmatga ega: birinchi turi kesim bilan chambarchas bog‘lansa, ikkinchi turi kesim bilan juda kuchsiz bog‘langani holda, gapning umumiy mazmuni bilan bog‘langani va shuning uchun bunday bo‘laklarni V.V.Vinogradov “gapni yoyiq tusga kirituvchilar” deb hisoblaydi degan fikrlarni aytadi. Shuningdek N.Y.Shvedova esa mazkur fikrni determinantlar haqidagi ta’limotida yanada rivojlantirganligini keltirib o‘tadi[23].

Ba’zan gap bo‘laklarini belgilashda uning qaysi so‘z turkumiga taalluqli ekanligi ham e’tiborga olinadi. Lekin bu usul ham to‘liq asos bo‘la olmaydi.

[23] S.Nurmonova. O‘zbek tili gap qurilishida struktur va chiziqli tartib munosabati: Филол.фан.номз….дисс.– Andijon, 2014. – Б.55.

Ega va kesim gapning grammatik asosi hisoblanadi. Gapni gap bo‘laklariga ajratishda bir necha usullardan foydalaniladi. Ulardan ko‘p qo‘llaniladigani gap tarkibidagi so‘zlarga so‘roq berish usulidir. Biroq, bu usul har doim ham o‘zini oqlamaydi. Chunki gapda so‘roqqa javob bo‘la oladigan, ammo gap bo‘lagi vazifasida kelmaydigan bo‘laklar – undalmalar ham ishtirok etadi. Masalan: Bolalar, ilm olish – yuksalishdir. Gapida bolalar so‘zi so‘roqqa javob bo‘lsada lekin gap bo‘lagi vazifasida kelmagan. Shuningdek gapni gap bo‘laklariga ajratishda ularning grammatik shakliga ham e’tibor beriladi. Ammo bu usul ham to‘liq o‘zini oqlamaydi. Masalan, qaratqich kelishigidagi so‘z qaratqichli aniqlovchi vazifasini bajarishi mumkin, ammo jo‘nalish, o‘rin-payt, chiqish kelishigidagi so‘zlar to‘ldiruvchi ham, hol ham bo‘lishi mumkin.

S.Nurmonova, shuningdek, V.A.Beloshapkovaning gap bo‘laklari haqidagi fikrlarini umumlashtirib, quyidagi chizmani beradi: [24]

O‘zbek tilshunosligida bosh bo‘laklarning xususiyatlari mukammal darajada tadqiq etilgan va bu masalaga bag‘ishlangan bir qator ilmiy ishlar mavjud. Ushbu tadqiqot ishlarida eganing tarkibi, tuzilishi haqida fikr-mulohazalar bayon etiladi. Xususan, A.R.Sayfullayev gap bo‘laklarining semantik-leksik xususiyatlarini tadqiq etar ekan, egani tuzilishiga ko‘ra uch turga bo‘ladi: sodda, qo‘shma va murakkab egalar. Shuningdek, ega leksik-semantik belgilariga ko‘ra olti guruhga ajratiladi: shaxs; predmet;

[24] Nurmonova. O‘zbek tili gap qurilishida struktur va chiziqli tartib munosabati: Филол.фан.номз….дисс. – Andijon, 2014. – B.56.

belgi; miqdor; harakat-holat; o‘rin-joy tushunchasini bildiruvchi egalar[25]. A.Safayev o‘zbek tilidagi gapning bosh bo‘laklarini tadqiq etgan bo‘lsa-da, tilshunos eganing tuzilishiga ko‘ra turlarini farqlamagan edi. Chunki tilshunos gapning bosh bo‘laklarini ularning ishtirok etish-etmasligi nuqtayi nazaridan tadqiq etgandi.[26]

Sodda gap tarkibida kesimlik shakllariga ega bo‘lgan bitta kesim mavjud bo‘ladi. Sodda gap tarkibidagi barcha bo‘laklar shu kesim atrofida birlashadi. Qo‘shma gap tarkibida esa ikki va undan ortiq (uyushmagan) kesim bo‘ladi. Grammatik asoslarning miqdoriga ko‘ra gaplar sodda (bir grammatik asosli) va qo‘shma (ikki va undan ortiq grammatik asosli) gaplarga bo‘linadi. Qiyoslang: *Bu shaharda tanish-bilish yo‘qligi Mardonovga shu bugun bilindi. Kampirning ko‘zlari allanechuk olayib ketdi, yuzining suyakka yopishgan chandir terisi oqardi.* Sodda gaplar eganing ishtirok etish yoki etmasligiga ko‘ra ikkiga bo‘linadi: egasi mavjud gaplar *(Biz yangi filmni tomosha qildik.) va* egasiz gaplardan iborat *(Yangi filmni tomosha qildik).*

Sodda gaplar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirok etgani yoki etmaganiga ko‘ra: sodda yig‘iq gaplar *(Muxlisa kirib keldi.)*, sodda yoyiq gaplarga *(Muxlisa darvozadan shoshilib kirib keldi.)* bo‘linadi.

Sodda gaplarning nutqda murakkablashish xususiyati mavjud. Bu murakkablashuv undalmalar (murojaat shakllari), kirish bo‘laklar, kirish gaplar va boshqa vositalar orqali amalga oshadi. Mazkur murakkablashuv jarayoni sintaktik qurilma sanalmish sodda gapga mazmunan emotsionallik, badiiylik, ta’sirchanlik baxsh etadi. Ushbu birliklarning gap qurilishi bilan bog‘liq jihatlari o‘zbek tilshunosligida keng tadqiq etilgan.

Ma’lumki, undalma so‘zlovchi bilan tinglovchining o‘zaro munosabatini bildiradi. U gap tarkibida kelib, o‘zi ishtirok etgan gapning mazmuniga tegishli bo‘ladi. Undalma gap bo‘laklaridan farqli ravishda maxsus intonatsiya bilan ajratib aytiladi. Undalmaning umumiy tasnifi, leksik-semantik xususiyatlari, morfologik-sintaktik ifodalanishi, tarkibi, gapdagi o‘rni va undalmada ohang maxsus tadqiq qilingan. Shuni ham ta’kidlash lozimki, murojaat shakli xalqning o‘zligini anglashi qay darajada ekanligini ko‘rsatuvchi mezonlardan biridir. Kiritmalar ham sodda gap tarkibini murakkablashtiruvchi hamda muayyanlashtiruvchi

[25] Сайфуллаев А.Р. Семантико-грамматические особенности членов предложения в современном узбекском литературном языке. – Ташкент: Фан, 1984. – С.37-42.
[26] Сафаев А. Главные члени предложения в современном узбекском языке. – Ташкент: САГУ, 1958.

bo‘laklardan sanaladi. Darsliklarda kirish bo‘lak (kiritma)ning so‘zlovchining aytilayotgan fikrga bo‘lgan munosabatini ifodalovchi quyidagi ichki bo‘linishlari – ma’nolari beriladi: 1)ishonch yoki tasdiqni ifodalaydi (albatta, shubhasiz, darhaqiqat...); 2)gumonni ifodalaydi (balki, ehtimol...); shodlikni ifodalaydi (baxtimizga, toleimizga...); afsus, taajjubni ifodalaydi (afsus, attang, esiz...) va hk.

Xullas, sodda gap va uning turlari sintaksisning bir bo‘limi sanaladi va matnda eng ko‘p qo‘llaniladigan birliklar ham sodda gaplardir. Gap – obyektiv borliq va unga bo‘lgan munosabatni ifoda qilib, nisbiy tugal fikr yoki his-tuyg‘u anglatib, tugal intonatsiyaga ega bo‘lgan so‘z hamda grammatik qonun-qoidalar asosida o‘zaro birikkan so‘zlar bog‘lanmasi deyiladi. Har qanday gap shakl va mazmun birligidan iborat bo‘lgan bir butunlikdir. Gapning bu ikki tomoni o‘zaro dialektik aloqda bo‘lsa ham, bir butunlikni tashkil etuvchi alohida tuzilmadir. Sodda gaplar eganing ishtirok etish etmasligiga ko‘ra 2 xil bo‘ladi: Egasi mavjud gaplar va egasiz gaplar: Biz yangi filmni tomosha qildik – yangi filmni tomosha qildik. Sodda gaplar ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokiga ko‘ra 2 ga bo‘linadi: sodda yig‘iq gap (Madina kirib keldi), sodda yoyiq gap: (Madina darvozadan shoshilib kirib keldi).

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нурмонов А., Ахмедов А., Махмудов Н., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б.7.
2. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент: Ўқитувчи, 1987. – Б.72-77.;
3. Жигадло В.Н., Иванова И.П., Иофик Л.Л. Современный английский язык (теоретический курс грамматики). - М.: Лит. на иностр. языке, 1956. – С. 244.
4. Теньер Л. Основа структурного синтаксиса: Перевод с франц. – Редкол.: Г.В.Степанов (Предисловие) и др. – Вступ. статья и общ. ред. В.Г.Гака. - М.: Прогресс, 1988. – 656 с. ;
5. Ne’matov H., Mahmudov N., Sayfullaeva R., G‘ulomov A., Abduraimova M. Ona till. 8-sinf uchun darslik. – Toshkent, 2002. – B.37.
6. Nurmonova A. O‘zbek tili gap qurilishida struktur va chiziqli tartib munosabati: Филол.фан.номз….дисс.– Andijon, 2014. – Б. 55.
7. Nurmonov A. O‘zbek tili gap qurilishida struktur va chiziqli tartib munosabati: Филол.фан.номз….дисс. – Andijon, 2014. – B. 56.
9. Сафаев А. Главные члени предложения в современном узбекском языке. – Ташкент: САГУ, 1958.

VETERINARIYA TERMINLARINI O‘RGANISHGA DOIR TUSHUNCHALAR

Sadinov Fazliddin Pardayevich
SamDChTI O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tili terminologiyasining muhim tarmoqlaridan biri bo‘lgan veterinariya terminologiyasini o‘rganish, tartibga solish va unifikatsiya qilish masalalari muhokama etiladi. Shuningdek, soha terminlarining bugungi kundagi holati, ularni ilmiy asosda tasniflash, izohli lug‘atlar tuzish hamda qonunchilik hujjatlarida qo‘llaniladigan veterinariya tushunchalarining lingvistik xususiyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so‘zlar: *o‘zbek tili, terminologiya, veterinariya, chorvachilik, unifikatsiya, standartlashtirish, izohli lug‘at, til siyosati, kasalliklar, profilaktika.*

Ma’lumki, ma’naviyat ko‘zgusi bo‘lgan til hamisha e’tiborga muhtoj. Chunki usiz jamiyat rivojlana olmaydi. Jamiyat hayotidagi har qanday yangilik va voqealar birinchi navbatda tilda aks etadi. Prezidentimizning 2019-yil 21-dekabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni ijrosini ta’minlash maqsadida 2020–2030-yillarda o‘zbek tilini rivojlantirish hamda til siyosatini takomillashtirish konsepsiyasi loyihasining e’lon qilinishi o‘zbek tilining davlat tili sifatidagi mavqeyini yanada oshirish imkoniyatiga asos bo‘la oladi. Bu esa o‘zbek tilining hali tadqiq etilmagan va o‘rganilmagan tomonlarini tadqiq etishda hamda uning amaliy jihatdan qo‘llanish ko‘lamini yanada oshirishga xizmat qilishi shubhasizdir. Xususan, o‘zbek tili terminologiyasi masalalarini tadqiq etish, sohalarga doir izohli lug‘atlar tuzish, jumladan, bugungi kundagi yo‘qolish arafasida turgan milliy hunarmandchilik sohalarini qayta tiklash barobarida zudlik bilan ularga tegishli so‘z va terminlarni yig‘ib olish milliylikning o‘ziga xos tomonlarini tiklashda va boyitishda metodologik asos bo‘ladi.

Ana shunday tilshunoslar tomonidan tadqiq etilishi lozim bo‘lgan sohalardan biri veterinariya terminologiyasi hisoblanadi. Chorva mollariga xos kasalliklar hamda ularni davolash bilan bog‘liq jarayonlarini o‘zida

mujassam etgan veterinariya terminologik sistemasi shu paytgacha tadqiqotchilar e’tiboridan chetda qolib kelmoqda. Holbuki, o‘zbek chorvachilik terminologik sistemasining muhim tarmog‘i bo‘lgan mazkur soha terminologiyasidagi turli xil chalkashliklarni bartaraf etish, ularni bir qolipga solish, standartlashtirish, unifikatsiya qilish hamda ularning imlosidagi har xilliklarni bartaraf etish singari bir qator dolzarb masalalarning yechimini topish o‘zbek terminologiyasi fani oldida turgan muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Hukumatimiz tomonidan 2015-yil 29-dekabrda “Veterinariya to‘g‘risida”gi Qonunning yangi tahriri qabul qilindi. Unda davlat veterinariya sohasidagi ilmiy tadqiqotlarni rivojlantirishga ko‘maklashadi deyilgan. Qonunda veterinariyaga shunday ta’rif berilgan: “Veterinariya – hayvonlarning hayoti va sog‘lig‘i muhofaza qilinishini, hayvonlar kasalliklari paydo bo‘lishining, tarqalishining oldini olishini va ularni tugatishini, aholini hayvonlar va odamlar uchun umumiy kasalliklardan muhofaza qilishini, O‘zbekiston Respublikasi hududiga hayvonlarning yuqumli kasalliklarini olib kirilishidan muhofaza qilinishini ta’minlashga, hayvonlarga veterinariya xizmati ko‘rsatishni amalga oshirishga, shuningdek, O‘zbekiston Respublikasi hududining veterinar osoyishtaligini, davlat veterinariya xizmati nazorati ostidagi tovarlarning veterinariya, veterinariya-sanitariya xavfsizligini ta’minlashga qaratilgan ilmiy va amaliy faoliyati sohasi”. Shuningdek, unda *biologik chiqindilar, veterinariya-sanitariya qoidalari va normalari, veterinariya dori vositalari, veterinar osoyishtalik, davlat veterinar xizmati, nazorat ostidagi tovarlar, kelib chiqishi hayvonotga mansub mahsulot, kelib chiqishi hayvonotga mansub xomashyo, nobop punkt, ozuqa, ozuqabop qo‘shimchalar, cheklovchi tadbir (karantin), epizootiya, epizootiyaga qarshi tadbir, hayvonlar yuqumli kasalliklari* singari sohaga oid yigirmadan ortiq termin va tushunchalarga ham tavsiflar berilgan.

Veterinariya termini mollarning kasalliklari va ularni davolash to‘g‘risidagi fan nomini anglatadi. Uning juda ko‘p shoxobchalari mavjud bo‘lib, ularning nomlari tilimizda alohida terminlar bilan ifodalanadi: *veterinariya punkti, veterinariya uchastkasi, veterinariya stansiyasi, veterinariya laboratoriyasi, veterinariya ko‘prigi.* Veterinariya xizmati termini esa veterinariya sohasidagi amaliy ishlarning majmuasini anglatadi. Chorva mollari kasalliklarini davolash bilan bog‘liq bo‘lgan terminlar quyidagilardir: *veterinariya vrachi, veterinariya felsheri, veterinariya sanitari, veterinariya akusherligi, veterinariya ambulatoriyasi, veterinariya shifoxonasi, veterinariya dorixonasi* va

boshqalar. Kasalliklarning oldini olish tadbirlarini ifodalovchi termin esa veterinariya profilaktikasidir. Veterinariya bo‘yicha qonun talablarining bajarilishini nazorat qiluvchi muassasa nomi veterinariya inspeksiyasi nomi bilan ifodalanadi. Chorva mollarini yuqumli kasalliklardan saqlash bilan shug‘ullanadigan maxsus organlar bo‘lib, ular tilimizda quyidagi terminlar bilan ifodalanadi: *veterinariya-sanitariya nazorati, veterinariya-karantin otryadi, veterinariya karantini* va hokazo.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilining veterinariya terminlarini tartibga solish, ularni takomillashtirish ustida juda ko‘p izlanish va tadqiqotlar olib borishni taqozo etadi. Veterinariyaga oid adabiyotlarda hamda ishlab chiqarish va kundalik turmush sharoitida qo‘llanadigan barcha terminlar birma-bir tahlil qilinib, ular saralanishi lozim. Sohaga oid termin tanlash, yangisini yaratish, tarjima qilish yoki kalkalashda, eng avvalo, o‘zbek tilining ichki xususiyatlaridan kelib chiqib, uning boy va betakror imkoniyatlaridan to‘la foydalanish kerak. Bu o‘rinda xalq ichida mavjud bo‘lgan mahalliy terminlarni ham to‘plash hamda ulardan soha terminlaridagi har xillik va chigalliklarni yechish singari masalalarni bartaraf etishda foydalanish mumkin. Shuningdek, sohaga tegishli terminlarning izohli lug‘atini tuzish jarayoni filologlar bilan soha xodimlari o‘rtasidagi hamkorlik mahsuli sifatida vujudga kelishi maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-dekabrdagi “O‘zbek tilining davlat tili sifatida nufuzi va mavqeini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-5850-son Farmoni.
2. O‘zbekiston Respublikasining 2015-yil 29-dekabrdagi “Veterinariya to‘g‘risida”gi Qonuni (yangi tahriri).
3. Danilov A.C. va boshq. Ruscha-o‘zbekcha veterinariya terminlari lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002.
5. Madvaliyev A. O‘zbek terminologiyasi masalalari. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
6. Dadamirzayev G‘. O‘zbek tili veterinariya va chorvachilik terminologiyasining shakllanish hamda rivojlanish bosqichlari. – Toshkent, 2019.

THE ROLE OF LEXICAL TRANSFORMATIONS IN SIMULTANEOUS INTERPRETING STRATEGIES

Anvar Mirzakulov
Assistant teacher at Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract. This article examines the role of lexical transformations in simultaneous interpreting and argues that they should be understood not as marginal stylistic adjustments, but as core strategic operations through which interpreters regulate cognitive load, maintain delivery, preserve communicative intent, and keep pace with ongoing speech. Within that environment, lexical transformations such as semantic condensation, synonymic substitution, generalization, omission of repeated or situationally obvious elements, and the use of simpler or more formulaic vocabulary function as adaptive mechanisms rather than mere textual deviations. [1]

Keywords: Simultaneous interpretation (SI), equivalence, translation strategies, interpreting process, linguistic transformation, cognitive processes, pragmatic equivalence, source language (SL), target language (TL), transformation, lexical transformation, grammatical transformation, generalization, concretization, modulation, adaptation, ellipsis, foreignization.

Introduction: Simultaneous interpreting occupies a distinctive position in translation and interpreting studies because it compresses several language-processing activities into one continuously unfolding performance. The interpreter must receive the source message, analyze it, anticipate its development, formulate a target-language version, monitor output, and continue listening at the same time. For this reason, contemporary scholarship describes simultaneous interpreting as a complex cognitive task requiring the coordination of linguistic, attentional, and executive-control mechanisms, while foundational textbooks present it as one of the most demanding forms of mediator performance. [2] The discussion combines two layers of evidence. First, it draws on the source material supplied by the user, which corresponds to pages 93–98 of A. F. Shiryayev's *Simultaneous Interpreting* and contains a compact but influential taxonomy of speech compression and accompanying semantic

transformations. Second, it synthesizes later scholarship from interpreting studies, psycholinguistics, and corpus-based research, including work by Chernov, Gile, Pöchhacker, and recent empirical studies on lexical simplification, prediction, chunking, and cognitive load. On that basis, the article argues that lexical transformations form the operational core of many simultaneous interpreting strategies: they reduce the verbal surface while preserving message priority, redistribute processing effort toward high-value information, and allow interpreters to move between anticipation, compression, and repair as communicative conditions change.

The central claim of this article is that lexical transformations are not incidental by-products of interpreting, but one of its principal strategic instruments. They help interpreters regulate lag, manage overload, exploit redundancy, and prioritize core propositional content. They also reveal that quality in simultaneous interpreting cannot be reduced to lexical imitation: a target utterance may diverge lexically from the source and yet be strategically superior if it preserves function, coherence, and speaker intent under real-time pressure. That claim is consistent with classic models of anticipation and effort, as well as with newer corpus-based studies showing that experienced interpreters often rely on lexical simplification, formulaic chunking, and structurally lighter output in order to manage cognitive demand. [5]

Theoretical Foundations: A useful point of departure is Daniel Gile's Effort Models, which assume that interpreting draws on limited mental resources and that performance becomes unstable when total processing requirements approach or exceed available capacity. [6] Another major foundation is Chernov's probability-prediction approach. On the official Benjamins description of his work, Chernov defines professional simultaneous interpreting as a single-pass task performed concurrently with the source speech, and presents a comprehensive model grounded in inference, anticipation, and communicative redundancy. [7]

Shiryayev's model complements these accounts by connecting strategy to the internal organization of interpreting activity. In his description of the simultaneous interpreter's work, the overall process consists of three parallel streams: orienting in the source text, searching for and making translation decisions, and executing translation actions[8]. Elsewhere in the same work, he argues that skilled interpreters compress the target text to a size that can be delivered at a moderate rate within the available time. This move is crucial because it shows that lexical

transformations belong not only to language contrast but also to workflow design: they are part of the interpreter's adaptation to temporal constraints and to the parallelism of perception and production.

Recent empirical work reinforces that classic insight. Corpus research in *Frontiers in Psychology* reports that simultaneously interpreted texts often display simplified lexical characteristics and that experienced interpreters appear to adopt simplified vocabulary in order to manage cognitive load. Related work on dependency distance and language-sequence choices suggests that interpreters tend toward forms that minimize cognitive burden rather than maximize formal correspondence. Taken together, these studies support a functional view of lexical transformation: interpreters often choose shorter, more frequent, less structurally demanding lexical material because such choices make real-time bilingual production more stable. [9] The theoretical picture that emerges is therefore consistent across traditions. Whether described as speech compression, limited-capacity management, prediction-based processing, or cognitive-load minimization, simultaneous interpreting repeatedly foregrounds the same operational need: the interpreter must preserve communicative adequacy while reducing the cost of lexical and structural formulation. Lexical transformations are one of the most direct means of accomplishing that task. [10]

Lexical Transformations as Strategic Operations: In the strictest sense, a lexical transformation in simultaneous interpreting is a change in the lexical-semantic makeup of the utterance during transfer from source to target language. In Shiryayev's terminology, the matter can be described as a shift from one set of semantic components to another. He then identifies several recurring patterns: the merger of semantic components, the removal of repeated semantic components, the elimination of differential components through generalization, and the omission of components that are recoverable from the communicative situation or from stable relational knowledge. Importantly, he states that only the merger of semantic components leaves the content plan largely intact, whereas the other procedures compress the content side of the utterance itself. [11]

Reading the Provided Source Material: The user-supplied images correspond to pages 93–98 of A. F. Shiryayev's 1979 monograph *Simultaneous Interpreting: The Activity of the Simultaneous Interpreter and the Methodology of Teaching Simultaneous Interpreting*. These pages are especially significant because they move from a schematic

representation of speech-compression techniques to a more detailed account of the semantic and syntactic transformations that accompany compression. In other words, the excerpt is not merely descriptive; it provides a compact theory of how lexical operations support simultaneous interpreting under time pressure. [18] Shiryayev's schematic of speech-compression techniques in simultaneous interpreting *Figure. Cropped excerpt from the supplied source pages, showing Shiryayev's schematic of speech-compression techniques in French–Russian simultaneous interpreting.* [19]

Implications for Quality and Training: If lexical transformations are central rather than peripheral, then quality assessment in simultaneous interpreting must be recalibrated accordingly. A lexically close rendering is not necessarily the best rendering when time pressure is high, and a lexically transformed rendering is not necessarily inferior. The more meaningful distinction is between transformations that preserve communicative priorities and transformations that damage them. Omission research is particularly instructive here: low-risk omissions may be strategically acceptable or even necessary, whereas high-risk omissions tend to invite repair or result in noticeable information loss. Quality judgment, then, should focus on the hierarchy of information preserved, not on lexical imitation alone. [21]

There is also an important research implication. Recent corpus-based studies show that interpreted discourse often differs systematically from both spontaneous speech and written translation, especially in lexical simplicity and structural load management. This suggests that lexical transformations are part of the genre profile of simultaneous interpreting itself. Future work should therefore move beyond treating them as isolated "techniques" and instead describe them as recurrent distributions in interpreter output: frequency of generalization, density of formulaic bundles, rates of recoverable omission, and interaction with directionality, syntax, and speech rate. Such work would connect classic operational taxonomies with modern empirical metrics and make the field's theoretical vocabulary more cumulative. [24]

Conclusion: The role of lexical transformations in simultaneous interpreting strategies is both practical and theoretical. Practically, lexical transformations help interpreters survive the real-time demands of simultaneous delivery by shortening articulation, reducing search effort, exploiting redundancy, and reallocating attention toward high-priority

content. Theoretically, they reveal that interpreting is not a process of word-for-word transfer but of controlled semantic and communicative reorganization under pressure.

References

1. Amos, Robert M., and Martin J. Pickering. "A Theory of Prediction in Simultaneous Interpreting." *Bilingualism: Language and Cognition*, Cambridge University Press, 2020.

2. Chernov, Ghelly V. *Inference and Anticipation in Simultaneous Interpreting: A Probability-Prediction Model*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2004. [33]

3. Gile, Daniel. "The Effort Models of Interpreting." In *Basic Concepts and Models for Interpreter and Translator Training*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, revised edition, 2009.

4. Hervais-Adelman, Alexis, and Laura Babcock. "The Neurobiology of Simultaneous Interpreting." *Bilingualism: Language and Cognition*, Cambridge University Press, 2020.

5. Huang, Dongfeng Frank, et al. "Chunking in Simultaneous Interpreting: The Impact of Task Complexity and Directionality." *Frontiers in Psychology*, 2023. [30]

6. Liang, Junying, Yuanyuan Fang, Qianxi Lv, and Haitao Liu. "Dependency Distance Differences across Interpreting Types: Implications for Cognitive Demand." *Frontiers in Psychology*, 2017.

7. Liang, Junying, Qianxi Lv, and Yiguang Liu. "Quantifying Interpreting Types: Language Sequence Mirrors Cognitive Load Minimization in Interpreting Tasks." *Frontiers in Psychology*, 2019.

8. Liu, Zhibo, and Juhua Dou. "Lexical Density, Lexical Diversity, and Lexical Sophistication in Simultaneously Interpreted Texts: A Cognitive Perspective." *Frontiers in Psychology*, 2023.

9. Pöchhacker, Franz. *Introducing Interpreting Studies*. 3rd ed. London/New York: Routledge, 2022.

10. Pym, Anthony. "On Omission in Simultaneous Interpreting: Risk Analysis of a Hidden Effort." In *Efforts and Models in Interpreting and Translation Research*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2008.

11. Setton, Robin, and Andrew Dawrant. *Conference Interpreting: A Complete Course*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins, 2016.

12. Shiryayev, A. F. *Simultaneous Interpreting: The Activity of the Simultaneous Interpreter and the Methodology of Teaching Simultaneous Interpreting*. Moscow: Voenizdat, 1979.

TIL VA SHAXS MUSHTARAKLIGI: BORLIQ MANZARASINING O‘ZBEK TILIDAGI MILLIY-MADANIY TALQINI

Normo‘minov Sherzod To‘ychiyevich
Samarqand davlat pedagogika instituti dotsenti

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy antropotsentrik va kognitiv tilshunoslik paradigmasi doirasida o‘zbek tilida olamning lisoniy manzarasi atroflicha tadqiq etilgan. Tadqiqotda Edvard Sepir va Benjamin Uorfning lisoniy nisbiylik nazariyasiga tayangan holda, o‘zbek xalqining tarixiy tajribasi va mentaliteti mahsuli bo‘lgan borliqni nomlash hamda kategoriyalash tamoyillari tahlil qilingan. Ishda makon, zamon, rang idrokining antropotsentrik xususiyatlari, shuningdek, murakkab ijtimoiy munosabatlar, qarindoshlik iyerarxiyasi, lingvistik tabu va odob me’yorlarining tildagi o‘ziga xos ifodasi misollar asosida ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: olamning lisoniy manzarasi, kognitiv tilshunoslik, lisoniy nisbiylik nazariyasi, nomlash, antropotsentrizm, makon va zamon, qarindoshlik terminlari, lingvistik tabu, milliy mentalitet.

Аннотация. В статье всесторонне исследуется языковая картина мира в узбекском языке в рамках современной антропоцентрической и когнитивной парадигм языкознания. Опираясь на теорию лингвистической относительности Эдварда Сепира и Бенджамина Уорфа, автор анализирует принципы номинации и категоризации действительности, сформировавшиеся под влиянием исторического опыта и менталитета узбекского народа. На конкретных примерах раскрываются антропоцентрические особенности восприятия пространства, времени и цвета, а также специфика языкового выражения сложных социальных отношений, иерархии родства, лингвистических табу и норм речевого этикета.

Ключевые слова: языковая картина мира, когнитивная лингвистика, теория лингвистической относительности, номинация, антропоцентризм, пространство и время, термины родства, лингвистическое табу, национальный менталитет.

Abstract. This article provides a comprehensive study of the linguistic landscape of the world in the Uzbek language, within the framework of the modern anthropocentric and cognitive linguistics paradigm. Drawing on the linguistic relativity theory of Edward Sapir and Benjamin Whorf, the study analyses the principles of naming and

categorising reality, which are a product of the historical experience and mentality of the Uzbek people. The work highlights the anthropocentric characteristics of the perception of space, time, and colour, as well as the distinctive linguistic expression of complex social relations, kinship hierarchies, linguistic taboos, and norms of politeness, using vivid examples.

Keywords: linguistic landscape of the world, cognitive linguistics, theory of linguistic relativity, naming, anthropocentrism, space and time, kinship terms, linguistic taboo, national mentality.

Zamonaviy antropotsentrik tilshunoslik paradigmasida til va tafakkur munosabati muhim masalalalardan biri hisoblanadi. Insonning borliqni anglashi, uni tartibga solishi va o‘z tajribasini avloddan-avlodga uzatishida tilning rolini chuqurroq tushunish zarurati olamning lisoniy manzarasi tushunchasining paydo bo‘lishiga olib keldi. Ushbu konsepsiyaning mohiyatini ochib berish uchun, avvalo, insonning kognitiv dunyosiga to‘xtalib o‘tish lozim bo‘ladi. Bizni o‘rab turgan borliq, o‘z tabiatiga ko‘ra, chegarasiz va uzluksiz davom etuvchi ko‘rinishiga ega. Tabiatda hodisalar va obyektlar o‘rtasida keskin, qat’iy chegaralar mavjud bo‘lmaydi. Misol uchun, jo‘g‘rofiya nuqtayi nazardan tog‘ tugab, vodiy boshlanadigan aniq bir chiziqni ko‘rsatish imkonsiz, vaqt oqimi esa bir soniya ham to‘xtamasdan davom etadi. Inson tafakkuri ushbu cheksiz axborot oqimini aynan shu ko‘rinishda to‘liq qabul qilish imkoniyatiga ega bo‘lmaydi. Shu sababli, inson ongi borliqni anglash jarayonida uni tartibga solish, soddalashtirish ehtiyojini sezadi. Bu kognitiv zarurat tufayli inson tafakkuri borliqni alohida bo‘laklarga ajratadi. Biz bu birliklarni kategoriyalar deb ataymiz. Voqelikni kategoriyalarga ajratish va ularga nom berish insonning dunyoni bilishidagi birlamchi bosqich hisoblanadi. Aynan nomlash orqali biz obyektlarni ajratib olamiz va ularni ongimizda mustahkamlaymiz. Ana shu bo‘laklash, chegaralash va ularga nom berish kognitiv mexanizm sanaladi, lekin uning amalga oshish shakli turli etnos madaniyatlarida jiddiy farqlanadi. Har bir til jamoasi voqelikni o‘z tarixiy tajribasi, yashash muhiti va qadriyatlar tizimidan kelib chiqqan holda kategoriyalaydi. Bilamizki, til voqelikni sharhlovchi, unga ma’no beruvchi, ma’lum bir qolipga soluvchi vosita hisoblanadi.

Tilning tafakkurga ta’siri masalasini Amerika struktural tilshunosligi namoyandalari Edvard Sepir va uning shogirdi Benjamin Li Uorf o‘zlarining lisoniy nisbiylik nazariyasida ilmiy asoslab berganlar [8, 9]. Ularning qarashlariga ko‘ra, insonlar voqelikni bevosita, o‘z ona tillari

taqdim etgan qoliplar, modellashtirish tizimida idrok etadilar. Ushbu nazariyaga muvofiq, til bizning tafakkurimizni shakllantiruvchi, biz ko‘radigan dunyo manzarasini chizib beruvchi o‘ziga xos to‘r vazifasini bajaradi. Bizning ongimiz tashqi olamdan kelayotgan ma’lumotlarni aynan shu til orqali tasvirlaydi. Tilda nomi mavjud bo‘lmagan tushunchalarni idrok etish va u haqda fikr yuritish so‘zlovchi uchun qiyinchilik tug‘diradi. Shu ma’noda, inson o‘z tili chizib bergan doira ichida fikrlaydi. Natijada, har bir tilda olamning lisoniy manzarasi ya’ni borliq haqidagi bilimlarning tilda muhrlangan, tarixan shakllangan yaxlit tizimi vujudga keladi. Bu manzara obyektiv borliqning muayyan xalq mentaliteti va madaniyati orqali shakllanadi. Shu tilda so‘zlashuvchilar uchun olamni tushunishda asosiy omil vazifasini bajaradi.

O‘zbek tili ham o‘z sohibiga olamni idrok etishning milliy-madaniy bo‘yoqlarga boy takrorlanmas tasvirini taqdim etadi. O‘zbek lisoniy shaxsining dunyoni ko‘rish, obyektlarni guruhlash va nomlash usuli uning tarixiy yashash tarzi, ijtimoiy strukturasi va diniy-axloqiy qadriyatlar tizimi bilan uzviy bog‘liq holda asrlar davomida shakllangan. Bu tilning barcha sathlarida, ayniqsa, leksik va frazeologik qatlamda yanada aniq namoyon bo‘ladi.

Insonning borliqni anglashi, eng avvalo, uni o‘rab turgan borliq, makon, zamon va tabiat obyektlarini tartibga solishdan boshlanadi. O‘zbek lisoniy ongida ushbu kategoriyalarning aks etishi xalqning tarixiy tajribasi mahsuli sanaladi. Tilda muhrlangan bu tasavvurlar tizimi o‘zbek etnosining dunyoni qay yo‘sinda ko‘rishi va baholashini belgilab beruvchi kognitiv vosita vazifasini o‘taydi.

O‘zbek tilida makonni idrok etishda ko‘zga tashlanadigan xususiyat uning antropotsentrik xarakteri hisoblanadi. Lisoniy shaxs atrof-muhitdagi noma’lum obyektlarni inson tanasi orqali o‘lchaydi va nomlaydi. Bu qadimiy kognitiv mexanizm bo‘lib, borliqni insonlashtirish orqali o‘zlashtirishga xizmat qiladi. Misol uchun, o‘zbek tilida tog‘, tepalik kabi obyektlarning eng yuqori nuqtasi ko‘pincha bosh (tog‘ning boshi) leksemasi bilan ifodalanadi. Suv obyektlari, xususan, daryo yoki ariqning boshlanish qismiga nisbatan ham bosh, uning quyi oqimiga nisbatan esa oyoq somatik terminlari qo‘llaniladi. Bu o‘rinda suv oqimi go‘yoki tik turgan inson gavdasi tuzilishiga qiyoslanadi. Bundan tashqari, ko‘pincha turli predmetlarni nomlashda inson tana a’zolari nomlari qo‘llaniladi. Narsalarning yon tomonini ifodalash uchun biqin, ichki qismini anglatish uchun qorin, old qismi uchun esa bet yoki yuz kabi leksemalardan

foydalaniladi. Ushbu somatik kodlar tizimi o‘zbek lisoniy ongi makonni jonli organizmga qiyoslanadigan, inson bilan uzviy bog‘liq borliq sifatida qabul qilishga moyilligini ko‘rsatadi [6, 28].

O‘zbek xalqining tarixiy yashash manzili, o‘troq dehqonchilik va chorvachiligi bilan bog‘liq turmush tarzi yerning tabiiy ko‘rinishlarini ifodalovchi so‘z boyligining juda boy tizimini shakllantirgan. *Adir, qir, yaylov, cho‘l, dasht, to‘qay, angar, qo‘riq* kabi o‘nlab leksemalarning har biri o‘zbek lisoniy manzarasida alohida konseptual maydonni egallaydi. Bu so‘zlar boshqa tillarga tarjima qilinganda muammolar yuzaga keladi, chunki turli tillardagi makonni bo‘laklash bir-biriga to‘liq mos kelmaydi. Masalan, rus tilidagi *step* so‘zi o‘zbek tilidagi *cho‘l va dasht* tushunchalarini to‘liq qamrab olish imkoniyatiga ega emas. O‘zbek lisoniy ongida bu ikki makon o‘rtasida kognitiv farq mavjud: dasht ko‘proq o‘simlik qoplamiga ega bo‘lgan tekislikni anglatsa, cho‘l suvsizlik va qurg‘oqchilik belgisi ustuvor bo‘lgan hududni ifodalaydi. Bunday farqlash xo‘jalik faoliyati uchun hayotiy zarurat hisoblangan.

Makonni kategoriyalash tashqi geografik muhit bilan birgalikda insonning bevosita yashash joyi, uy-joy qurishida ham ifodalanadi. Bunda makon ijtimoiy masalalardagi vazifasiga ko‘ra ham baholanadi. Bunga misol sifatida ayrim hududlar shevasida uchraydigan *nashaxona* konseptini keltirish mumkin. Bu o‘rinda so‘zning hozirgi kundagi funksional-pragmatik ma’nosi muhim hisoblanadi. *Nashaxona* deb odatda xonadondagi eng qulay, qishda isitish oson bo‘lgan, kirish-chiqish uchun qulay joylashgan xona ataladi. Ushbu xona oilaning keksa vakillari, ota-ona (chol va kampir) uchun ajratiladi. Ushbu xona oilaviy hayotning markaziga, ya’ni yadrosiga aylanadi. Bolalar, nevara va chevaralar doimo shu xonaga, bobo va buvi huzuriga intiladilar. Bu yerda makon nomi (nashaxona) uning oilaviy qadriyatlar tizimidagi o‘rnini, keksalarga bo‘lgan hurmat va ularning oilani birlashtirib turuvchi yadro ekanligini ifodalaydi. Shu sababdan makon ijtimoiy mazmun kasb etadi.

Vaqt obyektiv fizik kategoriya bo‘lishiga qaramay, uning lisoniy manzaradagi in’ikosi har doim milliy-madaniy xususiyatga ega bo‘ladi. O‘zbek lisoniy madaniyatida vaqtni bo‘laklarga ajratishda tabiat hodisalari, quyoshning harakati va dehqonchilik, chorvachilik kabi qator tushunchalar bilan belgilanadi. Shaxs ongi vaqtni mehnat, tabiat bilan uyg‘unlikda idrok etadi. Kun qismlarini nomlashda islomiy ibodat vaqtlari bilan bog‘liq *bomdod, peshin, asr, shom, xufton* leksemalari muhim rol o‘ynaydi. Bu so‘zlar inson ongida o‘sha vaqtga xos bo‘lgan jarayonlar

majmuini anglatadi. Shu bilan birga, kunlik vaqtni belgilashda quyoshning holati darajasiga asoslangan, ko‘proq mehnat bilan bog‘liq iboralar ham faol qo‘llaniladi. Masalan, tong saharda, hali kun isib ulgurmasdan bajarilishi lozim bo‘lgan muhim ishlar, aytaylik, ekin sug‘orish yoki yo‘lga chiqish *kun qizdirmasdan* amalga oshiriladi. Kechki payt, g‘ira-shira qorong‘ulik tushishidan oldingi holat esa *qosh qoraymasdan* iborasi orqali ifodalanadi. Bu birliklar vaqtning insonning kundalik turmush tarzi bilan qanchalar uzviy bog‘liqligini ko‘rsatadi. Yil fasllarini va uzoqroq muddatlarni bo‘laklashda ham dehqonchilik taqvimi va tabiatdagi o‘zgarishlar asosiy mo‘ljal vazifasini o‘taydi. Masalan, *chilla* tushunchasi yozning eng issiq va qishning eng sovuq qirq kunlik davrlarini, *to‘qson* hisobi esa qishning asosiy qismini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Bu konseptlar mintaqaning iqlimi va xo‘jalik yuritish an’analaridan kelib chiqqan o‘ziga xos vaqt o‘lchov birliklaridir.

Bundan tashqari, o‘zbek tilida vaqtni aniq bir mavsumga bog‘lab ko‘rsatish ham ko‘plab uchraydi. Masalan, mavsumning *o‘rik gullaganda* deb atalishi orqali vaqtning nafaqat payti, balki uning hissiy-estetik manzarasi ham beriladi. Yoz faslining ayni o‘rtasi, hosillar g‘arq pishgan barakali davr esa *qovun pishig‘ida* deb yuritiladi. Qish faslining sovuq davrlari ham xalq taqvimida *qantar* (*qantar og‘di*) kabi atamalar bilan belgilangan. Bularning barchasi dialektal lisoniy shaxsi uchun vaqt aniq voqea-hodisalar zanjiri ekanligidan dalolat beradi.

Olam manzarasida irreal vaqt tushunchalari ham shakllangan. Inson biror voqeaning hech qachon sodir bo‘lmasligini ta’kidlash maqsadida oddiy *hech qachon* so‘zi o‘rniga ekspressiv obrazli frazeologizmlardan foydalanadi. Tabiatda erkak jinsli hayvonning tug‘ishi yoki tuyaning kalta dumi yerga tegishi (o‘sib) imkonsiz hodisadir. Shu sababli, *ho‘kkiz tuqqanda* yoki *tuyaning dumi yerga tekkanda* kabi iboralar inkorni badiiy bo‘yoqlar bilan ifodalashga xizmat qiladi. Umuman olganda, o‘zbek tilidagi vaqt kategoriyasi fizik, diniy, xo‘jalik va hissiy-baholovchi qatlamlarning qorishmasidan iborat bo‘lib, xalqning o‘ziga xos dunyoqarashini aks ettiradi.

Vaqtning dialektal lisoniy shaxsning ijtimoiy munosabatlar kontekstida kategoriyalanishiga yana bir qiziqarli misol sifatida jonli so‘zlashuvda qo‘llaniladigan *tatil* leksemasini keltirish mumkin. Bu so‘z ertalabki yengil tamaddi, nonushta ma’nosini anglatadi. Ko‘pincha oilaning yoshi katta vakillari tomonidan bolalarga yoki nevaralarga qarata:

Tatil yemasdan ketasanmi? tarzida ishlatiladi. Bu o‘rinda vaqt (ertalab) ovqatlanish jarayoni orqali belgilanadi.

Ranglarni idrok etish orqali atash lisoniy nisbiylik nazariyasining tarixiy dalillaridan biri hisoblanadi. O‘zbek tilining tarixiy taraqqiyotida rang nomlari tizimi o‘ziga xos evolyutsiyani bosib o‘tgan. Qadimgi turkiy qatlamga mansub ko‘k leksemasi uzoq tarixiy davr mobaynida ham osmon rangini (zangori, moviy), ham o‘simlik rangini (yashil) ifodalash uchun xizmat qilgan [7, 53]. Hozirgi adabiy tilda bu ma’nolar farqlansa-da, *ko‘k choy, ko‘kat* kabi turg‘un birikmalarda tarixiy lisoniy xotira saqlanib qolgan. Bu holat o‘zbek ajdodlarining tabiatdagi ranglarni idrok etishda Yevropa xalqlaridan farqli umumlashtirish tamoyiliga tayanganligini ko‘rsatadi. Zamonaviy o‘zbek tilida ranglarning nomlanishi ko‘pincha aniq predmetlarga qiyoslash asosida amalga oshiriladi: *jigarrang* (jigar rangi), *havorang* (osmon rangi), *olcharang* (olchaning rangi), *zarg‘aldoq* (shu nomdagi qush rangi, zarg‘aldoq) va shu kabilar. Bunday nominatsiya usuli lisoniy ongning assotsiativ tabiatidan dalolat beradi va borliqdagi ranglarning boy manzarasini tilda aks ettirish imkonini beradi.

Olamning lisoniy manzarasi faqat borliqni nomlash bilan cheklanmaydi. Tilning kognitiv funksiyasi inson hayotining ijtimoiy munosabatlar, odob-axloq me’yorlari va milliy mentalitetga xos qadriyatlarni aks ettirishda ham ifodalanadi. Shaxs ongida shaxslararo munosabatlarning ba’zi jihatlari tilning leksik sathida, xususan, kishilarning jamiyatdagi o‘rni va o‘zaro aloqasini ifodalovchi terminlarda yuzaga chiqadi. O‘zbek tili qarindoshlik munosabatlarini ifodalashda dunyoda boshqa tillardan farqlanishi bilan ajralib turadi. Bu sath shakllanishining asosiy sababi o‘zbek jamiyatida oilaviy rishtalarning, qon-qarindoshlik aloqalarining va jamoaviy yashash tarzining tarixiy ildilariga borib taqalalishi bilan izohlanadi. Ko‘plab g‘arb tillaridan farqli o‘laroq, *tog‘a* va *amaki* konseptlari o‘zbek madaniyatida mutlaqo turli xil ijtimoiy rol va majburiyatlarga ega shaxslarni ifodalaydi. Lingvomadaniy tasavvurda *tog‘a* ko‘proq mehr, erkalatish va jiyanlariga g‘amxo‘rlik manbayi sifatida gavdalansa, *amaki* avlod shajarasi, qondoshlik, sulola sha’ni himoyachisi sifatida idrok etiladi.

Shuningdek, o‘zbek tilida yosh iyerarxiyasi ham qat’iy lisoniylashgan. *Aka* va *uka*, *opa* va *singil* so‘zlari o‘rtasidagi farq faqat biologik yosh ko‘rsatkichi hisoblanmaydi, ular o‘zaro munosabatlardagi hurmat, itoat va mas’uliyat darajasini ham belgilab beradi. *Kattaga hurmat, kichikka izzat* kabi milliy qadriyatlar ushbu terminlar

semantikasiga chuqur singdirilgan. Quda-andachilik munosabatlarini ifodalovchi *qaynota, qaynona, pochcha, kuyov, kelin, quda, ovsin, boja* kabi o‘nlab atamalarning mavjudligi o‘zbek lisoniy manzarasida insonlar jamiyatdagi o‘rniga ko‘ra juda nozik tabaqalanganini ko‘rsatadi.[10, 46] Har bir termin ortida jamiyat tomonidan belgilangan muayyan xulq-atvor andozasi etiket qoidalari turadi.

O‘zbek lisoniy madaniyatida ijtimoiy masofa va hurmatni saqlashda lingvistik tabu hodisasi alohida ahamiyatga egadir. Bu, ayniqsa, an’anaviy oilalarda kelinlarning nutqida ko‘proq kuzatiladi. O‘zbek odobiga ko‘ra, kelin turmush o‘rtog‘ining katta yoshli qarindoshlari, xususan, qaynota va qaynonasining ismini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytishi qat’iy man etiladi. Bu holat nutqda evfemizmlar almashtiruvchi so‘z va iboralarning keng qo‘llanilishiga olib keladi. Agar qaynonaning ismi Novvotoy bo‘lsa, kelin ro‘zg‘orda ishlatiladigan shirinlik turi bo‘lmish novvotni o‘z nomi bilan atashdan tiyiladi. Uning o‘rniga *soriqont* (sariq qand) kabi tasviriy ifoda yoki dialektal sinonimni qo‘llaydi. Bu o‘rinda til ijtimoiy norma talabiga bo‘ysunadi: oddiy predmet nomi shaxsga hurmat va andisha tuyg‘usi tufayli o‘zgartiriladi. Xuddi shunday holatni kelinning qaynikalariga murojaatida ham ko‘rish mumkin. Ularning ismini atash o‘rniga, oiladagi yosh iyerarxiyasiga qarab *akachasi, katta bola, kenjatoy* kabi murojaat shakllaridan foydalaniladi. Bunday nominatsiya usuli oilaviy iyerarxiyani tan olish va o‘zaro hurmat chegaralarini saqlashga xizmat qiladi.

O‘zbek tilida inson xatti-harakatini baholovchi, tartibga soluvchi juda boy ekspressiv leksika qatlami mavjud. Masalan, bolaga nisbatan qo‘llaniladigan *bejag‘im* so‘zi faqat uning sho‘xligini emas, balki me’yoridan ortiq to‘polonchiligi, gapga kirmasligi kabi salbiy bahoni ham o‘zida jamlaydi. Bolani tartibga chaqirish uchun ishlatiladigan *jo‘n o‘tir* birikmasi oddiy jim o‘tir buyrug‘iga nisbatan kuchliroq ta’sir quvvatiga ega bo‘lib, u jimlikni, odob doirasida, to‘g‘ri holatda o‘tirishni talab qiladi.

Yana bir qiziqarli lisoniy fakt ayrim hududlar shevasida uchraydigan *deni sovma buni* iborasidir. Bu iboraning asl ma’nosi “tani sog‘mi buning?” degan so‘roqni anglatsa-da, pragmatik nutq vaziyatida u sog‘lik haqida ma’lumot olishga qaratilmagan. Aksincha, suhbatdoshning (ko‘pincha bolaning yoki o‘smirning) noo‘rin, aqlga to‘g‘ri kelmaydigan harakatidan hayratlanish, norozilik yoki xavotir bildirish maqsadida qo‘llaniladi. Bunday iboralar tilning kommunikativ maqsadni bilvosita, ammo juda ta’sirli ifodalash imkoniyatlari keng ekanligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida borliqni kategoriyalash va nomlash tamoyillarining tahlili shuni tasdiqlaydiki, dunyoni so‘z orqali ko‘rish real kognitiv mexanizmga asoslanadi. Har bir til, jumladan, o‘zbek tili ham o‘z sohibiga borliqni idrok etish uchun tayyor konseptual sath shaklini taqdim etadi. Bu sath xalqning asrlar davomida to‘plagan tarixiy-madaniy tajribasi asosida xosil qilingan. Lisoniy shaxs o‘z individual tajribasini mana shu tayyor qoliplarga joylashtirish orqali olamni anglaydi, tartibga soladi va boshqalar bilan muloqotga kirishadi. Makon va zamonni insonlashtirishdan tortib, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solishgacha bo‘lgan barcha jarayonlarda til xalq mentalitetining ko‘zgusi va ayni paytda uni shakllantiruvchi asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.
2. Махмараимова Ш. Ўзбек тили метафораларининг антропоцентрик тадқиқи: Филол. фан. докт. (DSc) дисс. – Самарқанд, 2020. – 221 б.
3. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 556.
4. Маслова В.А.Лингвокультурология: Учебное пособие. – М.: Академия, 2001. – С. 208.
5. Аширов А. Ўзбек миллий менталитети ҳақида баъзи мулоҳазалар // Ўзбек халқининг келиб чиқиши: илмий-методологик ёндашувлар. – Тошкент, 2004.
6. Миртожиев М., Маҳмудов Н. Тил ва маданият. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. –Б. 68.
7. Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. – Жиззах: Сангзор, 2006.
8. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1993. – С. 128.
9. Уорф Б.Л. Наука и языкознание // Новое в лингвистике. Вып. 1. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1960. – С. 169-182.
10. Ҳусайнов Н. Ўзбек тилида қариндошлик терминларининг ижтимоий-маданий тадқиқи (номзодлик диссертацияси автореферати). – Тошкент, 2011. 46 б.

DONOLIK VA NODONLIK KONSEPTLARINING O‘ZBEK MAQOLLARIDA DISKURSIV-PRAGMATIK VOQELANISHI

Ibragimova L.A.
Samarqand davlat chet tillar instituti
(PhD) Ikkinchi chet tillar kafedrasi

Annotatsiya. Mazkur tezisda o‘zbek xalq maqollarida donolik va nodonlik konseptlarining ifodalanishi diskursiv-pragmatik yondashuv asosida o‘rganiladi. Maqollarning nutqiy vaziyatga bog‘liq holda maslahat, ogohlantirish, tanbeh, baholash hamda tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish funksiyalarini bajarishi aniq misollar orqali izohlanadi. Tadqiqotda maqolning tayyor til birligi sifatidagi semantik mazmuni bilan uning muayyan kommunikativ hodisadagi nutqiy vazifasi farqlanadi.

Kalit so‘zlar: *maqol, diskurs, donolik, nodonlik, paremiologiya, kommunikativ-pragmatik yondashuv, nutqiy akt, intensiya, konsept.*

Til xalqning tarixiy tajribasi, axloqiy mezonlari va ijtimoiy xotirasini ifodalovchi murakkab belgilar tizimidir. Ushbu tizimda maqollar ixcham shakli, umumlashtirilgan mazmuni va vaziyatga ko‘ra turlicha kommunikativ vazifa bajarishi bilan ajralib turadi. Ayniqsa, donolik va nodonlikka oid paremiologik birliklarda aql, odob, mulohazakorlik, mas’uliyat va bema’ni xatti-harakatlarga berilgan xalqona baho aks etadi. Mazkur birliklarning faqat struktur-semantik tavsifi ularning real muloqotdagi funksiyalarini to‘la ochib bera olmaydi. Shuning uchun ularni diskursiv-pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish dolzarbdir.

Tadqiqotning maqsadi “Donolik va nodonlik” mavzu guruhiga kiruvchi o‘zbek maqollarining konseptual mazmunini hamda turli kommunikativ vaziyatlarda yuzaga chiqadigan pragmatik funksiyalarini aniqlash. Material sifatida foydalanuvchi taqdim etgan maqollardan tanlab olingan namunalar qo‘llanildi. Ishda tavsifiy, kontekstual, semantik va pragmatik tahlil usullaridan foydalanildi. Quyida keltirilgan muloqot vaziyatlari maqollarning ehtimoliy qo‘llanishini ko‘rsatish uchun modellashtirilgan bo‘lib, real suhbat yozuvlari sifatida talqin qilinmaydi.

N. D. Arutyunova diskursni “hayotga singdirilgan nutq” sifatida ta’riflaydi [Арутюнова 1990: 137]. E. S. Kubryakova uni nutq hosil qilishning kognitiv jarayoni [Кубрякова 1991: 78], A. A. Kibrik esa lisoniy faoliyat jarayoni va natijasining birligi sifatida ko‘radi [Кибрик

1994: 126]. V. I. Karasik talqinida diskurs nutqiy muloqot, lisoniy xulq-atvor va uning natijasida qayd etiladigan matn o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikda namoyon bo‘ladi [Карасик 2000: 44]. N. V. Petrovaning yondashuvida ham diskurs matnni o‘z ichiga oluvchi dinamik jarayon sifatida izohlanadi [Петрова 2003: 125].

Ushbu qarashlardan kelib chiqib, maqolning til tizimidagi tayyor hukm sifatida mavjud bo‘lishi va muayyan suhbatda maqsadli qo‘llanishi o‘zaro farqlanadi. Masalan, “Aql bozorda sotilmas” maqoli umumlashgan holda tafakkur va tajribaning moddiy boylikka tenglashtirilmasligini bildiradi. Biroq u suhbatda bilimni pul evaziga darhol egallash mumkin deb hisoblagan kishiga nisbatan aytilsa, ogohlantirish yoki tanqid mazmunini oladi. Demak, pragmatik ma’no faqat maqol tarkibidagi so‘zlar bilan emas, balki nutqiy niyat, adresat va vaziyat bilan ham belgilanadi.

V. I. Karasik kommunikativ hodisada nutqiy ifoda, ishtirokchilar maqomi, ta’sir vositalari va muloqot sharoitini muhim omillar sifatida ko‘rsatadi [Карасик 2002]. T. A. van Deyk esa kommunikativ hodisaning verbal va noverbal tomonlarini ajratadi [Ван Дейк 1998: 27]. Bu xususiyatlar maqollarda yaqqol seziladi: ustozning shogirdga aytgan maqoli tarbiyaviy maslahat bo‘lishi mumkin, tengdoshlar o‘rtasida esa xuddi shu birlik kinoya yoki yumshoq tanbeh sifatida qabul qilinadi. Diskurs tahlili maqolni alohida gap emas, balki suhbatdagi oldingi va keyingi replikalar bilan bog‘liq nutqiy harakat sifatida o‘rganishni taqozo etadi [Van Dijk 1981; Fairclough 2003: 124].

Tahlil qilinayotgan maqollarda “donolik” konsepti aql, odob, vazminlik, tajriba, so‘z mas’uliyati va to‘g‘ri qaror qabul qilish belgilarini birlashtiradi. “Nodonlik” konsepti esa shoshqaloqlik, farosatsizlik, aybini tan olmaslik va muloqot me’yorlariga rioya qilmaslik bilan bog‘lanadi. Bu ikki konsept ko‘pincha antonimik tuzilma, parallel sintaktik qurilish va qarama-qarshi baholash vositalari yordamida ifodalanadi.

“Aql bo‘yda emas, o‘yda” maqolida tashqi ko‘rinish bilan ichki tafakkur qarama-qarshi qo‘yiladi. “Aql bilan odob egizak” birlikida esa donolik faqat bilish qobiliyati emas, axloqiy yetuklik bilan uzviy bog‘liq sifatida tasvirlanadi. “Aql o‘lchovi - so‘z, so‘z o‘lchovi - naql” maqoli nutq madaniyatini inson tafakkurining mezoni deb talqin qiladi. “Aybini yashirmoq nodonlar ishi” esa xatti-harakatga salbiy ijtimoiy baho berish orqali javobgarlik va o‘zini tanqidiy baholash me’yorini mustahkamlaydi.

Birinchidan, nasihat va yo‘naltirish funksiyasi “Amalga qarama, aqlga qara” maqolida namoyon bo‘ladi. Rahbar tanlash, kishi haqida fikr

bildirish yoki insonni lavozimiga qarab baholash haqidagi suhbatda mazkur birlik tashqi maqomdan ko‘ra tafakkur va salohiyatga e’tibor qaratishga undaydi. Sintaktik jihatdan buyruq shaklidagi “qarama - qara” juftligi tinglovchi faoliyatini qayta yo‘naltiruvchi direktiv nutqiy aktni hosil qiladi. Maqol bevosita buyruq bo‘lishi bilan birga umumxalq tajribasiga tayangan dalillash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

Ikkinchidan, ogohlantirish funksiyasi “Achchig‘ing chiqsa ham, aqling qochmasin” maqolida yaqqol kuzatiladi. Masalan, nizoli vaziyatda suhbatdoshning keskin javob qaytarish ehtimoli kuchayganda ushbu maqol qo‘llansa, u hissiyotlarni nazorat qilish va o‘ylab harakat qilishga chaqiradi. Shart-qarshilik munosabatiga asoslangan qurilish g‘azab va aqlning semantik ziddiyatini kuchaytiradi. Natijada maqol muloqotdagi ziddiyatni yumshatish strategiyasi sifatida ishlaydi.

Uchinchidan, baholash va tanbeh funksiyasi “Ayron osh bo‘lmas, nodon - bosh” maqolida ifodalanadi. Bu birlikda nodonning rahbarlikka nomuvofiqligi ikki parallel hukm asosida obrazli tarzda ifodalanadi. Muayyan jamoaviy suhbatda maqol malakasiz boshqaruvni tanqid qilish vazifasini bajarishi mumkin. Shu bilan birga, shaxsni “nodon” deb belgilovchi baholash munosabatlarga salbiy ta’sir ko‘rsatishi ehtimoli bor; demak, uning pragmatik samarasi adresat va vaziyatga bevosita bog‘liq.

To‘rtinchidan, kommunikativ mas’uliyatni belgilash funksiyasi “Aytguvchi nodon bo‘lsa, tinglovchi dono kerak” maqolida namoyon bo‘ladi. Unda muloqot muvaffaqiyati faqat so‘zlovchining emas, balki tinglovchining ham talqin qilish salohiyatiga bog‘liqligi ta’kidlanadi. Maqolning shartli tuzilishi so‘zlovchi va tinglovchi rollarini semantik jihatdan qarama-qarshi qo‘yadi. Suhbat davomida bu birlik nojo‘ya fikrga keskin javob bermaslik, vaziyatni oqilona boshqarish haqida maslahat vazifasini bajarishi mumkin.

Beshinchidan, tarbiyaviy-aksiologik funksiya “Aql bilan odob egizak” va “Aql boshlovchi, tana ishlovchi” maqollariga xosdir. Birinchisi bilish va axloq me’yorlarini uyg‘un qadriyat sifatida tasdiqlasa, ikkinchisi ongli reja va amaliy faoliyatning o‘zaro aloqasini obrazli ifodalaydi. Ta’lim diskursida ular o‘quvchining fikrlash va xulqiy mas’uliyatini rivojlantirishga xizmat qiladigan qisqa, esda qoluvchi argumentlar sifatida ishlatilishi mumkin.

Oltinchidan, yumshatuvchi va taskin beruvchi funksiya “Adashmagan til, toyilmagan tuyoq yo‘q” maqolida namoyon bo‘ladi. Xatoga yo‘l qo‘ygan shaxsga nisbatan ishlatilganda, u yanglishishning insoniy holat

ekanini ta’kidlashi va tanbeh keskinligini pasaytirishi mumkin. Ammo takroriy mas’uliyatsizlikni oqlash uchun qo‘llansa, uning pragmatik yo‘nalishi o‘zgaradi. Demak, bitta maqol vaziyatga ko‘ra qo‘llab-quvvatlash yoki oqlash strategiyasiga aylanishi mumkin.

Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, donolik va nodonlikka oid maqollarda xalqning axloqiy tajribasi tayyor, ixcham hukmlar orqali kodlanadi. Biroq ularning diskursdagi vazifasi o‘zgarmas emas: bir maqol turli kommunikativ sharoitlarda maslahat, tanbeh, ogohlantirish, baholash yoki murosaga chaqirish funksiyasini bajarishi mumkin. Bunda nutqiy intensiya, ishtirokchilarning ijtimoiy maqomi, suhbat mavzusi va oldingi replikalar hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Shunday qilib, o‘zbek paremiologik birliklarini diskursiv-pragmatik aspektda tadqiq etish ularning nafaqat leksik-semantik va lingvomadaniy mazmunini, balki muloqotdagi amaliy ta’sir mexanizmlarini ham ochib beradi. Ayniqsa, “donolik/nodonlik” oppozitsiyasi orqali maqollar axloqiy me’yorlarni uzatadi, ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi va nutqiy xulq-atvorni baholash mezonini shakllantiradi. Bunday yondashuv paremiologik birliklarning til tizimi bilan jonli nutq o‘rtasidagi bog‘liqligini asoslashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арутюнова Н. Д. Дискурс // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – С. 136–137.
2. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002. – 477 с.
3. Fairclough N. Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research. – London: Routledge, 2003.
4. Ibragimova L. A. Maqollarning til va nutqdagi o‘rni hamda ularning diskursiv tabiati // Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. – 2026. – № 5. – B. 956–959. – ISSN 2181-1481; ISSN 2181-0427.
5. Ibragimova L. Sog‘lik-salomatlik mavzusiga oid maqollarning struktur-semantik va lingvomadaniy xususiyatlari (ingliz va o‘zbek tillari misolida): filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoreferati. – Samarqand, 2025. – 24 b.
6. Кубрякова Е. С. [1991-yilgi tadqiqot: asarning to‘liq bibliografik tavsifi aniqlashtirilishi kerak]. – С. 78.
7. Кибрик А. А. [1994-yilgi tadqiqot: asarning to‘liq bibliografik tavsifi aniqlashtirilishi kerak]. – С. 126.

VERBAL AND NON-VERBAL PREDICATE FORMATION IN ENGLISH AND UZBEK

Karimov Abror
Ingliz tili nazariyasi va amaliyoti kafedrasi o‘qituvchisi

Abstract. *This article examines the structural, morphological, and syntactic mechanisms involved in verbal and non-verbal predicate formation in English and Uzbek. The study focuses on the interaction between lexical categories, grammatical markers, and syntactic structures in the realization of predication. Particular attention is paid to the role of verbal inflection, auxiliary verbs, copular constructions, nominal and adjectival predicates, and the specific mechanisms through which Uzbek forms verbal and non-verbal predicates. A contrastive linguistic approach is employed to identify common functional principles and language-specific patterns. The analysis demonstrates that English and Uzbek differ significantly in the formal realization of predication: English relies extensively on auxiliary constructions and relatively fixed syntactic patterns, whereas Uzbek makes systematic use of agglutinative morphology, person-number markers, and language-specific predicate formation processes. The findings contribute to the comparative study of morphology and syntax and provide a theoretical basis for further research into derivational processes and cross-linguistic grammatical variation.*

Keywords: *verbal predicate, non-verbal predicate, predicate formation, predication, derivation, morphology, syntax, English, Uzbek, comparative linguistics.*

Predicate formation is one of the fundamental issues in modern linguistics because it reveals how lexical meaning interacts with grammatical structure to produce complete and interpretable utterances. The predicate functions as a central component of sentence organization, expressing an action, state, process, property, or relation associated with a subject or another semantic argument. Although predicates are traditionally associated with verbs, linguistic research has established that predicative functions may also be performed by nouns, adjectives,

pronouns, and other lexical categories. Consequently, the distinction between verbal and non-verbal predicates is essential for understanding the structural and functional organization of sentences across languages [Haspelmath M., Huddleston R., Pullum G.K.]. From a comparative perspective, English and Uzbek provide a productive basis for investigating these phenomena because they employ different morphological and syntactic strategies to express predicative meanings. English is characterized by a relatively analytical grammatical system, whereas Uzbek exhibits extensive agglutinative morphology, particularly in the expression of tense, person, number, mood, and negation. These typological differences do not imply that one language possesses more complex predication than the other; rather, they demonstrate that similar communicative and semantic functions may be encoded through different grammatical mechanisms.

In linguistic theory, predication refers to the relationship through which a property, action, state, or relation is attributed to an entity or expressed as a proposition. Verbal predicates are typically organized around a lexical verb, which may be accompanied by grammatical markers and auxiliary elements. Non-verbal predicates, by contrast, are formed around lexical categories such as nouns and adjectives or around locative and other predicative expressions. The distinction is not merely formal: the two predicate types may differ in their semantic interpretation, grammatical behavior, and distribution across sentence structures. Haspelmath emphasizes that non-verbal clause constructions encompass several functionally distinct types, including classification, attribution, location, existence, and possession, and that their formal realization varies considerably across languages [Haspelmath M.]. This observation is particularly relevant to English and Uzbek, where non-verbal predication may involve a copular verb, a predicative suffix, an auxiliary-like element, or a construction without an overt copula in certain grammatical environments.

In English, verbal predicate formation is based primarily on the combination of a lexical verb with the grammatical categories required by the sentence. For example, the predicates in *She works*, *She is working*, *She has worked*, and *She will work* differ in their expression of tense, aspect, and temporal orientation. In *She works*, the lexical verb carries the principal predicative meaning and appears in a finite form. In *She is working*, the progressive construction combines the auxiliary *be* with the

present participle of the lexical verb. In *She has worked*, the auxiliary *have* combines with a past participle to form the perfect construction. In *She will work*, the future-oriented interpretation is expressed through an auxiliary construction. These examples illustrate that English predicate formation involves both lexical and grammatical components, with auxiliary verbs contributing to the expression of temporal, aspectual, modal, and other grammatical meanings [Huddleston R., Pullum G.K.].

The English verbal predicate may also be analyzed in terms of its internal complexity. A simple verbal predicate is represented by a single finite verb, as in *The child sleeps*. A complex verbal predicate may contain several elements that jointly express grammatical or lexical meaning, as in *The child may have been sleeping*. In this construction, *may* contributes modality, *have* participates in the perfect construction, *been* supports the progressive aspect, and *sleeping* carries the principal lexical meaning. The resulting predicate is structurally complex but semantically organized around a single event or state. Such constructions demonstrate the importance of distinguishing lexical predication from the grammatical operations through which a predicate acquires additional meanings. English auxiliary constructions are therefore particularly significant for comparative analysis because they reveal how grammatical information can be distributed across several verbal elements rather than expressed exclusively through affixation [Huddleston R., Pullum G.K.].

Uzbek verbal predicate formation follows a different morphological pattern. The lexical verb generally combines with suffixes that express tense, aspectual distinctions, mood, person, number, and negation. For instance, the sentence *Men ishlayman* ('I work' or 'I will work', depending on context) contains the verbal base *ishla-* and the finite form *-y-man*, which marks the relevant present-future interpretation and first-person singular agreement. In *Men ishladim* ('I worked'), the form *ishla-di-m* contains a past-tense marker and a first-person singular marker. In *Men ishlamayman* ('I do not work'), the negative suffix *-ma-* occurs within the verbal complex. These examples illustrate the agglutinative character of Uzbek, in which grammatical meanings are regularly expressed through identifiable morphological elements attached to a lexical base. The interpretation of a predicate, however, cannot always be determined from morphology alone, because tense, aspect, modality, and temporal reference may also depend on discourse context and the interaction of grammatical forms [Gribanova V., Bolibekova M.].

A significant feature of Uzbek verbal predication is the interaction between lexical verb formation and the mechanisms responsible for expressing grammatical categories. The formation of a derived verb and the formation of a finite verbal predicate are related but distinct processes. For example, a lexical base may first acquire verbal status through derivational morphology and subsequently receive inflectional markers that make it function as a predicate. In a form such as *tozalandi* ('became clean' or 'was cleaned', depending on context), the lexical base *toza* ('clean') is associated with verbal derivation and grammatical marking. The resulting form can express a change of state or a passive-like interpretation according to its morphological structure and contextual environment. It is therefore necessary to distinguish derivational processes, which contribute to the formation of lexical units or alter lexical category, from inflectional processes, which express grammatical features of an already established lexical item. This distinction is central to the analysis of predicate formation in both languages, although the formal relationship between derivation and inflection differs across their grammatical systems.

Non-verbal predicate formation provides an equally important field for contrastive investigation. In English, nouns and adjectives can function as predicates through copular constructions. Examples include *She is a teacher*, *The room is quiet*, and *The children are happy*. In these sentences, the nouns and adjectives carry the principal descriptive or classificatory meanings, while the copular verb *be* connects the subject with the predicative expression and provides grammatical information required by the construction. English also permits non-verbal expressions in certain reduced or contextually licensed structures, but the finite copula is generally required in standard present-tense declarative sentences of this type. The analysis of such constructions requires a distinction between the lexical predicate, which supplies the central semantic content, and the grammatical element that helps realize the predicative relationship [Haspelmath M., Huddleston R., Pullum G.K.].

In Uzbek, non-verbal predicates exhibit a different distribution of grammatical information. Nouns, adjectives, and other lexical categories can function predicatively without an overt copular verb in the present tense. For example, *U talaba* means 'He/She is a student', while *Havo sovuq* means 'The weather is cold'. In these sentences, the noun *talaba* and the adjective *sovuq* perform predicative functions without an overt equivalent of English *is*. The absence of a separate copular verb does not

mean that the sentence lacks grammatical organization or predicative meaning. Rather, the relationship between the subject and the predicate is interpreted through the construction as a whole, including word order, lexical meaning, and the grammatical conventions of Uzbek. When tense, person, negation, or other grammatical meanings must be expressed, additional morphological or auxiliary elements may occur. For example, *U talaba edi* means 'He/She was a student', while *U talaba emas* means 'He/She is not a student'. These examples show that Uzbek non-verbal predicates may combine lexical material with grammatical markers, while the precise form of the construction depends on the grammatical category being expressed.

Research on Uzbek predicate formation has demonstrated that verbal and non-verbal predicates do not necessarily follow identical morphological processes. Gribanova argues that Uzbek verbal predicates and non-verbal predicates differ in the mechanisms through which their grammatical structures are formed, and that their analysis requires attention to the interaction between syntactic movement, morphological realization, and the placement of grammatical markers [Gribanova V.]. This finding is important because it challenges the assumption that every predicate in a language can be analyzed as a verbal structure with a lexical verb omitted. Instead, verbal and non-verbal predicates may represent distinct grammatical configurations, each governed by its own formal restrictions. The distinction becomes particularly relevant in constructions involving negation, tense, person marking, and ellipsis, where apparently similar surface forms may reflect different underlying structural processes.

A contrastive examination of the two languages reveals several important similarities. First, both English and Uzbek use predicates to express actions, states, properties, and relations. Second, both languages allow verbal predicates to combine lexical meaning with grammatical information. Third, both languages possess non-verbal constructions in which nominal or adjectival expressions serve as the central descriptive component. Finally, the interpretation of predicates in both languages depends not only on their formal structure but also on semantic and contextual factors. These shared properties indicate that verbal and non-verbal predication represent general grammatical functions that are realized through language-specific structures rather than through a single universal morphological pattern [Haspelmath M., Huddleston R., Pullum G.K.].

The differences between English and Uzbek become clearer when the formal realization of grammatical categories is considered. English frequently employs auxiliary verbs and syntactic constructions to express distinctions such as progressive aspect, perfect aspect, and modality. Uzbek, in contrast, makes extensive use of suffixation and combines morphological markers with auxiliary and complex verbal constructions where appropriate. In English, the sentence *She is reading* requires the auxiliary *is* and the participial form *reading* to express the progressive construction. In Uzbek, *U o'qiyapti* expresses a comparable ongoing event through a finite verbal form with language-specific morphological marking. Although the sentences may convey similar meanings in a given context, their grammatical structures are not identical. A contrastive analysis must therefore compare the functions of the forms rather than assume direct formal equivalence between individual words or morphemes.

The distinction is equally important in non-verbal predicate formation. The English sentence *He is tired* contains an overt copular verb, whereas its Uzbek equivalent, *U charchagan*, can be expressed through a non-verbal or participial-based predicative construction depending on the grammatical analysis adopted. The forms are semantically comparable in ordinary usage, but their morphological and syntactic organization differs. Likewise, *She is a doctor* and *U shifokor* demonstrate that English commonly employs a copula in finite present-tense clauses, while Uzbek can express the corresponding predicative relationship without a separate present-tense copular verb. These contrasts have implications for translation, second-language acquisition, and grammatical description because literal transfer of structural patterns from one language to another may produce unnatural or grammatically inappropriate constructions.

From the perspective of derivational theory, the comparison also highlights the need to separate three related levels of analysis: lexical derivation, grammatical inflection, and syntactic predication. Lexical derivation creates or modifies lexical units, as in the formation of verbs from other lexical categories. Inflection marks grammatical features such as tense, person, number, mood, and negation. Syntactic predication organizes a lexical expression as the predicate of a clause. Although these levels interact, they should not be treated as interchangeable. A word may be derived without functioning as a finite predicate, while a non-derived noun or adjective may function as a predicate through an appropriate

syntactic construction. Similarly, the presence of a verbal suffix does not by itself establish that a particular process is derivational; the grammatical function of the suffix and its relationship to the lexical base must be examined. This distinction provides a more precise framework for analyzing predicate formation in English and Uzbek.

The theoretical implications of this comparison extend beyond the description of individual sentence patterns. An adequate account of predicate formation must explain how lexical categories, grammatical markers, and syntactic structures interact to produce predicative expressions. It must also distinguish cross-linguistic similarities at the level of function from differences at the level of formal realization. Haspelmath’s typological discussion of non-verbal clause constructions supports the need for functionally grounded comparison, since constructions expressing classification, attribution, location, existence, and possession may use different formal strategies across languages [Haspelmath M.]. Similarly, the analysis of Uzbek predicate formation demonstrates that apparently comparable verbal and non-verbal structures may depend on different morphological and syntactic operations [Gribanova V.]. Together, these perspectives suggest that predicate formation is best understood as an interface phenomenon involving morphology, syntax, semantics, and typology.

In conclusion, verbal and non-verbal predicate formation in English and Uzbek demonstrates both the functional universality of predication and the structural diversity of its grammatical realization. In English, verbal predicates frequently rely on auxiliary constructions and the combination of finite and non-finite verbal forms, while non-verbal predicates commonly employ the copular verb *be*. Uzbek makes extensive use of agglutinative morphology in verbal predication and permits nominal and adjectival predicates without an overt present-tense copula in many ordinary declarative constructions. The comparison also confirms that lexical derivation, grammatical inflection, and syntactic predication must be analyzed as related but distinct processes. These findings provide a basis for further research into the morphological structure of predicates, the productivity of derivational patterns, and the typological differences between analytical and agglutinative languages. They may also contribute to more accurate grammatical descriptions, contrastive language teaching, and the translation of predicative constructions between English and Uzbek.

References

1. Haspelmath M. Nonverbal Clause Constructions//Language and Linguistics Compass. 2025. – P. 1-19 – Vol. 19, Issue 2. Article e70007. – DOI: https://doi.org/10.1111/lnc3.70007.

2. Huddleston R., Pullum G.K. The Cambridge Grammar of the English Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

3. Gribanova V. Predicate Formation and Verb-Stranding Ellipsis in Uzbek // Glossa: A Journal of General Linguistics. 2020. – P. 1-40 DOI: https://doi.org/10.5334/gjgl.1042.

4. Bolibekova M. Ingliz tilida kyesimning substansial tabiati // O‘zMU xabarlari. 2025. – DOI: https://doi.org/10.69617/nuuz.v1i1.12.10268.

O‘ZBEK TILIDAGI RITORIK SO‘ROQ GAPLARNING MANIPULYATIV VA ILLOKUTIV KUCHI

Nematova Muxayyo Aminjon qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Sharq tillari fakulteti o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 3-bosqich talabasi

Annotatsiya:*Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi ritorik so‘roq gaplarning pragmalingvistik xususiyatlari, xususan, ularning illokutiv kuchi va manipulyativ imkoniyatlari tahlil qilinadi. Javob talab qilmaydigan so‘roq konstruksiyalarining tinglovchi shuuriga ruhiy ta’sir ko‘rsatish, muayyan g‘oyaga ishontirish hamda ekspressiv-emotsional bosim o‘tkazish mexanizmlari o‘zbek badiiy adabiyotidan olingan amaliy misollar yordamida yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari ritorik savollarning shunchaki stilistik vosita emas, balki nutqiy aktda faol manipulyativ strategiya ekanligini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘zlar: *pragmalingvistika, ritorik so‘roq gap, illokutiv kuch, manipulyatsiya, nutqiy akt, persuaziya, implitsit ma’no, emotsional ta’sir, badiiy diskurs.*

Til kishilik jamiyati mahsuli bo‘lib, jamiyatda kishilarning aloqa qilishiga xizmat qiladigan ijtimoiy hodisadir.Til ayrim shaxslardagina emas, balki jamiyat uchun xizmat qilishda namoyon bo‘ladi.[1.3]. Insonlar bir-birlari bilan suhbatlashish jarayonida ma’lum bir axborotni uzatishadi, ammo til faqat axborot uzatish vositasi emas, u nutq sub’ektining tinglovchi ongi va xulq-atvoriga ta’sir o‘tkazish quroli hamdir. So‘zlovchi nutq jarayonida til kodlarining turli kombinatsiyasi asosida o‘z istaklarini ifoda etadi. Bunday kombinatsiyaning ob’ektiv voqelanishida esa ruhiy mexanizmlar muhim ahamiyat kasb etadi.[2.2] Zamonaviy pragmalingvistikada bu xususiyat nutqiy akt nazariyasi doirasida o‘rganiladi: har bir ifoda nafaqat ma’no tashiydi, balki muayyan maqsadni ham amalga oshiradi. Shu nuqtai nazardan, ritorik so‘roq gaplar alohida e’tiborga loyiq til birligidir. Ular shakl jihatidan savol bo‘lsa-da, mazmunan javob kutmaydi, aksincha, so‘zlovchining fikrini tasdiqlash yoki inkor etishning yashirin, ammo kuchli usuli sifatida namoyon bo‘ladi.

“Illokutsiya” tushunchasi nutqiy akt nazariyasida eng keng tarqalgan tushunchadir. Nutqiy akt strukturasining markazida ham illokutiv xarakat

turadi.[3.3]. Illokutiv kuch tinglovchini ma’lum bir harakat bajarishga undaydi. Masalan, ovqatingiz tayyor. Bu gapning ifoda maqsadiga darak gap, harakatning tugallanganligini bildirayabdi. Shuningdek, tinglovchini harakat bajarishga (ovqatlanishga) chorlayabdi. Bu hodisani so‘roq gaplarda ham kuzatishimiz mumkin. Ayniqsa, ritorik so‘roq gaplarda yaqqol namayon bo‘ladi. Ritorik so‘roq gaplarning mazmunidan tasdiq, xabar mazmuni anglashilib turadi, shu sababli ritorik gaplar adabiy tilda emotsional ma’nolarni ifodalash uchun stilistik vosita bo‘ladi.[4.5]. Bu turdagi gaplarda taajjub, tashvish, g‘azab, gumon va kuchli hayajon ma’nolari mavjud bo‘ladi.

-Nega odamlarga azob berishim kerak? (O‘tkir Hoshimov).

So‘zlovchi so‘roq formasi ortiga o‘zining qat’iy hukmini yashiradi. Bu esa tinglovchiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri bosim o‘tkazmasdan, unda "o‘zi shunday xulosaga keldi" degan illyuziyani shakllantirishga xizmat qiladi. [5.1]. Ritorik so‘roq gaplarning illyokutiv kuchi va manipulyativ mexanizmlari muayyan matn kontekstida yaqqol namoyon bo‘ladi. Quyida ushbu hodisa badiiy va publitsistik matnlar asosida tahlil qilinadi. Badiiy asarlarda ritorik so‘roq gaplar qahramonlarning ruhiy holatini, ijtimoiy va emotsional ustunligini ko‘rsatish hamda suhbatdoshni ma’naviy-psixologik jihatdan taslim qilish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Masalan: — *Otabek aka, mening ham sizdan boshqa suyanadigan kimsam bormi?* (A.Qodiriy, "O‘tkan kunlar") Ushbu ritorik so‘roq gap -mi so‘roq yuklamasi orqali shakllantirilgan. Gapning mazmuniga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, . Kumush aslida *"Mening sizdan boshqa hech kimim yo‘q"* degan ma’noda gapirayabdi. Ushbu ritorik savol orqali Kumush Otabekning zimmasiga ulkan axloqiy va emotsional mas’uliyat yuklaydi. Otabek bu savolga *"Yo‘q, bor"* deb javob berish imkoniyatidan mahrum. Savol Otabekni himoyachi va sodiq yor sifatida qolishga ma’naviy jihatdan majbur qiladi. — *Inson ham o‘z pushtikamaridan bo‘lgan bolasiga shunday jabr qiladimi, Ikromjon?* (S.Ahmad, "Ufq"). So‘roq shakli -mi so‘roq yuklamasi orqali hasil qilingan. Insonni ayblash, inkor va ma’naviy hukm chiqarilayabdi, ya’ni *"Bunday qilish insonlikka to‘g‘ri kelmaydi"*. Manipulyativ mexanizmiga to‘xtalsak. So‘zlovchi *"Inson ham..."* birikmasi orqali umume’tirof etilgan insoniylik, ota-onalik va axloqiy mezonlarga murojaat qilmoqda. Tinglovchi (Ikromjon) o‘zini oqlashga urinsa, avtomatik holda "insoniylik chegarasidan chiqqan" shaxs sifatida qabul qilinishi xavfi tug‘iladi. Bu so‘zlanuvchiga psixologik ustunlik beradi.

Xulosa qilib aytganda, til nafaqat axborot uzatish, balki tinglovchi ongi va xulq-atvoriga ta’sir o‘tkazish vositasi hamdir. Ritorik so‘roq gaplar bu xususiyatning yorqin namunasi: ular shaklan savol bo‘lsa-da, mazmunan javob kutmaydi va so‘zlovchining qat’iy hukmini yashirin ifodalaydi. Adabiy tilda ular taajjub, tashvish, g‘azab, gumon kabi emotsional ma’nolarni ifodalovchi stilistik vosita bo‘lib xizmat qiladi. Tahlil qilingan misollar (A.Qodiriy, S.Ahmad) ritorik so‘roqning manipulyativ mexanizmini ko‘rsatdi: u tinglovchiga bevosita bosim o‘tkazmasdan, uni axloqiy mas’uliyat ostiga qo‘yadi, javob imkoniyatini cheklaydi va so‘zlovchiga psixologik ustunlik beradi. Demak, ritorik so‘roq gaplar badiiy matnda ham ekspressivlikni kuchaytiradi, ham tinglovchiga yashirin ta’sir o‘tkazadi, shu sababli pragmalingvistikada alohida e’tiborga loyiq til birligi hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Safarov SH. Pragmalingvistika. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – B.88
2. Rahimov A. Umumiy tilshunoslik kursi. -Samarqand, 2015. – B.66
3. Wunderlich D. Studien zur Sprechakt theorie. -Frankfurt, 1976. - B.75
4. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2008. – 384 b.
5. Ahmad S. Ufq (trilogiya). – Toshkent: Sharq, 2010. – 480 b.
6. Ўзбек тили грамматикаси. 2-том. Синтаксис. – Тошкент: Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, 1976. – 106 с.

O‘ZBEK INTERNET NASHRLARIDA NUTQIY ETIKET BIRLIKLARINING LINGVOPRAGMATIK TASNIFI

Xalimbekov Ibrohim Tursunovich,
Farg‘ona davlat universiteti o‘qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek internet nashrlarida qo‘llanadigan nutqiy etiket birliklarining lingvopragmatik xususiyatlari va funksional tasnifi o‘rganiladi. Murojaat, salomlashuv, minnatdorlik, uzr so‘rash, tabriklash hamda nutqni yakunlashga xizmat qiluvchi birliklarning kommunikativ vazifalari internet nashrlarida e’lon qilingan materiallar misolida tahlil qilinadi. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual va qiyosiy tahlil usullaridan foydalaniladi. Misollar O‘zbekiston Milliy axborot agentligi materiallaridan tanlab olindi. Tahlil natijalari nutqiy etiket birliklarining pragmatik vazifasi ularning lug‘aviy ma’nosigagina emas, balki kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi va adresat munosabati hamda matnning janriy xususiyatlariga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar*: nutqiy etiket, internet nashrlari, lingvopragmatika, murojaat, salomlashuv, minnatdorlik, uzr, tabriklash, kommunikativ vazifa, adresat.*

Raqamli kommunikatsiya vositalarining kengayishi nutqiy etiket birliklarining qo‘llanish doirasi va funksional imkoniyatlarini ham kengaytirmoqda. Internet nashrlarida e’lon qilinadigan yangiliklar, rasmiy chiqishlar, intervyular va boshqa axborot materiallarida murojaat, salomlashuv, minnatdorlik, uzr so‘rash hamda tabriklash kabi birliklar turli kommunikativ maqsadlarni amalga oshiradi. Ular muloqotni boshlash yoki yakunlash, adresatga hurmat bildirish, ijobiy munosabatni ifodalash, noqulay vaziyatni yumshatish va muayyan axborotga hissiy-pragmatik munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi.

Nutqiy etiketni o‘rganishda birliklarning tashqi shakli bilan bir qatorda ularning muayyan kontekstda qanday vazifani bajarishini aniqlash muhimdir. Masalan, *hurmatli* so‘zi adresatga nisbatan ehtiromni ifodalashi mumkin, biroq uning pragmatik xususiyati keyingi murojaat shakli, nutq vaziyati va kommunikativ maqsad bilan birgalikda namoyon bo‘ladi. Xuddi shuningdek, *rahmat* birligi minnatdorlikni ifodalash bilan birga, ayrim matnlarda nutqni yakunlash vazifasini ham bajarishi mumkin.

Mazkur maqolaning maqsadi o‘zbek internet nashrlarida qo‘llanadigan nutqiy etiket birliklarini funksional-pragmatik jihatdan tasniflash va ularning kommunikativ vazifalarini aniq matnlar asosida tavsiflashdan iborat.

Tadqiqot materiali sifatida O‘zbekiston Milliy axborot agentligining ochiq internet sahifalarida e’lon qilingan nutq va axborot materiallaridan tanlangan misollar olindi. Tahlil tanlangan misollar doirasi bilan cheklangan bo‘lib, ular asosida barcha o‘zbek internet nashrlariga xos statistik xulosa chiqarilmaydi.

Nutqiy etiket birliklari muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatni ifodalash, kommunikativ aloqani tartibga solish va nutqiy ta’sirni muayyan yo‘nalishga yo‘naltirishda muhim o‘rin tutadi. Ularning lingvopragmatik xususiyati so‘zlovchining kommunikativ niyati, adresatning ijtimoiy maqomi, muloqot vaziyati va matnning maqsadi bilan belgilanadi.

P.Braun va S.Levinsonning xushmuomalalik nazariyasida nutqiy harakatlar ishtirokchilarning ijtimoiy munosabatlari hamda o‘zaro hurmatini hisobga olish nuqtayi nazaridan talqin qilinadi[27]. Ushbu yondashuv o‘zbek internet nashrlaridagi etiket birliklarini tahlil qilishda ham nazariy asoslardan biri bo‘la oladi. Biroq o‘zbek tilidagi birliklarning milliy-madaniy xususiyatlarini aniqlash uchun ularni bevosita matniy kontekstda o‘rganish talab etiladi.

Tadqiqot doirasida nutqiy etiket birliklari quyidagi funksional guruhlarda ko‘rib chiqiladi:

- murojaat birliklari;
- salomlashuv birliklari;
- minnatdorlik birliklari;
- uzr so‘rash birliklari;
- tabriklash birliklari;
- nutqni yakunlashga xizmat qiluvchi birliklar.

Ushbu tasnif mutlaq va o‘zaro istisno qiluvchi guruhlar tizimi emas. Ayrim birliklar bir vaqtning o‘zida bir necha pragmatik vazifani bajarishi mumkin.

Murojaat birliklarining pragmatik xususiyatlari haqida so‘z yuritganda uning adresatni aniqlash, e’tibor qaratish va muloqotning

[27] Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085 (murojaat sanasi: 10.10.2026)

ijtimoiy ohangini belgilashga xizmat qilishini ta'kidlash zarur. Ularning pragmatik xususiyati murojaat qilinayotgan shaxslar doirasi, ijtimoiy masofa va nutq vaziyatiga bog'liq.

O'zbekiston Milliy axborot agentligida 2026-yil 27-aprelda e'lon qilingan "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Marg'ilon shahridagi 'Burhoniddin Marg'inoniy' ilmiy-ma'rifiy va turizm majmuasining ochilish marosimidagi nutqi"[28] materialida quyidagi murojaat shakli qo'llangan:

"*Assalomu alaykum, muhtaram Farg'ona ahli! Qadrli do'stlar!"*

Misolda "*Farg'ona ahli"* birikmasi murojaatning asosiy adresatini – muayyan hudud aholisini bildiradi. *Muhtaram* va *qadrli* birliklari esa hurmat va samimiylikni ifodalovchi baholovchi vositalar sifatida namoyon bo'ladi. Birinchi murojaat rasmiy-ehtirom ohangini yuzaga keltirsa, *qadrli do'stlar* shakli nutqqa yaqinlik va samimiylik ohangini olib kiradi.

Demak, murojaat birliklari faqat adresatni nomlash bilan cheklanmaydi; ular muloqotning ijtimoiy va hissiy yo'nalishini ham belgilaydi. Shu bilan birga, murojaatning o'zi har doim buyruq yoki undash ma'nosini anglatmaydi. Uning pragmatik vazifasi butun nutqiy vaziyat asosida aniqlanadi.

Salomlashuv birliklarining kommunikativ vazifasi muloqotni boshlash, aloqa o'rnatish va suhbat ishtirokchilariga nisbatan ijobiy munosabat bildirishga xizmat qilishdan iborat. Rasmiy chiqishlarda salomlashuv ko'pincha murojaat birliklari bilan birga keladi.

O'zAning 2026-yil 6-martdagi "O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi"[29] materialida quyidagi jumla keltirilgan:

"Assalomu alaykum, muhtarama onaxonlar, qadrli opa-singillar, dilbar qizlarim!"

Bu misolda *assalomu alaykum* salomlashuv formulasi bo'lib, muloqot boshlanishini bildiradi. Undan keyingi *muhtarama onaxonlar*, *qadrli opa-singillar*, *dilbar qizlarim* birliklari salomlashuvning o'zinigina

[28] O'zbekiston Milliy axborot agentligi.O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Marg'ilon shahridagi "Burhoniddin Marg'inoniy" ilmiy-ma'rifiy va turizm majmuasining ochilish marosimidagi nutqi. 27.04.2026. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-margilon-shahridagi-burhoniddin-marginoniy-ilmiy-marifiy-va-turizm-majmuasining-ochilish-marosimidagi-nutqi_850405 (murojaat sanasi: 11.10.2026)

[29] O'zbekiston Milliy axborot agentligi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag'ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 06.03.2026. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-xalqaro-xotin-qizlar-kuniga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi_828525 (murojaat sanasi: 11.10.2026)

emas, balki adresatlarga nisbatan hurmat va samimiy munosabatni ham ifodalaydi.

Salomlashuvning pragmatik ta’siri aynan shu birliklarning ketma-ketligi va o‘zaro uyg‘unligi orqali kuchayadi. Demak, internet nashrida e’lon qilingan rasmiy nutq matnida salomlashuv kommunikativ aloqani boshlash bilan birga, keyingi fikrlarning emotsional va ijtimoiy ohangini ham belgilashi mumkin.

Minnatdorlik birliklari so‘zlovchining adresat tomonidan ko‘rsatilgan yordam, e’tibor yoki xizmatga ijobiy munosabatini ifodalaydi. Rasmiy muloqotda bunday birliklar hamkorlikni e’tirof etish, ijtimoiy aloqalarni mustahkamlash va hurmat bildirish vazifalarini bajaradi.

O‘zAning 2026-yil 20-aprelda e’lon qilingan materialda Prezident Sh.Mirziyoyevning xalqaro forum ishtirokchilariga yo‘llangan nutqi keltiriladi[30] va unda quyidagi jumla mavjud: “...barcha mehmonlarimizga o‘zimning minnatdorchiligimni bildiraman.”

Misoldagi *minnatdorchiligimni bildiraman* birikmasi so‘zlovchining ijobiy munosabatini ochiq ifodalaydi. Minnatdorlikning adresati *barcha mehmonlarimiz* shaklida umumlashtirilgan. Bu esa minnatdorlik mazmunini alohida shaxsga emas, balki tadbir ishtirokchilarining keng doirasiga yo‘naltiradi.

Mazkur birlikning pragmatik vazifasi faqat hissiy munosabatni ifodalash bilan chegaralanmaydi. Rasmiy vaziyatda u mehmonlarning ishtirokini qadrlash va muloqotning ijobiy ohangini mustahkamlashga ham xizmat qiladi.

Uzr so‘rash birliklari yuzaga kelgan noqulay vaziyat, xato yoki kutilmagan muammo munosabati bilan afsuslanish va mas’uliyatni tan olish mazmunini ifodalashi mumkin. Bunday birliklarning pragmatik xususiyati uzrning kim tomonidan, qanday vaziyatda va kimga nisbatan bildirilayotganiga bog‘liq.

O‘zAning 2025-yil 25-iyuldagi “Mask ‘jiddiy ogohlantirildimi?”[31] nomli xabarida Ilon Maskning izohi keltiriladi: “Uzilish uchun uzr so‘rayman.”

---

[30] O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Jamoat salomatligi va xavfsizligini ta’minlash maqsadida transmilliy narkotahdidlarga qarshi kurashish” mavzusidagi xalqaro forum ishtirokchilariga yo‘llangan nutqi. 20.04.2026. https://uza.uz/uz/posts/jamoat-salomatligi-va-xavfsizligini-taminlash-maqsadida-transmilliy-narkotahdidlarga-qarshi-kurashish-mavzusidagi-xalqaro-forum-ishtirokchilariga_846825 (murojaat sanasi: 11.10.2026)

[31] O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. Mask “jiddiy ogohlantirildi”mi? 25.07.2025. https://uza.uz/oz/posts/mask-jiddiy-ogohlantirildimi_742950 (murojaat sanasi: 09.10.2026)

Ushbu misolda *uzr so‘rayman* birikmasi yuzaga kelgan aloqa uzilishi bilan bog‘liq noqulaylikka munosabatni ifodalaydi. *Uzilish uchun* shakli uzr bildirishning sababini ko‘rsatadi, birinchi shaxs birlikdagi *so‘rayman* fe’li esa nutqiy harakatni bevosita so‘zlovchining zimmasiga yuklaydi.

Misol internet nashrida boshqa shaxsning bayonoti sifatida berilgan. Shu sababli uni jurnalistning o‘z uzri emas, balki OAV orqali uzatilgan iqtibosdagi uzr so‘rash akti sifatida tahlil qilish lozim. Bu farq internet matnlarining kommunikativ tuzilishini to‘g‘ri anglash uchun muhimdir.

Tabriklash birliklari esa muayyan sana, bayram, muvaffaqiyat yoki quvonchli voqea munosabati bilan ijobiy munosabat bildirishga xizmat qiladi. Ular adresatga hurmat ko‘rsatish, quvonchni baham ko‘rish va ijtimoiy birdamlikni ifodalash imkonini beradi.

O‘zAning 2026-yil 27-apreldagi Marg‘ilondagi majmua ochilish marosimi haqidagi maqaolada qayd etilgan prezident nutqida quyidagi jumla mavjud:

“Siz azizlarni, butun Farg‘ona viloyati ahlini ana shunday quvonchli voqea, katta bayram bilan chin qalbimdan samimiy tabriklayman.”

Jumladagi *tabriklayman* fe’li nutqiy harakatni bevosita ifodalovchi asosiy birlikdir. *Chin qalbimdan* va *samimiy* birliklari esa tabrikning hissiy mazmunini kuchaytiradi. *Quvonchli voqea*, *katta bayram* birikmalari tabrik bildirishga sabab bo‘lgan vaziyatni nomlaydi.

Bu misol tabriklashning faqat shaxsiy munosabat emas, balki jamoaviy ahamiyatga ega voqea munosabati bilan ham qo‘llanishini ko‘rsatadi. Bunda tabrikning adresati bir shaxs bilan cheklanmay, butun hudud aholisini qamrab oladi.

Nutqiy etiketning yakunlovchi birliklari muloqot yoki ommaviy chiqishning tugallanganini bildiradi, tinglovchilarga e’tibor uchun minnatdorlik izhor qiladi yoxud suhbatni odob doirasida yakunlashga yordam beradi. Biroq nutqni yakunlash formulalarini xayrlashuv birliklari bilan to‘liq tenglashtirish mumkin emas: ularning kommunikativ vazifalari o‘zaro yaqin bo‘lsa-da, bir xil emas.

O‘zAning xalqaro sammit haqidagi materialida quyidagi yakunlovchi formula qo‘llangan: “E’tiboringiz uchun rahmat.”[32]

Bu jumlada *rahmat* birligi minnatdorlikni ifodalaydi, *e’tiboringiz uchun* birikmasi esa minnatdorlik sababini ko‘rsatadi. Nutqning yakuniy

[32] O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Turkiy davlatlar tashkiloti sammitidagi nutqi. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-turkiy-davlatlar-tashkiloti-sammitidagi-nutqi_767959 (murojaat sanasi: 08.10.2026)

qismida qo‘llanishi tufayli ushbu formula chiqishning tugallanishini ham anglatadi.

Demak, bitta etiket birligi kontekstga qarab bir nechta vazifani bajarishi mumkin: mazkur misolda minnatdorlik bildirish va nutqni yakunlash vazifalari birlashgan. Shu jihat nutqiy etiket birliklarini faqat shakliga qarab emas, balki matndagi o‘rni va kommunikativ vazifasiga ko‘ra tasniflash zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil qilingan misollar asosida o‘zbek internet nashrlaridagi nutqiy etiket birliklarining quyidagi funksional xususiyatlarini ajratish mumkin.

1-jadval. *Nutqiy etiket birliklarining kommunikativ-pragmatik tasnifi*

Birliklar guruhi	Asosiy kommunikativ vazifa	Pragmatik xususiyati
murojaat	adresatga yuzlanish	hurmat, yaqinlik yoki rasmiy masofani ifodalash
salomlashuv	muloqotni boshlash	aloqa o‘rnatish va ijobiy ohang yaratish
minnatdorlik	ijobiy munosabatni bildirish	e’tibor yoki xizmatni qadrlash
uzr so‘rash	noqulay vaziyatga munosabat bildirish	afsuslanish va mas’uliyatni ifodalash
tabriklash	quvonchli voqea munosabati bilan murojaat qilish	ijobiy hissiyot va birdamlikni ifodalash
yakunlovchi formula	nutqni tugallash	minnatdorlik bildirish yoki kommunikativ aloqani yakunlash

Manba: ochiq internet materiallaridagi misollarning muallif tomonidan kontekstual tahlili asosida tuzilgan.

Jadvaldagi guruhlar funksional mezon asosida ajratilgan. Ular bir-biridan mutlaq chegaralar bilan ajralmaydi. Masalan, *Assalomu alaykum, muhtaram Farg‘ona ahli!* jumlasida salomlashuv va murojaat birgalikda qo‘llangan. *E’tiboringiz uchun rahmat* jumlasida esa minnatdorlik va yakunlash vazifalari birlashgan. Bunday holatlar nutqiy etiket birliklarining ko‘p funksiyali tabiatini namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek internet nashrlarida e’lon qilingan tanlangan nutq materiallari tahlili nutqiy etiket birliklarining kommunikativ vazifalari rang-barang ekanini ko‘rsatadi. Murojaat birliklari adresat bilan ijtimoiy munosabatni belgilashga, salomlashuv muloqotni boshlashga, minnatdorlik ijobiy munosabatni ifodalashga, uzr so‘rash noqulay vaziyatga munosabat bildirishga, tabriklash esa quvonchli voqea bilan bog‘liq ijobiy munosabatni yetkazishga xizmat qiladi. Nutqni yakunlovchi formulalar muloqotning tugallanganini bildirib, ayrim hollarda minnatdorlik mazmunini ham o‘zida birlashtiradi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, nutqiy etiket birliklarining pragmatik mazmunini faqat alohida so‘z yoki birikmaning lug‘aviy ma’nosi asosida belgilash yetarli emas. Ularning vazifasi kommunikativ vaziyat, adresat, so‘zlovchining maqsadi va matndagi o‘rni bilan uzviy bog‘liq. Shuningdek, internet nashrlarida e’lon qilingan rasmiy nutq va iqtiboslarni tahlil qilishda axborotni uzatayotgan nashr matni bilan iqtibos muallifining nutqini farqlash zarur.

Mazkur tahlil tanlangan ochiq manbalar doirasida amalga oshirilgani sababli, xulosalar barcha o‘zbek internet nashrlariga birdek tatbiq etilmaydi. Keyingi tadqiqotlarda turli internet nashrlari, janrlar va kommunikativ vaziyatlardan kengroq material to‘plash nutqiy etiket birliklarining qo‘llanish xususiyatlarini yanada chuqurroq yoritish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.

2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.

3. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085 (murojaat sanasi: 10.10.2026)

4. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Xalqaro xotin-qizlar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 06.03.2026. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-xalqaro-xotin-qizlar-kuniga-bagishlangan-tantanali-marosimdagi-nutqi_828525 (murojaat sanasi: 11.10.2026)

5. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Marg‘ilon shahridagi “Burhoniddin Marg‘inoniy” ilmiy-ma’rifiy va turizm majmuasining ochilish marosimidagi nutqi. 27.04.2026. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-margilon-shahridagi-burhoniddin-marginoniy-ilmiy-marifiy-va-turizm-majmuasining-ochilish-marosimidagi-nutqi_850405 (murojaat sanasi: 11.10.2026)

6. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning “Jamoat salomatligi va xavfsizligini ta’minlash maqsadida transmilliy narkotahdidlarga qarshi kurashish” mavzusidagi xalqaro forum ishtirokchilariga yo‘llangan nutqi. 20.04.2026. https://uza.uz/uz/posts/jamoat-salomatligi-va-xavfsizligini-taminlash-maqsadida-transmilliy-narkotahdidlarga-qarshi-kurashish-mavzusidagi-xalqaro-forum-ishtirokchilariga_846825 (murojaat sanasi: 11.10.2026)

7. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. Mask “jiddiy ogohlantirildi”mi? 25.07.2025. https://uza.uz/oz/posts/mask-jiddiy-ogohlantirildimi_742950 (murojaat sanasi: 09.10.2026)

8. O‘zbekiston Milliy axborot agentligi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Turkiy davlatlar tashkiloti sammitidagi nutqi. https://uza.uz/oz/posts/ozbekiston-respublikasi-prezidenti-shavkat-mirziyoyevning-turkiy-davlatlar-tashkiloti-sammitidagi-nutqi_767959 (murojaat sanasi: 08.10.2026)

IV SHO'BA
ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MATN NAZARIYASI VA TA'LIM USLUBIYATI MASALALARI

SINTAKTIK ALOQA VA SINTAKTIK MUNOSABATLARNING FARQLANISHI HAMDA STATIK-SINTAKTIK MUNOSABATNING NAZARIY TALQINI

Xoliqulova Gulchehra Yorqulovna,
Samarqand davlat chet tillari instituti,
O'zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o'qituvchisi

Annotatsiya: Maqolada o'zbek tilshunosligida sintaktik aloqa va sintaktik munosabat tushunchalarining nazariy talqini, ularning o'zaro bog'liqligi hamda farqli xususiyatlari tadqiq etiladi. Qo'shma so'zlar, turg'un birikmalar va frazeologik birliklarda komponentlararo munosabatning struktur hamda semantik barqarorlashuvi o'rganiladi.

Kalit so'zlar: sintaktik aloqa, sintaktik munosabat, statik-sintaktik munosabat, so'z birikmasi, qo'shma so'z, turg'un birikma, frazeologik birlik, struktur barqarorlik, semantik yaxlitlik.

Tilshunoslikda lisoniy birliklarning o'zaro bog'lanishi va ular orasida yuzaga keladigan munosabatlarni o'rganish til sistemasining ichki qonuniyatlarini aniqlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Til birliklari nutq jarayonida muayyan grammatik qonuniyatlar asosida birikib, turli sintaktik qurilmalarni hosil qiladi. Bunday qurilmalarning shakllanishida komponentlarning grammatik bog'lanishi, mazmuniy munosabati hamda sintaktik vazifasi muhim o'rin tutadi. Shu bois sintaktik birliklarning mohiyatini aniqlashda ularning tashqi grammatik shakli bilan bir qatorda, ichki mazmuniy munosabatlarini ham tadqiq etish zarur.

O'zbek tilshunosligida sintaktik aloqa va sintaktik munosabat masalalari A.G'ulomov, M.Asqarova, B.O'rinboyev, A.Berdialiyev, N.Mahmudov, A.Nurmonov kabi tilshunoslarning tadqiqotlarida yoritilgan. Mazkur olimlarning ilmiy qarashlarida sintaktik birliklarning tuzilishi, grammatik bog'lanish vositalari, komponentlararo munosabatlarning mazmuniy xususiyatlari va sintaktik qurilmalarning sistemaviy tabiati muhim tadqiqot obyekti sifatida qaralgan.

Sintaktik munosabatlar haqida fikr yuritishda, avvalo, sintaktik aloqa va sintaktik munosabat tushunchalarini o‘zaro farqlash lozim. Chunki bu ikki tushuncha bir-biri bilan uzviy bog‘langan bo‘lsa-da, sintaktik qurilmaning aynan bir tomonini ifodalamaydi. Sintaktik aloqa komponentlarning grammatik jihatdan bog‘lanishini bildirsa, sintaktik munosabat ana shu bog‘lanish orqali yuzaga keladigan grammatik-semantik munosabatni anglatadi.

A.Hojiyevning “Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati”da sintaktik aloqa va sintaktik munosabat alohida terminologik birliklar sifatida izohlangan [1]. Mazkur tushunchalarning farqlanishi sintaktik qurilmalarni shakliy va mazmuniy jihatdan tahlil qilish imkonini beradi. Bunda sintaktik aloqaning qanday grammatik vositalar yordamida shakllanganligi va mazkur aloqa asosida qanday sintaktik munosabat yuzaga kelganligi alohida aniqlanadi.

Ikki jildlik akademik “O‘zbek tili grammatikasi”ning ikkinchi jildida ham sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlarning o‘zaro farqlanishi masalasi yoritilgan. Akademik grammatikada sintaktik aloqa so‘z birikmasi va gap tarkibidagi komponentlarning grammatik bog‘lanishi bilan, sintaktik munosabat esa ularning o‘zaro grammatik ma’nosi va vazifasi bilan bog‘liq holda tavsiflanadi [2]. Sintaktik aloqa va sintaktik munosabat bir-birini taqozo qiluvchi hodisalar bo‘lsa-da, ularni aynanlashtirish nazariy jihatdan to‘g‘ri emas.

Sintaktik aloqaning shakllanishida kelishik va egalik qo‘shimchalari, shaxs-son shakllari, ko‘makchilar, so‘z tartibi va ohang kabi vositalar ishtirok etadi. Sintaktik munosabat esa ushbu vositalar yordamida bog‘langan komponentlar o‘rtasidagi mazmuniy-funksional munosabatni ifodalaydi. Shu bois bir xil grammatik vosita turli sintaktik munosabatlarni yuzaga chiqarishi yoki bir xil sintaktik munosabat turli grammatik vositalar yordamida ifodalanishi mumkin. Masalan, *bog‘ga kirdi, shaharga yo‘l oldi, singlisiga qaradi, ustoziga ishondi* birikmalarida komponentlar jo‘nalish kelishigi vositasida bog‘langan. Biroq ularning sintaktik munosabati bir xil emas. *Bog‘ga kirdi, shaharga yo‘l oldi* birikmalarida jo‘nalish kelishigidagi komponent harakatning yo‘nalishini bildirib, hol vazifasida kelgan. *Singlisiga qaradi, ustoziga ishondi* birikmalarida esa mazkur shakldagi komponent obyekt ma’nosini ifodalab, to‘ldiruvchi vazifasini bajargan. Komponentlarni bog‘lovchi grammatik vositaning bir xilligi ularning sintaktik munosabati ham bir xil bo‘lishini anglatmaydi.

Turli grammatik vositalar yordamida bir xil sintaktik munosabat yuzaga kelishi ham kuzatiladi. Masalan, *xatni yozdi, onasiga aytdi, do‘stidan so‘radi, masala haqida gapirdi* birikmalarida komponentlar tushum, jo‘nalish, chiqish kelishiklari va ko‘makchi yordamida bog‘langan. Ushbu birikmalarda obyektli munosabatning turli ko‘rinishlari ifodalangan. Bu esa sintaktik munosabatning xarakteri faqat grammatik aloqa vositalari bilan emas, balki komponentlarning leksik-semantik xususiyatlari bilan ham belgilanishini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilshunosligida sintaktik munosabatlar grammatik-semantik xususiyatlariga ko‘ra predikativ, obyektli, holli va atributiv munosabatlarga ajratib tavsiflanadi. Mazkur munosabatlarning har biri sintaktik qurilma tarkibidagi komponentlarning o‘zaro vazifaviy aloqadorligini ifodalaydi.

Predikativ munosabat gapning predikativ asosini tashkil etuvchi komponentlar o‘rtasida yuzaga keladi. Masalan, *bolalar o‘ynadi, talabalar qaytdilar, biz uchrashdik, u yozdi* kabi gaplarda ega va kesim o‘rtasidagi grammatik-semantik munosabat predikativ xarakterga ega. Bunday munosabat gapning kommunikativ birlik sifatida shakllanishi, fikrning voqelikka munosabati va predikativlik kategoriyasi bilan uzviy bog‘liqdir.

Obyektli munosabat harakat yoki holatning obyekti bilan uni boshqaruvchi komponent o‘rtasida yuzaga keladi. Masalan, *kitobni varaqlamoq, savolga javob bermoq, akasidan so‘ramoq, do‘sti bilan suhbatlashmoq* birikmalarida komponentlar turli grammatik vositalar yordamida bog‘langan bo‘lsa-da, ularning mazmuniy munosabatida obyektlilik belgisi mavjud.

Holli munosabat harakatning o‘rni, payti, tarzi, sababi, maqsadi va boshqa belgilarini ifodalovchi komponent bilan hokim komponent o‘rtasida yuzaga keladi. Masalan, *ertalab jo‘namoq, uyga qaytmoq, sekin gapirmoq, ishtiyoq bilan ishlamoq, dam olish uchun bormoq* birikmalarida holli munosabatning turli mazmuniy ko‘rinishlari namoyon bo‘ladi.

Atributiv munosabat predmetning belgi-xususiyati, miqdori, qarashliligi yoki boshqa aniqlovchi xususiyatini ifodalovchi komponent bilan aniqlanmish o‘rtasida shakllanadi. Masalan, *serhosil dala, qadimiy shahar, beshta daftar, talabaning kitobi, bizning mahallamiz* birikmalarida atributiv munosabat mavjud. Mazkur birikmalarda komponentlar turli grammatik vositalar yordamida bog‘langan bo‘lsa-da, ularning umumiy xususiyati aniqlovchilik munosabatining ifodalanishidir.

Sintaktik munosabatlarni aniqlashda grammatik shakl bilan mazmuniy munosabat o‘rtasidagi nomuvofiqlik holatlariga ham e’tibor qaratish zarur. Masalan, *ukasi bilan uchrashdi, pichoq bilan kesdi, quvonch bilan kutib oldi* birikmalarida bir xil *bilan* ko‘makchisi ishtirok etgan. Biroq birinchi misolda obyektga yo‘nalgan munosabat, ikkinchisida vosita, uchinchisida esa harakatning tarzi ifodalangan. Demak, bir xil ko‘makchining mavjudligi komponentlararo sintaktik munosabatning ham bir xil bo‘lishini ta’minlamaydi.

N.Mahmudov va A.Nurmonovning nazariy grammatikaga oid tadqiqotlari hamda A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Ahmedov va S.Solixo‘jayevalarning “O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi” asari sintaktik qurilmalarning shakliy va mazmuniy tomonlarini o‘zaro aloqadorlikda o‘rganish uchun muhim nazariy manbalardir [7,8].

Sintaktik aloqa va sintaktik munosabatning farqlanishi komponentlararo munosabatlarni ikki jihatdan tadqiq etish imkonini beradi. Birinchisi, komponentlarning qanday grammatik vositalar yordamida bog‘langanligini aniqlash bo‘lsa, ikkinchisi, mazkur bog‘lanish orqali qanday grammatik-semantik munosabat ifodalanganligini belgilashdan iborat.

Sintaktik munosabatlarning mazmuniy-funksional turlarini aniqlash ularning barcha xususiyatlarini to‘liq ochib bermaydi. Chunki sintaktik qurilmalar nutqda erkin shakllanishi yoki muayyan lisoniy birlik tarkibida barqarorlashgan holda mavjud bo‘lishi mumkin. Bu holat komponentlararo munosabatlarning erkinlik va barqarorlik xususiyatlarini ham alohida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi. Masalan, *yangi bino, baland bino, zamonaviy bino, qadimiy bino* birikmalarida atributiv munosabat saqlangan holda aniqlovchi komponentning leksik tarkibi o‘zgaradi. M*aqolani o‘qimoq, hikoyani o‘qimoq, romanni o‘qimoq* birikmalarida obyektli munosabat saqlangan holda tobe komponent turli leksik birliklar bilan ifodalanadi. Bunday birikmalar nutq jarayonida muayyan sintaktik model asosida erkin hosil qilinadi.

Erkin sintaktik qurilmalarda komponentlarning birikish imkoniyati tilning grammatik va semantik qonuniyatlari bilan belgilanadi. Bunda komponentlardan birini boshqa mos birlik bilan almashtirish natijasida yangi sintaktik qurilma hosil bo‘ladi. Shu sababli erkin sintaktik birikmalarning asosiy xususiyatlaridan biri komponentlarning nisbiy mustaqilligi va leksik tanlanish imkoniyatining ochiqligidir, Tilda komponentlarining leksik tarkibi va o‘zaro munosabati muayyan darajada

barqarorlashgan qurilmalar ham mavjud. Bunday birliklarda komponentlarning almashtirilish imkoniyati cheklanadi, ularning o‘zaro birikishi odatiy tus oladi yoki butun qurilma yaxlit ma’noni ifodalaydi.

Masalan, *qaror qabul qilmoq* birikmasi bilan *kitob o‘qimoq* birikmasini qiyoslash mumkin. Har ikki qurilmada fe’l bilan bog‘langan ot komponenti mavjud. Biroq *kitob o‘qimoq* birikmasida obyektni ifodalovchi komponentni grammatik va semantik imkoniyatlar doirasida boshqa so‘z bilan erkin almashtirish mumkin. *Qaror qabul qilmoq* birikmasida esa komponentlarning o‘zaro tanlanishi odatiylashgan bo‘lib, mazkur qurilma muayyan yaxlit mazmunni ifodalovchi turg‘un leksik birikuv sifatida qo‘llanadi.

Komponentlararo munosabatning barqarorlashuvi frazeologik birliklarda yanada murakkab xususiyat kasb etadi. Masalan, *ko‘zini yumdi* qurilmasi bevosita ma’noda qo‘llanganda erkin sintaktik birikma sifatida talqin qilinadi. Biroq mazkur qurilma “vafot etdi” ma’nosida ishlatilganda frazeologik birlik xususiyatini namoyon qiladi. Birinchi holatda butun qurilmaning ma’nosi komponentlarning alohida leksik ma’nolari asosida shakllansa, ikkinchi holatda umumiy ma’no komponentlarning bevosita lug‘aviy ma’nolari yig‘indisiga teng bo‘lmaydi.

Frazeologik birliklarning mazkur xususiyati xalqaro tilshunoslikda ham maxsus tadqiq etilgan. Jumladan, M.Svensson turg‘un ifodalarning semantik yaxlitligini o‘rganishda ma’noning tarkibiy qismlardan kelib chiqishi yoki chiqmasligi masalasi murakkab nazariy hodisa ekanini ta’kidlaydi. Tadqiqotchi motivlanganlik va motivlanmaganlik, semantik shaffoflik va xiralik, tahlil qilinuvchanlik va tahlil qilinmaslik, to‘g‘ri va ko‘chma ma’no kabi qarama-qarshi belgilarni farqlaydi [9, 81–93-b.].

Mazkur yondashuv frazeologik birliklarning semantik yaxlitligini mutlaq hodisa sifatida baholash to‘g‘ri emasligini ko‘rsatadi. Chunki ayrim turg‘un birliklarning umumiy ma’nosi tarkibiy qismlarning leksik ma’nolari orqali qisman izohlanishi mumkin bo‘lsa, boshqalarida mazkur bog‘liqlik ancha xiralashgan bo‘ladi.

Ch.Hümmer ham frazeologik birliklarning semantik xususiyatlarini korpus materiallari asosida tadqiq etib, idiomatiklik, motivlanganlik va ekspressivlik belgilarining turli darajada namoyon bo‘lishini ko‘rsatadi. Olim frazeologik birliklarning mazkur xususiyatlarini ularning nutqiy qo‘llanishi va kontekstual munosabatlari asosida tahlil qiladi [10].

Ushbu nazariy qarashlar komponentlararo munosabatning barqarorlashuvi hamda butun qurilmaning semantik yaxlitlashuvi o‘zaro

bog‘liq bo‘lsa-da, ularni aynan bir hodisa sifatida baholash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Chunki struktur barqarorlik komponentlarning leksik tarkibi va o‘zaro birikish imkoniyatiga, semantik yaxlitlik esa butun qurilma ma’nosining tarkibiy qismlar ma’nolari bilan munosabatiga daxldordir.

Sintaktik munosabatlarni nafaqat grammatik-semantik turlariga ko‘ra, balki komponentlararo munosabatning erkin yoki barqarorlashgan holatda namoyon bo‘lishi jihatidan ham tadqiq etish maqsadga muvofiq. Mazkur yondashuv statik-sintaktik munosabat tushunchasining nazariy mohiyatini izohlash imkonini beradi.

Statik-sintaktik munosabat deganda komponentlar o‘rtasidagi sintaktik asosga ega munosabatning muayyan lisoniy qurilma tarkibida barqarorlashuvi, komponentlarning erkin birikish imkoniyati cheklanishi hamda ushbu munosabatning struktur yoki semantik yaxlitlik shakllanishida ishtirok etishi bilan tavsiflanadigan holatni tushunish mumkin.

Bunda statik-sintaktik munosabat an’anaviy sintaktik munosabatlarning mustaqil mazmuniy turi sifatida emas, balki komponentlararo munosabatning barqarorlashish xususiyatini ifodalovchi nazariy tushuncha sifatida talqin qilinadi.

Chunki predikativ, obyektli, holli va atributiv munosabatlar komponentlarning grammatik-semantik vazifasini ifodalasa, statiklik belgisi mazkur munosabatning muayyan lisoniy qurilma tarkibida qanday holatda mavjudligini tavsiflaydi. Shunday ekan, sintaktik munosabatning mazmuniy-funksional turi bilan uning barqarorlashish darajasi turli tasnifiy mezonlarga mansubdir.

Masalan, *baland bino* birikmasida atributiv munosabat erkin sintaktik qurilma tarkibida yuzaga keladi. *Temiryo‘l* qo‘shma so‘zida esa tarkibiy asoslar o‘rtasidagi semantik munosabat yaxlit nominativ birlik tarkibida namoyon bo‘ladi. Birinchi holatda komponentlar mustaqil leksik birliklar sifatida erkin sintaktik birikma hosil qilsa, ikkinchi holatda ular yaxlit leksik birlikning tarkibiy asoslariga aylangan.

Bunday farqlanishni sintaktik asos bilan natijaviy lisoniy maqomning o‘zaro munosabati orqali izohlash mumkin. Biroq qo‘shma so‘z tarkibidagi har qanday semantik munosabatni bevosita tarixiy sintaktik aloqa natijasi sifatida baholash to‘g‘ri emas. Shu qo‘shma so‘zlarni statik-sintaktik munosabat nuqtayi nazaridan tadqiq etishda ularning hozirgi strukturasi bilan tarixiy derivatsion shakllanishini farqlash zarur.

Turg‘un birikmalarda esa komponentlar o‘rtasidagi sintaktik munosabat nisbatan aniq saqlangan holda, ularning leksik tanlanish imkoniyati cheklanishi mumkin. Masalan, *xulosa chiqarmoq, qaror qabul qilmoq, yordam ko‘rsatmoq* kabi birikmalarda ot va fe’l komponentlari grammatik jihatdan bog‘langan bo‘lsa-da, ularning birikishi odatiylashgan va nisbatan barqaror xarakterga ega.

Frazeologik birliklarda komponentlararo munosabatning barqarorlashuvi ko‘pincha semantik yaxlitlashuv bilan birgalikda kuzatiladi. Masalan, *boshi osmonga yetdi, og‘zi qulog‘ida, ko‘ngli tog‘dek ko‘tarildi* kabi birliklarning tashqi grammatik tuzilishi sintaktik qurilma shaklida namoyon bo‘lsa-da, ularning umumiy ma’nosi tarkibiy qismlarning bevosita lug‘aviy ma’nolari orqali to‘liq izohlanmaydi. Misollar statik-sintaktik munosabatning barcha birliklarda bir xil darajada namoyon bo‘lmasligini ko‘rsatadi. Qo‘shma so‘zlarda leksik va nominativ yaxlitlik, turg‘un birikmalarda struktur hamda leksik tanlanish barqarorligi, frazeologik birliklarda esa semantik yaxlitlashuv muhim ahamiyat kasb etadi.

Statik-sintaktik munosabatni aniqlashda komponentlar o‘rtasidagi sintaktik asosning mavjudligi, leksik tanlanish imkoniyatining cheklanishi, struktur barqarorlik, semantik yaxlitlik va butun qurilmaning lisoniy maqomi kabi mezonlarni o‘zaro aloqadorlikda qo‘llash lozim. Bunda mazkur belgilarning barchasi har bir birlikda bir xil darajada namoyon bo‘lishi shart emas.

Statik-sintaktik munosabatning nazariy ahamiyati uning sintaktik asosga ega birliklarning boshqa lisoniy sathlar bilan munosabatini o‘rganish imkonini berishida ham namoyon bo‘ladi. Chunki ayrim sintaktik qurilmalar barqarorlashuv jarayonida leksik yoki frazeologik yaxlitlik xususiyatini kasb etishi mumkin. Bunday holatlarda birlikning ichki strukturasi bilan uning umumiy lisoniy vazifasi o‘rtasida muayyan farqlanish yuzaga keladi.

Masalan, erkin so‘z birikmasi sintaktik model asosida shakllansa, uning leksiklashuvi natijasida yaxlit nominativ birlik, frazeologiklashuvi natijasida esa yaxlit ko‘chma ma’noli birlik yuzaga kelishi mumkin. Biroq mazkur jarayonlarni har bir birlikning tarixiy shakllanishi bilan bog‘liq holda alohida tekshirish talab etiladi.

Bu holat sintaktik munosabatlarning gomogen va geterogen sistemalarda namoyon bo‘lishini o‘rganish uchun ham nazariy imkoniyat yaratadi. Bunda gomogenlik va geterogenlik komponentlarning oddiy

miqdoriy birikishi bilan emas, balki ularning sathga mansubligi, komponentlararo munosabatning tabiati hamda hosil bo‘lgan butunlikning lisoniy maqomi bilan bog‘liq holda belgilanadi.

Sintaktik aloqa va sintaktik munosabat bir-biri bilan uzviy bog‘langan, biroq mohiyatan farqli hodisalardir. Sintaktik aloqa komponentlarning grammatik bog‘lanishini, sintaktik munosabat esa ular o‘rtasidagi grammatik-semantik munosabatni ifodalaydi. Sintaktik munosabatlarning turini aniqlashda grammatik shakl bilan bir qatorda, komponentlarning leksik-semantik xususiyatlari va sintaktik vazifalarini ham hisobga olish zarur.

Sintaktik munosabatlarning erkin va barqarorlashgan holatlarini farqlash ularning lisoniy sistemadagi xususiyatlarini chuqurroq o‘rganish imkonini beradi. Statik-sintaktik munosabat komponentlar o‘rtasidagi sintaktik asosga ega munosabatning muayyan lisoniy qurilma tarkibida barqarorlashgan holatini tavsiflovchi nazariy tushuncha sifatida talqin qilinishi mumkin. Qo‘shma so‘zlar, turg‘un birikmalar va frazeologik birliklarning komponentlararo munosabatlari, struktur-semantik yaxlitligi hamda lisoniy sistemadagi o‘rnini qiyosiy tadqiq etishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.
2. O‘zbek tili grammatikasi. Ikki tomlik. II tom. Sintaksis. – Toshkent: Fan, 1976. – 560 b.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.
4. O‘rinboyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili so‘z birikmasi va sodda gap sintaksisidan leksiyalar. – Toshkent, 1990.
5. Berdialiyev A. O‘zbek tili ergash gapli qo‘shma gaplarida sintaktik aloqa va sintaktik munosabatlar. – Toshkent, 1993.
6. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995.
7. Nurmonov A., Mahmudov N., Ahmedov A., Solixo‘jayeva S. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992. – 292.
8. Svensson M. A Very Complex Criterion of Fixedness: Non-compositionality // Phraseology: An Interdisciplinary Perspective / Ed. by S. Granger, F. Meunier. – Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company, 2008. – P. 81–93. – DOI: 10.1075/z.139.10sve.
9. Hümmer Ch. Semantische Besonderheiten phraseologischer

SO‘ROQ GAPLARNING JAHON VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI O‘RNI

Rahmatova Gulnoza

Annotatsiya. Mazkur maqolada so‘roq gaplarning jahon va o‘zbek tilshunosligidagi o‘rni, o‘rganilish tarixi hamda lingvistik xususiyatlari tahlil qilinadi. So‘roq gaplar tilning muhim sintaktik birliklaridan biri sifatida so‘zlovchining muayyan axborotga bo‘lgan ehtiyojini, kommunikativ maqsadini va suhbatdoshga munosabatini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi. Jahon tilshunosligida so‘roq gaplarning grammatik, semantik, kommunikativ-pragmatik va intonatsion xususiyatlari turli nazariy yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. O‘zbek tilshunosligida esa so‘roq gaplarning turlari, grammatik shakllari, so‘roq yuklamalari, intonatsiyasi va nutqdagi funksional xususiyatlari alohida o‘rganilgan. Maqolada so‘roq gaplarning umumiy va o‘ziga xos jihatlari, ularning kommunikativ vazifalari hamda zamonaviy lingvistik tadqiqotlardagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so‘zlar: so‘roq gap, sintaksis, jahon tilshunosligi, o‘zbek tilshunosligi, kommunikativ funksiya, pragmatika, intonatsiya, so‘roq yuklamalari, qiyosiy tahlil.

Darhaqiqat, so‘roq gaplar tilning kommunikativ-sintaktik bo‘limida muhim o‘rin egallaydigan gap turlaridan biri hisoblanadi. Ular, avvalambor, so‘zlovchining noma’lum bo‘lgan axborotni aniqlash, suhbatdoshdan ma’lum bir javob olish yoki muloqot jarayonini davom ettirishga bo‘lgan ehtiyojini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, so‘roq gaplarning asosiy vazifasi faqat axborot olish bilan chegaralanmaydi. Muayyan nutqiy vaziyatda ular tasdiq, inkor, shubha, taajjub, norozilik, iltimos, taklif, ogohlantirish kabi qo‘shimcha kommunikativ ma’nolarni ham yuklab kelishi mumkin. Zamonaviy lingvistik tadqiqotlarda so‘roq gaplarning sintaktik tuzilishi bilan bir qatorda, ularning semantik, pragmatik va kommunikativ xususiyatlariga ham katta e’tibor qaratilmoqda.

Jahon tilshunosligida so‘roq gaplarni o‘rganish bir qancha darlarga ega. Dastlab so‘roq gaplar asosan grammatik va mantiqiy jihatdan qo‘llanilgan bo‘lsa, keyinchalik ularning nutqiy faoliyatdagi o‘rni, kommunikativ maqsadi va pragmatik xususiyatlari ham keng o‘rganila boshlandi. Ayniqsa, nutq aktlari nazariyasining shakllanishi so‘roq gaplarni yangi nuqtayi nazardan tadqiq qilish imkonini berdi. J.L.Austin va

J.R.Searle tomonidan rivojlantirilgan nutq aktlari nazariyasida til birliklari orqali ma’lum bir harakat bajarilishi ta’kidlanadi. Searle nutq aktlarini assertivlar, direktivlar, komissivlar, ekspressivlar va deklaratsiyalarga ajratadi. So‘roq aktlari, xususan, tinglovchidan ma’lum axborotni olishga qaratilgan direktiv xususiyatga ega nutqiy harakatlar sifatida talqin qilinadi. [7;198]

So‘roq gaplarning lingvistik tadqiqotida “interrogative” va “question” tushunchalarini farqlash ham muhimdir. “Interrogative” grammatik shakl yoki gap turini anglatsa, “question” ushbu grammatik shaklning muayyan kommunikativ vaziyatdagi mazmuni va nutqiy qo‘llanishini ifodalashi mumkin. Jonathan Ginzburgning savollar haqidagi bibliografik sharhida so‘roq konstruksiyalari semantika, pragmatika va sintaksis kesishmasida o‘rganilishi qayd etiladi. Ayniqsa, XX asrning oxiridan boshlab savollarning muloqotdagi pragmatik vazifalari, kontekstni shakllantirishdagi roli va interaktiv xususiyatlari alohida tadqiqot yo‘nalishiga aylangan. [2;46]

So‘roq gaplarning pragmatik xususiyatlarini tushuntirishda gapning grammatik shakli va uning real muloqotdagi vazifasi o‘rtasidagi munosabat muhim ahamiyatga ega. Bir xil so‘roq shakli turli vaziyatlarda turlicha kommunikativ ma’no berishi mumkin. Masalan, “Siz ham o‘qituvchimi?” shaklan so‘roq gap bo‘lsa-da, kontekstga qarab oddiy axborot olish, suhbatdoshni mavqeyini aniqlash yoki uning savolga munosabatini aniqlash ma’nolarini ifodalashi mumkin. Demak, so‘roq gapning mazmunini faqat uning sintaktik shakli asosida emas, balki nutq vaziyati, so‘zlovchining maqsadi va tinglovchining kommunikativ mavqeyi bilan birgalikda tahlil qilish lozim.

Zamonaviy tadqiqotlarda so‘roq gaplar faqat “ha” yoki “yo‘q” javobini talab qiluvchi konstruksiyalar sifatida chegaralanmaydi. Ular ochiq savollar, tasdiqni kutuvchi savollar, maxsus so‘roqlar, tanlovli savollar va boshqa kommunikativ shakllarga ajratilishi mumkin. Fiengoning tadqiqotida ochiq savollar va tasdiqni kutuvchi savollar o‘rtasidagi farq hamda so‘roq aktining turli ko‘rinishlari batafsil ko‘rib chiqiladi. [8; 45]

So‘roq gaplarning yana bir muhim jihati ularning intonatsion xususiyatlari bilan bog‘liq. Og‘zaki nutqda ohang so‘roq mazmunini shakllantirish va tinglovchiga yetkazishda muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi. Biroq intonatsiyaning xususiyati barcha tillarda bir xil emas. So‘roq gaplarning fonologik va intonatsion qurilishi muayyan tilning grammatik

tizimi va nutqiy an’analariga bog‘liq. Shu sababli so‘roq gaplarni qiyosiy o‘rganishda grammatik shakl bilan bir qatorda, intonatsiya va pragmatik kontekstni ham hisobga olish zarur.

O‘zbek tilshunosligida so‘roq gaplar gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlaridan biri sifatida sintaktik jihatdan tadqiq etilgan. An’anaviy grammatik qarashlarda gaplar kommunikativ maqsadiga ko‘ra darak, so‘roq va buyruq gaplarga ajratiladi. So‘roq gap so‘zlovchiga noma’lum bo‘lgan narsa, belgi, voqea-hodisa yoki harakat haqida ma’lumot olish maqsadida qo‘llanadigan gap sifatida izohlanadi. Shu bilan birga, so‘roq gaplar faqat sof so‘roq mazmunini emas, balki taajjub, gumon, shubha kabi ma’nolarni ham ifodalashi mumkin. [2, 32]

O‘zbek tilida so‘roq gaplarning shakllanishida -mi so‘roq yuklamasi muhim grammatik vositalardan biridir. Masalan: “Sen bugun darsga borasanmi?”, “U kitobni o‘qidimi?” kabi gaplarda -mi yuklamasi gapga so‘roq mazmunini beradi. Bunday holatda gapning asosiy so‘z tartibi saqlanib qoladi. Ingliz tilida esa umumiy so‘roq gaplarni hosil qilishda yordamchi fe’lning ega oldiga chiqishi, ya’ni inversiya muhim grammatik vositalardan biridir: *She is coming → Is she coming?* O‘zbek tilida esa so‘roq yuklamasi gap oxirida qo‘llanib, so‘roq mazmunini shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

O‘zbek tilidagi maxsus so‘roq gaplar kim, nima, qaysi, qayer, qachon, qanday, nega, nima uchun kabi so‘roq birliklari yordamida shakllanadi. Masalan: “Siz qayerda o‘qigansiz?”, “U qachon yetib keladi?”, “Bu kitobni kim oldi?”. Ushbu gaplarda so‘zlovchi muayyan predmet, shaxs, joy, vaqt yoki sabab haqida aniq axborot olishni ko‘zlaydi.

So‘roq gaplarning yana bir turi alternativ yoki tanlovli so‘roqlardir. Bunday gaplarda suhbatdoshga ikki yoki undan ortiq variantdan birini tanlash imkoniyati beriladi: “Siz choy ichasizmi yoki qahva?” Bunday konstruksiyalar muloqot jarayonida javob variantlarini chegaralash va kerakli axborotni aniqroq olish vazifasini bajaradi.

O‘zbek tilshunosligida so‘roq gaplarning shakl va mazmun munosabati ham alohida ahamiyatga ega. Ayrim tadqiqotlarda so‘roq gap shakli orqali darak yoki buyruq mazmunining ham ifodalanishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Masalan, “Derazani yopib qo‘ymaysizmi?” gapining grammatik shakli so‘roq bo‘lsa-da, muayyan kontekstda u oddiy savol emas, balki muloyim iltimos ma’nosini anglatishi mumkin. Bu holat so‘roq gaplarning grammatik shakli va kommunikativ-pragmatik mazmuni har doim ham to‘liq mos kelmasligini ko‘rsatadi. [6; 22-31]

So‘roq gaplarning asosiy kommunikativ vazifasi axborot olishdan iborat bo‘lsa-da, real nutqda ularning funksional imkoniyatlari ancha kengdir. Birinchidan, so‘roq gaplar suhbatdoshdan noma’lum axborotni olishga xizmat qiladi. Ikkinchidan, ular suhbatni boshlash yoki davom ettirish vositasi sifatida qo‘llanadi. Uchinchidan, so‘roq shakli orqali bilvosita iltimos, taklif yoki buyruq ifodalanishi mumkin.

Masalan, “Shkafni yopib qo‘ymaysizmi?” gapida so‘zlovchi aslida suhbatdoshdan “shkafni yopish” harakatini bajarishni kutishi mumkin. Shuningdek, “Bugun biz bilan yig‘ilishga borasizmi?” gapida so‘roq mazmuni bilan bir qatorda taklif ma’nosi ham yuzaga kelishi ehtimol. Demak, so‘roq gapning pragmatik mazmunini aniqlashda faqat grammatik shakl emas, balki vaziyat, ishtirokchilarning o‘zaro munosabati va umumiy kontekst ham hisobga olinadi.

Ritorik so‘roq gaplar ham pragmatik jihatdan alohida ahamiyatga ega. Ritorik so‘roqda so‘zlovchi ko‘pincha real javobni kutmaydi, balki muayyan fikrni ta’kidlash, hissiy munosabatni kuchaytirish yoki tinglovchini mulohaza yuritishga undashni maqsad qiladi. Masalan, “Buni kim ham eslab qolardi?” gapida so‘zlovchi javob olishdan ko‘ra, voqeaning xotirada qolmasligini ta’kidlamoqda.

Jahon tilshunosligida ham so‘roq gaplarning bunday ko‘p funksiyaliligi qayd etiladi. Gapning grammatik turi va uning nutqiy akti o‘rtasida qat’iy bir-biriga tenglik mavjud emas: so‘roq shakli ayrim kontekstlarda iltimos, murojaat yoki buyruq kabi boshqa nutqiy vazifalarni ham bajarishi mumkin. Bunday holat grammatik shakl va pragmatik vazifaning o‘zaro munosabatini ko‘rsatadi.

O‘zbek va ingliz tillarida so‘roq gaplarning umumiy kommunikativ maqsadi - axborot olish va muloqotni tashkil etish - jihatidan o‘xshashlik mavjud. Biroq ularning grammatik shakllanishida sezilarli farqlar ko‘zga tashlanadi. Ingliz tilida umumiy so‘roq gaplarda yordamchi fe’l va ega o‘rtasidagi inversiya asosiy vositalardan biri hisoblanadi. O‘zbek tilida esa gapning asosiy so‘z tartibi odatda saqlanadi va -mi kabi so‘roq yuklamalari muhim grammatik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Har ikki tilda maxsus so‘roq birliklari mavjud bo‘lib, ular shaxs, predmet, joy, vaqt, sabab va usul haqidagi ma’lumotlarni aniqlashga xizmat qiladi. Biroq ularning gap tarkibidagi joylashuvi va grammatik shakllanishi tillarning sintaktik tizimiga bog‘liq. Ingliz tilida *who, what, where, when, why, how* kabi birliklar, o‘zbek tilida esa *kim, nima, qayer, qachon, nega, qanday* kabi birliklar faol qo‘llanadi.

Xulosa qilib aytganda, so‘roq gaplar jahon va o‘zbek tilshunosligida sintaksis, semantika, pragmatika, kommunikativ lingvistika va nutq aktlari nazariyasi kesishmasida o‘rganiladigan muhim til hodisasidir. Ularning tadqiqi faqat grammatik shakllarni aniqlash bilan cheklanmay, so‘roq gaplarning real nutqdagi vazifalarini, kommunikativ niyatni, kontekstni va milliy-madaniy xususiyatlarni ham hisobga olishni talab qiladi. Shu nuqtayi nazardan, o‘zbek va ingliz tillaridagi so‘roq gaplarni qiyosiy-pragmatik jihatdan o‘rganish zamonaviy tilshunoslik uchun muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ahmedov A. Hozirgi zamon o‘zbek tilida so‘roq gaplar. – Toshkent, 1965. – 218 b.
2. Ahmedov A. O‘zbek tilida gapning kommunikativ turlari. – Toshkent: Fan, 1979. – 170 b.
3. G‘ulomov A., Asqarova M. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
4. Mahmudov N., Nurmonov A. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 149 b.
5. Nurmonov A., Mahmudov N. va boshqalar. O‘zbek tilining mazmuniy sintaksisi. – Toshkent: Fan, 1992.
6. Trotzke A. Non-Canonical Questions. – Oxford: Oxford University Press, 2023. – 213 p.
7. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
8. Hudson R. A. “The Meaning of Questions. Language.
9. Abdurahmonov G‘., Sulaymonov A., Xoliqov X., Omonurdiyev J. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis. – Toshkent, 1978.
10. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. – Toshkent, 1976.
11. Abdurahmonov G‘. O‘zbek tili grammatikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1996. – 248 b.

BADIIY MATNDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING USLUBIY FUNKSIYASI

Abdurahmonova Sevinch Sherzod qizi
SamDCHTI Ingliz tili fakulteti
1-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Holikulova Gulchexra Yorqulovna

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy matnda frazeologik birliklarning tutgan o‘rni,ularning uslubiy imkoniyatlari hamda badiiy obraz yaratish,qahramonlarning ruhiy holatini ochib berish, muallif munosabatini ifodalash va matnning ta’sirchanligini oshirishdagi ahamiyati yoritiladi. Frazeologik birliklarning xalq tafakkuri, milliy dunyoqarash va madaniy qadriyatlar bilan aloqasi tahlil qilinadi. Shuningdek, ularning kontekstda yangi ma'no kasb etishi, emotsional-ekspressiv xususiyatlari hamda badiiy nutqning o‘ziga xosligini ta'minlashdagi roli misollar asosida izohlanadi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, badiiy matn, uslubiy funksiya, obrazlilik, emotsional-ekspressivlik, ,milliy kolorit,badiiy tasvir,muallif uslubi.

Badiiy adabiyot inson qalbining eng nozik kechinmalarini so‘z orqali ifodalovchi,hayotning murakkab manzaralarini obrazlar vositasida gavdalantiruvchi san’at turidir. Badiiy matnning o‘quvchi qalbiga yetib borishi,uning xotirasida uzoq vaqt saqlanib qolishi va kuchli taassurot uyg‘otishida til vositalarining o‘rni beqiyos. Ana shunday vositalar orasida frazeologik birliklar alohida ahamiyat kasb etgan holda faqatgina oddiy so‘z birikmasi bo‘lib qolmay, xalqning ko‘p asrlik tajribasi, hayotiy kuzatishlari, ruhiy kechinmalari va milliy tafakkurini o‘zida mujassam etadi. Tasavvur qilaylik, yozuvchi qahramonning qattiq qo‘rqqanini ifodalamoqchi. U shunchaki “U qo‘rqdi” deb yozishi mumkin. Biroq “Uning yuragi orqasiga tortib ketdi” kabi ibora qahramonning qo‘rquvini yanada jonli va ta’sirchan tasvirlaydi. Birinchi ifoda voqea haqida xabar bersa, ikkinchisi o‘quvchining tasavvurida muayyan ruhiy holatni gavdalantiradi. Frazeologik birliklarning badiiy qudrati ham aynan shunda: ular oz so‘z bilan keng ma’no,kuchli hissiyot va jonli manzara yaratishga xizmat qiladi.

Frazeologizmlar badiiy matnning nafaqat lug‘aviy boyligini, balki estetik qiymatini ham belgilaydi. Ular orqali qahramonning xarakteri ochiladi, uning ijtimoiy muhiti namoyon bo‘ladi, milliy ruh va xalqona

ohang yuzaga chiqadi. Shu sababli badiiy matnda frazeologik birliklarning uslubiy funksiyasini o‘rganish tilshunoslik va adabiyotshunoslikning muhim masalalaridan biri hisoblanadi. Frazeologik birliklar tarkibidagi so‘zlar o‘zaro barqaror munosabatga kirishib,ko‘pincha umumiy ko‘chma ma’no ifodalovchi,nutqda tayyor holda qo‘llaniladigan til birliklaridir. Masalan, “ko‘ngli tog‘dek ko‘tarilmoq”, “boshi osmonga yetmoq”, “tepa sochi tikka bo‘lmoq”, “og‘ziga talqon solmoq”, “yuragi dov bermaslik” kabi iboralar o‘zbek tilining obrazli va ta’sirchan ifoda imkoniyatlarini namoyon etadi.

Frazeologik birliklarning tabiatini o‘rganishda rus tilshunosi V.V.Vinogradov tomonidan ishlab chiqilgan frazeologik tasnif alohida ahamiyatga ega[1]. Olim frazeologik birliklarni ma’no yaxlitligi hamda tarkibiy qismlarining o‘zaro munosabatiga ko‘ra tasniflab, ularning semantik xususiyatlarini aniqlashga muhim hissa qo‘shgan. Mazkur yondashuv frazeologizmlarning badiiy matndagi vazifalarini o‘rganishda ham nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi. Shuni ta‘kidlash lozimki, frazeologik birliklarning uslubiy imkoniyatlarini tahlil qilishda ularning semantik xususiyatlari, tarkibiy barqarorligi va kontekst bilan munosabatini hisobga olish lozim.

O‘zbek tilshunosligi ham frazeologik birliklarning lingivistik xususiyatlarini o‘rganish masalasiga alohida e’tibor qaratgan. Xususan, Sh.Rahmatullayev o‘zbek frazeologiyasining shakllanishi va rivojlanishiga katta hissa qo‘shgan olimlardan biri hisoblanadi[2]. Uning frazeologik birliklarning ma’no xususiyatlari, tarkibiy tuzilishi va lug‘aviy tabiati bilan bog‘liq tadqiqotlari o‘zbek tilidagi iboralarni ilmiy jihatdan o‘rganishda muhim o‘rin tutadi. Olimning frazeologiyaga oid qarashlari badiiy matnda qo‘llangan iboralarning semantik mohiyatini anglash, ularning oddiy so‘z birikmalaridan farqli jihatlarini belgilash hamda nutqiy vaziyatdagi vazifalarini izohlash uchun nazariy asos yaratadi. Badiiy matnda frazeologik birliklarning eng muhim uslubiy funksiyalaridan biri obrazlilikni ta’minlash hisoblanadi. Yozuvchi muayyan voqea yoki holatni oddiy so‘zlar orqali ifodalash o‘rniga xalq tilida mavjud bo‘lgan obrazli iboralardan foydalanish orqali tasvirning ta’sirchanligini oshiradi. Masalan, “yuragi orqasiga tortmoq”, “ko‘ziga dunyo tor ko‘rinmoq”, “boshiga ko‘tarmoq”, “og‘ziga talqon solmoq” kabi frazeologik birliklar insonning qo‘rquvi, ruhiy iztirobi, shovqin-suron yoki sukut holatini obrazli tarzda ifodalash imkonini beradi[3,4]. Frazeologik birliklarning yana bir muhim jihati shundaki, ular badiiy matnda kinoya, yumor va

satira yaratishda ham samarali qo‘llanadi. Insonning kamchiliklarini to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytish ba’zan kutilgan badiiy natijani bermaydi. Biroq xalq tilidagi obrazli iboralar yordamida qahramonning salbiy xususiyatlarini ochish, uning xatti-harakatlarini kulgili yoki tanqidiy tarzda ko‘rsatish mumkin [5,6]. Ingliz tilidagi to lose one's head frazeologizmi ham vaziyatga qarab o‘zini yo‘qotmoq, sarosimaga tushmoq ma’nolarini ifodalaydi. She lost her head when she heard the news jumlasida mazkur birlik qahramonning kutilmagan vaziyatdagi ruhiy beqarorligini ifodalashga xizmat qiladi [7]. Shuningdek, J.Layonzning semantika haqidagi tadqiqotlari hamda G.Lakoff va M.Jonsonning konseptual metafora nazariyasi frazeologik birliklarning ma'no hosil qilish mexanizmlarini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi [8]. Lakoff va Jonsonning Metaphors We Live By asarida metafora faqat badiiy bezak emas, balki inson tafakkuri va kundalik tajribasini tashkil etuvchi muhim kognitiv mexanizm sifatida ifodalanadi [9]. Ushbu qarashlardan kelib chiqib,ko‘plab frazeologizmlarning emotsional ta'siri insonning tana tajribasi,fazoviy tasavvurlari va kundalik hayotdagi kuzatishlari bilan bog‘liq ekanini ta'kidlash mumkin. Xulosa qilib aytganda, frazeologik birliklar badiiy matnning shunchaki bezagi emas, balki uning mazmunini chuqurlashtiruvchi, obrazlarni jonlantiruvchi hamda o‘quvchi qalbiga ta’sir ko‘rsatuvchi muhim badiiy vositadir. Ularning mahorat bilan qo‘llanishi asarning estetik qiymatini oshiradi, muallif uslubining o‘ziga xosligini belgilaydi va badiiy so‘zning ta’sir kuchini yanada yuksaltiradi. Frazeologizmlarning o‘ziga xosligi ularning semantik yaxlitligi, obrazli asosga egaligi, emotsional-ekspressiv bo‘yog‘i hamda muayyan nutq vaziyatida qo‘shimcha ma’no ifodalash imkoniyatida namoyon bo‘ladi [10]. Har bir iborada xalqning hayotiy tajribasi,borliqni idrok etish tarzi hamda hissiy munosabatlarining muayyan izlari saqlanadi. Shu bois badiiy asarlardagi frazeologik birliklarni o‘rganish nafaqat tilning uslubiy imkoniyatlarini, balki milliy madaniyat va ma’naviy qadriyatlarini anglashga ham yordam beradi. Zero, ba’zan birgina ibora butun bir ruhiy holatni ochib beradi, birgina obrazli ifoda esa o‘quvchi qalbida uzoq vaqt saqlanib qoladigan taassurot uyg‘otadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. –Toshkent: O‘qituvchi, 1978. – 405 b.

2. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati. 1992. – 379 b.
3. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
4. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.
5. Yo‘ldoshev B. Frazeologik uslubiyat asoslari. – Samarqand: SamDU nashri, 1998. – 156 b.
6. Vinogradov V.V. Об основах типах фразеологических единиц в языке. – Вопросы языкознания и русской речи. – С. 339-364.
7. Lakoff G.,& Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.https: // press. uchicago. edu/ucp/books/book/chicago/M/bo3637992.html
8. Kunin A.V. Английская фразеология: теоритеческий курс [Ingliz frazeologiyasi : nazariy kurs]. – Москва: Высшая школа, 1970. – С. 342.
9. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildli. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.

ISMLAR VA LAQABLAR SO‘Z O‘YINI HOSIL QILUVCHI VOSITA SIFATIDA

Sadinova Nigina Safarovna
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida kishi ismlari, taxalluslar va ularning semantik xususiyatlari asosida so‘z o‘yinining yuzaga kelish mexanizmlari lingvistik jihatdan tahlil qilingan. Badiiy matnlar misolida ismlarning shakliy o‘xshashlik, lug‘aviy ma’no va kontekstual qayta talqin asosida so‘z o‘yini hosil qilish imkoniyatlari ochib berilgan. Shuningdek, mazkur hodisaning nutqiy vaziyatni shakllantirish, so‘zlovchining subyektiv munosabatini ifodalash hamda badiiy matnning pragmatik va lingvopoetik xususiyatlarini yuzaga chiqarishdagi vazifalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: so‘z o‘yini, kishi ismlari, laqablar, taxalluslar, semantik xususiyat, shakliy o‘xshashlik, kontekstual ma’no, nutqiy vaziyat, pragmatik xususiyat, lingvopoetika.

So‘zlovchi yoki yozuvchi nutqning turli ko‘rinishlarida voqea-hodisalarni tasvirlashda aynan nutq amalga oshayotgan vaqt, vaziyat uchun xos bo‘lmagan birliklardan foydalanishi fikr ifodalashning o‘ziga xos usulini yuzaga keltiradi. Nutqiy vaziyat va matn talabi bilan so‘zning o‘z ma’nosi asosida ko‘chma ma’no shakllanadi. So‘zlarning ko‘p ma’nolilik xarakteriga egaligi, shakldoshligi, majoziy va ramziy ma’nosiga asoslanib fikr ifodalash usuli so‘z o‘yini deb yuritiladi. N.Hotamov va B.Sarimsoqovlar tomonidan yaratilgan “Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati”da bu usulga shunday izoh berilgan: Igra slov – so‘z o‘yini, qochiriq. Nozik badiiy usullardan bo‘lib, unda ijodkor ba’zan so‘z shakldoshligidan, ba’zan so‘zning majoziy yoki ramziy ma’nolaridan foydalanib, o‘zi xohlagan ma’nolarni anglatishi mumkin. Masalan, Sharq poeziyasida so‘z o‘yini ko‘proq so‘zlarning omonimlik, ko‘p manoliligi asosida quriladi. Shulardan bir tajnis san’ati deb yuritiladi. Bunda so‘zning shakldoshligiga qarab, shoirlar turli misralari turlicha ma’no ifodalovchi, biroq yaxlit g‘oya anglatuvchi, yaxlit kompozitsiyaga ega bo‘lgan asarlar yaratganlar. Ba’zan bir so‘z ishlatilgan holda, shu so‘zning boshqa shakldoshlari ham nazarda tutilib, nozik so‘z o‘yinlari – iyhomlar yaratilgan”. [1.1]

O‘zbek tilida so‘z o‘yinini hosil qilishda ishtirok etuvchi usul va vositalar ko‘p. Ana shunday usullardan biri muloqot jarayonida kishilarning ismlari vositasida so‘z o‘yini hosil qilishdir. Bunday so‘z o‘yinlari kutilmagan vaziyatlarda , ya’ni nutq jarayonida so‘zlar va iboralarning o‘zaro mos kelib qolishi natijasida sodir bo‘ladi. Masalan quyidagi misolda kishi ismi bo‘lgan “ Umri” so‘zining tilak ma’nosini ifodalovchi “Umri uzoq bo‘lsin” iborasi tarkibida qo‘llanilgan umri so‘ziga shaklan mos kelib qolishi so‘z o‘yinini hosil qilgan:

Asqar ota shu so‘zlarni ko‘nglidan o‘tkazdi-yu, Bahriga nisbatan ko‘nglida mavj urgan mehrini ifodalaydigan biron kalima ham so‘z topolmay, faqat:

– Umring uzoq bo‘lsin, qizim! – dedi.

Uy egasi dasturxon yozar ekan:

– Umridan shuncha uzoq bo‘lgandan keyin, xudo xohlasa umri uzoq bo‘ladi, – deb so‘z o‘yini qildi. Kimdir “piq” etib kulib yubordi. Nima gap ekanini anglay olmagan Asqar ota o‘zidan-o‘zi qattiq xijolat tortdi. Oqsoqol buni fahmlab, tezroq uni xijolatdan chiqarishga shoshildi.

– Qishlog‘imizda Umri, Umriniso degan bir xotin bor edi, shuni aytayotibdi, – dedi.

(A.Qahhor “Xotinlar” 84 b.)

Quyidagi parchada esa kishining ismi va erkalamoq ma’nosini bildiruvchi so‘zlar shakldoshligi so‘z o‘yini hosil bo‘lishiga sabab bo‘lgan:

Soat sakkizdan o‘tganda Suyar keldi. U eshikdan juda hovliqib kirgan edi, bularni ko‘rib shashti qaytdi; sekin ichkarigi uyga kirib ketayotganida Zargarov ko‘rib qoldi.

– Eee, yigitcha! Qani, bu yoqqa kelingchi! Ho‘, borakalla, mulla Suyar! Otasini suyarmi, onasini suyarmi, a? Yo ikkalalarini ham suyarmi?

Qutbiddinovning otalik mehri jo‘sh urib ketdi. Suyarning boshidan, yuzidan o‘pdi, quchoqladi.

– Albatta, otasini suyar-da, a, o‘g‘lim?”

(A.Qahhor “O‘jar” 66 b.)

Ba’zan badiiy matnda kishi ismi so‘z o‘yini hosil qilishdan tashqari yangi nutqiy vaziyatning yuzaga kelishi uchun zamin hozirlaydi. Quyidagi matnda shu holat kuzatiladi:

Erta-indin kolxozning hisobot majlisi bo‘ladi, gapiraman, – deya depsinardi Elmurod.

– Aytish kerak.

– Kerakmas bunaqa odam.

– Qayerdan kelib qoldi o‘zi bu...
– Yoshi uzoq emish...
– He-e, uzoq bo‘lmay...
– Buzoq!...

(Shoyim Bo‘tayev “Hayot” 70 b.)

Matnda so‘zlovchi “yoshi uzoq” so‘zining ikkinchi qismiga e’tiborini qaratganligi uning munosabat ifodalashi va nutq qaratilgan shaxsni “Buzoq” sifatida baholashiga imkon bergan.

Ba’zan kishi ismlari nutq jarayonida so‘z o‘yini hosil qilishdan tashqari so‘zlovchining munosabatini ham ifodalashga xizmat qiladi. Quyidagi matnda so‘zlovchi o‘zining salbiy munosabatini ifodalashda shu usuldan foydalangan:

– Eringiz o‘sha sochi savatday yigitmi, axir? – dedi uning yelkasiga kishi bilmas qo‘l tekkizib. – Oti nima edi, oti o‘chkurning ? – Qirmizxon hiringlab: “Ollobergan”, dedi. Bashirjon so‘zida davom etdi: – Ha, Ollobergan! To‘g‘risi, Ollourgan ekan u. Bo‘lmasa, xudo ya’ni, Ollo bergan sizday xotinning, chiroyli ayolning qadriga etmasmidi? Shuning uchun Ollobergan emas, ablah u ! (N.Aminov “Qahqaha” 163 b.)

Tilimizda so‘z o‘yinining hosil bo‘lishida muallif nutqi ham ahamiyatlidir. “Muallif nutqi badiiy asar tilining muhim qismi hisoblanadi. Unda qahramonlarga, voqelikka nisbatan yozuvchi munosabati ifodalangan bo‘ladi. Bunda asar voqealarini so‘zlab beruvchi odam yozuvchining o‘zi bo‘ladi. Peyzaj tasviri va qahramonlar qiyofasi, fe’l-atvori, ularning ruhiy holati, ma’naviy takomili hamda ularning ongida ro‘y bergan o‘zgarishlar muallif - hikoyachi nutqida xolis bayon shaklida keltiriladi. Badiiy asar tilining qiziqarli, ta’sirchan bo‘lishi til birliklarining to‘g‘ri tanlanishi, matn mazmuniga mos kelishi muallif-hikoyachi nutqiga bog‘liq. Muallif-hikoyachi nutqida voqelikni tashqaridan kuzatish, tasvirlanayotgan voqea-hodisalarga o‘z munosabatini oshkora yoki yashirin bildirish tarzi sezilib turadi. Agar muallif qahramonga nisbatan ijobiy munosabatda bo‘lsa, tasvirda unga nisbatan muallif-hikoyachi xayrixohligini sezib turamiz”. [2.2] Bu holat badiiy matnning ijodkor kishilar hayotida ro‘y bergan muhim voqea-hodisalar, suhbatlar haqidagi esdaliklar asosida yaratilgan turi – narrativ matnlarga xos xususiyat hisoblanadi.

Quyidagi matnda esa shoirlarning taxalluslari vositasida so‘z o‘yini hosil qilingan:

Do‘rmondagi ijod uyi oshxonasida ovqatlanib o‘tirgan edik, gurung asnosida kimdir shunday deb qoldi:

Hindistonda biz tomonlardan borib qolgan bir shoir bor ekan. Taxallusi ham g‘alati “Urfiy” emish. “Urf” degani “modniy” ma’nosida bo‘lsa kerak-da, qiziq...

– Aslida ko‘pchilik o‘z tug‘ilgan yurtini taxallus qilib oladi, Xorazmiy, Samarqandiy, Andijoniy degandek ...

Shu tarzda gurung davom etayotgan edi, Shukur aka birdan “piq” etib kulib yubordi. Hammamiz “yalt” etib unga qaradik. Shukur aka kulgining sababini izohlab, shunday dedi:

– Mabodo, Vahshlik odam shoir bo‘lib qolsa, taxallusi ... Vahshiy bo‘larkan-da. (Sh.Otabek)

Yozuvchi Erkin A’zamovning “Bayramdan boshqa kunlar” asaridan olingan mana bu parchada Gulchehra so‘zi kishi ismini ifodalashdan tashqari go‘zallik ma’nosini anglatishga xizmat qilgan:

Bo‘ronov bo‘shashgan ko‘yi yotoqxona eshigidan chiqdi-yu, ketolmay to‘xtab qoldi. Bosh ko‘tarib, Chiroqlari porlab turgan qator derazalarga zaif bir ilinj bilan ko‘z yugurtira boshladi.

Lip-lip-lip... Har xil ko‘rinishlar, qaddu-qomatu, aft-basharalar... Lip-lip-lip... Turli-tuman liboslar... Qora, ko‘k, mallasi – yigitlarniki; oq, qizil, zangori, havorang, yashillari – qizlar... Lip-lip-lip... Qizil ko‘ylaklilar orasida Gulchehralari ham bordir. Lekin qay bir – Gulchehra, uning jiyani ? Kim bilsin. ... Bularning bari gul chehra. Lip-lip-lip ... (Erkin A’zamov “Bayramdan boshqa kunlar” 227 b.)

Ismlar vositasida so‘z o‘yini hosil qilishda so‘zlovchi so‘zlarning shakldoshligiga emas, balki uning ma’nosiga e’tibor qilishi, ismdan anglashilgan ma’noni teskari tushunishi va talqin qilishi ham mumkin. Tohir Malikning “Murdalar gapirmaydilar” asarida Adolat so‘zi ana shu ma’noda qo‘llangan:

Toshbolta uylangach, “xotinimning ismi o‘ziga mos ekan”, deb qizini olib keldi. Dastlab turmushidan rozi edi. Adolat ko‘p jihatlari bilan birinchi xotinidan a’loroq tuyuldi. Keyin-keyin asal oylari tugab, zahar kunlari boshlangach, “Agar Adolat degani shu bo‘lsa, adolatiga ming la’nat!” deb peshonasiga shapati urdi.

(T.Malik “Murdalar gapirmaydilar” 156 b.)

Xulosa qilib aytganda, o‘zbek tilida ismlar va laqablar so‘z o‘yinini hosil qiluvchi muhim lingvistik vositalardan biri bo‘lib, ularning badiiy matndagi qo‘llanilishi til birliklarining shakliy va mazmuniy munosabatlariga asoslanadi. Tahlil qilingan badiiy misollar shuni ko‘rsatadiki, kishi ismlari, taxalluslar hamda ularning lug‘aviy ma’nolari

va boshqa so‘zlar bilan shakliy o‘xshashligi asosida yuzaga keladigan so‘z o‘yinlari matnning ta’sirchanligini oshirish, kulgi va kinoyani yuzaga keltirish, qahramonlarning o‘zaro munosabatlari hamda voqelikka nisbatan subyektiv bahosini ifodalashga xizmat qiladi. Shuningdek, ism va laqablarning kontekstual talqini orqali yangi ma’no qirralarining namoyon bo‘lishi, so‘zlovchi niyatining ochilishi va muayyan nutqiy vaziyatning shakllanishi kuzatiladi. Demak, ismlar va laqablar vositasida so‘z o‘yinining yuzaga kelish mexanizmlarini o‘rganish o‘zbek tili leksik-semantik imkoniyatlarini, badiiy nutqning lingvopoetik xususiyatlarini hamda til birliklarining pragmatik vazifalarini chuqurroq anglashda muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ҳотамов Н.,Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли луғати. –Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б.129.
2. Йўлдошев М.Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент, 2007. 37-бет.
3. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Тошкент, 2002. –Б.61.
4. Ҳакимов М.Х. Ўзбек илмий матнининг синтагматик ва прагматик хусусиятлари: Филол.фан.н-ди …дисс. –Тошкент ,1993. 17,18,21 – бетлар.
5. Аминов Н.Қаҳқаҳа: қиссалар ва ҳикоялар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

LEKSIK BIRLIKLARDA MA‘NO KENGAYISHI VA TORAYISHINING BADIIY IFODASI

Ibodullayeva Aziza Rustam qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada leksik birliklarda ma’no kengayishi va torayishi hodisalari hamda ularning badiiy nutqda namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritilgan. Ma’no kengayishi va torayishining yuzaga kelish sabablari, til taraqqiyotidagi o‘rni va kontekst bilan aloqasi tahlil qilingan. Shuningdek, mazkur semantik jarayonlarning badiiy tasvir, obrazlilik va ifodaviylikni ta’minlashdagi ahamiyati misollar asosida ko‘rib chiqilgan. Badiiy matnda so‘zlarning lug‘aviy va kontekstual ma’nolari o‘rtasidagi munosabatga alohida e’tibor qaratilgan. Maqolada o‘zbek tilshunosligiga oid ilmiy manbalar va lug‘at materiallaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: leksik birlik, leksema, lug‘aviy ma’no, ma’no kengayishi, ma’no torayishi, semantika, semantik taraqqiyot, badiiy nutq, kontekst, obrazlilik, badiiy ifoda.

Til inson tafakkuri va jamiyat hayotini aks ettiruvchi eng muhim vositalardan biridir. Tilning boshqa sathlari qatori leksik sathi ham doimiy harakat va taraqqiyotda bo‘ladi. Jamiyatdagi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy, madaniy va ilmiy o‘zgarishlar, avvalo, tilning lug‘at tarkibida o‘z aksini topadi. Yangi tushunchalarning paydo bo‘lishi yangi so‘z va ma’nolarning yuzaga kelishiga sabab bo‘lsa, mavjud leksemalarning ma’no doirasi ham vaqt o‘tishi bilan o‘zgarib boradi. Shu jihatdan leksik birliklarning semantik taraqqiyoti tilshunoslikning muhim tadqiqot obyektlaridan hisoblanadi. Leksik ma’no o‘zgarishi bir necha ko‘rinishda namoyon bo‘lishi mumkin. O‘zbek tilshunosligida leksik ma’no taraqqiyoti doirasida ma’no ko‘chishi, ko‘p ma’nolilik, ma’noning kengayishi va torayishi kabi hodisalar alohida o‘rganiladi. R. Sayfullayeva, B. Mengliyev, L. Raupova, M. Qurbonova, M. Abuzalova va D.Yo‘ldosheva tomonidan yaratilgan “Hozirgi o‘zbek adabiy tili” darsligida ham leksik-semantik jarayonlar hozirgi o‘zbek tilining muhim xususiyatlari sifatida yoritilgan. Ma’no kengayishi deganda leksemaning avvalgi ma’nosiga nisbatan kengroq mazmunni ifodalashga o‘tishi, ya’ni uning qo‘llanish doirasining kengayishi tushuniladi Leksik birlikda ma’no kengayishi

(semantik ekstensiya) hodisasi, odatda, muayyan tor predmet yoki xususiyatni anglatuvchi leksemaning vaqt o‘tishi bilan umumiyroq, kengroq tushunchalarni ifodalay boshlashi bilan izohlanadi.[1,85-b] Badiiy nutqda bu jarayon ijodkorning individual-uslubiy maxoratiga bevosita bog‘liq. Yozuvchi yoki shoir tayyor leksik birlikning semantik doirasini kengaytirib, unga yangi majoziy, metaforik va emotsional-ekspressiv ma’no qatlamlarini yuklaydi.[4,42-b] Masalan, “elkan” so‘zi o‘zining asl (denotativ) ma’nosida faqat suv transporti (kema yoki qayiq)ning harakatlantiruvchi moslamasini anglatsa, badiiy matnda ushbu leksik birlikning ma’nosi nihoyatda kengayadi. Abdulhamid Cho‘lpon poeziyasidagi “Menga bering qanot bilan elkanlar...” misrasida elkan ma’nosi tor maishiy va texnik doiradan chiqib, ruhiy erkinlik, orzu-umid hamda ijodiy parvoz simvoliga aylanadi. Yoki “yulduz” leksemasi astronomik tushunchadan madaniyat, san’at va adabiyot sohasidagi yetakchi, elga taniqli shaxs va hatto inson taqdiri hamda baxt-iqbol ramziga aylanishi ham badiiy matndagi ma’no kengayishining yorqin namunasidir.[2,112-b]

Alisher Navoiy g‘azaliyotida “quyosh” va “oy” so‘zlarining semantik ko‘lami shunchalik kengaytirilganki, ular nafaqat osmon jismi, balki komil inson, ma’shuqa jamoli, ilohiy nur va ma’rifat timsoli sifatida namoyon bo‘ladi. Adiblar va shoirlar so‘z ma’nosini kengaytirish orqali o‘quvchi ko‘z o‘ngida universal estetik obraz shakllantirishga erishadilar.

Ma’no torayishi (semantik reduksiya) esa ma’no kengayishining aksi bo‘lib, keng va umumiy tushunchani bildiruvchi leksik birlikning vaqt o‘tishi bilan yoki muayyan kontekst ta’sirida aniq, xususiy ma’no ifodalashga o‘tishidir. Umumtil darajasida ma’no torayishi uzoq tarixiy taraqqiyot mahsuli bo‘lsa, badiiy matnda u kontekstual xarakterga ega bo‘ladi.[4,51-b] Masalan, o‘zbek tilidagi “go‘sht” so‘zi o‘tmishda umumiy ma’noda “oziq-ovqat”, “taom” yoki “yemish” tushunchalarini anglatgan bo‘lsa, vaqt o‘tishi bilan uning ma'nosi torayib, faqat hayvon mushak toqimasidan tayyorlanadigan mahsulotga nisbatan qo‘llanila boshlangan[5,78-b]. Badiiy tasvirda esa ma’no torayishi qahramon ruhiyatini tugal ko‘rsatish, holatni aniq chegaralash va emotsional urg‘u berish vositasi bo‘lib xizmat qiladi. Abdulla Qahhor va O‘tkir Hoshimov nasrini kuzatganimizda, umumiy leksik birliklarning muayyan kontekstda o‘ta tor, konkret va kuchli uslubiy yukka ega bo‘lib qolishini ko‘rishimiz mumkin. Chunonchi, “dori” so‘zi umumiy tibbiy vosita bo‘lgani holda, dramatik voqealar va qahramonning ruhiy iztiroblari kontekstida faqat va

faqat “zahar” yoki “so‘nggi najot” ma’nosiga qisqaradi hamda torayadi. Badiiy tasvirda bunday semantik reduksiya syujet keskinligini oshirishga va dramatizmni kuchaytirishga xizmat qiladi. So‘z ma’nosi kengayganda yoki torayganda, unga doimo emotsional-ekspressiv bo‘yoq (ijobiy, salbiy, pafosli, satirik va h.k.) qo‘shiladi [4,58-b]. Erkin Vohidov, Abdulla Oripov kabi atoqli shoirlarimiz ijodida tildagi tayyor leksik birliklarning ma’no doirasini mahorat bilan o‘zgartirish orqali misralarga chuqur falsafiy mazmun singdiriladi. Shunday qilib, badiiy matnda leksik birliklarning ma’no kengayishi va torayishi tasodifiy til hodisasi emas. Bu — adib va shoirning badiiy-estetik niyatini amalga oshiruvchi, obrazlilik va ta’sirchanlikni ta’minlovchi, tilning yashirin va bitmas-tuganmas imkoniyatlarini yuzaga chiqaruvchi muhim leksik-semantik mexanizmdir [1,91-b].

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsam, o‘zbek adabiy tilining leksik va semantik taraqqiyotini badiiy matnlardan ayri holda tasavvur etib bo‘lmaydi. Leksik birliklarda ma’no kengayishi va torayishi jarayonlarini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bu hodisalar til va nutq munosabatining, ijodiy tafakkur erkinligining mahsulidir. Ma’no kengayishi orqali badiiy matnda simvolizm, metaforik teranlik va umumlashma obrazlar yaratilsa, ma’no torayishi vositasida tasvirning aniqligi, lakonizmi va emotsional-psixologik kuchi ta’minlanadi. Ijodkorlar tomonidan ushbu leksik-semantik imkoniyatlardan o‘rinli foydalanilishi badiiy dil va adabiy tilimizning boyishi hamda uslubiy rang-barangligiga xizmat qiladi [3,102-b].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B., Raupova L., Qurbonova M., Abuzalova M., Yo‘ldosheva D. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Darslik. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 416 b.
2. Begmatov E. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent: Fan, 2018. – 264 b.
3. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2005. – 272 b.
4.Ne’matov H., Rasulov R. O‘zbek tili leksik semantikasi. – Toshkent: O‘qituvchi, 1995. – 128 b.
5. Rahmatullayev SH. Hozirgi o‘zbek adabiy tili (Leksikologiya va leksikografiya). – Toshkent: Universitet, 2006. – 112 b.
6. Shoabdurahmonov SH., Asqarova M., Hojiyev A., Rasulov I., Doniyorov X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. 1-qism. – Toshkent: O‘qituvchi, 1980. – 448 b.

GAP VA UNING TAHLIL USULLARI XUSUSIDA

Daminova Sevinch Jamshid qizi
Samarqand davlat pedagogika instituti 1-kurs magistri

Annotatsiya. Tilshunoslikda dolzarb bo‘lib kelayotgan gap va uning tahlil usullar, nutqning minimal, ya’ni eng kichik birligi xususida fikr yuritilgan. Bu boradagi qarashlarning ayrimlari xususida tavsif berilgan.

Kalit so‘zlar: til, nutq, gap, jumla, sintaksis, sintaktik tahlil, metod, usul, aktual bo‘lak, bosh bo‘lak, ikkinchi darajali bo‘lak, monema, tema, rema, aktant.

Tilshunoslik fani taraqqiyotining ilk davrlaridanoq inson nutqining eng kichik bo‘lagi, birligi xususida bahslar yuritilgan va bu bahslar hozirgi kunda ham davom etib kelmoqda. Buning o‘ziga xos sabablari bor. Bizningcha, bu borada aytilgan fikrlar, yuzaga kelgan qarashlarning barchasi o‘zining qandaydir asoslariga ega. Biroq bu borada tilshunoslar va boshqa soha mutaxassislarining bir to‘xtamga kelala olmaganliklarining o‘ziga xos sabablari ham bisyor. Shunday ekan, nutqning eng kichik birligi sifatida fonemalar asosida vujudga keluvchi tovushlar va boshqa birliklar, xususan, so‘z va uning variantlari, so‘zshakl, so‘z birikmasi, gap va boshqa shu kabi birliklar alohida-alohida qayd etib kelinayotgani masala mohiyatining nechog‘lik munozarali ekanidan dalolat beradi. Yuqoridagilardan kelib chiqqan holatda aytish joizki, nutqning eng kichik birligi statusi qaysi birlikka xos, bu maqom tovushgami, morfemagami, so‘z yoki so‘zshaklgami, so‘z birikmasimi yoki gapgami, aniqrog‘i ularning qay biriga taalluqli ekani xususidagi qarashlarga e’tibor qaratish lozim ko‘rinadi.

Bizningcha, bu maqom tom ma’noda gapga tegishlidir. Chunki gap nutqda hosil bo‘luvchi sintaktik, semantik, kommunikativ va kognitiv-pragmatik faktorlarni ham tom ma’noda o‘zida mujassam etishga qodir bo‘lgan birlik hisoblanadi. Shunday ekan, uning o‘ziga xos va boshqa birliklardan farqli bo‘lgan jihatlarini yoritish masala mohiyatiga aniqlik kiritish uchun muhim sanaladi.

Gap tilning birligi sifatida qayd etilgan o‘rinlarni ham ko‘p kuzatish mumkin. Bu nazariy qarash ham asoslidek tasavvurni keltirib chiqarishi tabiiy. Chunki tilning tabiati to‘laligicha matnda aks etar ekan, matn

gaplarning real qo‘llanishidan hosil bo‘lishi isbot talab qilmaydi. Bu yaqqol ko‘rinib turgan holatdir. Gap va, umuman, muloqot birliklari tavsifi, ularning lisoniy tahlili borasida katta ishlar amalga oshirilgan bo‘lsa ham, bu borada hali hanuz munozaralar fanda davom etmoqda. Demak, mavjud fikr va qarashlar tom ma’noda mazkur masalaga to‘liq yechim topa olishimiz uchun yetarli emas ko‘rinadi[33].

Bu haqida fikr yuritar ekanmiz, gapning an’anaviy sintaktik tahlili, ya’ni bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga ajratib tahlil qilishda muayyan aniqliklarning mavjudligiga qaramay, unda ham to‘ldirilishi lozim bo‘lgan o‘rinlarning mavjudligi, lisoniy yondashuvga nisbatan mantiqiy-falsafiy munosabatlarning ustivorligi diqqatni jal etadi. Bunda shuni alohida qayd etish kerakki, bo‘laklarning birini boshqasiga nisbatan ustivorlik belgisining aks etishiga asoslanish, ya’ni bosh bo‘laklar va ikkinchi darajali bo‘laklarga ajratishning o‘zi mazkur tahlilning munozarali masalalaridan biri bo‘lishi shubhasiz. Bundan tashqari, tahlil jarayonida kommunikativ belgilarning hisobga olinishi nazardan chetda qolgan bo‘lib, unga ko‘ra kommunikatsiya jarayonida bosh bo‘laklar hamma vaqt ham semantik jihatdan aktuallikka ega bo‘lavermaydi. Shu bois ham mazkur jarayonda gapning boshqa bo‘laklari ham odatdagidan farqli xususiyatlari bilan namoyon bo‘ladi. Bu til birliklarining nutqda real qo‘llanishi bilan bog‘liq bo‘lib, ularning funksional kommunikativ qo‘dratini namoyon etadi. Ayni jarayonda odatda ikkinchi darajali bo‘lak moqomida tavsiflanayotgan bo‘laklarning ham kommunikativ qimmati nimalardan iboratligini aniqlash, kuzatish va tavsiflash imkoniyati yanada kengayishini kuzatish mumkin bo‘ladi. Shu bois bo‘lsa kerak, fan taraqqiyoti tarixiga nazar tashlanganida gap va uning lingvistik tahlili borasidagi turlicha qarashlar, jumladan, uni tahlil qilishning usullari ko‘plab uchraydi. Ularning barchasi bir umumiy maqsadga, ya’ni gapning sintaktik-grammatik tahliliga qaratilgan bo‘lsa-da, o‘ziga xos belgilari, vazifalari, maqsadining aniq bir mohiyatni ochishga qaratilgani bilan ajralib turadi. Masalan, gapning aktual bo‘laklari tahlili deyilganida, tilshunoslikda tema-rema munosabati orqali tahlil etish, kommunikativ jarayonda xabarning muloqot ishtirokchilariga avvaldan ma’lum bo‘lgan va ayni paytda, muloqot jarayonining o‘zida reallashadigan yangilik nazarda tutiladi. Shunday ekan, bunda sintaktik qurilma tahlili nutq vaziyati, kommunikativ jarayondagi holat, muloqot ishtirokchilarining

[33] Turniyozov N Tilshunoslikka kirish. Samarqand – 2006 54-b

mazkur vaziyatdagi qiziqish va xohish-istagi kabilarga ko‘proq bog‘liq bo‘ladi. Buning sababi o‘ziga xos bo‘lib, nutqning kommunikativ akti bilan uzviylikda ekanini asosiy e’tiborda tutish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, gapning aktual bo‘laklari masalasi L.Tener tomonidan ilgari surilgan aktantlar bilan bog‘liq tahlil jarayonida ham, A.Martine nazariyasidagi monemalar bilan ham muayyan darajada tavsiflashga erishilganining guvohi bo‘lishimiz mumkin[34]. Shuningdek, A.M.Muxin tomonidan fanga kiritilgan sintaksim tahlil ham gapni sintaksimalarga ajratib tahlil qilishda o‘zining alohida ustuvor belgilari va xususiyat hamda imkoniyatlari bilan ajralib turadi. Biroq mazkur tahlil usullari ham qanchalik muhim natija va xulosalarni olish uchun imkon bermasin, ular an’anaviy bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga asoslanib amalga oshiriladigan tahlildan qo‘llanish borasida keng ko‘lam kasb eta olmadi. Ko‘rinadiki, mazkur tahlil usullarining kuchi va imkoniyatlari jumlaning muayyan bir xususiyatini ochishga qodirdir. Tahlil uchun tanlangan ob’ektning turli tomonlarini to‘la qamrab olish xususiyati bu tahlil usullarida ham mukammal emas. Ana shular asosida qayd etish mumkinki, gap nutqdagi eng muhim kommunikativ birlikdir. Unda sintaktik va kommunikativ belgilarning barchasi mujassamdir. Biroq mavjud tahlil usullarining har biri unga xos bo‘lgan alohida-alohida xususiyatlarning har birini ochishga qodir bo‘lsa-da, mavjud tahlil usullarining hech biri uning barcha xususiyatlarini to‘la ochish imkoniga ega emasligi kuzatiladi.

Adabiyotlar:

1. N.Turniyozov. Tilshunoslikka kirish. – Samarqand, 2006.
2. X.Xayrullaev. Tilshunoslikka kirish. Uslubiy tavsiyalar. – Samarqand, 2006.
3. X.Xayrullaev. Umumiy tilshunoslik. Uslubiy tavsiyalar. – Samarqand, 2006.
4. M.Irisqulov. Tilshunoslikka kirish. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992.

[34] Xayrullaev X Tilshunoslikka kirish. Uslubiy tavsiyalar. – Samarqand – 2006 58-b

HOZIRGI O‘ZBEK TILIDA FONETIK HODISALARNING NAMOYON BO‘LISH XUSUSIYATLARI

Xayitboyeva Dildoraxon G‘ulomjonovna
Samarqand davlat chet tillari instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Mazkur maqolada fonetik hodisalarning nazariy asoslari, ularning o‘zbek tilshunosligidagi o‘rni va hozirgi o‘zbek adabiy tilida namoyon bo‘lish xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Unda fonetik jarayonlarning yuzaga kelish omillari, xususan, tovush tushishi, tovush ortishi, tovush almashishi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza kabi hodisalarning fonetik tizimdagi funksional xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, fonetik o‘zgarishlarning og‘zaki nutq jarayonida, shevalarda, zamonaviy kommunikatsiya vositalari hamda internet diskursida qo‘llanish holatlari tahlil qilinib, ularning til taraqqiyotidagi ahamiyati ochib beriladi. Tadqiqotda fonetik hodisalar tilning tarixiy rivojlanishi, nutqiy jarayonlarning tabiiy kechishi va kommunikativ ehtiyojlar bilan bog‘liq murakkab lingvistik jarayon sifatida baholanadi.

Kalit so‘zlar: fonetika, fonetik hodisalar, fonetik jarayon, tovush o‘zgarishi, assimilyatsiya, dissimilyatsiya, sinkopa, apokopa, epenteza, proteza, metateza, tovush almashinuvi, og‘zaki nutq, nutq madaniyati.

Til tizimining asosiy sathlaridan biri bo‘lgan fonetik sath til birliklarining eng muhim tarkibiy qatlamini tashkil etadi. Fonetika nutq tovushlari, ularning fiziologik va akustik xususiyatlari, hosil bo‘lish jarayoni, talaffuz me’yorlari hamda tovushlarning turli fonetik sharoitlardagi o‘zgarish qonuniyatlarini o‘rganuvchi tilshunoslik bo‘limidir [1, 70-bet]. Nutq jarayonida tovushlar muayyan fonetik omillar ta’sirida turli o‘zgarishlarga uchraydi va mazkur jarayonlar fonetik hodisalar sifatida talqin qilinadi.

Fonetik hodisalar tilning tarixiy va zamonaviy taraqqiyotida muhim lingvistik jarayonlardan biri hisoblanadi. Zero, ular tilning tabiiy rivojlanishi, talaffuz jarayonining qulaylashuvi, nutqiy tejamkorlik tamoyillari hamda kommunikativ ehtiyojlar bilan uzviy bog‘liqdir [2, 132-bet]. Nutq jarayonida ayrim tovushlarning tushishi, almashishi yoki qo‘shimcha ravishda yuzaga kelishi natijasida talaffuz jarayoni soddalashadi va nutqning ravonligi ta’minlanadi.

Tilshunos olimlarning qayd etishicha, har qanday tirik til doimiy harakat va taraqqiyot jarayonida bo‘ladi [7, 52-bet]. Til rivojlanishi davomida fonetik tizimda muayyan o‘zgarishlar yuz beradi. Xususan, ayrim tovushlarning tushishi, almashishi, qisqarishi yoki qo‘shimcha tovushlarning paydo bo‘lishi natijasida turli fonetik hodisalar shakllanadi. Mazkur jarayonlar tilning ichki qonuniyatlari, talaffuz qulayligi hamda nutqiy ehtiyojlar asosida amalga oshadi.

Hozirgi o‘zbek tilida assimilyatsiya, dissimilyatsiya, metateza, proteza, epenteza, sinkopa va apokopa kabi fonetik hodisalar keng tarqalgan bo‘lib, ular tilning fonetik tizimidagi muhim jarayonlardan biri sifatida namoyon bo‘ladi [3, 240-bet]. Ushbu hodisalar, ayniqsa, og‘zaki nutq jarayonida, shuningdek, turli shevalarda faol qo‘llanilishi bilan ajralib turadi.

Masalan, ***“bo‘layapti” – “bo‘lyapti”, “olib kel” – “opke”, “ketganman” – “ketgamman”*** kabi shakllar talaffuz jarayonida yuz beradigan fonetik o‘zgarishlarning natijasi hisoblanadi. Bunday o‘zgarishlar nutq jarayonining tabiiyligi, talaffuzning soddalashuvi va fonetik tejamkorlik tamoyillari bilan izohlanadi.

Fonetik hodisalar qadimgi turkiy yozma yodgorliklar tilida ham muhim o‘rin egallagan. Xususan, qadimgi turkiy tilda uchragan ayrim fonetik shakllarning hozirgi o‘zbek tilidagi ko‘rinishlari tarixiy fonetik taraqqiyot jarayonini aks ettiradi. Jumladan, qadimgi turkiy tilidagi ***“bar”*** shaklining hozirgi o‘zbek tilida ***“bor”, “ben”*** shaklining ***“men”, “kelür”*** shaklining esa **“kelar”** tarzida qo‘llanishi fonetik o‘zgarishlarning tarixiy rivojlanish natijasi ekanligini ko‘rsatadi [8, 73-bet].

Fonetik hodisalarni tadqiq etish tilning tarixiy taraqqiyot qonuniyatlarini aniqlashda muhim ilmiy ahamiyatga ega [4, 98-bet]. Chunki qadimgi va zamonaviy til shakllarini qiyosiy tahlil qilish orqali tovush o‘zgarishlarining mohiyati, ularning yuzaga kelish omillari hamda til tizimidagi o‘rni aniqlanadi.

Assimilyatsiya – bir tovushning ikkinchi tovush ta’sirida unga fonetik jihatdan o‘xshashlashuvi jarayonidir [2, 133-bet]. Mazkur hodisa nutq jarayonida yonma-yon kelgan tovushlarning o‘zaro ta’siri natijasida yuzaga kelib, talaffuzning qulaylashuvi va nutqning fonetik jihatdan soddalashuviga xizmat qiladi.

Masalan: “ketdi” – “ketti”; “yuzta” – “yusta”; “oshga” – “oshka”.

Assimilyatsiya o‘zbek tilidagi eng faol fonetik hodisalardan biri hisoblanadi [1, 72-bet]. Nutq jarayonida tovushlarning bir-biriga ta’siri

natijasida artikulyatsion jihatdan murakkab bo‘lgan birliklar talaffuz uchun qulay shaklga keladi.

Jarangli va jarangsiz tovushlarning o‘zaro ta’siri ham assimilyatsiya hodisasining yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi: *“kitobda” – “kitobta”; “yozsin” – “yossin”.* Bunday fonetik o‘zgarishlar, ayniqsa, og‘zaki nutqda faol kuzatiladi [2, 134-bet].

Assimilyatsiya fonetik yo‘nalishiga ko‘ra **progressiv** va **regressiv** turlarga ajratiladi:

1. **Progressiv assimilyatsiya** – oldingi tovushning keyingi tovushga ta’siri natijasida yuzaga keladi.
2. **Regressiv assimilyatsiya** – keyingi tovushning oldingi tovushga ta’siri asosida shakllanadi [3, 241-bet].

Dissimilyatsiya – o‘xshash yoki bir-biriga yaqin tovushlarning talaffuz jarayonida farqlanishi, ya’ni bir-biridan uzoqlashishi hodisasidir [4, 99-bet]. Mazkur fonetik jarayon assimilyatsiyaga qarama-qarshi hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

Masalan: *“zarur” → “zaril”; “birorta” → “bironta”; “devor” → “devol”.*

Dissimilyatsiya assimilyatsiyaga nisbatan kamroq uchraydigan fonetik hodisa bo‘lsa-da, ayrim o‘zbek shevalarida faol qo‘llanadi [6, 45-bet]. Tilshunoslikda ushbu hodisa tarixiy fonetik o‘zgarishlarning muhim ko‘rinishlaridan biri sifatida baholanadi.

Sinkopa – so‘z tarkibidagi o‘rta pozitsiyada joylashgan tovushning tushib qolishi bilan xarakterlanadigan fonetik hodisadir [5, 119-bet]. Ushbu jarayon, asosan, tezkor nutq jarayonida yuzaga kelib, talaffuzning qisqarishi va nutqiy tejamkorlikni ta’minlaydi.

Masalan: *“ikkinchi” – “ikinchi”; “bo‘layapti” – “bo‘lyapti”.*

Nutq tezlashganda ayrim unli tovushlarning tushib qolishi sinkopa hodisasining asosiy belgilaridan biridir: *“qaramayapman” – “qarmayapman”; “olibdi” – “opti”.*

Mazkur fonetik jarayonlar og‘zaki nutqning tabiiy rivojlanishi, talaffuz qulayligi hamda fonetik tejamkorlik tamoyillari bilan izohlanadi.

Apokopa – so‘z oxiridagi tovush yoki tovush birikmasining tushib qolishi bilan xarakterlanadigan fonetik hodisadir [1, 72-bet]. Ushbu jarayon, asosan, og‘zaki nutqda talaffuzning yengillashuvi va nutqiy tejamkorlik natijasida yuzaga keladi.

Masalan: *“do‘stim” – “do‘stim”; “boradi” – “borad”.*

Sinkopa va apokopa umumiy jihatdan tovush tushishi bilan bog‘liq fonetik hodisalar sifatida qaraladi [3, 241-bet]. Mazkur jarayonlar nutq jarayonida ayrim tovushlarning qisqarishi orqali talaffuzning soddalashuviga xizmat qiladi.

Proteza – so‘z boshida qo‘shimcha tovushning paydo bo‘lishi bilan izohlanadigan fonetik hodisadir [2, 134-bet]. Ushbu hodisa ko‘pincha boshqa tillardan o‘zlashgan so‘zlarning talaffuzini osonlashtirish jarayonida kuzatiladi. ***Masalan:*** *“stol” – “istol”; “stul” – “istul”.*

Proteza hodisasi talaffuz jarayonida artikulyatsion qulaylikni ta’minlash vazifasini bajaradi [8, 74-bet].

Epenteza – so‘z tarkibining o‘rta qismiga qo‘shimcha tovush kiritilishi natijasida yuzaga keladigan fonetik hodisadir [3, 242-bet]. Bu jarayon ayrim murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilishni yengillashtirish bilan bog‘liq.

Masalan: *“tramvay” – “tiramvay”; “stakan” – “istakan”; “fikr” – “fikir”.*

Epenteza ayrim o‘zbek shevalarida faol qo‘llanib, hududiy talaffuz xususiyatlarini namoyon etadi [5, 120-bet].

Metateza – so‘z tarkibidagi tovushlarning o‘zaro o‘rin almashishi bilan yuzaga keladigan fonetik hodisadir [4, 100-bet]. Ushbu jarayon ko‘proq shevalarda hamda bolalar nutqida uchraydi.

Masalan: *“tuproq” – “turpoq”; “daryo” – “dayro”; “yomg‘ir” – “yog‘mir”.*

Psixolingvistik tadqiqotlarda ta’kidlanishicha, bolalar nutqida murakkab tovush birikmalarini talaffuz qilish jarayonida metateza hodisasi kuzatilishi mumkin [7, 54-bet].

O‘zbek shevalarida fonetik hodisalar faol namoyon bo‘lib, ular hududiy talaffuz xususiyatlarini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi [1, 73-bet]. Har bir hudud shevasida tovushlarning o‘ziga xos talaffuz variantlari mavjud bo‘lib, ular tilning ichki imkoniyatlari va tarixiy rivojlanish jarayonlarini aks ettiradi.

Masalan: Toshkent shevasida: *“kevotti”;* Farg‘ona shevasida: *“kelyotti”;* Xorazm shevasida: *“geliyapti”.*

Shuningdek:

“olib kel” – “opke”; “bo‘layapti” – “bo‘votti”.

kabi shakllar ham uchraydi. Bunday fonetik xususiyatlar o‘zbek tilining hududiy rang-barangligi va boyligini ko‘rsatadi.

Shevalardagi fonetik o‘zgarishlar dialektologiya fanining asosiy tadqiqot obyektlaridan biri hisoblanadi [8, 75-bet]. Ularni o‘rganish orqali tilning hududiy shakllari, tarixiy taraqqiyoti va fonetik tizimidagi o‘zgarishlar aniqlanadi.

Fonetik hodisalar adabiy talaffuz me’yorlarini belgilashda ham muhim ahamiyat kasb etadi [1, 73-bet]. Chunki ayrim fonetik variantlar adabiy til me’yoriga mos kelsa, ayrimlari esa muayyan hudud yoki og‘zaki nutqqa xos birliklar sifatida baholanadi.

Masalan: *“bo‘lyapti” – adabiy talaffuzga yaqin shakl; “bo‘votti” – shevaga xos shakl; “ketti” –* og‘zaki nutqda uchraydigan variant.

Nutq madaniyati insonning adabiy talaffuz me’yorlariga rioya qilishi, tovushlarni to‘g‘ri va aniq talaffuz eta olish qobiliyati bilan chambarchas bog‘liqdir [4, 101-bet]. Shu jihatdan fonetik hodisalarni o‘rganish nafaqat til tizimidagi tovush o‘zgarishlarini aniqlash, balki adabiy talaffuz me’yorlarini shakllantirish va takomillashtirishda ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Tilshunoslarning ta’kidlashicha, fonetik jarayonlarni tadqiq etish adabiy talaffuz qoidalarini belgilashda muhim omillardan biridir [3, 243-bet].

Fonetik hodisalar tilning tarixiy taraqqiyot jarayonlarini o‘rganishda ham muhim manba vazifasini bajaradi [5, 121-bet]. Chunki til rivojlanishi davomida qadimgi shakllardagi ayrim tovushlar fonetik o‘zgarishlar natijasida zamonaviy til shakllariga moslashgan holda qo‘llanadi.

Masalan: *“bar” – “bor”; “teg” – “tegmoq”.*

Bunday fonetik o‘zgarishlar tilning tarixiy rivojlanish qonuniyatlarini, tovush tizimidagi evolyutsion jarayonlarni namoyon etadi. Tarixiy fonetika fanida aynan shu kabi fonetik hodisalar asosida til taraqqiyotining bosqichlari va tovush tizimidagi o‘zgarishlar tadqiq qilinadi [7, 54-bet].

Bugungi kunda fonetik hodisalarni o‘rganish kompyuter lingvistikasi va sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish nuqtayi nazaridan ham dolzarb ahamiyat kasb etmoqda [2, 136-bet]. Xususan, ovozli yordamchilar, nutqni avtomatik tanish va mashinali tarjima tizimlari turli talaffuz variantlarini aniqlash hamda ularni yagona lingvistik birlik sifatida qayta ishlash imkoniyatiga ega bo‘lishi zarur.

Masalan: *“opke” – “olib kel”; kevotti” – “kelyapti”; “bo‘votti” – bo‘lyapti”.*

kabi fonetik variantlarning avtomatik aniqlanishi va me’yoriy shakllarga moslashtirilishi kompyuter lingvistikasida muhim vazifalardan

biri hisoblanadi. Shu sababli fonetik hodisalarni chuqur o‘rganish zamonaviy til texnologiyalarini takomillashtirish, nutqni qayta ishlash tizimlarining aniqligini oshirish hamda milliy til resurslarini rivojlantirish uchun zarur ilmiy yo‘nalishlardan biri bo‘lib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, fonetik hodisalar tilning uzluksiz rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi muhim lingvistik jarayonlardan biridir. Assimilyatsiya, dissimilyatsiya, sinkopa, apokopa, proteza, epenteza va metateza kabi fonetik hodisalar nutq jarayonida talaffuz qulayligini ta’minlash, fonetik tejamkorlikni yuzaga keltirish hamda til birliklarining tabiiy shakllanishiga xizmat qiladi. Fonetik jarayonlar, ayniqsa, og‘zaki nutq, shevalar va zamonaviy internet kommunikatsiyasida faol namoyon bo‘lib, tilning tarixiy taraqqiyoti, hududiy xususiyatlari hamda individual nutq shakllarini o‘rganishda muhim ilmiy manba vazifasini bajaradi. Mazkur hodisalarni tadqiq etish orqali til tizimidagi fonetik o‘zgarishlarning yuzaga kelish sabablari, rivojlanish qonuniyatlari va kommunikativ jarayondagi o‘rni aniqlanadi.

Shuningdek, fonetik hodisalarni chuqur o‘rganish nutq madaniyatini shakllantirish, adabiy talaffuz me’yorlarini belgilash hamda zamonaviy sun’iy intellekt va kompyuter lingvistikasi texnologiyalarini takomillashtirish uchun muhim ahamiyatga ega. Kelgusida fonetik hodisalarni zamonaviy lingvistik yondashuvlar asosida tadqiq etish o‘zbek tilshunosligining dolzarb ilmiy yo‘nalishlaridan biri bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2006. – 476 b.
2. Hojiyev A. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2002. – 168 b.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – 416 b.
4. Ne’matov H., Bozorov O. Til va nutq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1993. – 112 b.
5. Mamajonov A. O‘zbek tilshunosligi nazariyasi. – Toshkent: Fan, 2019. – 256 b.
6. Abduazizov A. O‘zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: Fan, 1992. – 168 b.
7. Nurmonov A. O‘zbek tilshunosligi tarixi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2002. – 232 b.

MONOPREDIKATIV NOMINATIV GAPLARDA IMPERATIV MODALIK SEMANTIKASI

Jabbarov Abdug‘afur Abdug‘aniyevich
Samarqand davlat chet tllar instituti
o‘qituvchisi

Anotatsiya: Ushbu maqolada nemis va o‘zbek tillaridagi monopredikativ nominativ gaplarda imperativ modalik semantikasi haqida aniq misollar orqali muhokama qilinib, ilmiy hamda nazariy tushunchalar keltirib o‘tiladi. Maqolada murojaat, chaqiriq, undash yoki diqqatni jalb qilishni ifodalovchi bir tarkibli monopredikativ konstruksiya ekani bilan o‘z sintaktik va semantik xususiyatlariga egaligi, buyruq gaplarda monopredikativlik va ularning nutqda namoyon bo‘lishi nemis va o‘zbek tillari misolida o‘rganish natijalari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: monopredikativ gap, buyruq gaplar, semantik tahlil, nemis tili sintaksisi, monopredikativ qurilmalar, kommunikativ, sodda gap, ega, kesim, monopredikativlik.

Buyruq, undov nominativ gaplar murojaat, chaqiriq, undash yoki diqqatni jalb qilishni ifodalovchi bir tarkibli monopredikativ konstruksiya ekani bilan o‘z sintaktik va semantik xususiyatlariga egadir. Bunda asosiy markaz murojaat obyekti, chaqiriqqa xos intonatsiyasi va kommunikativ ta’sirdan iborat bo‘ladi. Odatda, bunday sintaktik qurilma undalma asosida shakllanadi. Tarkibida fe’l qatnashmasligi ham mumkin bo‘lib, intonatsiya asosiy sintaktik vosita hisoblanadi. Hozirgi nemis tilida badiiy matn ma’lumotlariga ko‘ra, buyruq-undov modaligi ma’nosining turli qirralarini ifodalovchi nominativ gaplarning turg‘un guruhi o‘zining faolligi bilan ajralib turadi. Bular buyruq, iltimos, maslahat, chaqiriq, talablarni aytishimiz mumkin. Agar ko‘rsatilgan modalikning muntazam namoyon bo‘lishini aniqlashtirib, uning tabaqalashtiruvchi tizimlashtirilishini beradigan bo‘lsak, buyruq-undov nominativ gaplarda quyidagi modal qirralar eng ko‘p uchraydi:

Farmoyish, buyruq, Ko‘rsatilgan semantik-modal yo‘nalishdagi nominativ gaplar o‘zining qisqaligi bilan ajralib turadi. Odatda, ular ko‘pincha ortiqcha so‘zlarsiz, faqatgina harakat yoki narsaning nomini qisqacha aytish bilan cheklanadi hamda bu buyruq aynan kimga qaratilgani o‘zida so‘z sifatida yozilmasa-da, vaziyat va kontekstdan o‘z-

o‘zidan anglashilib turadi. Masalan: "*Haarschneiden, Kopfwäsche, Rasieren, Massage, befahl Neugebauer"*. Soch olish, bosh yuvish, soqol olish, uqalash! — buyurdi Neugebauer.

Iltimos, Ushbu semantik-modal vazifada qo‘llanadigan nominativ gaplar konstruktiv-minimal va konstruktiv-kengaytirilgan gaplar sifatida ishlatiladi. U ko‘p hollarda gapning o‘zida kimga murojaat qilinayotgani ochiq-oydin ko‘rsatiladi. Bundan tashqari, u aniq-shaxsiy xarakterga ega. Bunday nominativ gaplar tarkibi uchun modal kuchaytiruvchi-aniqlovchi ma’noga ega bo‘lgan yuklamalar, so‘zlar va konstruksiyalarning qo‘llanishi xosdir. Masalan: *"Ein Glas Wasser, wenn ich bitten darf", "Bir stakan suv, agar mumkin bo‘lsa / iltimos qilsam."* Bu iltimos (murojaat) ifodalovchi nominativ konstruksiya bo‘lib, *"Ein Glas Wasser"* (bir stakan suv) - talab qilinayotgan predmetning nomi, *"wenn ich bitten darf"* esa xushmuomalalik bilan qilingan iltimosni anglatuvchi iboradir.

Chaqiriq, Ushbu semantik-modal yo‘nalishdagi nominativ gaplar tuzilishiga ko‘ra buyruq gaplarga yaqin turadi. Shunga qaramay, ular ko‘pincha sezilarli komponent kengayishiga yo‘l qo‘yadi. Murojaatga kelsak, u odatda implisit ifoda shaklini oladi va umumlashgan-shaxsiy ma’no bilan tavsiflanadi. Masalan: "*Schluß mit dem Krieg!". "Urushga chek qo‘yilsin!"* yoki "*Urush tugatilsin!"*. Bu yerda chaqiriq modaligini bildiruvchi monopredikativ nominativ gap bo‘lib, mavjud holatni (urushni) keskin to‘xtatish talabini anglatadi.

Maslahat. Murojaat semantikasida asosiy vazifa - adresatni belgilashdan iborat. Bunda nominativ gaplar tarkibiga ko‘pincha erkin so‘zlashuv nutqidagi elementlar ham kiritiladi. Murojaat esa, odatda, aniq-shaxsiy ma’noning aktualizatsiyasi bilan implisit tarzda ifodalanadi. Chaqiriq modaligiga ega nominativ gaplardagidek, maslahatni ifodalovchi nominativ gaplar ham o‘z tarkibida kuchaytiruvchi-emotsional yuklamalar, so‘zlar va konstruksiyalarni saqlaydi. Masalan: "*Nur keine Angst, Mutter!". "Aslo qo‘rqmang, ona!"*. Bu yerda "*keine Angst"* qo‘rqmang, xavotir olmang birikmasi *"nur"* kuchaytiruvchi yuklamasi bilan kelib, tinchlantirish, maslahat berish va dalda berish ma'nosini (modal ohangini) kuchaytirmoqda.

Ogohlantirish, Ushbu turdagi nominativ gaplar maslahat semantikasini bildiruvchi oldingi nominativ gaplarga yaqin turadi. Biroq uzatilayotgan ma’noning xarakteri ularda qat’iylik bilan farqlanadi. Murojaatning mavjudligiga kelsak, u bu yerda epizodik tarzda uchraydi. Masalan: *"Vorsicht, Vorsicht", - mahnte er" «Ehtiyot bo‘ling, ehtiyot!»* —

deb ogohlantirdi u. "Vorsicht" so'zi ogohlantirish ma'nosini bildirib, takror kelishi orqali bu ogohlantirishning jiddiyligi kuchaytirilgan. *"mahnte»* fe'li esa *"ogohlantirdi", "tanbeh berdi"* degan ma'nolarni anglatadi. *"Keine Panik!", - wies ihn der Kampfleiter zurecht". "Sarosimaga tushmang!"* - deb unga tanbeh berdi musobaqa rahbari. "*Keine Panik!"* nominativ konstruksiyasi bu yerda keskin ogohlantirish va vazminlikka chaqirish ma'nosini beradi. "*Der Kampfleiter"*-musobaqa rahbari, bosh hakam yoki instruktor ma'nosini bildiradi. "*zurechtweisen"* fe'li esa kimnidir xato ishdan qaytarish, tartibga solish yoki joyiga qo'yib qo'yish (tanbeh berish) ma'nosini anglatadi.

Yuqoridagilar asosida nemis va o'zbek tillaridagi sintaktik tavsifiga qiyosiy yondashadigan bo'lsak, undalmaning erkinligi nemis tilida nisbatan cheklangan bo'lsa, o'zbek tilida uning qo'llanishi darajasi yuqoridir. Intonatsiya nemis tilida muhim, biroq u o'zbek tilida asosiy vositadir. Formal murojaatda nemis tilida artikl bilan yuqori, o'zbek tilida qo'shimchalar bilan ifodalanish shunday hisoblanadi. Ellippsisning qo'llanishi nemis tilida kamroq, o'zbek tilida esa kuchlidir. Undov (buyrq-xitob) so'zlarning qo'llanishi nemis tilida kamroq, o'zbek tilida esa faoldir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдураҳмонов Ғ. Ўзбек тили грамматикаси (Синтаксис). Олий ўқув юртлари талабалари ва ўқитувчилари учун. – Тошкент: Ўқитувчи, 1996. –248 б.
2. Duden Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. – Mannheim: Dudenverlag, 2016. – 1344 S.
3. Duden: in 12 B. /C. Fabricius-Hansen, P. Gallmann, P. Eisenberg, R. Fiehler, J. Peters. –Mannheim: Bibliographisches Institut, 2009. – B. 4: Die Grammatik: Unentbehrlich für richtiges Deutsch. – 2009. –S.504. (– 1343 S.)
4. E.Shendels. Deutsche Grammatik. - Moskau, 1992. 272-287 b.
5. Nurmonov A., Maxmudov N., Axmedov A., Solixo'jaeva S. O'zbek tilining mazmuniy sintaksisi. - Toshkent: Fan, 1992. -294 b.
6. O'zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - Toshkent, "Fan", 1976. - 560 b.
7. Xayrullayev X. Ob osobennostyax izucheniya ob'ekta rechevoy lingvistiki. Inostrannaya filologiya: yazo'k, literatura, obrazovanie.) 2019. (2 (71), 17-20.
https://inlibrary.uz/index.php/ foreign_philology/article/view/921
8. Хайруллаев Х. Тилшунослик назарияси. –Тошкент, 2022. – 254 б.

KICHIK SINTAKSIS TUSHUNCHASI VA UNING ILMIY MOHIYATI

Turobov Abdurayim Malikovich,
professor, filologiya fanlari doktori
Samarqand davlat chet tillar instituti,

Annotatsiya: Ushbu maqolada kichik sintaksis (mikrosintaksis) tushunchasining nazariy va ilmiy mohiyati tahlil qilinadi. Kichik sintaksisning shakllanishi, uning Ferdinand de Sossyur va Emil Benvenist qarashlari bilan bog‘liq nazariy asoslari yoritiladi. Tadqiqotda kichik sintaksisning yasama, qo‘shma, murakkab, juft va takroriy so‘zlar hamda turg‘un birikmalar tarkibidagi komponentlar o‘rtasidagi sintaktik munosabatlarni o‘rganishi asoslab beriladi. Shuningdek, aniqlovchi-aniqlanmish, ega-kesim, to‘ldiruvchi-kesim va hol-kesim munosabatlari tahlil qilinadi. Kichik va katta sintaksisning obyekt, munosabat xarakteri, paradigmatik almashinuv, predikativlik va kommunikativ vazifa kabi mezonlar asosidagi farqlari ko‘rsatib beriladi. Maqolada atomar predikativlik, leksikalizatsiya va “sintagmadan leksemaga” jarayoni kichik sintaksisning muhim nazariy belgilari sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: kichik sintaksis, mikrosintaksis, katta sintaksis, ichki sintaksis, sintaktik munosabat, qo‘shma so‘z, yasama so‘z, atomar predikativlik, leksikalizatsiya, sintagma, leksema, paradigmatik munosabat, sintagmatik munosabat.

Kichik sintaksis (mikrosintaksis) atamasi tilshunoslikda so‘z ichki tuzilishi darajasidagi sintaktik munosabatlarni belgilash uchun qo‘llaniladi. Bu tushuncha an‘anaviy sintaksisdan farqli ravishda, gap va so‘z birikmasidan pastroq darajadagi, ya‘ni so‘z sathidagi grammatik va semantik bog‘lanishlarni o‘rganadi. Kichik sintaksisning tekshiruv obyekti – yasama so‘zlar, qo‘shma so‘zlar, murakkab so‘zlar, juft va takroriy so‘zlar, turg‘un so‘z birikmalarining ichki tuzilishidagi komponentlar o‘rtasidagi munosabatlardir [Н. Турниёзов, 1998: 47].

Kichik sintaksis tushunchasining shakllanishi bevosita tilshunoslikdagi ikkita muhim nazariy hodisa bilan bog‘liqdir. Birinchisi – Ferdinand de Sossyurning sintagma tushunchasini so‘z ichki tuzilishiga tatbiq etishi, ikkinchisi esa Emil Benvenistning mikrosintaksis

konsepsiyasini ilgari surishi bo‘ldi. Bu ikki nazariy asos kichik sintaksis nazariyasining fundamental tamoyillarini belgilab berdi.

E. Benvenist o‘zining “Umumiy tilshunoslik” (1974) asarida qo‘shma otlarning sintaktik asoslari masalasini maxsus tadqiq qildi. U “eng kichik birliklarning qo‘shilishi mikrosintaksisdir” degan ta‘rifni berdi va bu bilan kichik sintaksis tushunchasining nazariy chegaralarini aniqladi. Benvenistning fikricha, qo‘shma otning har bir turi sintaktik jihatdan mustaqil gapning qaysidir turining o‘zgarishi sifatida o‘rganilishi kerak [Э. Бенвенист, 1974: 241]. Bu yondashuv so‘z ichida yuzaga kelgan sintaktik bog‘lanishlar, ya‘ni komponentlar orasidagi munosabat mikrosintaksis deb yuritilishini asosladi.

Benvenistning bu fikri tilshunoslikda muhim nazariy ahamiyat kasb etdi. U qo‘shma so‘zlarni faqat morfologik yoki leksik birlik sifatida emas, balki sintaktik model asosida yuzaga kelgan mikroyasamalar deb tahlil qilishga undadi. Masalan, “kitobxon” so‘zining chuqur tuzilmasida “kitob o‘qiydigan inson” degan gaplik mazmun yashiringan. “Otboqar” so‘zida “otni boqadigan kishi” degan predikativ struktura mavjud. Demak, qo‘shma so‘zlar gaplik tuzilmaning soddalashtirilgan, ixcham leksik ko‘rinishi sifatida qaralishi mumkin [Э. Бенвенист, 1974: 241-250].

Kichik sintaksisning ilmiy mohiyatini to‘liq tushunish uchun uni katta sintaksis bilan qiyoslab o‘rganish zarur. Katta sintaksis gap va matn darajasidagi sintaktik hodisalarni o‘rganadi. Unda so‘zlar o‘rtasidagi sintaktik munosabatlar dinamik xarakterga ega bo‘ladi, ya‘ni ular nutq jarayonida hosil bo‘ladi va o‘zgarishi mumkin. Kichik sintaksisda esa, aksincha, so‘z tarkibidagi komponentlar o‘rtasidagi munosabatlar statik xarakterga ega. Bu munosabatlar bir marta shakllanib, tilda mustahkamlanadi va o‘zgarmaydi [Э. Бенвенист, 1974: 241-255].

Y.S.Maslov bu xususiyatni juda aniq ta‘riflagan. Uning fikricha, qo‘shma so‘zlar komponentlari o‘rtasidagi grammatik munosabat statiklik xususiyatiga ega bo‘lib, bunday munosabatni “toshga” aylangan, qotib qolgan deyish mumkin [Y.S.Maslov, 1975: 230]. Bu ta‘rif kichik sintaksisning katta sintaksisdan farqlanishining eng muhim nazariy belgisini aniq ifodalaydi. Katta sintaksisda so‘zlar o‘rtasidagi grammatik munosabatlar har gal nutq jarayonida qayta shakllanadi, kichik sintaksisda esa ular bir marta tashkil topib, leksik birlik tarkibida saqlanib qoladi.

Kichik sintaksisning tekshiruv obyektlarini aniqlash masalasida turli olimlarning qarashlari farqlanadi. An‘anaviy yondashuvga ko‘ra, kichik sintaksisning asosiy tekshiruv obyekti so‘z birikmalaridir. So‘z birikmasi

ikki yoki undan ortiq mustaqil so‘zlarning grammatik va semantik jihatdan bog‘lanishidan hosil bo‘lgan sintaktik birlik sifatida ta‘riflanadi [В. В. Виноградов, 1954: 3-24]. Biroq kichik sintaksisning zamonaviy talqinlarida tekshiruv obyektlari doirasi ancha kengaytirilgan.

N. Turniyozovning kichik sintaksis bo‘yicha olib borgan tadqiqotlari o‘zbek tilshunosligida bu yo‘nalishning rivojlanishida muhim ahamiyat kasb etdi. Uning ta‘kidlashicha, kichik sintaksisning tekshiruv obyektlariga quyidagilar kiradi: sodda yasama so‘zlar va ularning ichki tuzilishi; qo‘shma so‘zlar va ularning komponentlari o‘rtasidagi munosabatlar; murakkab so‘zlar; juft va takroriy so‘zlar; turg‘un so‘z birikmalari shaklidagi frazemalar va parafrazalar [N. Turniyozov, 2011: 129]. Bu tasnif kichik sintaksisning ilmiy doirasini aniq belgilab beradi va uni mustaqil lingvistik soha sifatida e‘tirof etish imkonini yaratadi.

Kichik sintaksisda voqelangan asosiy sintaktik munosabatlar turlarini ajratish zarur. Ichki sintaksis voqelangan modellar tizimida quyidagi sintaktik munosabatlar mavjud:

Aniqlovchi-aniqlanmish munosabati – bu kichik sintaksisning eng keng tarqalgan munosabat turi bo‘lib, bunda birinchi komponent ikkinchisini belgilaydi yoki aniqlaydi. Masalan, *oqqush, qizilgul, xontaxta* kabi qo‘shma so‘zlarda birinchi komponent ikkinchisini aniqlash vazifasini bajaradi [М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, 1966: 109-118].

Ega-kesim munosabati – bunda qo‘shma so‘z komponentlari o‘rtasida predikativ munosabat mavjud. Masalan, *Soykeldi, qoryog‘di* kabi qo‘shma so‘zlarda birinchi komponent ega, ikkinchisi kesim vazifasida keladi [М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, 1966: 110].

To‘ldiruvchi-kesim munosabati – bunda birinchi komponent ikkinchisiga nisbatan to‘ldiruvchi maqomida bo‘ladi. Masalan, *muzyorar, otboqar* kabi so‘zlarda birinchi komponent harakat obyektini, ikkinchisi esa harakatning o‘zini ifodalaydi [М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, 1966: 111].

Hol-kesim munosabati – bunda birinchi komponent ikkinchisiga nisbatan hol vazifasida keladi. Masalan, *bosvoldi, tezoqar, ertapishar* kabi so‘zlarda birinchi komponent harakatning bajarilish usuli yoki vaqtini bildiradi [М. Мирзаев, С. Усмонов, И. Расулов, 1966: 112].

Bu munosabat turlari kichik sintaksisning ichki model tizimini tashkil etadi. Har bir munosabat turi o‘ziga xos struktur va semantik

xususiyatlarga ega bo‘lib, ularning tahlili qo‘shma va murakkab so‘zlarning ichki tuzilishini chuqur tushunishga xizmat qiladi.

Kichik sintaksisning ilmiy mohiyatiga oid yana bir muhim jihat – bu so‘zlarning sintagmatik va paradigmatik munosabatlari masalasidir. F. de Sossyurning ta‘kidlashicha, tildagi barcha birliklar ikki xil munosabatga kirishadi: sintagmatik (gorizontal, ketma-ket kelish) va paradigmatik (vertikal, almashinuv) [F. de Sossyur, 1977: 155]. Kichik sintaksisda bu ikki munosabat turi o‘ziga xos tarzda namoyon bo‘ladi. Sintagmatik munosabat so‘z tarkibidagi komponentlarning ketma-ket kelishi va o‘zaro bog‘lanishida ko‘rinadi. Paradigmatik munosabat esa muayyan pozitsiyada bir komponentning boshqasiga almashishi imkoniyatida namoyon bo‘ladi.

Masalan, “qo‘lqop” qo‘shma so‘zida “qo‘l” va “qop” komponentlari sintagmatik munosabatga kirishgan. Shu bilan birga, paradigmatik jihatdan “qo‘l” o‘rniga boshqa sifatlovchi komponent kelishi nazariy jihatdan mumkin bo‘lsa-da, amalda bu imkoniyat cheklangan, chunki qo‘shma so‘zlarning sintagmatik munosabati leksiklashgan, ya‘ni “toshga aylangan” statik xarakterga ega. Bu esa kichik sintaksisning katta sintaksisdan yana bir muhim farqini ko‘rsatadi: katta sintaksisda paradigmatik almashinuv erkin va faol bo‘lsa, kichik sintaksisda u cheklangan yoki mutlaqo yo‘q [Н. Турниёзов, 1998: 12].

S. O. Karsevskiy bu munosabatlarni yana bir jihatdan tushuntiradi. Unga ko‘ra, yasama so‘zlar sintagma maqomidadir, ya‘ni ular tarkibidagi komponentlar o‘rtasidagi munosabat sintaktik birliklar orasidagi munosabatga o‘xshashdir [Н. Турниёзов, 2005: 63]. Bu yondashuv kichik sintaksisning nazariy asoslarini mustahkamlashga xizmat qildi va so‘z yasash jarayonini sintaktik asoslar bilan bog‘lash imkonini berdi.

Kichik sintaksisning ilmiy mohiyatiga oid yana bir muhim masala bu atomar predikativlik tushunchasidir. An‘anaviy sintaksisda predikativlik gapning asosiy belgisi sifatida ta‘riflanadi. Biroq kichik sintaksisda ham predikativlikning o‘ziga xos ko‘rinishi mavjud. Masalan, “Soykeldi” qo‘shma so‘zida “soy keldi” degan gapning mazmuniy salmog‘i yashiringan. Biroq bu predikativlik tom ma‘nodagi gap predikativligidan farqlanadi, chunki u voqelikka munosabat bildirmaydi, balki faqat nomlash (nominatsiya) vazifasini bajaradi [А. М. Турабов, 2010: 93-95]. Shu boisdan ham buni atomar predikativlik deb atash mumkin.

Kichik sintaksisning ilmiy mohiyatiga oid yana bir muhim masala – bu leksikalizatsiya (leksiklashuv) jarayonidir. E. V. Sevortyan turkiy tillarda qo‘shma so‘zlar hosil bo‘lish jarayonini quyidagicha tushuntiradi:

barcha qo‘shma so‘zlar aslida aniq sintaktik aloqalarga ega bo‘lgan so‘z birikmalari bo‘lgan, keyinchalik ular ajralmas holga kelib, o‘zining avvalgi sintaktik xususiyatini yo‘qotgan va bu jarayonda semantik jihatdan birikib ketish, ya‘ni leksiklashuv yuz bergan [А. М. Турабов, 2010: 93-95]. Bu yondashuv kichik sintaksis nazariyasining diaxron aspektini ochib beradi. Demak, ko‘pchilik qo‘shma so‘zlar dastlab erkin sintaktik birlik so‘z birikmasi yoki gap bo‘lgan va vaqt o‘tishi bilan leksiklashib, kichik sintaksis obyektiga aylangan.

Sh. Rahmatullayev bu jarayonni “sintagmadan leksemaga” formulasi orqali izohlaydi. Uning fikricha, qo‘shma otlarning katta qismi dastlab sintagma – ya‘ni so‘z birikmasi bo‘lib, keyinchalik taraqqiyot natijasida leksiklashgan, ya‘ni bitta butun so‘zga aylangan. Masalan, “mingoyoq” so‘zi tarixan “ming oyog‘” sintagmasi asosida tuzilgan va keyinchalik leksemaga aylangan. Biroq “uchburchak” kabi yaqinda paydo bo‘lgan qo‘shma otlar sintagma bosqichini o‘tmay, to‘g‘ridan to‘g‘ri qo‘shma ot tuzish qolipi asosida hosil qilingan [Sh. Rahmatullayev, 1975: 260]. Bu ikki xil shakllanish usulining mavjudligi kichik sintaksisning sinxron va diaxron aspektlarini birga o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

A. Hojiyev esa qo‘shma so‘zlar masalasiga o‘ziga xos nuqtayi nazardan yondashadi. Olimning fikricha, o‘zbek tilida ikki mustaqil so‘z ma‘lum grammatik shaklda birikadi va birikuvchi so‘zlar o‘rtasida grammatik aloqa borligi sezilib turadi. Bunday birikish natijasida lug‘aviy birlik, ya‘ni leksema emas, balki sintaktik birlik – so‘z birikmasi yoki gap shakllanadi. Biroq agar grammatik aloqa yo‘qolib, bir butun fonetik, semantik va struktur birlik hosil bo‘lsa, bu qo‘shma so‘z, ya‘ni leksemadir [A. Hojiyev, 2007: 168]. A. Hojiyevning bu fikri kichik sintaksisda so‘z birikmasi va qo‘shma so‘z chegarasini aniqlashda muhim nazariy mezon bo‘lib xizmat qiladi.

Demak, kichik sintaksisning ilmiy mohiyati quyidagi asosiy tamoyillarga asoslanadi: birinchidan, so‘z ichki tuzilishida sintaktik munosabatlar mavjud va ular o‘ziga xos xususiyatlarga ega; ikkinchidan, bu munosabatlar statik xarakterli bo‘lib, ular leksiklashgan holatda saqlanadi; uchinchidan, kichik sintaksisda atomar predikativlik hodisasi kuzatiladi; to‘rtinchidan, kichik sintaksis so‘z yasash va sintaksis chegarasida joylashgan oraliq lingvistik sohadir; beshinchidan, kichik sintaksis birliklarining aksariyati leksikalizatsiya jarayonining mahsuli bo‘lib, ularning tarixiy va sinxron tahlili zarurdir.

Umuman olganda, kichik sintaksisni mustaqil lingvistik yo‘nalish sifatida o‘rganish so‘z yasalishi, qo‘shma so‘zlarning struktur-semantik xususiyatlari va sintaktik munosabatlarning leksik birlik tarkibida mujassamlashuv mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi. Shu bois kichik sintaksisning nazariy asoslarini yanada takomillashtirish, uning obyekt va chegaralarini aniq belgilash hamda turli tillar materiallari asosida qiyosiy tadqiq etish zamonaviy tilshunoslikning dolzarb masalalaridan biri bo‘lib qoladi.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Турниёзов Н. Назарий грамматикадан очерклар. – Самарқанд, 1998. – 47 б.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – С. 241-255.
3. Маслов Ю.С. Введение в языкознание. – М.: Высшая школа, 1975. – С. 230.
4. Виноградов В.В. Вопросы изучения словосочетаний. – Вопросы языкознания, 1954, № 3. – С. 3-24.
5. Турниёзов Н., Турниёзов Б., Турниёзова Ш. Ўзбек тили деривацион синтаксиси. – Тошкент, 2011. – 129 б.
6. Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. – Тошкент, 1966. – Б. 109-118.
7. Соссюр Ф. де. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977. – 696 с. Соссюр Ф. де. Кўрсатилган асар. – С. 155.
8. Турниёзов Н. Матн лингвистикаси. – Самарқанд, 2005. – Б. 63.
9. Турабов А.М. Атомар предикат ҳақида баъзи қайдлар // Систем-структур тилшунослик муаммолари. – Самарқанд, 2010. – Б. 93–95.
10. Рахматуллаев Ш. От // Ўзбек тили грамматикаси. Морфология. – Тошкент, 1975. – Б. 260.
11. Hojiyev A. O‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi. – Toshkent, 2007. 168 b.

JAHON VA MILLIY LEKSIKOGRAFIYA TARIXI: GLOSSARIYLARDAN RAQAMLI DAVRGACHA BO‘LGAN EVOLUTSIYA VA METODOLOGIK AN’ANALAR

Abdullayeva Dilbar Zafarovna
Samarqand davlat chet tillari instituti, lingvistika o‘zbek tili yo‘nalishi 2-kurs magistranti
dilichkaabdullayeva69@gmail. com

Annotatsiya: *Ushbu ilmiy maqolada jahon va milliy (turkiy-o‘zbek) leksikografiyasi tarixining shakllanish va rivojlanish bosqichlari, lug‘atchilik an’analarining evolyutsiyasi hamda leksikografik metodologiyalarning takomillashuv qonuniyatlari qiyosiy-filologik va xronologik jihatdan atroflicha tadqiq etiladi. Maqolada Qadimiy Shumer va Bobil glossariylaridan boshlangan jahon lug‘atchiligi, Yevropa hamda ingliz leksikografiyasi taraqqiyoti (Samuel Johnson, Noah Webster, OED), shuningdek, turkiy va o‘zbek leksikografiyasining tamal tashi hisoblangan Mahmud Koshg‘ariyning «Devonu lug‘otit turk», Mahmud Zamaxshariyning «Muqaddimat al-adab», Mirzo Mehdiyxonning «Sangloh» asarlari, Jadid ma’rifatparvarlarining lug‘atchilik faoliyati va akademik izohli lug‘atchilik bosqichlari tizimli tahlil qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *leksikografiya tarixi, glossa, glossariy, Mahmud Koshg‘ariy, Samuel Johnson, Sangloh, Jadid lug‘atchiligi, OED, akademik izohli lug‘at, raqamli leksikografiya.*

Leksikografiya – insoniyat tafakkuri, madaniyati va til taraqqiyotini o‘zida muhrlab kelgan eng qadimiy hamda poydor filologik sohalardan biridir. Lug‘atshunoslik fani faqatgina so‘z to‘plash va ularni alifbo yoki mavzuiy tartibda joylashtirish texnikasi bo‘lib qolmay, balki tilning leksik-semantik tizimini, jamiyatning ma’rifiy hamda lisoniy madaniyatini aks ettiruvchi oyna hisoblanadi. Leksikografiya tarixini chuqur tadqiq etish turli davrlardagi tilshunoslik nazariyalari, sotsiolingvistik jarayonlar va lingvodidaktik ehtiyojlarning rivojlanish mantiqini anglash imkonini beradi. Har bir davr lug‘ati o‘sha davr jamiyatining ilmiy saviyasini va til adabiy me’yorlarining jipslik darajasini namoyon etadi [1].

Jahon va milliy filologiyada leksikografik amaliyot ming yillar davomida oddiy amaliy zarurat – matnlardagi tushunarsiz so‘zlarni izohlashdan boshlanib, bugungi kunda nazariy leksikografiya (meta-

leksikografiya), korpus lingvistikasi hamda kompyuter leksikografiyasi darajasiga ko‘tarildi [2]. Ushbu tadqiqotning maqsadi jahon leksikografiyasi hamda milliy (turkiy-o‘zbek) lug‘atchiligi tarixining eng muhim bosqichlarini qiyosiy-xronologik va metodologik usulda tadqiq etish, lug‘at turlarining evolyutsion qonuniyatlarini va ularning zamonaviy raqamli leksikografiya uchun poydevor vazifasini o‘taganini ilmiy asoslab berishdan iboratdir.

Jahon lug‘atchiligi tarixi eramizdan avvalgi III-II ming yilliklarga – Qadimiy Shumer va Bobil sivilizatsiyalariga borib taqaladi. Leksikografik faoliyatning eng ilk ko‘rinishlari mixxat bitiklaridagi qiyin va tushunarsiz so‘zlarni izohlash – glossalar (so‘z ustidagi yoki hoshiyadagi izohlar) hamda ularni to‘plam holiga keltirish – glossariylar yaratishdan boshlangan [3]. Qadimiy Bobilda ikki va uch tilli (shumercha-akkadcha) gil lavhalarga bitilgan lug‘atlar qadimgi dunyo diplomatiyasi, savdosi va ta’limi uchun birinchi unifikatsiyalashgan manba bo‘lib xizmat qilgan.

Antik davr Gretsiya va Rim sivilizatsiyasida ham leksikografiya jadal rivojlandi. Aleksandriya filologiya maktabi namoyandalari (Gomer asarlari bo‘yicha glossariylar tuzgan Aristofan Vizantiyalik va Aristarx) mumtoz matnlarni izohlash hamda adabiy tildagi orfoepik va grammatik me’yorlarni belgilash maqsadida maxsus izohli va grammatik lug‘atlar yaratdilar [4]. O‘rta asrlarga kelib Yevropada xristian diniy matnlarini hamda lotin tilini o‘rganish uchun lotincha-vernakulyar (mahalliy tillarga tarjima qilingan) glossariylar va tezauruslar keng ommalashdi.

Ingliz leksikografiyasi tarixi Yevropa va jahon lug‘atchiligining eng xarakterli va izchil modelini namoyon etadi. Uning evolyutsion rivojlanishi uch yirik metodologik bosqichni bosib o‘tdi. Birinchi bosqich VIII-XVI asrlarni o‘z ichiga olib, u lotincha va eski inglizcha so‘zliklar (Épinal, Corpus glossariylari) hamda Richard Huloet (1552) va John Baret (1573) tomonidan yaratilgan ikki va ko‘p tilli tarjima lug‘atlarini qamrab oldi [5]. Ushbu davrda lug‘atlar asosan xorijiy tillarni o‘rganish va o‘quv-didaktik ehtiyojlarni qondirish uchun amaliy vosita vazifasini o‘tadi.

Ikkinchi bosqich XVII-XVIII asrlarni o‘z ichiga oladi. Robert Cawdrey tomonidan 1604-yilda chop etilgan «A Table Alphabeticall» asari ingliz tilidagi birinchi bir tilli izohli lug‘at hisoblanadi. Unda 2500 ga yaqin o‘zlashma va murakkab so‘zlarga qisqa izoh berilgan. XVIII asrga kelib preskriptiv (me’yoriy) izohli lug‘atchilik cho‘qqisiga erishildi. Samuel Johnson (Semuyel Jonson) tomonidan 1755-yilda tayyorlangan ikki jildli “A Dictionary of the English Language” asari ingliz

leksikografiyasida haqiqiy burilish yasadi [6]. Jonson so‘z ma’nolarini buyuk adiblar (Shekspir, Milton, Pop) asarlaridan olingan adabiy sitalar orqali dalillash an’anasiga asos soldi.

Uchinchi bosqich XIX-XX asrlardagi tarixiy va deskriptiv akademik lug‘atchilik bilan bog‘liqdir. AQShda Noah Webster (1828) tomonidan yaratilgan “An American Dictionary of the English Language” amerika inglizchasi normativligini shakllantirdi. Buyuk Britaniyada James Murray va hisobli leksikograflar rahbarligida tuzilgan “Oxford English Dictionary” (OED, 1884–1928) so‘zning tarixiy, etimologik va dinamik evolyutsiyasini aks ettirgan dunyodagi eng ulkan va mukammal akademik lug‘atga aylandi [7]. OED tajribasi keyinchalik jahon leksikografiyasida tarixiy va deskriptiv parametrizatsiyaning etaloniga aylandi.

Turkiy va o‘zbek lug‘atshunosligi o‘zining boy manbalari, o‘ziga xos ilmiy-metodologik maktabi hamda beqiyos filologik merosi bilan jahon leksikografiya xazinasida alohida o‘rin tutadi. O‘zbek leksikografiyasi tarixini to‘rtta asosiy va konseptual davrga bo‘lib o‘rganish ilmiy jihatdan asoslidir.

Birinchi davr – Ilk o‘rta asrlar va mumtoz Sharq lug‘atchiligi (XI–XIV asrlar) hisoblanadi. Turkiy leksikografiyaning tamal tashi XI asrda Mahmud Koshg‘ariy tomonidan yaratilgan “Devonu lug‘otit turk” (1072–1074) asaridir. Ushbu asar 6000 dan ortiq so‘zni qamrab olgan qomusiy-izohli, etnolingvistik va dialektologik lug‘at bo‘lib, unda Koshg‘ariy me’yoriylik va selektivlik tamoyillari asosida so‘zlarni saralagan hamda 300 dan ortiq maqol va 750 misradan ziyod she’riy sitalar orqali ma’nolarni isbotlagan [8]. XII asrda Mahmud Zamaxshariy yaratgan “Muqaddimat al-adab” asari esa ko‘p tilli (arabcha-turkcha-forscha) o‘quv-tarjima lug‘atchiligi va so‘zlarni uya (gnezdovoy) usulida guruhlash asosini qo‘ydi.

Ikkinchi davr – Temuriylar va Ulug‘ mumtoz davr lug‘atchiligi (XV–XIX asrlar) hisoblanadi. Bu davrda Alisher Navoiy asarlari tilini va chig‘atoy adabiy tili me’yorlarini izohlash yetakchi yo‘nalishga aylandi. Toli Imoniy Hiraviyning «Badoe ul-lug‘at» (XV asr oxiri), Mirzo Mehdiyxonning “Sangloh” (1758), Muhammad Yoqub Changiyning “Kelurnoma” (XVII asr) va Sulaymon Buxoriyning “Lug‘ati chig‘atoyi va turki usmoniy” (1881) kabi asarlari yaratildi [9]. Ayniqsa, Mirzo Mehdiyxonning “Sangloh” asari o‘zining “Mabani ul-lug‘at” grammatik muqaddimasi hamda 6 qatlamli mukammal lug‘at maqolasi strukturasi (bosh so‘z, fonetika/orfografiya, grammatika, etimologiya, semantika va

Navoiy asarlaridan sitalar) bilan mumtoz lug‘atshunoslik cho‘qqisiga aylandi.

Uchinchi davr – Jadid ma’rifatparvarligi va XX asr boshlaridagi lug‘atchilikdir (XIX asr oxiri – XX asr 30-yillari). S.Normamatovning doktorlik (DSc) dissertatsiyasida ko‘rsatib berilganidek, Jadid ma’rifatparvarlari (Ishoqxon Ibrat, Ashurali Zohiriy, Nazir To‘raqulov, Abdulla Qodiriy) lug‘atshunoslikni milliy ma’rifatparvarlik va adabiy til me’yorlarini unifikatsiya qilish vositasiga aylantirdilar [10]. Ishoqxon Ibratning “Lug‘oti sitta al-sina” (1901) olti tilli va 37 mavzuiy guruhli lug‘ati zamonaviy lug‘atchilikka o‘tishni ta’minladi.

To‘rtinchi davr – Akademik va zamonaviy o‘zbek lug‘atchiligi (XX asr 40-yillari – Hozirgi davr) hisoblanadi. Bu davrda O‘zR FA Tili va adabiyoti instituti yetakchiligida 2 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (Z.M. Ma’rufov tahriri ostida, 1981) hamda akademik N. Mahmudov rahbarligida 5 jildli “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” (2006–2008, 80 mingdan ortiq so‘z) yaratildi [11]. Shuningdek, prof. Sh. Rahmatullayevning 3 jildli “O‘zbek tilining etimologik lug‘ati” hamda A. Hojiyev, H. Dadaboyev va A. Ishayevlarning terminologik va dialektal lug‘atchilik maktablari shakllandi.

Leksikografiya tarixi metodologik usullarning uzluksiz mukammallashib borishi bilan xarakterlanadi. Ilk davrlarda so‘zlar amaliy zaruratdan kelib chiqib soha yoki mavzu bo‘yicha (ideografik) to‘plangan bo‘lsa, O‘rta asrlarga kelib alifbo tartibi va uya (gnezdovoy) tamoyillari ustuvorlik qildi. O‘zbek mumtoz lug‘atchiligida “Kelurnoma” va “Sangloh” asarlarida so‘zlarning fe’l masdarlari hamda o‘zaklar atrafida uyalashtirib izohlanishi o‘sha davr filologiyasining ulkan yutug‘i edi [12].

XXI asrga kelib kompyuter va internet texnologiyalarining kirib kelishi bilan leksikografiya o‘zining mutlaqo yangi – raqamli, korpus va multimodal bosqichiga o‘tdi. B.Mengliyev, Sh.Xamroyeva, D.Axmedova va R.Qurbonovalar tadqiqotlarida ko‘rsatilganidek, an’anaviy bosma lug‘atlardagi chiziqli (linear) va statik tuzilish o‘rnini gipermatnli (hypertext), ko‘p modalli (multimodal) hamda real vaqt rejimida yangilanuvchi elektron lug‘at platformalari va matnlar korpusi egallamoqda [13]. Bugungi kunda O‘zbek Milliy Korpusi va elektron leksikografiya bazasini shakllantirishda aynan tarixiy leksikografik an’analar va mukammal parametrizatsiya poydevor vazifasini o‘taydi.

Xulosa o‘rnida ta’kidlash lozimki, tarixiy leksikografik an’analar, lug‘at maqolasining ko‘p qatlamli tuzilish sxemalari hamda adabiy sitalar

orqali ma’noni dalillash tajribasi zamonaviy raqamli va korpus leksikografiyasi uchun poydevor vazifasini o‘taydi. XXI asr raqamli jamiyatida O‘zbek Milliy Matnlar Korpusi va multimodal elektron lug‘at portalini shakllantirishda aynan ushbu tarixiy metodologik tajriba bilan zamonaviy Sun’iy intellekt modullarini sinergik birlashtirish milliy tilshunosligimizning eng ustuvor va strategik vazifasi bo‘lib qoladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Sherba L.V. Opyt obshchey teorii leksikografii // Yazykovaya sistema i rechevaya deyatelnost. – Leningrad: Nauka, 1974. – S. 265–304.
2. Normamatov S.E. Leksikografiya asoslari. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: ToshDO‘TAU nashriyoti, 2020. – 170 b.
3. Lexicography // Wikipedia, The Free Encyclopedia. – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Lexicography
4. Mirtojiyev M. O‘zbek tili leksikologiyasi va leksikografiyasi. – Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010. – 288 b.
5. History of English lexicography // Oxford English Dictionary Research Publications, 2020. – P. 12–28.
6. Johnson Samuel. A Dictionary of the English Language. 2 vols. – London: W. Strahan, 1755.
7. Murray James A. H. et al. The Oxford English Dictionary. – Oxford: Oxford University Press, 1928.
8. Koshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘otit turk. 3 jildlik. – Toshkent: Fan, 1960–1963. – T. 1. – 496 b.
9. Mirzo Mehdiyxon. Sangloh. / Nashrga tayyorlovchi E.Xurshut. – Toshkent: Fan, 1992. – 320 b.
10. Normamatov S.E. O‘zbek lug‘atchiligining shakllanishi va rivojlanishida jadid ma’rifatparvarlarining o‘rni. Filol. fan. dokt. (DSc) diss. avtoref. – Toshkent, 2019. – 86 b.
11. Mahmudov N., Madvaliyev A. va b. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. 5 jildlik. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006–2008.
12. Ishayev Ahmad. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990. – 128 b.
13. Mengliyev B., Xamroyeva Sh., Axmedova D. Kompyuter leksikografiyasi. O‘quv qo‘llanma. – Toshkent: GlobeEdit, 2022. – 170 b.

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA NOMINATSIYA NAZARIYASI

Sattorova Dildora Ikramboyevna
Samarqand davlat chet tillar instituti o'qituvchisi

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy tilshunoslik doirasida nominatsiya nazariyasi o'zbek va ingliz tillarining qiyosiy tahlili asosida o'rganiladi. Tadqiqot nominatsiya sof nomlash yoki leksik hodisa emas, balki kognitiv va madaniy jihatdan asoslangan lisoniy jarayon degan qarashga tayanadi. Har ikki tilda leksik siljishlar, metaforik nominatsiya hamda diskursga asoslangan nomlash strategiyalarini tahlil qilish orqali maqolada universal kognitiv mexanizmlar tilga xos va madaniyat bilan bog'liq modellar orqali qanday namoyon bo'lishi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: nominatsiya, ikkilamchi nominatsiya, qiyosiy tilshunoslik, o'zbek tili, ingliz tili, kognitiv tilshunoslik, diskurs.

Nominatsiya tilning eng asosiy funksiyalaridan biri bo'lib, u so'zlovchilarga borliqdagi predmetlar, jarayonlar va mavhum hodisalarni nomlash, toifalash hamda konseptuallashtirish imkonini beradi. Nominatsiyasiz lisoniy muloqot va tajribaning kognitiv jihatdan tashkil etilishi mumkin bo'lmas edi. An'anaviy tilshunoslikda nominatsiya ko'pincha so'z yasalishi va semantik tuzilma bilan bog'liq bo'lgan leksik hodisa sifatida talqin qilingan. Biroq zamonaviy lingvistik paradigmalar nominatsiyani kognitsiya, madaniyat va diskursni o'z ichiga olgan murakkab jarayon sifatida izohlaydi [5].

So'nggi o'n yilliklarda kognitiv tilshunoslik va diskurs tahlilining rivojlanishi nominatsiya haqidagi tushunchani sezilarli darajada kengaytirdi. Endilikda til shunchaki yorliqlar tizimi sifatida emas, balki inson tajribasini tuzuvchi va talqin qiluvchi mexanizm sifatida qaralmoqda. Shu nuqtai nazardan, nominatsiya nafaqat nimaning nomlanishini, balki u qanday va nima sababdan aynan shu tarzda nomlanishini ham aks ettiradi.

Alohida tillarda nominatsiya bo'yicha ko'plab tadqiqotlar olib borilgan bo'lsa-da, o'zbek va ingliz tillarini qamrab olgan tizimli qiyosiy tadqiqotlar, ayniqsa kognitiv-semantik yondashuv doirasida, nisbatan cheklanganligicha qolmoqda. Mazkur ikki til o'rtasidagi tipologik va madaniy tafovutlarni hisobga olgan holda, bunday tahlil ham nazariy, ham amaliy jihatdan dolzarb hisoblanadi.

Ushbu maqolaning maqsadi o‘zbek va ingliz tillaridagi nominatsiya mexanizmlarini qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilish hamda ularning kognitiv va madaniy asoslarini aniqlashdan iborat.

Nominatsiya nazariyasi, asosan, tushunchadan lisoniy shaklga qadar bo‘lgan nomlash jarayonini o‘rganuvchi onomasiologiya doirasida shakllangan. Ma’noni talqin qilishga e’tibor qaratadigan semasiologiyadan farqli ravishda, onomasiologiya tushunchani ifodalash uchun lisoniy vositalarning tanlanishini o‘rganadi [2].

A. A. Potebnya nominatsiya inson tafakkuridan ajralmas ekanligini ta’kidlab, nomlash so‘zlovchining borliqni idrok etishi va talqin qilishini aks ettirishini qayd etgan. Keyinchalik bu g‘oya nominatsiyani til, tafakkur va madaniyat o‘rtasidagi dinamik o‘zaro ta’sir sifatida talqin qilgan olimlar tomonidan yanada rivojlantirildi [1].

Zamonaviy tilshunoslikda nominatsiya o‘zaro bog‘liq bo‘lgan bir necha yo‘nalishlarda tahlil qilinadi:

kognitiv, konseptuallashtirish va kategoriyalashni o‘z ichiga oladi;
semantik, ma’no kengayishi va qayta talqin qilinishini o‘z ichiga oladi;
pragmatik, kommunikativ niyat va kontekstni o‘z ichiga oladi;
madaniy, umumiy qadriyatlar va tajribani o‘z ichiga oladi.

Mazkur ko‘p o‘lchovli yondashuv nominatsiyani statik leksik hodisa emas, balki funksional va asoslangan jarayon sifatida o‘rganish imkonini beradi.

Leksik nominatsiya ko‘pincha semantik kengayishni o‘z ichiga oladi, bunda mavjud so‘z kognitiv assotsiatsiyalar asosida yangi ma’nolarni kasb etadi. Bunday jarayonlar qiyosiy tahlil uchun qimmatli material beradi.

Ingliz tilidagi **head** leksemasi dastlab tana a’zosini bildiradi. Biroq u keng semantik kengayishga uchragan:

head of department
head of the table
head of the organization

Bu ma’nolar boshning boshqaruv, markaziylik va hokimiyat bilan bog‘liq konseptual assotsiatsiyasi orqali yuzaga kelgan [4].

Shunga o‘xshash jarayon o‘zbek tilidagi **bosh** leksemasida ham kuzatiladi:

bosh
boshliq
ishning boshi

Har ikkala til ham tana a’zolariga asoslangan nominatsiyadan foydalansa-da, o‘zbek tilida ijtimoiy mas’uliyat va ierarxik munosabatlar ingliz tiliga qaraganda ancha yaqqolroq ifodalanadi. **Bosh** leksemasi ko‘pincha rahbarlik va javobgarlik bilan bog‘liq axloqiy hamda ijtimoiy ma’nolarni ham o‘zida mujassam etadi.

Metaforik nominatsiya ikkilamchi nomlash va konseptual kengayishda markaziy o‘rin tutadi. U mavhum tushunchalarni aniqroq sohalar orqali tushunish imkonini beradi.

Ingliz tilida vaqt ko‘pincha iqtisodiy resurs sifatida konseptuallashtiriladi:

save time
waste time
invest time

Ushbu ifodalar samaradorlik va mahsuldorlik bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgan “**Vaqt — pul**” konseptual metaforasini aks ettiradi [7].

O‘zbek tilida esa vaqt odatda harakatlanuvchi yoki oqib boruvchi hodisa sifatida konseptuallashtiriladi:

vaqt o‘tadi
vaqt yetmayapti

Bu yerda vaqt tovar sifatida emas, balki uzluksiz jarayon sifatida talqin qilinadi, bu esa vaqtni idrok etishdagi boshqa bir madaniy qarashni aks ettiradi.

Nominatsiya tanlovi diskurs turi va kommunikativ maqsadlarga qarab sezilarli darajada farqlanadi. Siyosiy va ommaviy axborot vositalari diskursi bunga ayniqsa yorqin misol bo‘la oladi.

Ingliz siyosiy va media diskursida evfemistik nominatsiya keng tarqalgan:

collateral damage
economic downturn

Bunday ifodalar hissiy ta’sirni kamaytiradi va xolislik taassurotini kuchaytiradi [6]. O‘zbek tilida esa media diskurs ko‘proq tasviriy va oshkora nominatsiyadan foydalanishga moyil:

yon zararlar
iqtisodiy pasayish holati

Bu farq baholovchi ochiqlik me’yorlari va kommunikativ strategiyalardagi tafovutni aks ettiradi.

Tahlil qilingan misollar nominatsiya til manzarasining shakllanishiga bevosita hissa qo‘shishini ko‘rsatadi. Ingliz tilidagi nominatsiya

strategiyalari ko‘pincha abstraksiya va funksional kategoriyalashga moyil bo‘lsa, o‘zbek tilidagi nominatsiya munosabat va kontekst elementlarini ko‘proq cақlab qoladi. Bu farqlar ayniqsa metaforik va institutsional diskursda yaqqol ko‘rinadi, chunki til shu orqali borliqni talqin etishning madaniy jihatdan muhim usullarini kodlaydi.

O‘zbek va ingliz tillarining qiyosiy tahlili nominatsiya kognitiv jihatdan asoslangan, ammo madaniy jihatdan farqlanuvchi jarayon ekanligini tasdiqlaydi. Semantik kengayish va metafora kabi universal mexanizmlar har ikki tilda ham amal qiladi, biroq ularning lisoniy ifodalanishi turli konseptual ustuvorliklarni aks ettiradi.

Tadqiqot ilgari surilgan farazlarni tasdiqlaydi va til hamda madaniyat o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirni tushunishda qiyosiy nominatsiya tahlilining ahamiyatini namoyon etadi. Natijalar kognitiv tilshunoslik, qiyosiy tadqiqotlar va diskurs tahlili sohalaridagi keyingi izlanishlar uchun xizmat qilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Potebnya A. A. *Thought and Language*. Moscow: Labirint, 1999.
2. Vinogradov V. V. *Russian Language: Grammatical Doctrine of the Word*. Moscow: Nauka, 1977.
3. Telia V. N. *Metaphor in Language and Text*. Moscow: Nauka, 1996.
4. Kubryakova E. S. *Language and Knowledge*. Moscow: Languages of Slavic Culture, 2004.
5. Lakoff G. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
6. Langacker R. *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press, 1987.
7. Axmedova D.I. Sattarova D.I.- The Ways of Forming Secondary Nomination in Uzbek Language and Its Impact on Linguistics European journal of life safety and stability ISSN 2660-9630 p 3

PERFEKT SHAKLI ORQALI IFODALANGAN ASPEKTUAL MA’NOLARNING O‘ZBEK TILIDA BERILISHI

Sodikova Nazokat Gaforovna,
SamDCHTI dotsenti v.b, f.f.f.d (PhD)

Annotatsiya. *Taklif etilayotgan maqolada perfekt shakli orqali ifodalangan aspektual grammatik ma’nolarni ifodalovchi analitik xarakteriga ega fe’llarning funktsional-semantik tahlili va o‘zbek tiliga uzatish usullari ko‘rib chiqiladi. Mazkur maqolaning maqsadi – nemis tilida aspektual grammatik ma’nolarni analitik usulida ifodalovchi birikmalarni, ularga xos bo‘lgan strukturaviy-semantik xususiyatlarni va ularni ma’nolarini o‘zbek tilida berilishini aniqlashdir.*

Tayanch so‘zlar: *analitik, , grammatik ma’no, mustaqil leksik ma’no, funktsional so‘zlar, analitik konstruktsiyalar, erkin so‘z birikmalari, fazaviy fe’lli birikmalar,ko‘makchi fe’llar, grammatikalashuv, leksik zaiflanish, grammatik idiomatiklik, aspekt (tur), harakat tarzi, doimiy va o‘zgaruvchan komponentlar.*

Ma’lumki, zamonaviy nemis tilida perfekt shakli ikki ko‘makchi fe’l – **haben** yoki **sein** va asosiy fe’lning sifatdosh II yordamida analitik usulda shakllanadi. *Sein* ko‘makchi fe’li bilan hamma fe’llar ham perfekt shaklini hosil qila olmaydi. *Sein* bilan perfekt shakli yasalishida qatnashayotgan fe’llarni quyidagi asosiy turlari G.Helbig va I.Busha grammatikasida ajratiladi:

1) Chegaralangan aksariyat holda bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishni bildiruvchi o‘timsiz fe’llar*: aufstehen, sterben, verblühen, anbrennen;* 2) O‘rin o‘zgarishini bildiruvchi barcha yurish-harakat fe’llari: *laufen, wandern, fliegen, kommen;*

3) O‘timsiz va chegaralanmagan *sein* va *bleiben* fe’llari; 4) Bir nechta qo‘shma yoki hosil qilingan o‘timli fe’llar: *eingehen, loswerden, durchgehen* [1, 735].

Demak, *sein* ko‘makchi fe’li bilan asosan chegaralangan (telik) fe’llari, ya’ni bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishni ko‘rsatuvchi va o‘rin o‘zgarishini bildiruvchi barcha yurish-harakat fe’llari perfekt shaklini hosil qilishda qatnashadi. Chegaralanmagan (atelik) fe’llaridan faqatgina *sein* va *bleiben* ko‘rsatilgan.

Turli semantik guruhlarga kiruvchi quyidagi fe’llar mavjud:

1) yurish-harakat fe’llari:

a) sof chegaralangan fe'llar *kommen, ankommen, herankommen herauskommen, herunterkommen, zusammenkommen; abfahren anfahren; übersiedeln;*

b) chegaralanganlik funksiyasida qo'llangan neytral yurish-harakat fe'llar: *gehen, hineingehen, zugehen, fliegen, emporsteigen, fahren; springen, flüchten, laufen aussteigen*.

2) bir holatdan ikkinchi holatga o'tishni bildiruvchi o'timsiz fe'llar *aufwachsen aufstehen, sterben, verschwinden, verändern, landen;* o'timli *verführen, schneiden, aufdrehen*, kabi fe'llar;

3) chegaralanmagan (atelik) fe'llardan faqat *sein, gewöhnen* va *bleiben* va undan hosil bo'lgan *liegenbleiben, sitzenbleiben.*

Demak, *sein* ko'makchi fe'li bilan tashkil topgan perfekt shaklining tarkibida o'zgaruvchan komponent sifatida asosan chegaralangan yoki chegaralanganlik funksiyasida qo'llangan neytral fe'llar qatnashadi. Chegaralanmagan fe'llar soni ancha cheklangan bo'lib ular asosan natijaviy holatlarni bildiradi.

Ko'makchi fe'l *haben* bilan yasalgan perfekt shaklining tarkibida o'zgaruvchan komponent, ya'ni sifatdosh II sifatida ham chegaralangan ham chegaralanmagan fe'llar qatnashishi mumkin. Neytral fe'llar kontekst ta'sirida ham chegaralanganlik ham, chegaralanmaganlik funksiyasida qatnashishi mumkin. Shu bilan birgalikda chegaralanmagan fe'llar guruhiga kiritilgan fe'llarning leksik-semantik doirasi *sein* ko'makchi fe'li bilan tashkil topgan perfekt shaklida uchraydigan chegaralanmagan fe'llarga nisbatan ancha kengligi ko'zga tashlanadi [2, 404-406]. Mazkur ishda *haben* bilan chegaralanmagan fe'llarning 5 ta guruhi ajratiladi:

a) joy-o'rin munosabatlari bilan bog'langan holat fe'llari *(sitzen, stehen, wohnen, ruhen, warten, erwarten, schlafen);*

b) egalik munosabati bilan bog'langan holat fe'llari (*haben, besitzen, gehören, wissen, kennen);*

v) holat o'zgarmasligini anglatuvchi fe'llar *(aussehen, halten ausruhen, schweigen);*

g) mavjudlikni bildiruvchi fe'llar *(sein, existieren);*

d) kimyoviy holatni bildiruvchi fe'llar *(brennen).*

Bu fe'llarni aksariyati subyektni holatini bildiruvchi fe'llardir. Chegaralangan fe'llarni semantik jihatdan birlashtiruvchi mezonlar sifatida ular orqali ifodalanadigan harakat, hodisa va turli jarayonlarning semantikasi holat o'zgarishi, natijaviylik, boshlang'ich va yakuniy

bosqichlar, shuningdek, muayyan maqsadga erishish kabi ma’nolar bilan bog‘liqdir.

Chegaralangan fe’llar quyidagi semantik belgilar bilan bog‘lanadi:

1)holat o‘zgarishi, ya’ni bir holatdan boshqasiga o‘tmoq (o‘tkazmoq):

auswachsen (o‘smoq, o‘sib bo‘lmoq), *verlieben* (sevib qolmoq), *beruhigen* (tinchlanmoq), *sich verändern* (o‘zgarmoq), *befühlen* (his qilmoq), *aufwecken* (uyg‘otmoq), *lähmen* (falaj qilmoq), *verschmerzen* (og‘ir judolikka uchramoq);

2)Natijaga erishmoq, bir narsani o‘zgartirmoq, yaratmoq:

finden (topib olmoq), *erfinden* (ixtiro qilmoq), *gewinnen* (g‘alaba qozonmoq, yutib olmoq), *erkennen* (tanib olmoq), *vertauschen* (olmashtirmoq), *ausbuddeln* (qazib olmoq), *gründen* (yaratmoq), *eingerichten* (jihozlamoq), *ausbauen* (kengaytirmoq), *aufgestellen* (o‘rnatmoq), *schaffen* (yaratmoq), *heranbilden* (rivojlantirmoq), *setzen* (o‘rnatmoq);

3) biron bir mo‘ljalga qaratilgan yurish-harakat, natijaviy yurish-harakat:

hinausbringen (olib chiqmoq), *hierherziehen* (bu rga ko‘chmoq), *umziehen* (ko‘chmoq), *bringen* (olib kelmoq), *ausgehen* (tashqariga chiqmoq);

4) harakatning boshlang‘ich bosqichi: *anfangen* (boshlamoq), *ansprechen* (gapirishni boshlamoq);

5) yakuniy bosqich, oxiriga yetkazmoq, bajarmoq:

erledigen (yakunlamoq, to‘liq bajarmoq), *absolvieren*, (tugatmoq), *fertigbringen* (to‘liq bajarmoq), *niederschlagen* (yo‘q qilmoq, bosib olmoq), *ausdenken* (oxirigacha yaxshilab o‘ylab ko‘rmoq, o‘ylab pishirmoq);

6) biror narsaga ega bo‘lmoq:

mieten (ijaraga olmoq), *nehmen* (olmoq); *abkriegen* (ulush olmoq); *herausklauben* (tanlab olmoq), *fassen* (olmoq);

7) bir narsani yo‘qotmoq, bir narsadan voz kechmoq, mahrum bo‘lmoq:

verlieren (yo‘qotmoq), *schenken* (sovg‘a qilmoq), *geben* (bermoq), *abgeben* (bermoq, uzatmoq), *verzichten* (voz kechmoq); *verkaufen* (sotmoq, sotib qo‘ymoq) *verschleudern* (behuda sarf qilmoq, boy bermoq, yo‘qotmoq), *entbehren* (muhtoj bo‘lmoq);

bir narsani sodir bo‘lishiga yo‘l quymaslik:

verhindern (oldini olmoq), *ablehnen* (rad qilmoq), *verschmähen* (rad qilmoq, surib chiqarmoq).

Chegaralangan fe’llar bilan perfekt shakllari yordamida, odatda, terminativ aspektual vaziyatlar ifodalanadi, ya’ni perfekt shakli bilan ifodalangan jarayon (harakat, holat, hodisa) rejalashtirilgan yoki o‘zining tabiiy chegarasiga yetib boradi, to‘liq hajmda bajariladi va hozirgi vaqt yoki nutq vaqti uchun dolzarb bo‘lgan biror natijaga erishiladi [4, 89].

Bunday aspektual vaziyatlar o‘zbek tilida turli usullar va modellar yordamida o‘z ifodasini topadi. Ular o‘tgan zamon shakllari bilan bevosita bog‘langan: sintetik shakllar - *di* va *-gan,* murakkab (analitik) shakllar - *gan + edi, -ib (-ab, -ay) +di, -ib + edi, -ar + edi* (bu shakllar turli yordamchi (funksional) fe’llar va kontekst vositalari bilan kombinasiyada faoliyat ko‘rsatishi mumkin) [3, 253-289].

1. **-gan.** Bu shakl o‘tgan zamon ma’nosi bilan bir qatorda, o‘tgan harakat (holat)ning hozirgi vaqt uchun natijaviy ma’nosini ham ifodalaydi.

Masalan: (1) Die hat sich ja zu einem Weibsbild ausgewachsen (Seghers. Die Toten bleiben jung, 56).

(1a) “Ayol bo‘lib qolganini qarang-a, asl xotinda” – dedi. (Zegers. Barhayot o‘liklar, 62)*;* – Yangi natijaviy holatga o‘tish.

2. **-gan + edi**. Bu shaklda ko‘makchi fe’l o‘tgan zamon *-edi* ko‘rsatgichi bilan birikkani tufayli, harakat nutq vaqtiga kelib allaqachon amalga oshganini va nutq vaqtida na o‘sha harakat, na uning natijasi mavjud emasligini, shuningdek, harakat o‘tmishdagi aniq bir paytda amalga oshganini ko‘rsatadi. Masalan:

(2) Lieven sagte: “Als kleiner Junge habe ich mal ein Märchenbuch bekommen, das man Ihnen sicher auch geschenkt hat: Grimms Märchen” (Seghers. Die Toten bleiben jung, 124).

(2a) Keyin Liven shunday dedi: – Bolalik vaqtimda menga bir kitob berishgan edi, balki u sizda ham bordir: “Grimm ertaklari” (Zegers. Barhayot o‘liklar, 128);

3. **(a)r + edi** (qisqartirilgan shakli – ardi). Bu shakl harakatning odatiy, ko‘p martalik, muntazam ravishda o‘tmishda amalga oshirilganini ko‘rsatadi. Masalan:

(3) Die habe ich denn ohne Widerrede genommen und mir den Überschuß wöchentlich aus der Losung geholt, da niemand vermutete, daß die Frau die Kasse bestehlen würde. (Goethe. Leiden des jungen Werthers, 17)

(3a) Men bo'lsam miq etib og'iz ochmasdim, yetishmovchilik o'rnini haftasiga kelgan foydadan to'ldirardim: uy bekasi pul o'g'irlaydi, deb hech kim o'ylamaydi-ku, axir (Gyote. Yosh Verterning iztiroblari, 45).

4. **-di** shakli. Bu shakl, odatda, eng umumiy tarzda o'tgan zamonni ifodalaydi va harakat nutq vaqtiga qadar amalga oshganini ko'rsatadi. Qiyoslang:

(4) (Jetzt müßten Sie den Unterschied sehen! Ich habe zwei Pfund zugenommen (Remarque. Drei Kameraden, 571).

(4a) Hozirgi farqni ko'rganingizda edi. Men bir necha kiloga semirdim. (Remark. Uch og'ayni, 322). – Holat o'zgarishining natijasi yoki nutq vaqtiga qadar mavjud bo'lgan natijaviy holat.

5. **-a + ber (ver) + di** shakli. Bu shakl o'tmishdagi harakatning davomiyligini ifodalash uchun mo'ljallangan [5, 274].

Masalan:

(5) Aber ich habe es immer wieder hinausgeschoben (Remarque. Drei Kameraden, 186).

(5a) *Lekin buni orqaga suraverdim. Ma'lum vaqt ko'nglimga yoqqanday yashashni ixtiyor etdim* (Remark. Uch og'ayni, 109).

Nemis tilida terminativlik vaziyat bir vaqtning o'zida qayta-qayta sodir bo'lish (iterativlik) va ko'pincha davomiylik kabi aspektual xususiyatlar bilan birgalikda moslashishi mumkin. Bunda mazkur qo'shimcha aspektual xususiyatlarni ifodalashning asosiy vositalari sifatida leksik konkretizatorlar hisoblanadi. Har ikki tilda ham ekvivalent leksik vositalar uchraydi. Masalan: *Oft* (juda ko'p, tinimsiz), *wieder und wieder* (bir necha marta), *dreimal* (uch marta), *manchmal* (bir necha marotaba), *hundertmal* (yuz, ming martalab).

Neytral fe'llar perfekt shaklida, odatda, o'zlarining chegaralangan ma'nolarida qo'llanadi, ammo, davomiylik komponentlari mavjud bo'lganda ular protsessual aspektual holatlarini ifodalashi mumkin. Davomiylik komponentlari sifatida *immer* (doim), *jahrelang* (ko'p yillardan beri), *bisher* (shu paytgacha, ayni paytgacha), kamdan-kam hollarda *lange* (uzoq vaqt) kabi ko'rsatkichlari uchraydi.

Shunday qilib, nemis tilidagi perfekt bilan ifodalangan vaziyatlar va ularning o'zbek tiliga tarjimalarini tahlil qilish quyidagi xulosalarni chiqarishga imkon beradi.

Mazmun jihatidan, nemis tilida aniqlangan perfekt aspektual vaziyatlarning turlari, ya'ni ikki qirrali terminativ holatlar – terminasiyaning ko'p marotaba sodir bo'lishi bilan birgalikdagi majmuasi

va terminativlik ma’nosi bilan davomiylik (jarayonlik) xususiyatining kombinatsiyasi, o‘zbek tilida ham kuzatiladi.

Ifoda qilish nuqtayi nazaridan, har ikki tilda ham fe’llarning o‘tgan zamon shakllari va kontekstual vositalar ishtirok etadi. Farqi shundaki, agar nemis tilida ko‘rsatilgan ma’nolarni ifodalash uchun perfekt shakli (*haben* yoki *sein* + sifatdosh II) ishlatilsa, o‘zbek tilida ularni ifodalash uchun bir nechta sintetik va analitik o‘tgan zamon shakllari, shuningdek, bir qator funksional (ko‘makchi) fe’llarni o‘z ichiga olgan analitik xarakterdagi birikmalardan ancha ko‘p foydalaniladi.

Bundan tashqari, o‘zbek tilida, nemis tilidan farqli o‘laroq, protsessuallikni ifodalashda leksik vositalardan tashqari, to‘g‘ridan-to‘g‘ri o‘tgan zamon shakli *-ar edi* ham qo‘llaniladi. Bu shakl faqatgina o‘tgan harakatni nomlamasdan, uni protsessual holat sifatida ifodalaydi. Shuningdek, *-a ver + di* shakli ham protsessual harakatning o‘tmishda davom etishini ko‘rsatadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Helbig G., J. Buscha. Deutsche Grammatik- Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. – Leipzig: VEB Verlag Enzyklopidie. 1987. – 737 S.
2. Hasanov R. Nemis tilidagi haben+ chegaralanmagan fe’l bilan yasalgan perfekt shaklining aspectual ma’nolarining o‘zbek tilida berilishi. – Toshkent: O‘zbekiston Milliy Universiteti xabarlari, 2024 (1/6/1). – B. 404 - 406.
3. Flämig W. Zur Funktion des Verbs: Tempus und Temporalität - Modus und Modalität – Aktionsart und Aktionalität// Probleme der Sprachwissenschaft. Beiträge zur Linguistik aus Jahrgängen 1964-1967 der Zeitschrift “Deutsch als Fremdsprache”. – Leipzig, 1971. – S. 253-289.
4. Ризаев Б.Х. Аспектная семантика перфектных и плюсквамперфектных форм немецкого глагола. – Самарканд: СамГИИЯ, 2003. – 89 с.
5. Юлдашев А.А. Аналитические формы глагола в тюркских языках. – Москва: Наука, 1965. – 274 с.

O‘ZBEK TILIDA ANTONIMLARNING QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI

Abriyeva Marjona Shodmon qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Sharq tillari fakulteti 3-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilida zid ma’noli so‘zlarning qo‘llanish xususiyatlari hosil bo‘lish yo‘llari, tuzilishi, ma’noviy munosabati, kelib chiqish qatlamlari, so‘z turkumlariga mansubligi va uslubiy vazifasi jihatidan yoritilgan. Ko‘p ma’noli so‘zlarda har bir ma’noning o‘z zidiga ega bo‘lishi, kontekstual va frazeologik antonimlarning nutqda yuzaga kelishi misollar bilan asoslangan. Shuningdek, antonimlarning antiteza, oksimoron, maqol va sarlavhalarda bajaradigan vazifalari tahlil qilinib, ularni nutqda o‘rinli tanlashga oid xulosa va takliflar berilgan.

Kalit so‘zlar: *antonim, zid ma’noli so‘z, antiteza, kontekstual antonim, yasama antonim, ko‘p ma’noli so‘z, juft so‘z.*

Til lug‘at tarkibidagi so‘zlarning tartibsiz yig‘indisi emas, balki ma’noviy munosabatlar asosida o‘zaro bog‘langan tizimdir. Shu munosabatlarning eng ravshani zid ma’nolilik, ya’ni antonimiyadir. “Antonim” atamasi yunoncha *anti* - qarshi va *onoma* - nom so‘zlaridan olingan bo‘lib, qarama-qarshi ma’noli so‘zlarni bildiradi.

Antonimlar tafakkurdagi qarama-qarshilik tushunchasining tildagi ifodasidir: inson borliqni yaxshi va yomon, katta va kichik, kecha va kunduz kabi qutblar orqali anglaydi. Shu sababli zid ma’noli so‘zlar nutqda fikrni aniq, ta’sirchan va ixcham ifodalash vositasi bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tilshunosligida antonimlar masalasi XX asrning o‘rtalaridan boshlab maxsus tadqiq etila boshlandi va bu sohada lug‘atlar yaratildi. Biroq antonimlarning nutqdagi qo‘llanishi, ko‘p ma’noli so‘zlardagi chegaralanishi va matnda yangi ma’no hosil qilishdagi o‘rni hamon alohida e’tiborni talab etadi. Mavzuning dolzarbligi shu bilan belgilanadi: antonimlarni o‘rinli tanlash nutq madaniyatining, ona tili ta’limining va badiiy ifodaning muhim shartidir.

Tadqiqotning maqsadi - o‘zbek tilida antonimlarning qo‘llanish xususiyatlarini aniqlashdir. Buning uchun quyidagi vazifalar belgilandi:

antonimlarning hosil bo‘lish yo‘llari va turlarini ajratish; ularning kelib chiqish qatlamlarini va so‘z turkumlari bo‘yicha qo‘llanishini ko‘rsatish; ko‘p ma’noli so‘zlarda antonimik munosabatning ma’noga bog‘liqligini asoslash; kontekstual va frazeologik antonimlarning hamda antonimlarning uslubiy vazifalarini yoritish.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Antonimiya hodisasi o‘zbek tilshunosligida leksikologiya va semasiologiyaning tarkibiy qismi sifatida o‘rganiladi [6; 10]. Antonimlarga bag‘ishlangan dastlabki maxsus maqolalardan biri S. Usmonovning 1958-yilda e’lon qilingan ishidir [12. 31]. Mavzuning keng yoritilishi R. Shukurovning “O‘zbek tilida antonimlar” monografiyasi bilan bog‘liq bo‘lib, unda antonimlarning leksik-semantik va morfologik tomonlari batafsil tahlil qilingan [11. 78]. Sh. Rahmatullayev, N. Mamatov va R. Shukurov tuzgan “O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati” [9. 73] shu mavzudagi asosiy lug‘atlardan biri hisoblanadi. O‘zbek tilining besh jildlik izohli lug‘ati [8. 38] esa so‘zlarning ma’nolarini va ko‘chma qo‘llanishlarini alohida-alohida ko‘rsatgani uchun antonimik munosabatni ma’no chegarasida tekshirishga imkon beradi.

Darsliklarda antonimlar tuzilishiga ko‘ra har xil o‘zakli va bir xil o‘zakli turlarga bo‘linadi [10. 37]. Boshqa tadqiqotda antonimlar hosil bo‘lishining uch yo‘li ajratilgan: lug‘at tarkibida zid ma’noli so‘zlarning azaldan mavjudligi, so‘z yasalishi qoidalari va so‘z o‘zlashtirish [4. 59]. Mumtoz adabiyot tilidagi antonimlar ham o‘rganilgan: Yusuf Xos Hojib asarida *yaruq - qaraqu*, *yaxshi - yaman*, *yumshaq - qatig‘* kabi zid juftliklar qo‘llangani [3. 50], Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonida arabcha, forscha va turkiy antonimlar uchrashi [2. 68], Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi antonimlar kelib chiqishi, grammatik tuzilishi va poetik vazifasi jihatidan tahlil qilingani [5. 65] aniqlangan. Badiiy nutqda zid ma’noli so‘zlarning o‘rni Erkin Vohidov she’riyati misolida ham yoritilgan [7. 53]. 2025-yilda e’lon qilingan tadqiqotda esa antonimlarni yangi lingvistik yondashuvlar asosida o‘rganish va antonimlar lug‘atlarini takomillashtirish zarurligi ta’kidlangan [1. 91].

Tadqiqotda tavsifiy usul, ma’noviy tahlil, qiyoslash va matniy tahlil usullaridan foydalanildi. Tahlil materiali sifatida antonimik juftliklar, xalq maqollari, barqaror birikmalar va badiiy asar nomlari tanlab olindi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

1. Antonimlarning hosil bo‘lish yo‘llari va tuzilishi

O‘zbek tilida antonimlar hosil bo‘lishining uchta asosiy yo‘li kuzatiladi [4. 74]. Birinchisi - tilning lug‘at tarkibida zid ma’noli so‘zlarning azaldan mavjudligi: *issiq - sovuq, katta - kichik, kecha - kunduz, yaxshi - yomon*. Bunday juftliklar har xil o‘zakli bo‘lib, ularning har bir komponenti mustaqil o‘zakka ega. Ikkinchisi - so‘z yasalishi yo‘li: bir xil o‘zakdan yasama antonimlar hosil bo‘ladi, masalan, *kuchli - kuchsiz, jonli - jonsiz, to‘g‘ri - noto‘g‘ri, baquvvat - bequvvat, vafodor - bevafo*. Bunda zid ma’no -li, -siz, no-, ba-, be- kabi vositalar orqali yuzaga keladi [4; 10]. Uchinchisi - so‘z o‘zlashtirish natijasida zid juftlikning shakllanishi: *quvonch - g‘am, mudofaa - hujum, manfiy - musbat*.

Zid ma’noli o‘zaklarga bir xil yasovchi qo‘shimcha qo‘shilganda ham yangi antonimik juftliklar yuzaga keladi: *og‘irlashmoq - yengillashmoq, kengaymoq - toraymoq, oqlamoq - qoralamoq* [4. 74]. Antonimlar komponentlarining tuzilishiga ko‘ra ham farqlanadi: qo‘shma so‘zlar asosida *mehnatsevar - ishyoqmas, ertapishar - kechpishar*, juft so‘zlar asosida *yosh-yalang - qari-qartang, o‘yin-kulgi - dard-alam*, takroriy so‘zlar asosida esa *sekin-sekin - tez-tez, katta-katta - kichik-kichik* juftliklari hosil bo‘ladi [4. 64]. Asliy leksik antonimlar soni nisbatan cheklangan bo‘lsa-da, nutqda barqaror qo‘llanadi; yasama antonimlarning hosil bo‘lish imkoniyati esa kengroqdir.

2. Antonimlarning ma’no jihatidan turlari

Ma’no jihatidan antonimlar oraliq daraja mavjudligiga ko‘ra farqlanadi. Bir guruh juftliklarda qutblar orasida oraliq tushuncha bo‘ladi, shu sababli ular darajalanadi: *issiq - iliq - sovuq, yosh - o‘rta yosh - qari*. Ikkinchi guruhda oraliq bo‘lmaydi, biri inkor etilsa, ikkinchisi tasdiqlanadi: *tirik - o‘lik, bor - yo‘q*. Uchinchi guruhdagi juftliklar harakat yoki munosabat yo‘nalishining qarama-qarshiligini bildiradi: *kirmoq - chiqmoq, olmoq - bermoq, ochmoq - yopmoq*. Bu tafovut nutqda muhim: darajalanuvchi antonimlar orasiga oraliq bahoni qo‘yish mumkin, masalan, *ancha katta, biroz kichik*; oraliqsiz juftliklarda esa *biroz tirik* yoki *ozgina o‘lik* kabi ifodalar tabiiy emas.

Shuni ham ta’kidlash kerakki, fe’lning bo‘lishli va bo‘lishsiz shakllari antonimlik hosil qilmaydi [4. 65]. *Keldi - kelmadi* juftligida ikki mustaqil leksema emas, bitta fe’lning grammatik shakllari qarama-qarshi qo‘yilgan. Antonimiya esa kamida ikki mustaqil leksema o‘rtasida yuz beradi: *keldi - ketdi*. Antonimlarning yuqorida ko‘rib chiqilgan turlari,

shuningdek, keyingi bandlarda tahlil qilinadigan qatlamlari 1-jadvalda umumlashtirilgan.

1-jadval. O‘zbek tilida antonimlarning tasnifi

Tasnif asosi	Turi	Misollar
Tuzilishiga ko‘ra	har xil o‘zakli	*katta - kichik; kirmoq - chiqmoq*
	bir xil o‘zakli, ya’ni yasama	*kuchli - kuchsiz; to‘g‘ri - noto‘g‘ri; baquvvat - bequvvat*
	qo‘shma so‘zli	*mehnatsevar - ishyoqmas; ertapishar - kechpishar*
	juft so‘zli	*yosh-yalang - qari-qartang*
	takroriy so‘zli	*sekin-sekin - tez-tez; katta-katta - kichik-kichik*
Ma’nosiga ko‘ra	oraliqli, darajalanuvchi	*issiq - iliq - sovuq*
	oraliqsiz	*tirik - o‘lik; bor - yo‘q*
	yo‘nalishli	*kirmoq - chiqmoq; olmoq - bermoq*
Kelib chiqishiga ko‘ra	turkiy qatlam	*yaxshi - yamon; kecha - kunduz*
	forsiy qatlam	*behisht - do‘zax; mard - nomard*
	arabiy qatlam	*nur - zulmat; avval - oxir*
	aralash qatlam	*kecha - saboh; quvonch - g‘am*
Qo‘llanish doirasiga ko‘ra	umumtil antonimlari	*baland - past; oq - qora*
	frazeologik antonimlar	*ko‘ngli oq - ko‘ngli qora; yuzi yorug‘ - yuzi qora*
	kontekstual antonimlar	*tili shirin, dili zahar; kuch bilan emas, aql bilan*

Manba: muallif tomonidan [4. 54; 10.11] asosida tuzilgan.

3. Antonimlarning kelib chiqish qatlamlari

Antonimik juftliklar kelib chiqishi jihatidan turkiy, forsiy, arabiy va aralash qatlamlarga bo‘linadi. Mumtoz asarlar tilini o‘rganishda bu tasnif juftlik komponentlarining qaysi tilga mansubligiga asoslanadi [5.85]. Turkiy qatlamda *yaxshi - yamon, kecha - kunduz, erta - kech, yaqin - yiroq*, forsiy qatlamda *behisht - do‘zax, do‘st - dushman, mard - nomard*, arabiy qatlamda *nur - zulmat, avval - oxir, savol - javob* juftliklari

uchraydi. Ikki xil qatlamga mansub so‘zlar ham o‘zaro zid qo‘yilishi mumkin: *kecha - saboh, keng - tang* [5. 73] Hozirgi tilda ham bunday aralash juftliklar saqlangan: *quvonch - g‘am* juftligida turkiy so‘z arabiy so‘zga qarshi qo‘yiladi [4. 64]. Navoiyning "Saddi Iskandariy" dostonida ham arabcha, forscha va turkiy antonimlarning qo‘llangani aniqlangan [2]. Bu holat o‘zbek tili lug‘at tarkibining ko‘p qatlamli ekanini va antonimik juftliklarning shu qatlamlarning o‘zaro aloqasida shakllanganini ko‘rsatadi.

4. Antonimlarning so‘z turkumlari bo‘yicha qo‘llanishi

Antonimlar asosan sifat, ravish, ot va fe’l turkumiga xos so‘zlardan hosil bo‘ladi [11, 19-b.]. Ular eng ko‘p sifat turkumida uchraydi, chunki sifat belgi-xususiyatni bildiradi va belgining qutblari oson ajraladi: *shirin - achchiq, yengil - og‘ir, yangi - eski, keng - tor*. Otlar orasida antonimik munosabat ko‘pincha mavhum ma’noli so‘zlarda yaqqol ko‘rinadi: *dost - dushman, quvonch - g‘am, ilm - jaholat, tinchlik - urush*. Aksincha, aniq predmet nomlari, ya’ni *stol, daraxt, tosh* kabi so‘zlar odatda zid ma’noli juftga ega bo‘lmaydi. Fe’llarda antonimiya harakat yo‘nalishi va natijasi bilan bog‘liq: *kelmoq - ketmoq, yutmoq - yutqazmoq, kulmoq - yig‘lamoq*. Ravishlarda esa o‘rin, payt va holat qarama-qarshiligi ifodalanadi: *erta - kech, tez - sekin, oldin - keyin, yuqorida - pastda*. Antonimik juftlik, qoida tariqasida, bir so‘z turkumi doirasida tuziladi, shuning uchun ular gapda bir xil sintaktik vazifada kela oladi.

5. Ko‘p ma’noli so‘zlarda antonimik munosabat

Ko‘p ma’noli so‘zlarda antonimik munosabat so‘zning butun shakliga emas, uning muayyan ma’nosiga tegishli bo‘ladi. Shu sababli bitta so‘zning turli ma’nolari turli zid juftliklar hosil qiladi. Masalan, *ochiq* sifati *ochiq eshik* birikmasida *yopiq* so‘ziga, *ochiq osmon* birikmasida *bulutli* so‘ziga, *ochiq rang* birikmasida esa *to‘q* so‘ziga zid keladi [8].

Zid juftlikning ma’noga bog‘liqligi ko‘chma ma’noda ham saqlanadi, biroq har doim bir xil yo‘nalishda emas. *Chuqur* so‘zi *chuqur quduq* birikmasida ham, *chuqur fikr* birikmasida ham *sayoz* so‘zi bilan juft bo‘ladi. *Qora* so‘zida esa holat boshqacha: *qora non* birikmasida uning zidi *oq, ko‘ngli qora* iborasida *ko‘ngli oq*, *yuzi qora* iborasida esa *yuzi yorug‘* bo‘ladi. Nutqda ko‘p ma’noli so‘zning zidini noto‘g‘ri tanlash ma’no nomutanosibligiga olib keladi: *uzun* so‘zi o‘lchamga, *uzoq* so‘zi masofa va muddatga ishora qiladi, shu bois *uzun yo‘l qisqa yo‘l*ga, *uzoq yo‘l* esa *yaqin yo‘l*ga qarama-qarshi qo‘yiladi.

Antonimiya sinonimiya bilan ham bog‘liq: bir so‘zning sinonimik qatoridagi so‘zlar zid so‘zning sinonimik qatoridagi so‘zlarga qarshi qo‘yilishi mumkin [4. 37]. Masalan, *katta, yirik, ulkan* qatori *kichik, mayda, mitti* qatoriga zid keladi. Biroq bu moslik har doim to‘liq bo‘lmaydi, chunki sinonimik qatordagi har bir so‘z o‘zining ma’no qirrasi va uslubiy bahosiga ega.

6. Kontekstual va frazeologik antonimlar, ularning uslubiy vazifalari

Til tizimida zid ma’noli bo‘lmagan so‘zlar muayyan matn doirasida bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilib, kontekstual, ya’ni nutqiy antonimlarga aylanishi mumkin. Masalan, *shirin* va *zahar* so‘zlari lug‘atda antonim emas, biroq *tili shirin, dili zahar* ifodasida ular ikkiyuzlamachilikni bildiruvchi qutblarga aylanadi. Bunday antonimlar matnda hosil bo‘ladi, matndan tashqarida zid ma’nosini yo‘qotadi va odatda lug‘atlarda berilmaydi, shuning uchun ularni faqat matn tahlili orqali aniqlash mumkin. Antonimiya frazeologik birliklar o‘rtasida ham kuzatiladi: *ko‘ngli oq - ko‘ngli qora, yuzi yorug‘ - yuzi qora, boshga ko‘tarmoq - yerga urmoq* [4.87]. Bunday juftliklar ibora mazmunini keskin ajratib, nutqqa obrazlilik beradi.

Antonimlarning eng keng tarqalgan uslubiy vazifasi antiteza, ya’ni qarama-qarshi tushunchalarni yonma-yon qo‘yib, tasvirni kuchaytirishdir. Antiteza badiiy nutqda, ayniqsa she’riyatda, hissiyotlarni ifodalashning samarali vositasi sifatida qo‘llanadi [7. 54]. U asar sarlavhasida ham ishtirok etadi: Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romani nomidagi zid juftlik asarning asosiy g‘oyaviy qarama-qarshiligiga oldindan ishora qiladi. Antitezadan farqli ravishda oksimoronda zid ma’noli so‘zlar qarama-qarshi qo‘yilmaydi, balki bitta birikmaga birlashtiriladi va yangi ma’no hosil qiladi: *shirin azob, jonli murda*. Birinchi birikma bir vaqtning o‘zida ham zavq, ham iztirobni anglatsa, ikkinchisi tirik odamning ruhan so‘nganini ifodalaydi.

Xalq maqollari antonimlarga eng boy janrlardan biridir, chunki maqolning mantiqiy tuzilishi ko‘pincha qarama-qarshilikka asoslanadi: *Yaxshi bilan yursang, yetarsan murodga, yomon bilan yursang, qolarsan uyatga*; *Kattaga hurmat, kichikka izzat*. Bu maqollarda *yaxshi - yomon* va *katta - kichik* juftliklari parallel qurilgan qismlarni bir-biriga qarshi qo‘yib, xulosani ravshanlashtiradi va xotirada saqlanishini osonlashtiradi. Antonimlar juft so‘zlar tarkibida kelganda esa ma’noviy umumlashish yuz beradi [4.86]: *katta-kichik* - hamma, barcha; *kecha-kunduz* - to‘xtovsiz;

oldi-berdi - o‘zaro hisob-kitob, munosabat. Bunda juftlikning har bir qismi o‘z zid ma’nosini saqlamaydi, ikkalasi birlashib yangi, umumlashgan ma’no beradi. Demak, antonimlar nutqda nafaqat qarama-qarshilikni, balki to‘liqlik va umumiylik ma’nosini ham ifodalashga xizmat qiladi.

7. Antonimlarning gapdagi bog‘lanish vositalari

Antonimlar gapda o‘zaro maxsus vositalar yordamida birikadi. Eng keng tarqalganlari -u va -yu yuklamalari, *ham ... ham*, *goh ... goh*, *yo ... yo*, *emas, balki* kabi bog‘lovchilardir: *katta-yu kichik, goh quvonib, goh xafa bo‘lib, yo yaxshi, yo yomon*. Muhimi shundaki, *emas, balki* qolipi so‘zlarni nutqiy zidlik asosida bir-biriga qarshi qo‘yadi: *Kuch bilan emas, aql bilan* gapida *kuch* va *aql* so‘zlari lug‘atda antonim bo‘lmasa-da, gapda zid qutblarga aylanadi. Demak, sintaktik qolip kontekstual antonimlarning shakllanishida ham muhim omil bo‘ladi.

8. Antonimlarni nutqda tanlashning me’yoriy jihatlari

Antonimlarni nutqda qo‘llash uch holatni hisobga olishni talab qiladi. Birinchidan, so‘zning aynan qaysi ma’nosi ishlatilayotganini aniqlash kerak: ma’no almashganda zid juftlik ham almashadi. Ikkinchidan, juftlikdagi so‘zlar uslub jihatidan bir qatlamga mansub bo‘lishi lozim: kundalik so‘zlashuvdagi so‘zni kitobiy so‘z bilan qarama-qarshi qo‘yish ifodaning bir xilligini buzadi. Masalan, *katta* so‘ziga *kichik*ni qarshi qo‘yish tabiiy, *ulkan* so‘ziga *mitti*ni qarshi qo‘yish esa ko‘proq ko‘tarinki ruhni beradi. Uchinchidan, zid qo‘yishdan ko‘zlangan maqsad aniq bo‘lishi kerak: u fikrni aniqlashtirishmi, ta’sirchanlikni oshirishmi yoki badiiy obraz yaratishmi. Maqsadsiz ketma-ket qo‘yilgan zid juftliklar matnni og‘irlashtiradi.

XULOSA

O‘tkazilgan tahlil quyidagi xulosalarga asos bo‘ladi. Birinchidan, o‘zbek tilida antonimlar lug‘atda azaldan mavjud bo‘lgan juftliklar, so‘z yasalishi va so‘z o‘zlashtirish yo‘li bilan hosil bo‘ladi; tuzilishiga ko‘ra ular har xil o‘zakli, yasama, qo‘shma, juft va takroriy so‘zli juftliklardan iborat bo‘lib, yasama antonimlarning hosil bo‘lish imkoniyati kengroqdir. Ikkinchidan, antonimlar kelib chiqishi jihatidan turkiy, forsiy, arabiy va aralash qatlamlarni tashkil etadi, bu esa lug‘at tarkibining ko‘p qatlamliligini aks ettiradi. Uchinchidan, antonimik munosabat avvalo sifat, ot, fe’l va ravish turkumlarida namoyon bo‘ladi va bir so‘z turkumi doirasida tuziladi; aniq predmet nomlarida u kam uchraydi. To‘rtinchidan, ko‘p ma’noli so‘zlarda zid juftlik so‘zning butun shakliga emas, muayyan ma’nosiga bog‘liq: bitta so‘z turli ma’nolarida turli antonimlarga ega

bo‘ladi. Beshinchidan, kontekstual antonimlar matnda hosil bo‘lib, ifodaga ta’sirchanlik beradi.

Tadqiqot natijalariga ko‘ra quyidagi takliflarni bildirish mumkin. Antonimlar lug‘atlarida har bir zid juftlik qaysi ma’noda qo‘llanishi alohida ko‘rsatilsa, foydalanuvchi uchun qulaylik tug‘iladi. Kontekstual va frazeologik antonimlarni alohida to‘plam sifatida tizimlashtirish maqsadga muvofiqdir. Ona tili ta’limida antonimlarni yakka juftlik holida emas, matn ichida o‘rgatish nutq madaniyatini oshiradi. Antonimlarning kelib chiqish qatlamlariga oid tadqiqotlarni hozirgi tilning va mumtoz asarlar tilining qiyosi asosida davom ettirish ilmiy jihatdan istiqbollidir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Akhmedova D. Xorijiy lingvistika va lingvodidaktika. 2025.
2. Alimov Z. Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi ba’zi antonim so‘zlar xususida // FarDU ilmiy xabarlari. - 2025. - T. 31, № 5. - DOI: 10.56292/SJFSU/vol31_iss5/a100
3. Ashirboyev S. O‘zbek adabiy tili tarixi. - Toshkent, 2003. - B. 16-17.
4. Bobokalonov O. Ziddiyat kontentli leksemalar va antonimlar paradigmasidagi farqli jihatlar // O‘zMU xabarlari.
5. Madaminova R. M. Hofiz Xorazmiy “Devon”idagi zid ma’noli leksemalar tahlili. - 2025.
6. Mirtojiyev M. O‘zbek tili semasiologiyasi. - Toshkent: Mumtoz so‘z, 2010.
7. Muzaffarova Z. U. Milliy ruhiyat ifodasida zid ma’noli so‘zlardan foydalanish // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. - 2023. - № 3(3). - B. 748–754.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati: 5 jildlik. - Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008.
9. Rahmatullayev Sh., Mamatov N., Shukurov R. O‘zbek tili antonimlarining izohli lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi, 1980.
10. Sayfullayeva R., Qurbonova M., Mengliyev B., Boqiyeva G. Hozirgi o‘zbek tili: Kirish, Fonetika-fonologiya, Grafika, Talaffuz va imlo, Leksikologiya, Frazeologiya, Leksikografiya: darslik. - Toshkent, 2005.
11. Shukurov R. O‘zbek tilida antonimlar. - Toshkent: Fan, 1977. - 152 b.
12. Usmonov S. Antonimlar // O‘zbek tili va adabiyoti masalalari. - 1958. - № 2. - B. 38-41.

ZAMONAVIY INGLIZ TILI GAP TARKIBIDA TO‘LDIRUVCHI VA UNI YUNKSION MODELLARDA SINTAKTIK TAHLIL QILISH

Jo‘rayeva Dilorom Raxmatillo qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti tayanch doktoranti

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilida to‘ldiruvchi va uning turlari haqida so‘z boradi. Gap tahlilida to‘ldiruvchini tahlil qilishdagi tushunmovchiliklar va ularni yechimi borasida fikr yuritiladi. Gap qurilmasida ishtirok etgan to‘ldiruvchilarni ikki bosqichda tahlil qilinib avvalo sintaktik aloqalarini so‘ngra esa ushbu birliklarning differensial sintaktik belgilari aniqlanadi.

Kalit so‘zlar: predlogli va predlogsiz to‘ldiruvchi, obligue object, sintaktik aloqalar, yunksion modellar, differensial sintaktik belgi, komponent model, yadro predikativ aloqa, subordinatsiya.

Kirish. An’anaviy intliz tili grammatikalarida gap tahlilida gaplar bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga ajratib tahlil qilinadi. Ushbu maqolada ikkinchi darajali bo‘lak hisoblangan to‘ldiruvchining ingliz tilidagi struktur semantik turlari va to‘ldiruvchi ishtirok etgan gaplarni komponent va sintaksemalarga ajratib tahlil qilamiz.

Ingliz tili amaliy va nazariy grammatikalarida to‘ldiruvchi va uning tasnifi haqida turli fikrlar kuzatiladi. Masalan, L.P.Vinokurova «To‘ldiruvchi gap qurilmasida fe’lga, sifatga, holat kategoriyasiga, ba’zan otga bo‘lgan munosabatini ifodalaydi. U shaklan predlogi va predlogsiz to‘ldiruvchilarga bo‘linsa, ish-harakatni va unga nisbatan obyekt harakati asosida uch turdan iborat: прямое дополнение, не прямое дополнение и косвенное дополнение» [1], degan ta’rifni olg‘a suradi. Ingliz tili amaliy grammatikalarida ham to‘ldiruvchini uch turga ajratadi: «The direct object», «The indirect object» va «The obligue object» [2]. Ingliz tili nazariy grammatikada to‘ldiruvchini quyidagi turlarga ajratadi: predlogsiz to‘ldiruvchi, vosiatasiz to‘ldiruvchi, vositali to‘ldiruvchi, predlogli to‘ldiruvchi, murakkab to‘ldiruvchi. Gapning sintaktik tahlili jarayonida ba’zi tilshunoslar so‘zning morfologik shakliga tayansa ba’zilari esa ushbu sintaktik birlikning mazmuniga ahamiyat beradilar.

Biz yuqorida ta’kidlab o‘tilgan ayrim ingliz tilshunos olimlarining fikrlariga qisqacha to‘xtalib o‘tdik. Quyida lingvistik metodlar asosida,

ayrim misollarni komponentlarga va sintaksemalarga ajratib tahlil qilamiz. Shuni e'tiborga olish lozimki, gap qurilmasini tahlil qilish ikki bosqich asosida olib boriladi. Birinchi bosqichda gap tarkibida ishtirok etgan sintaktik birliklarning o'zaro sintaktik aloqlarini aniqlab yunksion modellarda tasvirlash va ushbu modellar yordamida sintaktik birliklarning differensial sintaktik belgilarini sintagmatik yo'nalishda komponent modellarga berib hamda ularning morfologik ifodalanish xususiyatlari aniqlanadi.

Tahliling ikkinchi bosqichida esa aniqlangan har bir komponentning differensial sintaktik-semantik belgilari paradigmatik rejada tahlil qilinadi va ularning variantlarini aniqlash mumkin

Muxin konsepsiyasiga tayangan holda quyida ingliz tili misolida predlogli va predlogsiz to'ldiruvchilarning avvalo sintaktik birliklarni komponent va sintaksemalarga ajratib, so'ngra ularning differensial sintaktik belgilarini aniqlaymiz va pradigmatik rejada tahlil qilamiz. Quyidagi misollarni tahlil qilamiz.

Predlogsiz to'ldiruvchi:

I love him.

Predlogli to'ldiruvchi:

She smiles at me.

Misollar tarkibidagi egalar *I, she* kesimga yadro predikativ aloqa asasida bog'langan. To'ldiruvchilar *him, at him* esa kesimga tobe hisoblanadi va unga subordinativ aloqa asosida bog'langan.

1 2 3

(1) I love *him.*

Yu.M.1 $\frac{NP1}{Pnp} \cdot \frac{NP2}{Vf} \cdot \frac{ND}{Pnob}$ K.M.1

1 2 3

2) She *looks at me*

1 2 3

Yu.M2 $\frac{NP1}{Pnp} \cdot \frac{NP2}{Vf} \cdot \frac{ND}{prPnob}$ K.M.2

Ega o'rnida kelgan komponentlar kategorial belgilardan substansiallikni ifodalasa, nokategorial belgilardan gap kesimlariga bo'lgan munosabatlardan kelib chiqib, ega agentiv (harakat ijrochisi)

sintaksemani ifodalaydi. Demak, *I va she* har ikkala gapda ham substansial agentiv sintaksema deb aniqlansa, kesim o‘rnida kelgan love va look prossessuallik (jarayon), nokategorial belgilardan aksionallikni ifodalaganligi bois, ular-prosessual aksional sintaksemani ifodalaydi. Ikkinchi gap tarkibidagi *at him* substansioanal obyekt hamda atribusion (adresat) sintaksemani ifodalaydi. Demak, agentiv (1) sintaksemalar yadro predikativ aloqa asosida prosessual aksional sintaksema bilan bog‘lanadi. Predlogsiz va predlogi to‘ldiruvchilar o‘rnida him, at me subordinativ aloqa asosida prosessual aksional sintaksema bilan bog‘lanadi.[3]

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, gapni bosh va ikkinchi darajali bo‘laklarga ajratib tahlil qilish ancha eskirgan usul va hozirgi zamon talabiga to‘liq javob bera olmaydi. Yuqorida to‘ldiruvchi, uning ingliz tilidagi turlarini nafaqat struktur balki semantik jihatdan tahlil qilishni o‘z ichiga olgan Mukhin konsepsiyasiga asoslanib tahlil qildik va bu jarayonda gap tarkibidagi sintaktik aloqalar aniqlandi va sintaktik birlikning differensial sintaktik belgilari farqlandi.

Adabiyotlar.

1. Винокурова Л.П. Грамматика английского языка. – Ленинград, 1954. – 344 с.
2. Каушанская В.Л., Ковнер Р.Л. и др. Грамматика английского языка. – Ленинград: Просвещение, 1973. – 319 с.
Мухин А.М. Структура предложений и их моделей. – Ленинград: Наука, **Jon Golsuorsining «The man of property» romanida *insonparvarlik* konseptining frazeologik birliklar orqali berilishi**

GAPNING NOMINATIV VA PROPOZITSIONAL STRUKTURALARI HAMDA ULARNING O‘ZARO MUNOSABATI

Suleymanova Nargiza Mardonovna
Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz tili nazariy aspektlari kafedrasi professori

Annotatsiya. Mazkur maqolada gapning nominativ hamda propozitsional strukturalari munosabati va ularning o‘xshashligi hamda o‘zaro farqi o‘rganiladi.

Kalit so‘zlar: nominativlik, propozitsiya, kommunikativlik, freym, kompozitsiya.

Nominativ birlik tushunchasi tilshunoslik fanining hozirgi taraqqiyoti davrida tadqiqotlar kun tartibidagi dolzarb masalalardan birini taqozo etadi. Zotan, til birliklarining atov ma’nosi kommunikativ jarayonning shakllanishida o‘ta salmoqli ahamiyatga egadir. Buni, birinchi navbatda, so‘zning nominativ ma’nosida kuzatamiz. Chunki tilning mazkur birligi nafaqat o‘zining nominativ ma’no ifodalanishi bilan, balki o‘zidan katta birliklarning nominativ ma’no ifodalanishini ta’minlashi bilan ham alohida ajralib turadi.

Ravshanki, muloqot jarayoni bevosita xabar ifodasi bilan bog‘lanadi. Kommunikativ jarayonda kishilar o‘zaro axborot almashadilar. Mazkur holatda so‘zlovchi tomonidan berilayotgan xabar ifodasi, birinchi galda, voqelikka munosabat bildirish orqali o‘z ta’sir kuchiga ega bo‘ladi. Bu esa, o‘z navbatida, xabar ifodasining predikativlik hodisasi doirasida ro‘y berishini ko‘rsatadi. Shu bois lingvistik manbalarda axborot butunligi o‘z ifodasini predikativlik hodisasi vositasida topishi qayd etiladi.

Bu mulohazaga qo‘shilish mumkin, zero, inson nutqining asosiy birligi gap hisoblanadi va u har doim u yoki bu ko‘rinishda voqelikka munosabat bildirib, predikativ ma’nolarga ega bo‘ladi. Biroq ayni paytda propozitsiya tushunchasi ham kun tartibiga qo‘yiladi. Chunki gap kommunikativ birlik sanalar ekan, uning sintaktik shakllanishi muayyan semantik vazifa bajarishiga asoslanadi. Semantik vazifa esa sintaktik struktura bilan uzviy bog‘lanib, uning mazmuniy salmog‘i markazini tashkil etadi. Boshqacha aytganda, gapning mazmuniy salmog‘i propozitiv strukturaga tayanadi.

Aynan ana shu bois tadqiqot ishlarida predikativlik va propozitsiya tushunchalari qorishtirib yuborilayotganini ko‘ramiz. Bunda propozitsiyaning modallik, zamon va shaxs tushunchalari bilan aloqasi yo‘qligi nazarda tutilmayapti. Shuni ham aytish kerakki, mazkur kategoriyalar hatto predikativlik hodisasi bilan ham bir xil darajada aloqador emas. Agar modallik kategoriyasi predikativlik bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa, zamon kategoriyasida bunday xususiyatlar yo‘qligi lingvistik adabiyotlarda alohida ta’kidlanmoqda. Shaxs kategoriyasining esa predikativ ifodalanishida ishtirokini ko‘rish mumkin. Ammo bu kategoriyalar propozitsiya ifodalanishida ahamiyat kasb etadi.

Propozitsiya tushunchasi informatsiya (xabar, axborot) tushunchasi bilan bevosita aloqador. “Kognitiv terminlarning qisqacha lug‘ati”da informatsiya berilayotgan xabarning mazmuniy salmog‘ini tashkil etuvchi bilim (znanie) tarzida izohlanadi. Propozitsiya inson psixikasi bilan bog‘liq bo‘lgan bilimlar zaxirasi sifatida talqin etilayotgan ekan, bu jihatdan uning informatsiya tushunchasi bilan bevosita aloqador ekanligi izoh talab qilmaydi.

Yuqorida eslatib o‘tilgan “Kognitiv terminlarning qisqacha lug‘ati”da propozitsiyaning inson ongidagi bilimlarning minimal birliklaridan biri ekanligi qayd etiladi. Agar masala tavsifiga shu nuqtayi nazardan yondashadigan bo‘lsak, u holda ongimizdagi bilimlarning eng kichik birliklari sanalishi mumkin bo‘lgan freym, skript, ssenariy kabilarning har biri muayyan propozitsiyani taqozo etadi.

Ayni paytda savol tug‘ilishi mumkin: freym, skript, ssenariy tushunchalari voqelikka munosabat bildirishida ahamiyat kasb etadimi? Bu savolga, albatta, ijobiy javob berish qiyin. Demak, mazkur tushunchalarning, shu jumladan, propozitsiya tushunchasining ham predikativlikka aloqasi yo‘q. Propozitsiya asosida gapning sintaktik shakli vujudga kelgandan keyingina predikativlik hodisasi haqida so‘z yuritish mumkin. Ehtimol, shu bois G.N. Manaenko: “…predikatsiya ne stolko akt sozdaniya propozitsii, skolko zakonomernyy akt yeyo razrusheniya”, – degan xulosaga keladi [3, 64].

Predikativlik hodisasi, albatta, xabar ifodasining (axborotning) voqelikka munosabatini bildiradi va bu narsa uning asosiy vazifasini taqozo etadi. Bunda so‘zlovchi nutqida nimalar o‘z aksini topayotgani muhimdir. Bu xususida mulohaza yuritganida P.F. Stroson quyidagilarni ta’kidlaydi: “Tilning amalda qo‘llanilishining asosiy maqsadi narsa-predmetlar, kishilar va voqea-hodisalar voqeligini dalillashdan iboratdir. Bunga erishish uchun biz “Nima (kim) haqida gapiryapmiz?”, shuningdek,

“Ular haqida nimalarni so‘zlayapmiz?” degan savollarga javob beramiz. Birinchi savolga javob berish referensiyaning, ikkinchisining javobi esa predikatsiyaning vazifasi hisoblanadi” [5, 75].

Darhaqiqat, ayni paytda referensiya va predikatsiya o‘rtasidagi tafovut ko‘rsatib berilmoqda. Bu esa, o‘z navbatida, propozitsiya bilan predikatsiya mushtarak hodisalar emasligidan dalolat beradi.

Ayrim nufuzli lingvistik manbalarda ham propozitsiya va predikatsiya hodisalari qorishtirib yuborilayotganini ko‘ramiz. Masalan, “Lingvistik ensiklopedik lug‘at”da (M., 1990) predikatsiya propozitsiyani shakllantiruvchi omil sifatida izohlanganligini ko‘ramiz [6, 389].

Ba’zi tilshunoslar ishlarida esa propozitsiya gapning modal va kommunikativ paradigmalarining barchasi uchun semantik invariant tarzida talqin etilmoqda. Bu fikr bilan, bizningcha, qo‘shilish mumkin. Zotan, semantik invariant tushunchasi ayni paytda propozitsiya hodisasining mazmuniy salmog‘i izohini berishga ancha yaqinlashib qolganini ko‘ramiz.

Ushbu mulohazalar muallifi N.D. Arutyunova propozitsiya hodisasining talqinida propozitsional predikat tushunchasini ham qo‘llaydi [7, 401]. Bunda predikat o‘z aktant va sirkonstantlari bilan propozitsional strukturani talqin etishi nazarda tutiladi. N.D. Arutyunova keltirgan “Ya utverjdayu, chto v gorode nachalis besporyadki” misolidagi gapning propozitsional salmog‘i “v gorode nachinatsya besporyadki” tarzidagi strukturada o‘z aksini to‘liq topadi [7, 401].

Ko‘rinadiki, bu jihatdan propozitsiya predikatsiyaga emas, balki nominatsiyaga yaqinlashadi, aniqrog‘i, u bilan kesishadi. Yuqorida eslatib o‘tilgan semantik invariant tushunchasi, tabiiyki, nominativlik tushunchasiga to‘g‘ri keladi, zero, har qanday gapning ham nominativ ma’no ifodalashi uning mazmuniy invarianti bilan uzviy bog‘liqdir. Boshqacha aytganda, nominativlik tushunchasining markazini (yadrosini) semantik invariantlik tashkil etadi.

Ikkinchi tomondan esa, berilayotgan xabarning mazmuniy markazi propozitsiya tushunchasi bilan ham uzviy aloqadordir. Chunki propozitsiya nominativlik shakllanishining natijasini taqozo etadi va semantik strukturani shakllantiradi [3, 64].

Bu o‘rinda ba’zi olimlar propozitsional strukturani genetik axborotni o‘zida mujassam etuvchi lingvistik gen deb tavsiflayotganlarini ham eslatib o‘tish maqsadga muvofiqdir. Zotan, propozitsional struktura gapning sintaktik strukturasi shakllanishi uchun xizmat qiluvchi genetik

axborot manbayini taqozo etadi. Bunda propozitsional struktura tarkibida predikat va uning aktantlari faoliyat ko‘rsatadi.

Biroq ayni paytda predikat tushunchasini predikativlik hodisasini tashkil etuvchi vosita sifatida tushunmaslik lozim. Bu o‘rinda predikat, uning aktant va sirkonstantlari bir paytning o‘zida nominalizatsiya hamda propozitsiya hodisalarini shakllantiruvchi vositalar sanaladi. Fikr dalili uchun quyidagi misolga murojaat etaylik: “Uzoq safardan qaytib kelgan Mahmud G‘aznaviy shahar tashqarisidagi bog‘da dam olmoqda” (M. Osim. “Karvon yo‘llarida”). Berilgan misolda yoyiq holdagi mustaqil gapni ko‘ramiz. Mazkur gapning nominativ strukturasi “Mahmud G‘aznaviyning orom olishi” tarzida shakllanishi mumkin bo‘lgan semantik butunlikda o‘z aksini topadi. Gapning propozitiv strukturasi ham aynan ana shu butunlikka tayanadi.

Gapning sintaktik strukturasining kengayishi propozitiv struktura tarkibida qo‘llanayotgan predikat (orom olish) va uning sintaktik hududini tashkil etayotgan boshqa so‘zlar orqali voqelanmoqda. Propozitiv struktura esa “Mahmud G‘aznaviy” va “orom olish” so‘zlari doirasida o‘z ifodasini topmoqda. Ko‘rinadiki, keltirilgan misolda “Mahmud G‘aznaviyning orom olishi” → nominativ strukturani, “Mahmud G‘aznaviy + orom olish” → propozitsional strukturani, “Uzoq safardan qaytib kelgan Mahmud G‘aznaviy shahar tashqarisidagi bog‘da orom olmoqda” → propozitsional gen vositasida shakllangan predikativ strukturani tashkil etmoqda.

Shuni ham aytish lozimki, gapning nominativ strukturasini tashkil etuvchi so‘zlarning sintagmatik rejaga ko‘ra bog‘lanib kelishi izoh talab qilmaydi, ular gap orqali ifodalanayotgan muayyan situatsiyani atash uchun xizmat qilar ekan, o‘zaro bog‘lanishi sintagmatik qator doirasida ro‘y berishi shubhasizdir. Gapning propozitsional strukturasi esa, garchi u nominativ ma’no bilan uzviy bog‘liq bo‘lsa-da, sintagmatik qator doirasida o‘z aksini topishi uchun tarkibidagi predikat va uning aktantlari o‘rtasidagi munosabatning muayyan qolipga solinishini talab qiladi. Aynan ana shu asosda gapning mukammal sintaktik strukturasi shakllanadi.

Bu jarayonda, albatta, propozitiv struktura kengaytiriladi va predikativ birlik shakllanishiga xizmat qiladi. G.N. Manaenkoning to‘g‘ri ta’kidlashiga ko‘ra, propozitsional strukturaning predikativ birlik shakliga ko‘chishi ko‘p jihatdan so‘zlovchining leksik birliklarni tanlashi hamda kommunikativ jarayon talabiga ko‘ra berilayotgan xabarning muhimligini belgilay olishi bilan ham uzviy bog‘liqdir [3, 67].

Xulosa qilib aytganda, gapning nominativ hamda propozitsional strukturalari uzviy munosabatda bo‘lib, ular pirovard natijada o‘zaro kesishadi. Predikativ struktura o‘zining lingvistik maqomiga ko‘ra nominativ hamda propozitsional strukturalardan farq qiladi. Uning lingvistik maqom olishi propozitiv struktura asosida shakllangan sintaktik strukturaga tobedir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Золотова Г. А., Ониненко Н. К., Сидорова М. Ю. Коммуникативная грамматика русского языка. – М., 1998.
2. Степанов Ю. С. Основы общего языкознания. – М., 1975.
3. Манаенко Г. Н. Предикация, предикативность и пропозиция в аспекте «информационного» осложнения предложения // Филологические науки. – 2004. – № 2.
4. Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М., 1996.
5. Стросон Н. Ф. О референции // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XIII. Логика и лингвистика (Проблема референции). – М., 1982.
6. Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
7. Арутюнова Н. Д. Пропозиция // Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.

ATOV VA INFINITIV GAPLARNING O‘ZBEK VA INGLIZ BADIIY MATNDAGI SINTAKTIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI

Zubaydullayeva Hilola Tohir qizi
SamDCHTI, Ingliz filologiyasi kafedrasi
assistent-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu tezisda o‘zbek va ingliz badiiy matnlarida atov va infinitiv gaplarning sintaktik-semantik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilinadi. Mazkur birliklarning badiiy tasvir yaratish, qahramonlarning ruhiy holatini ifodalash, matnning emotsional-ekspressiv xususiyatlarini kuchaytirish va muallifning individual uslubini namoyon etishdagi o‘rni yoritiladi. Tahlilda Abdulla Qodiriy va Abdulhamid Cho‘lpon asarlari hamda Ernest Hemingvey va Charlz Dikenz ijodiga murojaat qilinadi. Shuningdek, o‘zbek tilidagi harakat nomi shakllari bilan ingliz tilidagi infinitiv konstruksiyalarning funksional o‘xshashliklari va grammatik farqlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: atov gap, infinitiv gap, badiiy matn, o‘zbek tili, ingliz tili, sintaktik-semantik tahlil, qiyosiy tilshunoslik, nominativlik, ekspressivlik, harakat nomi.

KIRISH. Badiiy matn tilning grammatik, semantik va uslubiy imkoniyatlari o‘zaro uyg‘unlashadigan murakkab lingvistik hodisa hisoblanadi. Unda sintaktik birliklar nafaqat axborot yetkazish, balki badiiy obraz yaratish, voqealar rivojini ifodalash, qahramonlarning ichki kechinmalarini ochib berish va o‘quvchiga hissiy ta’sir ko‘rsatish vazifalarini ham bajaradi. Shu jihatdan atov va infinitiv gaplarning o‘zbek hamda ingliz badiiy matnlaridagi xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish dolzarb masalalardan biridir.O‘zbek va ingliz tillari grammatik qurilishi bilan farqlansa-da, har ikki tilda ixcham sintaktik konstruksiyalar badiiy ifodaning muhim vositasi sanaladi. Atov gaplar predmet, hodisa, vaqt va makonni nomlash orqali tasviriylikni kuchaytiradi. Infinitiv konstruksiyalar esa harakat, maqsad, istak va intilish mazmunini ifodalashda ishtirok etadi. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz badiiy matnlarida atov va infinitiv gaplarning sintaktik tuzilishi, semantik mazmuni hamda uslubiy vazifalarini aniqlash, ularning umumiy va farqli jihatlarini qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM. Atov gaplar predmet yoki hodisani nomlash orqali muayyan vaziyatni ifodalovchi bir bosh bo‘lakli gaplar hisoblanadi. Ularning asosiy xususiyati fe’l-kesimsiz tuzilishda muayyan mazmunni ifodalashidir. Bunday gaplar badiiy matnda tabiat manzarasi, vaqt, makon va ruhiy muhitni ixcham tasvirlashga xizmat qiladi.

Masalan, “Tun. Sukunat. Qorong‘ilik.” kabi konstruksiyalar badiiy matnda tasvirning bosqichma-bosqich rivojlanishini ta’minlashi mumkin. Har bir birlik alohida mazmuniy urg‘u hosil qiladi. Ularning ketma-ket qo‘llanishi o‘quvchi tasavvurida muayyan manzarani shakllantiradi va matnning emotsional ta’sirini oshiradi. Biroq ikki tildagi birliklarning grammatik maqomini aniqlashda ularning matndagi vazifasi va konteksti hisobga olinishi zarur.

O‘zbek adabiyotida tabiat manzarasi va ruhiy holatni tasvirlash Abdulla Qodiriy hamda Abdulhamid Cho‘lpon ijodida muhim o‘rin tutadi. Masalan, Cho‘lponning “Kecha va kunduz” romanidan parchani tahlil qilsak:

– Ha, mayli!

– Durustmi? – deb yana qaytarib so‘radi Miryoqub.

– Durust! – dedi mingboshi. – O‘zing yozasanmi?

Yuqoridagi parcha shuni ko‘rsatadiki, sodda gaplar va ko‘chirma gapli qurilmalar dialogning qisqa shaklda tashkil etilishini, nutqning tabiiyligi va dinamikligini ta’minlagan. “Durustmi?” gapida so‘roq yuklamasi orqali tasdiqni tekshirish yoki suhbatdoshning fikriga aniqlik kiritish ma’nosi yuzaga chiqadi.“O‘zing yozasanmi?” gapida esa o‘zing olmoshi ta’kidlovchi vazifani bajaradi. U harakatning aynan suhbatdosh tomonidan bajarilishini aniqlashtiradi. Shu tariqa gapda shaxsga alohida urg‘u beriladi. “Durust!” – ma’qullash, tasdiqlash va suhbatdoshning fikrini qabul qilish ma’nosini bildirib,dialogning semantik yaxlitligini ta’minlaydi.Muhim jihat shundaki, ushbu parchadagi “Durustmi?” va “Durust!” birliklari atov gaplarga xos xususiyatni namoyon qilganini korish mumkin.

Ingliz adabiyotida Ernest Hemingwayning “Hills Like White Elephants” hikoyasi sintaktik ixchamlik va kontekstga asoslangan ma’no ifodasi bilan ajralib turadi. Hikoyaning boshlanishida Ebro vodiysidagi tepaliklar tasvirlanadi: “The hills across the valley of the Ebro were long and white.” Ushbu gap grammatik jihatdan ega va kesimga ega bo‘lgan sodda darak gapdir, atov gap emas. Shunga qaramay, u manzara tasvirining qahramonlar o‘rtasidagi yashirin ziddiyat bilan bog‘lanishini

tahlil qilish uchun muhim misol bo‘la oladi. Hikoyada bevosita aytilmagan mazmunning dialog va tasvir orqali anglashilishi kontekstning semantik ahamiyatini ko‘rsatadi.

Infinitiv konstruksiyalar masalasida o‘zbek va ingliz tillari o‘rtasidagi grammatik farqlar alohida e’tiborga loyiq. Ingliz tilida infinitiv ko‘pincha to + fe’lning boshlang‘ich shakli orqali ifodalanadi. Masalan, “to live”, “to love”, “to hope” birliklari yashash, sevish va umid qilish mazmunlarini bildiradi. Ular badiiy kontekstda takroriy qo‘llanib, qahramonning istagi, maqsadi yoki ichki intilishini ta’kidlashi mumkin.

O‘zbek tilida esa ingliz infinitiviga barcha vaziyatlarda to‘liq mos keladigan yagona grammatik shakl mavjud emas. Fe’lning -moq shakli, harakat nomining boshqa ko‘rinishlari va turli fe’l konstruksiyalari muayyan kontekstlarda infinitivga yaqin vazifalarni bajaradi. Masalan, “yashamoq”, “sevmoq”, “umid qilmoq” birliklari ingliz tilidagi yuqoridagi shakllarga ma’no jihatidan yaqin bo‘lishi mumkin.

Ushbu birliklarning badiiy nutqdagi vazifasi kontekstga bog‘liq. Masalan, “Yashamoq! Sevmoq! Umid qilmoq!” tarzidagi takroriy konstruksiyalar qahramonning hayotga intilishi yoki orzu-umidlarini ifodalash uchun ishlatilishi mumkin. Bu ham tahliliy namuna bo‘lib, muayyan adibdan olingan bevosita iqtibos sifatida qaralmasligi kerak.

Ingliz tilidagi infinitiv konstruksiyalarning vazifalarini Charles Dickensning “A Tale of Two Cities” romanida ham o‘rganish mumkin. Asarning mashhur boshlanishida qarama-qarshi mazmunli sintaktik parallelizmlar qo‘llangan. Mazkur parcha infinitiv gaplarning bevosita namunasi bo‘lmasa-da, sintaktik takror va semantik qarama-qarshilik orqali badiiy ta’sirning kuchayishini ko‘rsatadi. Bu holat atov va infinitiv konstruksiyalarni tahlil qilishda boshqa sintaktik vositalar bilan o‘zaro munosabatni ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

Qiyosiy tahlil shuni ko‘rsatadiki, atov gaplar va infinitiv konstruksiyalar turli tillarda o‘xshash kommunikativ maqsadlarga xizmat qilishi mumkin, ammo ularning grammatik shakllari bir xil emas. Atov gaplarda nomlash va tasvirlash yetakchi bo‘lsa, infinitiv konstruksiyalarda harakat mazmuni, maqsad yoki intilish ifodasi muhim o‘rin egallaydi. Shu sababli ularni qiyoslashda faqat shakliy o‘xshashlik emas, balki semantik va funksional muvofiqlik ham asos qilib olinishi kerak.

XULOSA. O‘zbek va ingliz badiiy matnlarida atov va infinitiv gaplar hamda ularga funksional jihatdan yaqin konstruksiyalar badiiy ifodaning muhim sintaktik vositalari hisoblanadi. Atov gaplar tasviriylikni

kuchaytirish, vaqt va makonni belgilash, muayyan hodisaga mazmuniy urg‘u berish vazifalarini bajaradi. Infinitiv konstruksiyalar esa harakat, maqsad, istak va ichki intilishlarni ifodalashda muhim ahamiyat kasb etadi.Ikki til materiallarini qiyoslash ularning ayrim uslubiy vazifalari o‘xshash bo‘lishi mumkinligini, biroq grammatik tuzilishi va sintaktik maqomi jihatidan farqlanishini ko‘rsatadi. Shuning uchun badiiy matn tahlilida konstruksiyaning shakli bilan bir qatorda uning kontekstdagi ma’nosi, kommunikativ vazifasi va estetik ta’sirini ham hisobga olish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент. Ўқитувчи. 1987. – 255 б.
2. Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Ilm ziyo, 2013.
3. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010.
4. Huddleston R., Pullum G. K. The Cambridge Grammar of the English Language. Cambridge University Press, 2002.
5. Qodiriy A. O‘tkan kunlar. – Toshkent: Sharq, 2018.
6. Cho‘lpon A. Kecha va kunduz. – Toshkent: Sharq, 2018.
7. Hemingway E. Hills Like White Elephants. 1927.
8. Dickens C. A Tale of Two Cities. 1859.

ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМНОЙ И СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: СОВРЕМЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ И ВЫЗОВЫ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ

Хасанова Шахло Даврон кизи
студентка 3 курса направления «Филология и обучение языкам» Нарпайского факультета иностранных языков Самаркандского государственного института иностранных языков.

Маманиёзова Нодира Садуллаевна
преподаватель русского языка кафедры общеобразовательных дисциплин Нарпайского факультета иностранных языков Самаркандского государственного института иностранных языков.

АННОТАЦИЯ. В статье рассматриваются теоретические основы системной и структурной лингвистики, взаимоотношения языковых единиц, а также современные проблемы изучения языка как целостной системы. Особое внимание уделяется глобальной проблеме сохранения и цифрового представления структурных особенностей малоресурсных языков в условиях развития цифровых технологий и искусственного интеллекта. В качестве решений предлагаются развитие корпусов, стандартизация структурных данных, цифровизация лингвистических ресурсов и концепция «Структурного цифрового паспорта».

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА. грамматика, глобализация, корпус, лексема, морфема, оцифровка, парадигма, система, структура, синтаксис.

ВВЕДЕНИЕ

Язык представляет собой сложную знаковую систему, отражающую человеческое мышление, социальный опыт и культурную память. Рассматривать язык только как совокупность отдельных слов или грамматических правил недостаточно для полного раскрытия его внутреннего механизма. Языковые единицы вступают во взаимосвязи, объединяются на определённых уровнях и образуют целостную структуру. Поэтому в лингвистике XX века изучение языка как системы и структуры сформировалось в самостоятельное научное направление.

Ф. де Соссюр заложил основы системного подхода, рассматривая языковые явления как систему взаимосвязей [1]. Впоследствии Л. Блумфилд, Л. Ельмслев, Р. Якобсон, Н. Трубецкой, Дж. Лайонз и другие исследователи развивали структурный подход в различных теоретических направлениях [2; 3; 4]. Это расширило возможности объяснения отношений между фонетикой, фонологией, морфологией, лексикологией и синтаксисом в рамках единой системы.

В настоящее время традиционный системно-структурный подход сталкивается с новыми вопросами. Цифровые технологии, электронные корпуса, машинный перевод и искусственный интеллект существенно меняют способы обработки языковой информации. В этих условиях важно не только описывать язык, но и корректно представлять его структурные особенности в цифровой среде.

1. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПОНЯТИЙ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ И СТРУКТУРЫ

Понятия «система» и «структура» тесно связаны, однако не являются полностью тождественными. Система обозначает совокупность единиц и их функциональных отношений, тогда как структура характеризует способ организации этих отношений, их внутренний порядок и модель. В языковой системе фонема, морфема, лексема, словосочетание и предложение функционируют на различных уровнях.

Главная особенность системного подхода заключается в том, что языковая единица изучается не изолированно, а во взаимосвязи с другими единицами. Например, функциональная ценность фонемы определяется не только её физическими характеристиками, но и её противопоставлением другим фонемам конкретного языка. Аналогично функция морфемы определяется её парадигматическими и синтагматическими отношениями [1].

Понятие структуры позволяет раскрыть способы расположения языковых единиц и характер их взаимодействия. Л. Ельмслев стремился системно описать форму и содержание языка, расширяя возможности формального анализа языковых отношений [3]. В этом смысле структурализм рассматривает язык не как случайное собрание элементов, а как сложное целое, обладающее внутренними закономерностями.

2. ОСНОВНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМНОЙ И СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ

Несмотря на широкие научные возможности, системно-структурный подход сталкивается с рядом теоретических и практических трудностей. Первая проблема – представление взаимосвязи различных уровней языка в единой модели. Фонологическая, морфологическая, лексическая и синтаксическая системы отличаются друг от друга, однако в реальной речи постоянно взаимодействуют.

Вторая проблема связана с динамичностью языковой структуры. Представление языка как строго фиксированной системы не позволяет в полной мере объяснить историческое развитие, социальные изменения, появление новых слов и трансформацию грамматических моделей. Следовательно, языковую систему необходимо изучать как единство стабильности и изменчивости.

Третья проблема заключается в различии между реальным употреблением языка и абстрактной моделью. Генеративный подход Н. Хомского уделяет большое внимание моделированию внутренней грамматической системы [5], тогда как функциональные и когнитивные направления подчёркивают необходимость учёта коммуникативных и концептуальных аспектов языка. Поэтому современная системная лингвистика должна учитывать не только формальную структуру, но и её функцию, контекст и проявление в реальной речи.

3. ГЛОБАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА: НЕРАВНОМЕРНОЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЕ ЯЗЫКОВЫХ СТРУКТУР В ЦИФРОВОЙ СРЕДЕ

Одной из наиболее актуальных проблем современной системной и структурной лингвистики является неравномерное представление языков мира в цифровом пространстве. Для крупных языков существуют значительные объёмы электронных текстов, словари, размеченные корпуса, речевые данные и средства автоматического анализа. Однако для многих малоресурсных языков подобных материалов недостаточно. В результате их специфические структурные особенности могут учитываться цифровыми технологиями не полностью.

Сложность проблемы заключается в том, что цифровизация языка не сводится к простому переводу текста в электронный формат.

Морфологические модели, способы словообразования, синтаксические связи, фонологические различия и семантические отношения также должны быть представлены в форме, понятной для машинной обработки. В противном случае цифровая система будет воспринимать внешнюю форму языка, но не сможет адекватно отразить его внутреннюю структуру.

Например, в агглютинативных языках к одной лексеме может последовательно присоединяться несколько грамматических аффиксов. Такая структура требует отдельного определения границ морфем, их порядка и грамматических функций. Следовательно, универсальная технологическая модель не всегда способна одинаково полно представить структурные особенности разных языков. Именно здесь возникает необходимость соединения традиционной системной теории с возможностями цифровой лингвистики.

4. ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ПРОБЛЕМЫ

Первая причина рассматриваемой проблемы – недостаток цифровых данных по малоресурсным языкам. Вторая – хранение существующих материалов в различных форматах и стандартах. Третья – недостаточная методическая унификация способов представления грамматических и структурных особенностей отдельных языков.

Следствием этого могут становиться ограничения в автоматическом переводе, анализе текста, распознавании речи, проверке правописания и работе поисковых систем. Кроме того, недостаточное представление языка в цифровой среде может влиять на возможности его использования молодым поколением. Поэтому проблему языковой структуры следует рассматривать не только как теоретическую, но и как культурную и технологическую задачу.

5. ПУТИ РЕШЕНИЯ ПРОБЛЕМЫ И ПРЕДЛОЖЕНИЯ

Первое предложение – расширение структурно размеченных лингвистических корпусов. Помимо обычных текстов, в корпусах целесообразно представлять морфологическую, синтаксическую и семантическую разметку по согласованным принципам. Это позволит исследователям изучать отношения между языковыми единицами статистически и структурно.

Второе предложение – перевод структурных описаний языков в машиночитаемые стандартизированные форматы. Для частей речи, грамматических категорий, морфем, синтаксических отношений и

лексических единиц необходимо создавать последовательную систему метаданных. Стандартизация структурной информации облегчит объединение различных электронных ресурсов.

Третье предложение – усиление сотрудничества лингвистов, программистов и специалистов по искусственному интеллекту. Лингвист описывает внутренние закономерности языка, программист преобразует их в техническую модель, а компьютерная лингвистика проверяет эту модель в прикладных системах. Такой междисциплинарный подход сокращает разрыв между теорией и практикой.

Четвёртое предложение – интеграция системной лингвистики с цифровой лингвистикой в образовательном процессе. Студенты должны изучать не только понятия фонемы, морфемы, лексемы и синтаксической структуры, но и учиться применять их при работе с электронными корпусами, разметкой и автоматическим анализом.

6. КОНЦЕПЦИЯ «СТРУКТУРНОГО ЦИФРОВОГО ПАСПОРТА»

В данной статье предлагается концепция «Структурного цифрового паспорта» для каждого языка. Такой паспорт предполагает объединение основных структурных параметров языка в единую электронную модель. В него могут входить сведения о фонологическом инвентаре, морфологическом типе, моделях словообразования, основных грамматических категориях, синтаксических связях, лексических ресурсах и существующих корпусах.

Преимущество такой модели заключается в том, что различные ресурсы языка рассматриваются не разрозненно, а как взаимосвязанная структурная система. Например, определённая морфологическая категория может быть связана с единицей словаря, а она – с её реальными употреблениями в корпусе. В результате возникает целостная связь между теоретическим описанием языка и его цифровыми ресурсами.

Концепция «Структурного цифрового паспорта» не предполагает принудительного применения одинакового шаблона ко всем языкам. Напротив, она должна сохранять специфические структурные особенности каждого языка внутри общей технической основы. В этом отношении концепция переносит идею системности и взаимосвязи языковых единиц в современную цифровую среду.

7. ПЕРСПЕКТИВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ

В дальнейшем развитие системной и структурной лингвистики может идти по трём основным направлениям. Первое – статистическое моделирование реального употребления языковых структур на основе больших корпусов. Второе – использование искусственного интеллекта для автоматического определения грамматических и синтаксических отношений. Третье – сопоставительное изучение структурных особенностей различных языков посредством цифровых моделей.

При этом утверждение о том, что технологическое развитие автоматически объяснит все аспекты языка, требует осторожности. Язык является не только совокупностью формальных признаков; он тесно связан с исторической памятью, культурным опытом и коммуникативными потребностями. Поэтому будущие структурные модели должны учитывать наряду с технической точностью также лингвистический и социальный контекст.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Системная и структурная лингвистика является одним из важнейших теоретических направлений, позволяющих понимать язык как сложную систему внутренних взаимосвязей. Её научная значимость заключается в том, что языковые единицы рассматриваются не как изолированные явления, а как элементы системы взаимных отношений и функций.

Современная цифровая эпоха ставит перед этим подходом новые задачи. Особенно актуальным становится корректное представление структурных особенностей малоресурсных языков в электронных корпусах, лингвистических базах данных и системах искусственного интеллекта. Для решения проблемы важны расширение корпусов, стандартизация структурных данных, междисциплинарное сотрудничество и развитие таких подходов, как «Структурный цифровой паспорт».

Таким образом, будущее системной и структурной лингвистики заключается не в отказе от традиционных теоретических положений, а в их интеграции с современными цифровыми технологиями. Сохранение и развитие структурного богатства языков в цифровой среде является важной научной задачей не только для лингвистики, но и для формирования многоязычного технологического пространства будущего.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Saussure, F. de. Course in General Linguistics. – New York: McGraw-Hill, 1966.
2. Bloomfield, L. Language. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933.
3. Hjelmslev, L. Prolegomena to a Theory of Language. – Madison: University of Wisconsin Press, 1961.
4. Jakobson, R., Halle, M. Fundamentals of Language. – The Hague: Mouton, 1956.
5. Chomsky, N. Syntactic Structures. – The Hague: Mouton, 1957.
6. Lyons, J. Language and Linguistics: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981.
7. Trubetzkoy, N. S. Principles of Phonology. – Berkeley: University of California Press, 1969.
8. Crystal, D. A Dictionary of Linguistics and Phonetics. – Oxford: Blackwell, 2008.
9. Jurafsky, D., Martin, J. H. Speech and Language Processing. – 3rd ed. draft, 2023.
10. Gries, S. T. Statistics for Linguistics with R. – Berlin: De Gruyter Mouton, 2013.
11. McEnery, T., Hardie, A. Corpus Linguistics: Method, Theory and Practice. – Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
12. Fillmore, C. J. Frame Semantics. – In: Linguistics in the Morning Calm. Seoul, 1982.

ENANTISEMA HODISASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI

Xayitboyeva Dildoraxon G‘ulomjonovna
Samarqand davlat chet tillari instituti
O‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalishi 1-bosqich talabasi

Annotatsiya: *Ushbu maqolada enantisema hodisasi, ya’ni bir so‘zning o‘zida qarama-qarshi ma’nolarni ifodalash xususiyati ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Unda enantisemaning mohiyati, yuzaga kelish sabablari, semantik tizimdagi o‘rni hamda boshqa til hodisalaridan farqi yoritib berilgan. Shuningdek, turli tillardan olingan misollar asosida enantisemaning nutq jarayonidagi ahamiyati ko‘rsatib o‘tiladi.*

Kalit so‘zlar: *Enantisema, semantika, so‘z ma’nosi, qarama-qarshilik, polisemiya, antonimiya, kontekst, leksikologiya, nutq.*

Annotation: *This article examines the phenomenon of enantiosemy, that is, the ability of a single word to express opposite meanings. It highlights the essence of enantiosemy, the reasons for its emergence, its place in the semantic system, as well as its distinction from other linguistic phenomena. In addition, using examples from various languages, the role of enantiosemy in speech activity is demonstrated.*

Keywords: *Enantiosemy, semantics, word meaning, opposition, polysemy, antonymy, context, lexicology, speech.*

Аннотация: *В данной статье рассматривается явление энантиосемии, то есть способность одного слова выражать противоположные значения. Освещаются сущность энантиосемии, причины её возникновения, её место в семантической системе, а также отличие от других языковых явлений. Кроме того, на примерах из различных языков показана роль энантиосемии в речевой деятельности.*

Ключевые слова: *энантиосемия, семантика, значение слова, противоположность, полисемия, антонимия, контекст, лексикология, речь.*

Til - inson tafakkuri va ijtimoiy munosabatlarining asosiy ifoda vositasidir. Undagi har bir so‘z muayyan ma’noni anglatadi, biroq bu

ma’no doimiy va o‘zgarmas emas. So‘z ma’nolari nutq jarayonida kengayadi, torayadi yoki butunlay yangi mazmun kasb etadi. Shu jihatdan tilshunoslikda semantika sohasi muhim o‘rin egallaydi. Semantik hodisalar orasida enantisema alohida e’tiborga loyiq bo‘lib, u bir leksemaning o‘zida qarama-qarshi ma’nolarni mujassam etishi bilan tavsiflanadi.[1;123]. Ushbu hodisa tilning murakkabligi va moslashuvchanligini namoyon etadi. Mazkur maqolaning maqsadi enantisema hodisasini chuqurroq tahlil qilish, uning nazariy asoslarini yoritish va amaliy misollar orqali ahamiyatini ko‘rsatishdan iborat.

Tarixiy-semantik o‘zgarishlar-so‘zlar vaqt o‘tishi bilan yangi ma’nolar kasb etadi, ba’zan esa eski ma’nolar bilan ahamiyatga ega bo‘ladi.

Enantisema - bu bir so‘zning o‘zida zid ma’nolarni ifodalash hodisasidir. Bu hodisa semantika doirasida o‘rganilib, til birliklarining ko‘p qirrali va murakkab tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi.[2;218].

Enantisemik birliklar nutqda kontekstga qarab turlicha talqin qilinadi. Shu sababli so‘z ma’nosini tushunishda nafaqat lug‘aviy ma’no, balki nutq vaziyati ham muhim rol o‘ynaydi.

Enantisemaning yuzaga kelish sabablari:

1.Tarixiy-semantik o‘zgarishlar

2. Kontekstual omillar

3. Badiiy ifoda vositalari

4. Ijtimoiy nutq ta’siri qarama-qarshi holatga keladi.

Kontekstual omillar - nutq sharoiti so‘z ma’nosini aniqlaydi va uni turli yo‘nalishda talqin qilishga olib keladi.

Badiiy ifoda vositalari - kinoya, ironiyadan foydalanish natijasida so‘zlar teskari ma’noda qo‘llanishi mumkin.

Ijtimoiy nutq ta’siri - yoshlar tili, shevalar va og‘zaki nutqda enantisema ko‘proq uchraydi.[5;742].

Misollar:

O‘zbek tilida: *tashlamoq, tushmoq, otmoq, chiqarib yubormoq, yopmoq;*
Ingliz tilida: *left-tark etgan/qolgan; fast-tez/ro‘za tutmoq;*
Rus tilida: *снять-yechmoq/ijaraga olmoq;*

Tahlili shuki, so‘zlar turli kontekstlarda turlicha ma’no kasb etadi. Masalan:

“U pastga tushdi” – harakat. “Menga gap tushdi”- anglash. Yana bir misol -“yopmoq”: “U eshikni yopdi” – berkitdi. “U biznesni yopdi”- faoliyatni tugatdi.

Bu holat enantisemaning semantik kengayish natijasida yuzaga kelishini va enantisemaning kontekstga bog‘liqligini ko‘rsatadi.[6,78].

Enantisemaning boshqa hodisalardan farqi:

1. Antonimiya - ikki xil so‘z o‘rtasidagi qarama-qarshilik [4;100].
2. Polisemiya - bir-biriga yaqin ma’nolar
3. Omonimiya - shakldosh, lekin bog‘liq bo‘lmagan ma’nolar
4. Enantisema aynan bitta so‘z ichida zid ma’nolarni ifodalaydi.[3;222].

Enantisema hodisasi quyidagi jihatlarda muhimdir:

1. Nutqni to‘g‘ri tushunishda yordam beradi
2. Tarjima jarayonida aniqlikni talab qiladi
3. Badiiy asarlarda obrazlilikni kuchaytiradi
4. Til o‘rganishda semantik tafakkurni rivojlantiradi

Xulosa qilib aytganda, enantisema tilning murakkab semantik hodisalaridan biri bo‘lib, u so‘z ma’nolarining qarama-qarshi yo‘nalishda rivojlanishini aks ettiradi. Ushbu hodisa til boyligini oshiradi va nutqni yanada ifodali qiladi. Shuningdek, enantisemani to‘g‘ri anglash uchun kontekstni hisobga olish muhimdir. Bu hodisa tilning nafaqat lingvistik, balki psixologik va madaniy jihatlarini ham yoritib beradi. Enantisema hodisasi til tizimining dinamik va doimiy o‘zgarib boruvchi tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ya’ni so‘zlar vaqt o‘tishi bilan faqat ma’no kengaytirib qolmay, ba’zan bir-biriga zid ma’nolarni ham o‘zida birlashtirishi mumkin. Bu hodisa nutq jarayonida aniqlik va ehtiyotkorlikni talab qiladi, chunki bir so‘zning qarama-qarshi ma’noda ishlatilishi tinglovchi yoki o‘quvchini noto‘g‘ri tushunishga olib kelishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili . - Toshkent, 2010. -B.10-38.
2. Lyons J. Semantics. -Cambridge University Press,1995. -PP.150-265.
Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language; -PP.204-230.
4. Ayub G‘ulomov. O‘zbek tili grammatikasi. -Toshkent: O‘qituvchi nashriyoti, 1975-1976. -B.96-105.
5. Mahmudov N. Til va nutq madaniyati. - Toshkent: Akademnashr, 2013. -B.76-85.

LOKATIV BIRLIKLARNI O‘RGANISHDA DISTRIBUTIV, TRANSFORMATSION VA SINTAKSEMIK TAHLIL USULLARINING SAMARASI

N.N.Zubaydova
SamSIFL, Ingliz tili amaliy aspektlari kafedrasi dotsenti

Annotatsiya: Mazkur maqolada lokativ birliklarni til tizimida o‘rganishda distributiv, transformatsion va sintaksemik tahlil usullarining nazariy hamda amaliy ahamiyati yoritiladi. Lokativlik makon munosabatini ifodalovchi semantik-grammatik kategoriya sifatida tilning turli sathlarida namoyon bo‘ladi. Uning ifodalanishida kelishik shakllari, ko‘makchilar, ravishlar, ot birikmalari, fe’llar hamda boshqa leksik-grammatik vositalar ishtirok etadi. Shu bois lokativ birliklarning funksional xususiyatlarini aniqlashda birgina tahlil usulidan foydalanish yetarli bo‘lmay, ularni bir-birini to‘ldiruvchi usullar asosida tadqiq etish muhimdir. Maqolada mazkur usullarning lokativ birliklarning distributsiyasi, sintaktik vazifasi, valentligi, semantik xususiyatlari va transformatsiya jarayonlaridagi o‘rnini aniqlash imkoniyatlari misollar asosida tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: lokativlik, lokativ birlik, makon munosabati, distributiv tahlil, transformatsion tahlil, sintaksemik tahlil, sintaksema, valentlik, sintaktik vazifa, semantik tahlil.

Abstract: This article examines the theoretical and practical significance of distributive, transformational, and syntactic-semantic (syntaxemic) methods of analysis in the study of locative units within the language system. Locativity is considered a semantic-grammatical category expressing spatial relations and manifesting itself at different levels of language. Locative meanings are expressed through case forms, postpositions, adverbs, noun phrases, verbs, and other lexical-grammatical means. Therefore, the use of a single analytical method is insufficient for determining the functional characteristics of locative units; it is important to investigate them through complementary analytical approaches. The article analyzes, using specific examples, the potential of distributive, transformational, and syntaxemic methods for identifying the distribution,

syntactic functions, valency, semantic features, and role of locative units in transformational processes.

Keywords: locativity, locative unit, spatial relations, distributive analysis, transformational analysis, syntaxemic analysis, syntaxeme, valency, syntactic function, semantic analysis.

Аннотация: В данной статье освещается теоретическое и практическое значение дистрибутивного, трансформационного и синтаксемного методов анализа при изучении локативных единиц в языковой системе. Локативность рассматривается как семантико-грамматическая категория, выражающая пространственные отношения и проявляющаяся на различных уровнях языка. В выражении локативных значений участвуют падежные формы, послелоги, наречия, именные словосочетания, глаголы и другие лексико-грамматические средства. В связи с этим для определения функциональных особенностей локативных единиц недостаточно использования только одного метода анализа; важно исследовать их на основе взаимодополняющих методов. В статье на конкретных примерах анализируются возможности дистрибутивного, трансформационного и синтаксемного методов в выявлении дистрибуции, синтаксической функции, валентности, семантических особенностей локативных единиц и их роли в трансформационных процессах.

Ключевые слова: локативность, локативная единица, пространственные отношения, дистрибутивный анализ, трансформационный анализ, синтаксемный анализ, синтаксема, валентность, синтаксическая функция, семантический анализ.

Kirish

Tilda voqelikning makon bilan bog‘liq munosabatlarini ifodalash muhim semantik vazifalardan biri hisoblanadi. Insonning borliqni idrok etishida makon tushunchasi alohida o‘rin egallaydi va bu holat tilning leksik, morfologik hamda sintaktik sathlarida o‘z ifodasini topadi. Predmet yoki harakatning qayerda, qayerga, qayerdan, qaysi tomonga nisbatan joylashganini ifodalovchi til birliklari lokativ birliklar sifatida qaraladi.

Lokativlikni ifodalash vositalari tillar kesimida turlicha bo‘lsa-da, ularning umumiy funksional xususiyati makon munosabatini ifodalash bilan belgilanadi. O‘zbek tilida lokativ ma’no, ayniqsa, ***-da, -ga, -dan*** kabi kelishik shakllari, ***oldida, yonida, ichida, ustida, orqasida*** kabi ko‘makchi

va ko‘makchi vazifasidagi birliklar, shuningdek, ***bu yerda, u yerda, yuqorida, pastda, ichkarida*** kabi ravishlar orqali ifodalanadi.

Lokativ birliklarni chuqur o‘rganish jarayonida ularning faqat shakliy xususiyatlarini emas, balki gapda qanday birliklar bilan munosabatga kirishishi, qanday sintaktik vazifani bajarishi, qanday semantik munosabatlarni ifodalashi va turli konstruksiyalarda qanday o‘zgarishlarga uchrashini aniqlash zarur. Shu nuqtayi nazardan distributiv, transformatsion va sintaksemik tahlil usullari muhim ahamiyat kasb etadi.

1. Lokativ birliklarning til tizimidagi o‘rni

Lokativ birliklar deganda makon, joylashuv, harakatning yo‘nalishi, harakatning boshlanish nuqtasi yoki obyektning boshqa bir obyektga nisbatan fazoviy munosabatini ifodalovchi leksik-grammatik birliklar tushuniladi.

Masalan:

Bolalar bog‘da o‘ynashdi.
U maktabga ketdi.
Mehmonlar Toshkentdan keldilar.
Kitob stol ustida turibdi.
Uy oldida mashina bor.

Ushbu misollarda lokativlik turli vositalar orqali ifodalangan. «Bog‘da» birligi harakatning makondagi o‘rnini, «maktabga» yo‘nalishni, «Toshkentdan» harakatning boshlanish nuqtasini, «stol ustida» esa predmetning fazoviy joylashuvini bildiradi.

Shu jihatdan lokativ birliklarni faqat «joy holati» bilan cheklash maqsadga muvofiq emas. Ularning semantik doirasi statik lokativlik, dinamik lokativlik, yo‘nalish, chiqish nuqtasi, yaqinlik, uzoqlik, ichki va tashqi makon, vertikal va gorizontal munosabatlar kabi ma’nolarni ham qamrab oladi.

Lokativ birliklarning funksional imkoniyatlarini aniqlashda ularning gap tarkibidagi boshqa komponentlar bilan munosabati muhim hisoblanadi. Masalan, ***Talaba kutubxonada o‘tirdi*** gapida “*kutubxonada*” harakatning makonini bildirsa, ***Talaba kutubxonaga bordi*** gapida “*kutubxonaga*” harakat yo‘nalishini ifodalaydi. Demak, bir xil leksik asos turli grammatik shakllar orqali turli sintaktik-semantik munosabatlarni ifodalashi mumkin.

2. Distributiv tahlil va uning lokativ birliklarni o‘rganishdagi ahamiyati

Distributiv tahlil til birligining muayyan kontekstda boshqa birliklar bilan birikish imkoniyatlarini aniqlashga asoslanadi. Ushbu usul yordamida lokativ birlikning qanday leksik va grammatik qurshovda qo‘llanishi, qaysi fe’llar bilan birikishi, qanday sintaktik pozitsiyalarni egallashi aniqlanadi.

Masalan, ***-da*** shaklini olaylik:

U kutubxonada ishladi.

Uyda mehmonlar bor.

Bog‘da bolalar o‘ynayapti.

Bu misollarda ***-da*** shakli turli leksik birliklar bilan birikib, makon munosabatini ifodalamoqda. Distributiv tahlil mazkur shaklning fe’llar bilan munosabatini ham aniqlash imkonini beradi:

*xonada **o‘tirmoq**;*
*maktabda **o‘qimoq**;*
*shaharda **yashamoq**;*
*bog‘da **ishlamoq**;*
*ko‘chada **yurmoq**.*

Shuningdek, lokativ birliklarning distributsiyasi ularning semantik xususiyatiga ham bog‘liq. Masalan, ***ichida, ustida, oldida, yonida, orqasida*** kabi birliklar muayyan fazoviy munosabatni ifodalash bilan birga, ulardan keyin keluvchi komponent bilan o‘ziga xos sintaktik munosabat hosil qiladi.

Distributiv tahlilning muhim jihati shundaki, u lokativ birliklarning kontekstual imkoniyatlarini empirik ravishda belgilashga xizmat qiladi. Katta hajmdagi matn materiallari asosida lokativ birliklarning qaysi fe’llar, otlar va boshqa komponentlar bilan ko‘proq qo‘llanishini aniqlash mumkin.

Shunday qilib, distributiv tahlil:

1. lokativ birliklarning qo‘llanish muhitini belgilaydi;
2. ularning boshqa til birliklari bilan birikish imkoniyatlarini ko‘rsatadi;
3. funksional-semantik guruhlarni ajratishga yordam beradi;
4. lokativ konstruksiyalarning tipik modellarini aniqlaydi;
5. leksik va grammatik variantlarni qiyoslash imkonini beradi.

3. Transformatsion tahlilning lokativ konstruksiyalarni tadqiq etishdagi samarasi

Transformatsion tahlil muayyan sintaktik konstruksiyaning ma’nosi saqlangan yoki qisman saqlangan holda boshqa shaklda ifodalanish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Lokativ birliklarni tadqiq etishda

mazkur usul bir makon munosabatining turli grammatik konstruksiyalar orqali ifodalanishini ko‘rsatish uchun samaralidir.

Masalan:

Kitob stol ustida turibdi.

Ushbu konstruksiyani mazmun jihatidan boshqacha shaklda ifodalash mumkin:

Stolning ustida kitob turibdi.

Ikkala konstruksiyada ham asosiy lokativ munosabat saqlanadi, ammo komponentlarning sintaktik tashkilanishi farq qiladi.

Yana bir misol:

U maktabga bordi.

U maktab tomon yo‘l oldi.

Bu konstruksiyalarda harakatning yo‘nalish ma’nosi turli vositalar orqali ifodalangan. Transformatsion tahlil bunday variantlarni o‘zaro qiyoslash va ular o‘rtasidagi ma’no-shakl munosabatini aniqlash imkonini beradi.

Lokativ birliklarni transformatsion usul asosida o‘rganishda quyidagi o‘zgarishlarga e’tibor qaratish mumkin:

kelishik shaklini boshqa konstruksiya bilan almashtirish;

ko‘makchi konstruksiya va kelishikli konstruksiyani qiyoslash;

so‘z tartibining o‘zgarishi;

sodda konstruksiyaning kengaytirilgan konstruksiyaga aylanishi;

lokativ komponentning gapdagi pozitsiyasi o‘zgarishi.

Masalan:

Uy oldida mashina turibdi.

Mashina uyning oldida turibdi.

Bu ikki gapda ham lokativ munosabat saqlanadi, biroq tema-rema munosabati va kommunikativ markaz o‘zgaradi. Demak, transformatsion tahlil nafaqat grammatik shakllarni, balki konstruksiyaning kommunikativ tashkillanishini ham tadqiq etishga imkon beradi.

4. Sintaksemik tahlil va lokativ birliklar

Lokativ birliklarni o‘rganishda sintaksemik tahlil alohida ahamiyatga ega. Sintaksemik yondashuv til birliklarining gapdagi sintaktik vazifasi bilan bir qatorda ularning semantik-funksional xususiyatlarini ham inobatga oladi.

Lokativ sintaksemalar, avvalo, predmet yoki harakatning makondagi o‘rnini ifodalaydi. Masalan:

Talabalar auditoriyada o‘tirishdi.

Bu gapda «auditoriyada» komponenti makon sintaksemasini ifodalaydi.
*Talabalar auditoriyaga kirishdi***.**
Bu yerda «auditoriyaga» komponenti yo‘nalish sintaksemiyasi sifatida namoyon bo‘ladi.
*Talabalar auditoriyadan chiqishdi***.**
“*Auditoriyadan*” esa chiqish yoki harakatning boshlanish nuqtasini ifodalovchi sintaksemik vazifani bajaradi.
Shuning uchun lokativ birliklarni sintaksemik tahlil qilishda kamida quyidagi ma’nolarni farqlash mumkin:

o‘rin lokativi – harakat yoki holatning amalga oshish makoni;
yo‘nalish lokativi – harakatning yo‘nalish nuqtasi;
chiqish lokativi – harakatning boshlanish yoki ajralish nuqtasi;
joylashuv lokativi – predmetning makondagi holati;
makonlararo munosabat – ikki yoki undan ortiq obyekt o‘rtasidagi fazoviy munosabat.

Sintaksemik tahlil lokativ birliklarning tashqi shakli bir xil bo‘lgan holatlarda ham ularning funksional farqini ochib berishga yordam beradi.
Masalan, ***uyda*** birligi turli kontekstlarda turlicha vazifa bajarishi mumkin:
U uyda yashaydi.
Uyda mehmonlar bor.

Birinchi gapda «uyda» harakat subyektining doimiy makonini bildirsa, ikkinchi gapda mavjudlik munosabatining makonini ifodalaydi. Demak, bir xil morfologik shakl turli sintaksemik xususiyatlarga ega bo‘lishi mumkin.

5. Uch tahlil usulining o‘zaro munosabati

Distributiv, transformatsion va sintaksemik tahlil usullari bir-biridan farq qilsa-da, lokativ birliklarni kompleks o‘rganishda ularni o‘zaro uyg‘unlashtirish samarali natija beradi.

Distributiv tahlil lokativ birlikning *qayerda va qanday qurshovda qo‘llanishini* aniqlaydi.

Transformatsion tahlil lokativ konstruksiyaning *qaysi shakllarga o‘zgarishi mumkinligini* ko‘rsatadi.

Sintaksemik tahlil esa mazkur birlikning **gapda qanday semantik-sintaktik vazifa bajarayotganini** belgilaydi.
Masalan, quyidagi gaplarni olaylik:
1. Bolalar bog‘da o‘ynayapti.
2. Bolalar bog‘ga kirishdi.
3. Bolalar bog‘dan chiqishdi.

Distributiv nuqtayi nazardan *bog'da, bog'ga, bog'dan* birliklarining fe'llar bilan birikishi o'rganiladi.

Transformatsion nuqtayi nazardan esa ular ishtirokidagi konstruksiyalarning shakliy munosabatlari va variantlari qiyoslanadi. Sintaksemik tahlilda esa:

bog'da – o'rin lokativi;

bog'ga – yo'nalish lokativi;

bog'dan – chiqish lokativi

sifatida belgilanadi.

Shunday yondashuv lokativ birlikning faqat tashqi grammatik shaklini emas, balki uning butun funksional imkoniyatlarini ochib berishga xizmat qiladi.

6. Tahlil usullarining amaliy samarasi

Mazkur usullarni kompleks qo'llash bir qator amaliy natijalarga olib keladi. Avvalo, lokativ birliklarning semantik tasnifini yanada aniqroq belgilash imkoniyati paydo bo'ladi. Ikkinchidan, lokativ konstruksiyalarning sintaktik modellarini aniqlash mumkin bo'ladi. Uchinchidan, bir xil shaklga ega birliklarning kontekstual va funksional farqlari ochiladi.

Ayniqsa, korpus materiallari asosida tadqiqot olib borishda distributiv tahlil yuqori samara beradi. Katta hajmdagi matnlardan olingan misollar asosida lokativ birliklarning qo'llanish chastotasi, tipik fe'llar bilan birikishi va funksional xususiyatlarini belgilash mumkin.

Transformatsion tahlil esa lokativ konstruksiyalarning sintaktik variantlarini aniqlashda muhimdir. Bu usul tarjima nazariyasi, qiyosiy tilshunoslik va til o'qitish metodikasida ham foydali natijalar berishi mumkin.

Sintaksemik tahlilning amaliy ahamiyati esa lokativ ma'nolarni aniq sintaktik-semantik kategoriyalar asosida tasniflash imkoniyati bilan belgilanadi. Bunday tahlil lug'atlar tuzish, grammatik tadqiqotlar olib borish va avtomatik matn tahlili tizimlarini ishlab chiqishda ham qo'llanishi mumkin.

Xulosa

Lokativ birliklar tilda makon munosabatlarini ifodalovchi murakkab va ko'p qirrali birliklar tizimini tashkil etadi. Ularning xususiyatlarini to'liq ochib berish uchun leksik yoki morfologik tahlilning o'zi yetarli emas. Lokativ birliklarning kontekstdagi qo'llanishi, sintaktik vazifasi,

semantik mazmuni va konstruktiv imkoniyatlarini kompleks o‘rganish talab etiladi.

Distributiv tahlil lokativ birliklarning qurshovini va boshqa til birliklari bilan birikish imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qiladi. Transformatsion tahlil lokativ konstruksiyalarning turli shakliy variantlarini qiyoslash va ular o‘rtasidagi mazmun-shakl munosabatini belgilash imkonini beradi. Sintaksemik tahlil esa lokativ birliklarning gapdagi semantik-sintaktik vazifalarini aniqlashda muhim vosita hisoblanadi.

Shu nuqtayi nazardan, mazkur uch usulning kompleks qo‘llanishi lokativ birliklarni tadqiq etishning samarali metodologik asoslaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Bunday yondashuv lokativlik kategoriyasining mazmun-mohiyatini yanada chuqurroq ochish, lokativ sintaksemalarni tasniflash, ularning funksional imkoniyatlarini belgilash va tildagi makon munosabatlarining ifodalanish mexanizmlarini aniqlashga imkon beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bondarko A. V. Funktsionalnaya grammatika. - Leningrad: Nauka, 1984.
2. Vsevolodova M. V. Teoriya funktsionalno-kommunikativnogo sintaksisa. - Moskva: Izdatelstvo Moskovskogo universiteta, 2000.
3. Apresyan Yu. D. Leksicheskaya semantika: Sinonimicheskie sredstva yazyka. - Moskva: Nauka, 1974.
4. Kasevich V. B. Semantika. Sintaksis. Morfologiya. - Moskva: Nauka, 1988.
5. O‘zbek tili grammatikasi. II tom. Sintaksis. - Toshkent: Fan.
6. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. - Toshkent: O‘qituvchi.
7. Nurmonov A. va boshqalar. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. - Toshkent.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ КОЛЛОКВИАЛИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ АНГЛИЙСКИХ СЛОВАРЯХ: ПРИНЦИПЫ ОПИСАНИЯ И СИСТЕМАТИЗАЦИИ

Фалеева Анастасия Вадимовна
DSc, доцент СамГИИЯ

Аннотация. В статье исследуются способы представления лексической сочетаемости английских коллоквиализмов в современных электронных словарях. Рассматриваются принципы семантической дифференциации, конструкционного моделирования.

Ключевые слова: коллоквиализм, лексическая сочетаемость, коллокация, электронный словарь, фразовый глагол, лексикография.

Лексическая сочетаемость относится к числу важнейших системных свойств слова, поскольку его значение реализуется не изолированно, а в устойчивых и вероятностно предпочтительных связях с другими единицами [6, 193]. Для английской коллоквиальной лексики этот параметр особенно существенен. Разговорные слова и выражения характеризуются высокой зависимостью от ситуации общения, регистра, синтаксической модели и типичного лексического окружения [8, 541; 21, 203]. Поэтому словарное описание коллоквиализма требует не только дефиниции и стилистической пометы, но и репрезентации тех сочетаний, в которых его значение наиболее полно актуализируется [23, 24; 14, 25].

В электронной лексикографии сочетаемость может быть представлена на нескольких уровнях: через типовые конструкции, примеры употребления, грамматические формулы, отдельные разделы *Collocations*, сведения о предлогах и дополнениях, а также посредством автоматически отобранных контекстов [16, 1111]. Цифровой формат позволяет объединять эти компоненты в одной статье и тем самым показывать не только то, что означает единица, но и каким образом она включается в реальные речевые модели. Для коллоквиализмов подобный подход особенно продуктивен, поскольку граница между лексическим значением, фразовой моделью

и прагматической функцией часто оказывается подвижной [5, 101; 20, 61].

Показателен фразовый глагол *hang out*. В *Collins English Dictionary* его разговорное значение 'проводить время, находиться где-либо без определенной цели' маркируется как *mainly US, informal* [19, 159; 4, 10]. Словарь не ограничивается толкованием, а демонстрирует несколько моделей: *hang out in + place, hang out with + person/group*. Например, словарная структура различает сочетания типа *hang out in supermarkets, hang out with other couples* и *just hang out*. Валентность и лексическое окружение становятся средством семантической конкретизации единицы [12, 20].

Другой тип коллоквиальной сочетаемости демонстрирует *freak out*. В современном употреблении единица способна обозначать сильную эмоциональную реакцию самого субъекта либо каузативное воздействие на другого человека. В тезаурусной статье *Merriam-Webster* приводится модель *something freaks somebody out*, иллюстрирующая переходность в значении 'сильно тревожить, пугать, выводить из равновесия'. Сочетание *freak me out* тем самым отличается от непереходного *I freaked out* не только синтаксически, но и распределением семантических ролей.

Коллоквиализм *chill* и фразовый глагол *chill out* иллюстрируют взаимодействие лексической сочетаемости с прагматической функцией. В разговорной речи они употребляются в императивных моделях *Chill!* и *Chill out!*, в сочетаниях с обстоятельствами и дополнениями, а также в конструкциях, обозначающих спокойное времяпрепровождение [27, 340; 11, 224]. Семантика 'расслабиться, успокоиться' актуализируется через типичные коммуникативные ситуации, поэтому для словаря важна фиксация не только формальных партнеров слова, но и речевого действия: совет, просьба, реакция на чрезмерную эмоциональность или обозначение отдыха [9, 31; 18, 101].

Особую группу образуют разговорные оценочные сочетания. Например, *big deal* функционирует как коллоквиально закрепленная единица в моделях *It's a big deal, no big deal* и автономном *Big deal!*, которое может выражать ироническое обесценивание.

Одним из основных принципов систематизации является семантическая дифференциация коллокаций [22, 29; 15, 23]. Один и тот же коллоквиализм может образовывать разные сочетательные

модели в зависимости от значения. Объединение всех примеров в недифференцированный список снижает информативность. Продуктивно распределять сочетания по отдельным лексико-семантическим вариантам: *hang out with somebody* – социальное взаимодействие; *hang out at/in a place* – локализация; *freak somebody out* – каузация эмоционального состояния.

Четвертый принцип – учет грамматической сочетаемости как основы лексической. Для фразовых глаголов выбор предлога, положение частицы и тип дополнения непосредственно определяют набор возможных лексических партнеров. *Collins*, например, показывает для *hang out* модели с *adverb/preposition* и без дополнения, а также отдельно указывает *intransitive; followed by with* для значения общения с кем-либо. Такая разметка позволяет систематизировать сочетаемость не только по словам-партнерам, но и по конструкционным слотам.

Пятый принцип заключается в сочетании словарной и корпусной репрезентации. Электронный словарь обычно отбирает ограниченное число примеров, тогда как корпус или автоматически формируемая зона примеров демонстрирует более широкий спектр употреблений [2, 11; 1, 42]. *Collins* прямо указывает, что часть примеров автоматически отбирается из онлайн-источников. Для исследователя это полезно при условии разграничения редакционно подготовленной словарной информации и автоматически собранного материала [7, 129; 24, 339]. Первый тип данных репрезентирует лексикографическую интерпретацию, второй позволяет наблюдать актуальные сочетательные тенденции.

Систематизацию сочетаемости целесообразно строить по параметрической модели: значение, грамматическая конструкция, типичные классы партнеров, устойчивые сочетания, регистровая маркировка и прагматическая функция. Для *hang out* это модели *hang out + place/person; для freak out – subject + , cause + freak + object + out*[3, 14]. Особое преимущество электронного словаря заключается в возможности гипертекстового объединения разных уровней описания [25, 40; 26, 328]. Таким образом, описание лексической сочетаемости коллоквиализмов в современных электронных английских словарях основывается на взаимодействии семантического, грамматического и иных параметров.

Список использованной литературы

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.
2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
3. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.
4. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
5. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.
6. Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.
7. Фалеева А.В. "Тематическая дифференциация коллоквиализмов с имплицитным значением в лексикографических источниках" Вестник Челябинского государственного университета, no. 7 (465), 2022, pp. 128-136.
8. Фалеева А. В. Лексико-семантические и деривационные особенности коллоквиальных акронимов и бэкронимов в современных печатных и электронных лексикографических источниках //Miasto Przyszłości. – 2023. – Т. 35. – С. 540-543.
9. Фалеева А.В. "Компрессивные способы формирования коллоквиальной лексики с имплицитным значением в англоязычных словарях" Вестник Челябинского государственного университета, no. 3 (485), 2024, pp. 22-32. doi:10.47475/1994-2796-2024-485-3-22-32
10. Anatolyevna, B. (2025). Contemporary Contrastive Lexicography: Trends, Approaches, And Prospects. International Journal of Language Learning and Applied Linguistics, 4(4). https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i4.801
11. Bushuy T.A., Mukhammadieva R.K "English anthroponyms as phraseological units in the system of nominative units". Archive of

ПРИНЦИПЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Бушуй Татьяна Анатольевна
Д.ф.н., профессор СамГИИЯ

Аннотация. В статье рассматриваются основные принципы репрезентации этимологической информации в современных электронных словарях английского языка. Анализируются историко-хронологический, генетический, структурно-деривационный, семантический и гипертекстовый принципы организации этимологической статьи. Материалом служат Oxford English Dictionary, Merriam-Webster Dictionary, Online Etymology Dictionary и Oxford Advanced Learner’s Dictionary. Особое внимание уделяется способам фиксации языков-источников, промежуточных этапов заимствования, ранних форм, дат первых засвидетельствованных употреблений, родственных единиц и семантических преобразований.

Ключевые слова: этимология, электронный словарь, английский язык, историческая лексикография, этимон, заимствование, словарная статья.

Этимологическая информация занимает особое место в структуре лексикографического описания, поскольку раскрывает происхождение языковой единицы и исторические процессы, обусловившие ее современную форму и значение [17, 1110]. В электронной лексикографии этимология перестает быть лишь краткой справкой о языке-источнике: она может представляться как многоуровневая модель [12, 221], объединяющая хронологию [9, 16], фонетические и графические преобразования [11, 63; 4, 13], семантическое развитие [2, 41], словообразовательную структуру и межъязыковые связи [5, 10; 18, 17]. Цифровой формат расширяет возможности такого описания за счет гипертекстовых переходов, поиска, обновления материалов и интеграции словарной статьи с другими историко-лингвистическими данными [6, 100].

Первым принципом представления этимологической информации следует считать историко-хронологический. Его сущность

заключается в реконструкции последовательных этапов существования слова и в разграничении современного состояния единицы и ее предшествующих форм. *Oxford English Dictionary* строится как исторический словарь: значения располагаются с учетом их развития во времени и сопровождаются датированными текстовыми свидетельствами. Такой способ организации позволяет воспринимать слово не как статическую единицу современного языка, а как результат длительной исторической эволюции. Электронная версия представляет возможности перехода между значениями, хронологическими свидетельствами и связанными статьями [13, 20; 14, 22].

Хронологический параметр важен и в *Merriam-Webster*, где для слов приводится показатель *First Known Use*. При этом составители специально разграничивают дату первого известного письменного свидетельства и реальный момент возникновения слова: самая ранняя обнаруженная запись не обязательно является датой создания единицы. Подобная методологическая оговорка принципиальна для электронной этимографии, поскольку предотвращает упрощенное отождествление документированной фиксации с фактом рождения слова. Например, для *etymology* указывается первое известное употребление в XIV веке, тогда как сама этимологическая цепочка восходит через англо-французский и латинский к греческому *etymologia* [10, 82; 8, 4].

Второй принцип – генетический, или принцип последовательного установления языка-источника. Электронная этимологическая статья должна показывать не только ближайший источник заимствования, но и, когда это возможно, более ранние звенья этимологической цепи. *Merriam-Webster*, например, объясняет, что этимология заимствованного слова прослеживается от формы, вошедшей в английский язык, к предшествующим источникам. Показателен пример *marble*: *Middle English* ← *Anglo-French marbre* ← *Latin marmor* ← *Greek marmaros*. В статье *howitzer* путь представлен как *Dutch houwitser* с дальнейшим возведением к *Czech houfnice*. Подобная последовательность демонстрирует сложный характер межъязыковой передачи и препятствует ошибочному сведению происхождения слова к одному языку [15, 24].

Третий принцип можно определить как семантико-исторический. Этимологическая статья должна разграничивать современное

лексическое значение и значение исторического этимона [3, 8; 7, 193]. Это особенно существенно в случаях, когда семантическая структура слова существенно изменилась. *Merriam-Webster* специально отмечает, что значения, приводимые внутри этимологического блока для древнеанглийских, среднеанглийских или иноязычных форм, не являются дефинициями современного заголовочного слова. Пользователь получает возможность сопоставить исходную семантику и современное значение, не смешивая синхронный и диахронный уровни анализа.

Четвертым принципом выступает структурно-деривационное представление. Происхождение слова может быть связано не только с непосредственным заимствованием готовой формы, но и с образованием из уже существующих морфем, основ или комбинирующих элементов. В электронных словарях этимологическая информация поэтому должна отражать морфемную мотивацию там, где она имеет историческую ценность. *Merriam-Webster* отмечает, что для прозрачных английских образований этимология иногда не приводится отдельно, если составляющие очевидны пользователю. В то же время для сложных научных и международных терминов используются специальные характеристики, включая *International Scientific Vocabulary*. Такой подход показывает, что объем этимологического комментария зависит от степени формальной и исторической прозрачности единицы.

Пятый принцип связан с экспликацией степени этимологической достоверности. Научная этимология не всегда позволяет установить единственный бесспорный источник. Поэтому словарь должен маркировать гипотетический характер реконструкции и отделять доказанные связи от вероятностных. *Merriam-Webster* использует формулы *probably akin to, ultimately from* и *origin unknown*. Последняя маркировка устанавливает отсутствие установленной этимологии не означает отсутствия предположений вообще, а свидетельствует о недостаточности доказательств для включения одной из версий в авторитетный справочник. Такой принцип особенно важен в цифровой среде, где популярные, но недостоверные “истории слов” распространяются значительно быстрее академических объяснений [16, 22].

Шестой принцип – гипертекстовая организация этимологического знания. В печатном словаре объем статьи ограничен физическим пространством страницы, тогда как электронный ресурс позволяет распределять сведения между взаимосвязанными элементами. *Online Etymology Dictionary* строит статьи как сеть переходов к компонентам, родственным словам и отдельным историческим формам. Например, статья *Oxford* выводит название города из *Middle English Oxforde* и *Old English Oxnaforda*, буквально связанного с обозначением места переправы быков; одновременно пользователь может перейти к отдельным статьям *ox* и *ford*. Статья *ford*, в свою очередь, ведет к древнеанглийской, прагерманской и индоевропейской реконструкции. Такая архитектура превращает этимологию из линейной справки в систему взаимосвязанных исторических данных.

Online Etymology Dictionary представляет специализированную модель цифровой этимографии. Проект Дугласа Харпера, созданный в 2001 году, ориентирован на происхождение и историю английских слов и последовательно отделяет этимологию от современной дефиниции. Его статьи связывают исторические формы, значения и родственные единицы посредством гипертекстовых переходов; открытое указание источниковой базы повышает проверяемость этимологических решений.

Таким образом, принципы представления этимологической информации в электронных словарях английского языка формируют многоуровневую систему диахронического описания лексики. К основным относятся историко-хронологический, генетический, семантико-исторический, структурно-деривационный, сравнительно-этимологический, вероятностный, гипертекстовый и интегративный принципы. Их реализация позволяет реконструировать не только исходную форму слова, но и последовательность межъязыковых переходов, изменения значения, отношения с родственными единицами и степень достоверности этимологической гипотезы.

Список использованной литературы

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.
2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.

3. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.
4. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
5. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.
6. Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.
7. Anatolyevna, B. (2025). Contemporary Contrastive Lexicography: Trends, Approaches, And Prospects. International Journal of Language Learning and Applied Linguistics, 4(4). https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i4.801
8. Bushuy T. Til va insoniyat tarixi // Til va jamiyat. Xalqaro ilmiy-nazariy konferentsiya materiallari. (Samarqand sh., 2003 yil 28-30 may) Samarqand. – 2003. B 15-18
9. Bushuy T. Contextual actualization of phraseology in English expressions //Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach. – 2015. – C. 81-84.
10. Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – T. 1. – №. 3. – C. 62-67.
11. Bushuy T.A., Mukhammadieva R.K "English anthroponyms as phraseological units in the system of nominative units". Archive of Conferences, vol. 15, no. 1, Feb. 2021, pp. 221-4, https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/729.
12. Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(8), 2022. – С. 19–28.
13. Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.

СОДДА ГАПНИНГ ГЕРМЕНЕВТИК МАЗМУНИ ХУСУСИДА

Зайниддинов Мухаммаджон Хуршиджон ўғли
СамДЧТИ Таржима назарияси ва амалиёти кафедраси ўқитувчиси

Содда гапнинг функционал-коммуникатив ва герменевтик талқинининг назарий-методологик асосларини содда гап тадқиқининг замонавий лингвистик парадигмалари, содда гапнинг функционал-коммуникатив семантикаси ва ахборот структураси, лингвистик герменевтика: тил, маъно ва интерпретация муносабати сингари муҳим масалалар тадқиқи ва тавсифи ташкил этади. Бу эса, ўз навбатида, “герменевтик мазмун” категориясининг лингвистик мақоми ҳамда герменевтик интерпретациянинг семантик-прагматик ва когнитив асосларининг лингвистик ёритилишини ўзида мужассам қилади.

Инглиз ва ўзбек тилларида содда гапнинг функционал-коммуникатив репрезентацияси ўз ўрнида инглиз тилида содда гапнинг функционал-коммуникатив қурилиши, ўзбек тилида содда гапнинг функционал-коммуникатив структураси, инглиз ва ўзбек тилларида тема–рема муносабати ва коммуникатив ифоданинг (фокуснинг) қиёсий хусусиятларининг илмий талқинида намоён бўлади. Мазкур ёндашувда асосий эътиборни содда гапнинг коммуникатив қурилишида прагматик омилларнинг роли ҳамда контекст ва пресуппозициянинг содда гап интерпретациясидаги функционал аҳамиятининг лингвистик асосланиши билан масала моҳиятини очиши мумкин.

Инглиз ва ўзбек тилларида содда гапнинг герменевтик интерпретацияси содда гап герменевтик интерпретациясининг контекстуал ва пресуппозицион механизмларига илмий ёндашувда яққол намоён бўлади. Бу эса, айни пайтда, содда гапнинг имплицит-прагматик мазмунини герменевтик интерпретация қилиш билан бир қаторда, содда гап герменевтик интерпретациясининг когнитив ва лингвомаданий омиллари тадқиқига ҳам эҳтиёж борлигини кўрсатади. Шу боисдан, инглиз тилида содда гапнинг герменевтик интерпретациясида функционал-коммуникатив механизмлар, ўзбек тилида содда гапнинг герменевтик интерпретацияси функционал-

коммуникатив механизмларни аниқлаш, уларни қиёсий тадқиқ этишни долзарб вазифа эканини намоён этади. Инглиз ва ўзбек тилларида содда гап герменевтик интерпретациясининг қиёсий хусусиятлари бугунги кун ўзбек тилшунослиги учун ҳам долзарбдир. Зотан, содда гап герменевтик интерпретациясининг функционал-коммуникатив моделининг яратилиши бу борадаги коммуникатив масалаларга замонавий йечим беришнинг асоси бўлиши мумкин.

Жаҳон тилшунослигида тил бирликларининг мазмунини уларнинг шаклий-грамматик хусусиятлари билангина эмас, балки коммуникатив вазият, контекст, сўзловчининг интенцияси ва адресатнинг талқини билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этиш устувор йўналишлардан бирига айланмоқда. Хусусан, замонавий функционал тилшуносликда синтактик қурилмаларнинг коммуникатив вазифаси ва мазмун яратиш имкониятларига, прагматик тадқиқотларда эса нутқий бирликларнинг контекстуал ва имплицит маъноларига алоҳида эътибор қаратилмоқда. Сўнгги тадқиқотларда гап ва нутқий бирлик маъносининг фақат лингвистик шакл орқали эмас, балки ижтимоий, когнитив ва интеракцион омиллар билан ҳам белгиланиши таъкидланмоқда. Шу билан бирга, герменевтик ёндашувнинг замонавий талқинларида матн ва нутқ мазмунини тайёр, ўзгармас маъно сифатида эмас, балки контекст, қабул қилувчи субъект ва талқин жараёни билан боғлиқ ҳодиса сифатида ўрганиш тенденцияси кучаймоқда. Бу эса содда гап мазмунини функционал, коммуникатив ва герменевтик нуқтаи назарларни бирлаштирган ҳолда тадқиқ этиш заруратини юзага келтирмоқда.

Тилшуносликдаги замонавий тадқиқотлар тил шакли, коммуникатив функция ва талқин жараёни ўртасидаги муносабатни комплекс ўрганишга йўналтирилмоқда. Айниқса, функционал синтаксис, прагматика, дискурс таҳлили ва герменевтика кесишувида гапнинг мазмуни контекстда шаклланиши, сўзловчининг коммуникатив мақсади ҳамда адресатнинг интерпретацияси билан боғлиқлиги тобора чуқур тадқиқ этилмоқда. Бунда гапнинг формал тузилиши унинг ягона мазмун кўрсаткичи эмаслиги, муайян нутқий вазиятда бир синтактик шакл турли коммуникатив вазифаларни бажариши ва турлича талқин қилиниши мумкинлиги илмий жиҳатдан асосланмоқда. Герменевтик тадқиқотларда эса маънони қайта тиклаш, қабул қилиш ва талқин қилиш жараёнларининг ўзаро муносабати, шунингдек, полисемантик ва имплицит мазмунларнинг

юзага келиш механизмлари муҳим масала сифатида қаралмоқда. Шу нуқтаи назардан содда гапда герменевтик мазмуннинг қайси функционал-коммуникатив воситалар орқали репрезентация қилиниши, очиқ ва яширин маъноларнинг ўзаро муносабати ҳамда контекстнинг талқин жараёнидаги роли каби масалаларни тизимли тадқиқ этиш долзарб илмий вазифалардан бири ҳисобланади.

Ўзбекистон тилшунослигида ҳам сўнгги йилларда синтактик бирликларнинг прагматик, функционал-коммуникатив ва контекстуал хусусиятларини ўрганишга қизиқиш сезиларли даражада кучаймоқда. Хусусан, ўзбек тилида синтактик бирликларнинг прагматик хусусиятлари, нутқий вазият ва контекстнинг маъно шаклланишига таъсири, импликатура, нутқий актлар ҳамда инглиз ва ўзбек тилларида прагматик категорияларни қиёсий ўрганишга бағишланган тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Шу билан бирга, инглиз ва ўзбек тилларида интерпретация ҳодисасининг дискурсив ва маданий хусусиятларини ўрганишга қаратилган ишлар ҳам мавжуд бўлиб, улар мазкур йўналишнинг миллий тилшуносликда шаклланиб бораётганини кўрсатади. Бироқ содда гапда герменевтик мазмуннинг **функционал-коммуникатив репрезентацияси**, унинг шаклланишида синтактик, семантик, прагматик ва контекстуал омилларнинг ўзаро таъсири, шунингдек, инглиз ва ўзбек тилларидаги умумий ва миллий-ўзига хос хусусиятлар ҳали яхлит тизимда махсус тадқиқ этилмаган. Шу жиҳатдан мазкур мавзуни тадқиқ этиш ўзбек тилшунослигидаги мавжуд илмий йўналишларни янги герменевтик ва функционал-коммуникатив ёндашув асосида бойитиш, содда гапнинг мазмуний имкониятларини янада чуқурроқ очиб бериш ҳамда тиллараро қиёсий тадқиқотлар доирасини кенгайтириш нуқтаи назаридан муҳим илмий аҳамият касб этади.

Тилда мазмунни англаш, тушуниш ва талқин қилиш масалалари герменевтика, семантика, прагматика, дискурс таҳлили ва функционал тилшуносликнинг турли йўналишларида кенг тадқиқ этилган. Герменевтик ёндашувнинг назарий асослари Ф. Шлейермахер, В. Дильтей, М. Хайдеггер, Х.-Г. Гадамер ва П. Рикёрнинг илмий қарашларида шаклланган ва ривожлантирилган.

Ф. Шлейермахерда тушуниш ва талқин қилиш герменевтик методнинг марказий масаласи сифатида қаралса, Х.-Г. Гадамерда тушуниш инсоннинг тарихий ва маданий тажрибаси билан боғлиқ интерпретацион жараён сифатида талқин қилинади. П. Рикёр эса

матн, нутқ ва маъно муносабатини ҳамда талқин жараёнида маънонинг кенгайишини тадқиқ этган. Мазкур назарий қарашлар тил бирлиги мазмунини унинг формал тузилиши билангина чекламасдан, контекст, интерпретация ва қабул қилувчи субъект фаолияти билан боғлиқ ҳолда ўрганиш учун методологик асос яратади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Austin J.L. *How to Do Things with Words*. – Oxford: Clarendon Press, 1962. – 166 p.
2. Dijk van T.A. *Discourse and Context: A Sociocognitive Approach*. – Cambridge: Cambridge University Press, 2008. DOI: 10.1017/CBO9780511481499.
3. Dik S.C. *The Theory of Functional Grammar. Part 1: The Structure of the Clause*. 2nd ed. – Berlin: Mouton de Gruyter, 1997. DOI: 10.1515/9783110218367.
4. Fairclough N. *Language and Power*. – London: Longman, 1989. – 259 p.
5. Gadamer H.-G. *Truth and Method*. 2nd, revised ed. – London: Sheed and Ward, 1989. – 594 p.
6. Givón T. *Syntax: An Introduction. Vol. I*. – Amsterdam: John Benjamins, 2001. – P. 1-42, 105-172. DOI: 10.1075/z.syn1.
7. Grice H.P. Logic and Conversation // *Syntax and Semantics*. Vol. 3: Speech Acts. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
8. Halliday M.A.K., Matthiessen C.M.I.M. *An Introduction to Functional Grammar*. 3rd ed. – London: Arnold, 2004.
9. Khayrullaev K. Z. The relation of word, word composition and sentence to the predicativeness //Abstract of candidate dissertation. – Tashkent. – 2001.
10. Mathesius V. *A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis*. The Hague: Mouton, 1975. – P. 79–174. DOI: 10.1515/9783110813296.
11. Quirk R., Greenbaum S., Leech G., Svartvik J. *A Comprehensive Grammar of the English Language*. – London: Longman, 1985. – 1779 p.
12. Radford A. *Transformational Grammar: A First Course*. Cambridge: Cambridge University Press, 1988. – 625 p. DOI: 10.1017/CBO9780511840425.
13. Ricoeur P. *Interpretation Theory: Discourse and the Surplus of Meaning*. Fort Worth: Texas Christian University Press, 1976. – 107 p.

ЛЕКСИЧЕСКАЯ КОНКУРЕНЦИЯ АНГЛИЙСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ: ФАКТОРЫ УЗУАЛИЗАЦИИ И СТАБИЛИЗАЦИИ НОВЫХ НОМИНАЦИЙ

Фалеева Екатерина Вадимовна
соискатель СамГИИЯ

Аннотация. В статье рассматривается лексическая конкуренция как один из механизмов развития неологического фонда современного английского языка. Исследуются случаи сосуществования новых номинаций, соотносимых с одним или близкими фрагментами действительности, но различающихся словообразовательной структурой, семантическим объёмом, прагматической маркированностью, сферой употребления и степенью закреплённости в узусе.

Ключевые слова: неологизм, лексическая конкуренция, номинация, узуализация, лексическая стабилизация, семантическая дифференциация, вариативность.

В современной лексической системе параллельное существование инновационных единиц наблюдается, прежде всего, в тех концептуальных областях, которые характеризуются высокой социальной и коммуникативной динамикой: цифровые технологии, искусственный интеллект, экологическая проблематика, профессиональная деятельность, социальные сети, медицина и новые модели потребительского поведения [14, 24].

Показательным примером является группа *doomscrolling/doomsurfing*. Обе единицы связаны с компульсивным потреблением преимущественно негативного интернет-контента [17, 17]. Однако *doomscrolling* структурно соотносится с характерным для социальных сетей действием *scrolling* и тем самым конкретизирует способ получения информации [3, 13]. *Doomsurfing*, напротив, опирается на более раннюю метафорическую модель *surf the Internet* и имеет более широкую семантическую основу. Конкуренция данных единиц демонстрирует влияние технологической актуальности мотивирующего компонента на стабилизацию нового слова. По мере того как *scrolling* стало типичным способом взаимодействия с лентами социальных сетей, образование *doomscrolling* получило

особенно прозрачную мотивационную структуру: *doom + scrolling*. Таким образом, семантическая прозрачность соединяется здесь с актуальностью обозначаемой цифровой практики.

Интерес представляет и конкуренция номинаций в сфере профессиональной деятельности. Единицы *remote work, home working/working from home (WFH)* и *hybrid work* формировались и распространялись в условиях радикальной трансформации организации труда. Их семантические области пересекаются, но не совпадают [5 100; 8, 16]. *Remote work* представляет работу вне традиционного офиса как общий организационный принцип, тогда как *working from home* конкретизирует место выполнения профессиональных обязанностей. Номинация *hybrid work* закрепилась для обозначения модели, объединяющей дистанционную и офисную формы деятельности. Следовательно, развитие данной группы показывает переход от частичной конкуренции к концептуальной специализации [4, 10; 12, 20]. Сохранение нескольких номинаций обусловлено не языковой избыточностью, а необходимостью вербализовать различные параметры новой организации труда.

Ещё более выразительным является ряд *quiet quitting, quiet firing* и *quiet hiring*. Распространение *quiet quitting* создало продуктивную структурно-семантическую модель с компонентом *quiet*, после чего по аналогии получили распространение другие образования. При этом *quiet quitting* обозначает не буквальное увольнение, а стратегию ограничения трудовой активности рамками формально установленных обязанностей. *Quiet firing* концептуализирует действия работодателя, создающего условия, способствующие добровольному уходу работника, тогда как *quiet hiring* используется применительно к получению организацией необходимых компетенций без традиционного расширения штата.

Особенно интенсивная номинативная вариативность характерна для экологического дискурса [9, 82]. Показательны единицы *eco-anxiety, climate anxiety* и *climate distress*. Все они вербализуют эмоционально-психологическую реакцию на экологические и климатические угрозы, однако различаются семантическим объёмом. *Eco-anxiety* обладает более широкой экологической референцией, тогда как *climate anxiety* непосредственно ориентировано на переживания, связанные с изменением климата. *Climate distress*

позволяет представить соответствующую реакцию через более широкую категорию эмоционального неблагополучия. Конкуренция подобных номинаций определяется не только их частотностью, но и точностью концептуализации: закрепление каждой единицы связано с тем, какой именно аспект состояния требуется актуализировать в конкретном дискурсе [6, 193].

Другой экологический ряд образуют *greenwashing, climate washing* и *greenhushing*. Наиболее семантически широким является *greenwashing* – обозначение практики создания преувеличенного или вводящего в заблуждение представления об экологической ответственности организации, продукта или деятельности [11, 221]. *Climate washing* специализирует данную модель применительно к климатической проблематике. *Greenhushing*, напротив, обозначает иную коммуникативную стратегию – намеренное ограничение публичной информации об экологических инициативах или целях. Взаимодействие таких единиц показывает, что уже стабилизировавшийся неологизм способен формировать концептуальное поле, внутри которого возникают новые, более специализированные номинации [1, 41; 2, 8].

В цифровой коммуникации показателен также ряд *deinfluencing/anti-influencing/underconsumption*. Эти номинации связаны с критическим пересмотром потребительских практик, поддерживаемых социальными сетями, однако концептуализируют явление с различных сторон [10, 63]. *Deinfluencing* строится как деривационно прозрачная оппозиция к *influencing* и обозначает практику убеждения аудитории отказаться от покупки определённых популярных товаров либо более критически относиться к потреблению. *Anti-influencing* эксплицитнее выражает противопоставление культуре инфлюенсерского потребления. *Underconsumption* переносит фокус с коммуникативного воздействия на саму модель сокращённого потребления. В результате конкуренция обозначений сопровождается постепенным распределением их функций.

Семантическая дифференциация наблюдается и между *finfluencer* и *financial influencer*. Слово *finfluencer* представляет собой контаминированное образование из *financial* и *influencer*. Его формальная компактность и структурная аналогия с широко распространённым *influencer* повышают воспроизводимость единицы.

Развёрнутая номинация *financial influencer* обладает максимальной семантической прозрачностью, однако уступает контаминации в экономичности [15, 22]. Параллельное существование обеих форм демонстрирует взаимодействие двух противоположных факторов узуализации – прозрачности и формальной компрессии [2, 41].

Отдельного внимания заслуживают *deepfake* и *synthetic media*. Их нельзя считать абсолютными синонимами: *synthetic media* представляет более широкую категорию искусственно созданного или модифицированного медиаконтента, тогда как *deepfake* специализировалось на определённом типе технологически сгенерированного или изменённого изображения, видео либо аудио [7, 4; 13, 22]. Однако в ряде неспециализированных контекстов их референциальные области могут пересекаться [16, 1110]. Распространение *deepfake* демонстрирует преимущество компактной, образной и легко воспроизводимой номинации, тогда как *synthetic media* сохраняет значение более широкой категориальной единицы.

Интересную модель представляет взаимодействие *fake news*, *misinformation* и *disinformation*. Несмотря на наличие общей концептуальной области недостоверной информации, эти единицы не являются взаимозаменяемыми. *Misinformation* обозначает ложную или неточную информацию без обязательного указания на намерение распространителя, тогда как *disinformation* предполагает намеренный характер введения в заблуждение. Выражение *fake news* обладает сильной медиадискурсивной и оценочной маркированностью.

Таким образом, лексическую конкуренцию следует рассматривать как промежуточное звено между индивидуальной или групповой речевой инновацией и системной стабилизацией новой лексической единицы.

Список использованной литературы

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.
2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
3. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.

4. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
5. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.
6. Фалеева А.В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – №. 9 (455). – С. 192-199.
7. Anatolyevna, B. (2025). Contemporary Contrastive Lexicography: Trends, Approaches, And Prospects. International Journal of Language Learning and Applied Linguistics, 4(4). https://doi.org/10.51699/ijllal.v4i4.801
8. Bushuy T. Til va insoniyat tarixi // Til va jamiyat. Xalqaro ilmiy-nazariy konferentsiya materiallari. (Samarqand sh., 2003 yil 28-30 may) Samarqand. – 2003. B 15-18
9. Bushuy T. Contextual actualization of phraseology in English expressions //Scientific Enquiry in the Contemporary World: Theoretical Basics and Innovative Approach. – 2015. – С. 81-84.
10. Bushuy T.A. The Emergence of Language Multitude // Scientific reports of Bukhara State University. – 2018. – Т. 1. – №. 3. – С. 62-67.
11. Bushuy T.A., Mukhammadieva R.K "English anthroponyms as phraseological units in the system of nominative units". Archive of Conferences, vol. 15, no. 1, Feb. 2021, pp. 221-4, https://conferencepublication.com/index.php/aoc/article/view/729.
12. Bushuy T., & Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus. Евразийский журнал социальных наук, философии и культуры, 2(8), 2022. – С. 19–28.
13. Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2023. – Т. 4. – №. 2. – 22 с.
14. Bushuy T.A. (2023). Language in Modern Linguistics. Miasto Przyszłości, 39, 23–26. URL: https://miastoprzyszlosci.com.pl/index.php/mp/article/view/1678

НОВЫЕ НОМИНАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Фалеева Екатерина Вадимовна
соискатель СамГИИЯ

Аннотация. В статье исследуются новые номинации эмоциональных и психологических состояний, получившие распространение в современном английском языке. Рассматриваются лексико-семантические и словообразовательные механизмы вербализации эмоционального опыта, возникающего под воздействием цифровизации, информационной перегрузки, экологической проблематики, трансформации профессиональной деятельности и изменения моделей межличностного взаимодействия.

Ключевые слова: неологизм, номинация, эмоция, психологическое состояние, семантика, английский язык, цифровой дискурс.

Лексическая система английского языка постоянно адаптируется к изменениям социального опыта, формируя новые средства обозначения не только материальных объектов, технологических процессов и общественных институтов, но и внутреннего состояния человека [14, 24]. Особенно заметным в первые десятилетия XXI века становится расширение лексики, предназначенной для вербализации эмоциональных, когнитивных и психологически интерпретируемых состояний [15, 22].

Интенсивность данного процесса обусловлена несколькими взаимосвязанными факторами. Цифровизация повседневной жизни изменила характер восприятия информации и межличностной коммуникации [16, 1110]; социальные сети сформировали новые модели социального сравнения [17, 16]; дистанционные формы деятельности изменили соотношение рабочего и личного пространства; экологические и социальные кризисы актуализировали переживания неопределённости и тревоги. Одновременно психологический дискурс вышел далеко за пределы специализированной коммуникации и стал значимым источником повседневной лексики [1, 43; 5, 100].

В результате эмоциональные состояния, которые ранее описывались посредством общих единиц *fear, anxiety, sadness, tiredness, stress, loneliness*, получают более специализированные номинации [4, 10; 8, 17]. Современная английская лексика стремится обозначить не просто «тревогу», а тревогу определённого происхождения; не просто «усталость», а состояние, обусловленное конкретной коммуникативной или технологической практикой.

Так возникают *eco-anxiety, climate anxiety, technostress, Zoom fatigue, digital fatigue, compassion fatigue, FOMO, JOMO, Sunday scaries* и другие единицы [2, 9; 7, 4]. Их появление свидетельствует о повышении степени семантической дифференциации эмоционально-психологического лексикона.

Одной из ведущих тенденций является семантическая конкретизация общего эмоционального значения посредством указания на источник, причину или ситуацию возникновения состояния.

Особенно продуктивной оказывается модель *X + anxiety* [6, 193]. Наряду с общеупотребительным *anxiety* функционируют сочетания *eco-anxiety* и *climate anxiety*. В первом случае тревожное состояние концептуально связывается с экологическими угрозами в широком смысле, тогда как во втором его источник конкретизируется как изменение климата.

Подобные номинации демонстрируют изменение принципа лексической категоризации эмоции. Если базовая единица *anxiety* обозначает состояние без обязательного указания на его источник, то новая модель интегрирует в структуру номинации причинный компонент: эмоциональное состояние + источник эмоционального воздействия → специализированная номинация [9, 82].

По сходному принципу развивается лексика усталости. Общее *fatigue* входит в многочисленные специализированные сочетания: *Zoom fatigue, digital fatigue, compassion fatigue, decision fatigue*. Общим семантическим ядром остаётся состояние истощения, однако первый компонент определяет его источник или функциональную разновидность.

Zoom fatigue получило распространение как обозначение усталости, ассоциируемой с интенсивным использованием видеоконференций. Более широкое *digital fatigue* связывает состояние утомления с продолжительным взаимодействием с цифровыми

технологиями [11, 221]. *Compassion fatigue* обозначает эмоциональное истощение, возникающее в связи с продолжительным сопереживанием страданиям других людей, а *decision fatigue* – снижение психологических ресурсов вследствие необходимости принимать большое количество решений.

Таким образом, современный английский язык не столько создаёт принципиально новые названия базовых эмоций, сколько формирует лексические микрокатегории, конкретизирующие причины, обстоятельства и формы переживания известных состояний.

Особый интерес представляет единица *FOMO – fear of missing out*, получившая широкое распространение в цифровой коммуникации. Её значение связано с беспокойством о том, что человек пропускает значимые события, возможности или опыт, доступные другим.

Семантическая структура *FOMO* включает несколько компонентов: тревогу, социальное сравнение, ощущение исключённости, стремление сохранять информационную включённость и потенциальное сожаление об упущенных возможностях [10, 63; 13, 22]. Тем самым краткая аббревиатурная форма обеспечивает значительную степень семантической компрессии.

Распространение *FOMO* стимулировало формирование контрастной единицы *JOMO – joy of missing out*. Если первая номинация концептуализирует отсутствие участия как негативный опыт, то *JOMO* переосмысливает его положительно: сознательный отказ от постоянной социальной и информационной включённости представляется источником спокойствия и удовлетворения.

Пара *FOMO – JOMO* демонстрирует действие механизма антонимической неологической аналогии. Новая единица формируется посредством сохранения структурной модели и замены её оценочного компонента:

FOMO: fear → negative evaluation;

JOMO: joy → positive evaluation.

В данном случае инновация затрагивает не только словарный состав, но и способы концептуализации поведения: одна и та же ситуация – отсутствие участия – интерпретируется через противоположные эмоциональные сценарии.

Обновление эмоционального лексикона осуществляется не только посредством создания новых форм. Существенным механизмом выступает актуализация и семантическая специализация уже существующих слов.

Показательным примером является *languishing*. Глагол *languish* исторически не является новым, однако его употребление для концептуализации состояния эмоциональной стагнации, снижения жизненной вовлечённости и отсутствия ощущения полноценного психологического благополучия получило повышенную общественную заметность в современном дискурсе [3, 14; 12, 20].

Семантически *languishing* занимает промежуточную позицию между состояниями, которые в повседневном языке описываются как нормальное благополучие, и более выраженным психологическим неблагополучием. Его коммуникативная значимость обусловлена способностью номинировать состояние, которое трудно передать одним из традиционных общеупотребительных обозначений.

Данный пример позволяет разграничить формальную и семантическую неологизацию. Лексическая единица может существовать в языке длительное время, но приобретение ею нового специализированного значения или резкое расширение определённой модели употребления фактически возвращает её в зону воспринимаемой лексической новизны.

Список использованной литературы

1. Бушуй Т.А. Краткий экскурс в современную немецкую лексикографию // Язык и культура. – 2021. – С. 40-46.
2. Бушуй Т.А. Neolexicography: Problems and Prospectives // Международный журнал языка, образования, перевода. – 2022. – Т. 3. – №. 3. – С. 7-15.
3. Бушуй Т. Когнитивные особенности функционально-тематических групп арготизмов русского языка // Традиции и инновации в исследовании и преподавании языков. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 12-17.
4. Бушуй Т.А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 10.
5. Бушуй Т. Преимущества электронных учебных словарей русского языка //Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. – 2025. – С. 99-101.

III SHO‘BA
KOGNITIV, PRAGMATIK TILSHUNOSLIK MASALALARI

SO‘ROQ GAPLARNING NUTQIY AKT SIFATIDAGI PRAGMATIK XUSUSIYATLARI
(*O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA*)

Rahmatova Gulnoza

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida so‘roq gaplarning nutqiy akt sifatidagi pragmatik xususiyatlari qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. So‘roq gaplarning faqat axborot olish vositasi sifatidagi grammatik xususiyatlari emas, balki kommunikativ vaziyatda turli nutqiy maqsadlarni ifodalash imkoniyatlari ham tahlil qilinadi. Shuningdek, o‘zbek va ingliz tillarida so‘roq shaklining iltimos, taklif, hayrat, taajjub, tasdiq, shubha, tanbeh kabi qo‘shimcha kommunikativ ma’nolarni ifodalash xususiyatlari misollar asosida qiyoslanadi. Maqolada nutqiy akt nazariyasi va pragmalingvistik yondashuv asosida so‘roq gaplarning kommunikativ mohiyati ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: so‘roq gap, pragmatika, nutqiy akt, kommunikativ maqsad, bevosita nutqiy akt, bilvosita nutqiy akt, kontekst, kommunikativ vaziyat, o‘zbek tili, ingliz tili.

Аннотация

В данной статье в сопоставительном аспекте исследуются прагматические особенности вопросительных предложений как речевых актов в узбекском и английском языках. Анализируются не только грамматические особенности вопросительных предложений как средства получения информации, но и их возможности выражать различные коммуникативные намерения в конкретной речевой ситуации. Кроме того, на основе примеров сопоставляются особенности использования вопросительной формы для выражения дополнительных коммуникативных значений, таких как просьба, предложение, удивление, изумление, подтверждение, сомнение и упрёк, в узбекском и английском языках. В статье раскрывается коммуникативная сущность вопросительных предложений на основе теории речевых актов и прагмалингвистического подхода.

Ключевые слова: вопросительное предложение, прагматика, речевой акт, коммуникативное намерение, прямой речевой акт,

косвенный речевой акт, контекст, коммуникативная ситуация, узбекский язык, английский язык.

Abstract

This article comparatively examines the pragmatic features of interrogative sentences as speech acts in the Uzbek and English languages. It analyzes not only the grammatical characteristics of interrogative sentences as a means of obtaining information, but also their ability to express various communicative intentions in different communicative situations. Furthermore, the study compares, through examples, the use of interrogative forms in Uzbek and English to express additional communicative meanings such as requests, suggestions, surprise, astonishment, confirmation, doubt, and reproach. The article reveals the communicative nature of interrogative sentences based on speech act theory and a pragma linguistic approach.

Keywords: interrogative sentence, pragmatics, speech act, communicative intention, direct speech act, indirect speech act, context, communicative situation, Uzbek language, English language.

Ma’lumki, til insonlar o‘rtasidagi muloqotni ta’minlovchi asosiy vosita bo‘lib, uning yordamida har bir inson o‘z fikri, munosabati, istagi va maqsadini ifodalaydi. Til birliklarining real muloqot jarayonida qanday ma’no kasb etishini o‘rganuvchi pragmatika zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Pragmatik tadqiqotlarda gapning faqat grammatik shakli emas, balki uning qanday vaziyatda, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabatga ko‘ra hamda qanday kommunikativ maqsad asosida qo‘llanilishi ham muhim hisoblanadi.

Gaplarning kommunikativ turlaridan biri bo‘lgan so‘roq gaplar faqat savol berish va javob olish vazifasini bajarmaydi. Ma’lum kontekstda so‘roq shaklidagi gap iltimos, taklif, hayrat, shubha, tanbeh, norozilik yoki tasdiq kabi boshqa kommunikativ maqsadlarda ham ifodalanishi mumkin. Shu sababli so‘roq gaplarni pragmatik nuqtayi nazardan o‘rganish ularning real nutqdagi funksional imkoniyatlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning dolzarbligi o‘zbek va ingliz tillarida so‘roq gaplarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini qiyosiy o‘rganish zarurati bilan belgilanadi. Ayniqsa, ikki tilda bir xil grammatik shakl turli kontekstlarda qanday kommunikativ ma’no anglatishi masalasi pragmatik tahlil uchun muhimdir.

O‘zbek va ingliz tillaridagi so‘roq gaplarning pragmatik xususiyatlarini aniqlashda nutqiy akt asoslarining tamoyillariga tayanildi. Misollar ularning grammatik shakli, kommunikativ maqsadi va kontekstdagi vazifasi asosida tahlil qilindi. Nutqiy akt nazariyasiga ko‘ra, so‘zlovchining muayyan gapni ifodalashi orqali ma’lum bir kommunikativ harakatni amalga oshirishi nazarda tutiladi.Masalan, savol berish, iltimos qilish, buyruq berish, taklif qilish yoki ogohlantirish kabi harakatlar til vositasida amalga oshiriladi. Shu jihatdan so‘roq gaplarning pragmatik xususiyatlarini o‘rganishda ularning shakli va kommunikativ vazifasi o‘rtasidagi munosabat muhim ahamiyatga ega. [1; 94–101]

So‘roq gaplar grammatik jihatdan javob talab qiluvchi gap sifatida ta’riflanadi. Masalan:

❖ O‘zbek tilida:

✓ Siz bugun maktabga kelasizmi?

Ushbu gapning asosiy vazifasi tinglovchidan ma’lumot olishdir. Bunda so‘roq gap bevosita savol nutqiy aktini ifodalaydi.

❖ Ingliz tilida ham xuddi shunday:

✓ English: Are you coming to school today?

Ushbu gap orqali so‘zlovchi tinglovchidan muayyan ma’lumot olishni maqsad qiladi. Biroq so‘roq shakli har doim ham oddiy axborot olishni anglatmaydi. Masalan:

❖ O‘zbek tilida:

Eshikni yopib qo‘ya olasizmi?

❖ English:

Could you close the door, please?

Ushbu gaplarning shakli so‘roq bo‘lsa-da, kommunikativ maqsadi oddiy savol berish emas. So‘zlovchi tinglovchidan muayyan harakatni bajarishni so‘ramoqda. Demak, so‘roq gap bilvosita iltimos nutqiy aktini ifodalamoqda. Shu sababli so‘roq gaplarni tahlil qilishda uning shakli bilan bir qatorda kommunikativ maqsadini ham hisobga olish lozim.

Bevosita nutqiy aktda gapning grammatik shakli so‘zlovchining kommunikativ maqsadiga mos keladi. Nutqiy aktlar kommunikativ maqsadiga ko‘ra turli guruhlarga ajratiladi. Jumladan, Searle tasnifida ular assertivlar (muayyan fikr yoki axborotni bayon qilish), direktivlar (tinglovchini muayyan harakatni bajarishga undash), komissivlar (so‘zlovchining kelgusidagi harakatini zimmasiga olishi), ekspressivlar (so‘zlovchining hissiy yoki baholovchi munosabatini ifodalash) va deklarativlar (nutq orqali muayyan ijtimoiy holatni yuzaga keltirish) kabi

turlarga ajratiladi. Xususan, so‘roq shaklidagi gap orqali tinglovchidan ma’lum bir axborotni olish maqsadida savol berilsa, bu bevosita so‘roq nutqiy akti hisoblanadi. [2; 3–16] Masalan:

- *Bugun majlis soat nechada boshlanadi?*

Ushbu gapda so‘zlovchi ma’lum bir axborotga ega emas va uni tinglovchidan olishni xohlaydi. Demak, gapning grammatik so‘roq shakli uning kommunikativ vazifasiga mos kelmoqda.

Ingliz tilida:

- *What time does the meeting start today?*

Bu gap ham bevosita axborot olish maqsadida qo‘llangan.

Bevosita so‘roq gaplarda odatda so‘roq olmoshlari, so‘roq yuklamalari yoki maxsus grammatik konstruksiyalar faol ishtirok etadi. O‘zbek tilida *kim, nima, qachon, qayerda, qanday, nega, -mi* kabi vositalar, ingliz tilida esa *who, what, when, where, why, how* hamda yordamchi fe’llar orqali so‘roq ma’nosi shakllanadi.

So‘roq gaplarning pragmatik jihatdan eng muhim xususiyatlaridan biri ularning bilvosita nutqiy aktni ifodalash imkoniyatidir. Bilvosita nutqiy aktda gapning grammatik shakli va uning real kommunikativ maqsadi bir xil bo‘lmaydi.

Masalan:

- *Shkafni yopib qo‘ya olasizmi?*

Bu gap grammatik jihatdan savol hisoblanadi. So‘zlovchi go‘yoki tinglovchining eshikni yopish imkoniyatini so‘ramoqda. Biroq tabiiy kommunikativ vaziyatda gapning asosiy maqsadi tinglovchidan eshikni yopishni iltimos qilishdir.

Ingliz tilida:

- *Can you close the shelf?*

Bu gap ham grammatik jihatdan so‘roq shaklida bo‘lib, pragmatik jihatdan iltimos ma’nosini anglatishi mumkin.

Yana bir misol:

❖ **O‘zbek tilida:**

Bir oz kutib tura olasizmi?

❖ **Ingliz tilida:**

Could you wait for a moment?

Har ikki tilda ham so‘roq shakli tinglovchiga nisbatan muloyim murojaat shaklini yuzaga keltiradi. Bunda so‘zlovchi to‘g‘ridan-to‘g‘ri

buyruq berishdan ko‘ra, savol shaklidan foydalanib, iltimosini yumshoqroq tarzda ifodalaydi.

Demak, so‘roq gapning pragmatik talqinida uning grammatik shakli bilan bir qatorda ijtimoiy munosabat, vaziyat va so‘zlovchining maqsadi ham muhim ahamiyatga ega.

O‘zbek va ingliz tillarida so‘roq gaplar turli kommunikativ funksiyalarni bajarishi mumkin. Ularning asosiy pragmatik vazifalarini quyidagicha guruhlash mumkin:

❖ **Axborot olish**

So‘roq gaplarning asosiy funksiyasi tinglovchidan noma’lum ma’lumotni olishdir.

O‘zbekcha: *Siz qachon Samarqandga borasiz?* **Inglizcha:** *When are you going to Samarqand?*

Har ikkala misolda ham so‘zlovchi muayyan ma’lumotni olishni ko‘zlaydi.

❖ **Aniqlashtirish**

So‘roq gaplar oldindan ma’lum yoki taxmin qilingan ma’lumotni aniqlashtirish uchun ham ishlatiladi.

O‘zbekcha: *Siz bugun kelasiz, shundaymi?* **Inglizcha:** *You are coming today, aren’t you?*

Bunday gaplarda so‘zlovchi ma’lum bir taxminni tasdiqlatishni maqsad qiladi.

❖ **Iltimos**

So‘roq gaplar muloyim iltimosni ifodalash vositasi sifatida ham qo‘llanadi.

O‘zbekcha: *Menga ruchkani berib tura olasizmi?* **Inglizcha:** *Could you give me the pen, please?*

Bu holatda savol shakli iltimosni yumshatib, tinglovchiga nisbatan hurmat munosabatini ifodalashga yordam beradi.

❖ **Taklif**

So‘roq gaplar tinglovchiga taklif bildirish uchun ham ishlatilishi mumkin.

O‘zbekcha: *Birga kofe ichamizmi?* **Inglizcha:** *Shall we have some coffee?*

Mazkur gaplarda so‘roq shakli javob olishdan tashqari, birgalikdagi harakatni taklif qilish vazifasini ham bajarmoqda.

❖ **Hayrat va taajjub**

Ayrim so‘roq gaplar javob olishdan ko‘ra, so‘zlovchining hissiy munosabatini ifodalash uchun qo‘llanadi.

O‘zbekcha: *Shuncha tez qanday keldingiz?* **Inglizcha:** *How did you get here so fast?*

Ba’zi kontekstda ushbu gaplar oddiy axborot olishdan ko‘ra hayrat yoki taajjub ma’nosini kuchliroq ifodalashi mumkin.

❖ **Tanbeh va norozilik**

So‘roq gaplar tanbeh yoki norozilikni ifodalash vositasi sifatida ham xizmat qiladi.

O‘zbekcha: *Nega vazifangizni bajarmadingiz?* **Inglizcha:** *Why didn’t you do your homework?*

Mazkur gaplarning pragmatik ma’nosi kontekstga bog‘liq holda oddiy sababni aniqlash yoki tanbeh berish shaklida namoyon bo‘lishi mumkin.

O‘zbek va ingliz tillarida so‘roq gaplar grammatik jihatdan turlicha shakllansa-da, ularning pragmatik imkoniyatlarida bir qator umumiyliklar mavjud. Har ikkala tilda ham so‘roq gaplar axborot olish bilan birga iltimos, taklif, tasdiqlatish, hayrat, shubha va tanbeh kabi kommunikativ vazifalarni bajarishi mumkin. Biroq bu funksiyalarning yuzaga chiqish usullari ikki tilda bir xil emas. O‘zbek tilida intonatsiya, *-mi* yuklamasi, so‘roq olmoshlari va kontekst muhim vositalar hisoblanadi. Ingliz tilida esa so‘roq ma’nosini shakllantirishda yordamchi fe’llar, modal fe’llar, so‘roq olmoshlari va intonatsiya muhim o‘rin tutadi.

Ayniqsa, bilvosita so‘roq gaplarda modal fe’llardan foydalanish ingliz tilida keng tarqalgan. Masalan, *Could you...?, Would you...?, Would you mind...?* kabi konstruksiyalar ko‘pincha iltimosni muloyim shaklda ifodalash uchun ishlatiladi. O‘zbek tilida esa *-a olasizmi?, -ib bera olasizmi?, mumkinmi?* kabi shakllar shunga o‘xshash pragmatik vazifani bajarishi mumkin. [5; 53–55]

So‘roq gaplar tilning kommunikativ imkoniyatlari kengligini namoyon etuvchi muhim sintaktik birliklardan biridir. Ular grammatik jihatdan savol berish va javob olishga xizmat qilsa-da, pragmatik nuqtayi nazardan bundan ancha keng funksional imkoniyatlarga ega.

O‘zbek va ingliz tillarini qiyosiy o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, har ikki tilda so‘roq gaplar bevosita va bilvosita nutqiy aktlarni ifodalashi mumkin. Bevosita so‘roq gaplarda grammatik shakl va kommunikativ maqsad o‘zaro mos keladi. Bilvosita nutqiy aktlarda esa so‘roq shakli

ostida iltimos, taklif, tanbeh, hayrat, tasdiqlatish yoki boshqa kommunikativ maqsad yashirinishi mumkin.

Xulosa o‘rnida so‘roq gaplarning pragmatik talqinida kontekst, kommunikativ vaziyat, so‘zlovchining maqsadi va suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat muhim omillar ekanligi aniqlandi. O‘zbek va ingliz tillarida so‘roq gaplarning umumiy pragmatik funksiyalari o‘xshash bo‘lsa-da, ularning grammatik va lingvistik ifodalanish vositalarida farqlar mavjud.

Shunday qilib, so‘roq gaplarni nutqiy akt nazariyasi asosida o‘rganish ularning nafaqat sintaktik xususiyatlarini, balki real muloqotdagi kommunikativ imkoniyatlarini ham chuqurroq yoritish imkonini beradi. Mazkur yondashuv o‘zbek va ingliz tillarini qiyosiy o‘rganishda, tarjima jarayonida hamda chet tilini kommunikativ yo‘nalishda o‘qitishda muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Austin, J. L. *How to Do Things with Words*. Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. Searle, J. R. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. Grice, H. P. *Studies in the Way of Words*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.
4. Levinson, S. C. *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
5. Yule, G. *Pragmatics*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
6. Mey, J. L. *Pragmatics: An Introduction*. Oxford: Blackwell, 2001.
7. Сафаров Ш. *Прагмалингвистика*. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2008.
8. Раҳматуллаев Ш. *Ўзбек тилининг ҳозирги адабий тили*. Тошкент: Университет, 2006.
9. Ҳожиев А. *Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати*. Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2002.

PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK DUNYOQARASHNI IFODALASHDAGI AKSIOLOGIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI

Saloxiddinov Manuchexr
PhD, Ingliz tili amaliy aspektlari kafedrasi dotsent v.b
Samarqand davlat chet tillar instituti
saloxiddinov_m@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur tadqiqot paremiologik resurslar — maqollar, matallar va hikmatli iboralarning lingvistik dunyoqarashni shakllantirishdagi o‘rni va ahamiyatini aniqlashga bag‘ishlangan. Unda paremiologik birliklarning semantik, pragmatik va aksiologik xususiyatlari lingvokognitiv hamda lingvomadaniy yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida maqollar va matallar xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari hamda milliy mentalitetining ifodasi sifatida talqin etiladi. Natijalar paremiologik birliklarning til tizimidagi alohida o‘rnini va ularning dunyoqarashni aks ettirishdagi muhim rolini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: paremiologiya, maqol, matal, hikmatli ibora, lingvistik dunyoqarash, aksiologiya, semantika, pragmatika, lingvomadaniyat, konsept

Paremiologik birliklar – maqollar, matallar va hikmatli iboralar – til tizimining eng qadimiy va barqaror qatlamlaridan biri hisoblanadi. Ular xalqning asrlar davomida to‘plagan tajribasi, ijtimoiy qarashlari va madaniy qadriyatlarini o‘zida mujassam etadi. Shu sababli paremiologik resurslar lingvistik dunyoqarashning eng yorqin ifodachilaridan biri sifatida qaraladi. Til orqali ifodalangan har qanday paremiologik birlik insonning borliqni idrok etish va baholash tizimini aks ettiradi.

Lingvistik dunyoqarash tushunchasi til orqali shakllanadigan dunyo tasavvurini anglatadi. Bu tushuncha til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni ifodalaydi. Linguistic Relativity nazariyasiga ko‘ra, til insonning borliqni idrok etishiga ta’sir ko‘rsatadi (Sapir, 1921, 209-b.; Whorf, 1956, 214-b.). Paremiologik birliklar aynan shu jarayonning natijasi bo‘lib, ular orqali xalq dunyoni qanday ko‘rishi va baholashi aniqlanadi.

Paremiologik birliklarning aksiologik mazmuni ularning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Har bir maqol yoki matal muayyan baholash komponentiga ega bo‘lib, u orqali ijobiy yoki salbiy munosabat

ifodalanadi. Masalan, “Yaxshilik qil – suvga tashla” maqolida ijobiy baholash mavjud bo‘lsa, “Yomon bilan yo‘lga chiqma” kabi birliklarda salbiy baholash ustunlik qiladi. Bu esa paremiologik birliklarning aksiologik tabiatga ega ekanligini ko‘rsatadi (Telia, 1996, 118-121-b.).
Semantik jihatdan paremiologik birliklar ko‘p qatlamli ma’noga ega. Ular ko‘pincha metaforik va ramziy ifoda asosida shakllanadi. Conceptual Metaphor Theory ga ko‘ra, inson tafakkuri metaforik modellar orqali tashkil topadi (Lakoff, Johnson, 1980, 30-34-b.). Shu bois, maqollar va matallar ko‘pincha bevosita emas, balki bilvosita ma’no orqali tushuniladi. Masalan, “Temirni qizig‘ida bos” maqoli vaqtni to‘g‘ri baholash konseptini ifodalaydi.

Paremiologik birliklarning pragmatik xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Nutq jarayonida maqollar va matallar kommunikativ maqsadga xizmat qiladi. Ular orqali nutq subyekti o‘z fikrini mustahkamlaydi, tinglovchiga ta’sir ko‘rsatadi va ijtimoiy munosabatlarni tartibga soladi. Bu esa paremiologik birliklarning diskursiv funksiyasini ko‘rsatadi (Arutyunova, 1999, 160-165-b.).

Lingvomadaniy jihatdan paremiologik birliklar milliy mentalitetning eng muhim ko‘rsatkichlaridan biridir. Lingvomadaniyatshunoslik doirasida maqollar va matallar xalqning qadriyatlar tizimini aks ettiruvchi birliklar sifatida talqin qilinadi. Har bir xalqning paremiologik fondi uning tarixiy tajribasi va madaniy rivojlanish darajasini ko‘rsatadi. Masalan, o‘zbek xalq maqollarida mehnat, sabr va halollik yuqori qadriyat sifatida ifodalanadi.

Paremiologik birliklarning lingvokognitiv xususiyatlari inson tafakkurining konseptual tizimi bilan bog‘liq. Inson borliqni tushunishda umumlashtirilgan bilimlarga tayanadi va bu bilimlar maqollar orqali ifodalanadi. Paremiologik birliklar konseptual bilimlarning til orqali ifodalangan shakli hisoblanadi. Ular orqali inson dunyoni kategoriyalarga ajratadi va baholaydi (Apresyan, 1974, 68-72-b.).

Paremiologik birliklarning tarixiy xususiyati ham muhimdir. Ular asrlar davomida shakllanib, avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Bu esa ularni madaniy xotira tashuvchisi sifatida talqin qilish imkonini beradi. Har bir maqol yoki matal o‘zida tarixiy tajriba va ijtimoiy qadriyatlarni mujassam etadi.

Shuningdek, paremiologik birliklar universallik va milliylik xususiyatlarini birlashtiradi. Ba’zi maqollar turli tillarda o‘xshash bo‘lishi mumkin, bu esa inson tafakkurining umumiy qonuniyatlari bilan

izohlanadi. Shu bilan birga, har bir xalqning o‘ziga xos paremiologik birliklari mavjud bo‘lib, ular milliy mentalitetni aks ettiradi.

Xulosa qilib aytganda, paremiologik birliklar lingvistik dunyoqarashning eng muhim ifodachilaridan biri hisoblanadi. Ular orqali insonning borliqni idrok etish, baholash va tushunish jarayoni aks ettiriladi. Paremiologik resurslar tilning semantik, pragmatik va lingvomadaniy tizimida muhim o‘rin tutadi va ular xalqning madaniy merosining ajralmas qismi hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Sapir E. Language. — New York, 1921.
2. Whorf B.L. Language, Thought, and Reality. — Cambridge, 1956.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. — Chicago, 1980.
4. Apresyan Yu.D. Лексическая семантика. — M., 1974.
5. Arutyunova N.D. Язык и мир человека. — M., 1999.
6. Telia V.N. Русская фразеология. — M., 1996.

НОРМАТИВНЫЕ И ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ

Салохиддинов Манучехр
и. о. доцента кафедры теории английского языка СамГИИЯ

Аннотация: Настоящая работа посвящена исследованию природы ценностных (аксиологических) концептов, интегрированных в языковую картину мира, и их функции как нормативного регулятора в повседневном мышлении. В статье аргументированно раскрывается статус оценочных единиц как абстрактных когнитивных конструктов, а также прослеживается их смысловая гибкость (вариативность) в зависимости от дискурсивных и контекстуальных факторов. Особое внимание уделяется семантико-прагматическим свойствам данных концептов, их коммуникативному потенциалу и глубокой укорененности в социокультурном опыте языковой общности. Автором доказывается, что реализация аксиологических смыслов в дискурсе напрямую детерминирована способами их вербализации и прагматикой контекста. Итогом исследования выступает комплексное описание многомерной и изменчивой сущности категории оценки в лингвокогнитивной модели мира.

Ключевые слова: аксиологические концепты, языковая картина мира, нормативный регулятор, дискурсивное пространство, контекстуальная обусловленность, семантико-прагматический потенциал, когнитивная лингвистика, оценочная категоризация, речевая деятельность.

Аксиологические концепты, интегрированные в архитектонику языковой картины мира, служат репрезентантами нормативно-оценочного сегмента повседневного мышления. Являясь абстрактными когнитивными конструктами, они обладают смысловой подвижностью, которая напрямую зависит от контекстуального окружения и специфики дискурсивной реализации.

Теоретико-методологический фундамент аксиологического изучения лингвистической картины мира базируется на следующих основополагающих постулатах:

– философский потенциал аксиологии направлен на постижение онтологии, иерархии и классификации ценностей в рамках мировосприятия. При экстраполяции на лингвистическую плоскость данный подход дает возможность декодировать механизмы вербализации ключевых морально-культурных ориентиров;

– лингвокогнитивная модель бытия трактуется как система концептуальных и знаково-символических элементов, форматирующих перцепцию окружающей среды. Их объективация и постоянное воспроизводство в коммуникативных актах гарантируют бесперебойную трансляцию культурного кода

– неразрывный континуум “язык – культура” обусловливает оценочный вектор речевого инвентаря. Языковая система эксплицирует значимость традиций и духовных парадигм, выстраивая надежный каркас социально-поведенческих координат;

– методологический арсенал подобного исследования включает дискурсивные, семиотические, сопоставительные процедуры, а также контент-анализ. Этот инструментарий служит для вычленения аксиологических маркеров, имплантированных в лексические и грамматические уровни языка;

– интеграция ценностного подхода в гуманитарное знание открывает перспективы для мониторинга сдвигов в коллективной идентичности, изучения специфики диалога культур и прослеживания эволюции моральных императивов внутри конкретного этноса. Углубленная разработка оценочных параметров лингвистической модели мира помогает вскрыть алгоритмы словесного воплощения социальных и нравственных канонов. Это также создает надежную базу для фиксации процессов трансформации ценностной шкалы на различных историко-культурных этапах.

Будучи фундаментальным разделом философии, аксиология занимается вопросами происхождения и функционирования ценностных смыслов. В ракурсе языкознания ее фокус смещается на способы кодирования и передачи этических доминант через речевую систему. В этом свете языковая модель предстает не просто средством гносеологического освоения среды, но и матрицей

субъективного оценивания, генерирующей базовую дихотомию “положительное (одобряемое) – отрицательное (порицаемое)”.

Лингвокультурная картина мира репрезентирует собой упорядоченный свод эмпирического опыта и коллективных воззрений, запечатленный в национальном языке. Ее генезис детерминирован историко-социальным фоном, что обеспечивает передачу укоренившихся идеалов от поколения к поколению. Архитектоника данного феномена подразумевает тесный синтез вербализации материальных объектов и абстрактных сущностей, охватывающих этические постулаты, религиозные догмы и знаково-символические формы.

В рамках лингвистической картины мира аксиологические парадигмы традиционно классифицируются по бинарному принципу: конструктивные (мелиоративные) и деструктивные (пейоративные). В первую группу входят такие концепты, как “милосердие”, “справедливость” и “честь”, в то время как ко второй причисляются “обман”, “жестокость” и “вероломство”. Вербализация данных категорий осуществляется посредством лексикона, паремиологического фонда, метафорических моделей и символических кодов культуры.

Применение лингвокультурологического инструментария дает возможность проследить механизмы языковой экспликации и передачи национально-культурных эталонов. В этом ракурсе язык интерпретируется не просто как средство коммуникации, но как глубинный культурный шифр. При этом универсальные ментальные конструкты (например, “семья”, “свобода”, “труд”, “дом”) наделяются вариативной оценочной семантикой, обусловленной спецификой той или иной этноязыковой общности.

Методологический арсенал изучения ценностных параметров языковой модели мира базируется на сопоставительном, знаково-семиотическом и контент-аналитическом подходах. Компаративистика способствует выявлению этнокультурных дивергенций в осмыслении идеалов: так, англосаксонское понимание “свободы” фокусируется на личной автономии, тогда как в русской ментальности этот концепт обретает скорее метафизический оттенок. Семиотический вектор направлен на декодирование культурных смыслов, инкапсулированных в языковых знаках, а контент-анализ

позволяет установить квантитативные и качественные показатели репрезентации оценочных единиц в текстовых массивах.

Этноспецифичность аксиологического восприятия детерминирована историко-генетическим развитием этносов, иерархией их духовных приоритетов и укоренившимися речевыми традициями. В частности, для восточноазиатских лингвокультур характерна вербализация принципов коллективной ответственности и строгой социальной субординации через идиоматику, манифестирующую пиетет перед старшим поколением и общественную гармонию. Напротив, в западной лингвоментальности превалирует идеологема индивидуализма, находящая отражение в лексике, постулирующей ценность личного выбора и независимости.

В научно-практическом плане исследование категории оценки играет ключевую роль в анализе кросс-культурной интеракции, диагностике аксиологических конфликтов и проектировании дидактических стратегий, ориентированных на воспитание межэтнической толерантности. Данный подход также демонстрирует высокую эвристическую значимость в смежных отраслях гуманитарного знания – социолингвистике, этнопсихолингвистике и лингвокультурологии.

Оценочный анализ института семьи позволяет эксплицировать механизмы лингвокультурного конструирования родственных стереотипов в социуме. Концептосфера “семья” аккумулирует такие фундаментальные императивы, как привязанность, долг, опека, почтительность, солидарность и преданность. В языковой системе данные установки получают материальное воплощение посредством паремиологии, фразеологии, метафорического переноса и синтаксических конструкций, отражающих статус семьи в национальном самосознании.

В парадигме современной лингвистики и культурологии параметризация аксиологического поля семьи признается фундаментальным индикатором проекции социокультурных норм на языковую картину мира. Выступая ядром социальной организации, семья кодирует в лингвистических единицах систему моральных координат, которые предопределяют прагматику поведения и мировоззренческий базис (идеологические установки) конкретного этноса.

Аксиологические основы: семья функционирует как фундаментальный институт трансляции ключевых морально-этических и социокультурных паттернов. В зависимости от культурного типа в ценностной парадигме могут превалировать различные доминанты: если для восточных социумов характерна ориентация на коллективизм, почитание старших и строгую субординацию, то в западных культурах акцент смещается в сторону личностной автономии, эгалитаризма и индивидуальных прав[1].

Социокультурная функция. В ценностном измерении на семью возлагается миссия трансгенерационной передачи устоев и традиций. Лингвистическая репрезентация семейных ценностей интегрирует механизмы социализации, которые находят свое объективное выражение в устойчивых словесных комплексах – паремиях и фразеологических единицах, кристаллизующих в себе этнокультурное своеобразие народа[2].

Морально-нравственные императивы играют первостепенную роль в ценностной иерархии, вербализующей внутрисемейные отношения. Языковые единицы, обслуживающие семейно-родственную сферу, эксплицируют такие базовые этические концепты, как преданность, попечение, любовь и воспитательная ответственность. Указанные аксиологемы фиксируются в языке благодаря его лексико-метафорическому потенциалу, актуализируясь в номинациях и фигуральных конструкциях, транслирующих индивидуальные и коллективные стереотипы нормативного поведения[3].

Паремиологическая традиция. Пословичный фонд выступает ценным материалом для исследования аксиологических концептов, сопряженных с институтом семьи. В частности, в английской лингвокультурной парадигме высказывания наподобие "A house divided against itself cannot stand"[4] эксплицируют идеи внутрисемейной консолидации и гармонии. Напротив, в узбекской традиции доминируют паремии, акцентирующие внимание на иерархичности и непререкаемом авторитете родителей, что иллюстрируется выражением "Ота – тоғ, она – боғ" (Отец – гора, мать – сад). Данные факты подтверждают культурную обусловленность интерпретации семейных ценностей, при неизменном сохранении этических ориентиров в качестве ядра семейной структуры[5].

В многообразии языковых картин мира концепт "семья" получает специфическую вербализацию, детерминированную когнитивно-аксиологическими матрицами конкретного общества. Для русской лингвокультуры характерна репрезентация семьи преимущественно сквозь призму эмоциональной эмпатии, взаимной поддержки и внимания к детям. В узбекской языковой картине мира, напротив, приоритет отдается принципам внутрисемейной соборности (коллективизма), безоговорочному пиетету перед старшими, а также императивам сбережения родовой самобытности и преемственности[6].

Аксиологическое исследование семейного института предоставляет возможность не просто вычленить фундаментальные ценностные доминанты определенной этнокультуры, но и проследить их детерминирующее воздействие на генезис поведенческих норм, архитектонику межличностных коммуникаций и процессы социальной самоидентификации. Компаративный же анализ подобных концептуальных образований формирует надежную теоретико-методологическую платформу для разграничения лингвокультурных универсалий и этноспецифических маркеров в структуре языкового сознания.

Список использованной литературы:

1. Бахтин В.Н. Ценности и культура: языковой аспект. – Казань: Казан. ун-т, 2019. – 224 с.
2. Гудков Д.Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2020. – 344 с.
3. Зайцева Н.В. Культурные традиции и языковая картина мира. – М.: Логос, 2021. – 188 с.
4. Карасик В.И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Москва: Гнозис, 2004. – 392 с.
5. Кашкин В.Б. Дискурс и его аксиологическая структура. – М.: Логос, 2015. – 212 с.
6. Киселева О.А. Ценностные концепты в языке и культуре. – Новосибирск: НГПУ, 2015. – 176 с.
7. Копцева Н.П. Семья как культурный феномен в языке и обществе. – Красноярск: СФУ, 2021. – 200 с.
8. Маслова В.А. Ценностные доминанты в языке и культуре. – М.: Флинта, 2020. – 240 с.
9. Матвеева Т.А. Ценностные ориентиры и их языковое выражение. –

THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF THE LINGUISTIC WORLDVIEW: A CROSS-CULTURAL ANALYSIS OF SEMANTIC AND PRAGMATIC CHARACTERISTICS

Salokhiddinov Manuchekhr
PhD, Senior lecturer of
Samarkand State Institute of Foreign Languages

Abstract: This paper examines the axiological dimensions of the linguistic worldview through the lens of the semantic and pragmatic properties of language units. The research provides a scientific rationale for the profound correlation between a language's evaluative framework and its specific ethnocultural traits. By exploring the conceptual, linguocognitive, and linguocultural essence of axiological markers, the study identifies their functional roles within communicative contexts. Ultimately, the findings highlight the inherent link between a linguistically articulated worldview and underlying societal value systems.

Keywords: *linguistic worldview, axiology, evaluative component, semantics, pragmatics, linguoculturology, concept, national mindset, discourse.*

The linguistic worldview emerges as a result of how human beings perceive and conceptualize their surroundings through the medium of language. This phenomenon captures the intricate interplay between language and cognition, ultimately shaping an individual's perspective and assessment of the world. Since any meaning conveyed by linguistic units carries both objective representations of reality and subjective evaluative elements, exploring the axiological nature of the linguistic worldview has become a highly relevant topic in contemporary linguistics.

The theoretical underpinnings of the linguistic worldview are closely tied to the hypothesis of Linguistic Relativity, which posits that language molds human thought and dictates how reality is perceived. The evaluative categories embedded in language enable speakers to categorize the world using binary oppositions like "good versus bad," "beautiful versus ugly," and "beneficial versus harmful" (Sapir, 1921, p. 207; Whorf, 1956, p. 213). This binary framing underscores the inherently axiological nature of the linguistic worldview.

Axiological elements are integral to the semantic architecture of language units. From a semantic perspective, this evaluative aspect is primarily embedded in the lexicon. Words like "excellent," "flawless," "terrible," and "futile" carry inherent positive or negative judgments, allowing speakers to convey their subjective stances. Consequently, this evaluative dimension encompasses connotative layers of meaning alongside standard denotative definitions (Apresyan, 1974, pp. 65–70). In this light, axiological semantics operates at the deeper levels of language, functioning as a direct manifestation of human conceptualization.

Viewed through a linguocognitive lens, axiological evaluation is deeply intertwined with human conceptual systems. People do more than merely observe reality; they appraise it, thereby infusing it with significance. As proposed by Conceptual Metaphor Theory, such evaluations are frequently articulated via metaphorical frameworks (Lakoff & Johnson, 1980, pp. 28–32). For instance, the spatial concept of "up" is typically aligned with positive assessments, while "down" correlates with negative ones. This pattern highlights the fundamentally cognitive roots of evaluative language.

The axiological dimension of the linguistic worldview also carries profound pragmatic weight. Pragmatics investigates how meaning is actualized in communicative acts. In this context, evaluation acts as a tool to fulfill communicative intentions, allowing a speaker to exert influence over an audience. When a speaker describes an entity as "good," they project a favorable attitude, thereby achieving a specific communicative objective. This dynamic clearly illustrates the pragmatic utility of axiological markers in speech (Arutyunova, 1999, pp. 158–162).

Furthermore, the axiological substance of the linguistic worldview is inherently bound to ethno-cultural variables. The discipline of linguoculturology explores this very intersection between language and cultural heritage. Every society appraises reality through the prism of its unique value system, a process mirrored in its linguistic repertoire. For example, specific elements of nature might be revered and evaluated positively in one culture, yet carry negative implications in another (Telia, 1996, pp. 115–120). This variation confirms that the linguistic worldview is characterized by distinct national idiosyncrasies.

Additionally, the discursive behavior of axiological units warrants close attention. Within ongoing discourse, evaluative meanings are highly fluid and context-dependent. A single linguistic expression may convey

diverse evaluative nuances depending on the communicative setting, highlighting the dynamic nature of axiological semantics. Employing discourse analysis allows researchers to trace the intricate links between these evaluations and broader socio-cultural contexts.

The axiological fabric of the linguistic worldview is also shaped by historical evolution. As societies undergo social transformations, the evaluative paradigms within their languages adapt accordingly. Consequently, the assigned value of certain concepts may transition over time. This phenomenon underscores the reality that language is a vibrant, dynamic system continuously influenced by societal shifts.

In summary, the axiological component of the linguistic worldview holds a central position within the semantic and pragmatic frameworks of language. It is organically intertwined with human cognition, ethnic culture, and collective social experience. The evaluative language humans use serves as a mirror reflecting how they interpret and judge the world around them. As such, investigating this axiological dimension remains a vital and foundational pursuit within the field of modern linguistics.

References:

1. Apresyan, Y. D. (1974). Leksicheskaya semantika [Lexical semantics]. Moscow, pp. 65–70.
2. Arutyunova, N. D. (1999). Yazyk i mir cheloveka [Language and the human world]. Moscow, pp. 158–162.
3. Lakoff, G., & Johnson, M. (1980). Metaphors we live by. Chicago, pp. 28–32.
4. Sapir, E. (1921). Language. New York, p. 207.
5. Teliya, V. N. (1996). Russkaya frazeologiya [Russian phraseology]. Moscow, pp. 115–120.
6. Whorf, B. L. (1956). Language, thought, and reality. Cambridge, p. 213.

OBRAZLI TOPONIMLARNING MOTIVATSIYASI VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI: LINGVISTIK VA AKSIOLOGIK TAHLIL

Allayorova Malika Tolibovna
SamDChTI 3-kurs talabasi

Annotatsiya: Mazkur maqolada obrazli toponimlarning motivatsiyasi va funksional xususiyatlari lingvistik, kognitiv hamda aksiologik yondashuvlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda toponimlarning shakllanishida metafora va metonimiya kabi semantik mexanizmlarning roli, shuningdek, ularning nominativ, ekspressiv, kognitiv va baholovchi funksiyalari keng yoritiladi. Obrazli toponimlar xalqning lingvistik dunyoqarashi, madaniy qadriyatlari va tarixiy xotirasini aks ettiruvchi muhim birliklar sifatida talqin qilinadi. Muallif tomonidan mavjud ilmiy qarashlar tahlil qilinib, obrazli toponimlarni kompleks yondashuv asosida o‘rganish zarurligi asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: obrazli toponimlar, motivatsiya, lingvistik dunyoqarash, aksiologiya, metafora, metonimiya, nominativ funksiya, ekspressivlik, kognitiv yondashuv, semantika, toponimika, baholash kategoriyasi, madaniy meros

Obrazli toponimlar tilshunoslikning muhim va murakkab qatlamlaridan biri sifatida inson tafakkuri, madaniyati hamda tarixiy tajribasining lingvistik aksini ifodalaydi. Toponimlar faqatgina geografik obyektlarni nomlash vositasi emas, balki xalqning dunyoqarashi, qadriyatlari, estetik qarashlari va tarixiy xotirasini mujassam etuvchi semantik birliklar hisoblanadi. Ayniqsa, obrazli toponimlar o‘zida nominativlik bilan bir qatorda ekspressivlik, metaforiklik va baholash komponentlarini ham mujassam etgani bilan ajralib turadi. Shu bois ularning motivatsiyasi va funksional xususiyatlarini o‘rganish lingvistik, madaniy va kognitiv yondashuvlarni talab etadi.

Obrazli toponimlarning motivatsiyasi, avvalo, insonning atrof-muhitni idrok etish va uni til orqali talqin qilish ehtiyoji bilan bog‘liq. Bu jarayonda inson tafakkuri muayyan obyektni bevosita emas, balki boshqa tanish obyekt yoki tushunchaga qiyoslash orqali nomlaydi. Masalan, “Qiziltepa”, “Oqtepa”, “Chilonzor”, “Ko‘ksaroy” kabi nomlarda rang, shakl, hissiy baho yoki tarixiy assotsiatsiyalar asosida yuzaga kelgan obrazlilik kuzatiladi. A.H. Smith ta’kidlaganidek, toponimlar

shakllanishida tarixiy omillar bilan bir qatorda semantik motivatsiya ham muhim rol o‘ynaydi (Smith, 1956). Bu fikr obrazli toponimlarning yuzaga kelishida inson tafakkurining metaforik tabiatini asoslashga xizmat qiladi.

Toponimlarning obrazli motivatsiyasini tahlil qilgan V.A. Nikonov esa geografik nomlarning ko‘pchiligi bevosita real belgilar emas, balki inson ongida shakllangan tasavvurlar asosida yaratilishini qayd etadi (Nikonov, 1965). Bu esa toponimlarning nafaqat lingvistik, balki kognitiv birlik sifatida ham o‘rganilishi zarurligini ko‘rsatadi. Darhaqiqat, obrazli toponimlar inson ongida mavjud konseptual xaritalar orqali shakllanadi va shu bois ular lingvistik dunyoqarashning muhim elementi hisoblanadi.

Obrazli toponimlarning motivatsiyasida asosiy omillardan biri bu metafora va metonimiya jarayonlaridir. J. Lakoff va M. Johnson tomonidan ishlab chiqilgan konseptual metafora nazariyasiga ko‘ra, inson abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida anglaydi (Lakoff, Johnson, 1980). Bu jarayon toponimiyada ham yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan, “Oltinsoy” nomi boylik va farovonlik obrazini ifodalasa, “Qoraqalpoq” yoki “Qoratepa” kabi nomlar rang orqali baholash yoki tasniflash funksiyasini bajaradi. Bu yerda rang semantikasi nafaqat tasviriylik, balki aksiologik bahoni ham o‘z ichiga oladi.

Obrazli toponimlarning funksional xususiyatlariga to‘xtaladigan bo‘lsak, ular bir necha darajada namoyon bo‘ladi. Birinchidan, nominativ funksiya — geografik obyektni identifikatsiya qilish. Biroq obrazli toponimlarda bu funksiya oddiy nomlashdan ko‘ra kengroq bo‘lib, obyektning muhim belgilarini ham aks ettiradi. Ikkinchidan, ekspressiv funksiya — nom orqali muayyan hissiy yoki estetik bahoni ifodalash. Masalan, “Go‘zaltepa” yoki “Yashilvodiy” kabi nomlar nafaqat obyektni bildiradi, balki unga ijobiy baho ham beradi.

Uchinchidan, kognitiv funksiya — obrazli toponimlar insonning dunyoni idrok etish usullarini aks ettiradi. Bu jihat E.S. Kubryakova tomonidan tilning kognitiv tabiatiga berilgan ta’rif bilan uyg‘unlashadi, ya’ni til inson tafakkurining mahsuli sifatida borliqni konseptuallashtiradi (Kubryakova, 2004). Obrazli toponimlar esa aynan shu konseptuallashtirishning natijasidir.

To‘rtinchidan, aksiologik funksiya — toponimlar orqali qadriyatlar tizimi ifodalanadi. Masalan, “Muqaddas”, “Chortoq”, “Qutlug‘” kabi komponentlar muqaddaslik, baraka yoki ijobiy bahoni bildiradi. Bu esa til va madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni yana bir bor tasdiqlaydi. N.D. Arutyunova til birliklarida baholash komponenti muhim o‘rin tutishini

qayd etib, ularning kommunikativ ahamiyatini ta’kidlaydi (Arutyunova, 1988).

Obrazli toponimlarning yana bir muhim xususiyati — ularning diskursiv tabiati. Ya’ni, ular faqatgina statik nomlar emas, balki muayyan kontekstda turlicha talqin qilinishi mumkin bo‘lgan birliklardir. Masalan, “Qizil” komponenti bir kontekstda rangni bildirsa, boshqa kontekstda siyosiy yoki tarixiy ma’noga ega bo‘lishi mumkin. Bu esa toponimlarning ko‘p qatlamli semantik tuzilishga ega ekanini ko‘rsatadi.

Shuningdek, obrazli toponimlar milliy identitetni shakllantirishda ham muhim rol o‘ynaydi. Ular orqali xalqning tarixiy xotirasi, urf-odatlari va mentaliteti avloddan-avlodga uzatiladi. Shu jihatdan qaraganda, toponimlar madaniy merosning ajralmas qismi hisoblanadi. Yu.M. Lotman madaniyatni belgilar tizimi sifatida talqin qilib, unda tilning markaziy o‘rinni egallashini ta’kidlaydi (Lotman, 1992). Obrazli toponimlar esa ana shu belgilar tizimining muhim elementidir.

Menimcha, obrazli toponimlarni o‘rganishda faqat lingvistik yondashuv bilan cheklanib qolish yetarli emas. Ularni kompleks — lingvistik, kognitiv, madaniy va aksiologik jihatdan tahlil qilish zarur. Chunki bu birliklar inson tafakkurining turli qatlamlarini o‘zida mujassam etadi. Ayniqsa, globalizatsiya sharoitida ko‘plab tarixiy va milliy toponimlarning yo‘qolib borayotgani ularni ilmiy jihatdan o‘rganish va saqlab qolish zaruratini yanada kuchaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, obrazli toponimlar til tizimining o‘ziga xos va murakkab qatlamini tashkil etadi. Ularning motivatsiyasi inson tafakkurining metaforik va assotsiativ tabiatiga asoslangan bo‘lsa, funksional xususiyatlari nominativlik, ekspressivlik, kognitivlik va aksiologiklik kabi ko‘p qirrali jihatlarni o‘z ichiga oladi. Shu bois ular nafaqat lingvistika, balki madaniyatshunoslik, psixologiya va tarix fanlari uchun ham muhim tadqiqot obyektidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Smith A.H. English Place-Name Elements. – Cambridge: CUP, 1956.
2. Nikonov V.A. Vvedenie v toponimiku. – Moskva: Nauka, 1965.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.
4. Kubryakova E.S. Yazyk i znanie. – Moskva: Nauka, 2004.

5. Arutyunova N.D. Tipy yazykovykh znacheniy. – Moskva: Nauka, 1988.
6. Lotman Yu.M. Semiosfera. – Sankt-Peterburg: Iskusstvo-SPB, 1992.
7. Superanskaya A.V. Obshchaya teoriya imeni sobstvennogo. – Moskva:
Nauka, 1973.
8. Reformatskiy A.A. Vvedenie v yazykovedenie. – Moskva, 1967.
9. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli lug‘ati asoslari. – Toshkent, 2006.

A LINGUACULTURAL CONTRASTIVE ANALYSIS OF NATURE DESCRIPTIONS IN ENGLISH AND UZBEK

A.U.Xamrakulova
teacher of SamSIFL
e.mail: xamrakulovaamira7 @gmail.com

*Abstract***.** This article examines the linguacultural representation of nature in English and Uzbek, focusing on the ways natural objects and phenomena are conceptualized, described, and evaluated through language. Nature description is regarded not merely as an artistic technique but also as a significant means of expressing national worldview, cultural memory, emotional attitudes, and value systems. The study applies comparative, descriptive, semantic, linguacultural, and contextual methods to identify common and culture-specific patterns in English and Uzbek linguistic representations of nature. Particular attention is paid to metaphor, personification, epithet, symbolism, phraseological expressions, and culturally marked lexical units associated with such natural elements as earth, water, sky, sun, wind, flowers, seasons, and landscape. The analysis demonstrates that English and Uzbek share several universal associations, including the conceptualization of nature as a source of life, beauty, renewal, and emotional experience. At the same time, the two linguacultural reveal differences in the interpretation and emotional evaluation of natural phenomena. English representations frequently emphasize landscape, weather variability, individual perception, and aesthetic observation, whereas Uzbek representations often connect nature with homeland, fertility, family, hospitality, spirituality, and collective cultural experience. The findings confirm that nature imagery provides valuable material for studying the relationship between language and culture and may contribute to translation studies, intercultural communication, and foreign-language teaching.

Keywords: linguoculturogy, nature imagery, nature description, English, Uzbek, contrastive analysis, metaphor, cultural semantics, worldview, linguistic representation.

Introduction. Language and culture are closely interconnected phenomena. Language does not simply function as a neutral instrument for transmitting information; it also preserves and communicates the cultural experience of a particular community. Words, idiomatic expressions,

metaphors, symbols, and literary images may contain cultural meanings that cannot always be understood through their direct dictionary definitions. Therefore, the study of language from a linguacultural perspective makes it possible to investigate how speakers conceptualize reality and how cultural values become encoded in linguistic structures.

Nature represents one of the universal domains of human experience. Every society interacts with the natural environment, observes changes in weather and seasons, depends on water and land, and develops symbolic associations with plants, animals, celestial bodies, and landscapes. However, the linguistic interpretation of these universal experiences is not identical across cultures. The same natural phenomenon may acquire different emotional, symbolic, and evaluative meanings in different linguistic communities.

Recent comparative studies of English and Uzbek have demonstrated that nature-related lexical units, metaphors, idioms, and proverbs reveal culturally specific patterns of conceptualization. Research on natural phenomena in English and Uzbek, for example, identifies differences in the metaphorical and figurative representation of weather, climate, water, sky, and earth. At the same time, universal experiences provide a common semantic basis for many expressions in both languages.

The relevance of the present study is determined by the growing importance of linguacultural research in comparative linguistics and intercultural communication. A contrastive analysis of nature descriptions can reveal not only lexical and stylistic differences between English and Uzbek but also deeper cultural attitudes toward the natural world.

The purpose of this article is to identify and compare the main linguocultural characteristics of nature descriptions in English and Uzbek. The research focuses on the following questions: What linguistic devices are commonly used to describe nature in the two languages? What cultural meanings are associated with natural objects and phenomena? What similarities and differences can be observed in their metaphorical and symbolic representation?

Theoretical Background. Linguoculturology is an interdisciplinary field concerned with the interaction of language and culture. It examines linguistic units as carriers of culturally significant information and considers language as one of the principal mechanisms through which collective experience and cultural memory are transmitted. From this perspective, linguistic meaning includes not only a denotative component

but may also contain connotative, symbolic, emotional, and culturally determined elements.

Recent research in English and Uzbek linguoculture also emphasizes the role of culturally marked images and metaphors. Comparative research has shown that nature imagery reflects historical experience, aesthetic preferences, cultural traditions, and national identity.

Thus, nature description should be interpreted at two interconnected levels. At the first level, it represents an objective or sensory description of the physical environment. At the second level, it functions as a cultural and symbolic representation through which speakers communicate attitudes, emotions, values, and collective associations.

Linguacultural Representation of Nature in English and Uzbek. Earth and Homeland. The concept of earth occupies an important position in both languages, but its cultural associations are not always identical.

In English, expressions involving **earth**, **land**, and **ground** can have literal, geographical, ecological, and metaphorical meanings. For example, "to keep one's feet on the ground" metaphorically refers to being realistic and practical. Here, the physical ground becomes a source domain for an abstract concept of rationality and stability.

In Uzbek, the concept of **yer** is also highly productive. However, it may carry additional cultural associations with homeland, agricultural fertility, ancestry, and belonging. Expressions involving **yer** may therefore activate a broader cultural frame in which land is connected with human livelihood and national identity.

This distinction is particularly important in a linguacultural analysis because the lexical equivalents *earth* and *yer* are not necessarily complete semantic equivalents. Their denotative meanings may overlap, while their cultural and emotional connotations can differ.

The importance of cultural connotation in English and Uzbek has been confirmed by recent comparative research, which shows that equivalent lexical units can contain different culturally determined semantic layers.

Water as a Cultural and Metaphorical Symbol. Water is another universal natural element with extensive symbolic potential. In English, water-related expressions are frequently used to conceptualize movement, difficulty, change, and emotional states. Expressions such as **"go with the flow"** and **"still waters run deep"** demonstrate that water can function as a source domain for describing human behavior and personality.

The Uzbek language also contains numerous expressions involving water. Water is traditionally associated with life, purity, abundance, hospitality, and blessing. In an agricultural and historically oasis-based cultural environment, access to water has had considerable practical significance. Consequently, water-related imagery may acquire particularly strong positive cultural associations.

At the same time, both languages demonstrate a common cognitive tendency: a concrete natural phenomenon is used to represent abstract human experience. This supports the view that metaphor is not merely an ornamental stylistic device but an important mechanism of conceptualization.

A recent comparative study of English and Uzbek idioms and proverbs specifically identifies **water, sky, and earth** as culturally significant natural elements whose metaphorical meanings reflect both universal experience and culture-specific values.

The Sun, Light, and Positive Evaluation. The sun and light generally carry positive associations in both English and Uzbek. In English, **sunshine**, **sunny**, and **light** may be associated with happiness, optimism, hope, and emotional warmth. For instance, the metaphorical use of “sunny” to describe a person's character transfers the qualities of sunlight to human personality.

Uzbek also makes extensive use of the semantic field of light. Words associated with **quyosh** (sun), **yorug‘lik** (light), and **nur** (ray/light) can express beauty, happiness, hope, goodness, and spiritual or emotional illumination.

However, culturally specific meanings may emerge in particular contexts. The semantic field of light in Uzbek literary and cultural discourse may interact with traditional concepts of blessing, purity, goodness, and spiritual brightness. Thus, a nature-based image may simultaneously operate on aesthetic, emotional, and cultural levels.

Flowers and Plants. Flowers constitute another important area of comparison. In both languages, flowers frequently symbolize beauty, youth, tenderness, love, and femininity. The rose, for example, is widely recognized as a symbol of beauty and romantic love in many cultures.

However, individual flowers may carry different cultural associations. Uzbek cultural discourse contains numerous traditional plant and flower images, and their meanings can be influenced by local traditions, literature, ceremonies, and everyday life. The word **gul** may function not only as a

botanical designation but also as a metaphor for beauty, a beloved person, or something precious.

Recent Uzbek linguacultural research has demonstrated that the concept **"flower/gul"** contains culturally specific symbolic associations and can serve as an effective unit for examining the interaction between language, culture, and cognition.

In English, flower imagery is also highly productive in literary discourse. Expressions such as **"to blossom"** and **"in full bloom"** may be used metaphorically to represent personal development, youth, beauty, or successful development.

Therefore, both languages employ the conceptual model *Human development is plant growth*, although its particular linguistic realizations may vary.

Seasons and the Concept of Change. The four seasons provide another important area for comparison. In English literary discourse, spring is often associated with renewal, youth, hope, and new beginnings; autumn may symbolize maturity, decline, or reflection; winter can represent death, loneliness, or emotional coldness; and summer may symbolize vitality and abundance. Uzbek also associates seasons with different stages and qualities of life. Spring, in particular, has strong positive associations with renewal, fertility, celebration, and the beginning of a new agricultural cycle. The cultural importance of spring is reinforced by traditional celebrations and social practices. The two cultures therefore share several seasonal metaphors, but their specific cultural meanings may differ according to historical, environmental, and social experience. This illustrates the principle that universal natural phenomena can receive culture-specific interpretations.

Similarities and Differences in Linguacultural Representation. The comparative analysis demonstrates several major similarities between English and Uzbek.

First, both languages personify nature. Nature may be represented as a mother, living force, helper, threat, or emotional participant. Second, both languages employ metaphorical transfer from natural phenomena to human emotions and behavior. Third, natural objects such as water, earth, flowers, sun, and seasons function as culturally meaningful symbols.

Discussion. The findings demonstrate that nature descriptions operate simultaneously as linguistic, cognitive, aesthetic, and cultural phenomena. Their meaning cannot always be explained through lexical definitions

alone. A natural object may acquire additional meanings through metaphorical usage, phraseological combinations, literary traditions, historical experience, and collective cultural memory.

One important result is the coexistence of universal and culture-specific conceptualization. The sun can represent warmth and happiness in both languages, and water can symbolize life in both cultures. These similarities may be explained by shared human experience. At the same time, the specific emotional and symbolic associations attached to natural elements depend on cultural history and social environment.

The distinction is especially important for translation. A translator who focuses only on lexical equivalence may lose culturally significant associations. For example, translating **"Ona Yer"** simply as "earth" may preserve the denotative meaning but fail to communicate the emotional and cultural significance of the maternal metaphor. Similarly, English nature metaphors may require contextual interpretation when translated into Uzbek.

Linguacultural analysis can therefore contribute to more accurate literary translation. It enables the translator to identify the cultural component of a metaphor and search for an equivalent expression that reproduces not only its literal meaning but also its pragmatic and emotional effect.

The findings are also relevant to foreign-language teaching. Students learning English or Uzbek need to understand that equivalent natural words do not necessarily produce identical associations. Teaching nature-related vocabulary through idioms, metaphors, proverbs, and literary contexts can help learners develop intercultural competence.

Recent research in linguoculturology emphasizes precisely this interaction between language, cultural values, conceptual metaphors, and intercultural communication.

Conclusion. The study has shown that nature description is an important linguistic and cultural mechanism through which English- and Uzbek-speaking communities represent the world around them. Natural objects and phenomena such as earth, water, sun, flowers, seasons, and weather are not limited to their literal meanings. They participate in metaphorical, symbolic, emotional, and cultural conceptualization.

English and Uzbek demonstrate a number of common patterns. Both languages conceptualize nature as a source of life and beauty, personify natural phenomena, and use nature as a source domain for representing

human emotions, behavior, and social experience. At the same time, the analysis reveals culture-specific tendencies. Uzbek nature imagery frequently interacts with concepts of homeland, fertility, family, spirituality, hospitality, and collective identity, whereas English nature descriptions often foreground landscape, weather variability, aesthetic observation, and individual emotional perception.

These differences should not be understood as rigid characteristics of entire linguistic communities. Rather, they represent recurrent tendencies shaped by historical, geographical, literary, and cultural experience. The study confirms that contrastive linguacultural analysis is particularly useful for revealing meanings that remain invisible at the level of direct lexical equivalence.

Further research may extend the present analysis through corpus-based methods and quantitative comparison of English and Uzbek literary texts. Particular attention could be given to the representation of individual natural elements, such as water, earth, flowers, and seasons, in the works of specific English and Uzbek writers. Such research could provide additional evidence concerning the relationship between linguistic imagery, cultural identity, and national worldview.

References:

1. Charteris-Black, J. (2004). *Corpus Approaches to Critical Metaphor Analysis*. Palgrave Macmillan.
2. Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in Culture: Universality and Variation*. Cambridge University Press.
3. Kramsch, C. (1998). *Language and Culture*. Oxford University Press.
4. Wierzbicka, A. (1997). *Understanding Cultures Through Their Key Words: English, Russian, Polish, German, and Japanese*. Oxford University Press.
5. Halimova, Sh., & Musayeva, D. (2025). A comparative linguacultural study of metaphors in English and Uzbek idioms and proverbs. *Journal of Science-Innovative Research in Uzbekistan*, *3*(6), 20–26. УРКПУниверсальные Издания
6. Khamrakulova, A. U. (2025). Comparative linguocultural analysis of nature imagery in English and Uzbek.

7. Sodiqova, S. (2025). The role of linguoculturology in English, Uzbek linguistics and the formation of modern research in the field. *Qo'qon Universiteti Xabarnomasi*.

8. Shamsiddinova, N. F., & Ruziyeva, S. A. (2026). The linguistic depiction of nature in English and Uzbek cultures. *International Conference on Science, Education & Law*, *2*(3), 128–130.

9. Mustofaqulova, M. (2026). Linguocultural features of connotative meaning in English and Uzbek. *Mental Enlightenment Scientific-Methodological Journal*, 140–146.

10. Ismonjonova, J. A. (2026). The concept as basic term of linguoculturology: The example of "flower/gul" in English and Uzbek linguocultures. *Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti*.

INGLIZ, RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA OLAMNING LISONIY MANZARASI SHAKLLANISHIDA LINGVOKOGNITIV YONDASHUVNING O‘RNI

Axmadova Feruza Zarifovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

Annotatsiya. Ushbu tadqiqotda olamning lisoniy manzarasini shakllantirishda lingvokognitiv yondashuvning o‘rni ingliz, rus va o‘zbek tillari materiallari misolida qiyosiy tahlil qilinadi. Borliqni anglash va uni tilda aks ettirish jarayonlari inson omili bilan bog‘liq holda o‘rganilgan. Kuzatishlarimiz markazida har qanday jamiyat hayoti uchun tayanch hisoblangan ikki tushuncha - “jasorat” va “sabr-toqat” konseptlari turadi. Maqolada ushbu konseptlarning har bir tilga xos bo‘lgan modellari, ularning frazeologik va paremiologik qatlamdagi kognitiv qirralari qiyosiy ochib berilgan. Yakuniy tahlillar esa bizni eng qiziqarli nuqtaga - mazkur lisoniy birliklar ortida yashiringan milliy mentalitet va o‘sha xalqlarga xos dunyoqarash sirlarini anglatadi.

Kalit so‘zlar: olamning lisoniy manzarasi, lingvokognitiv yondashuv, konsept, jasorat, sabr-toqat, antropotsentrizm, mentalitet, kognitiv metafora.

Kirish. Zamonaviy antropotsentrik paradigma bizga bir haqiqatni ochdi: olamning lisoniy manzarasi borliqning tildagi shunchaki mexanik ko‘zgusi emas. U muayyan etnosning ko‘p asrlik tarixiy tajribasi, madaniyati va ruhiyati elagidan o‘tib shakllangan murakkab mental-lisoniy modeldir. Tilshunoslikda tizimli-struktural qoliplardan aynan inson omiliga ko‘chish yangi ming yillik boshidagi eng katta ilmiy burilish bo‘ldi. Bu yondashuv tilni inson ongi va ichki kechinmalaridan ayri holda tasavvur qilib bo‘lmasligini isbotladi. Mazkur burilishning qoq markazida esa lingvokognitiv yo‘nalish va u bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan olamning lisoniy manzarasi tushunchasi turadi.

Taniqli tilshunos olim, professor Sh. Safarov ta’kidlaganidek: “Olamning lisoniy manzarasi - bu tildan tashqaridagi borliq haqidagi tasavvurlar majmuasi emas, balki til egalarining madaniyati, tarixi va ruhiyati prizmasidan o‘tib shakllangan o‘ziga xos dunyoqarash modelidir” [1,42.]. Haqiqatan ham, har bir millat borliqni o‘z kechmishidan kelib chiqib idrok etadi va tilda muhrlaydi. G‘arb tadqiqotchilari V. Evans va M.

Grinlarning tilni “kognitiv funksiyaga ochilgan oyna” [10,5.] sifatida ta’riflashlari ham ushbu fikrning mantiqiy davomidir. Biz til vositasida inson ongida kechadigan konseptualizatsiya va kategorizatsiya jarayonlarini bevosita kuzatish imkoniga ega bo‘lamiz. Buning uchun inson ma’naviy olamining tayanch ustunlari hisoblangan ikki mental birlik - “jasorat” va “sabr-toqat” konseptlarini lingvokognitiv hamda qiyosiy jihatdan tahlil qilish uchun tanlab olindi.

Metodologiya. Tadqiqotning metodologik asosini kognitiv tilshunoslikning interpretativ, konseptual tahlil hamda qiyosiy-tipologik usullari tashkil etadi. Zero, taniqli tilshunoslar D.U. Ashurova va M.R. Galievalar ta’kidlaganidek: “Kognitiv tilshunoslik diqqat markazini til tizimini o‘rganishdan inson ongini o‘rganishga qaratadi, bu yerda til shaxs va jamiyatning konseptual tizimiga kirish imkonini beruvchi asosiy vositadir” [2, 15-b.]. Demak, biz til hodisalarini shunchaki tashqi qobiq sifatida emas, balki inson tafakkuriga eltuvchi kalit sifatida tahlil qildik.

Bizning tadqiqot obyektimiz bo‘lgan “jasorat” va “sabr-toqat” tushunchalari ham oddiy so‘zlar doirasidan ancha kengroqdir. Ularga Z.D. Popova va I.A. Sternin bergan ta’rif eng to‘g‘ri kognitiv yondashuvni ko‘rsatadi: bular “inson fikrlash kodining tayanch birligi bo‘lgan, nisbatan tartiblangan ichki strukturaga (yadro va periferiyaga) ega alohida mental shakllanishlar”, ya’ni konseptlardir [6,24]. Aynan mana shu murakkab mental shakllanishlarning lisoniy tabiatini, ularning ichki arxitektonikasini to‘liq ochib berish maqsadida ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi maqollar, iboralar (frazeologizmlar) va leksik qatlam keng qiyosiy tahlilga tortildi.

Natijalar va tahlil. Olamning lisoniy manzarasida mavhum tushunchalar shunchaki mavjud bo‘lmaydi, bular kognitiv metaforalar yordamida ongimizda qayta modellashtiriladi. Mashhur tilshunoslar G. Lakoff va M. Johnson ta’kidlaganidek: “Biz fikrlaydigan va harakat qiladigan kundalik konseptual tizimimiz tabiatan tubdan metaforik xarakterga ega” [8,3]. Aynan shu nuqtai nazardan yondashsak, “jasorat” va “sabr-toqat” konseptlari ingliz, rus va o‘zbek xalqlari ongida o‘ziga xos milliy-madaniy andozalarda shakllanganini ko‘ramiz.

1. “Jasorat” konseptining qiyosiy-lingvokognitiv xususiyatlari

Tahlillarimiz shuni ko‘rsatadiki, jasorat konsepti uchala xalq tafakkurida ham mardlik va iroda ramzi bo‘lsa-da, uning tildagi ifodalanish yo‘llari keskin farq qiladi. Masalan, o‘zbek lisoniy manzarasida jasorat ko‘proq ichki ruhiy quvvat - “yurak” somatik kodi hamda jismoniy matonat bilan assotsiatsiya qilinadi. Kundalik

nutqimizdagi “yurak yutgan”, “yuragi bor” kabi iboralar bevosita jasoratli inson obrazini chizib beradi. “Bilagi zo‘r birni yiqar, yuragi zo‘r mingni” maqoli esa o‘zbek ontologiyasida jasorat jismoniy kuchdan bir pog‘ona ustun turishini isbotlaydi. Akademik N. Mahmudov yozganidek: “O‘zbek tilidagi har bir maqol, ibora ortida xalqning asrlik falsafiy va axloqiy olami yashirinib yotadi” [3,7]. Demak, o‘zbek madaniy realligida jasorat - bu birinchi navbatda ruhan butunlikdir.

Ingliz tili materialiga yuzlanganimizda esa biroz boshqacha ratsional manzaraga duch kelamiz. To‘g‘ri, ingliz tilida ham jasorat (*courage*) etimologik ildiziga ko‘ra yurak tushunchasiga borib taqaladi, biroq inglizlar bu tushunchani ko‘proq sovuqqonlik, qat’iyatlilik va emotsiyalarni jilovlay olish qobiliyati sifatida qabul qiladi (*take heart*). Rus lisoniy manzarasida esa butunlay o‘zgacha kognitiv model amal qiladi: “мужество” konsepti o‘z o‘zagiga ko‘ra to‘g‘ridan-to‘g‘ri erkak jinsiga (*муж*) bog‘lanadi. Rus xalqi tafakkurida jasorat qiyinchiliklar oldida sinmaslik, o‘zini boshqara olish (*взять себя в руки*) hamda ko‘pincha o‘rmon hukmdori hisoblangan “ayiq” (*медведь*) arxetipi orqali freymlanishi bilan ajralib turadi.

2. “Sabr-toqat” konseptidagi kognitiv tafovutlar

Tillararo eng keskin va qiziqarli ziddiyatlar aynan “sabr-toqat” konsepti tahlilida yaqqol ko‘zga tashlanadi. O‘zbek xalqining kognitiv ongida sabr shunchaki mexanik chidash hodisasi emas. Bizda u islomiy dunyoqarash ta’sirida oliy ma’naviy qadriyat, yakuni baxtga eltuvchi ilohiy ne’mat darajasiga ko‘tarilgan (*“sabr tagi - sariq oltin”*). Shu bilan birga, o‘zbek mentalitetida sabr inson ichidagi mavhum bir “kosa” shaklida metaforizatsiya qilinadi va chegaradan chiqqanda *“sabr kosasi to‘ldi”* deyiladi.

G‘arb (ingliz) tafakkur tarzida esa mutlaqo boshqacha pragmatik yondashuv yetakchilik qiladi. Inglizlar uchun sabr - bu vaqtni to‘g‘ri boshqarish va maqsadga erishish yo‘lidagi amaliy fazilat xolos (*“patience is a virtue”*). E’tiborli jihati, ingliz tilida sabr xuddi bir moddiy buyum singari yo‘qotib qo‘yilishi mumkin bo‘lgan obyekt xususiyatiga ega: *“lose one's patience”*. Rus madaniyatida esa bu konsept ko‘proq og‘ir jismoniy mehnat, bardosh va hayotiy mashaqqatlar yuki bilan parallel ravishda shakllangan bo‘lib, taniqli *“терпение и труд всё перетрут”* maqolida o‘zining oliy ifodasini topgan.

Xulosa. Olamning lisoniy manzarasini lingvokognitiv aspektda tadqiq etish bizga bir muhim haqiqatni - obektiv borliqning inson ongi va

madaniyati elagida qanchalik turlicha idrok etilish qonuniyatlarini yaqqol ochib beradi. Taniqli tilshunos V.A. Maslova ta’kidlaganidek: “Olamning lisoniy manzarasi obektiv olam manzarasi bilan to‘liq mos kelmaydi, u har bir lisoniy jamoa uchun o‘ziga xos bo‘lgan subektiv obrazdir” [5,64]. Olingan natijalar bu fikrni to‘la tasdiqlaydi. Chunki har bir xalq borliq elementlarini, hatto eng mavhum tushunchalarni ham o‘zining madaniy tajribasidan kelib chiqib qayta kashf etadi.

“Jasorat” va “sabr-toqat” konseptlarining uchala til materialidagi qiyosiy tahlili shuni ko‘rsatadiki, insoniy fazilatlar mohiyatan universal xarakterga ega bo‘lsa-da, ularning tildagi interpretatsiyasi mutlaqo milliy mentalitet qobig‘iga o‘ralgan. Mazkur tadqiqot doirasida o‘zbek tilida ushbu ikki konsept asosan chuqur ma’naviy-falsafiy va etnik-madaniy (oltin, yurak, kosa) metaforik modellar tizimiga suyanishi aniqlandi. Rus lisoniy manzarasida esa aksincha, amaliy-fizik hamda irodaviy (mehnat, jismoniy jilov, ayiq arxetipi) o‘lchovlar ustuvorlik qiladi. Ingliz tili tabiatida esa mazkur tushunchalar ko‘proq ratsional-shaxsiy, pragmatik va individual (fazilat, unumdorlik, vaqt omili) koordinatalar tizimida shakllangani o‘z isbotini topdi.

Xulosa qilib aytganda, til shunchaki muloqot vositasi emas, u millat tafakkurining genetik kodi bo‘lib, “jasorat” va “sabr” kabi tayanch qadriyatlar aynan shu kod orqali har bir xalqning o‘ziga xos dunyoqarash arxitekturasini chizib beradi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1.**Safarov Sh.** Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006. – 92 b.

2.**Ashurova D.U., Galieva M.R.** Cognitive Linguistics. – Tashkent: Vneshinvestprom, 2018. – 160 p.

3.**Mahmudov N.** Tilning mukammal tadqiqi yo‘llarini izlab... // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2012. – № 3. – B. 3-11.

4.**Маслова В.А.** Когнитивная лингвистика: учебное пособие. – Минск: ТетраСистемс, 2004. – 256 с.

5.**Попова З.Д., Стернин И.А.** Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток-Запад, 2007. – 314 с.

6.**Lakoff G., Johnson M.** Metaphors We Live By. – Chicago: The University of Chicago Press, 2003. – 276 p.

7.**Evans V., Green M.** Cognitive Linguistics: An Introduction. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006. – 834 p.

O‘ZBEK TILIDA DEYKSIS HODISASINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Israilova Maftuna Ulug‘bek qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Lingvistika: o‘zbek tili yo‘nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek nutqida deyksis hodisasining pragmatik xususiyatlari va kommunikativ vazifalari tadqiq etiladi. Deyksisning nutq vaziyati, kontekst, so‘zlovchi va tinglovchi munosabati bilan bog‘liq jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, shaxs, predmet, zamon, makon va diskurs deyksisi kabi turlarning nutqdagi qo‘llanish xususiyatlari misollar asosida yoritiladi. Deyktik birliklarning nutq mazmunini aniqlashtirish, muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatni ifodalash, nutqning izchilligini ta’minlash hamda so‘zlovchining subyektiv munosabatini namoyon etishdagi pragmatik imkoniyatlari ochib beriladi. Maqolada o‘zbek tilshunosligida deyksis hodisasini o‘rgangan tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari ham tahlil etilib, deyksisning anafora va diskurs bilan aloqador jihatlariga e’tibor qaratiladi.

Kalit so‘zlar: deyksis, pragmalingvistika, pragmatik xususiyat, deyktik birlik, shaxs deyksisi, predmet deyksisi, zamon deyksisi, makon deyksisi, diskurs deyksisi, anafora, kontekst, nutq vaziyati, subyektivlik.

Hozirgi zamonaviy tilshunoslikda til hodisalarini faqat til tizimi doirasidagina emas, balki nutq jarayoni, kommunikativ vaziyat, so‘zlovchi hamda tinglovchi munosabati bilan bog‘liq holda o‘rganishga katta e’tibor qaratilmoqda. Ayniqsa, pragmatik yondashuv til birliklarining real muloqot jarayonida qanday ma’no va vazifalarni bajarishini aniqlash imkoniyatini beradi. Shu nuqtayi nazardan deyksis hodisasi pragmalingvistikaning muhim masalalaridan biri hisoblanadi.

“Pragmatika” grekcha “pragma” so‘zidan olingan bo‘lib, “bajarilgan, bajarilayotgan, bajarilishi zarur bo‘lgan ish” hamda “pragmatiko” so‘zi esa “ishga qobiliyati bor, ishchan, ishbilarmon” kabi ma’nolarni ifodalaydi[35]. Tilshunoslikda ushbu termin bir nechta nomlar bilan atalgan, lekin fanda bir tushunchani bir nechta terminlar orqali ifodalash chalkashlikka sabab bo‘lishi mumkin. Yuqoridagi holatni bu yo‘nalish fanda yangi bo‘lganligi

[35] Матвеева Г.Г., Ленец А.В., Петрова Е.И. Основы прагмалингвистики. – Москва: Флинта-Наука, 2014. – 9 С.

bilan hamda izlanuvchilar turli xil metodlar bilan yondashayotganliklari bilan izohlashimiz mumkin.

Deyksis termini grekcha “deixix” so‘zidan olingan bo‘lib, lisoniy birliklar funksiyasi yoki ma’nosini ko‘rsatish degan ma’noni bildiradi, ular leksik va grammatik vositalar bilan ifodalanadi[36].

Deyksis hodisasi XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab jahon tilshunosligida lingvistik kategoriya sifatida o‘rganila boshlangan. “Deyksis” yunoncha “deixis” so‘zidan olingan bo‘lib, “ko‘rsatish” ma’nosini anglatadi. U nutq jarayonida so‘zlovchi, vaqt, makon, predmet, hodisa va shaxslarni ko‘rsatish hamda ular o‘rtasidagi munosabatni ifodalash vazifasini bajaradi.

Hozirgi zamonaviy tilshunoslikda deyksisning lingvistik va pragmatik xususiyatlari keng o‘rganilmoqda. Deyksis nutq vaziyati va kontekst bilan bog‘liq bo‘lib, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi muloqotning vaqt va makonini belgilashda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli zamonaviy tilshunoslikda inson omiliga asoslangan antroposentrik yondashuv muhim o‘rin tutadi.

Tilshunos R.Davlatova o‘zbek tilidagi deyksisni bir nechta turlarga bo‘ladi. Bular: shaxs, predmet, zamon, makon, belgi, miqdor, ijtimoiy, emotsional, propozitiv va diskurs kabi turlarini ajratib, ularni izohlagan[37]. Tilshunos G‘.Mirsanov esa deyktik birliklarni ma’lum xususiyatlariga ko‘ra bo‘ladi. Ularni situativlik, subyektivlik va temporallik xususiyatlariga ko‘ra tasniflagan. Bunda situativlik muloqot vaziyatiga, subyektivlik so‘zlovchiga, temporallik esa voqea-hodisaning sodir bo‘lish vaqtiga bog‘liqlikni ifodalab beradi[38].

Deyksisini birinchi marta qiyosiy-tipologik aspektda o‘rgangan olim S.Rahimov bo‘ladi. Tilshunosning monografiyasida deyksis hodisasi, uning o‘rni va ahamiyati, turlari hamda morfologik va leksik vositalari tadqiq etilgan. Shuningdek, deyktik birliklarning til tizimidagi o‘rni yoritilib, o‘zbek tilidagi ayrim deyktik birliklar ingliz tili materiallari bilan qiyosan o‘rganilgan[39].

Tilshunos Sh.Safarov esa “Pragmalingvistika” monografiyasida deyksisning lingvistik xususiyatlari, anafora bilan o‘zaro aloqasi, turlari

[36] Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т., 2008. – Б. 155.
[37] Давлатова Р.Ҳ. Ўзбек тилида дейксис ва унинг turlari. – Тошкент: Нодирабегим, 2020. – Б. 45.
[38] Мирсанов Ғ.Қ. Ўзбек ва инглиз тилларида темпорал дейксиснинг лисоний ва нутқий хусусятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. – Самарқанд, 2019. – Б. 22.
[39] Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. – Тошкент: Фан, 1989. – Б. 3-15.

hamda jahon tilshunosligida o‘rganilishiga oid nazariy masalalarni yoritib bergan[40].

M.Hakimov o‘zbek tilidagi matnlarning pragmatik xususiyatlarini o‘rganib, deyktik birliklarning ishora obyekti gapda ifodalanmasligini, balki kontekst orqali aniqlanishi hamda nutq subyektining yashirin maqsadlarini anglatishi haqida fikr bildirib o‘tgan[41]. Olim keyingi tadqiqotlarida deyksisning pragmalingvistikadagi o‘rni, shakllanish tarixi va anafora hodisasi bilan aloqasi kabi masalalarni ham atroflicha tasniflagan.

Deyksis hodisasi, ayniqsa, qiyosiy-tipologik tadqiqotlarda keng o‘rganilgan hodisalardan biri sifatida qarash mumkin. Tilshunos G.Boltaqulova dissertatsiyasida ingliz va o‘zbek tillarida temporallik hamda zamon deyksisini ifodalovchi birliklarni qiyosiy tahlil qilgan[42]. Shuningdek, dissertatsiyada deyktik birliklarning matndagi o‘rni va temporal sintaksemalarni shakllantirishdagi ahamiyati yoritilgan.

M.Qurbonova esa o‘zbek tilshunosligida bolalar nutqining pragmatik xususiyatlarini tadqiq etib, unda deyksisning qo‘llanishiga alohida e’tiborini qaratgan[43]. Olimaning fikricha, deyksis barcha tillarga xos universal hodisa, u lisoniy birliklarning funksional xususiyatini ifodalaydi. Uning asosiy vazifasi verbal va noverbal vositalar bilan tashqi olamdagi narsa-hodisalarga ishora qilishdan iborat.

Olim Sh.Safarovning ta’kidlashicha, deyktik maydonning markazini har doim so‘zlovchi shaxs egallaydi[44]. U voqea-hodisa haqidagi axborotni yetkazishda zamon va makonni o‘zining joylashuvi hamda nutq paytiga nisbatan belgilaydi.

Deyktik birliklarning nutqda qo‘llanilish doirasiga qarab bir nechta guruhga ajratish mumkin. Birinchi guruhga so‘zlovchi va tinglovchi uchun ko‘rinib, aniq turgan shaxs yoki predmetni ifodalovchi birliklar kiradi: *“Bu bola doim shunaqa ishkal qilib yuradi”.*

Ikkinchi guruh esa so‘zlovchi va tinglovchiga ko‘rinmagan holatda, ammo ikkalasiga ham ma’lum bo‘lgan shaxs yoki obyektni bildirib keladi: *“O‘sha xudbin umrimni do‘zaxga aylantirdi”.*

[40] Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси, 2008. – Б. 63-78.
[41] Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини: Филол. фан. док. ... дисс.автореф. – Тошкент. 2001. – Б. 15.
[42] Болтақулова Г.Ф. Инглиз ва ўзбек тилларида темпораллик ва унинг дейктик хусусиятларининг қиёсий-функционал тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. ... автореф. – Тошкент, 2018. – Б. 54.
[43] Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. (DSc) дисс. –Тошкент, 2018. – Б. 50.
[44] Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат и.н, 2008. – Б. 164.

Birinchi gapda *“bu”, “u”, “ana shu”, “mana bu”* kabi yaqqol ishoraviy birliklar qo‘llansa, ikkinchisida *“u”, “o‘sha”* kabi deyktik birliklardan foydalaniladi. Ayrim tilshunoslar birinchi guruhdagi birliklarni egosentrik so‘zlar deb ham atashadi va ularni nutq sodir bo‘layotgan vaqt bilan bog‘laydilar.

Zamon deyksisi ham nutq mazmunini shakllantirishda muhim o‘rinlardan biridir. So‘zlovchi va tinglovchiga bevosita ko‘rinmagan, biroq har ikkisiga ham ma’lum bo‘lgan vaqtga nisbatan ham zamon deyksisi qo‘llanadi. Masalan*: “O‘tgan hafta bu hududda juda qattiq yomg‘ir yog‘di”.* Bunda voqea nutq paytida sodir bo‘lmayotgan, lekin muloqot ishtirokchilariga ma’lum bo‘lgan vaqtga ishora qilinmoqda.

Diskurs deyksisida anafora va deyktik birliklarning o‘zaro farqi hamda qo‘llanish xususiyatlari muhim ahamiyatga ega. Anafora avvalgi nutqda ifodalangan tushuncha yoki hodisaga qayta murojaat qilish uchun xizmat qiladi. Bunda olmoshlar referent sifatida kelib, muloqotning oldingi qismida keltirilgan ma’lumotga ishora qiladi. Masalan*: “Men chorshanba kuni Mohiraga qo‘ng‘iroq qildim. U o‘sha vaqtda javob bermadi”.* Bu gapda *“o‘sha vaqtda”* birligi oldingi gapdagi *“chorshanba kuni”* birikmasiga qayta ishora qilib, anaforik munosabatni yuzaga keltirib chiqarmoqda.

Odatda *“bu”* va *“o‘sha”* kabi olmoshlar predmet yoki shaxsning so‘zlovchiga nisbatan yaqin yoki uzoqligini ko‘rsatadi. Biroq diskurs deyksisida ular oldin aytilgan fikr yoki gapga ishora qilish vazifasida ham keladi. Masalan: *“Men bu gaplarim bilan siz bilan aloqani uzmoqchi ekanimni aytganim yo‘q”.* Ushbu gapdagi *“bu”* birligi so‘zlovchining avvalgi nutqida ifodalangan fikrga ishora qilmoqda.

Shu sababli deyktik birliklar muloqotning oldingi va keyingi qismlarini o‘zaro bog‘lab, nutqning izchil va tadrijiy rivojlanishini ta’minlaydi. Bundan tashqari, ular so‘zlovchining subyektiv munosabatini ifodalashda ham faol birlik. Masalan:

– *Ertaga uchrashamizmi yoki payshanba kuni? - deb so‘radi Javohir.*
– *Hali aniq bilmayman, - dedi Malika.*
– *Unda, sen uchun farqi yo‘q ekan-da, - dedi Javohir.*
– *Yo‘q, unday emas.*

Keltirilgan dialogda qo‘llangan *“unda”* deyktik birligi avvalgi nutq mazmuniga ishora qilib, undan kelib chiqadigan xulosani ifodalaydi. Bu orqali u keyingi nutqiy harakatning yuzaga kelishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, deyksis nutq jarayonida vaqt, shaxs, predmet va fikrga ishora qilish orqali muloqot mazmunini aniqlashtiruvchi muhim vositalardan biri hisoblanadi. Zamon deyksisi voqea-hodisaning vaqtini, diskurs deyksisi esa oldingi va keyingi nutq o‘rtasidagi aloqani ifodalab keladi. Deyktik birliklar nutqning izchilligini ta’minlash bilan birga, so‘zlovchining subyektiv munosabatini ham namoyon etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Xujamkulova M. Sodda gapda kommunikatsiya va pragmatika munosabati. – Toshkent, 2024. – 140 b.
2. Болтақулова Г.Ф. Инглиз ва ўзбек тилларида темпораллик ва унинг дейктик хусусиятларининг қиёсий-функционал тадқиқи: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. ... автореф. – Тошкент, 2018. – 54 б.
3. Қурбонова М. Ўзбек болалар нутқининг прагматик хусусиятлари: Филол. фан. док. (DSc) дисс. – Тошкент, 2018. – 240 б.
4. Матвеева Г.Г., Ленец А.В., Петрова Е.И. Основы прагмалингвистики. – Москва: Флинта-Наука, 2014. – 232 с.
5. Рахимов С. Речевая коммуникация и проблема дейксиса в разносистемных языках. – Тошкент: Фан, 1989. – 119 с.
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат и.н, 2008. – 324 б.
7. Давлатова Р.Ҳ. Ўзбек тилида дейксис ва унинг turlari. – Тошкент: Нодирабегим, 2020. – 144 Б.
8. Мирсанов Ғ.Қ. Ўзбек ва инглиз тилларида темпорал дейксиснинг лисоний ва нутқий хусусятлари: Филол. фан. бўйича фалсафа док. (PhD) дисс. – Самарқанд, 2019. – 148 Б.

METAFORANING TASNIFIY MEZONLARI

Eshimova Sharofat Kenjaboyevna
Koreys filologiyasi kafedrsi v.b.dotsenti (PhD)

Annotatsiya

Har bir tushunchaning o‘ziga xos tuzilishi va turlari bo‘lib, uning tahlili matndagi tushunchaga bo‘lgan ehtiyojni belgilaydi, shu bilan birga tarjima usuli ham shunga qarab tanlanadi. Ta’kidlash joizki, metafora kontseptual nazariyasining paydo bo‘lishi ideal tarjimaning muhim omiliga aylandi. Ushbu nazariya tarjima jarayonida noqulaylik tug‘diradigan vizual iboralarning asosiy xususiyatlarini va ularni tizimlashtirishni o‘rganish nazariyasini yaratadi. Maqolamizda metaforaning turlarga bo‘linib tasniflanishi haqida qisqacha tushuntirish berib o‘tilgan.

Metafora masalasi antik davrlardan boshlab o‘rganib kelinadi. Xususan, Arastu metafora so‘zini keng ma’noda, umuman, ko‘chma ma’noli so‘z ma’nosida qo‘llagan. “Ritorika” da faylasuf bu fikrni aniq ifodalaydi: “Metaforaning to‘rtta turi ichida analogiyaga asoslanganlari alohida e’tiborga molik”. U metaforaning poeziyadagi o‘rniga maxsus to‘xtalmasa-da, poeziya tili haqidagi mulohazalaridan buni bilib olish qiyin emas[45].

Arastu fikricha, poeziya tili o‘ziga xos so‘z qo‘llashni taqozo etadi, toki tanlangan so‘zlar, bir tomondan, aniqlikni, ikkinchi tomondan, kundalik nutqdan farqlanib turishini ta’min etsin. Agar umumiste’moldagi so‘zlar poeziya tilining aniqligini ta’minlasa, “glossalar, metaforalar, bezaklar... oliyjanob va ulug‘vor” etadi, kundalik nutqdan farqlaydi. Yana “metafora yuksak darajada aniqlik, yoqimlilik jozibasiga ega”, undan o‘rinli va bilib foydalanish nutqni bezaydi. Ya’ni, Arastu o‘zi aytmoqchi “noodatiy so‘zlar”ni, jumladan, metaforalarni poeziya tilining belgilovchi xususiyati deb hisoblaydi va ularga g‘oyat katta ahamiyat beradi. Arastu metaforaning ahamiyatini tushuntirarkan, “bizga qandaydir bilim beradigan so‘zlar yoqimli” deydi, chunki metafora ikkita narsani o‘xshatish orqali “turga xos tushuncha yordamida bilim beradi va ma’lumotlar yetkazadi”. Arastu metaforaning badiiy tafakkur unsuri

[45] Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.:Лабиринт, 2000. – С. 128.

ekaniga diqqat qiladi. Shuningdek, ishda hozirda ham ommalashgan “metafora – siqiq o‘xshatish” degan qarash Arastudan boshlangani ko‘rsatildi. Ikkita obyekt ochiq o‘xshatilganidan ko‘ra yashirin o‘xshatishning estetik samarasi kuchliroqdir.

Metafora muhim lingvistik vosita sifatida uning semantik, funktsional va tarkibiy xususiyatlarini aks ettiruvchi turli mezonlarga ko‘ra tasniflanadi. Demak, yuqorida keltirib o‘tilgan fikrlarimizga asoslanib quyida metaforalarni tasniflashda ularni 5 ta turga ajrata olamiz hamda ularning asosiy yondashuvlarini keltirib o‘tamiz.

1. Adabiy me’yorga ko‘ra:

- umumiy (umumiste’moldagi) metaforalar: tilda keng qo‘llaniladigan va tilimizda o‘rnashib qolgan iboralar, masalan “stulning oyog‘i”

- okkazional (vaqtinchalik, ya’ni individual-muallifga xos) metaforalar: muayyan muallif tomonidan ma’lum bir kontekst uchun yaratilgan, o‘ziga xoslik va yangilikka ega.

2. Stilistik xususiyatlariga ko‘ra:

- stilistik metaforalar: nutqning ifodaliligi va emotsionalligini oshirish uchun ishlatiladi, ko‘pincha badiiy adabiyotda uchraydi.

3. Qiyinchilik darajasiga ko‘ra:

- oddiy metaforalar: “bir varaq” kabi bir so‘z yoki iboradan iborat.

- kengaytirilgan metaforalar: yagona tasvirni yaratuvchi o‘zaro bog‘langan metaforik iboralar zanjirini ifodalab keladi.

4. So‘z yasalishi turlariga ko‘ra:

- leksik metaforalar: majoziy ko‘chirish natijasida ma’nosi o‘zgarib, umume’tirof etilgan so‘z yoki iboralar, masalan, “stul oyog‘i”.

- semantik metaforalar: xususiyatlarning o‘xshashligi asosida ma’noni bir ob’yektdan ikkinchisiga o‘tkazishga asoslangan.

5.Kognitiv va kontseptual xususiyatlariga ko‘ra:

- kognitiv (kontseptual) metaforalar: fikrlash va dunyoni anglash usullarini aks ettiradi, mavhum tushunchalarni aniqroq tasvirlar orqali modellashtiradi[46].

Turli tadqiqotchilar metaforalarni tasniflashda o‘zlarining yondashuvlarini taklif qilishadi. Masalan, Yu.I.Levin metaforalarni qiyosiy elementning amalga oshishiga qarab tasniflaydi. N.D.Arutyunova esa nominativ, obrazli, kognitiv va umumlashtiruvchi metaforalarni aniqlaydi.

---

46 Макарова О.С. Метафора как языковой реализации индивидуальной концептосферы Ф. Ницше: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. -Волгоград, 2007. -С. 12.

U tilshunoslar orasida eng ko‘zga ko‘ringan olimlardan bo‘lib, metaforaning to‘rtta asosiy turlarini ajratib ko‘rsatdi:

1. Nominativ metaforalar: bir tavsif ma’noni boshqasiga almashtirib, yangi predmet yoki hodisalarni nomlashga xizmat qiladi. Ular tilda omonimlarning manbasi hisoblanadi.

2. Obrazli metaforalar: majoziy ma’nolarning rivojlanishiga hissa qo‘shish va tilning sinonimik qatorini kengaytirish, ifoda vositalarini boyitish.

3. Kognitiv metaforalar: predikat so‘zlarning mosligi o‘zgarishi natijasida paydo bo‘ladi, bu ma’noning ko‘chishi va polisemiyaning yaratilishiga olib keladi.

4. Umumlashtiruvchi metaforalar: kognitiv metaforalarning natijasi bo‘lib, so‘zning leksik ma’nosidagi mantiqiy kategoriyalar orasidagi chegaralarni o‘chiradi va mantiqiy polisemiyaning paydo bo‘lishiga yordam beradi[47].

Bu tasnif tildagi metafora funktsiyalarining xilma-xilligini va uning yangi ma’no va hislarini shakllantirishdagi rolini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Аристотель. Риторика. Поэтика. – М.:Лабиринт, 2000. – С. 128.
2. Макарова О.С. Метафора как языковой реализации индивидуальной концептосферы Ф. Ницше: Автореф. дисс.... канд. филол. наук. -Волгоград, 2007. -С. 12.
3. Левин Ю.И. Структура русской метафоры// Учён. зап.Тарт. гос. ун–та. Вып. 181. Труды по знаковым системам. II. Тарту, 1965. – С. 290–305.

[47] Левин Ю.И. Структура русской метафоры// Учён. зап.Тарт. гос. ун–та. Вып. 181. Труды по знаковым системам. II. Тарту, 1965. – С. 290–305.

KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING STRUKTURAVIY YADRO–PERIFERIYA MODELI

Giyasova Dilafruz Xamzayevna
giyasovadilafruzsam@gmail.com

Annotatsiya

Maqolada lingvomadaniy tadqiqotlarda keng qo‘llanadigan markaz–periferiya (yadro–periferiya) strukturaviy modeli ko‘p madaniyatli va ko‘p tilli muhitda til idroki hamda muloqotni tahlil qilish vositasi sifatida o‘zbek va ingliz tillari materiali asosida ko‘rib chiqiladi. Mehmon–mezbon muloqoti, oshxona nomlari, chidamlilik diskursi, o‘zbek maqollari, bolalar bloglari va badiiy tarjima bo‘yicha materiallar qiyosiy-lingvomadaniy tahlil asosida umumlashtirildi. Natijalar markaziy til sifatida ingliz tili muloqot me'yorlarini belgilashini, o‘zbek tili esa ularni qayta kontekstlashtirib, gibrid shakllar yaratishini ko‘rsatdi. Model ta'sirning ikki tomonlama ekanligini hisobga olgan holda qayta ko‘rib chiqilishi lozim, degan xulosaga kelindi.

Аннотация

В статье рассматривается структурная модель «ядро-периферия», широко используемая в лингвистических и культурологических исследованиях, как инструмент анализа восприятия языка и коммуникации в многокультурных и многоязычных обществах на материале узбекского и английского языков. На основе сравнительно-лингвистического-культурного анализа обобщены исследования коммуникации «гость-хозяин», названий кухонь, дискурса устойчивости, детских блогов и литературного перевода. Результаты показывают, что центральные языки устанавливают нормы коммуникации, в то время как периферия реконтекстуализирует их и создает гибридные формы. Сделан вывод о необходимости пересмотра модели с учетом двустороннего влияния.

Abstract

This article examines the center–periphery (core–periphery) structural model—widely used in linguocultural studies—as a tool for analyzing language perception and communication in multicultural and multilingual societies, based on Uzbek and English material. Research findings regarding guest–host interaction, culinary terminology, the

discourse of resilience, children's blogs, and literary translation are synthesized through a comparative linguocultural analysis. The results demonstrate that central languages establish communication norms, while peripheral elements recontextualize them to create hybrid forms. The study concludes that the model requires revision to account for the bidirectional nature of this influence.

Kalit so‘zlar: *lingvomadaniyat, konsept, markaz–periferiya modeli, o‘zbek tili, ingliz tili, madaniyatlararo muloqot, kod almashinuvi, tarjima, lingvistik ong.*

Til va madaniyat o‘rtasidagi munosabatni o‘rganuvchi lingvomadaniy tadqiqotlar zamonaviy tilshunoslikning muhim yo‘nalishini tashkil etadi. Til axborot uzatuvchi betaraf vosita emas, balki madaniy qadriyatlar, e'tiqodlar va identikliklarga boy tizimdir: so‘zlovchilar til orqali o‘z madaniyatiga xos ma'nolarni yaratadi, til esa, o‘z navbatida, ularning dunyoqarashi va xulq-atvorini shakllantiradi. Globallashuv sharoitida turli madaniy hamjamiyat vakillari kundalik hayotda doimiy muloqotga kirishadi va ko‘pincha tilda mujassamlangan me'yor hamda qadriyatlar farqi tufayli qiyinchiliklarga duch keladi.

Bunday jarayonlarni tushuntirishda markaz–periferiya strukturaviy modeli muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Model ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jihatdan mustahkam mavqega ega markaziy tillar va madaniyatlarning periferiya tillari va madaniyatlari bilan o‘zaro ta'sirini, ular o‘rtasidagi tengsiz kuch munosabatlarini hamda bu munosabatlarning muloqotga ta'sirini xaritalash imkonini beradi. M.A. Askerova talqiniga ko‘ra, markazni ijtimoiy-siyosiy, madaniy va iqtisodiy jihatdan hukmron davlatlarning asosiy jahon tillari tashkil etadi; ularning yangi hududlarga tarqalishi periferiya tillari va ularning foydalanuvchilariga yangi dunyoqarashlarni olib kiradi [1]. Periferiyani esa o‘z jamoasi uchun muhim madaniy qadriyatlarni tashuvchi, biroq global miqyosda institutsional ko‘makdan kamroq bahramand tillar tashkil etadi. Ushbu maqolada global muloqot kontekstida ingliz tili markaziy til sifatida, o‘zbek tili esa unga nisbatan periferiya mavqeidagi til sifatida qaraladi.

Markaziy tillar zamonaviylik, dinamizm va obro‘ bilan bog‘lanadi, periferiya tillari esa chekka holatga tushib, assimilyatsiya xavfiga duch keladi. Shu bilan birga, ular aloqaga kirishganda kod almashinuvi, til o‘zgarishi va ikki tillilik kabi jarayonlar yuzaga keladi. Mavzuning

dolzarbligi shundaki, bu jarayonlar til ta'limi, til siyosati va madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantirish bilan bevosita bog‘liq.

Masala til ta'limi uchun ham muhimdir. Chet tillarini o‘rganuvchilar turli kontekstlarda turli til navlaridan foydalanishga tayyorlanar ekan, ular muloqot amaliyotlariga ma'no beruvchi madaniy kontekstlarni ham o‘zlashtirishlari lozim. Masalan, o‘zbek tilida «sen» va «siz» olmoshlari hamda hurmat ma'nosidagi «-lar» qo‘shimchasi (masalan, «dadamlar keldilar») hurmat va rasmiylik darajalarini farqlaydi, ingliz tilidagi yagona «you» olmoshi esa bu farqni grammatik jihatdan ifodalamaydi. Ulardan noto‘g‘ri foydalanish maqom ierarxiyasini bilmaslik yoki beodoblik sifatida qabul qilinadi. Shu bois lingvomadaniy yondashuv til kompetensiyasi bilan bir qatorda madaniy kompetensiyani rivojlantirishning yangi yo‘llarini taklif etadi.

Tadqiqotning maqsadi – markaz–periferiya modelini turli lingvomadaniy hodisalar misolida sinab ko‘rish hamda madaniyatning til idroki va muloqotga ta'sirini aniqlashdan iborat. Shu maqsadda quyidagi vazifalar qo‘yildi: modelning nazariy asoslarini umumlashtirish; uni muloqot, leksika, diskurs va tarjima sohalaridagi materiallarga tatbiq etish; modelning imkoniyatlari va cheklovlarini baholash.

Tadqiqot nazariy-tahliliy xususiyatga ega. Material sifatida o‘zbek va ingliz tillari bo‘yicha quyidagi olti yo‘nalishdagi ilmiy manbalar va til faktlari tanlab olindi: (1) mehmondo‘stlik sharoitidagi mehmon–mezbon muloqoti [4; 5]; (2) oshxona nomlari va taom nomlash amaliyoti [6]; (3) amerikan ingliz tilidagi chidamlilik diskursi [7]; (4) o‘zbek maqollari va milliy-madaniy leksika; (5) bolalarning internet-bloglaridagi yozma diskurs; (6) etnomadaniy belgilangan tushunchalarning badiiy tarjimasi [8]. Qo‘shimcha illyustrativ material sifatida o‘zbek va ingliz tillaridagi murojaat shakllari hamda kod almashinuvi misollari jalb qilindi.

Tahlilda tavsifiy, qiyosiy va lingvomadaniy tahlil metodlari qo‘llanildi. Pragmatik jihatlar P. Grays kooperativ tamoyili [4], kognitiv jihatlar esa lingvistik nisbiylik gipotezasi [2; 3] va kognitiv semantika yondashuvi asosida talqin qilindi. Har bir material to‘rt mezon bo‘yicha baholandi: tillar va madaniyatlarning mavqei (markaz yoki periferiya); muloqot me'yorlarini kim belgilashi; ta'sir yo‘nalishi; periferiya vakillarining moslashuv strategiyalari.

Pragmatik me'yorlar va mehmon–mezbon muloqoti

Xushmuomalalik, rasmiylik va to‘g‘rilik darajasi madaniyatlar bo‘yicha farqlanadi. O‘zbek muloqotida «Mehmon otangdan ulug‘»

maqoli aks ettirgan me'yorga ko‘ra, mezbon mehmonga «Oling, oling», «Olib o‘tiring» kabi takroriy iltifotlar bilan murojaat qiladi, mehmon esa taklifni odatda birinchi martada qabul qilmay, iltifot bilan rad etadi. Ingliz tilida esa mezbon bir marta «Help yourself» deyish bilan cheklanadi, takroriy undash esa bosim sifatida qabul qilinishi mumkin; ingliz tilida qadrlanadigan to‘g‘rilik (taklifni «No, thank you» deb ochiq rad etish) o‘zbek madaniyatida sovuqlik yoki hurmatsizlik sifatida baholanishi mumkin. Kooperativ tamoyilning miqdor, sifat, aloqadorlik va uslub maksimalari [4] universal bo‘lsa-da, ularning talqini madaniyatga bog‘liq. N. Olga ma'lumotlariga ko‘ra, markaziy madaniyat vakili bo‘lgan mezbon sifat maksimalini xushmuomalalik va samaralilik sifatida, periferiya madaniyatidan kelgan mehmon esa mazmundan ko‘ra munosabatni ustun qo‘yuvchi bilvositalik strategiyasi sifatida talqin qiladi [5]. Natijada mezbon qo‘pol, mehmon esa noaniq deb qabul qilinsa, muloqot muvaffaqiyatsizlikka uchraydi. Markaziy madaniyat muloqot parametrlarini belgilaydi, periferiya vakillari esa o‘z identikligini shu parametrlar doirasida muzokara qilishga majbur bo‘ladi.

Taom nomlari

Taom nomlari madaniy identiklikni namoyon etadi va guruhlararo munosabatlarni aks ettiradi [6]. O‘zbek tilida «osh» (palov) so‘zi faqat taom nomi emas: «osh berish», «to‘y oshi», «nahorgi osh» birikmalari marosim, jamoa birligi va mehmondo‘stlik ma'nolarini ifodalaydi; ingliz tiliga «pilaf» yoki «rice dish» deb o‘girilganda bu konnotatsiyalar yo‘qoladi. Aksincha, ingliz tilidan o‘zlashgan «fast-fud», «burger», «kofe-brek» kabi nomlar o‘zbek nutqida zamonaviylik va shahar turmush tarzi belgisi sifatida qabul qilinadi, ya'ni markazning oshxona nomenklaturasi periferiyaga kirib boradi. Shu bilan birga, «plov», «somsa», «non» kabi nomlarning ingliz tilidagi menyularda transliteratsiya holida saqlanishi periferiyaning o‘z identikligini himoya qilishini ko‘rsatadi. Demak, markaz oshxona nomenklaturasini o‘zgartirsa, periferiya uni qayta kontekstlashtirib, o‘z madaniy va ijtimoiy dunyoqarashiga moslashtiradi.

Chidamlilik diskursi

Amerikan ingliz tili korpusi [7] chidamlilik konseptining individualizm, o‘ziga tayanish va «Amerika orzusi» qadriyatlari bilan bog‘liqligini ko‘rsatdi: «bounce back», «grit» kabi metaforalar qiyinchiliklarni shaxsiy faollik orqali yengish haqidagi normativ ramkani mujassamlashtiradi. O‘zbek tilida esa bu konsept «sabr», «bardosh», «toqat» so‘zlari orqali ifodalanadi va oila, mahalla ko‘magi hamda

umumiy tajriba bilan bog‘lanadi: «Sabr tagi – sariq oltin», «Yolg‘iz otning changi chiqmas» maqollari buni tasdiqlaydi. Shu sababli amerikalik so‘zlovchi o‘zbek hamkasbining o‘z yutuqlari haqida gapirishga ikkilanishini qat'iyatsizlik deb, o‘zbek so‘zlovchisi esa buni kamtarlik va jamoaga hurmat deb baholashi mumkin. Modelda individualistik talqin «markaz», munosabatga asoslangan o‘zbekcha talqin esa «periferiya» sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘zbek lingvistik ongi va maqollar

O‘zbek tili 1989-yilda davlat tili maqomini oldi va mustaqillikdan keyin milliy identiklikning asosiy ramziga aylandi. O‘zbek maqollari kundalik muloqotda didaktik vazifani bajaradi va jamiyatning axloqiy me'yorlarini yangi avlodga yetkazadi: «Ota rozi – Xudo rozi», «Birlashgan o‘zar, birlashmagan to‘zar». «Andisha», «mehr-oqibat», «or-nomus» kabi tushunchalarning ingliz tilida to‘g‘ridan-to‘g‘ri muqobili yo‘q: «andisha»ni «modesty» yoki «tact» deb tarjima qilish uning boshqalar his-tuyg‘usini hisobga olib, o‘zini tiyish ma'nosini to‘liq bermaydi, bu esa ko‘p tilli muloqotda noto‘g‘ri talqinga olib keladi. O‘zbek-ingliz ikki tillilari rasmiy va kasbiy mavzularda inglizcha atamalardan («deadline», «feedback»), hissiy va oilaviy mavzularda esa o‘zbekcha ifodalardan foydalanib, muloqotning affektiv komponentini saqlab qoladi. Bu holatda o‘zbek madaniyatining asosiy qadriyatlari (yadro) turli vaziyatlardagi til qo‘llanishi (periferiya) orqali tarqaladi.

Bolalar bloglari

Bolalar bloglarida kollektivistik madaniyatda, jumladan, o‘zbek oilalarida tarbiyalangan bolalar oila va jamoa tajribasi haqida, individualistik ingliz tilli madaniyatdagilar esa shaxsiy tajriba va fikrlari haqida ko‘proq yozishi kuzatiladi. Kichik yoshdagi bolalar aniq va oddiy tasvirlardan foydalansa, kattaroq bolalar mavhumroq ifoda, kinoya va intertekstuallikka murojaat qiladi. Tengdoshlar bloglarini o‘qish natijasida bolalar yozish uslubini guruhdagi madaniy ifodalarga moslashtiradi, ya'ni markaz–periferiya munosabati bolalar diskursida ham takrorlanadi.

Badiiy tarjima

O. Cherxava ta'kidlaganidek, badiiy asarlar o‘z davri va jamiyatining dunyoqarashi va qadriyatlarini aks ettiruvchi madaniy artefaktlardir [8]. Tahlil markaziy madaniyat ifodalari periferiya ifodalariga qaraganda osonroq tarjima qilinishini ko‘rsatdi. O‘zbekcha «mahalla», «to‘y», «dasturxon» kabi etnomadaniy tushunchalar ingliz tilidagi lug‘aviy muqobillardan («neighbourhood», «wedding», «tablecloth») ancha keng

ma'noga ega. Masalan, «dasturxon» faqat «tablecloth» emas, balki mehmondo‘stlik, to‘kinlik va oilaviy birlik ramzidir. Markaziy madaniyatga singib ketgan tarjimon esa manba matnning o‘ziga tanish jihatlarini tanlab, begona jihatlarini bostirishi va shu orqali madaniy bir xillashtirishga hissa qo‘shishi mumkin.

Shunga qaramay, etnomadaniy belgilar nafaqat to‘siq, balki madaniyatlararo hamdardlik va tushunish imkoniyati hamdir. Bunday tushunchalarni tarjimasiz qoldirish yetarli emas, biroq bir martalik tarjima ham ularni mahalliy tushunchaning o‘rinbosariga aylantirib qo‘yishi mumkin. Shu sababli tarjimonning turli madaniy istiqbollardan xabardorligi va etnosentrizmdan qochishi matn yaxlitligini saqlashning asosiy sharti hisoblanadi; mazmunli tarjima esa ko‘p tilli muhitda madaniyatlararo kompetensiyani rivojlantiradi.

Muhokama

Olingan natijalar markaz–periferiya modelining til va madaniyat o‘rtasidagi ierarxik munosabatlarni tushuntirishda samarali ekanligini tasdiqlaydi: barcha olti yo‘nalishda markaziy tillar va madaniyatlar muloqot me'yorlarini belgilaydi, periferiya vakillari esa ularga moslashadi yoki qarshilik ko‘rsatadi. Bu natijalar lingvistik nisbiylik gipotezasiga [2] va ko‘p zamonli tillar so‘zlovchilari o‘tmish va kelajak bilan kognitiv jihatdan faolroq shug‘ullanishi haqidagi ma'lumotlarga [3] mos keladi: tilda mujassamlangan madaniy yo‘nalishlar idrokda ham o‘z aksini topadi.

Shu bilan birga, ta'sir faqat markazdan periferiyaga yo‘nalmaganligi aniqlandi. O‘zbek-ingliz ikki tillilari ingliz tilini ta'lim va kasbiy vaziyatlarda, o‘zbek tilini esa oila davrasida qo‘llab, kod almashinuvi orqali o‘z identikligini ifodalaydi; ingliz tilining lingva franka sifatida tarqalishi uning ona tili bo‘lmagan so‘zlovchilar madaniyati bilan boyishiga olib keladi. «Plov», «mahalla», «chaikhana» kabi o‘zbekcha so‘zlarning ingliz tilidagi matnlarda saqlanishi periferiyaning markazga ta'sirini ko‘rsatadi. Shu sababli modelni statik ierarxiya sifatida emas, dinamik va ikki tomonlama o‘zaro ta'sir sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq. Raqamli muloqot va transmilliy amaliyotlar bu zaruratni yanada kuchaytiradi.

Madaniy farqlar vaqt kabi fundamental kategoriyalarda ham namoyon bo‘ladi. Ingliz tilli madaniyatda hukmron chiziqli vaqt tushunchasi «on time», «meet the deadline» kabi ifodalar orqali muloqotni kelajakdagi maqsadlarga yo‘naltiradi. O‘zbek madaniyatida esa vaqtga nisbatan moslashuvchanroq munosabat kuzatiladi: muloqotda munosabat

va vaziyat qat'iy vaqt jadvalidan ustun qo‘yilishi mumkin, «Shoshgan qiz erga yolchimas» maqoli esa shoshqaloqlikni qoralaydi. Bu farqlar markaziy madaniyat me'yorlari universal emasligini va periferiya madaniyatlari o‘ziga xos kognitiv ramkalarga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotning cheklovlari shundaki, u asosan ikkilamchi manbalar va illyustrativ misollarga tayanadi hamda miqdoriy ma'lumotlarni o‘z ichiga olmaydi. Kelgusi tadqiqotlar uchun quyidagi yo‘nalishlar istiqbolli: etnografik va narrativ metodlar yordamida ko‘p tilli shaxslarning real muloqotini o‘rganish; markaz–periferiya dinamikasining til siyosati, ta'lim va ommaviy axborot vositalari bilan bog‘liqligini tahlil qilish; og‘zaki bo‘lmagan muloqot (tana tili, yuz ifodalari, vaqt va makon idroki) ni semiotika va madaniy antropologiya yutuqlari asosida tadqiq etish.

Xulosa

Markaz–periferiya strukturaviy modeli madaniyatning til idroki va muloqotga ta'sirini tizimli tahlil qilish imkonini beradi. O‘zbek va ingliz tillari misolida – pragmatik me'yorlar, oshxona nomlari, chidamlilik diskursi, o‘zbek maqollari va lingvistik ongi, bolalar yozma diskursi va badiiy tarjima materialida – markaziy til sifatida ingliz tili muloqot parametrlarini belgilashi, o‘zbek tili esa ularni qayta talqin qilib, gibrid shakllarni yaratishi ko‘rsatildi. Madaniy farqlarni anglash madaniyatlararo kompetensiyaning zaruriy sharti hisoblanadi va til ta'limi hamda til siyosatida hisobga olinishi lozim. Globallashuv va raqamli muloqot sharoitida model ta'sirning ikki tomonlama xususiyatini aks ettiruvchi yanada nozik konseptualizatsiyani talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Askerova M.A. Lingvistik markaziy-periferiya munosabatlari va global til tarqalishi // Xalqaro tilshunoslik jurnali. – 2025. – № 3.
2. Giyasova, Dilafruz. "O ‘zbek va ingliz yozuvchilari o ‘tkir hoshimov va jon golsuorsining “gumanizm” konsepti asosidagi adabiy asarlarini lingvosemantik tipologik tahlili." Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. 2024.
3. Sapir E., Whorf B.L. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. – Cambridge: MIT Press, 1956.
4. Vimann M., Agnev D. Temporal cognition and linguistic relativity across cultures // Journal of Cross-Cultural Psychology. – 2014. – Vol. 45. – № 2.

5. Grice H.P. Logic and conversation // Syntax and Semantics. Vol. 3. Speech Acts / eds. P. Cole, J.L. Morgan. – New York: Academic Press, 1975. – P. 41–58.
6. Olga N. Cooperative principle in cross-cultural guest-host interactions: A central-periphery perspective // Intercultural Communication Studies. – 2026.
7. Leonova T., Abdol R. Food naming practices as cultural identity markers in diaspora communities // Journal of Sociolinguistics. – 2020. – Vol. 24. – № 1.
8. Stepakov I. va boshq. Resilience discourse in American English: A corpus-based analysis // Language and Society. – 2023. – Vol. 52. – № 4.
9. Cherxava O. Ethnocultural concepts in literary translation: Challenges of cross-cultural mediation // Translation Studies Quarterly. – 2025. – Vol. 18.

O‘ZBEK TILIDA METAFORIK KONSEPTUALLASHUV VA PRAGMATIK PRESUPPOZITSIYA UYG‘UNLIGI

Guliyeva Elnara Faxretdinovna
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya

Ushbu maqolada zamonaviy tilshunoslikning yetakchi yo‘nalishlari bo‘lmish kognitiv tilshunoslik va pragmalingvistikaning tutash nuqtasi, metaforik konseptuallashuv hamda pragmatik presuppozitsiya munosabatlari yaxlit matn tarzida tahlil qilinadi. Muallif til egalarining ongida voqelikning metaforik modellar vositasida idrok etilishi va uning nutqiy aktda presuppozitsion mazmun sifatida namoyon bo‘lish qonuniyatlarini o‘zbek tili diskursi misolida yoritadi. Tadqiqot jarayonida «Vaqt», «Hayot» va somatik konseptlarga doir birliklar pragmatik maqsad, ijtimoiy kontekst va yashirin ma’no nuqtayi nazaridan umumlashtirilgan.

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, pragmalingvistika, konseptual metafora, pragmatik presuppozitsiya, diskurs, freym, implikatura, antropotsentrizm.*

XX asrning so‘nggi choragidan boshlab jahon tilshunoslik fanida yuz bergan paradigmal almashinuv, ya’ni tizimli-strukturaviy tahlildan antropotsentrik tamoyillarga o‘tilishi til hodisalarini inson omili, tafakkur jarayonlari va muloqot strategiyalari bilan uzviy bog‘liq holda tadqiq etish zaruratini yuzaga keltirdi. Til endilikda faqatgina formal belgilar va qat’iy grammatik qoidalar majmui sifatida emas, balki inson ongida dunyo manzarasini shakllantiruvchi hamda ushbu tasavvurni ijtimoiy muhitda maqsadli ro‘yobga chiqaruvchi asosiy kognitiv-kommunikativ vosita sifatida baholanmoqda. Shu bois bugungi kunda kognitiv tilshunoslik va pragmatikaning integratsiyalashuvi natijasida vujudga kelgan kognitiv pragmatika sohasi tildagi mental tuzilmalarning jonli nutqda qanday faollashuvini o‘rganishda yetakchi o‘rin tutmoqda.

Kognitiv tilshunoslik axborotning tildagi mental reprezentatsiyasi, konseptlar va bilish mexanizmlari bilan shug‘ullansa, pragmatika mazkur axborotning aniq muloqot vaziyatida qanday vazifa bajarishini, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi yashirin ma’no almashinuvini tadqiq etadi. Mazkur ikki yo‘nalishning birlashuvi lisoniy birliklarni bir vaqtning o‘zida ham tafakkur mahsuli, ham muloqot quroli sifatida baholashga yo‘l

ochadi. Ushbu ilmiy maqolaning bosh maqsadi ham o‘zbek tili diskursida konseptual metaforalarning shakllanishi va ularning pragmatik presuppozitsiya bilan o‘zaro aloqadorligini yagona tizimli mexanizm sifatida yoritib berishdan iboratdir.

Nazariy jihatdan yondashilganda, metafora hodisasini shunchaki poetik-stilistik tasvir vositasi doirasidan chiqarib, inson tafakkurining fundamental kognitiv operatsiyasi darajasiga ko‘targan olimlar J. Lakoff va M. Jonson hisoblanadi. Ularning ta’kidlashicha, bizning odatiy konseptual tizimimiz, biz o‘ylaydigan va harakat qiladigan tizim tabiatan tubdan metaforikdir [1, 25]. Mazkur konsepsiyaga ko‘ra, inson mavhum tushunchalarni o‘zlashtirish va ifodalash uchun o‘zining jismoniy hamda tajribaviy bilimlariga tayangan holda manba soha elementlarini nishon sohaga ko‘chiradi. O‘zbek tilshunosligida ham kognitiv tahlil tamoyillari professor Sh. Safarov, N. Mahmudov, D. Ashurova, A. Mamatov kabi olimlarning tadqiqotlarida chuqur asoslab berilgan. Xususan, Sh. Safarov til bilish faoliyatining nafaqat natijasi, balki uning ajralmas vositasi ekanini, lisoniy belgilar ortida turgan konseptual tizim esa muloqotning yo‘nalishini oldindan belgilab berishini qayd etadi [2, 48].

Pragmalingvistika nuqtayi nazaridan esa muloqotning muvaffaqiyatli kechishini ta’minlovchi asosiy omillardan biri presuppozitsiya sanaladi. S. Levinson presuppozitsiyani so‘zlovchi tomonidan ifodalangan jumlaning mazmuniy asosi, ya’ni nutqiy vaziyatda ikkala tomon uchun ham munozarasiz haqiqat deb qabul qilingan pragmatik shart sifatida ta’riflaydi [3, 168]. Mazkur ikki yondashuv tutashgan nuqtada konseptual metafora oddiy ma’no ko‘chishi bo‘lib qolmay, muloqot ishtirokchilari uchun kognitiv-pragmatik presuppozitsiya bazasi vazifasini o‘taydi. Muayyan metafora qo‘llanganda, uning zamiridagi butun bir bilimlar tizimi suhbatdoshlar tomonidan avtomatik ravishda to‘g‘ri va umumiy haqiqat sifatida qabul qilinadi.

O‘zbek tili materiallarida ushbu holat bir qator fundamental konseptlar misolida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Jumladan, milliy ongimizda vaqt kategoriyasi ko‘pincha moddiy boylik yoki cheklangan resurs sifatida konseptuallashadi. Buni *“vaqtingizni behuda sarflamang”, “menga besh daqiqa vaqt ajrata olasizmi?”, “bu ish mening juda ko‘p vaqtimni o‘g‘irladi”* kabi turg‘un birikmalarda ko‘rish mumkin. Mazkur o‘rinlarda moddiy boylik manba sohasi vaqt nishon sohasiga proyeksiyalanmoqda. Bir shaxs ikkinchisiga qarab *“Menga besh daqiqa vaqtingizni bera olasizmi?”* deya murojaat qilganda, tinglovchining ma’lum vaqt zahirasiga

egaligi, bu resurs cheklangan va qimmatli ekani, uni boshqaga berish esa muayyan noqulaylik tug‘dirishi haqidagi bilim pragmatik presuppozitsiya sifatida oldindan mavjud bo‘ladi. Natijada ushbu metaforik model nutqda muloyimlik strategiyasini ta’minlab, murojaatning illokutiv ta’sir kuchini oshiradi.

Shuningdek, o‘zbek badiiy va jonli so‘zlashuv diskursida *“Hayot - yo‘l/sayohat”* metaforasi chuqur ildiz otgan bo‘lib, umr inson qadami yetadigan masofa, dovonlar, chorrahalar va to‘siqlardan iborat jarayon sifatida idrok qilinadi. *“U hayot yo‘lida adashib qoldi”, “oldinda hali katta dovonlar bor”, “taqdir chorrahasida to‘xtab qolmoq”* kabi jumlalar buning yorqin dalilidir. Professor N. Mahmudov ta’kidlaganidek, metafora tilda shunchaki so‘z o‘yini emas, balki xalq tafakkurining asrlar davomida shakllangan ma’naviy-tajribaviy xulosasidir va jamiyat olamni o‘zi uchun yaqin bo‘lgan tushunchalar prizmasi orqali ko‘radi [4, 112]. O‘zbek muloqot etiketida kattalarning *“Yo‘ling bexatar bo‘lsin!”* yoki *“To‘g‘ri yo‘ldan adashma!”* degan duolari zaminida inson hayotining adashish ehtimoli yuqori bo‘lgan murakkab safar ekani haqidagi kognitiv aksioma yotadi. Tinglovchi ushbu tilaklarni eshitganda o‘zining jismoniy harakatlanmayotganiga e’tiroz bildirmaydi, chunki umumiy kognitiv-madaniy fonda hayotning yo‘l ekani barcha uchun umumiy presuppozitsiyadir.

Insonning ichki emotsional kechinmalarini ifodalashda esa ko‘pincha somatik, ya’ni a’zo nomlari bilan bog‘liq metaforalar yetakchilik qiladi. *“Yuragi yorilay dedi”, “boshiga yostiq qo‘ymoq”, “yuragi muzlamoq”* kabi birliklar shular jumlasidandir. Pragmatik jihatdan salbiy yoki noxush hodisalarni ochiq aytish etiketga zid sanalgani bois, kognitiv mexanizm eufemistik metaforalarni yuzaga keltiradi. Masalan, og‘ir yo‘qotish haqida so‘z borganda *“u ko‘z yumdi”* iborasining qo‘llanishi eshituvchining ruhiyatiga ortiqcha zarba bermaslik, ya’ni nutqiy taktni saqlashga xizmat qiladi. Bu yerda kishining ilgari tirik bo‘lgani va endi bu olamni ko‘rmasligi haqidagi presuppozitsiya metaforik qobiq orqali yumshatilgan holda uzatiladi.

Keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, konseptual metafora va pragmatik presuppozitsiya o‘rtasidagi aloqa ikki tomonlama uzluksiz xarakterga ega. Bir tomondan, muayyan konseptual metafora tilda mustahkam o‘rnashib, leksikalizatsiyalashgach, u muloqot ishtirokchilari uchun qo‘shimcha izoh talab etilmaydigan pragmatik presuppozitsiyaga aylanadi. Ikkinchi tomondan, jamiyatdagi ijtimoiy-madaniy qarashlar,

umumiy e’tiqod va qadriyatlar tizimi yangi-yangi metaforik modellarning shakllanishi uchun pragmatik zamin vazifasini o‘taydi. Kognitiv tilshunoslik tahlil obyektini statik ong doirasida o‘rganish cheklovidan faqatgina pragmatika vositasida qutula oladi, o‘z navbatida, pragmatika ham nutqiy harakatlarning nima sababdan aynan shu shaklda ro‘yobga chiqishini kognitiv tuzilmalar orqaligina asosli izohlaydi.

Xulosa qilib aytganda, kognitiv va pragmatik yondashuvlarning uyg‘unligi til birliklarining chuqur semantik-funksional imkoniyatlarini yoritishda muhim metodologik omildir. O‘zbek tili misolida o‘tkazilgan tahlil shuni tasdiqlaydiki, konseptual metafora axborotni siqiq, tejamkor va ta’sirchan yetkazishning kognitiv vositasi bo‘lsa, pragmatik presuppozitsiya uning diskursda to‘g‘ri anglanishini ta’minlovchi mexanizmdir. Milliy dunyo manzarasida *“Vaqt”, “Hayot”* va insoniy munosabatlar bilan bog‘liq konseptlarning metaforik modellashtirilishi xalqning falsafiy, axloqiy va sotsiopragmatik qarashlari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, nutqiy etiketning shakllanishida bevosita ishtirok etadi. Kelgusida ushbu yo‘nalishdagi izlanishlarni media diskursi, siyosiy nutqlar hamda badiiy matnlar materialida chuqurlashtirish zamonaviy o‘zbek tilshunosligini yangi ilmiy-amaliy xulosalar bilan boyitishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. Chicago: The University of Chicago Press, 1980. - 242 p.
2. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. Jizzax: Sangzor nashriyoti, 2006.- 92 b.
3. Levinson S. C. Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.- 420 p.
4. Mahmudov N. Tilning mukammal tadqiqi yo‘lida (kognitiv va madaniyatshunoslik aspektlari) // O‘zbek tili va adabiyoti. Toshkent, 2012. - № 5. - B. 110–116.
5. Ashurova D. U., Galieva M. R. Cognitive Linguistics. — Tashkent: Vneshinvestprom, 2018. - 158 p.
6. Mamatov A. E. Zamonaviy tilshunoslik. — Toshkent: Sano-standart, 2019. - 216 b.
7. Kubryakova E. S. Yazik i znanie: Na puti polucheniya znaniy o yazike. Moskva: Yaziki slavyanskoy kulturi, 2004. - 560 s.
8. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. Cambridge: Cambridge University Press, 1987. - 345 p.

INGLIZ VA O‘ZBEK LINGVOMADANIYATIDA TRANSPORT VOSITALARINING RAMZIY MA’NOLARI

Ergasheva Baxtiniso
Koson tumani 24-maktab
ergashevabaxtiniso726@gmail.com

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek lingvomadaniyatlarida transport vositalari (ot, karvon, kema, poyezd, avtomobil va boshqalar) bilan bevosita bog‘liq ramziy ma'nolar qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi — har ikki xalq tilida transport obrazlarining qanday madaniy hamda tarixiy ma'no kasb etganini aniqlash va ularning o‘xshashligi bilan bir qatorda farqli jihatlarini yoritishdan iboratdir. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, ingliz lingvomadaniyatida dengizchilik an'analari bilan bog‘liq kema obrazi, o‘zbek lingvomadaniyatida esa ko‘chmanchilik va Buyuk Ipak yo‘li merosi bilan bog‘liq ot hamda karvon obrazlari muhim o‘rin tutadi. Maqola tilshunoslik, tarjimashunoslik hamda madaniyatlararo muloqot sohalari uchun amaliy ahamiyatga ega hisoblanadi.*

KIRISH

Har bir xalqning tili nafaqat fikr almashish quroli, balki uning dunyoqarashi, tarixi, turmush tarzi va qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan ko‘zgu hamdir. Lingvomadaniyatshunoslik fani aynan shu masalani — til hamda madaniyat o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni o‘rganadi. Mazkur fan doirasida leksemalar, iboralar va tushunchalarning faqatgina lug‘aviy ma’nosigina emas, balki ramziy-madaniy ma'nolari ham chuqur tahlil qilib o‘rganiladi. Transport vositalari mavzusi bu borada alohida qiziqish uyg‘otadi, chunki inson tarixi davomida harakat hamda ko‘chish vositalari nafaqat amaliy ehtiyojni qondirish vositasi, balki erkinlik, taraqqiyot, kuch, boylik, hatto taqdir va o‘lim kabi keng qamrovli tushunchalarning ramzi sifatida ham aks ettirilgan.

Ushbu ishning maqsadi — ingliz hamda o‘zbek lingvomadaniyatlarida transport vositalari (ot, aravaka, kema, poyezd, avtomobil, samolyot va boshqalar) bilan bog‘liq ramziy ma'nolarni qiyosiy jihatdan tahlil qilish, ularning o‘xshash va farqli tomonlarini aniqlashdan iborat. Mazkur tahlil ikki xalq madaniyati hamda tafakkur tarzini chuqurroq tushunishga, shu bilan birga tarjimashunoslik va xorijiy tillarni

o‘qitish jarayonida madaniy kodlarni to‘g‘ri talqin etilishiga yordam beradi.

Ilmiy ishning dolzarbligi shundaki, globallashuv zamonida madaniyatlararo muloqot tobora rivojlanib bormoqda, bu jarayonda so‘zlarning yashirin, ramziy ma'nolarini bilmaslik tushunmovchiliklarga sabab bo‘lishi mumkin. Shu bois transport leksikasining lingvomadaniy tahlili nazariy hamda amaliy ahamiyatga ega.

1. LINGVOMADANIYATSHUNOSLIKDA RAMZ VA RAMZIYLIK TUSHUNCHASI

Ramz (simvol) — muayyan tushuncha yoki g‘oyani shartli, obrazli holda tasvirlovchi belgi bo‘lib, u ko‘pincha xalq og‘zaki ijodi, adabiyot, din hamda kundalik nutqda shakllanadi hamda avloddan-avlodga o‘tib boradi. Til birligi ramziy ma'noni mujassam etganda, u endi faqat predmet yoki hodisani nomlash vazifasinigina emas, balki muayyan madaniy-tarixiy tajriba, qadriyat yoki his-tuyg‘uni ham ifoda eta oladi.

Transport vositalari — inson tomonidan yaratilgan eng qadimgi va zaruriy vositalardan biri bo‘lgani sababli ular turli xalqlar tilida boy ramziy ma'nolar tizimini shakllantirgan. Jumladan, ot obrazi ko‘p xalqlarda kuch, tezlik, erkinlik hamda mardonavorlikning timsoli sifatida talqin etiladi, kema esa hayot yo‘li, sayohat, taqdirning ramziy ma’nosi sifatida namoyon bo‘ladi. Bugungi kundagi transport vositalari — avtomobil, poyezd, samolyot — esa ijtimoiy maqom, texnik taraqqiyot hamda tezlik davrining ramziy ma’nolariga aylangan.

2. INGLIZ LINGVOMADANIYATIDA TRANSPORT VOSITALARINING RAMZIY MA'NOLARI

2.1. Ship (kema) obrazi

Ingliz tilida "ship" so‘zi orol davlati bo‘lgan Britaniyaning tarixiy taqdiri bilan bevosita bog‘liq holda rivojlanib kelgan. Dengizchilik millati sifatida inglizlar uchun kema faqatgina transport vositasi emas, balki qudrat, mustaqillik hamda sarguzasht ramzi bo‘lgan. "When my ship comes in" ("kemam kelganda") iborasi kelajakdagi baxt-omad, moddiy farovon hayotga umid ma'nosini bildiradi. "Ships that pass in the night" tushunchasi esa tasodifiy, qisqa muddatli uchrashuvlarni, taqdirning o‘tkinchi lahzalarini o‘zida mujassam etadi . Mazkur iboralar kema obrazining ingliz ongida taqdir, imkoniyat hamda o‘tkinchilik bilan chambarchas bog‘liqligini ko‘rsatadi.

2.2. Car (avtomobil) obrazi

XX asrda avtomobil sanoatining tez rivojlanishi ingliz (ayniqsa, amerikacha) lingvomadaniyatida "car" so‘zi erkinlikni, shaxsiy mustaqillikni va ijtimoiy muvaffaqiyatni ifodalovchi ramzga aylantirdi. Amerika madaniyatida avtomobil egaligi "American Dream" tushunchasining muhim qismi sifatida namoyon etiladi — u insonning mehnati evaziga erishgan yutug‘i, o‘z yo‘lini o‘zi tanlash erkinligining yorqin timsoli hisoblanadi. Shu bilan bir qatorda, avtomobil markasi va modeli ijtimoiy maqom belgisi sifatida ham aks ettiriladi.

2.3. Train (poyezd) va yo‘l ramzi

"Train of thought" ("fikr yo‘nalishi") singari iboralar poyezdning izchillik, ketma-ketlik hamda yo‘nalish ramzi sifatida tilga singib ketganini ko‘rsatadi. "Gravy train" iborasi esa oson hamda samarali daromad manbaini ifoda etadi. Shu kabi misollar poyezd obrazining harakat hamda jarayonning izchilligi bilan bog‘liq ramziy ma'no kasb etganini ifodalaydi.

2.4. Wheel (g‘ildirak) obrazi

G‘ildirak — insoniyat tarixidagi eng muhim kashfiyotlardan biri sifatida ingliz tilida taraqqiyot, aylanma harakat jarayonini va taqdirning doimiy o‘zgaruvchanligi ramzi bo‘lib xizmat qiladi. "Wheel of fortune" ("baxt g‘ildiragi") iborasi taqdirning o‘zgaruvchan, aylanma tabiatini, "reinvent the wheel" iborasi esa allaqachon mavjud bo‘lgan narsani qayta yaratishni talab qilmasligini ifodalaydi.

3. O‘ZBEK LINGVOMADANIYATIDA TRANSPORT VOSITALARINING RAMZIY MA'NOLARI

3.1. Ot obrazi

O‘zbek xalqi tarixan ko‘chmanchilik bilan dehqonchilik madaniyati tutashgan hududda yashagani sababli ot obrazi milliy ongda alohida o‘ringa ega hisoblanadi. Ot — jasorat, sadoqat, erkinlik hamda botirlik ramzi sifatida xalq og‘zaki ijodida, dostonlarda (masalan, "Alpomish" dostonidagi Boychibor otining obrazi) aks ettirilgan. "Otning yoli yeldan tez", "Yigitning ko‘rki ot" kabi maqollar otning o‘zbek madaniyatida nafaqat vosita, balki insonning do‘sti, qadr-qimmati bilan bog‘liq mavjudot sifatida namoyon etilishini ko‘rsatadi. "Otdan tushib, eshakka minmoq" iborasi esa martabadan pastlashishni ko‘rsatadi — bu yerda ot yuksak maqom ramzi sifatida aks ettiriladi.

3.2. Karvon va aravaka obrazi

Buyuk Ipak yo‘li tarixiy merosi o‘zbek lingvomadaniyatida karvon obraziga alohida ma'no beradi. Karvon — uzoq safar, sabr va toqat,

mashaqqatli ammo maqsadga intilish ramzi sifatida aks ettiriladi. "It hurar, karvon o‘tar" maqoli hasad-g‘iybatlarga qaramasdan, ko‘zlangan maqsad sari intilishni davom ettirish g‘oyasini ko‘rsatadi. Aravakash esa mehnatkashlik va sabr-toqat bilan bog‘liq ramziy ma'noga ega bo‘lib, "aravani quruq olib qochmoq" leksemasi asossiz va'da yoki gap-so‘z tarqatishni anglatadi.

3.3. Zamonaviy transport vositalari: poyezd va mashina

Sho‘ro davrida temir yo‘l qurilish jarayoni bilan bog‘liq holda o‘zbek tiliga kirib kelgan "poyezd" so‘zi rivojlanish, yangilik va shaharlashish ramzi sifatida idrok etilgan. "Mashina" (avtomobil) so‘zi esa XX asr o‘rtalaridan boshlab ijtimoiy tinchlik hamda zamonaviylik belgisiga aylandi — bugungi kunda ham "mashinasi bor" iborasi ma'lum bir ma’noda moddiy mustahkamlikni ifodalovchi ijtimoiy baho sifatida ishlatiladi. Ammo, ushbu ramz ingliz madaniyatidagi singari shaxsiy erkinlikdan ko‘ra, ko‘proq oilaviy totuvlik hamda ijtimoiy mas'uliyat bilan bog‘liq holda ifoda qilinadi.

4. QIYOSIY TAHLIL

Ikki lingvomadaniyatni qiyoslash shuni ko‘rsatadiki, transport vositalarining ramziy ma'nolari xalqning geografik joylashuvi, tarixiy taqdiri hamda xo‘jalik yuritish hayot tarzi bilan bevosita bog‘liq. Orol davlati bo‘lgan Britaniyada dengiz va kema obrazlari yetakchi o‘rin tutsa, quruqlikda joylashgan va Buyuk Ipak yo‘li chorrahasida bo‘lgan O‘zbekistonda ot va karvon obrazlari markaziy o‘rinda hisoblanadi.

Shu bilan birga, umumbashariy tendensiya sifatida har ikki madaniyatda ham transport vositalari taraqqiyot, faravonlik, erkinlik va ijtimoiy maqom bilan bog‘liq ramziy ma'no kasb etgani kuzatiladi — bu zamonaviy avtomobil hamda mashina obrazlarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Farq shundaki, ingliz (xususan, amerikacha) madaniyatda bu ramz ko‘proq individual erkinlik va shaxsiy yutuqni ifodalasa, o‘zbek madaniyatida u ko‘proq oilaviy farovonlik, jamoaviy qadr va qimmat bilan bog‘lanadi. Mazkur farq ikki xalqning individualistik hamda jamoaviy (kollektivistik) qadriyatlarga asoslangan madaniy tizimlari bilan mujassamlashtiriladi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, transport vositalari nomlari ingliz va o‘zbek tillarida oddiy leksik birliklardan birmuncha ustun turuvchi, chuqur madaniy-tarixiy ma'no qatlamlariga ega bo‘lgan ramziy tushuncha hisoblanadi. Ularning tahlili shuni ko‘rsatadiki, har bir xalq o‘ziga xos

tabiiy va geografik sharoit, tarixiy taraqqiyot yo‘li hamda qadriyatlar tizimi asosida transport obrazlariga o‘ziga xos ma'no yuklaydi.

Ingliz lingvomadaniyatida dengizchilik an'analari bilan bevosita bog‘liq kema obrazi, o‘zbek lingvomadaniyatida esa ko‘chmanchilik hamda Ipak yo‘li merosi bilan bog‘liq ot va karvon obrazlari muhim ahamiyatga ega hisoblanadi. Bugungi kunda, zamonaviylashuv jarayoni ikki madaniyatda ham avtomobil obrazini umumiy taraqqiyot hamda farovonlik ramziga aylantirgan, lekin bu ramzning ichki mazmuni — individualizm yoki jamoaviylik — har bir madaniyatning o‘ziga xos qadriyatlar tizimidan kelib chiqadi.

Mazkur tahlil natijalari tilshunoslik, tarjimashunoslik va madaniyatlararo muloqot sohalarida, xususan, badiiy tarjima jarayonida frazeologik birliklarning to‘g‘ri va madaniy jihatdan adekvat sifatida namoyon etilishida amaliy ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Maslova V.A. Lingvokulturologiya. — Moskva: Akademiya, 2001.
2. Teliya V.N. Russkaya frazeologiya: semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty. — Moskva: Yazyki russkoy kultury, 1996.
3. Safarov Sh. Lingvistik pragmatika. — Toshkent: Nizomiy nomidagi TDPU, 2008.
4. Musayev Q. Tarjima nazariyasi asoslari. — Toshkent: Fan, 2005.
5. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. — Toshkent: O‘qituvchi, 1978.
6. Cambridge Idioms Dictionary. — Cambridge University Press, 2006.

POETIK MATNDA LINGVOTEJAMKORLIKNI TA’MINLOVCHI KOGNITIV MEXANIZMLAR

Archabayeva Nargiza Nasimovna
– O‘zbekiston Milliy universiteti Amaliy ingliz tili va adabiyotshunoslik” kafedrasi o‘qituvchisi

Jahon tilshunosligida olamning milliy, lisoniy va badiiy manzarasi, turli xalqlar madaniyati, urf-odatlari hamda an'analarining til vositalarida qanday ifodalanishini konseptual nuqtai nazardan asoslash masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, badiiy matnning konseptual maydon doirasida o‘rganilishi mazmun va tizimning majmuaviy faollashuvini muallif tafakkurining individual ko‘rinishi sifatida taqdim etish imkonini beradi.

Poetik matn yaratish inson tafakkurining eng murakkab hamda ko‘p qatlamli faoliyat turlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayonda lisoniy vositalar referensial axborot uzatish faoliyatidan tashqari emontsional va assotsiativ ta’sirni shakllantiruvchi asosiy vazifalarni ham amalga oshirish yukini oladi. Shu bois poetik diskursda lisoniy tejamkorlik hodisasi shunchaki formal qisqartmalar sifatidagina emas, balki inson tafakkuri bilan bog‘liq bo‘lgan optimallashtirish strategiyasi sifatida ham talqin qilinadi. Xususan, kognitiv lingvistika doirasida tilning iqtisodiylashuvi insonning tafakkur faoliyati, xotira hajmi hamda ma’lumotlarni qayta ishlash tezligi bilan mushtarak holda izohlanadi va til “ma’no qurish vositasi” sifatida ko‘rsatiladi[48]. Poetik matn doirasida esa mazkur jarayon yanada murakkablashgan holda implisitlik va semantik zichlik orqali amalga oshadi.

Shu o‘rinda, F.Xalimovaning ta’kidlashicha, Poetik diskursdagi semantik ma’lumot modeli quyidagi majburiy komponentlarni o‘z ichiga oladi: 1) konseptual komponent – muallifning olam modeli, uning kognitiv tuzilmalari, konseptual maydoni haqidagi ma’lumot; 2) muallifning estetik ideali nuqtai nazaridan real dunyoni obrazli shaklda aks ettiruvchi badiiy axborotning xususiyatlari haqida estetik ma’lumotlar; 3) shoirning hissiy holati, she’r yaratishda uning his-tuyg‘ulari haqidagi ma’lumotlarni o‘z ichiga olgan hissiy komponent[49].

[48] Langacker R. W. Cognitive Grammar: A Basic Introduction. Oxford University Press, 2008. – P. 50.
[49] Xalimova F.R. Poetik matnning konseptual maydoni va tarjimada qayta yaratilishi (ingliz va o‘zbek tillari misolida). Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtotreferati. - Buxoro – 2024. -B. 14.

Kognitiv nuqtai nazaridan yondashganda, lisoniy tejamkorlik amaliyoti inson ongining iqtisodiy ishlash modeli bilan muayyan mushtarakliklarga egadir. Chunki inson miyasi qabul qilgan ma'lumotlarni qayta ishlash jarayonida ortiqcha va muhim bo'lmagan lisoniy elementlarning miqdorini kamaytirish hamda asosiy semantik yadroni ayro holda ifodalashga harakat qiladi. Ushbu holat psixolingvistik jihatdan ham ahamiyatga ega bo'lib, u inson ongining cheklangan resurslari, chunonchi, ishchi xotira (working memory) hamda diqqat va e'tiborning selektivligi bilan izohlanadi[50]. Shu sababdan til tizimi evolyutsion jihatdan ixcham va yuqori informativ birliklarni ishlab chiqishga moyil bo'ladi. Mazkur jarayon ilmiy manbalarda "cognitive economy" (kognitiv tejmakorli) termini bilan izohlanadi[51].

Kognitiv iqtisodiylik tamoyiliga ko'ra, inson tafakkuri borliq bilan bog'liq bilimlarni maksimal darajada umumlashtirgan va struktur jihatdan soddalashtirilgan shaklda saqlashga intiladi. Tabiiki, ushbu holat lisoniy birliklarning ortiqcha takrorlanishlardan xoli bo'lishi va semantik yuklmani nisbatan zichlashuvini taqozo etadi. Lakoff ta'biri bilan aytganda, inson tafakkuri abstrakt voqelikni anglashda ko'p hollarda konseptual metaforalar vositasida faollashadi va natijada murakkab mazmunning ixcham va sodda ko'rinishda voqelanish imkonini beradi[52].

Darhaqiqat, til birliklari ma'no qurish jarayonining asosiy vositasi sifatida namoyon bo'lib, unda kishi diqqatini markazlashtirish hamda konseptual strukturalarni soddalashtirish asosiy o'rin tutadi. Poetik nutq jarayonida esa ushbu tamoyil yanada faol tarzda ifodalanadi, chunki she'riy diskursda lisonning nafaqat kommunikativ, balki estetik hamda emosional jihatdan amalga oshiradigan vazifalari ham ustuvorlikka ega bo'ladi. Natijada shoir nutqi ixcham va minimal til birliklariga tayangan holda yanada obrazli va hissiy ta'sirchanlik ostida voqelanadi.

Ushbu jarayonni quyidagi asosiy kognitiv mexanizmlar yordamida amalga oshish holatlarini kuzatish mumkin:

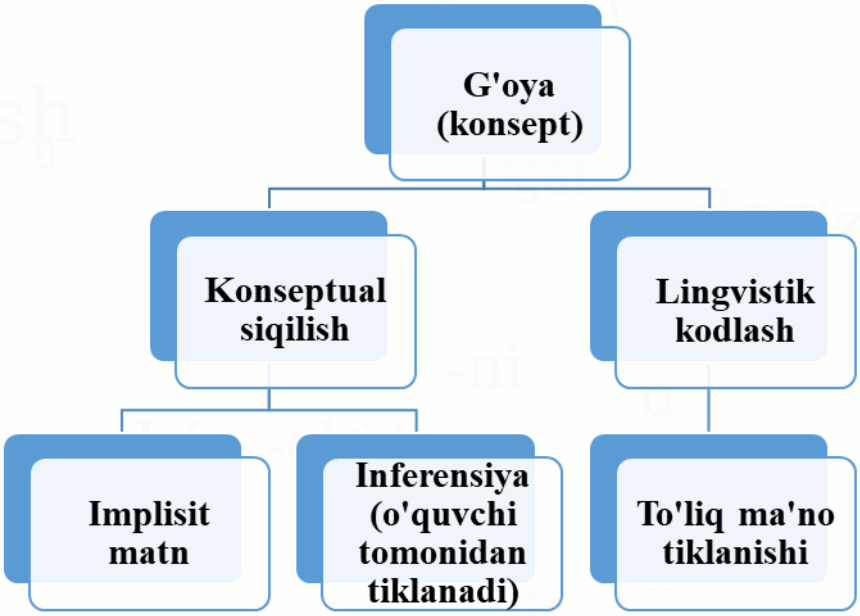
1. Konseptual siqilish (conceptual compression);
2. Implisitlik (implicit meaning);
3. Inferensiya (inferential processing);
4. Fokuslash (attentional focusing).

[50] Baddeley A. Working Memory: Theories, Models and Controversies. – Annual review of psychology, 2012. – Vol. 63. – P. 29.
[51] Lakoff G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
[52] Lakoff G, Johnson M. Metafors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – P. 9.

Matn yaralishi jarayonida mazkur mexanizmlar o‘zaro integrativ tizim sifatida faoliyat yuritadi. Xususan, konseptual siqilish tagma’nolikni yuzaga keltiradi, bu esa bevosita implisitlik bilan bog‘liq holda amalga oshadi. Implisitlik esa, o‘z navbatida, inferensiyani talab etadi. Shuningdek, fokuslash ushbu jarayonlarning barchasini tartiblash yuklamasini oladi va o‘quvchi diqqat-e’tiborini asosiy mazmun markaziga yo‘naltirishga xizmat qiladi. Natijada esa poetik matn o‘zining tashqi jihatdan ixchamligini saqlagan holda, ichki emotsional qatlam sathining nisbatan keng qamrovli ekanligi bilan xususiyatlanadi.

Ularning o‘zro aloqasini quyidagi modeli orqali ifodalashimiz mumkin:

Poetik nutqning kognitiv-kompressiv modeli

Paradoks lingvotejamkorlikning eng samarali mexanizmlaridan biridir. Paradoks tashqi shaklda mantiqiy zidlikni ifodalagan holda, ichki tuzilishida chuqur semantik uyg‘unlikni mujassam etadi. Qarama-qarshi tushunchalarning bir misra doirasida birlashuvi o‘quvchi ongida kognitiv dissonansni yuzaga keltiradi va shu orqali faol tafakkur jarayonini ishga tushiradi.

Qiyoslang:

Ingliz tilida:

To see a World in a Grain of Sand
And a Heaven in a Wild Flower
Qum zarrasida dunyoni ko‘rish
Va yovvoyi gul ichra jannatni ko‘rish.

(W. Blake, “Poetical Works”)

Birinchi misolda butun borliq a Grain of Sand (Qum zarrasi) konsepti orqali cheksiz olam mazmuniga ishora qilingan bo‘lib, shoir bu misralarda kichik narsaning ichida cheksiz ma'no borligini aytmoqchi. Ya'ni dunyoning haqiqiy kattaligi uning hajmida emas, biz unga qanday qarashimizda.

Demak, poetik matnda ko‘pincha fikr batafsil va to‘kis ifodalanmaydi, balki uning eng ahamiyatli qismigina o‘quvchining tafakkuriga yuklanadi. Aynan ushbu jarayon tilshunoslikda implisitlik deb nomlanib, bevosita inferensiya, ya’ni yashirin ma’noni anglash jarayoni orqali amalga oshadi. Ushbu holatni quyidagi misollar yordamida oydinlashtiramiz:

Ingliz tilida:

Tell all the truth but tell it slant
Success in Circuit lies.

Barcha haqiqatni ayt, egiltirib ayt
Muvaffaqiyat aylana yo‘llarda yashar.

(E.Dickinson, “Tell all the truth but tell it slant”)

Bu misralarda ham paradoks orqali til birliklarining minimal miqdori bilan maksimal konseptual yuk uzatiladi. "Slant" va "Circuit" ikkita so‘z bo‘lsa-da, ularning har biri "aylanma yo‘l", "o‘rab gapirish" va "yumshoq yetkazish" kabi bir necha ma'noni siqib olgan, "lies" so‘zi esa "yotadi" va "yolg‘on" ma'nolarini bir leksik birlikda birlashtirgan. Shu tariqa "haqiqatni aytish" va "egri aytish" ya’ni, asta-sekinlik bilan tushuntirish qarama-qarshiligi qisqa ikki misraga jamlangan va uning ma'nosini ochish esa o‘quvchining zimmasida qoladi.

O‘zbek tilida:

Oy fonusin ko‘tardi osmon,
Yulduzchalar bo‘ldi parvona.
Sayr etaylik, kel, birga, jonon,
Ko‘nglim seni istar yagona.

(E. Vohidov, “Dilda ishq daryochadir”)

Mazkur to‘rtlikda lingvotejamkorlik hodisasi kognitiv tamoyil asosida- bir nechta ma’no qatlamining minimal til vositalariga jamlanishi orqali yuzaga keladi. Birinchi misradagi fonus leksemasi vaqt (tun), yorug‘lik va kutib olish semalarini, osmon esa antropomorf semani birlashtirib, "oyli tun" tushunchasini ochiq nomlamasdan ifodalaydi. Parvona leksemasi polisemantik xususiyati tufayli “chiroq atrofida

aylanuvchi hasharot”, “oshiq” va “oy atrofidagi yulduzlar joylashuvi” ma’nolarini bir she’riy nutqda faollashtiradi, kichraytirish qo‘shimchasi (-cha) esa emotsional semani qo‘shadi. Oxirgi misradagi yagona so‘zi sadoqat semasini bildirib, lirik subyektni ham "parvona" obrazi bilan tenglashtiradi. Ko‘rinadiki, mazkur misollarda asosiy poetik mazmun implisitlik orqali ifodalangan bo‘lib, ushbu vaziyatda yashirin ma’no o‘quvchi tomonidan tiklanadi.

Xulosa sifatida lingvotejamkorlikning poetik matn yaratishda kognitiv tamoyillari kognitiv iqtisod tamoyiliga asoslanadi, til tizimining barcha sathlarida namoyon bo‘ladi va estetik hamda ekspressiv effektni maksimal darajaga olib chiqadi, shuningdek, adresatni interpretativ faol subyektga aylantiradi. Shu bois poetik nutqni kognitiv-kompressiv model asosida o‘rganish zamonaviy tilshunoslikda muhim ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida e’tirof etilishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. – Stanford: Stanford University Press, 1987. – P. 67.
2. Baddeley A. Working Memory: Theories, Models and Controversies. – Annual review of psychology, 2012. – Vol. 63. – P. 29.
3. Lakoff G., Johnson, M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980. – 242 p.
4. Xalimova F.R. Poetik matnning konseptual maydoni va tarjimada qayta yaratilishi (ingliz va o‘zbek tillari misolida). Filologiya fanlari doktori (DSc) dissertatsiyasi avtotreferati. - Buxoro – 2024. -B. 14.
5. Blake W. Poetical Works. – London : Ellis and Green, 1863. – 288 p.
6. Vohidov E. Sevgi // Tanlangan asarlar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1986. – 420 b.

NUTQIY MULOQOT NAZARIYASIDA KOMMUNIKATIV “STRATEGIYA” VA “TAKTIKA” TUSHUNCHALARINING NAZARIY ASOSLARI

Nabiyeva Layloxon Valisher qizi
O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti
tayanch doktoranti

ANNOTATSIYA

Ushbu maqola nutqiy muloqot nazariyasida asosiy bo‘lgan “kommunikativ strategiya” hamda “taktika” tushunchalarining asosiy mohiyatini tahlil qiladi. Tadqiqotda mazkur tushunchalarning o‘zaro munosabati, ularning bir biriga bo‘lgan ta’siri jarayonidagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Kommunikativ strategiya va taktika tushunchalari O. S. Issers va M. L. Makarov qarashlari nazariy tahlilga olinib, ularning o‘xshash va farqli jihatlari aniqlanadi. o‘zbek tilshunosligida kommunikativ muloqot va uning pragmatik xususiyatlariga doir qarashlar Sh. Safarov, G. Toirova va S. Mo‘minov tadqiqotlari asosida umumlashtiriladi. Tadqiqotning natijasiga ko‘ra kommunikativ strategiya umumiy kommunikativ maqsadni amalga oshirishga yo‘naltirilgan rejalashtirilgan nutqiy faoliyat, kommunikativ taktika esa mazkur stratgiyani muayyan nutqiy vaziyatda amalga oshiruvchi usul va nutqiy harakatlar majmui sifatida talqin qilinadi.

Kalit so‘zlar: nutqiy muloqot, kommunikatsiya, kommunikativ strategiya, kommunikativ taktika, kommunikativ maqsad, nutqiy vaziyat, nutqiy ta’sir, adresant, adreasat.

Nutqiy muloqotning shakillanishi va rivojlanishi tilning inson tafakkuri, faoliyati va ijtimoiy munosabatlardagi o‘rnini aniqlash bilan bevosita bog‘liqdir. Tilning kommunikativ mohiyatini tushuntirishga qaratilgan dastlabki qarashlar V. Humboldning til va nutq, til va tafakkur munosabatlariga oid nazariyasida ko‘rsatilishi mumkin. Olam tilni nafaqat tayyor belgilar majmui, balki inson faoliyati bilan o‘zviy bog‘liq bo‘lgan hodisa sifatida talqin etadi. Uning qarashlarida til insonning borliqning qanday idrok etish, uning qanday tafsiflash va anglashini belgilovchi omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Inson o‘z tafakkurini nutq orqali tashqi shaklga keltirsa, til muayyan xalqni dunyoqarashi va tafakkuri, tajribasini aks ettiradi. Shu jihatdan tilning inson faoliyatidagi o‘rni uning kommunikativ xususiyati bilangina cheklanmay, tafakkur va ijtimoiy

tajribani shakllantirish, hamda uzatish vazifalarini ham qamrab oladi. Humboldning tilni faoliyat sifatida talqin qilishi keyinchalik nutqiy faoliyat va nutqiy akt bilan bog‘liq bo‘lgan nazariyalarni rivojlanishi uchun muhim nazariy asos yaratgan deb hisoblashimiz mumkin [1,30-b]

Til ijtimoiy va individual xususiyatlari F. Sassyur qarashlarida yana tizimli tahlil qilinadi. Olimning kommunikativ jarayonni tushunish uchun muhim nazariy asoslardan biri bo‘lgan til va nutqni farqlash masalasi hisoblanadi. Sassyur nazariyasigaga ko‘ra “language” kommunikantlar uchun umumiy bo‘lgan ijtimoiy lisoniy tizimni, ya’ni “tilni”, “parole” esa mazkur tizimning individual nutqiy faoliyat, konkret tarzda namoyon bo‘lishi, ya’ni “nutq”ni anglatadi [2, 13-14-15-b.]. Muloqot jarayoni ishtirok etuvchi shaxslar umumiy lisoniy tizimdan foydalanadilar, biroq uning real nutqda qo‘llanilishi har bir kommunikantning maqsadi, tajribasi va kommunikativ vaziyatni idrok eta olishiga ko‘ra turlicha shakllanadi. Nutqiy faoliyatning yuzaga kelishida psixik fiziologik va fizik jarayonlarni izchil, o‘zaro ta’sirini o‘rganish ham muhimdir, chunki inson ongida shakllanuvchi mazmun lisoniy belgilar orqali muxrlanadi, fiziologik mexanizmlar vositasida esa tovush shakliga keladi, kommunikativ kanal orqali tinglovchiga yetib boradi va uning tomonidan qayta tahlil qilinadi. Shu sababli nutqiy muloqot bir tomondan axborot uzatish emas, balki kommunikantlarning faol ishtirokini talab qiluvchi murakkab jarayon sifatida namoyon bo‘ladi. Kommunikatsiya nazariyasining rivojlanishi natijasida kommunikatsiya va muloqot tushunchalarining o‘zaro munosabati masalasi ham alohida ilmiy muammoga aylandi. Mazkur ikki tushuncha ko‘pincha bir-birining ma’nodoshi sifatida qo‘llaniladi, biroq uning ilmiy talqinida muayyan farqlar mavjud. G. Andreeva muloqotni shaxslararo ijtimoiy munosabatlarni amalga oshishi bilan bog‘lab, uni kommunikativ jihati bilan bir qatorda interaktiv va perspektiv tomonlari ham mavjudligini ta’kidlab o‘tadi [3, 53-b.]. Bunda yondashuv bo‘yicha kommunikatsiya asosan axborot almashinuvi bilan bog‘liq bo‘lsa, muloqot kengroq ijtimoiy-psixologik jarayonni ifodalaydi. Shunday ekan, muloqot jarayonida kommunikantlar nafaqat axborot almashadilar, balki bir-birining harakatiga munosabat bildiradilar, o‘zaro ta’sirga kirishadilar va suhbatdoshni o‘rnini idrok etadilar.

I. Susovning qarashlarida ham kommunikatsiya va muloqotning mazmuniy jihatdan farqlanishini kuzatamiz. Kommunikatsiya belgilar jumladan verbal va nonverbal vosita orqali axborot uzatish jarayoni sifatida ta’riflangan bo‘lsa, muloqot ikki oyoqlidan ortiq subyektlarning

o‘zaro ta’siriga asoslangan dialogik va intersubyektiv faoliyatni anglatadi [4, 42-b.].

A. Kolyanov ham kommunikatsiyani individlar yoki guruhlar o‘rtasidagi axborot almashinuvi bilan bog‘laydi, muloqot esa ushbu axborotga nisbatan ijtimoiy-psixologik munosabat va o‘zaro ta’sirga kirishini ta’kidlaydi [5,42-b.]. Shu nuqtai nazardan kommunikatsiyani muloqotni axborot almashinuvi bilan boliq tomoni, muloqotni esa kommunikativ jarayonni ijtimoiy va interaktiv jihatlarini qamrab oluvchi kengroq hodisa sifatida xulosa chiqaradi.

Kommunikativ strategiya tushunchasi aynan shu bosqichda muhim nazariy kategoriya sifatida namoyon bo‘ladi. Kommunikativ strategiya so‘zlovchining muloqot jarayonida ko‘zlagan umumiy maqsadga erishish uchun nutqiy harakatlarni rejalashtirish, tanlash va vaziyatga mos ravishda boshqarishni ifodalaydi. O. Issers kommunikativ strategiyaning nutqiy muloqotningning konkret vaziyat, kommunikativ xususiyatlar, kommunikantlarning xususiyatlari qo‘yilgan maqsaddan kelib chiqib rejalashtirish hamda mazkur rejani amalga oshirish jarayoni sifatida ta’riflaydi [6, 54-b.]. Uning yondashuvida strategiya semantik, pragmatik, dialogik, retorik yo‘nalishda namoyon bo‘lishi mumkin. Demak, strategiya alohida gap yoki lisoniy birlik emas, balki umumiy kommunikativ maqsadga yo‘naltirilgan nutqiy harakatlar tizimidir.

M. Makarovning yondashuviga ko‘ra kommunikativ strategiya ikki o‘zaro bog‘liq jihatdan iborat bo‘ladi: bir tomondan u so‘zlovchining mauyyan nutqiy harakatlarni tanlashiga asoslangan qarorlar zanjiridan iborat bo‘lsa, ikkinchi tomondan komunikativ jarayonda maqsadlar majmuasining amalga oshirilishini bildiradi[7,193-b.]. Muhimi strategiya doimiy va o‘zgarmas reja emas. Muloqot jarayonida suhbatdoshning reaktsiyasi va vaziyatning o‘zgarishi va kontekstining kengayib borishi natijasida so‘zlovchi dastlab kommunikativ rejasini o‘zgartirishi yoki boshqa taktikalaridagi murojaat qilishi mumkin. Shu sababli kommunikativ strategiya dinamik va moslashuvchan holat sifatida baholash maqsadga muvofiq.

O‘zbek tilshunosligida ham nutqiy muloqotning pragmatik va ijtimoiy xususiyatlarini tadqiq etishga alohida e’tibor qaratiladi. Sh. Safarov va G. Toirovaning nazariy qarashlarida muloqot verbal hamda noverbal vositalar orqali amalga oshadigan muayyan maqsadga yo‘naltirilgan va kommunikantlarning o‘zaro ta’sirini ta’minlaydigan jarayon sifatida tahlil qilinadi[8, 28-29-b.]. Ularning yondashuvida samarali muloqotni yuzaga

kelishi uchun umumiy maqsad kommunikantlar tomonidan umumiy til, lisoniy va nolisoniy vositalarni tushunilishi hamda muloqotning ishtirokchilarining faol ishtirokini muhim shartlar sifatida ko‘rsatiladi. Bu qarashlar kommunikativ jarayonning markazida shunchaki xabar emas, balki kommunikativ maqsad o‘zaro ta’sir mavjudligini ko‘rsatadi.

S. Mo‘minovning o‘zbek muloqot xulqiga oid tadqiqotlarida kommunikativ jarayonga ta’sir qiluvchi omillar ijtimoiy lisoniy jihatdan tadqiq qiladi [9,17-b.]. Olim muloqot ishtirokchilarini adresant va adresat sifatida ajralishi bilan birga muloqotning samaradorligiga ta’sir qiluvchi omillarning ichki va tashqi guruhlariga bo‘ladi. Ichki omillar kommunikantlarning yoshi, jinsiy, milliy va ijtimoiy xususiyatlari hamda ular o‘rtasidagi yaqinlik darajasi bilan bog‘liq bo‘lsa, tashqi omillar muloqot vaqti, vaziyati va ijtimoiy muhitni qamrab oladi. Bu tasnif kommunikativ strategiya va taktika tanlovi faqat lisoniy shaklgina emas, balki kommunikantlarning o‘zaro munosabati va muloqot sharoitiga ham bog‘liqligini ko‘rsatadi [9,17-b.].

Xulosa qilib aytganda, nutqiy muloqot axborot almashinuvi bilan bir qatorda kommunikantlarning o‘zaro ta’sir va ma’lum kommunikativ maqsadni amalga oshirish jarayonidir. Tadqiqotda kommunikativ strategiya umumiy kommunikativ maqsadga erishishni yo‘naltirilgan nutqiy yo‘nalish, kommunikativ taktika esa ushbu maqsadni aniq bir vaziyatda amalga oshiruvchi usul va nutqiy harakatlar sifatida taqdim qilinadi. Strategiya va taktikaning o‘zaro munosabati kommunikativ jarayonning dinamik, pragmatik xususiyatlarini ochib beradi, shu jihatdan mazkur tushunchalarni farqlash nutqiy muloqotning kommunikativ maqsadi va nutqiy ta’sir mexanizmlarini pragmalingvistik jihatdan tadqiq etish uchun muhim nazariy ahamiyatga ega hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR
2. Nurmonov A. Til nazariyasi asoslari: 2-jild. – Toshkent: Fan, 2010. – B. 30.
3. Saussure F. de. Course in General Linguistics / Translated by W. Baskin. – New York: Philosophical Library, 1959. – P. 13–14.
4. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для вузов. – М.: Аспект Пресс, 2003. – С. 53.
5. Сусов И. П. Лингвистическая прагматика. – М.: Восток–Запад, 2006. – С. 42.

6. Колянов А. Ю. и др. Основы теории коммуникации: учебное пособие. – СПб.: Изд-во СПбГЭУ, 2014. – С. 42.
7. Иссерс О. С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи. – 5-е изд. – М.: ЛКИ, 2008. – С. 54.
8. Макаров М. Л. Основы теории дискурса. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – С. 193.
9. Сафаров Ш., Тоирова Г. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand: SamDCHTI nashri, 2007. – B. 28–29.
10. Мўминов С. М. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: филол. фан. доктори... дисс. – Toshkent, 2000. – B. 17.

ULUG‘BEK HAMDAMNING “LOLA” HIKOYASIDA MAQSAD KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV IFODALANISHI

Ne’matillo Maxammadjonov
ADU tayanch doktoranti

Annotatsiya. Maqolada Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasidagi maqsad konseptining lingvokognitiv tuzilishi tahlil qilinadi. Konseptning obrazli, tushunchaviy va qadriyat qatlamlari lola, qoya, cho‘qqi, olomon, yo‘l va qulash timsollari asosida ochib beriladi. Maqsadning insonni harakatga keltiruvchi kuchi bilan birga uning mutlaqlashuvi vijdon, mas’uliyat va insoniylik mezonlarini zaiflashtirishi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: konsept, maqsad, lingvokognitiv tahlil, konseptual metafora, ramz, vertikal makon.

Аннотация. В статье анализируется лингвокогнитивная структура концепта цели в рассказе Улугбека Хамдама «Лола». Образный, понятийный и ценностный слои концепта раскрываются на основе образов тюльпана, скалы, вершины, толпы, пути и падения. Показано, что цель обладает силой, побуждающей человека к действию, однако её абсолютизация способна ослабить совесть, ответственность и нравственные ориентиры личности.

Ключевые слова: концепт, цель, лингвокогнитивный анализ, концептуальная метафора, символ, вертикальное пространство.

Abstract. The article analyzes the linguistic and cognitive structure of the concept of purpose in Ulugbek Hamdam’s short story “Lola.” The figurative, conceptual, and axiological layers of the concept are revealed through the images of the tulip, cliff, summit, crowd, journey, and fall. The study demonstrates that purpose has the power to motivate human action; however, its absolutization may weaken conscience, responsibility, and moral principles.

Keywords: concept, purpose, linguistic and cognitive analysis, conceptual metaphor, symbol, vertical space.

Kirish

Kognitiv tilshunoslikda konsept inson ongida shakllangan bilim, hissiy tajriba, baholash va madaniy tasavvurlarni birlashtiruvchi mental tuzilma sifatida qaraladi. Konsept badiiy matnda faqat muayyan leksemaning lug‘aviy ma’nosi bilan chegaralanmaydi. U syujet, obraz,

ramz, metafora, personifikatsiya, makoniy qarama-qarshilik va qahramonning ichki nutqi orqali ham voqelanadi. Badiiy konseptning o‘ziga xosligi shundaki, u tushunchaviy mazmun bilan birga muallifning individual dunyoqarashi va emotsional bahosini ham ifodalaydi. Shu sabab biror asardagi konseptni o‘rganish nominativ birliklarni sanashdan emas, mazmunni tashkil etuvchi barcha verbal hamda obrazli vositalar o‘rtasidagi aloqani aniqlashdan iborat.

Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasi insonning yuksak maqsadga intilishi, bu yo‘lda boshdan kechirgan mashaqqatlari va maqsadning mutlaqlashuvi oqibatlarini ramziy-falsafiy shaklda tasvirlaydi. Hikoyaning voqea maydoni bir qarashda sodda: odamlar tik qoya tepasidagi afsonaviy lolaga yetishga urinadi. Biroq lola oddiy gul, qoya esa oddiy tabiiy to‘siq bo‘lib qolmaydi. Ular inson istagi, muvaffaqiyat, raqobat, qurbonlik, gunoh va vijdon bilan bog‘langan ko‘p qatlamli kognitiv belgilar tizimini hosil qiladi.

Maqsad konseptining tushunchaviy va obrazli tuzilishi

Hikoyada “maqsad” leksemasi ayrim o‘rinlarda bevosita qo‘llansa-da, konseptning asosiy mazmuni lola obrazi orqali ifodalanadi. Lola qoya tepasida joylashgan, uzoqdan ko‘rinadigan, barchani o‘ziga tortadigan va unga erishgan kishiga favqulodda baxt va’da qilgandek tasavvur etiladigan obyekt sifatida beriladi. Uning “alvonrang”, “afsonaviy”, “go‘zal”, “sehrli” va “jozibali” sifatlari maqsadning hissiy jozibasini kuchaytiradi. Rang, go‘zallik va yuksak makon birlashib, maqsadning ideal obrazini yaratadi.

“Lola misli quyosh ediyu qolganlar yo‘ldosh - uning atrofida parvona...”

Ushbu o‘xshatishda lola markaz, odamlar esa unga bog‘liq periferik jismlar tarzida konseptuallashtiriladi. Quyoshning yorug‘lik va hayot manbai haqidagi kollektiv tasavvuri maqsadga ko‘chirilgan. “Yo‘ldosh” va “parvona” birliklari esa insonning maqsad atrofida aylanishi, undan uzila olmasligi va hatto shu joziba yo‘lida kuyishga tayyorligini ifodalaydi. Natijada MAQSAD - MARKAZ HAMDA NUR MANBAI modeli yuzaga keladi. Mazkur model maqsadning shaxs hayotidagi tashkiliy vazifasini ko‘rsatadi: u fikr, hissiyot va harakatni bir nuqtaga jamlaydi.

Konseptning yadro qatlamini istalgan natijaga yetish, yuqorilash va baxtga erishish semalari tashkil etadi. Yadrooldi qatlamiga joziba, tanlanganlik, va’da, umid, kurash, mashaqqat va g‘alaba kiradi. Periferik qatlam esa raqobat, qurbonlik, ayb, o‘zini oqlash, qo‘rquv, o‘lim va ma’naviy

yolg‘izlik kabi salbiy belgilarni qamrab oladi. Shu jihatdan maqsad konsepti hikoyada faqat ijobiy emas, ambivalent qiymatga ega: u insonni yuksaltiradi, ayni paytda boshqalarni vosita yoki to‘siq sifatida ko‘rishga majbur qilishi mumkin.

Lola obrazi va maqsadning personifikatsiyasi

Qahramon lolani faol iroda egasi sifatida tasavvur qiladi. Unga “imlamoq”, “chorlamoq”, “e’tibor bermoq”, “saylab olmoq”, “iltifot ko‘rsatmoq” va “va’da bermoq” kabi insonga xos harakatlar yuklanadi. Personifikatsiya natijasida maqsad oddiy istak obyekti emas, qahramonni o‘z hukmiga bo‘ysundiradigan subyektga aylanadi. Bu holat grammatik darajada ham seziladi: qahramon o‘z harakatining tashabbuskori sifatida emas, lolaning da’vatiga javob beruvchi shaxs sifatida gapiradi.

> *“Axir lola meni... faqat meni imlayotir! Qolganlardan yuz o‘girgan o‘xshaydi, axir mengagina e’tibor berayotir, menigina huzuriga chorlayotir!”*

“Meni”, “faqat meni”, “mengagina”, “menigina” shakllarining takrori maqsad bilan munosabatning individuallashuvini ifodalaydi. Qahramon umumiy obyektni shaxsiy taqdir belgisi sifatida qabul qiladi. Uning ongida “lola barchani chorlaydi” degan obyektiv manzara “lola aynan meni tanladi” degan subyektiv ishonch bilan almashadi. Bunda TANLANGANLIK - MUVAFFAQIYAT KAFOLATI modeli shakllanadi. Qahramon o‘zining alohida ekaniga ishongani sababli boshqalarning halokati unga ogohlantirish emas, ularning tanlanmaganligining dalilidek ko‘rinadi.

“Va’da”, “iltifot”, “huzur” birliklari lolaga sakral tus beradi. Ka’ba bilan bog‘liq assotsiatsiya ham maqsadning muqaddaslashtirilganini ko‘rsatadi. Qahramon lolaga intilayotgan olomonni Ka’baga chor tomondan oshiqayotgan odamlar manzarasiga qiyoslaydi. Biroq keyingi ichki nutqda umumiy ziyorat mazmuni yo‘qolib, shaxsiy tanlanganlik tuyg‘usi ustun keladi. Demak, diniy obraz insonning dunyoviy istakni mutlaq qadriyat darajasiga ko‘tarish holatini ko‘rsatishga xizmat qiladi. Bu yerda gap e’tiqodning o‘zi haqida emas, maqsadni sig‘inish obyektiga aylantiruvchi psixologik mexanizm haqida ketadi.

Vertikal makon va konseptual metaforalar

Hikoyaning konseptual qurilishida vertikal makon hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lola yuqorida, odamlar pastda; yuqoriga ko‘tarilish maqsadga yaqinlashish, pastga qulash esa mag‘lubiyat va o‘limni anglatadi. Bu tasvir inson tajribasiga xos orientatsion metaforalarga tayanadi: yaxshi holat,

yutuq va qudrat yuqori bilan; tanazzul, ojizlik va halokat past bilan bog‘lanadi. Shunga ko‘ra matnda MUVAFFAQIYAT - YUQORI, MAG‘LUBIYAT - PAST modellari faol ishlaydi.

Qoya maqsad bilan subyekt o‘rtasidagi masofani moddiylashtiradi. Uning “qirrador toshli”, “tik”, “bahaybat”, “yaltiroq”, “sirpanchiq” kabi belgilari sinovning murakkabligi va inson imkoniyatining chegaralarini anglatadi. Qahramonning “tirmashmoq”, “sirpanmoq”, “o‘rmalamoq”, “oshmoq”, “zabt etmoq” harakat fe’llari bilan tasvirlanishi maqsadga yetishni jismoniy kurash shakliga keltiradi. Natijada maqsadga erishish - qoyani zabt etish va hayot - yuqoriga yo‘l strukturaviy modellari hosil bo‘ladi.

“Demak, olg‘a va yana olg‘a!..”

“Olg‘a” ravishining takrori harakatning uzluksizligini va ortga qaytish imkonining yo‘qligini ifodalaydi. Ammo qahramonning yuqorilashi faqat jismoniy emas: har bir bosqich uning ichki dunyosidagi yangi holatni ochadi. Dastlab qiziqish va ishonch, keyin qo‘rquv, ayb, o‘zini oqlash, nafrat, unutish va yana ehtiros paydo bo‘ladi. Demak, makoniy yo‘l qahramon ruhiyatidagi o‘zgarishlarning kognitiv xaritasi vazifasini bajaradi.

Qahramon o‘zini turli jonivorlarga qiyoslaydi: odamlar “chumolidek g‘imirlaydi”, uning o‘zi “chumoliga aylanadi”, “o‘rgimchak bo‘lib o‘rmalaydi”, hayotga intiluvchi kuchga esa “egasining ketidan ketgan itdek” ergashadi. Ushbu zoonimik o‘xshatishlar maqsad ta’sirida insonning erkin va axloqiy subyektdan instinktga bo‘ysunuvchi mavjudotga aylanishini anglatadi. Tana tobora kuchayib, maqsad tomon harakat qilgani sari ongning tanqidiy nazorati zaiflashadi. Shu tariqa maqsad - hukmron kuch, inson - ergashuvchi modeliga asos yaratiladi.

Maqsad konseptini ifodalovchi lingvistik vositalar

Hikoyada maqsad konsepti bir necha til sathida shakllantirilgan. Leksik sathda lola, cho‘qqi, marra, yuksaklik, yo‘l, dovon, g‘alaba, baxt va saodat birliklari ijobiy semantik maydonni; qoya, uchma, tubanlik, tuman, qulash, halokat, o‘lim, gunoh va iztirob birliklari esa xavf hamda axloqiy badal maydonini hosil qiladi. Ushbu ikki maydonning qarama-qarshiligi maqsadning ambivalent tabiatini ochadi.

Morfologik va sintaktik vositalar orasida birinchi shaxs olmoshlarining takrori, ritorik so‘roqlar, undov gaplar, parsellyatsiya va takrorlar faol. “Meni... faqat meni”, “menigina”, “mengagina” shakllari egosentrik idrokni; “nechun”, “nahotki”, “nega” bilan boshlangan savollar ichki bahsni; “LOLA!”, “ALVIDO!”, “Hayhot, g‘olibman!” birliklari esa hissiy

keskinlikni ifodalaydi. “Olg‘a va yana olg‘a” takrori maqsadga bir yo‘nalishli harakatni, “yo hayot, yo mamot” alternativ qurilmasi esa tanlovning keskin chegarasini bildiradi.

Fe’llar tizimi ham konseptning dinamikasini belgilaydi. “Tirmashmoq”, “ko‘tarilmoq”, “yuksalmoq”, “oshmoq”, “zabt etmoq” fe’llari maqsadga yaqinlashishni; “sirpanmoq”, “qulamoq”, “tushmoq”, “g‘arq bo‘lmoq” fe’llari undan uzoqlashish va halokatni ifodalaydi. Qarama-qarshi yo‘nalishdagi fe’llar vertikal konseptual o‘qni barpo etadi. Personifikatsiya, o‘xshatish va metafora esa mavhum maqsadni ko‘rish, his etish va jismoniy boshdan kechirish mumkin bo‘lgan obrazga aylantiradi.

Xulosa

Ulug‘bek Hamdamning “Lola” hikoyasida maqsad konsepti matnni tashkil etuvchi markaziy mental tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. Uning yadro mazmuni istalgan natijaga erishish, yuqorilash va baxtga yetish semalaridan iborat. Joziba, tanlanganlik, umid, kurash va g‘alaba yadrooldi qatlamni; raqobat, qurbonlik, gunoh, vijdon, o‘lim va yolg‘izlik esa konseptning periferik hamda baholovchi qatlamini shakllantiradi.

Hikoyaning asosiy lingvokognitiv xulosasi shundan iboratki, maqsad inson hayotini tartibga soluvchi va uni mashaqqatni yengishga undovchi kuchdir, ammo u mutlaq qadriyatga aylantirilganda vijdon va mas’uliyatni siqib chiqarishi mumkin. Cho‘qqidan keyingi son-sanoqsiz qoyalar tashqi muvaffaqiyatning nihoyasizligini, haqiqiy ruhiy yuksalish esa natijadan ko‘ra yo‘lning axloqiy mazmuniga bog‘liqligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳамдам У. Лола. Ҳикоя.
2. Аскольдов С. А. Концепт и слово // Русская словесность: От теории словесности к структуре текста. – Москва: Academia, 1997. – С. 267–279.
3. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. – Волгоград: Перемена, 2002.
4. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика. – Минск: ТетраСистемс, 2004.
5. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. – Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007.
6. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of Chicago Press, 1980.

THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF HUMAN–ARTIFICIAL INTELLIGENCE COMMUNICATION FROM PRAGMALINGUISTIC AND DISCOURSE-ANALYTICAL PERSPECTIVES.

Ergasheva Ziyoda
Associate professor at SamSIFl

Abstract: The rapid development of generative artificial intelligence has transformed human–computer interaction into a complex communicative phenomenon that extends beyond the traditional boundaries of human–machine communication. Large language models such as ChatGPT, Gemini, Claude, and Copilot have become conversational agents capable of producing context-sensitive, coherent, and pragmatically appropriate responses, thereby creating new forms of discourse that require systematic linguistic investigation. This article aims to establish the theoretical and conceptual foundations for studying human–AI communication by synthesizing major theories in pragmatics, discourse studies, conversation analysis, speech act theory, politeness theory, relevance theory, and cognitive linguistics. It proposes an integrated analytical framework that combines pragmalinguistic and discourse-analytical approaches to investigate prompt formulation, conversational organization, meaning negotiation, politeness strategies, coherence, discourse markers, and contextual interpretation in human–AI interactions.

Keywords: human–AI communication, pragmalinguistics, discourse analysis, artificial intelligence, speech acts, politeness, conversational interaction, pragmatics

1. Introduction

The emergence of artificial intelligence capable of natural language interaction represents one of the most significant developments in contemporary communication studies. Unlike earlier dialogue systems that relied primarily on rule-based responses and predefined scripts, modern generative AI systems employ transformer-based neural architectures capable of generating contextually appropriate language across diverse communicative situations. Consequently, communication with artificial intelligence increasingly resembles interpersonal interaction, despite the absence of consciousness, intentionality, or genuine social agency. This

transformation has generated considerable interest across linguistics, communication studies, computational linguistics, psychology, cognitive science, and human–computer interaction. Nevertheless, linguistic research remains fragmented, with many studies emphasizing technological performance rather than communicative processes. Human–AI communication cannot be adequately explained through computational models alone because interaction involves pragmatic inference, contextual interpretation, discourse organization, politeness strategies, and cooperative meaning construction.

Pragmalinguistics investigates how language users perform communicative actions in context, whereas discourse analysis examines language beyond the sentence level, focusing on coherence, interactional organization, and social meaning. Together, these approaches offer powerful theoretical tools for explaining how humans formulate prompts, interpret AI-generated responses, negotiate meaning, establish conversational coherence, and adapt communicative behavior during interaction with artificial intelligence. The purpose of this article is to develop an integrated theoretical framework that explains human–AI communication from pragmalinguistic and discourse-analytical perspectives.

2. Literature Review

The concept of communication between humans and intelligent machines has evolved significantly during the last decades. Early research in human–computer interaction viewed computers primarily as tools for executing commands. However, advances in natural language processing have transformed AI into conversational partners capable of participating in extended dialogue. Recent studies demonstrate that users increasingly attribute human-like conversational characteristics to AI systems. Such anthropomorphic perceptions influence trust, politeness, cooperation, and expectations during interaction. Although AI lacks genuine communicative intention, users frequently interpret AI responses as socially meaningful discourse.

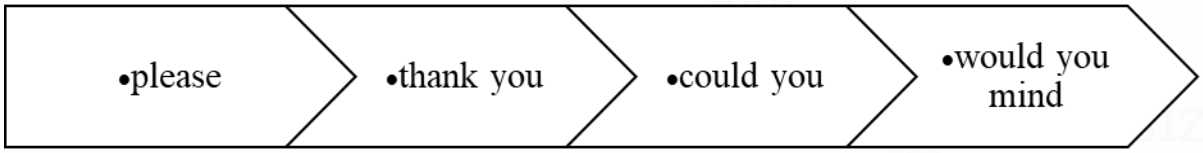
Consequently, human–AI communication represents a hybrid communicative system in which one participant possesses biological cognition while the other generates statistically predicted linguistic sequences based on large-scale language modeling.

Pragmalinguistics studies language use within communicative contexts and explains how speakers accomplish communicative goals

through linguistic choices. Several theoretical traditions provide important foundations for analysing human–AI interaction. Speech Act Theory proposed by Austin (1962) and further developed by Searle (1969) argues that utterances perform actions rather than merely conveying information. Every communicative act includes locutionary, illocutionary, and perlocutionary dimensions. Within human–AI communication, prompts function as illocutionary acts that request information, instruct the system, seek clarification, evaluate responses, or initiate collaborative problem-solving. AI responses similarly perform representative, directive, commissive, and expressive functions despite lacking genuine intentionality.

Brown and Levinson (1987) propose that communication involves protecting positive and negative face.

Human users frequently employ politeness markers such as

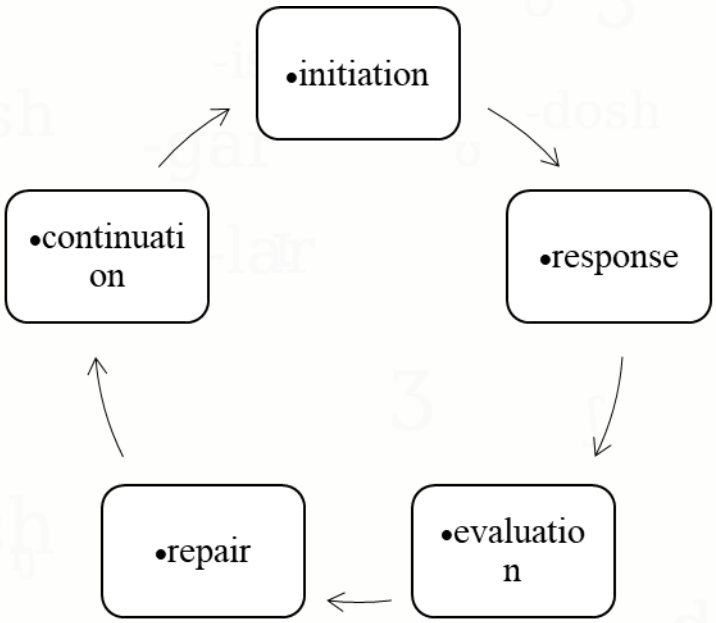

Recent empirical studies demonstrate that polite prompts often produce longer, more elaborated responses because they provide richer pragmatic context rather than because AI "appreciates" politeness.

According to Sperber and Wilson (1995), communication depends upon optimal relevance between cognitive effort and contextual effects. Human–AI communication illustrates relevance optimization because users continuously refine prompts after evaluating previous responses. Prompt refinement therefore constitutes iterative pragmatic adaptation. Discourse analysis investigates language beyond isolated sentences by examining coherence, cohesion, interactional sequencing, turn-taking, thematic progression, and contextual interpretation. Human–AI dialogue displays many characteristics traditionally associated with interpersonal conversation, including adjacency pairs, repair sequences, topic shifts, elaboration requests, and clarification strategies. AI discourse differs because conversational memory depends upon computational context windows rather than human episodic memory. Discourse coherence is algorithmically maintained rather than cognitively experienced.

Conversation Analysis provides another important theoretical perspective.

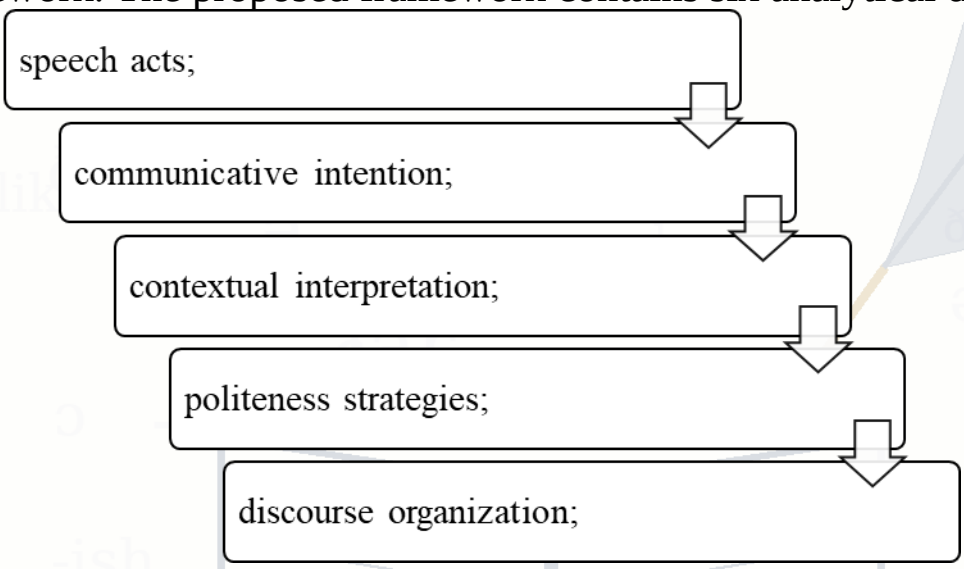
Human–AI interaction includes

Although AI cannot genuinely negotiate conversational rights, dialogue nevertheless exhibits recognizable organizational patterns comparable to institutional interaction.

3. Methodology

This article adopts a qualitative conceptual research design. Rather than collecting empirical data, the study synthesizes theories from pragmatics, discourse analysis, sociolinguistics, cognitive linguistics, and human–computer interaction to construct an integrated analytical framework. The proposed framework contains six analytical dimensions:

These dimensions provide a comprehensive model for future empirical investigation of human–AI communication.

4. Results and Discussion

The synthesis of theoretical perspectives indicates that human–AI communication differs fundamentally from both interpersonal communication and traditional human–computer interaction. Four conceptual characteristics emerge. Although only humans possess communicative intentions, both participants contribute linguistically to discourse construction. Interaction therefore involves asymmetric but collaborative agency. Meaning emerges through continuous interaction rather than isolated prompts. Each prompt modifies contextual assumptions that influence subsequent responses. Dynamic pragmatic adaptation: Users continually reformulate prompts according to AI performance. Communication becomes an adaptive feedback loop characterized by iterative refinement. Unlike human discourse, AI discourse results from probabilistic language prediction constrained by contextual embeddings rather than lived experience. Nevertheless, generated discourse frequently satisfies human expectations regarding coherence and communicative appropriateness. The proposed framework combines pragmalinguistic and discourse-analytical perspectives.

Analytical dimension	**Pragmalinguistic focus**	**Discourse focus**
Context	Interpretation	Situation
Speech acts	Communicative intention	Sequential organization
Politeness	Face management	Interactional alignment
Coherence	Relevance	Text organization
Repair	Clarification	Conversation management
Adaptation	Prompt reformulation	Discourse evolution

The integration of these dimensions enables comprehensive analysis of AI-mediated discourse.

5. Conclusion

Human–Artificial Intelligence communication represents a fundamentally new communicative phenomenon that requires interdisciplinary linguistic investigation. Neither pragmalinguistics nor discourse analysis alone sufficiently explains the complexity of AI-mediated interaction. Instead, integrating these perspectives provides a comprehensive theoretical foundation for understanding prompt formulation, contextual interpretation, conversational organization, politeness strategies, discourse coherence, and meaning negotiation. The conceptual framework proposed in this article contributes to the emerging discipline of AI pragmatics by identifying six complementary analytical dimensions that explain human–AI communication as a hybrid, adaptive, and algorithmically mediated discourse process. Future empirical research may apply this framework to authentic conversational corpora generated through interactions with large language models across educational, professional, healthcare, and public communication contexts.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Umida Qosimova, Ziyoda Ergasheva INKLYUZIV TA'LIM // Инновационные методики в обучении иностранным языкам: глобальные тенденции и опыт университетов шёлкового пути. 2026. №. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/inklyuziv-ta-lim (дата обращения: 04.10.2026).
2. Brown P., Levinson S. C. Politeness: Some Universals in Language Usage. — Cambridge : Cambridge University Press, 1987. — 345 p.
3. Clark H. H. Using Language. — Cambridge : Cambridge University Press, 1996. — 432 p.
4. Fairclough N. Critical Discourse Analysis: The Critical Study of Language. — London : Longman, 1995. — 265 p.
5. Leech G. The Pragmatics of Politeness. — Oxford : Oxford University Press, 2014. — 368 p.
6. van Dijk T. A. Discourse and Context: A Sociocognitive Approach. — Cambridge : Cambridge University Press, 2008. — 267 p.

NORMANDIYADAGI XRONOTOPONIMIK TURIZM OBYEKTI NOMLARINING MADANIY KOD SIFATIDAGI ROLI.

Mustofoqulov Farhod Xolmurod o‘g‘li
SamDChTI Fransuz filologiyasi kafedrasi katta o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada Fransiyaning Normandiya regioni hududida joylashgan xronotoponimik xarakterdagi turizm obyektlari, ularning etimologiyasi, lingvomadaniy xususiyatlari hamda jamiyat hayotida tutgan o‘rni singari masalalar atroflicha muhokamaga tortiladi. Xronotoponimik odonimlarning o‘ziga xos lingvokulturologik xususiyatlari hamda ularning jamiyat kollektiv xotirasida tutgan o‘rni singari masalalar atroflicha tahlil qilingan.

Kalit so‘zlar: xronotoponim, odonim, turizm obyekti, etimologiya, madaniy kod, D-Day, kollektiv xotira.

Normandiya regioni hududidagi turizm obyektlari nomlarining shakllanish dinamikasi ikki ming yillik davrni qamrab oluvchi boy tarixiy taraqqiyot bosqichlariga ega. Shu bois, mazkur lingvistik makonda muayyan tarixiy sanalar va muhim voqealar bilan uzviy bog‘liq bo‘lgan onomastik birliklarning salmoqli o‘rin egallashi qonuniyat hisoblanadi. Zamonaviy Normandiyaning turizm obyektlari nominatsiyasini lisoniy va lingvokulturologik jihatdan tadqiq etishda xronotoponimlar alohida ilmiy qimmat kasb etadi.

Xronotoponimlar — bu tarixiy vaqt, aniq sana yoki muayyan ijtimoiy-siyosiy hodisani ifodalovchi lisoniy komponentlar asosida shakllangan oykonim va odonimlardir. Mazkur turizm obyektlari nomlarining spetsifik xususiyati shundaki, ular kollektiv xotirani saqlash, tarixiy voqelikni barhayot etish hamda jamiyatning milliy va madaniy identikligini mustahkamlashda muhim lisoniy-faktologik vosita bo‘lib xizmat qiladi[53]. Normandiya toponimik tizimida, xususan, Ikkinchi jahon urushi davriga oid muhim voqealarni muhrlagan *Quai de Juillet*, *Place du 6 Juin* kabi xronotoponimik turizm obyektlari strategik ahamiyatga ega. Negaki, shahar va qishloqlarni ozod qilish jarayonida kechgan harbiy-tarixiy hodisalar nafaqat fransuz xalqining, balki umuminsoniy kollektiv

[53] Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв. ред. А. В. Суперанская; ИЯ АН СССР. — М. : Наука, 1978. — С. 162.

xotiraning ajralmas qismiga aylangan. Normandiya regionida xronotoponimlar, asosan, odonimik til birliklari — ko‘cha, maydon, xiyobon, bulvar hamda sohilbo‘yi (qirg‘oq) nomlarini nominatsiya qilishda faol qo‘llaniladi. Bu kabi lisoniy birliklar aniq bir tarixiy sanani yagona nom doirasida qamrab olishi hamda jamiyatning kollektiv ongida namoyon bo‘lishi bilan ajralib turadi. Mazkur sanalar muayyan tarixiy burilish sodir bo‘lgan kunni ifodalab, hududning tarixiy-madaniy xotirasini bo‘lajak avlodlarga uzatish semantik vazifasini bajaradi[54].

Normandiya onomastik tizimida 1944-yil 6-iyun sanasi bilan bog‘liq toponimik birliklar alohida qatlamni tashkil etadi. Mazkur sana Ikkinchi jahon urushi davridagi Ittifoqchi qo‘shinlarning Yevropani fashizmdan ozod qilishga qaratilgan “Normandiyaga desant tushirish operatsiyasi” (D-Day) boshlangan kun sifatida region tarixida va tilda chuqur iz qoldirgan.

Jumladan, Kalvados (Calvados) departamentining ma‘muriy markazi bo‘lmish Kan (Caen) shahri odonimiyasida *Avenue du 6 Juin* (“6-iyun shohko‘chasi”) markaziy o‘rin tutadi. Ushbu nom 1944-yil 6-iyun kuni sohilbo‘yi hududlarida yuz bergan harbiy-strategik voqealarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri lisoniy ifodalaydi[55]. Kan shahri mazkur operatsiya davrida eng ko‘p talafot ko‘rgan va keyinchalik qayta tiklangan markazlardan biri bo‘lib, uning shahar mikrotipologiyasida aynan shu xotiraga bag‘ishlangan odonimlar ustuvorlik qiladi.

Shuningdek, Kalvados departamentidagi tarixiy Bayyo (Bayeux) shahrida ham Avenue du 6 Juin odonimi mavjud. Bayyo shahri Ittifoqchi qo‘shinlar tomonidan ozod qilingan dastlabki aholi punkty bo‘lganligi sababli, bu yerdagi turizm obyektlari nomlanishida ushbu sanaga oid xronotoponimlar yuqori chastotaga ega. Fransuz lisoniy madaniyatida keng tarqalgan va lingvistik jihatdan unifikatsiyalashgan xronotoponimlardan biri bu Avenue du 14 Juillet (“14-iyul shohko‘chasi”) hisoblanadi. Bu nom Normandiyaning barcha yirik shaharlarida, xususan, regionning ma’muriy markazi Ruanda (Rouen) ham uchraydi. 1789-yil 14-iyulda Bastiliya qal’asining ishg‘ol qilinishi bilan Buyuk Fransuz inqilobi boshlangan bo‘lib, mazkur sana fransuz davlatchiligi va milliy identikligining ramziga aylangan.

Odonimika sohasining tadqiqot obyekti sifatidagi o‘rniga to‘xtaladigan bo‘lsak, XX asrning 80-yillari oxiriga qadar ushbu tarmoq

[54] Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2005. – B. 15.
[55] Bouvier J. C. Le langage de la toponymie urbaine: Approche méthodologique //Onoma. – 2007. – T. 42. – C. 23-38.

onomastikaning nisbatan kam o‘rganilgan yo‘nalishlaridan biri bo‘lib kelgan. Normandiya shaharlaridagi bu turdagi odonimlar milliy g‘urur va tarixiy davomiylikni o‘zida namoyon etuvchi lingvokulturemalardir. Shu sababli ham 14-iyul sanasi mamlakat miqyosida Milliy bayram sifatida nishonlanadi va tilda barqaror nom sifatida muhrlangan.

Qadimiy Kan (Caen) shahri turizm obyektlari nominatsiyasida tarixiy sanalar bilan bog‘liq odonimik qatlam ustuvor hisoblanadi. Ikkinchi jahon urushi davridagi shiddatli janglar markazida bo‘lgan ushbu shaharda Avenue du 6 Juin va Quai de Juillet kabi obyekt nomlari bilan bir qatorda *Rue du 11 Novembre* (“11-noyabr ko‘chasi”) odonimi ham mavjud. Mazkur nom 1918-yil 11-noyabrda Birinchi jahon urushining yakunlanishi va Kompyen sulhining tuzilishi voqeasiga ishora qiladi[56]. Ushbu sana Fransiyada milliy xotira va birlik kuni sifatida e’tirof etiladi. Odonimik nuqtai nazardan, 11-noyabr sanasi shunchaki sulh bitimi imzolangan kunni emas, balki jamiyatning tinchlik va xotira atrofida jipslashuvini ifodalovchi madaniy koddur. Kan shahrida uchraydigan yana bir xronotoponimik birlik bu *Rue du 8 Mai* (“8-may ko‘chasi”) odonimidir. Ushbu nom 1945-yil 8-may kuni Yevropada Ikkinchi jahon urushi yakunlanib, fashizm ustidan erishilgan g‘alabani *(le jour de Victoire)* anglatadi[57]. Bu kabi xronotoponimik turizm obyektlari tarixiy vaqt va geografik makon ko‘rsatkichlarini sintezlashtirib, ijtimoiy xotirani shahar aholisi va sayyohlarning kundalik hayotiga singdiradi.

Turizm sferasida *Avenue du 6 Juin* yoki *Rue du 8 Mai* kabi nomlar oddiy navigatsion ko‘rsatkich emas, balki kuchli lisoniy-ramziy semantikaga ega obyektlar sifatida namoyon bo‘ladi. Har yili iyun oyida o‘tkaziladigan xotira tadbirlariga millionlab xalqaro turistlar va xodisalarning guvohlari tashrif buyurishi ushbu lingvokulturoletlarning naqadar yuqori kommunikativ hamda turistik salohiyatga ega ekanligini isbotlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Подольская Н. В. Словарь русской ономастической терминологии / Отв. ред. А. В. Суперанская; ИЯ АН СССР. — М. : Наука, 1978. — С. 162.

[56] Dalisson R. 11 novembre: du souvenir à la mémoire. – Armand Colin, 2013. P. 34.
[57] Duprat F. Les journées de Mai 68. – Nouvelles éditions latines, Paris-1968. P. 18.

2. Qorayev S. O‘zbekiston viloyatlari toponimlari. – Toshkent: O‘zbekiston, 2005. – B. 15.
3. Bouvier J. C. Le langage de la toponymie urbaine: Approche méthodologique //Onoma. – 2007. – T. 42. – C. 23-38.
4. Duprat F. Les journées de Mai 68. – Nouvelles éditions latines, Paris-1968. P. 18.
5. Dalisson R. 11 novembre: du souvenir à la mémoire. – Armand Colin, 2013. P. 34.

O‘ZBEK TILIDA OLAMNING FRAZEOLOGIK MANZARASINING TUZILISHI

Bushuy Tatyana Anatolyevna
Samarqand davlat chet tillar institute
filologiya fanlari doktori, professor
Abdurahmonova Gulasal Otabek qizi
1-kurs Lingvistika; o‘zek tili
yo‘nalishi magistri

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasi uning pragmatik xususiyatlari bilan uzviy aloqadorlikda tadqiq etiladi. Frazeologik birliklarning milliy dunyoqarash, madaniy qadriyatlar, ijtimoiy tajriba va kommunikativ munosabatlarni ifodalashdagi imkoniyatlariga e’tibor qaratiladi. Tadqiqotda frazeologik birliklarning ma’nosi faqat ularning lug‘aviy-semantik mazmuni bilan cheklanmasligi, balki nutq vaziyati, kommunikativ maqsad, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat hamda madaniy kontekst ta’sirida yuzaga keladigan pragmatik mazmun bilan to‘ldirilishi asoslanadi. O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning ekspressiv, baholovchi, emotsional va kommunikativ vazifalari tahlil qilinib, ularning milliy-madaniy mazmunni ifodalashdagi o‘rni yoritiladi. Frazeologik birliklarning kontekstual ma’nosini aniqlashda zamonaviy leksikografik tadqiqotlarning ahamiyati ham ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: frazeologik manzara, frazeologik birlik, pragmatika, milliy-madaniy mazmun, kontekst, kommunikativ maqsad, baholash, ekspressivlik.

Annotation: This article examines the phraseological picture of the world in the Uzbek language from a pragmatic perspective. It explores the role of phraseological units in expressing national worldview, cultural experience, values, and social relations. The study demonstrates that the meaning of phraseological units is determined not only by their lexical content but also by the communicative situation, relationships between speech participants, the speaker’s intention, and the context. The evaluative, emotional-expressive, communicative, and linguocultural potential of Uzbek phraseological units is analyzed. The article shows how perception of reality, social experience, and national values are reflected through phraseological expressions.

Keywords: phraseological picture of the world, Uzbek language, pragmatics, phraseological unit, national-cultural meaning, context, communication, evaluation, expressiveness.

Аннотатция: В статье исследуется фразеологическая картина мира узбекского языка с позиций прагматического подхода. Раскрывается роль фразеологических единиц в выражении национального мировосприятия, культурного опыта, ценностей и социальных отношений народа. Обосновывается, что значение фразеологических единиц определяется не только их лексическим содержанием, но и коммуникативной ситуацией, отношениями между участниками речи, интенцией говорящего и контекстом. Анализируются оценочные, эмоционально-экспрессивные, коммуникативные и лингвокультурные возможности фразеологизмов узбекского языка. Показывается, как в составе фразеологических единиц отражаются восприятие действительности, социальный опыт и национальные ценности носителей узбекского языка.

Ключевые слова: фразеологическая картина мира, узбекский язык, прагматика, фразеологическая единица, национально-культурная семантика, контекст, коммуникация, оценочность, экспрессивность.

Kirish

Til insonning borliqni anglash, idrok etish va uni ifodalash jarayonida muhim vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Unda xalqning uzoq tarixiy taraqqiyoti, turmush tarzi, dunyoqarashi, ma’naviy qadriyatlari hamda ijtimoiy tajribasi o‘z aksini topadi. Ayniqsa, frazeologik birliklar mazmunida xalqning olam haqidagi tasavvurlari, muayyan voqea-hodisalarga munosabati va milliy-madaniy qarashlari yanada yaqqol ifodalanadi. Shu jihatdan olamning frazeologik manzarasini o‘rganish nafaqat til birliklarining semantik xususiyatlarini, balki ularning real nutq jarayonidagi qo‘llanish imkoniyatlarini ham tadqiq etishni talab qiladi.

Olamning frazeologik manzarasi tilning frazeologik tarkibida shakllangan va xalqning borliqni o‘ziga xos tarzda konseptuallashtirishini aks ettiruvchi tizim sifatida qaraladi. Frazeologik birliklarda bevosita ma’no bilan bir qatorda obrazlilik, baholash, emotsional munosabat va milliy-madaniy mazmun ham mujassamlashadi. V.N. Teliya frazeologik

birliklarni xalqning madaniy-tarixiy tajribasi bilan bog‘liq holda talqin qilib, ularning milliy-madaniy konnotatsiyasiga alohida e’tibor qaratadi[58].

Frazeologik birliklarning mazmunini to‘liq anglash uchun ularning nutqdagi qo‘llanish sharoitini hisobga olish muhimdir. Chunki bir xil frazeologik birlik turli kommunikativ vaziyatlarda turlicha pragmatik ta’sirni yuzaga keltirishi mumkin. Bunda so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, tinglovchiga munosabati, nutq vaziyati va kontekst muhim omil sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli frazeologizmlarni pragmatik jihatdan tadqiq etish ularning faqat lug‘aviy ma’nosini emas, balki nutq jarayonida hosil qiladigan qo‘shimcha mazmunlarini ham ochib beridi.

Asosiy qism

1. Frazeologik manzara tushunchasi va uning nazariy asoslari

Til xalqning borliqni anglash, idrok etish va uni ifodalash tajribasini o‘zida mujassamlashtiruvchi murakkab tizim hisoblanadi. Inson atrofidagi narsa va hodisalarni nomlash jarayonida ularni shunchaki aks ettirib qolmay, balki o‘zining munosabati, tajribasi, bahosi va tasavvurlarini ham til birliklariga singdiradi. Shu sababli tilning lug‘aviy tarkibi bilan bir qatorda frazeologik tizimi ham muayyan xalqning olam haqidagi tasavvurini o‘rganishda muhim manba vazifasini bajaradi. Olamning frazeologik manzarasi ana shu jarayonning o‘ziga xos ko‘rinishi bo‘lib, unda borliqning inson ongida shakllangan obrazli, baholovchi va madaniy talqini frazeologik birliklar orqali namoyon bo‘ladi.

Frazeologik manzara tushunchasi til manzarasi tushunchasi bilan bevosita aloqador bo‘lsa-da, u o‘zining muayyan chegaralariga ega. Til manzarasi tilning barcha sathlarida shakllangan borliq haqidagi tasavvurlarni qamrab olsa, frazeologik manzara aynan tilda barqarorlashgan frazeologik birliklar orqali ifodalangan olam tasvirini aks ettiradi. Bunda alohida so‘zdan ko‘ra, tayyor yoki nisbatan barqaror holda qo‘llanadigan obrazli birliklar asosiy material bo‘lib xizmat qiladi. Frazeologizmning tarkibidagi obraz, ko‘chma ma’no va baholash komponenti xalqning muayyan hodisani qanday tasavvur qilishi va unga qanday munosabatda bo‘lishini ko‘rsatadi.

O‘zbek frazeologiyasining shakllanishida Sh. Rahmatullayevning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Uning “O‘zbek tilining qisqacha frazeologik lug‘ati”, “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” va keyingi

[58]Телия В. Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. – с. 15–18.

lug‘aviy ishlari o‘zbek frazeologik birliklarini tizimli ravishda yig‘ish, izohlash va ularning ma’no qirralarini ko‘rsatishga xizmat qilgan. “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati”da birliklarning ma’nosi bilan bir qatorda ularning variantlari, sinonimlari va nutqdagi qo‘llanishiga oid misollar berilganligi frazeologik manzarani o‘rganish uchun muhim material yaratadi.

Frazeologik manzaraning tuzilishini belgilovchi asosiy xususiyatlardan biri uning obrazlilikka tayanishidir. Inson ko‘pincha murakkab yoki mavhum holatlarni aniq va tanish obrazlar orqali ifodalaydi. Masalan, “ko‘ngli ko‘tarilmoq”, “yuragi ezilmoq”, “ko‘zi ochilmoq”, “qo‘li ochiq”, “tili uzun” kabi birliklarda insonning ruhiy holati, xarakteri yoki xatti-harakati bevosita tavsiflanmasdan, muayyan obraz asosida ifodalanadi. Bu obrazlar oddiy nomlash vazifasidan tashqari, xalqning mazkur holatni qanday tasavvur qilganini ham ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida tana a’zolari bilan bog‘liq frazeologizmlar ayniqsa katta qatlamni tashkil etadi. “Bosh”, “ko‘z”, “yurak”, “qo‘l”, “oyoq”, “til”, “quloq”, “yuz” kabi somatik komponentlar asosida shakllangan birliklar insonning jismoniy holatidan tashqari uning ruhiy, axloqiy va ijtimoiy xususiyatlarini ham ifodalaydi. Masalan, “bosh egmoq” birlik tarkibida jismoniy harakat mavjud bo‘lsa-da, uning frazeologik mazmunida hurmat, bo‘ysunish yoki tan olish kabi ijtimoiy ma’nolar shakllangan. “Boshiga chiqmoq” esa ayrim kontekstlarda hukmronlik yoki me’yorning buzilishi bilan bog‘liq munosabatni ifodalashi mumkin. Demak, tana a’zosi nomi frazeologik tizimda yangi, ko‘chma va ijtimoiy mazmunni shakllantirishga xizmat qiladi.

V.N. Teliya frazeologik birliklarni semantik mazmun bilan birga pragmatik va lingvomadaniy xususiyatlar orqali izohlash zarurligini ko‘rsatadi. Uning yondashuvida frazeologizm xalqning madaniy tajribasi va dunyoqarashi bilan bog‘liq bo‘lgan til belgisi sifatida qaraladi. Shu nuqtayi nazardan, frazeologik manzara alohida birliklarning oddiy yig‘indisi emas, balki o‘zaro bog‘langan obrazlar, qadriyatlar, baholar va madaniy mazmunlar tizimidir[59].

O‘zbek tilining frazeologik manzarasi ichki jihatdan inson, tabiat, mehnat, oila, ijtimoiy munosabat, axloq, hissiyot va baholash kabi mazmuniy sohalarni qamrab oladi. Ushbu sohalar bir-biridan mutlaq

[59] Телия В. Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. – с. 15–18.

ajralmagan, aksincha, o‘zaro munosabatda shakllanadi. Insonning tabiatga munosabati mehnat bilan bog‘liq obrazlarda, oilaviy qadriyatlar insonlararo munosabatlarni ifodalovchi birliklarda, axloqiy me’yorlar esa baholovchi frazeologizmlarda namoyon bo‘ladi. Natijada frazeologik manzara xalqning borliqni parchalangan emas, balki o‘zaro aloqador hodisalar tizimi sifatida idrok etishini aks ettiradi.

2. O‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasining tuzilishi

O‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasi ichki jihatdan bir-biri bilan bog‘langan semantik, mavzuiy va obrazli qatlamlardan tashkil topadi. Mazkur tuzilishning asosini insonning borliqni idrok etish tajribasi tashkil qiladi. Inson o‘z atrofidagi voqelikni avvalo o‘z tanasi, kundalik faoliyati, hissiy kechinmalari va ijtimoiy munosabatlari orqali anglaydi. Shu sababli frazeologik birliklarning katta qismi inson hayoti bilan bevosita yoki bilvosita bog‘langan obrazlar asosida shakllangan.

Frazeologik manzaraning muhim qatlamlaridan birini somatik frazeologizmlar tashkil etadi. Bunday birliklarning tarkibida “bosh”, “ko‘z”, “quloq”, “til”, “qo‘l”, “oyoq”, “yurak”, “yuz” singari tana a’zolarining nomlari ishtirok etadi. Mazkur komponentlar dastlab insonning jismoniy tajribasiga bog‘liq bo‘lsa-da, frazeologik tizimda ular abstrakt, ruhiy va ijtimoiy tushunchalarni ifodalash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Masalan, “bosh egmoq” birlikda boshning jismoniy holatidan tashqari hurmat, itoat yoki tan olish mazmuni yuzaga keladi. “Ko‘z yumoq” esa kontekstga qarab muayyan hodisani ko‘rmaslik, bilib turib e’tiborsiz qoldirish yoki hayotdan ko‘z yumish kabi ma’nolarni anglatishi mumkin.

Ayniqsa, “bosh” komponenti asosida shakllangan birliklar insonning hayoti, mavqeyi, faoliyati va ruhiy holati bilan bog‘liq turli mazmunlarni ifodalash imkoniga ega. “Boshiga tushmoq”, “bosh ko‘tarmoq”, “bosh egmoq”, “boshiga chiqmoq”, “bosh qotirmoq” kabi birliklarda “bosh” faqat tana a’zosi sifatida emas, balki inson hayoti va faoliyatining markazi bilan bog‘liq konseptual obraz sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holat o‘zbek frazeologik manzarasida somatik obrazlarning markaziy mavqega ega ekanini ko‘rsatadi.

“Oyoq” komponenti ham o‘zbek frazeologik tizimida harakat, yo‘l, faoliyat, yaqinlik, to‘siq va holat kabi tushunchalarni ifodalashda faol qatnashadi. “Oyoqqa turmoq” birligi jismoniy harakatni ifodalashdan tashqari, muayyan vaziyatdan chiqish yoki faol holatga qaytish mazmunini ham anglatishi mumkin. “Oyog‘iga bolta urmoq” kabi birliklarda esa inson

faoliyatiga zarar yetkazish yoki uning ishiga to‘sqinlik qilish kabi ko‘chma mazmunlar yuzaga keladi. Demak, tana a’zolari asosida shakllangan frazeologizmlar insonning jismoniy tajribasini ijtimoiy va mavhum tushunchalarga ko‘chirishga xizmat qiladi. Frazeologik manzaraning yana bir tarkibiy qatlami insonning ruhiy-emotsional holatini ifodalovchi birliklardan tashkil topadi. Quvonch, qayg‘u, qo‘rquv, hayajon, g‘azab, iztirob, umid va befarqlik kabi holatlar ko‘pincha bevosita nomlanmay, obrazli tarzda ifodalanadi. “Ko‘ngli ko‘tarilmoq”, “yuragi ezilmoq”, “qoni qaynamoq”, “ko‘zi yoshga to‘lmoq” singari birliklarda insonning ichki kechinmasi tashqi yoki somatik obraz orqali tasvirlanadi. Shu sababli bunday frazeologizmlar insonning ichki olamini ifodalovchi alohida semantik qatlamni hosil qiladi.

Insonlararo munosabatlarni ifodalovchi frazeologizmlar ham mazkur manzaraning muhim tarkibiy qismlaridan hisoblanadi. O‘zbek tilida hurmat, do‘stlik, dushmanlik, mehr, sadoqat, ishonch, xiyonat va qarindoshlik munosabatlarini aks ettiruvchi ko‘plab birliklar mavjud. Bunday iboralar orqali shaxsning boshqa insonlar bilan munosabati baholanadi va jamiyat tomonidan qabul qilingan axloqiy me’yorlar aks ettiriladi.

Frazeologik manzarada tabiat va atrof-muhit bilan bog‘liq obrazlar ham mavjud. Hayvonlar, o‘simliklar, tabiiy hodisalar, suv, yer, osmon, shamol va boshqa borliq unsurlari frazeologik birliklarning shakllanishiga asos bo‘lgan. Bunday obrazlarning mavjudligi insonning tabiatni kuzatishi va undagi hodisalarni o‘zining ijtimoiy tajribasi bilan qiyoslashidan kelib chiqadi.

3. O‘zbek tilida frazeologik birliklarning milliy-madaniy xususiyatlari

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning mazmuni xalqning tarixiy va madaniy tajribasi bilan uzviy bog‘langan. Til egalarining uzoq davr davomida shakllangan turmush tarzi, oilaviy munosabatlari, mehnat faoliyati, mehmondo‘stlik an’analari, axloqiy qarashlari va ijtimoiy qadriyatlari frazeologik tizimda obrazli tarzda saqlanib qolgan. Shu sababli frazeologik birliklar milliy madaniyatning til orqali namoyon bo‘lish shakllaridan biri hisoblanadi.

O‘zbek frazeologiyasida non, dasturxon, uy, oila, qarindoshlik, mehmondo‘stlik, mehnat kabi tushunchalar bilan bog‘liq birliklarning mavjudligi xalqning kundalik hayoti va qadriyatlarini anglash imkonini beradi. “Non-tuzini bilmoq”, “dasturxon yozmoq”, “ko‘z qorachig‘idek

asramoq” kabi birliklar tarkibidagi obrazlar o‘zbek madaniyatida muhim o‘rin tutadigan hurmat, mehmondo‘stlik, sadoqat va ehtiyotkorlik tushunchalari bilan bog‘lanadi.

A. Mamatov o‘zbek frazeologizmlarining shakllanishi va taraqqiyotini o‘rganar ekan, frazeologik birliklarning yuzaga kelishida tilning ichki taraqqiyoti bilan bir qatorda xalqning tarixiy-madaniy tajribasi ham muhim omil ekanligini ko‘rsatadi. Shu jihatdan frazeologik birliklar tarixiy xotiraning til birliklarida saqlangan ko‘rinishlaridan biri sifatida ham qaralishi mumkin [60].

Milliy-madaniy mazmun ayniqsa frazeologizmlarning obraz asosida shakllanishida yaqqol ko‘rinadi. Bir xalq uchun ijobiy bahoga ega bo‘lgan obraz boshqa xalq tilida aynan shu mazmunni bermasligi mumkin. Shuning uchun frazeologik birliklarni qiyosiy o‘rganishda ularning lug‘aviy ekvivalentini topishning o‘zi yetarli emas. Uning ortida turgan madaniy kod, tarixiy tajriba va milliy assotsiatsiyani ham hisobga olish lozim.

B. Yo‘ldoshevning o‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasiga oid tadqiqotlari frazeologik birliklarni yig‘ish, tizimlashtirish va lug‘atlarda ifodalash masalalarining o‘zbek tilshunosligidagi rivojini ko‘rsatadi. Frazeografik manbalar frazeologik manzarani o‘rganishda muhim material bo‘lib, ular orqali birliklarning ma’nosi, varianti, sinonimik munosabati va qo‘llanish xususiyatlarini kuzatish mumkin [61].

Milliy-madaniy xususiyat frazeologik manzaraning faqat mazmunida emas, uning tuzilishida ham namoyon bo‘ladi. Muayyan xalq uchun muhim bo‘lgan tushunchalar atrofida ko‘proq frazeologik birliklar shakllanadi. Natijada tilning frazeologik tizimida xalqning e’tibor markazidagi qadriyatlar va hayotiy tajriba o‘ziga xos mazmuniy qatlamlarni hosil qiladi.

4. Frazeologik birliklarning nutq aktlarida qo‘llanilishi

Frazeologik birliklarning nutqdagi vazifasini aniqlashda nutq aktlari nazariyasi muhim metodologik imkoniyat beradi. J. Ostin nutq orqali harakat bajarilishini asoslab, nutqning faqat axborot yetkazish vositasi emasligini ko‘rsatgan. J. Syorl esa nutq aktlarini kommunikativ maqsadiga

[60] Mamatov A. E. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi va taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1997. – 240 b. – 35–42-b.
[61] Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. – Samarqand: SamDU nashri, 2007. – 120 b. – 28–35-b.

ko‘ra tahlil qilib, so‘zlovchining niyati va tinglovchiga yo‘naltirilgan ta’sirini izohlashga imkon beruvchi nazariy asosni ishlab chiqqan [62].

Frazeologik birliklar nutq aktlarida turli kommunikativ vazifalarni bajarishi mumkin. Masalan, “ko‘zingni och” kabi birlik grammatik jihatdan buyruq shaklida namoyon bo‘lsa-da, kontekstga qarab ogohlantirish, maslahat yoki tanbeh ma’nosini anglatishi mumkin. “Boshing omon bo‘lsin” kabi birlik esa tilak va istakni ifodalovchi nutqiy vazifani bajaradi. “Qo‘lingiz dard ko‘rmasin” birligi minnatdorlik va ijobiy bahoni yetkazishga xizmat qiladi.

Frazeologizmning nutq aktidagi vazifasi so‘zlovchining kommunikativ maqsadi bilan belgilanadi. Bir xil birlik turli vaziyatlarda turli kommunikativ kuchga ega bo‘lishi mumkin. Bu holat frazeologik birliklarning pragmatik moslashuvchanligini ko‘rsatadi. Demak, frazeologik manzaraning tuzilishida nutqiy harakatlar bilan bog‘langan funksional qatlam ham mavjud.

Nutq aktlari bilan bog‘liq frazeologizmlar ayniqsa xalqning muomala madaniyatini o‘rganishda muhim material beradi. Tilak bildirish, duo qilish, ogohlantirish, tanbeh berish, maqtash, minnatdorlik bildirish yoki norozilikni ifodalashga xizmat qiladigan frazeologik birliklar jamiyatda shakllangan kommunikativ me’yorlarni aks ettiradi. Shu sababli frazeologik manzara milliy kommunikativ madaniyatning ham muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

5. Frazeologik birliklarning kontekstual ma’nolari

Frazeologik birliklarning barqarorligi ularning barcha nutqiy vaziyatlarda aynan bir xil pragmatik mazmunni ifodalashini anglatmaydi. Aksincha, frazeologizmning kontekstda qo‘llanishi uning ma’no imkoniyatlarini aniqlashtiradi. Kontekst orqali so‘zlovchining maqsadi, hissiy munosabati va birlikka yuklangan qo‘shimcha mazmun anglashiladi.

“Qo‘l ko‘tarmoq” birligi turli kontekstlarda turlicha mazmun kasb etishi mumkin. Bir vaziyatda u jismoniy harakatni bildirsa, boshqa vaziyatda zo‘ravonlik yoki tajovuzkorlikni anglatishi mumkin. “Ko‘z yummoq” ham o‘zining bevosita mazmunidan uzoqlashib, muayyan hodisani bilib turib e’tiborsiz qoldirish yoki vafot etish kabi ma’nolarni ifodalashi mumkin. Bu holat frazeologik birlikning umumiy ma’nosi bilan uning konkret nutqdagi ma’nosi o‘rtasidagi munosabatni ko‘rsatadi.

[62] Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p. – p. 16–25)

T. Bushuyning lug‘aviy birliklarning turli manbalarda ifodalanishiga oid tadqiqotlari frazeologik ma’noning shakllanishi va talqinida kontekst hamda manba xususiyatining ahamiyatini ko‘rsatishga xizmat qiladi. So‘zning yoki frazeologik birlikning lug‘atda qayd etilgan ma’nosi real nutqdagi barcha ma’no imkoniyatlarini to‘liq qamrab olmasligi mumkin. Shu jihatdan frazeologik birliklarni kontekstual tahlil qilish ularning semantik va pragmatik xususiyatlarini birgalikda ochishga imkon beradi.

A.V. Faleeva yashirin ma’no masalasini tadqiq etar ekan, leksik birliklarda bevosita ifodalanmagan mazmunning ham muayyan til va nutq sharoitida yuzaga chiqishini ko‘rsatadi. Mazkur yondashuv frazeologik birliklarning kontekstual mazmunini o‘rganishda ham muhim nazariy asos bo‘la oladi [63].

Kontekstual ma’no frazeologik birliklarning antonimik va sinonimik munosabatlarida ham namoyon bo‘ladi. Birlikning mazmuni unga yaqin yoki qarama-qarshi birliklar bilan birga qo‘llanganda yanada aniqroq anglashiladi. Bunday munosabatlar frazeologik manzaraning ichki tuzilishi o‘zaro bog‘langan semantik guruhlardan tashkil topishini ko‘rsatadi.

6. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologik tadqiqotlar yo‘nalishlari

Hozirgi tilshunoslikda frazeologiyani o‘rganish faqat frazeologik birliklarning ma’nosi va grammatik tuzilishi bilan cheklanmaydi. Zamonaviy tadqiqotlarda frazeologizmlarning kognitiv, pragmatik, lingvomadaniy, diskursiv, qiyosiy va korpus asosidagi xususiyatlariga e’tibor kuchaymoqda. Bu yo‘nalishlarning har biri frazeologik manzaraning muayyan tomonini ochib beradi.

Kognitiv yondashuv frazeologik birliklar orqali inson ongida shakllangan konseptual tuzilmalarni aniqlashga imkon beradi. Bunda frazeologizm oddiy tayyor birikma emas, balki insonning borliqni konseptuallashtirish usulini aks ettiruvchi birlik sifatida qaraladi. Masalan, tana a’zolari bilan bog‘liq frazeologizmlarda jismoniy tajriba abstrakt tushunchalarni ifodalash uchun asos bo‘lganini kuzatish mumkin.

Lingvomadaniy yondashuv frazeologizmlarda milliy madaniyat kodlarining ifodalanishini o‘rganadi. Teliya tadqiqotlarida frazeologik birliklarning madaniy va milliy konnotatsiyasiga e’tibor qaratilishi ushbu yo‘nalishning nazariy asoslarini belgilaydi. Frazeologik birliklar xalqning

[63] Фалеева А. В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – № 9. – С. 192–199. – с. 194–196

tarixiy xotirasi va madaniy tajribasini saqlovchi til belgilaridan biri sifatida qaraladi [64].

Pragmalingvistik yo‘nalishda frazeologizmlarning real nutqdagi vazifalari, kommunikativ maqsad, baholash va emotsional ta’sir masalalari markazga qo‘yiladi. Bu yo‘nalish ayniqsa olamning frazeologik manzarasini tuzilish jihatidan o‘rganishda muhim, chunki frazeologik birliklarning mazmuni ularning qo‘llanish vaziyati bilan uzviy bog‘liq.

Qiyosiy frazeologiya esa turli tillardagi o‘xshash va farqli frazeologik obrazlarni aniqlash imkonini beradi. T. Bushuyning kontrastiv leksikografik manbalarda frazeologik birliklarning ifodalanishiga bag‘ishlangan tadqiqoti ham ushbu yo‘nalish bilan bog‘lanadi. Turli tillardagi frazeologik birliklarni qiyoslash orqali umumiy insoniy tajriba bilan milliy-madaniy xususiyatlarni farqlash mumkin.

Korpus lingvistikasi frazeologik birliklarning real qo‘llanishini katta hajmdagi matnlar asosida kuzatish imkonini beradi. Bunday yondashuv birlikning qaysi kontekstlarda ko‘proq ishlatilishi, qanday so‘zlar bilan birikishi, qaysi kommunikativ vaziyatlarda faollashishi va qanday ma’no qirralarini namoyon etishini aniqlashga yordam beradi.

Zamonaviy tadqiqotlarda frazeologik birliklarning lug‘atlarda aks ettirilishi masalasi ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. T. Bushuyning zamonaviy lug‘at va ilmiy konsepsiya munosabatiga bag‘ishlangan tadqiqoti lug‘atni oddiy so‘zlar ro‘yxati sifatida emas, balki muayyan ilmiy va nazariy qarashlarni aks ettiruvchi manba sifatida ko‘rish zarurligini ko‘rsatadi. Bu holat frazeologik birliklarni izohlash va ularning ma’no qirralarini belgilash uchun ham ahamiyatlidir [65].

Adabiyotlar tahlili

O‘zbek frazeologiyasining nazariy asoslarini shakllantirishda Sh. Rahmatullayevning ishlari muhim o‘rin tutadi. Uning frazeologik lug‘atlari o‘zbek tilidagi iboralarni yig‘ish, ma’nosini izohlash, variant va sinonimlarini ko‘rsatish jihatidan katta material beradi. Rahmatullayevning “O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati” 1992-yilda, “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” esa 1978-yilda nashr etilgani zamonaviy o‘zbek frazeografiyasining muhim bosqichlarini tashkil etadi.

[64] Телия В. Н. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с. – с. 32–38

[65] Бушуй Т. А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – № 1. – С. 10.

A. Mamatov frazeologik birliklarning shakllanishi va taraqqiyoti masalalarini tadqiq etib, frazeologik tizimning tarixiy va struktur xususiyatlarini ochishga xizmat qilgan. B. Yo‘ldoshevning frazeologiya va frazeografiya rivojiga oid ishlari esa frazeologik materialni lug‘atlarda tizimlashtirish va frazeografik tadqiqotlarning shakllanishini yoritadi.

Xorijiy tilshunoslikda V.N. Teliya frazeologik birliklarni semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatlarning birligi asosida o‘rganish bilan ajralib turadi. Uning konsepsiyasi frazeologizmni faqat barqaror birikma sifatida emas, balki madaniy mazmunni tashuvchi til belgisi sifatida talqin qilish imkonini beradi. J. Ostin va J. Syorlning nutq aktlari nazariyasi frazeologizmlarning kommunikativ vazifalarini tushuntirish uchun nazariy asos yaratadi. Ushbu nazariya yordamida frazeologik birliklarning buyruq, istak, baho, ogohlantirish, minnatdorlik va boshqa nutqiy vazifalarda qo‘llanishini aniqlash mumkin. T. Bushuyning zamonaviy lug‘atshunoslik va frazeologik birliklarning kontrastiv manbalarda ifodalanishiga oid ishlari frazeologik ma’no va uning lug‘aviy tasviri masalasini zamonaviy tadqiqotlar doirasiga olib kiradi. Uning K. Khayrullaev bilan hamkorlikdagi so‘z ma’nosi va uning zamonaviy kommunikativ muhitdagi o‘zgarishlariga oid tadqiqoti ham til birliklarining ma’nosi kommunikativ sharoit bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilishini ko‘rsatadi. A.V. Faleevaning yashirin ma’no va leksik-semantik xususiyatlarga bag‘ishlangan tadqiqoti frazeologik birliklarning bevosita ifodalanmagan mazmunini tahlil qilish uchun nazariy jihatdan ahamiyatlidir. Shu manbalar asosida olib borilgan tahlil o‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasini faqat frazeologik birliklarning ro‘yxati sifatida emas, balki o‘zaro bog‘langan semantik, pragmatik va lingvomadaniy tizim sifatida o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

Tahlil va natijalar

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarni tahlil qilish natijasida olamning frazeologik manzarasi bir necha o‘zaro bog‘langan mazmuniy qatlamlardan tashkil topishi kuzatiladi. Inson va uning tana a’zolari bilan bog‘liq obrazlar, ruhiy holat va hissiyotlarni ifodalovchi birliklar, shaxslararo munosabatlarni aks ettiruvchi frazeologizmlar, mehnat va kundalik hayotga oid birliklar, baholovchi va axloqiy mazmunni ifodalovchi birikmalar ushbu tizimning muhim qismlarini tashkil etadi.
Mazkur qatlamlar o‘zaro aloqada bo‘lib, bir frazeologik birlik bir vaqtning o‘zida bir necha mazmuniy xususiyatni namoyon qilishi mumkin. Masalan, somatik komponent asosida shakllangan birlik insonning

jismoniy holatini ifodalashdan tashqari, uning ruhiy kechinmasi yoki ijtimoiy xususiyatini ham ifodalashi mumkin. Shu sababli frazeologik manzaraning tuzilishini qat’iy ajratilgan guruhlar emas, balki o‘zaro kesishuvchi semantik va pragmatik maydonlar tizimi sifatida tushunish maqsadga muvofiq.

Tahlil jarayonida frazeologik birliklarning tuzilishida inson omili markaziy o‘rin tutishi ham ko‘zga tashlanadi. Inson o‘z tanasi, harakati, hissiyoti va kundalik tajribasi orqali tashqi olamni anglaydi. Natijada “bosh”, “ko‘z”, “qo‘l”, “yurak”, “til”, “oyoq” kabi komponentlar asosida ko‘plab ko‘chma ma’nolar shakllangan. Bunday birliklarda jismoniy tajriba abstrakt va ijtimoiy mazmunni ifodalash vositasiga aylangan.

Frazeologik manzaraning yana bir muhim xususiyati undagi baholash komponentidir. O‘zbek tilida shaxsning yaxshi yoki yomon xususiyatlarini, uning xatti-harakatini, munosabatini va ijtimoiy mavqeini ifodalovchi ko‘plab frazeologik birliklar mavjud. Ular orqali so‘zlovchi voqea-hodisaga nisbatan neytral munosabat bilan cheklanmay, unga ijobiy yoki salbiy baho beradi. Shu sababli baholash frazeologik manzaraning struktur-semantik tarkibidagi muhim komponentlardan biri sifatida qaralishi mumkin. Frazeologik birliklarning pragmatik xususiyati esa ushbu strukturani harakatdagi tizimga aylantiradi. Birlikning lug‘aviy ma’nosi nisbatan barqaror bo‘lsa-da, uning real nutqdagi ma’nosi kontekst, kommunikativ maqsad va nutq ishtirokchilari munosabatiga qarab aniqlashadi. Demak, frazeologik manzaraning tuzilishini faqat semantik guruhlar asosida emas, balki ularning nutqda qanday vazifani bajarishi asosida ham tavsiflash mumkin.

O‘rganilgan manbalar va frazeologik birliklarning mazmuniy xususiyatlari asosida shunday xulosaga kelish mumkinki, o‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasi xalqning borliq haqidagi tasavvurlarini ixcham, obrazli va ta’sirchan shaklda saqlaydi. Uning tarkibida milliy tajriba, madaniy qadriyatlar, insonning hissiy holati, ijtimoiy munosabatlar va axloqiy baholar bir-biri bilan uzviy bog‘langan holda namoyon bo‘ladi.

Frazeologik manzaraning tuzilishi statik hodisa sifatida qaralmasligi kerak. Til taraqqiyoti, yangi kommunikativ sharoitlar, ijtimoiy o‘zgarishlar va yangi diskurslarning paydo bo‘lishi frazeologik birliklarning qo‘llanish doirasi hamda pragmatik imkoniyatlariga ta’sir ko‘rsatadi. T. Bushuyning zamonaviy til va lug‘atshunoslikka oid ishlari ham til birliklarini ularning zamonaviy qo‘llanishi va ilmiy talqini bilan birgalikda o‘rganish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasi semantik, struktur, pragmatik va lingvomadaniy komponentlarning o‘zaro munosabati asosida shakllangan murakkab tizimdir. Ushbu tizimni o‘rganish orqali nafaqat frazeologik birliklarning ma’nosi, balki o‘zbek xalqining borliqni qanday idrok etishi, inson va jamiyat munosabatlarini qanday baholashi hamda muayyan madaniy qadriyatlarni til orqali qanday ifodalashi haqida ilmiy xulosalar chiqarish mumkin.

Xulosa

O‘zbek tilida olamning frazeologik manzarasi xalqning tarixiy tajribasi, madaniy qadriyatlari va borliqni idrok etish usullarini o‘zida mujassamlashtirgan murakkab lingvomadaniy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. Uning pragmatik tabiati frazeologik birliklarning faqat nimani anglatishi bilan emas, balki nutq jarayonida qanday maqsadda, qanday vaziyatda va qanday munosabatni ifodalash uchun qo‘llanishi bilan belgilanadi.

Frazeologik birliklarning milliy-madaniy mazmuni ularning pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi. Obrazning til jamoasi uchun tanishligi so‘zlovchiga murakkab baho yoki hissiy munosabatni qisqa va ta’sirchan shaklda ifodalash imkonini beradi. Kontekst esa mazkur birlikning konkret nutqdagi mazmunini aniqlashtirib, undagi qo‘shimcha yoki yashirin ma’nolarni yuzaga chiqaradi.

O‘zbek tilshunosligida frazeologik birliklarning semantik, etimologik, leksikografik va lingvomadaniy xususiyatlari bo‘yicha yaratilgan tadqiqotlar frazeologik manzarani pragmatik nuqtayi nazardan yanada chuqurroq o‘rganish uchun muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi. Zamonaviy leksikografik tadqiqotlar, xususan T. Bushuy va A.V. Faleeva izlanishlarida ko‘rinadigan kontekst, leksik-semantik munosabat va yashirin mazmun masalalari esa frazeologik birliklarning real kommunikativ imkoniyatlarini aniqlashda qo‘shimcha metodologik ahamiyatga ega. O‘zbek frazeologik manzarasini shu asosda tadqiq etish milliy tilning nafaqat lug‘aviy boyligini, balki xalqning borliqni anglash va uni muloqotda ifodalash mexanizmlarini ham chuqurroq ochib berishga imkon yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бушуй Т. А. Современный словарь как продукт определенной научной концепции // IQRO. – 2023. – Т. 1. – № 1. – С. 10.

2. Bushuy T. Features of Representation of Some Word Forms and Meanings of Phraseological Units in Contrastive Lexicographical Sources // International Journal of Language, Education, Translation. – 2023. – Vol. 4. – No. 2. – 22 p.
3. Bushuy T. A. Language in Modern Linguistics // Miasto Przyszłości. – 2023. – Vol. 39. – P. 23–26.
4. Bushuy T., Khayrullaev K. Life of Word during Coronavirus // Eurasian Journal of Social Sciences, Philosophy and Culture. – 2022. – Vol. 2. – No. 8. – P. 19–28.
5. Фалеева А. В. Отражение лексико-семантических особенностей скрытого смысла коллоквиализмов-зоонимов в лексикографических источниках // Вестник Челябинского государственного университета. – 2021. – № 9. – С. 192–199.
6. Mamatov A. E. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi va taraqqiyoti. – Toshkent: Fan, 1997. – 240 b.
7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: Qomuslar bosh tahririyati, 1992. – 382 b.
8. Searle J. R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
9. Teliya V. N. Русская фразеология: Семантические, прагматические и лингвокультурологические аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
10. Yo‘ldoshev B. O‘zbek frazeologiyasi va frazeografiyasining shakllanishi hamda taraqqiyoti. – Samarqand: SamDU nashri, 2007. – 120 b.

JON GOLSUORSINING «THE MAN OF PROPERTY» ROMANIDA *INSONPARVARLIK* KONSEPTINING FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ORQALI BERILISHI

Giyasova Dilafruz Xamzayevna,
SamSIFL

Annotatsiya

Mazkur maqolada Jon Golsuorsining «Forsaytlar sagasi»ning birinchi fasli “The man of property” (1906) romanini tahlil qilishda quyidagi “insonparvarlik” tushunchasini ochib beruvchi qadr-qimmat, bag‘rikenglik, kechirimni ifodalovchi semalar frazeologik birliklar maqollar, iboralar, kollokatsiyalar orqali qanday ifodalashini korpusga asoslanib o‘rganilgan. Romandan olingan 44 ta frazeologik birlikdan iborat korpus asosida har bir birlik struktura turi va mavzu doirasida tasniflanadi hamda uning kontekstdagi diskurs vazifasi tahlil qilinadi. Qadr-qimmatga tegishli 6 birlik, bag‘rikenglikga tegishli 7 birlik va kechirim semasiga tegishli 6 birlik bo‘yicha natijalar keltirilgan. Tahlil shuni ko‘rsatadiki, J.Golsuorsi turg‘un iboralarni atrofdagi hikoya konteksti orqali qahramonlarning haqiqiy xatti-harakati o‘rtasidagi tafovutni fosh etish uchun ishlatadi. Bu texnika ushbu maqolada frazeologik kinoya deb nomlanadi. Qadr-qimmat frazeologiyasi ko‘proq axloqiy mazmun emas, balki qabilaviy o‘z-o‘zini belgilash vazifasini bajaradi; bag‘rikenglik frazeologiyasi haqiqiy qabul qilish emas, balki hisob-kitob qilingan, shartli chidamlilikni fosh etadi; kechirim frazeologiyasi esa hikoyachi yoki qahramon tomonidan qayta-qayta keltiriladi, ammo keyingi voqealar tomonidan darhol inkor etiladi.

Abstract

This article explores the value that reveals the concept of “humanism” in the analysis of the first volume of John Galsworthy's “The Forsyte Saga,” the novel “The Man of Property” (1906). The study, based on a corpus, examines how phrases expressing values, tolerance, and forgiveness, the concept of “humanism” are conveyed through idiomatic units, proverbs, expressions, and collocations. The corpus, consisting of 44 idiomatic units from the novel, is used to classify each unit according to its structural type and thematic scope. Each unit is classified by structural type and thematic domain, and its discursive function in context is analysed. Results are presented for six units related to value, seven units

related to tolerance, and six units related to the forgiveness sememe. The analysis shows that J. Galsworthy uses fixed phrases, through the surrounding narrative context, to expose the discrepancy between the characters' actual behaviour and their true intentions. This technique is called phraseological irony in this article. The value phraseology serves less a moral purpose than a tribal self-definition; the tolerance phraseology reveals not genuine acceptance but calculated, conditional forbearance; the forgiveness phraseology is repeated over and over by the narrator or the protagonist, but is immediately negated by subsequent events.

Аннотация

На основе корпуса из 44 фразеологических единиц, взятых из романа, каждая единица классифицируется в соответствии с её структурным типом и тематической областью, а также анализируется её дискурсивная функция в контексте. Представлены результаты по шести единицам, связанным с ценностями, семи с терпимостью и шести с семемой прощения. Анализ показывает, что Дж. Голсуорси использует фиксированные фразы в рамках окружающего повествовательного контекста, чтобы раскрыть несоответствие между фактическим поведением персонажей и их истинной сущностью. В данной статье этот прием называется фразеологической иронией. Фразеология ценностей служит не столько моральным целям, сколько самоопределению в рамках общины; фразеология терпимости раскрывает не подлинное принятие, а расчетливую, условную сдержанность; Фразеология прощения снова и снова повторяется рассказчиком или главным героем, но немедленно опровергается последующими событиями.

Kalit so‘zlar: *frazeologiya; ibora; maqol; formulaik kollokatsiya; adabiy stilistika; insonparvarlik; Jon Golsuorsi; Forsaytlar haqida saga*

1. Kirish

1.1 Lingvokulturologiya va lingvosemantikaning nazariy asoslari

Turg‘un tilning madaniy ma’no tashishi haqidagi taxmin faqat adabiy kuzatish emas, balki bu lingvokulturologiyaning, ya’ni til va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligini hamda madaniyatning til orqali aks etishini o‘rganuvchi, XX asrning oxirgi choragida shakllangan fanlararo tilshunoslik paradigmasining asosiy taxminidir. Deyarli barcha tadqiqotchilar bu nazariyaning ildizini Vilgelm fon Gumboldtga bog‘laydi, u har bir tilni ‘individuallik tafovutlar birligi’ deb ta’kidlagan.

Individuallik har bir tilni boshqalaridan farqlaydi va shu bilan birga o‘z nutq jamoasi ichida shartli bir xillikni namoyon qiladi (Gumboldt, 1836/1988). Bu gumboldtcha taxminni keyinchalik A. Potebnya «Fikr va til» asarida, strukturaviy (mazmunga asoslangan) semantikaning asoschilaridan biri L. Vaysgerber madaniyatga xos tushunchalarni intizomli qiyosiy semantika orqali tavsiflash mumkinligini asoslagan. A. Vejbitskaya o‘z navbatida «Til. Madaniyat. Idrok.» va semantik universallar haqidagi keyingi ishlarida ushbu g‘oyani rivojlantirdi.

V.N. Teliya o‘zining «Ruskaya frazeologiya» («Rus frazeologiyasi: semantik, pragmatik va lingvokulturologik jihatlar») asarida lingvokulturologiyani milliy tilda mujassam bo‘lgan va til jarayonlarida namoyon bo‘ladigan moddiy madaniyat va mentalitetni samarali uzviylikda o‘rganuvchi fan sifatida ta’riflaydi (Teliya, 1996). V.A. Maslova esa o‘zining «Lingvokulturologiya» kitobida qo‘shimcha ta’rif taklif qiladi, lingvokulturologiya tilni madaniyat hodisasi sifatida, ya’ni milliy til prizmasi orqali dunyoning ma’lum bir ko‘rinishini va muayyan milliy mentalitetning ifodasini o‘rganadi va ushbu korpus uchun muhim ahamiyatga ega tarzda, mifologik lingvistik birliklarni (tilda mustahkamlangan arxetiplar va mifologemalar, shuningdek ular ifodalaydigan marosim, e’tiqod va urf-odatlarni) lingvokulturologik tavsifning asosiy predmeti sifatida belgilaydi (Maslova, 2001).

Lingvokulturologiyaning yana bir ildizi amerikalik antropologik tilshunoslikda yotadi - bu til va antropologiyaning tilning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi o‘rnini hamda uning madaniyat va jamiyat tuzilmalarini yaratishdagi rolini o‘rganuvchi sohasi. Edvard Sapirning AQSh va Kanadaning tub aholi tillari ustidagi asosiy dala tadqiqotlari til madaniyatdan ajralgan majmua emas, balki ma’lum bir zamon va joyda yashovchi ma’lum bir xalq madaniyatining muhim qismi ekanligini, madaniy qonuniyatlarni aks ettirish bilan bir qatorda odatiy fikrlashni ham shakllantirishini isbotladi (Sapir, 1921). Benjamin Li Vorf Sapirning g‘oyasini kengaytirib, hozirda Sapir-Uorf gipotezasi deb nomlanuvchi taklifni ilgari surdi: tilning tuzilishi va lug‘ati so‘zlovchilarning dunyoni idrok etishi va fikrlashini kuchli (determinist) yoki nisbatan yumshoq (nisbiylik) shakl olishi va cheklashi mumkinligi haqidagi taklif - bu formulalar, e’tiborga molik tarzda, ikki olimning birgalikdagi bironta asardan emas, balki alohida insholaridan yig‘ib olingan (Vorf, 1956). Frazeologiya tadqiqoti uchun bu gipotezaning ahamiyati bevositadir: turg‘un ibora yoki maqol - bu tayyor, madaniy jihatdan berilgan idrok

birligi bo‘lib, qahramonning yangi mulohaza yuritish o‘rniga aynan shunday tayyor birliklarga tayanishi o‘zi ma’noli stilistik va psixologik faktdir.

1.2 “The man of property”romani va olti insonparvarliktushuncha

Jon Golsuorsining “The man of property”(1906) romani - «Forsaytlar haqida saga»ning birinchi kitobi - muallifning o‘z so‘zi bilan aytganda, ‘mulk hissi’ bilan belgilanadigan yuqori tabaqadagi ingliz oilasi haqidagi tadqiqotdir. Romanning asosiy ziddiyati - Forsaytlarning egalik qiluvchi, savdo-sotiqqa asoslangan dunyoqarashi bilan vaqti-vaqti bilan bu dunyoqarashga bostirib kiruvchi insoniy qadriyatlar o‘rtasidagi ziddiyat - nafaqat syujet va xarakterlarda, balki tilning o‘zida ham namoyon bo‘ladi. J.Golsuorsi olti keng insonparvarliktushuncha - Qadr-qimmat, Bag‘rikenglik, Kechirimlilik, Sadoqat, O‘zini qurbon qilish va Birdamlik kabi an‘anaga bog‘liq bo‘lgan maqol, ibora va kollokatsiyalardan doimiy va ongli ravishda foydalanadi.

Ushbu ikki qismli tadqiqot olti toifa bo‘yicha 44 ta shunday frazeologik birlikni aniqlaydi va tahlil qiladi. Mazkur I qism birinchi uchtasini qamrab oladi: Qadr-qimmat, Bag‘rikenglik va Kechirim (jami 19 birlik). II qism esa Sadoqat, O‘zini qurbon qilish va Birdamlikni (25 birlik) qamrab oladi.

1.3 Tadqiqot savollari va tuzilishi

Tadqiqot uchta savol asosida olib boriladi:

J.Golsuorsi qadr-qimmat, bag‘rikenglik va kechirimlilikni ifodalash uchun qanday struktura turlaridagi frazeologik birliklardan (maqol, ibora, kollokatsiya, o‘xshatish, binomial, formula)dan foydalanadi?;

Har bir birlik bevosita o‘z kontekstida qanday diskurs vazifasini bajaradi - insonparvarlik qadriyatning bevosita tasdig‘ini yoki uning kinoyali inkorinimi?

Uch toifa ichida va ular orasida qanday funktsional naqshlar yuzaga keladi va bular J.Golsuorsining kengroq uslubiy texnikasi hamda ijtimoiy tanqidi haqida nimani ko‘rsatadi?

Maqolaning qolgan qismi quyidagicha davom etadi. 2-bo‘lim korpusni, qabul qilingan frazeologik birliklar tipologiyasini va tahlil tartibini bayon qiladi. 3-bo‘lim natijalarni toifalar bo‘yicha taqdim etadi. 4-bo‘lim yuzaga kelgan naqshlarni muhokama qilib, ularni J.Golsuorsining kengroq uslubiy va ijtimoiy loyihasi doirasida ko‘rib chiqadi. 5-bo‘lim xulosa qismi bo‘lib, bir muncha II qism to‘g‘risida ma’lumot berib o‘tadi.

2. Material va metodlar

2.1 Korpus

Asosiy material Jon Golsuorsining "The man of property"(1906) romanining to'liq matni, jumladan muallifning keyinchalik yozilgan so'zboshisidir. Roman to'liq o'qib chiqildi va olti maqsadli insonparvarlik tushunchadan biriga semantik jihatdan aloqador deb topilgan har bir turg'un yoki yarim turg'un ko'p so'zli ifoda uning diskurs vazifasini aniqlash uchun yetarli darajadagi kontekst bilan birga ajratib olindi.

2.2 Aniqlash mezonlari

Til bo'lagi frazeologik birlik sifatida qaraldi, agar u frazeologik nazariyada keng qo'llaniladigan quyidagi mezonlardan kamida ikkitasiga javob bersa: (a) turg'unlik - so'z tanlovi erkin yaratilgan emas, balki an'anaviy ravishda takrorlanadi; (b) idiomatik xususiyat - butunning ma'nosi qismlarining yig'indisidan to'liq kelib chiqmaydi; va (v) institutsionallashish - ifoda ingliz tilini yaxshi biladigan o'quvchi tomonidan ushbu matndan mustaqil ravishda oldindan mavjud formula (maqol, ibora yoki kollokatsiya) sifatida tanib olinadi.

2.3 Tipologiya

Birliklar frazeologiya va idioma tadqiqotlarida qabul qilingan kategoriyalardan moslashtirilgan quyidagi struktura turlariga tasniflandi:

Maqollar - matndan tashqarida ham mustaqil qo'llanilishga ega an'anaviy hikmatli gaplar (masalan, «G'urur yiqilishdan oldin keladi»).

Iboralar, jumladan fe'l+old qo'shimchali iboralar - ma'nosi tarkibiy qismlardan kelib chiqmaydigan turg'un majoziy ifodalar (masalan, «qo'lni yuvish», «chidab turmoq»).

Kollokatsiyalar - baholovchi ma'no tashiydigan takrorlanuvchi turg'un so'z birikmalari (masalan, «mashhur mehribonlik», «o'z qadrini biladigan»).

Turg'un o'xshatishlar / qiyoslashlar - an'anaviy qiyosiy tuzilmalar (masalan, «boshi og'rigan ayiqdek xira»).

Binomial juftliklar - turg'un ikki qismli bog'lovchi formulalar (masalan, «to'g'ri yoki noto'g'ri»).

An'anaviy formulalar - tanib olinadigan ijtimoiy yoki ritorik ssenariyga bog'langan turg'un iboralar (masalan, «o'tgan-ketgan unutilsin»).

2.4 Mavzuiy tasnif

Aniqlangan har bir birlik so'ngra o'zining asosiy semantik maydoni asosida olti insonparvarlik toifadan biriga kiritildi, bu esa uning kontekstdagi vazifasi bilan o'zaro tekshirildi. Qadr-qimmat birliklari o'z

qadrini anglash, g'urur atrofida; Bag'rikenglik birliklari chidamlilik, kechirimlilik va qabul qilish chegaralari atrofida; Kechirimlilik birliklari esa bildirilgan shikoyatning bajarilishi (yoki bajarilmasligi) atrofida to'planadi. Birlikning semantik maydoni noaniq bo'lgan hollarda, tasniflash hikoyadan olinga bevosita faollashtirilgan tushunchaga muvofiq amalga oshirildi.

2.5 Tahlil tartibi

Har bir birlik uchun quyidagilar qayd etildi: (1) struktura turi; (2) birlikning minimal yetarli kontekstdagi iqtibosi; va (3) uning diskurs vazifasi haqidagi talqiniy tahlil, bunda samimiy (to'g'ridan-to'g'ri) qo'llanilish, kinoyali qo'llanilish va birlikning odatiy ma'nosi faqat qisman inkor etiladigan, ikkilanuvchan yoki oraliq holatlar farqlanadi.

2.6 Ushbu maqolaning qamrovi

44 birlikdan iborat to'liq korpusdan ushbu maqola (I qism) Qadr-qimmat (6), Bag'rikenglik (7) va Kechirimlilik (6) toifalariga tegishli 19 birlikni taqdim etadi. Qolgan 25 birlik, ya'ni Sadoqat, O'zini qurbon qilish va Birdamlikka oid birliklar II qismda keltiriladi, u yerda to'liq 44 birlikdan iborat korpusning sintezi ham berilgan.

3. Natijalar

3.1 Qadr-qimmat (6 birlik)

Romandagi qadr-qimmatga oid frazeologik birliklar g'ururga oid maqollar va ijtimoiy o'z qadrini anglashning ifodalari atrofida to'planadi. J.Golsuorsi ularni doimo kinoyali ohang bilan qo'llaydi: turg'un til orqali ifodalangan qadr-qimmat har doim shunchaki ko'z-ko'z qilishga aylanib qolish xavfi ostida bo'ladi.

3.1.1 self-respecting (o'z qadrini biladigan) *sifatdosh kollokatsiya*

"No self-respecting Forsyte surrendered at a blow; so he merely said: He didn't know-he expected she was spending a pretty penny on dress."

"Self-respecting" ingliz tilida turg'un sifatdosh kollokatsiya bo'lib, doimo otdan oldin kelib, shaxsning o'z qadr-qimmati va me'yorlariga to'g'ri munosabatda ekanligini bildiradi. J.Golsuorsi uni sinfiy formula sifatida qo'llaydi: *"o'z qadrini biladigan hech bir Forsayt"* iborasi xuddi *"hech bir janob... qilmasdi'"* iborasi bilan bir xil ijtimoiy vazifani bajaradi. Bu yerdagi qadr-qimmat axloqiy emas, balki qabilaviy xarakterga ega - u faqat urug'ning nima qilishi yoki qilmasligi bilan belgilanadi. Kinoya shundaki, bu *"o'z qadrini biladigan"* Forsayt aslida inson haqiqatini (Irenning baxtsizligini) tan olishdan bosh tortadi.

3.1.2 as in all self-respecting families (barcha o‘z qadrini biladigan oilalarda bo‘lgani kabi) ***predlogli ibora***

"As in all self-respecting families, an emporium had been established where family secrets were bartered, and family stock priced."

"Barcha o‘z qadrini biladigan oilalarda bo‘lgani kabi" iborasi jamoaviy qadr-qimmatni me'yor sifatida ilgari suruvchi ijtimoiy formula bo‘lib, undan keyin keladigan narsani tabiiy va to‘g‘ri deb ko‘rsatadi. J.Golsuorsi undan g‘iybat va shaxsiy sirlarni sotib-olib-sotishni tasvirlash uchun foydalanadi. *"Self-respecting"* kollokatsiyasidagi axloqiy mazmun bo‘shatilib, o‘rniga ijtimoiy-raqobatbardosh mazmun to‘ldiriladi: qadr-qimmat yo‘q, ammo uning tili saqlanib qoladi.

3.1.3 Pride comes before a fall (g‘urur halokatdan oldin keladi) ***Maqol (Bibliyaviy va maqol an'anasi, Sulaymon hikmatlari 16:18)***

"Pride comes before a fall!' In accordance with this, the greatest of Nature's ironies, the Forsyte family had gathered for a last proud pageant before they fell."

Bu ingliz tilidagi eng mashhur maqollardan biri bo‘lib, ortiqcha g‘ururning falokatga olib kelishidan ogohlantiradi. J.Golsuorsi uni Enn xolaning dafn marosimi sahnasiga epigraf sifatida qo‘llaydi va darhol uni jonlantiradi: oilaning yig‘ilishi ularning *"oxirgi mag‘rur tantanasi"*ga aylanadi. Maqol bir vaqtning o‘zida ham axloqiy ogohlantirish, ham kinoyali sharh vazifasini bajaradi - qadr-qimmatli maqol qadr-qimmatli odamlarga o‘lim hukmiga aylanadi.

3.1.4 not even ... could fight with Nature (hatto ... ham Tabiat bilan kurasholmasdi) ***Qarshilikni bildiruvchi kollokatsiya***

"alas! not even Aunt Ann could fight with Nature."

"Tabiat bilan kurashish" turg‘un kollokatsiya bo‘lib, inson irodasi va qadr-qimmatining yakuniy chegarasini bildiradi. Ingliz tilida biror narsa bilan kurashish unga qat'iyat bilan qarshilik ko‘rsatishni anglatadi; *"Tabiat bilan kurashish"* kollokatsiyasi esa qadr-qimmatli qarshilikning ham hurmatga sazovor, ham muqarrar ravishda behuda ekanligini ko‘rsatadi. Bu ibora Enn xolaning o‘lim bilan kurashini ulug‘laydi, ayni paytda uning muqarrar natijasini tan oladi: qadr-qimmat yo‘qotish orqali emas, balki qarshilik ko‘rsatish tarzi orqali tasdiqlanadi.

3.1.5 face the worst (yomonlik bilan yuzma-yuz) ***fe'l iborasi***

"She had decided to learn something at all costs. It was better to face the worst, and have it over."

"Yomonlik bilan yuzma-yuz" - og'ir haqiqatdan yuz o'girmaslikni, ya'ni qiyinchilikka qadr-qimmat bilan qarshi chiqishni ifodalovchi turg'un idiomatik ibora. Bu yerdagi qadr-qimmat passiv emas, faol xususiyatga ega: inson shunchaki chidab turmaydi, balki qiyinchilikka yuzlanadi. Unga qo'shib keltirilgan *"have it over"* (yakun yasash) iborasi Forsaytlarga xos pragmatizmni ko'rsatadi: bu yerda qadr-qimmat kutishga emas, balki vaziyatni bosib o'tishga qaratilgan.

3.1.6 keeping their eyes clear and brave unto the end (oxirigacha ko'zlarini hushyor va botir tutish) ***ravish iborasi***

"all men must go through, keeping their eyes clear and brave unto the end! Small and of no import, insects though they are!"

Bu ibora o'lim oldida qadr-qimmatni, ya'ni o'limga tik tarzda yuzlanishni ifodalovchi ibora bo'lib, ingliz tilidagi qadr-qimmatning oxirgi chidamlilik an'anasiga mansubligini ko'rsatadi. J.Golsuorsi undan Bosinining taqdiri munosabati bilan yuzaga kelgan o'lim haqidagi mulohazada foydalanadi va shaxsiy azob-uqubatni insoniy qadr-qimmat haqidagi umumbashariy bayonotga aylantiradi: mavqe yoki ahamiyatdan qat'i nazar, o'z oxirini qanday qabul qilish xarakterning o'lchovidir.

3.2 Bag'rikenglik va keng fikrlilik (7 birlik)

Romandagi bag'rikenglikka oid frazeologiya deyarli to'liq kinoyali xarakterga ega. Iboralar mavjud, ammo ular ifodalashi kerak bo'lgan bag'rikenglikning o'zi tizimli tarzda yo'q. J.Golsuorsi chidamlilik tiliga murojaat qilib, uning Forsaytlar dunyosidagi chegaralarini fosh qiladi.

3.2.1 I wash my hands of it (qo'limni yuvaman) ***voz kechish***

"You're all alike: you won't be satisfied till you've got what you want. If you must come to grief, you must; I wash my hands of it. So, he had washed his hands of it, making the condition that they should not marry until Bosinney had at least four hundred a year."

"Qo'lni biror narsadan yuvish" ingliz tilidagi eng madaniy jihatdan ko'p ishlatiladigan iboralardan biri bo'lib, Bibliyadagi Pilatning javobgarlikdan voz kechish imo-ishorasidan kelib chiqqan. Keksa Jolion uni Jun bilan bog'liq turmush qurish qarorida o'z rolidan chekinishini bildirish uchun ishlatadi. Ibora bag'rikenglikning muvaffaqiyatsizligini ifodalaydi - boshqasining tanlovi yukini ko'tarishni davom ettirishdan bosh tortish. Ammo J.Golsuorsi darhol bu "qo'l yuvishning" to'liq emasligini ko'rsatadi: Jolion shartlar qo'yadi, demak, u haqiqatan ham nazoratdan voz kechmagan. Ibora faqat yarim bajarilgan.

3.2.2 put up with (chidab turmoq) ***ibora (chidash, toqat qilish)***

"'You needn't get into a rage,' he said. 'If I'm willing to put up with it, I suppose you needn't cry out.'"

"Put up with" - istamay chidashni, shikoyatsiz va yechimsiz ravishda noxush narsaga toqat qilishni ifodalovchi ingliz tilidagi eng so'zlashuv uslubidagi ibora. Soms uni Bosinining xarajatlar oshib ketishi haqida ishlatib, bag'rikenglikni boshqalar minnatdor bo'lishi kerak bo'lgan shaxsiy yon berish sifatida taqdim etadi. Ibora Forsaytlarga xos bag'rikenglikning nomigagina, shartli xarakterini aks ettiradi: bu saxiy qabul qilish emas, balki hisob-kitob qilingan chidamlilik bo'lib, sabr-toqat istalgan vaqtda tugashi mumkinligini nazarda tutadi.

3.2.3 no man of his character could... put up with (uning xarakteridagi hech bir odam ... chidab turolmasdi) ***bag'rikenglik chegarasi***

"It seemed like a fatality, and a fatality was one of those things no man of his character could either understand or put up with."

Xuddi shu ibora salbiy shaklda qo'llanilib, Forsaytlarga xos bag'rikenglikning chegarasini aniq ko'rsatadi. *"Baxtsizlik"* - nazorat qilib bo'lmaydigan hodisa - boshqarib, kelishib yoki hal qilib bo'lmaydi, shuning uchun unga chidab bo'lmaydi. Bu ifoda Forsaytlarga xos bag'rikenglik fazilat emas, balki texnika ekanligini ko'rsatadi: ular boshqarishi mumkin bo'lgan narsaga chidaydi va boshqara olmaydigan narsaga chidashdan bosh tortadi. Haqiqiy bag'rikenglik - boshqarib bo'lmaydigan narsani qabul qilish qaysikim ularga yot.

3.2.4 as glum as a bear with a sore head (qovoq tumshug'i osilgan) ***Frazeologik qiyoslash (turg'un o'xshatish)***

"he was as glum as a bear with a sore head-Winifred could barely get a word out of him."

"qovoq tumshug'i osilgan" - jahldor, muloqotga kirishmaydigan yomon kayfiyatdagi odamni ifodalovchi ingliz tilidagi turg'un o'xshatish. Ziyofatdagi Bosiniga nisbatan qo'llanilib, u o'z ahvoliga xotirjamlik yoki nazokat bilan chidashga qodir emasligini ko'rsatadi. Kinoya shundaki, Bosinining atrofidagi ijtimoiy o'yinga nisbatan bag'rikengliksizligi kulgili hayvon qiyoslashi orqali ifodalanib, fojiali begonalashuv ayiqona injiqlikka aylantirilgan.

3.2.5 making the best of it / making the best of a bad job (yomon vaziyatdan iloji boricha yaxshisini chiqarish) ***Turg'un idiomatik ibora (murosaga kelgan bag'rikenglik)***

"he came back to town in a poor way, and went about with a pathetic attempt at making the best of a bad job."

"Iloji boricha yaxshisini chiqarish" va uning kuchaytirilgan shakli 'yomon ishdan eng yaxshisini chiqarish' - o'zgartirish imkoniyati bo'lmagan noqulay vaziyatni qabul qilishni ifodalovchi turg'un iboralar. J.Golsuorsi ulardan umidsiz tashrifdan so'ng Jeyms va turmushidagi Irenga nisbatan foydalanadi. Ibora bag'rikenglikni cheklov ostidagi qadr-qimmat harakati sifatida ifodalaydi: vaziyatni o'zgartirib bo'lmaydi, shuning uchun mamnunlik ko'z-ko'z qilinadi. 'Achinarli urinish' ta'rifi esa bu kamtarona bag'rikenglikdan ham ishonchni olib tashlaydi.

3.2.6 everybody minded their own business (Har kim o'z tashvishi bilan) ***Idiomatik ifoda (bag'rikenglik chegarasi)***

"It wouldn't be half so busy if everybody minded their own business."

'Har kim o'z tashvishi bilan" - boshqalarning shaxsiy hayotiga aralashmaslik, ya'ni ijtimoiy aralashuvning to'g'ri chegaralarini tasdiqlovchi turg'un ibora. Keksa Jolion uni Julie xolaning g'iybatini tanbeh berish uchun tajovuzkorona ishlatadi. Kinoya shundaki, ibora odatda aralashmaslikni targ'ib qiladi, biroq Forsaytlar dunyosida aralashmaslik bir vaqtning o'zida ham eng yuqori ijtimoiy qadriyat, ham amaliyotda mutlaqo yo'q narsa hisoblanadi - ibora bag'rikenglik idealini ifodalaydi, ammo o'zi bag'rikenglikka zid harakatdir.

3.2.7 well-known kindheartedness (mashhur mehribonligi) ***Turg'un sifatdosh kollokatsiya (bag'rikenglik/yaxshi niyat ijtimoiy formulasi)***

"Aunt Juley, with her well-known kindheartedness, hastened to set people at their ease again."

"Mashhur mehribonlik" - muayyan shaxsga ijtimoiy fazilat sifatida iliqlik va bag'rikenglik obro'sini biriktiruvchi turg'un kollokatsiya bo'lib, ijtimoiy fazilatning jamoaviy tan olinishini ifodalaydi. J. Golsuorsining bu sifatdoshni qo'llashi yengil kinoyaga ega: Julie xolaning 'mehribonligi' haqiqiy, ammo cheklangan - bu chuqur axloqiy fazilat emas, balki ijtimoiy tartib. 'Mashhur' so'zi fazilatni ijtimoiy namoyishga aylantiradi: inson qisman shuning uchun mehribonki, oila uni shunday deb biladi.

3.3 Kechirim (6 birlik)

«The man of Property»dagi kechirimga oid frazeologik birliklar J.Golsuorsining eng ehtiyotkorlik bilan tanlangan misollaridan hisoblanadi. U o'tmishni ortda qoldirish haqidagi ingliz maqol donishmandligining butun zaxirasidan foydalanadi - va keyin bu

donishmandlikning uning qahramonlari uchun nega ishlamasligini tizimli ravishda ko‘rsatadi.

3.3.1 Let the dead Past bury its dead («O‘tgan ishga salovot») *Maqol*

"'Let the dead Past bury its dead' would be a better saying if the Past ever died. The persistence of the Past is one of those tragi-comic blessings which each new age denies."

Bu Viktoriya davri tasalli adabiyotidagi eng mashhur satrlardan biri bo‘lib, o‘tmishni ortda qoldirib, hozirgi zamon bilan yashashga chaqiradi. J.Golsuorsi uni so‘zboshida keltiradi, so‘ng darhol rad etadi: «agar O‘tmish umuman o‘lsa edi». O‘tmishdan ozod bo‘lish va oldinga harakat qilish haqidagi maqol yolg‘on tasalli sifatida ko‘rsatiladi. Forsaytlar dunyosi buning isboti - o‘tmish hech qachon o‘lmaydi, mulk xotirani saqlaydi va hech kim haqiqatan kechirmaydi, chunki yaralar ayni paytda boylikdir.

3.3.2 smooth things over («Orani yaxshilamoq») *Idiomatik fe'l iborasi (ijtimoiy boshqaruv orqali ziddiyatni yashirish)*

"vaguely alarmed, ignorant of the nature of the trouble, made an attempt to smooth things over."

«Orani yaxshilamoq» - ziddiyatning ijtimoiy boshqaruvini, ya'ni yuzaki taranglikni asosiy sabablarni hal qilmasdan diplomatik tarzda yo‘qotishni ifodalovchi turg‘un ibora. Jeyms uni ikki marta, har safar Soms va Bosini o‘rtasidagi ko‘zga tashlanadigan tanglikka javoban ishlatadi. Ibora aslida bostirish bo‘lgan ijtimoiy 'kechirim' shaklini ifodalaydi: ziddiyat kechirilmaydi, balki yopiladi. Bu Forsaytlarning ijtimoiy mexanizmi haqiqiy kechirimni yumshatish bilan qanday almashtirishini ko‘rsatadi.

3.3.3 bygones must be bygones (o‘tgan ishga salovot) *Maqol / ibora*

"He had made up his mind to tell her that he was reconciled with her father. In future bygones must be bygones."

"O‘tgan ishga salovot" - ingliz tilidagi eng qadimiy kechirim maqollaridan biri bo‘lib, eski shikoyatlarni hozirgi kunni zaharlashiga yo‘l qo‘ymaslik uchun o‘tmishni ortda qoldirish buyrug‘ini beradi. Keksa Jolion uning o‘zgartirilgan shaklini ('o‘tgan-ketgan unutilishi kerak') nabirasi Jun bilan yarashish kayfiyatida ishlatadi. 'Kerak' modal so‘zi muhim ahamiyatga ega: bu yerda kechirim tuyg‘u emas, balki iroda harakatidir. Forsaytlarga xos tarzda, kechirim his qilish emas, qaror qilishdir.

3.3.4 Time cures all (vaqt hammasini davolaydi) ***Maqol (klassik 'time heals all wounds')***

"'Come, old boy. Time cures all. Let's go and drink it off!'"

Eng qadimiy kechirimlilikga bag'ishlangan maqol - vaqt o'tishi bilan azob-uqubat kamayishi haqidagi tasalli. Jorj Forsayt uni tumanda qolib ketgan, ko'rinmas Bosiniga qarab qichqiradi - Bosinining aravaga urilganini bilishdan bir necha soniya oldin. Kinoya juda kuchli: vaqt barcha yaralarni davolaydi degan maqol aynan vaqt tugagan lahzada aytiladi. J.Golsuorsi kechirimlilikga tegishli maqolni u dahshatli darajada ahamiyatsiz bo'lib qolgan aniq nuqtada ishlatadi.

3.3.5 the old past... that no money could buy (pulga sotib olib bo'lmaydigan o'tmish) ***Turg'un nostalgik kollokatsiya / mulohaza iborasi***

"The old past-the poignant, suffering, passionate, wonderful past, that no money could buy, that nothing could restore in all its burning sweetness-had come back before him."

"O'tmish" - qaytarib bo'lmaydigan narsa haqidagi mulohazaga aylantirilgan nostalgik xotira kollokatsiyasi. Har qanday qimmatli narsaga Forsaytlarning odatiy javobi uning narxini qayd etishdir ('pulga sotib olib bo'lmaydi'). Kichik Jolionning o'tmishni qayta sotib olib bo'lmasligini anglashi Forsayt tizimining chegarasini ko'rsatadi. Bu qabul qilish orqali kechirimlilikning bir shakli - o'tmishni qasos olinishi kerak bo'lgan qarz emas, balki ketgan va qaytarib bo'lmaydigan narsa sifatida tan olish.

3.3.6 right or wrong (to'g'ri yoki noto'g'ri bo'lishidan qat'i nazar) ***Turg'un binomial ibora (shartsiz sadoqat)***

"'I don't care whether it was right or wrong. I want to help him; and I will!'"

Shartsiz qo'llab-quvvatlashni - sadoqat foydasiga axloqiy hukmni to'xtatishni ifodalovchi turg'un binomial birlik. Jun uni Bosinining sud jarayonidagi mag'lubiyatidan so'ng ishlatadi. U ish qanday to'g'ri yoki noto'g'ri ekanligiga ahamiyat bermaydi, u uning yonida turadi. Bu kechirimlilikning eng kuchli shakli - barcha ayblov ro'yxatidan voz kechish bo'lib, ingliz tilidagi 'mening mamlakatim, to'g'ri bo'lsin, noto'g'ri bo'lsin' an'anasiga mansub: hukmdan yuqori turadigan mutlaq sadoqat.

3.4 I qism xulosasi

Toifa	Birliklar	Asosan kinoyali	Asosan samimiy	Ikkilanuvchan
Qadr-qimmat	6	3	2	1
Bag‘rikenglik	7	5	0	2
Kechirim	6	4	1	1
Jami (I qism)	19	12	3	4

1-jadval. Frazeologik birliklarning diskurs vazifasi bo‘yicha I qismda keltirilgan uch toifa bo‘yicha taqribiy taqsimoti, 3-bo‘limdagi sifatli tahlilga asoslangan. Sonlar talqiniy xarakterga ega bo‘lib, aniq o‘lchov emas, balki umumiy tendensiyani ko‘rsatishga mo‘ljallangan.

4. Muhokama

4.1 Frazeologik kinoya - birlashtiruvchi texnika sifatida

Ushbu maqolada ko‘rib chiqilgan barcha insonparvarlikka xos semalarni J.Golsuorsi frazeologik birlikning an‘anaviy xislatlarini, uning maqolda aks etishini, idiomatik tanishligini, kollokativ mustahkamligini faollashtiradi.J.Golsuorsi frazeologik birliklarnins asl ma’nosi va asarda ishlatilishi o‘rtasidagi farqni yaqqol ko‘rsatib beradi. Buni frazeologik kinoya deb atash mumkin, chunki bu kinoya alohida muallif izohidan emas, balki umumiy madaniy xususiyatlardan kelib chiqqan holda ifodalangan. O‘quvchi birlikning an‘anaviy ma’nosini allaqachon bilgani uchun, J.Golsuorsi tomonidan tafovutni tushuntirishga hojat qolmaydi - o‘quvchi buni o‘zi ta’minlaydi.

4.2 Qadr-qimmat - qabilaviy namoyish sifatida

Romanning qadr-qimmat frazeologiyasi (3.1-bo‘lim) o‘z qadrini anglash g‘oyasi bilan bog‘liq, ammo tahlil shuni ko‘rsatadiki, Forsaytlar dunyosida ‘o‘z qadrini anglash’ axloqiy emas, balki ijtimoiy toifadir. *“O‘z qadrini biladigan Forsayt”* formulasi va uning varianti *“barcha o‘z qadrini biladigan oilalarda bo‘lgani kabi”* qabilaviy shiorlar vazifasini bajarib, qadr-qimmatni har qanday axloqiy mazmun emas, balki urug‘ga muvofiqlik orqali belgilaydi. Ammo yana ikki birlik (*yomonlik bilan yuzma-yuz kelmoq* va *oxirigacha ko‘zlarini hushyor va botir tutib*) qadr-qimmatning samimiy, ya’ni qiyinchilik va o‘lim oldida faol, tetik qarshilik sifatida ishlashini ko‘rsatadi. *‘G‘urur qulashdan oldin keladi’* maqoli esa oraliq o‘rinni egallaydi, u to‘liq maqolga xos jiddiylik bilan aytiladi,

so‘ngra syujet tomonidan jonlantiriladi, shunda g‘urur sifatidagi qadr-qimmat oilaning kelayotgan baxtsizligining aynan mexanizmiga aylanadi.

4.3 Bag‘rikenglik - hisob-kitob qilingan chidamlilik sifatida

Forsaytlarga xos bag‘rikenglik o‘zgartirib bo‘lmaydigan narsani qabul qilish emas, balki strategik, bekor qilinishi mumkin bo‘lgan yon berish - bag‘rikenglik yurak intilishi emas, balki boshqaruv texnikasi sifatida. Faqat Julie xolaga qo‘llanilgan ‘mashhur mehribonlik’ kollokatsiyasi yumshoqroq, samimiyroq registrni ko‘rsatadi, ammo bu ham iboraning o‘zidagi o‘z-o‘zini anglash bilan cheklanadi. ‘Mashhur’ bo‘lgan mehribonlik qisman tomoshabin uchun namoyishdir.

4.4 Kechirimlilik maqollari va ularning syujet tomonidan inkor etilishi

Kechirimlilik frazeologiyasi (3.3-bo‘lim) I qismdagi frazeologik kinoyaning eng aniq va dramatik tarzda sahnalashtirilgan namunalarini ko‘rsatadi. Romanning eng mashhur uchta ozodlik maqoli, let the dead past bury its dead («O‘tgan ishga salovot»), bygones must be bygones (o‘tgan ishga salovot) va Time cures all (vaqt hammasini davolaydi) har biri matnda keltiriladi, so‘ngra voqealar tomonidan darhol inkor etiladi. So‘z boshi birinchisini butunlay rad etadi; ikkinchisi ‘kerak’ modal so‘zi bilan zaiflashtiriladi, bu esa hisni irodaviy qarorga aylantiradi; uchinchisi esa aynan kechirimni doimiy ravishda mavjud bo‘lmagan holga keltiruvchi voqea ya’ni Bosinnining o‘limidan bir necha soniya oldin aytiladi. Faqat oxirgi ikki birlikda - ‘pulga sotib olib bo‘lmaydigan eski o‘tmish’ va ‘to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri’ - tahlil chinakam ozodlikka yaqinroq narsani anglatadi: mos ravishda, o‘tmishning qaytarib bo‘lmasligini, uni ta’qib qilinishi kerak bo‘lgan qarz emasligini tan olish va butun ayblov ro‘yxatini to‘xtatuvchi shartsiz sodiqlik. Bu samimiy holatlar ayniqsa romanning chetdagi yoki yosh qahramonlari (Kichik Jolion, Jun) bilan bog‘liq bo‘lib, katta, mulkka ega bo‘lgan Forsaytlar bilan hech qanday aloqasi yo‘q.

5. Xulosa

Ushbu tadqiqotning I qismi Golsuorsining “The man of property” romanidagi Qadr-qimmat, Bag‘rikenglik va Kechirimga oid 19 ta frazeologik birlikni aniqladi va tahlil qildi. Birliklar maqollar, iboralar, kollokatsiyalar va turg‘un o‘xshatishlarni qamrab oladi, va tahlil frazeologik kinoyaning ustuvor naqshini ko‘rsatadi. Kuchli an‘anaviy insonparvarlik ma’nosiga ega turg‘un ingliz iboralari matn tomonidan faollashtiriladi, so‘ngra ko‘p hollarda qahramonlarning haqiqiy xatti-harakati yoki keyingi syujet voqealari tomonidan inkor etiladi. Qadr-

qimmat frazeologiyasi qabilaviy namoyishga moyil; bag‘rikenglik frazeologiyasi hisob-kitob qilingan, shartli chidamlilikka moyil; kechirimlilik frazeologiyasi esa rivojlanayotgan hikoya tomonidan eng tizimli tarzda inkor etiluvchi toifadir. Ushbu tadqiqotning II qismi tahlilni korpusning qolgan 25 ta birligiga, ya’ni Sadoqat, O‘zini qurbon qilish va Birdamlikka bag‘ishlangan va to‘liq 44 birlikdan tahlilning sintezini taqdim etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Chomsky, N. (1986). Knowledge of Language: Its Nature, Origin, and Use. Praeger.
2. Cowie, A. P. (Ed.). (1998). Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford University Press.
3. Giyasova, Dilafruz. "O ‘zbek va ingliz yozuvchilari o ‘tkir hoshimov va jon golsuorsining “gumanizm” konsepti asosidagi adabiy asarlarini lingvosemantik tipologik tahlili." Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit. 2024.
4. Fernando, C. (1996). Idioms and Idiomaticity. Oxford University Press.
5. Galsworthy, J. (1906). The Man of Property. Heinemann. (Forsaytlar haqida saga, I jild, standart matndan iqtibos keltirilgan.)
6. Gläser, R. (1998). The stylistic potential of phraeological units in the light of genre analysis. In A. P. Cowie (Ed.), Phraseology: Theory, Analysis, and Applications. Oxford University Press.
7. Gumboldt, V. fon. (1988). On Language: The Diversity of Human Language-Structure and Its Influence on the Mental Development of Mankind (P. Heath, Trans.). Cambridge University Press. (Asl nashr 1836 yilda chop etilgan)
8. Kunin, A. V. (1970). English Phraseology: A Theoretical Course. Vysshaya Shkola.
9. Lakoff, G. (1993). The contemporary theory of metaphor. In A. Ortony (Ed.), Metaphor and Thought (2nd ed., pp. 202–251). Cambridge University Press.
10. Longfellow, H. W. (1838). A Psalm of Life.
11. Malaxova, S. A. Lichnostno-emotsionalnye kontsepty ‘gordost’ i ‘styd’ v russkoy i angliyskoy lingvokulturakh [Rus va ingliz lingvomadaniyatlarida ‘g‘urur’ va ‘uyat’ shaxsiy-emotsional tushunchalari].

12. Maslova, V. A. (2001). Lingvokulturologiya [Lingvokulturologiya]. Academia.
13. Montegue, R. (1973). The proper treatment of quantification in ordinary English. In R. Thomason (Ed.), Formal Philosophy. Yale University Press.
14. Naciscione, A. (2010). Stylistic Use of Phraseological Units in Discourse. John Benjamins.
15. Potebnya, A. A. (1926). Mysl i yazyk [Fikr va til]. (Asl nashr 1862 yilda chop etilgan)
16. Safarov, Sh. (2006). Kognitiv tilshunoslik. Sangzor.
17. Sapir, E. (1921). Language: An Introduction to the Study of Speech. Harcourt, Brace.
18. Sossyur, F. de. (1959). Course in General Linguistics (C. Bally & A. Sechehaye, Eds.; W. Baskin, Trans.). Philosophical Library. (Asl nashr 1916 yilda chop etilgan)
19. Teliya, V. N. (1996). Russkaya frazeologiya: Semanticheskiy, pragmaticheskiy i lingvokulturologicheskiy aspekty [Rus frazeologiyasi: semantik, pragmatik va lingvokulturologik jihatlar]. Yazyki russkoy kultury.
20. Vorkachev, S. G. (2002). Kontsept schastья v russkom yazykovom soznanii: opyt lingvokulturologicheskogo analiza [Rus tili ongidagi baxt tushunchasi: lingvokulturologik tahlil tajribasi]. Krasnodar.
21. Vorkachev, S. G. (2004). Schastье kak lingvokulturny kontsept [Baxt lingvomadaniy tushuncha sifatida]. Gnozis.
22. Vaysgerber, L. (1953–1954). Von den Kräften der deutschen Sprache [Nemis tili kuchlari haqida] (Vols. 1–4). Schwann.
23. Vorf, B. L. (1956). Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf (J. B. Carroll, Ed.). MIT Press.
24. Vejbitskaya, A. (1992). Semantics, Culture and Cognition: Universal Human Concepts in Culture-Specific Configurations. Oxford University Press.
25. Vejbitskaya, A. (1996). Semantics: Primes and Universals. Oxford University Press.

KOGNITIV LINGVISTIKADA KONSEPTUAL METAFORA, FREYM VA PROTOTIPLARNING LISONIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI

Sulaymanova Nilufar
SamDChTI, filologiya fanlari doktori
DSc., professor

Annotatsiya. Ushbu maqolada kognitiv lingvistikaning muhim kategoriyalari hisoblangan konseptual metafora, freym va prototip tushunchalarining inson tafakkuri hamda lisoniy dunyoqarashni shakllantirishdagi o‘rni tahlil qilinadi. Til birliklarining ma’nosi faqat ularning lug‘aviy mazmuni bilan emas, balki insonning bilimlari, tajribasi, idrok jarayonlari va madaniy tasavvurlari bilan uzviy bog‘liqligi yoritiladi. Konseptual metaforaning abstrakt tushunchalarni konkret tajriba orqali anglashdagi, freymning voqelik haqidagi bilimlarni tizimlashtirishdagi, prototipning esa kategoriyalar markazi va periferiyasini belgilashdagi kognitiv vazifalari ochib beriladi. Shuningdek, mazkur kognitiv mexanizmlarning o‘zaro munosabati va lisoniy birliklarning semantik tuzilishida namoyon bo‘lish xususiyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari metafora, freym va prototipning til va tafakkur o‘rtasidagi murakkab munosabatlarni yorituvchi o‘zaro bog‘liq kognitiv mexanizmlar ekanligini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: kognitiv lingvistika, konsept, konseptual metafora, freym, prototip, kategoriyalash, konseptualizatsiya, lisoniy dunyoqarash, kognitiv semantika, til va tafakkur.

Kognitiv lingvistika zamonaviy tilshunoslikning tilni inson tafakkuri, bilish jarayonlari, tajriba va dunyoni idrok etish mexanizmlari bilan uzviy bog‘liqlikda o‘rganuvchi muhim yo‘nalishlaridan biridir. Ushbu yondashuv doirasida til faqat kommunikativ vosita yoki grammatik qoidalar majmui sifatida emas, balki inson ongida shakllangan bilimlarni saqlash, tartibga solish va ifodalash vositasi sifatida talqin qilinadi. Shu sababli kognitiv lingvistikaning asosiy tadqiqot obyektini insonning til orqali voqelikni qanday konseptuallashtirishi, kategoriyalarga ajratishi va ushbu bilimlarni lisoniy birliklar orqali qanday namoyon etishi tashkil qiladi [Evans V., Green M.].

Kognitiv lingvistikaning shakllanishi XX asrning ikkinchi yarmidagi tilshunoslik taraqqiyoti bilan chambarchas bog‘liq. J.Lakoff, M.Johnson, R.Langacker, Ch.Fillmore, L.Talmy, G.Fauconnier kabi olimlarning tadqiqotlari til va tafakkur o‘rtasidagi munosabatni yangi nuqtai nazardan o‘rganishga zamin yaratdi. Kognitiv yondashuvga ko‘ra, inson tildan foydalanish jarayonida tayyor semantik birliklarni shunchaki takrorlamaydi, balki mavjud bilim va tajribasi asosida voqelikni konseptuallashtiradi [Geeraerts D., Cuyckens H.].

R.Langackerning kognitiv grammatika nazariyasida ma’no konseptualizatsiya bilan bog‘lanadi. Ushbu yondashuvda semantik strukturalar muayyan kognitiv domenlar bilan munosabatda shakllanadi. Grammatik tuzilma ham insonning konseptual mazmunni muayyan usulda shakllantirishi va lisoniy vositalar orqali ifodalashining natijasi sifatida qaraladi [Langacker R.W.]. Demak, til strukturasini inson tafakkuridan ajratilgan holda o‘rganish kognitiv yondashuv nuqtai nazaridan yetarli emas.

Kognitiv lingvistikaning markaziy tushunchalaridan biri konsept hisoblanadi. Konsept inson ongida muayyan predmet, hodisa, harakat yoki abstrakt tushuncha haqidagi bilimlarning umumlashgan mental tuzilmasidir. Masalan, *“vaqt”, “hayot”, “muhabbat”, “baxt”, “oila”, “vatan”, “yo‘l”* kabi tushunchalar inson ongida faqat lug‘aviy ma’no ko‘rinishida mavjud emas. Ular shaxsiy tajriba, ijtimoiy munosabatlar, milliy-madaniy qadriyatlar va kollektiv bilimlar bilan boyitilgan murakkab konseptual tuzilmalarni hosil qiladi.

Konseptual tizimning tilda namoyon bo‘lishida metafora alohida o‘rin tutadi. An’anaviy tilshunoslikda metafora ko‘pincha badiiy tasvir vositasi sifatida talqin qilingan bo‘lsa, kognitiv lingvistikada uning mohiyati ancha keng tushuniladi. J.Lakoff va M.Johnson konseptual metaforani inson tafakkurining fundamental mexanizmlaridan biri sifatida ko‘rsatadi. Ushbu nazariyaga ko‘ra, inson murakkab va abstrakt hodisalarni nisbatan konkret va kundalik tajribaga asoslangan tushunchalar yordamida anglaydi [Lakoff G., Johnson M.].

Masalan, o‘zbek tilida *“hayot yo‘li”, “uzoq yo‘lni bosib o‘tmoq”, “maqsadiga yetmoq”, “yo‘ldan adashmoq”, “hayotda oldinga intilmoq”* kabi birliklarda hayot – yo‘l konseptual modeli namoyon bo‘ladi. Bunda *“yo‘l”* manba domeni, “hayot” esa maqsad domeni sifatida namoyon bo‘ladi. Yo‘lning boshlanishi tug‘ilish, yo‘lning davom etishi hayot

jarayoni, manzil maqsad, to‘siqlar esa hayotiy muammolar bilan konseptual jihatdan bog‘lanadi.

Shunga o‘xshash holat vaqt – resurs konseptual metaforasida ham kuzatiladi. *“Vaqtni sarflamoq”, “vaqtni tejamoq”, “vaqtni yo‘qotmoq”, “vaqtdan unumli foydalanmoq”* kabi ifodalarda vaqt inson tasavvurida cheklangan va qimmatli resurs sifatida konseptuallashtiriladi. Mazkur misollar metaforaning faqat nutqning obrazliligini ta’minlovchi stilistik hodisa emas, balki insonning abstrakt tushunchalarni anglash va tartibga solish mexanizmi ekanligini ko‘rsatadi [Lakoff G., Johnson M.].

Konseptual metaforaning shakllanishida insonning jismoniy va sensor tajribasi ham muhim ahamiyat kasb etadi. Insonning fazoni, harakatni, yuqori va pastni, ichki va tashqi makonni idrok etishi abstrakt tushunchalarning konseptual tuzilishiga ko‘chirilishi mumkin. Masalan, “kayfiyati ko‘tarildi”, “ruhi tushdi”, “yuqori natija”, “past ko‘rsatkich” kabi birliklarda yuqori – ijobiy, past – salbiy munosabatini ko‘rish mumkin. Kognitiv metafora nazariyasida bunday holatlar insonning tanaviy tajribasi bilan bog‘liq konseptual munosabatlar sifatida izohlanadi [Johnson M.].

Kognitiv lingvistikaning yana bir muhim kategoriyasi freymdir. Ch. Fillmore tomonidan rivojlantirilgan freym semantikasi til birliklarining ma’nosini tushunish uchun ular bilan bog‘liq kengroq bilim tuzilmasini hisobga olish zarurligini ta’kidlaydi [Fillmore Ch.J.]. Freym bir-biri bilan bog‘langan tushunchalar tizimi bo‘lib, uning bir elementi faollashganda boshqa elementlari ham ongda faollashishi mumkin.

Masalan, *“shifoxona”* tushunchasi ongimizda faqat muayyan bino haqidagi tasavvurni yuzaga keltirmaydi. U *“shifokor”, “bemor”, “hamshira”, “davolash”, “tashxis”, “dori”, “palata”, “tekshiruv”* kabi o‘zaro bog‘liq elementlarni ham faollashtiradi. Bu birliklarning barchasi *shifoxona* freymi tarkibiga kirishi mumkin. Shuning uchun matnda “*bemor qabulxonaga kirdi”* jumlasi berilganda, *“shifokor”, “tekshiruv”, “kasallik”, “davolash”* kabi tushunchalar bevosita aytilmasa ham, insonning fon bilimlari orqali anglashiladi.

Freym semantikasining ahamiyati shundaki, u so‘z ma’nosining kontekstdan va insonning ensiklopedik bilimlaridan ajralmaganligini ko‘rsatadi. Muayyan lisoniy birlikni to‘liq tushunish uchun u faollashtirayotgan konseptual struktura haqida bilimga ega bo‘lish talab etiladi. Zamonaviy tadqiqotlarda freymlar konseptual tuzilmalar sifatida

tilni tushunish va undan foydalanishga asos yaratishi ta’kidlanadi [Fillmore Ch.J., Baker C.].

Freym va metafora o‘rtasida ham yaqin kognitiv munosabat mavjud. Metaforik konseptualizatsiya jarayonida bir domen tarkibidagi freym elementlari boshqa domen bilan bog‘lanishi mumkin. Masalan, *muhokama – jang* modeli doirasida *“fikrini himoya qilmoq”, “dalillar bilan hujum qilmoq”, “bahsda yengmoq”* singari birliklarda jangga oid konseptual elementlar munozara sohasiga ko‘chiriladi. Natijada inson abstrakt kommunikativ faoliyatni jismoniy kurashga xos model asosida konseptuallashtiradi.

Kognitiv lingvistikaning uchinchi muhim mexanizmi kategoriyalash va prototip tushunchalari bilan bog‘liq. Inson atrofdagi cheksiz miqdordagi predmet va hodisalarni individual birlik sifatida emas, balki muayyan kategoriyalar asosida idrok etadi. Kategoriyalash jarayoni insonning murakkab voqelikni tartibga solishi va umumlashtirishi uchun zarur kognitiv mexanizmdir [Rosch E.].

Prototip nazariyasiga ko‘ra, kategoriya a’zolarining barchasi bir xil darajada markaziy bo‘lmaydi. Ayrim a’zolar kategoriya uchun eng tipik namuna – prototip sifatida namoyon bo‘lsa, boshqalari uning periferiyasida joylashadi. Masalan, “qush” kategoriyasi doirasida chumchuq yoki kaptar ko‘pchilik uchun qushning tipik namunasi sifatida qabul qilinishi mumkin, pingvin yoki tuyaqush esa kategoriya talablariga mos bo‘lsa-da, prototipik markazdan nisbatan uzoqroq turadi. Bu holat kategoriyalarning qat’iy chegaralangan emasligini, balki markaz-periferiya munosabatiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Prototiplar faqat predmetlarni kategoriyalashda emas, abstrakt va ijtimoiy tushunchalarni anglashda ham muhimdir. Masalan, *“oila”, “qahramon”, “do‘st”, “rahbar”, “ustoz”* kabi kategoriyalar turli madaniyatlarda turlicha prototipik belgilarga ega bo‘lishi mumkin. Demak, prototipik strukturalarning shakllanishida nafaqat universal kognitiv mexanizmlar, balki milliy-madaniy tajriba ham muhim o‘rin tutadi.

Shu jihatdan kognitiv lingvistika lingvokulturologiya bilan bevosita tutashadi. Insonning dunyoni konseptuallashtirish jarayoni u mansub bo‘lgan jamiyatning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlari va stereotiplari ta’sirida amalga oshadi. Natijada universal biologik va kognitiv mexanizmlar asosida shakllangan konseptlar turli tillarda o‘ziga xos lisoniy ifodaga ega bo‘lishi mumkin. Bir konseptning turli tillardagi

metaforik, frazeologik va paremiologik ifodalarini qiyoslash milliy lisoniy dunyoqarashdagi umumiy va xususiy belgilarni aniqlash imkonini beradi.

Metafora, freym va prototip bir-biridan mutlaqo ajratilgan hodisalar emas. Aksincha, ular insonning yagona konseptual tizimi doirasida o‘zaro munosabatga kirishadi. Prototip kategoriya tarkibidagi markaziy namunani belgilasa, freym ushbu tushuncha bilan bog‘liq bilimlarni tizimli ravishda tashkil qiladi, konseptual metafora esa bir konseptual soha orqali boshqa, ko‘pincha abstrakt sohani anglash imkoniyatini yaratadi. Shu tariqa ular voqelikni idrok etish, kategoriyalash, konseptuallashtirish va lisoniy ifodalashning turli, ammo o‘zaro bog‘langan bosqichlarini namoyon qiladi [Lakoff G.].

Kognitiv yondashuv matn va diskurs tadqiqotlari uchun ham katta imkoniyatlarga ega. Muallif muayyan metafora yoki freymni tanlash orqali voqelikning ayrim xususiyatlarini oldingi planga chiqarishi, boshqalarini esa ikkinchi darajaga tushirishi mumkin. Bitta hodisaning turlicha freymlar asosida ifodalanishi uning tinglovchi yoki o‘quvchi tomonidan turlicha konseptuallashtirilishiga olib keladi. Shu sababli freym tahlili ommaviy axborot vositalari, reklama, ilmiy, badiiy va boshqa diskurs turlarini o‘rganishda ham muhim metodologik vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Kognitiv lingvistika til birliklarini inson tafakkuridan ajralgan holda emas, balki bilim, tajriba, madaniyat va konseptualizatsiya jarayonlari bilan uzviy bog‘liqlikda tadqiq etishga imkon beradi. Konseptual metafora abstrakt tushunchalarni konkret tajriba asosida anglashni ta’minlasa, freym inson bilimlarini muayyan konseptual tuzilmalarga birlashtiradi, prototip esa kategoriyalarning ichki tuzilishini markaz va periferiya tamoyili asosida tashkil etadi. Ushbu mexanizmlarning o‘zaro munosabati lisoniy dunyoqarashning shakllanishida muhim ahamiyatga ega.

Shunday qilib, konseptual metafora, freym va prototip kognitiv lingvistikaning alohida nazariy kategoriyalarigina emas, balki insonning voqelikni bilishi, uni ongida tartibga solishi va til orqali ifodalashini ta’minlaydigan fundamental mexanizmlar sifatida namoyon bo‘ladi. Ularni kompleks ravishda tadqiq qilish til va tafakkur munosabatlarini chuqurroq ochib berish, milliy-madaniy konseptlarning semantik tuzilishini aniqlash hamda turli tillarda lisoniy dunyoqarashning o‘ziga xos xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish uchun nazariy asos yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Evans V., Green M. Cognitive Linguistics: An Introduction. – Edinburgh:
Edinburgh University Press, 2006.
2. Geeraerts D., Cuyckens H. (eds.). The Oxford Handbook of Cognitive
Linguistics. – Oxford: Oxford University Press, 2007.
3. Langacker R.W. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. 1: Theoretical
Prerequisites. – Stanford: Stanford University Press, 1987.
4. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago: University of
Chicago Press, 1980.
5. Johnson M. The Body in the Mind: The Bodily Basis of Meaning, Imagination, and Reason. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
6. Fillmore Ch.J. Frame Semantics // Linguistics in the Morning Calm. – Seoul:
Hanshin Publishing Company, 1982. – P. 111-137.
7. Fillmore Ch.J., Baker C. A Frames Approach to Semantic Analysis // Heine
B., Narrog H. (eds.). The Oxford Handbook of Linguistic Analysis. – Oxford: Oxford University Press, 2010. – P. 313-339.
8. Rosch E. Principles of Categorization // Rosch E., Lloyd B.B. (eds.). Cognition and Categorization. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1978. – P. 27-48.
9. Lakoff G. Women, Fire, and Dangerous Things: What Categories Reveal about the Mind. – Chicago: University of Chicago Press, 1987.
10. Croft W., Cruse D.A. Cognitive Linguistics. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
11. Talmy L. Toward a Cognitive Semantics. Vol. 1-2. – Cambridge, MA: MIT Press, 2000.
12. Fauconnier G., Turner M. The Way We Think: Conceptual Blending and the Mind's Hidden Complexities. – New York: Basic Books, 2002.
13. Kövecses Z. Metaphor: A Practical Introduction. 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2010.

UNDOVLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

To‘xtayeva Nilufar Rasul qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti Sharq tillari fakulteti
Lingvistika (o‘zbek tili) yo‘nalishi 1-kurs magistranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada undov so‘zlarning pragmatik xususiyatlari tahlilga tortildi, kommunikativ maqsadga erishishda muhim ahamiyat kasb etishi asarlarda yaqqol namoyon bo‘lgan, ularga doir ma’lumot va misollar berildi. Maqola mantiqiy fikrlash va mustaqil mushohada qilishga asoslangan.

Kalit so‘zlar: undov so‘zlar, pragmatik xususiyat, kommunikativ maqsad, lingvistika, ijobiy va salbiy baho.

Kirish

O‘zbek tilida lingvistik tabiatiga ko‘ra alohida guruhni tashkil etadigan va so‘z turkumlari tizimida o‘ziga xos mavqega ega bo‘lgan *undovlar* tilshunosligimizda tadqiqotchilarning e’tiborida bo‘lib kelgan. Uning bahosini berishda, dastlab leksik-grammatik talablar nuqtai nazardan yondashganlar. Mavzu tadqiqotchilarining fikricha, nominativlik xususiyatining yo‘qligi, matnda biron bir gap bo‘lagi bo‘lib kela olmasligi ularning tilimizda alohida guruh sifatida qaralishiga sabab bo‘lgan. Bu til birliklarining narsa-hodisalar nomi bo‘lish-bo‘lmasligidan qat’iy nazar, o‘zbek tilida *undovlar* deb ataladigan so‘zlar guruhi mavjud va ular nutq jarayonida muayyan kommunikativ-estetik vazifani bajarishga xizmat qilib kelmoqda.

Kishilik jamiyatining ibtidoiy bosqichida odamlar fikr ifodasiga birmuncha kambag‘al, fikrlar ko‘pincha imo-ishoralar yoki taqlid qilingan tovushlar yordamida ifodalangan bo‘lsa, bu jamiyatning tobora takomillashuvi inson tafakkuri va dunyoni idrok qilishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatib borgan. Buni o‘zbek tilidagi undovlar evolyutsiyasida ham kuzatamiz. Shuning uchun undovlarni insoniyat jamiyatining va til paydo bo‘lishining ilk bosqichidayoq kishilarning ruhiyati va his-tuyg‘ularini ifoda etuvchi alohida til birliklari sifatida vujudga kelganligini e’tirof etish to‘g‘ri bo‘ladi.

O‘zbek tilshunosligida so‘nggi yillarda har bir sathning pragmatik aspektini yoritib berishga intilish ortib bormoqda. Tilga amaliy jihatdan yondashuv, o‘z navbatida, uning barcha jihatlarini ochib berishga imkon

beradi. Tilshunoslikning nisbatan yangi sohalaridan biri bo‘lgan pragmalingvistikaning tobora rivojlanib borayotgani e’tiborga molikdir.

Lingvistik pragmatika tilshunoslikning yangi sohasi sifatida nutq subyektining ichki maqsadi bilan bog‘liq yashirin propozitsiyalarni o‘rganadi. U belgining kommunikatsiya jarayonidagi real munosabatiga oid muammolarni o‘rganishi bilan tilshunoslikning boshqa sohalaridan farq qiladi. Umuman, lingvistik pragmatika muammolarining o‘rganilishi kishilar o‘rtasidagi axborotni ifodalash va anglash jarayonini osonlashtiradi.

Asosiy qism

Har qanday til birliklari singari undovlar ham o‘z lingvistik xususiyatlaridan kelib chiqib, matnda stilistik imkoniyatlarini namoyish eta oladi. Bu qo‘llanishda uch holat ko‘zga tashlanadi. *Birinchidan*, undov mustaqil qo‘llanishi, o‘zi alohida gap maqomida bo‘lishi va mana shu holatida muayyan semantik va stilistik ma`no ifodalashi mumkin. *Ikkinchidan*, o‘zi aloqador bo‘lgan so‘zdagi ma`noning reallashuviga xizmat qiladi. Bunday paytda u yonma-yon kelgan so‘z ma`nosiga qo‘shimcha ottenka beradi. *Uchinchidan*, shunday holatlar borki, undov so‘z ishtirok etmasa, bu yonma-yon kelgan so‘zning ma`nosi reallashmaydi. Masalan, matnda *bosh* so‘zini *Boshim!* tarzida ishlatsak, uning ma`nosi tinglovchi uchun mavhum bir holatda turadi. Lekin, *voy boshim*, deyilganda ma`no aniq – og‘rigan bosh haqida gap borayotganligi hech kimda shubha tug‘dirmaydi.

Tahlillar shundan dalolat beradiki, nutqda har qanday undovning qo‘llanishida muayyan sub`ektiv baho ko‘zda tutilgan bo‘ladi. Shu ma`noda ularni shartli ravishda dastlab ijobiy va salbiy emotsiya ifodalaydigan yoki boshqa bir so‘zdagi shu ottenkalarni kuchaytirishga xizmat qiladigan undovlar tarzida ikki guruhga ajratish mumkin bo‘ladi: ijobiy: *– ey, muhtaram domla!..– dedi va chetlanib yo‘l berdi* (A.Qahhor); salbiy: *Voy ilon-ey! Maktabda intelligent bo‘lib yurasan-da, uyingda aksilinqilobiy faoliyat olib borasan! Xex!* (O‘.Xoshimov).

Undovlar anglatadigan ma`nolarni shartli ravishda ikki – ijobiy va salbiy ottenkalarni ifodalaydigan yoki so‘zlardagi ana shu ma`nolarni kuchaytirishga xizmat qiladigan qutbga ajratadigan bo‘lsak, ayrim undovlarning bu har ikki qutbga daxldorligi va ularning oraliq undovlar ekanligi ma`lum bo‘lib qoladi. Masalan, *Ah, yomon ish bo‘ptida. Ah, yaxshi ish bo‘ptida!* Yoki *voy* undovi bir o‘rinda kesatiq ma`nosini ifodalasa, ikkinchi bir holatda achinishi, kuyinish ma`nlarini ifodalaydi:

Voy, tiling chiqib qolipti-ku!-dedi. – Voy qadrdonim, jigarim (Oybek) kabi.

R.Qo‘ng‘urov undovlar haqida quyidagilarni aytgan: “Grammatik jihatdan o‘zgarmaydigan, sub`ektning his-hayajoni, buyruq-xitobi, haydash va chaqirishi hamda turli xil hayotiy munosabatlarni bildiruvchi so‘zlar *undovlar* deyiladi”.

Aslida til elementlarining bu alohida guruhini ikkiga – imperativ va emotsional undovlarga ajratib tahlil etish leksik-semantik va grammatik jihatdangina ahamiyatlidir. Stilistika uchun esa bu tasnif shartli hisoblanadi. Chunki tilda bu alohida turkum so‘zlarning paydo bo‘lishi va qo‘llanishi nutqiy vaziyat hamda suhbatdoshlarning voqelikka munosabati bilan bog‘liq ekan, ularning nutqiy jarayondagi ishtiroki u yoki bu darajada tasviriylikni keltirib chiqaradi.

Kishilar nutq sub’ekti sifatida turli vaziyatlarda turlicha emotiv holatda bo‘ladilar. «Kishilarning his-tuyg‘usini, emotsiya va ruhiy holatini bildiruvchi undovlar emotsional undovlar bo‘lib, eng katta gruppani tashkil qiladi. Bu gruppalarga kirgan undovlar ma’no jihatdan juda ham rang-barangdir. Ya’ni ular *zavqlanish, quvonch, xursandchilik, achinish, shafqat, xayrixohlik, mamnuniyat, huzur, ajablanish, hayratlanish, taajjub, koyish, qoyil qolish, shodlanish, minnatdorlik, tashakkur, qo‘rqish, cho‘chish, afsuslanish, norozilik, e’tiroz, jirkanish, nafratlanish, g‘azab, o‘kinch, alam, pushaymon, g‘am, qayg‘u, musibat, kulfat, dard, zarda, hazar, nolish, zorlanish, shikoyat, hasrat, dahshat, vahima, tanbeh* kabi xilma-xil ma’nolarni ifodalaydi». Ushbu ma’nolarni ifoda etadigan alohida undovlar mavjud. Ularning asosiylarini ko‘rib o‘tamiz.

Vah unga «Birovni cho‘chitish uchun to‘satdan, bildirmasdan aytiladigan so‘z» tarzida izoh berilgan. Ammo bu sharh uning imkoniyatini to‘la qamrab ololmagan. Quyidagi *Vahshiy yo‘lbars «ov»in g‘ajir, burdalar – Parcha-parcha ohu –begunoh bir jon. Vah, ne hol, suruvni qiyratar qashqir (A.Suyun). Mahbus o‘lmoq istasang gar, kel anga ko‘ngilni ber, Vah, aning qalbi Buxoro Arkining zindonidir!* (M.Ali). *Vah, aylana boshladi tezkor / Boshim uzra falakning charxi* (U.Azim) kabi gaplarda u so‘zlovchining afsuslanish, ilojsizlik, kuyinish, achinish, iztirob singari his-tuyg‘ularining reallashuviga xizmat qilgan.

Voh g‘am, qayg‘u, alam, afsus yoki og‘riqni ifodalaydi tarzida izohlangan. Masalan, *Na qushlarning sasi kelar, voh, / Na xush ilhon ellar navosi...* (M.Ali) kabi. U matnda, odatda, boshqa undovlar bilan birgalikda keladi: *O‘tdi umrim voh darig‘...* (Qadimgi qo‘shiq). *Qishloq kattakon*

azaxonaga o'xshab qoldi: bosinqi g'ovur, oh-voh, ko'z yoshi. ey voh, falak, men o'lmadim yoshlig'imda, Hurlar bilan o'ynamadim kavsaringda. Zargarov (darrov kresloga o'tirib). Oh! Voh! Sug'ur! Sug'ursang-chi! (A.Qahhor) singari.

Vuy mubolag'ani, hayratni ifodalaydi, deb izohlangan. Bundan tashqari kutilmagan vaziyatga duch kelinganda va cho'chib tushganda ham *vuy* deydilar. Asosan xotin-qizlar nutqiga xos va yakka o'zi qo'llanadi. Bizningcha, u *voy* undovining varianti. SHuning uchun ham *voy-vuy* tarzida faol qo'llanadi: – *Voy-vuy... – dedi O'rmonjon kayfi uchib, – agar shularning hammasi rost bo'lsa... Ko'rpamni qo'yib atrofga shunday qarasam... voy-vuy, Mirzacho'l shunaqami hali, deb yuboribman!* (A.Qahhor). *Voy-vuy-y, osmonda ham kap-kattakon fil, Sichqondan qochmoqda — xartumlari zil* (A.Suyun).

Dod ruhiy va jismoniy azobga chiday olmay chiqarilgan qattiq tovush; baqiriq, faryod», deb izohlangan. Eng faol qo'llanadigan emotsional undovlardan biri. Bu faollik, ayniqsa, ikki holatda, birinchidan, *dod deb yubormoq, dod ovozi, dod solmoq, dod demoq, dod aylamoq, arzu dod qilmoq, dodlamoq, dod urmoq, dastingdan dod* singari yasama va frazeologik birliklar tarzida, ikkinchidan, *voy* so'zi bilan birgalikda qo'llanganda yaqqol seziladi. Ammo tahlillar uning o'zi yakka holda qo'llanish imkoniyalari tobora chegaralanib borayotganligini ko'rsatadi: -*Dod!.. Anvarjonning onasidan qolgan taqinchoqlar ichida meniki, o'z-o'zimniki ham bor edi, aytinglar, menikini berishsin!..* (A.Qahhor). *O'g'ri urgan kishi dod, o'g'rini ushla! deydi, pora bergan kishi «dod, poraxo'rni ushla! demaydi-da!* (A.Qahhor).

A.Qahhor «SHohi so'zana»da ishlatgan *dod ustiga dod!*, *dod-bedod* variantlari nutqda juda kam qo'llaniladi va stilistik ohori kuchli undovlar hisoblanadi: *Netayxon. Nima gap o'zi? (Ahvolni ko'rib vahimaga tushadi, kapitanni chetga surib sandiqni quchoqlaydi.) Voydod! Dod ustiga dod! Bo'ston. Dod-bedod! Voydod, hukumatga arzim bor!*

Ibi ma'nosi ajablanish, hayronlik kabi his-tuyg'uni bildiradi tarzida izohlangan *ibi* so'zi xuddi shu ottenkasi bilan so'zlashuv uslubiga, asosan j lovchi shevalar tiliga xoslangan: *Ibi, nima deyapsan? Ibi, senga nima bo'ldi?* kabi. SHunday bo'lishiga qaramasdan, bu uslubda ham faol qo'llanilmaydi va izohlangan mazmunda *voy, ie* undovlariga sinonim bo'ladi.

Ie ma'nosi ajablanish, hayronlikni yoki norozilikni bildiradi tarzida izohlanga: *-Ie, Husanxo'ja-ku! "O'lmaganmiding?"* (O'.Hoshimov), *Ie,*

skelet-ku, bu? (O'.Hoshimov). *Ie* so'zi tarkibidagi *e* cho'zib talaffuz qilinganda norozilik ottenkasi namoyon bo'ladi: – *Ie, qatiq buziladi!.. Hammasi zardobga aylanadi!* (A.Qahhor). Lekin ushbu undov ifodalaydigan ma'nolar faqatgina ajablanish va hayron bo'lish doirasida chegaralanib qolmaydi. Ularga xursand bo'lish ottenkasi ham qo'shilishi mumkin: *-Ie, o'zingmisan, o'rtoq?- dedi dadillanib.- Marhamat, qani ichkariga!* (O'.Hoshimov) kabi.

Ih ma'nosi norozilikni bildiradi tarzida izohlangan: *Nurining g'azabi tutaqib yonishi uchun har vaqt birgina so'z kifoya edi. U «ih» deb teskari burildi* (Oybek) kabi. Nutqda nihoyatda kam qo'llaniladi. Yuqoridagi misolda ham muallif nutqida berilganligi buni isbotlaydi.

O ma'nosi zavqlanganlikni yoki mamnunlikni bildiradi tarzida izohlangan. Mana bu misol lug'atda aytilgan fikrni tasdiqlaydi: *O, aylanay, medallik Bo'stonbuvi Normatovani kim bilmaydi!* (A.Qahhor). Lekin, boshqa misollar tahlili uning shu ma'nolar doirasida chegaralanib qolmaganligini, ritorik murojaat darajasiga ko'tarilganligini ko'rsatadi: *O, taqdirning achchiq o'yini! Guvoh bo'l, ey mo'ysafid tarix* (M.Ali) kabi.

Shu bilan birga, ushbu undov tufayli yuzaga kelgan quyidagi ma'no ottenkalari uning nutqiy jarayondagi imkoniyati yanada kengaya borganligidan dalolatdir:

-e'tiroz, yo'q-yo'q ma'nosida: *O, qo'rqaman! Yurgayman doim shafqating izlab* (M.Ali).

-afsuslanish, alam, nadomat ottenkasi: *O, sho'rbaxt inson! Ortiq himmat ko'rganmiding hech?* (M.Ali). *O, ko'rmagan rohat to'shagin, Jang-jadal deb tug'ilgan inson* (M.Ali).

-faxrlanish, g'ururlanish ottenkasi: *Qarangiz, o! Fotih, jahongir! Bir vaqt unga dunyo edi tor* (M.Ali). *O, men uchun, Vatan va podsho Ikki timsol — yaxlit bir siymo!"* (M.Ali).

-nafrat ottenkasi: *Birov bilmas. Bilurlar ayon: Urush borar, urush... o, urush...*(M.Ali)

Shuningdek, ushbu undovning qo'llanishida ko'tarinkilik, pafos seziladi va bu uning funktsional chegaralanishini va yuqori uslubga xoslanishini belgilaydi: *Qaylardasan, o, sen boyaqish? Jonga tegdi bu kecha firoq* (M.Ali) kabi.

Obbo hayrat, taajjub, achinish, nafrat, zorlanish, norozilik tarzidagi uch xil ma'nosi izohlangan. *Obbo, yomon ish bo'libdiku; obbo, hali etib bormaganmikan?; obbo, shu etmay turuvdi; obbo, hali sen ham bormiding* kabi. Yana: *Obbo xotintaloq-ey, shunaqa qilgan deng, Hojim!..*

(A.Qahhor). *Obbo... nimalar qildim ekan?* (A.Qahhor). *Obbo! esingizdan chiqdimi, kelganingizda oyog‘ingizdagi botinkaning ipi simdan edi...* (A.Qahhor).

Xulosa

Ko‘rinadiki, badiiy matn muloqot muhitida so‘zlovchi yoki yozuvchi o‘zaro munosabatlarining natijasi o‘laroq yuzaga keladigan baholash muhim o‘rin tutadi. Undov gaplar badiiy matnlarda keng ishlatilib, nutqiy vaziyat ishtirokchilarining salbiy yoki ijobiy baho munosabatini ifodalashga xizmat qiladi. Undov gaplar orqali turli kommunikativ maqsadning ifodalash imkoniyatining kengligi yozuvchilar uchun katta ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Solixo‘jaeva.S “Emotsional gaplarda undovlarning roli” O‘zbek tili va adabiyoti -1972. 59-61b
2. O‘zbek tili grammatikasi I-tom Morfologiya – Toshkent: Fan - 1975.
3. Hakimov.M “O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari” - Toshkent: “Akademnashr” -2013
4. Nurmonov.A, Shahobiddinova.Sh, Iskandarova.Sh, Nabieva.D “O‘zbek tilining nazariy grammatikasi” – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2001
5. Qo‘ng‘urov.R “Hozirgi o‘zbek tilida o‘zgarmaydigan so‘zlar” I-qism – Samarqand: SamDU nashri

O‘ZBEK OG‘ZAKI NUTQIDA TOVUSH O‘ZGARISHLARINING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Tursunmuratova Marjona Farhod qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti
4–kurs o‘zbek tili va adabiyoti yo‘nalish talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek adabiy tilidagi fonetik hodisalar, ularning tasnifiy asoslari hamda jonli nutq ta’sir va tejamkorligini ta’minlashdagi funksional xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tadqiq etiladi. Bundan tashqari unda til tizimida yuz beradigan kommunikativ-pragmatik xususiyatlarning o‘zaro aloqadorligi (assimilyatsiya, metateza, unli va undoshlar tushishi hamda ortishi) morfemik birikish kontekstida tahlil qilinadi. Shuningdek, zamonaviy orfoepik va orfografik me’yorlar o‘rtasidagi munosabatlar ilmiy manbalarga tayanilgan holda yoritilgan.

Kalit so‘zlar: fonetik hodisa, kommunikativ va pragmatik xususiyatlar, assimilyatsiya, unli va undoshlar tushishi, metateza.

Bugungi kunda zamonaviy jahon tilshunosligimizda til birliklarining ichki tuzilish jihatdan o‘rganish bosqichidan ularni inson omili hamda pragmatik aspektda tadqiq etish paradigmasiga o‘tildi. Jonli og‘zaki nutqda yuzaga keladigan dinamik o‘zgarishlar va ularning ortida turgan insoniy kommunikatsiya qonuniyatlarini o‘rganish bugungi kunda sotsiolingvistika va pragmalingvistikaning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. O‘zbek og‘zaki nutqida kuzatiladigan fonetik hodisalar – tovushlarning tushishi (eliziya), kuchsizlanishi (reduksiya), moslashishi (assimilyatsiya) yoki ortishi (geminatsiya) shunchaki tasodifiy talaffuz xatoligi emas, balki chuqur kommunikativ va pragmatik yukka ega bo‘lgan lisoniy hodisalardir. N.S.Trubetskoy aytganidek, fonetika nutq tovushlarini, fonologiya esa til tovushlarini [2; 11-b] o‘rganadi. Aslida, tovush o‘zgarishlari shevalar ta’sirida, adabiy talaffuz me’yoridan chetga chiqib talaffuz qilish, ayrim tovushlarni aytolmaslik yoki tildagi iqtisod tamoyili tufayli ro‘y beradi. Ulardan ba’zilari yozuvda aks etadi, ba’zilari esa faqat og‘zaki nutq hodisasi bo‘lib, yozuvda aks etmaydi. Jumladan, tovushlar orfografiyasiga ko‘ra b, v, d ,j, z tovushlarining jarangsiziashishi, tovushlarning tushishi yozuvda aks etmaydi. Shu bois og‘zaki va yozma nutqdagi bunday tafovutlarni bartaraf qilish uchun imlo tamoyillari ishlab

chiqilgan. Imlo tamoyillari orfografiyaning asosini tashkil etadi. Og‘zaki nutq o‘zining to‘satdanligi, tayyorgarliksizligi va ekspressivligi bilan yozma nutqdan tubdan farq qiladi. Jonli muloqot jarayonida so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi axborot almashinuvi g‘arb tilshunosligida e’tirof etilgan nutqiy energiya tejamkorligi qonuniyatlariga bo‘ysunadi. Ushbu tejamkorlik sharoitida nutqning mazmuni va uning tinglovchiga ta’sir kuchi yo‘q olmaydi, aksincha, vaziyat hisobiga yanada boyiydi. Shundan kelib chiqib, o‘zbek og‘zaki nutqidagi tovush o‘zgarishlarini jahon tilshunosligi maktablarida (Nutqiy aktlar nazariyasi, Kommunikativ kooperatsiya prinsiplari) tadqiq etish mavzuning dolzarbligini belgilaydi. Avvalo, tildagi kommunikativ va pragmatik xususiyatlarni ilmiy-nazariy talqin qilishda undagi kommunikativlik va pragmatiklik tushunchalariga to‘g‘ri, ilmiy ta’rif berish joiz.

Tildagi kommunikativ xususiyat – tilning eng birlamchi va asosiy funksiyasi bo‘lib, u muloqot jarayonida axborotni so‘zlovchidan tinglovchiga muvaffaqiyatli, tushunarli va izchil yetkazishni ta’minlaydi. Mashhur fransuz tilshunosi Andre Martine tilning kommunikativ tabiati har doim *“eng kam kuch sarflash” (ekonomiya prinsipi)* qonuniyati bilan muvozanatlashishini [1; 23-45-b] ta’kidlaydi. Ya’ni, til minimal vaqt ichida maksimal axborot uzatishga harakat qiladi. U amaliy muloqotda fikrning muvaffaqiyatli uzatilishi va kommunikativ maqsadga erishishi orqali tartibga solinadi. Og‘zaki nutqda so‘zlovchi tovushlarni qisqartirganda ham muloqot mazmuni ushbu kommunikativ prinsiplarga muvofiq tinglovchiga tushunarli bo‘lib qolishi shart.

Tildagi pragmatik xususiyat – lisoniy birliklarning lug‘aviy ma’nosidan tashqari, ularning aniq muloqot sharoitida, muayyan maqsad yo‘lida va tinglovchining ongiga, hissiyotiga, xulq-atvoriga ta’sir o‘tkazish imkoniyatlarini o‘rganadi. Uning bu xususiyatlari tildagi pragmatikaning asosiy ustunidir. Unga ko‘ra, har bir aytilgan gap shunchaki gapirish faktidan iborat emas, balki uning ortida so‘zlovchining yashirin maqsadi va tinglovchida hosil bo‘ladigan yakuniy natija hosil bo‘ladi. Pragmalingvistlar pragmatikani *“ko‘rinmas ma’no”* tushunchasi orqali izohlaydi. Ularning fikricha, muloqot ishtirokchilari ko‘p hollarda so‘zlarning tom ma’nosini emas, balki kontekst ya’ni sharoit, makon, ijtimoiy munosabat hamda uning intonatsion-fonetik qatlamiga qarab ma’nosini anglaydilar. Nutq tovushlari so‘z tarkibida yakka emas, yonma-yon holda keladi. So‘zlarni talaffuz qilganimizda, ayrim tovushlar bir biriga ta'sir qiladi, natijada tovush o‘zgarishlari ro‘y beradi. Bunday

o‘zgarishlar tovushlarning so‘zdagi o‘rni, ya’ni so‘z boshida, o‘rtasida yoki oxirida kelishiga ko‘ra, shuningdek, yondosh tovushlarning o‘zaro ta'siriga ko‘ra yuz beradi. O‘zbek jonli so‘zlashuv nutqida sodir bo‘ladigan tovush o‘zgarishlari yuqorida keltirilgan kommunikativ tejamkorlik va pragmatik ta’sir ko‘rsatish qonuniyatlarining amaliy ifodasidir. Buni bir nechta fonetik hodisalar misolida ko‘rib chiqamiz:

Eliziya va reduksiya (Nutqiy tejamkorlik funksiyasi). O‘zbek tilida so‘zlashuv paytida vaqt va jismoniy energiyani tejash uchun so‘zlar tarkibidagi ba’zi tovushlar yoki butun bir bo‘g‘inlar tushib qoladi (eliziya) yoki kuchsizlanadi (reduksiya). Masalan, adabiy tildagi *“Nima qilyapsiz?”* jumlasi so‘zlashuvda *“Namvosiz?”* yoki *“Niyapsiz?”* shakliga, *“Olib keldi”* esa *“Opkeldi”* shakliga keladi. Kommunikativ nuqtai nazardan, ushbu qisqarishlar axborot uzatish tezligini maksimal darajada oshiradi, ammo nutqiy vaziyat mavjud bo‘lgani sababli tinglovchi ma’noni hech qanday qiyinchiliksiz qabul qiladi.

Geminatsiya va unlilar cho‘zilishi (Emotsional-pragmatik funksiya). Ba’zan og‘zaki nutqda so‘zlovchi so‘zlar tarkibidagi undoshlarni ikkilantiradi (geminatsiya) yoki unlilarni ataylab cho‘zadi. Masalan, *“Yomon”* so‘zini *“Yommon”* yoki *“Katta”* so‘zini *“Kaaaatta”* tarzida talaffuz qilish. Unda so‘zlovchi subyektiv munosabatini (hayrat, norozilik, bo‘rttirish) tinglovchiga kuchliroq o‘tkazish uchun fonetik o‘zgarishdan qurol sifatida foydalanadi.

Assimilyatsiya va sotsiopragmatik moslashuv. *“Ketdi”*so‘zining *“ketti”, “tuzsiz*” so‘zining *“tussiz”* tarzida talaffuz qilinishi (assimilyatsiya) nafaqat nutq oqimining ravonligini ta’minlaydi, balki nutqiy vaziyatga moslashishni ham ta’minlaydi. Rasmiy doirada adabiy shakl saqlansa, norasmiy va samimiy davrada fonetik qisqarishlar va moslashuvlar so‘zlovchilar o‘rtasidagi ijtimoiy masofani qisqartirish, “xushmuomalalik sotsiopragmatikasi”ni yuzaga keltirish uchun xizmat qiladi.

Maqola so‘ngida o‘zbek og‘zaki nutqida yuz beradigan tovush o‘zgarishlarining kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish natijasida quyidagi ilmiy xulosalarga kelindi. Avvalo, og‘zaki nutqdagi fonetik o‘zgarishlar (eliziya, assimilyatsiya, reduksiya) tasodifiy lisoniy nuqson emas, balki tilning kommunikativ tejamkorlik (eng kam kuch sarflash) qonuniyatiga bo‘ysunuvchi tizimli jarayondir. Bundan tashqari jonli muloqot jarayonidagi tovushlarning cho‘zilishi yoki ortishi (geminatsiya) aniq pragmatik vazifani – so‘zlovchining maqsadini

emotsional-ekspressiv bo‘yoqlar orqali tinglovchiga kuchliroq yetkazishni ta’minlaydi. Qolaversa, o‘zbek tili “yuqori kontekstli” tizim bo‘lganligi sababli, og‘zaki nutqdagi har qanday fonetik hodisalar muloqot ishtirokchilarining sotsiolingvistik maqomi, yoshi va yaqinlik darajasi bilan boshqariladi. Umuman olganda, o‘zbek jonli nutqidagi tovush o‘zgarishlari muloqotning kommunikativ ravonligini ta’minlash bilan bir qatorda, unga ijtimoiy va psixologik hayotiyligini taminlovchi universal lisoniy birlik hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Martine, A. Ekonomiya Prinsipi – Moskva: 1960. 23-45. b
2. Muxiddinova, X. Hozirgi o‘zbek adabiy tili – Toshkent: 2006. 11.b
3. https://prezi.com/p/ta2frizuaali/tovush-ozgarishlari/

VERBAL VA NOVERBAL BIRLIKLAR UYG‘UNLIGIDA PRAGMATIK MA’NONING SHAKLLANISHI

Qurbonov Zayniddin Oltinovich
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori,dotsent
Oriental universiteti Samarqand kampusi
kurbanovzaynidin1@gmail.com
https://orcid.org/*0009-0008-6076-5597*

Annotatsiya

Mazkur maqolada badiiy matndan olingan nutq parchasining pragmatik xususiyatlari tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar o‘rtasidagi munosabat, shuningdek, bilvosita nutq aktlari va pragmatik implikaturaning yuzaga chiqish mexanizmlari yoritiladi. Bundan tashqari, nutq mazmunining shakllanishida noverbal vositalarning, xususan, kinezik harakatlarning o‘rni aniqlanadi. Tahlil natijalari shuni ko‘rsatadiki, verbal va noverbal komponentlarning o‘zaro integratsiyasi badiiy muloqotda yashirin pragmatik ma’nolarni yuzaga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: pragmatika, nutq aktlari nazariyasi, bilvosita nutq akti, pragmatik implikatura, lokutiv va illokutiv akt, perlokutiv ta’sir, muloyimlik strategiyasi, noverbal kommunikatsiya, kinezik vositalar, badiiy matn.

Аннотация

В данной статье анализируются прагматические особенности фрагмента речи, извлечённого из художественного текста. В процессе анализа рассматриваются взаимоотношения между локутивными, иллокутивными и перлокутивными речевыми актами, а также раскрываются механизмы реализации косвенных речевых актов и возникновения прагматической импликатуры. Кроме того, определяется роль невербальных средств, в частности кинесических движений, в формировании содержания высказывания. Результаты анализа показывают, что интеграция вербальных и невербальных компонентов играет важную роль в выявлении скрытых прагматических смыслов в художественной коммуникации.

Ключевые слова: прагматика, теория речевых актов, косвенный речевой акт, прагматическая импликатура, локутивный и иллокутивный акты, перлокутивное воздействие, стратегия

вежливости, невербальная коммуникация, кинесические средства, художественный текст.

Abstract

This article analyzes the pragmatic features of a speech fragment extracted from a literary text. The analysis examines the relationship between locutionary, illocutionary, and perlocutionary speech acts, while also explaining the mechanisms underlying the realization of indirect speech acts and the emergence of pragmatic implicature. In addition, the study identifies the role of nonverbal means, particularly kinesic movements, in the construction of utterance meaning. The findings demonstrate that the integration of verbal and nonverbal components plays a significant role in revealing implicit pragmatic meanings in literary communication.

Key words: pragmatics, speech act theory, indirect speech act, pragmatic implicature, locutionary and illocutionary acts, perlocutionary effect, politeness strategy, nonverbal communication, kinesic cues, literary text.

Kirish

Zamonaviy tilshunoslikda til birliklarini faqat strukturaviy va semantik jihatdan emas, balki ularning kommunikativ-pragmatik funksiyasi nuqtayi nazaridan o‘rganish dolzarb masalalardan biri hisoblanadi. Nutq jarayonida ma’no ko‘pincha so‘z va gaplarning bevosita mazmuni bilan cheklanmay, kontekst, nutqiy vaziyat, so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi munosabat hamda ijtimoiy omillar bilan uzviy bog‘liq holda shakllanadi. Shu bois pragmatika tilshunoslikning muhim tarmoqlaridan biri sifatida nutqning yashirin va bilvosita ma’nolarini ochib berishga xizmat qiladi. Badiiy matn pragmatik tahlil uchun qulay material bo‘lib, unda muallif qahramon nutqi orqali nafaqat axborot uzatadi, balki personajlarning psixologik holati, ijtimoiy mavqei va kommunikativ niyatini ham ifodalashga xizmat qiladi. Ayniqsa, *bilvosita nutq aktlari*, *pragmatik implikatura* va *muloyimlik strategiyalari* badiiy dialoglarda keng qo‘llanilib, matnning ta’sirchanligini oshiradi. Ushbu jarayonda verbal birliklar bilan bir qatorda *noverbal vositalar* - mimika, jest va kinezik harakatlar - muhim kommunikativ yukni o‘z zimmasiga oladi.

Jahon tilshunosligida pragmatik ma’no va nutq aktlari nazariyasi yetarli darajada tadqiq etilgan bo‘lsa-da, o‘zbek tilshunosligida badiiy matnlarda *verbal* va *noverbal komponentlarning o‘zaro integratsiyasi* masalasi hali to‘liq tizimlashtirilmagan. Xususan, noverbal vositalarning illokutiv va perlokutiv ta’sirini pragmatik nuqtayi nazardan tahlil qilish

zarurati mavjud. Mazkur maqolada badiiy matndan olingan dialogik nutq parchasini pragmatik jihatdan tahlil qilish orqali bilvosita nutq aktlari va pragmatik implikaturaning yuzaga chiqish mexanizmlari aniqlanadi hamda kinezik noverbal vositalarning kommunikativ funksiyasi yoritiladi. Tadqiqot natijalari o‘zbek badiiy nutqida pragmatik ma’noni anglash va talqin qilish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

O‘rganilganlik darajasi

Pragmatika tilshunoslikda XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab mustaqil ilmiy yo‘nalish sifatida shakllandi. Jahon tilshunosligida mazkur yo‘nalishning nazariy asoslari, avvalo, *nutq aktlari nazariyasi* bilan bog‘liq holda J. L. Austin va J. Searle tadqiqotlarida ishlab chiqilgan. J. L. Austinning So‘zlar orqali amallarni amalga oshirish (How to Do Things with Words, 1962) asarida lokutiv, illokutiv va perlokutiv aktlar farqlanib, nutqning faqat axborot yetkazish emas, balki harakat bajarish vositasi ekanligi asoslab berilgan. Ushbu g‘oyalar J. R. Searle tomonidan Nutq aktlari (Speech Acts, 1969) hamda Ifoda va ma’no (Expression and Meaning, 1979) asarlarida rivojlantirilib, illokutiv aktlarning tasnifi taklif etilgan. Pragmatik implikatura tushunchasi H. P. Grays tomonidan Mantiq va muloqot (*Logic and Conversation*,1975) maqolasida ilmiy muomalaga kiritilgan bo‘lib, unda *hamkorlik prinsipi* va uning maximlari nutqda yashirin ma’nolarning yuzaga chiqish mexanizmini izohlashga xizmat qiladi. Keyinchalik S. C. Levinson Pragmatika (Pragmatics, 1983) asarida pragmatikani til birliklarining kontekst bilan bog‘liq ma’nolarini o‘rganuvchi fan sifatida tavsiflaydi hamda deiksis, presuppozitsiya, implikatura va nutq aktlari singari asosiy tushunchalarni batafsil, tizimli tarzda tahlil qilib beradi. Nutqning ijtimoiy jihatlari va bilvosita ma’no uzatishda muloyimlik strategiyalari masalasi P. Brown va S. C. Levinson Muloyimlik: til qo‘llanishidagi ayrim universal xususiyatlar (Politeness: Some Universals in Language Usage, 1987) asarida chuqur tadqiq etilgan. Mazkur konsepsiya nutqiy tanlovning ijtimoiy maqom, masofa va vaziyat bilan bog‘liqligini ko‘rsatib beradi.

Jumladan, jahon tilshunosligida pragmatik tadqiqotlar doirasida noverbal kommunikatsiya masalasi ham alohida ilmiy yo‘nalish sifatida rivojlangan. R. L. Birdwhistell Kinesika va kontekst (Kinesics and Context, 1970) asarida noverbal kommunikatsiyaning muhim tarkibiy qismi bo‘lgan kinezik vositalar, ya’ni mimika, imo-ishoralar, tana harakatlari va ularning muloqot mazmunini shakllantirishdagi o‘rni ilmiy asosda tahlil qilinadi. A. Kendon Imo-ishora: nutqiy ifoda sifatidagi

ko‘rinadigan harakat (Gesture: Visible Action as Utterance, 2004) va P. Ekman Emotsiyalarning namoyon bo‘lishi (Emotions Revealed, 2003) asarida inson emotsiyalarining yuz ifodalari, mimik vositalar va noverbal belgilar orqali ifodalanish mexanizmlarini ilmiy asosda yoritadi. Ushbu ishlar multimodal diskurs tahlilining nazariy asosini tashkil etadi.

O‘zbek tilshunosligida pragmatik masalalar dastlab nutq madaniyati, muloqot etiketi va kontekstual ma’no doirasida o‘rganilgan. S. Mo‘minov, N. Mahmudov, A. Nurmonov, Sh. Safarov, M. Hakimov kabi olimlarning ishlarida nutqning kommunikativ-pragmatik xususiyatlariga e’tibor qaratilgan. Xususan, N. Mahmudovning *Nutq madaniyati asoslari* asarida nutqiy vaziyat va adresat omilining ahamiyati ta’kidlanadi. Keyingi yillarda o‘zbek tilshunosligida pragmatik ma’no, implikatura va presuppozitsiya, nutqiy strategiya va taktika masalalari bo‘yicha maxsus tadqiqotlar qilindi. A. Nurmonovning pragmatika va diskursga oid qarashlari, Sh. Safarovning Pragmatika hamda Diskurs va matn yo‘nalishidagi ishlari bu borada muhim ilmiy manba hisoblanadi. Shuningdek, o‘zbek badiiy matnlarida yashirin ma’noning ifodalanishi masalasi bo‘yicha qator maqolalar va dissertatsiyalar yaratilgan. Biroq o‘zbek tilshunosligida noverbal vositalarning pragmatik talqini, xususan, ularning badiiy matndagi verbal nutq bilan integratsiyasi, kinezik birliklarning illokutiv va perlokutiv funksiyalari hali yetarli darajada tizimli o‘rganilmagan. Aksariyat tadqiqotlarda noverbal unsurlar yordamchi hodisa sifatida qayd etilib, ularning kommunikativ samaradorlikka ta’siri chuqur tahlil qilinmagan. Shu boisdan mazkur tadqiqot jahon pragmatikasi yutuqlariga tayangan holda, o‘zbek badiiy matnlarida bilvosita nutq aktlari, implikatura va noverbal vositalarning o‘zaro uyg‘unligini pragmatik aspektda tahlil qilishni maqsad qiladi. Masalan, - *Bilmadim, - dedi Zuhra* ***yelkasini qisib****. — Akam erta-indin armiyadan kelishi kerak. Shunga uyda ish ko‘p.* (O‘.H). Ushbu nutq parchasida so‘zlarning bevosita (lokutiv) va bilvosita (pragmatik) ma’nolari bir-biri bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Suhbatdoshning *“Bilmadim”* degani yuzaki qaraganda axborot yetishmasligini bildiradi, ammo kontekstga qaraganda u bilvosita nutq akti sifatida tushuniladi. “Zuhra vaziyatga aniq qaror qila olmayapti va buning sababini akasining armiyadan qaytishi va uy ishlarining ko‘pligida izohlay

di.” Illokutiv jihatdan bu nutq rad etish yoki cheklanish ma’nosini bildiradi. Ammo rad to‘g‘ridan-to‘g‘ri emas, balki yumshatilgan, evfemik shaklda ifodalangan. So‘zlovchi ijtimoiy muvozanatni saqlash uchun

muloyimlik strategiyasidan foydalanadi. Ushbu nutq parchasida muloqot implikatura mavjud. Zuhra ochiq aytmagan, lekin adresat shuni tushunadiki, u hozir taklif yoki iltimosni bajarishga tayyor emas. Bu implikatura H. P. Graysning hamkorlik prinsipi, xususan, miqdor va uslub maximasi bilan izohlanadi. Matndagi *"yelkasini qisib"* iborasi kinezik noverbal vosita hisoblanadi. Bu harakat nutqning ma'nosini kuchaytirib, so'zlovchining ichki holati - noaniqlik, ikkilanish va majburiyatdan chekinishini - ko'rsatadi. Noverbal belgi verbal nutq bilan birlashib, multimodal kommunikatsiyani (ma'lumotni bir vaqtning o'zida bir nechta ifoda vositalari (modallar) orqali uzatish jarayonidir, ya'ni, faqat so'zlar emas, balki boshqa belgilar ham birgalikda ishlatiladi) hosil qiladi. Bu nutq parchasining perlokutiv natijasi adresatda tushunish, majburlamaslik kabi reaksiyalarni keltirib chiqaradi.

Ha, pressa! - dedi u Sherzodning qo'lini qisib -Yana materialmi? Sherzod indamay ***bosh silkidi.***

- Kuzatib boraymi?- dedi injener.

Matndagi nutq parchasida so'zlarning yuzaki ma'nosini, ya'ni tasdiq: *Ha, pressa!,* so'rov: *Yana materialmi?,* taklif: *Kuzatib boraymi?* ifodalagan. Ammo Sherzodning bosh silkishi so'z bilan ochiq aytilmagan rad etish yoki ikkilanish munosabatni ko'rsatadi. Qo'lni qisish va boshqa noverbal belgilar nutqning ma'nosini kuchaytirib, ichki holatni - rozilik, ikkilanish yoki shaxsiy chegarani saqlashni - ifodalaydi. Shu bilan nutq adresatda tushunish, bosimni kamaytirish va majburlamaslik kabi reaksiyalarni yuzaga keltiradi. Nutq va tana harakati birlashib, multimodal kommunikatsiyani yuzaga keltiradi.

- Menga qara, uka,— dedi rais ***lablari pirpirab****, - menga oqbilak, tekinxo'rlar emas, mehnatsevar kadrlar kerak, vassalom! Bu gapni qanaqa tushunsang, tushunaver. Men bu ishni el-yurtni o'ylab qilyapman!*

Keltirilgan nutqning bilvosita ma'nosi shundaki, rais o'z so'zlari bilan ishga tayyor bo'lishni bildiradi, lekin yuzaki qaraganda bu faqat maslahat yoki izohdek eshitiladi. Shu bilan birga, u tinglovchining shaxsiy qimmatini hurmat qilgan holda muloyimlik strategiyasini qo'llaydi. *Lablari pirpirab* iborasi esa nutqning keskinligini, hissiyot va qarorning og'irligini ko'rsatadi.

- Bu kishi Shoira ikki stol orasidan deraza tomonga o'tib borarkan, ***bosh silkib*** *Abduvohidga salom berdi. Shundagina Abduvohid bir marta og'ir* ***kiprik qoqdi.*** *Chala ochilgan* ***og'zini yumdi-da****, entikib, «salom», deb qo'ydi.*

Abduvohid salomlashganda faqat so‘z bilan emas, balki *boshini qimirlatishi, kiprik qoqishi* va *yuz ifodasi* bilan ham muloqotga kirishmoqda. Bu esa nutq va tana harakatlari birlashib, muloqotning yanada aniq va tushunarli bo‘lishiga olib kelgan.

Yana gapingiz bormi?- dedi ijrokom vakiliga qarab. Uning ***qoshlari chimirilib*** *ketgan, aftidan, rais buvaning muomalasi g‘ashini keltirgan edi. Ijroqo‘m vakili sekin* ***bosh chayqadi.***

Bo‘ldi. Gapim shu...

Ijroqo‘m vakilining qoshlari chimirilib ketishi, bosh chayqashi norozilik, rozi bo‘lmaslik yoki ehtiyotkorlik ma’nosini ifodalaydi.

Xulosa

Xulosa qilib aytganda, verbal va noverbal birliklarning uyg‘unligi pragmatik ma’noning shakllanishida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Inson muloqotda nafaqat so‘z va gaplar orqali, balki mimika, imo-ishora, tana harakati va ovoz ohangi orqali ham ma’no yetkazadi. Shu bois nutq mazmuni ko‘pincha aynan ushbu ikki turdagi vositalarning o‘zaro bog‘liqligi asosida to‘liq anglashiladi. Verbal birliklar asosiy axborotni ifodalasa, noverbal vositalar uni boyitadi, aniqlashtiradi yoki yashirin ma’no qo‘shadi. Masalan, oddiy bir so‘z turli ohang va yuz ifodasi bilan aytilganda maqtov, kinoya yoki norozilikni bildirishi mumkin. Demak, pragmatik ma’no kontekst va noverbal belgilar orqali mukammal ochiladi. Bundan tashqari, so‘zlovchining kommunikativ niyati ham ko‘pincha noverbal vositalar orqali aniqroq namoyon bo‘ladi. Verbal va noverbal vositalar o‘rtasidagi nomuvofiqlik esa muloqotda tushunmovchiliklarga olib keladi. Ayniqsa, badiiy matnlarda qahramon nutqi bilan birga uning harakati va ohangi tasviri yashirin ma’nolarni chuqurroq ochishga xizmat qiladi. Verbal va noverbal birliklar o‘zaro uyg‘un holda pragmatik ma’noni shakllantiradi, nutqning ta’sirchanligi va samaradorligini oshiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. J. L. Austin. How to Do Things with Words. – Oxford: Clarendon Press, 1962.
2. John Searle. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969.
3. John Searle. Expression and Meaning: Studies in the Theory of Speech Acts. – Cambridge: Cambridge University Press, 1979.
4. H. P. Grice. Logic and Conversation. – In: Cole P., Morgan J. (eds.), Syntax and Semantics, Vol. 3. – New York: Academic Press, 1975.

5. Stephen C. Levinson. Pragmatics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
6. Penelope Brown., Stephen C. Levinson. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987.
7. Ray Birdwhistell. Kinesics and Context: Essays on Body Motion Communication. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1970.
8. Adam Kendon. Gesture: Visible Action as Utterance. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
9. Paul Ekman. Emotions Revealed. – New York: Times Books, 2003.
10. Mahmudov N. Nutq madaniyati va davlat tilida ish yuritish. – Toshkent: Cho‘lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013.
11. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. – Тошкент, 2008.
12. Хакимов М. Ўзбек прагмалингвистикаси асослари - Тошкент: Akademnashr, 2013. - 176 б.,

СЎЗЛАШУВ НУТҚИ ВА УНИНГ ДИАЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИГИ

Яхшиев Ашур Абдиевич
Самарқанд давлат чет тиллар институти
филология фанлари доктори(DSc), профессор

Калит сўзлар: сўзлашув нутқи, диалог, диалогик нутқ, монолог, сўзловчи, адресат, касбий диалог, нутқий акт, оғзаки нутқ, нутқ.

Маълумки, диалог тил мавжудлигининг энг табиий шакли ҳисобланади. Ушбу оғзаки нутқ шаклининг бирламчилигини тилнинг ижтимоий табиати, унинг коммуникатив вазифаси тақозо қилади.

Диалогда нутқ ҳосил қилиш босқичидаги умумлисоний тизимнинг фаоллашув натижаси бўлган ўзига хос микротизим шаклланади. Мазкур ҳолатда тизимнинг А.М.Бушуй (3, 15-б.) томонидан таклиф этилган талқинини инобатга олиш лозим: "Тизим – мажмуи тузилишнинг ташкиллаштирилишига хос тарзда тартибга солинган (таркибий қисмлар муайян қоидаларга кўра жойлашган) ҳамда ташкиллаштирилган (таркибий қисмлар қоидаларга биноан бўғинлар бўйича тақсимланган) юксак шакли ҳисобланади. Бундан ташқари, тизим тузилишининг юқори шакли сифатида янги хусусиятлари билан тавсифланади: 1) тизим бўлган тўплам мажмуи тугалланган муайян тўғри келадиган хоссалар (тизим кўрсаткичлари) билан белгиланган бирлик сифатида яққол кўринади; 2) реалиялар хос сўзнинг туркумлар бўйича тақсимланиши шунчаки қоидалар асосида эмас (қоида одатда бутун мажмуига таълуқли бўлмай, тақсимланмай, кўп истиснолар пайдо бўлишига йўл қўяди), балки заруриятнинг юқори даражасига эга бўлган объектив тарзда мавжуд бўлган қонуниятлар ёки қонунлар асосида содир бўлади".

Шундай қилиб, диалогик нутқни (монологик нутқдан фарқли ўлароқ), биринчи навбатда, табиий равишда, сўзловчи ва тингловчи ролларини алмаштирилиши, рағбатлантириш ва таъсирланишдан келиб чиққан ҳолда лисоний ҳодисалар тавсифлайди. Демак, унинг қурилиши учун, аввалambор, турли хил саволлар, ундов гаплар, розилик, норозилик ва таъсирланишнинг бошқа аломат (белги)ларини ифодалайдиган ҳар хил тузилмаларни қўллаш хосдир. (4, 102-103 б.).

Маълумки, монологда ҳам учрайдиган айрим лисоний ҳодисалар ҳам тегишли фикр баён этишларга диалогик нутқ хусусиятини беради. Булар ҳар хил эллиптик (тўлиқсиз) структура (тузилма)лар, тугалланмаган фикр баён этишлар, такрорлар,боғловчи элементлар, субъектив-модал хусусиятига эга бўлган ифодалаш воситалари ва бошқалар

Бироқ, диалогда кўрсатилган воситаларнинг бот-бот такрорланиши юқорироқ бўлади, уларда кўп ҳолларда ифодаланиши бошқача, айрим ҳолларда эса функциялари ҳам ўзгача бўлади.

Масалан, диалогда монологдагига нисбатан боғловчи воситалар кўп учрамайди, балки уларнинг ифодаланишида сўзловчиларнинг ўзаро муносабатларини акс эттирадиган шахсий индивидга хос тез-тез қўлланилади. Улар орқали нафақат адресат(тингловчи), балки унинг жавобига бўлган кўрсатма, суҳбат жараёнига уни жалб қилиш ҳам ифодаланади.

Кейинги ўн йилликлар ичида сўзлашув нутқини ўрганишда сезиларли муваффақиятларга эришилган. Уни тадқиқ қилиш мобайнида диалогик нутқни ўрганиш соҳасида ҳам муайян натижалар олинган (6, 28-30 б.). Бироқ, кўрсатилган ишлар мулоқотнинг кундалик соҳасига йўналтирилганлиги сабабли, адабий тилнинг оғзаки шаклини бошқа касбий соҳаларда, шу жумладан, ижтимоий-маданий, касбий-ишлаб чиқаришга оид ва илмий соҳаларда қўллаш хусусиятларига камроқ эътибор қаратилган.

Оғзаки нутқ мулоқотнинг турли соҳаларида ўзининг предметлик-тематик мансублиги билан лисоний воситаларнинг истеъмолда бўлиши акс эттиради. Бунда сўзлашув нутқининг қурилишига кучли таъсир кўрсатади. Ҳар хил ҳолат (вазият)ларда кечаётган диалогларнинг таҳлили алоҳида нутқий вазият аломатларининг таъсири натижаси бўлиб уларнинг нутқий ўзгарувчанлигини, вариативлигини тадқиқ қилишга имкон беради.

Масалан, таниш кишиларнинг турли кундалик муҳитда кечаётган мулоқот вазиятида бўлиб ўтадиган диалоглар учун биринчи навбатда, мулоқотнинг ошкора бўлмаган хусусияти, нутқий актнинг эркинлиги, унинг олдиндан тайёрланмаганлиги, суҳбатдошлар ўртасидаги муносабатларнинг норасмий идрок этишлиги, нутқий актда уларнинг бевосита иштироки, умумий апперцепцион негиз мавжудлиги ва бошқа белгилар хосдир.

Юқорида кўрсатилган сўзлашув кундалик соҳасида амалга оширилаётган мулоқотнинг новербал хусусиятлари билан боғлиқ бўлган лисоний ҳодисалар ҳам барчага маълум.

Бошқа коммуникатив соҳаларда, бошқа предметлик вазиятларда ҳамда суҳбатдошлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг бошқача холатда ҳам касбий, расмий-амалий, илмий ва бошқа турдаги диалоглар шаклланади.

Касбий диалог ўз характер-хусусиятига кўра диалогик нутқ матнидаги сўзлашув нутқининг яққол чегараланган яхлит тури бўла олмайди. Унинг профессионал соҳадаги тематик ва фикр алмашиш вазияти билан тақозо этилганлиги билан бир қаторда унинг ифадаланишига қатор омиллар таъсир кўрсатади, натижада унинг бир талай вариантларининг намоён бўлишига олиб келади.

Диалогик жиҳатдан қолипланган сўзлашув нутқидаги ўзгарувчан омиллар, аввалambор, қуйидаги шарт-шароитлардир: 1) диалог юзага келадиган – бўлиб ўтадиган жой, 2) фикр алмашиши вазиятининг ошкор ёки ноошкорлиги, 3) нутқ предметининг мавжудлиги ёки бўлмаслиги, 4)нутқ пайтида қандайдирҳаракатларнинг борлиги ёки йўқлигидир.

Диалогик нутқни муайян даражада шакллантиришда энг кам аҳамиятга эга бўлган белгилар, диалогик нутқда иштирок этувчиларга тегишли белгилар бўлиб, биринчи галда , коммуникантлар-(мулоқотга киришувчилар)нинг ижтимоий ва психологик хусусиятлари, уларнинг бир-бирига танишлик даражаси, муносабатларнинг расмийлиги, умумий идрок этиш (апперцепцион) асосининг борлиги ёки йўқлиги нутқ предмети ҳақида хабардорлиги ва унга муносабати, мазмунини тушунишга тайёрлик даражаси, мулоқотда иштирок этувчиларнинг сони ва бошқалар (4, 114б.). Кўрсатилган факторлар профессионал диалогнинг нутқий амалга ошишига ҳам таъсир қилади, ўшанда профессионал диалог (муайян шароитларда эркин одатий суҳбатга яқинлаша олади, лекин шунга қарамасдан, унинг ифодаланиши умуман бошқа коммуникатив соҳаларнинг диалогларидан анчагина фарқ қиладаи, биринчи галда кундалик-истеъмолдаги суҳбатдан.)

Оғзаки диалогдан фарқли ўлароқ, профессионал диалогларни бирмунча грамматик нормативлик фикр баён этишларнинг катта ҳажми ва уларнинг мураккаблиги, монологли нутққа мойиллиги билан ҳис-хаяжонни ифодалаш эксплицитлик планидаги меъёр

(нейтрал ва лисоний сўзлашув воситалари билан бир қаторда), шунингдек адабий тилнинг китобий воситалари ва бошқаларни тавсифлайди.

Касбий диалогларнинг қурилишида бошқа йўналиш диалогларида, бошқа коммуникатив диалог соҳаларида учрайдиган бир қанча лисоний воситалар ҳам иштирок этади. Бироқ, касбий диалогларда уларнинг ифодаланинш даражаси бошқача бўлиб, структуравий (тузилма) ва стилистик (услуб) жиҳатидан ўзгача расмийлаштирилиб, бу ўринда уларнинг вазифалари ҳам кўпинча бажарилмай қолаверадию

Мавзу-маъноли таркибдан ташқари, диалогнинг қурилиши ва ривожланиши унинг модал жиҳати билан ҳам боғлиқ. Суҳбат иштирокчиларининг луқмалари (реплика) кўп ҳолларда турли модал маъноларни ва фикрларни хилма-хил ифодалашни ўз ичига қамраб олади.

Сўзловчининг нутқ предметига муносабати, унинг тингловчига (адресатга) ҳамда унинг (олдинги, кейинги, кутилаётган) фикрига йўналтирилган, ҳар хил кўрсатмаси лисоний ифодаланишга эга бўлади.

Гап модаллигини ифодалаш воситаларига биринчи навбатда нутқ оҳанги, модал маънога эга бўлган лексик бирликлар ва руҳий ҳолат маъносини англатадиган синтактик моделлар, эксплицит модал қурилмалар, кириш модал сўзлар ва иборалар, такрор-реплика (луқма)лар, турли хил транспозициялар (грамматик категорияларнинг ўзига хос бўлмаган функцияда қўлланилиши), сўз (луқма)лар, майл, инкор каби махсус грамматик воситалар ва бошқалар киради.

Профессионал диалогларнинг ахборот учун белгиланганлигига, амалий ёки ақл-идрокни пешлаш хусусиятига тқарамасдан, фикр баён қилишларнинг мазмунига қандайдир модус (усул) кириб келади (бу Ш.Баллининг назарида 1, 116 б.), бу ҳол айниқса расмий вазиятда ўтмаган суҳбат чоғида юз бериши мумкин. Бу ўринда модалликнинг ифодаланиши кўп ҳолларда эксплицит (очиқ ифодали тузилиш)га эга бўлади. Лекин профессионал диалоглардаги мос келувчи тегишли структуралар нафақат уларнинг катта ёки кам миқдордаги ифодаланганлигини, балки уларнинг репертуарини (мажмуини), ифодаланиши ва услубий бўёқдорлик , баъзан эса уларнинг функцияларининг мураккаблашган тавсифлайди, бу эса профессионал диалогларнинг аломат (белги)ларига нисбатан қайд

этилган. Модал маъноларнинг юқорида кўрсатилган воситалар орқали ифодаланиши бу ўринда кўпинча уларнинг шаклланиши сезиларли мураккаблиги, модаллик жиҳатларининг ҳар хиллиги билан қатламланиши қайд этилади.

Ҳозирги пайтда немис тилини тадқиқ этувчиларнинг кўпчилигининг диққати-эътибори сўзлашув тилнинг функционал кўриниши сифатида ўрганишга қаратилган. Немис тили сўзлашув нутқида ўзига хос лексик тўлдириш сингари, умуман, нутқ структурасининг қайишқоқлигини акс эттирадиган махсус структур шакллар немис тили сўзлашув нутқининг улкан синтактик имкониятларини намоён этади.

Сўнгги йилларда тилшунослар сўзлашув нутқини назарий англаш муаммоси устида самарали ишламоқда, уни сўзлашув тилости даражаси, алоҳида махсус лисоний тизими тариқасида тадқиқ қилишмоқдалар (5, 90-91 б.). Сўзлашув нутқидаги синтаксис назарияси сўзлашув нутқининг оппозицияси, яъни китобий адабий тил асосида, ёки сўзлашув нутқини мустақил таҳлил қилиш асосида яратилиши мумкин.

Сўзлашув нутқи табиатига динамик ёндашув катта қизиқиш ўйғотиб, сўзлашув нутқи лисоний тадқиқот объекти сифатида стандарт тузилмаларнинг лексик ва грамматик тубдан ўзгаришларнинг махсус сатҳига асосланган, деган қарашдан келиб чиқади. Бинобарин, юзаки тузилмаларнинг бевосита тасвирлаш билан бир қаторда, чуқур структураларнинг сўзлашув нутқи сатҳидаги синтактик ядровий моделларнинг трансформацияси юзаки имкониятлар тубдан ўзгариш усуллари очиб берилиши лозим.

А.М. Бушуй, А.А. Яхшиев (2, с. 51)ларнинг таъкидлашларига кўра, сўзлашув нутқи синтаксисининг ўзига хослиги тузилиш жиҳатида эмас, балки, асосан, моделларни қўллаш соҳасида намоён бўлади. Ҳақиқатдан ҳам, диалогик нутқда (мураккаб ва кўпқиррали ҳодиса сифатида) инвариант (ўзгармас) структуралар ҳамда йигирма йил олдин меъёридан четга чиқиш деб ҳисобланган, лекин тилнинг функционал кўриниши сифатида диалогик нутқ сатҳидаги турғун структур бирликлар бўлган ўзига хос қурилмалар ҳосиласи эътироф этилади. Бунда сўзлашув нутқи диалогининг тузилиш хусусиятлари тўғрисида етарлича мақбул тасаввурларини эпик насрий ёки айниқса драма матнлари устидан ўтказилган кузатувлардан олса бўлади. Диалог бу сўзлашув нутқни тўлиғича акс эттирувчи диалогнинг

бирламчи таркибий қисмларидан иборат ўзаро боғланган сўзлашув реплика (луқма)лари тизимидир. Сўзлашув нутқ жараёнини яққол кўрсатадиган диалогдаги гапнинг чегараларининг силжиши, мантиқий-синтактик муносабатларнинг битта гап ичидаги сўзларнинг муносабатларидан ҳар хил гаплар ўртасидаги муносабатлар даражасигача қайта тақсимланиши содир бўлади. Шунинг учун сўзлашув нутқига бўлган ўзига хос қизиқиш аввалambор мулоқотнинг вазиятга қаратилганлиги ва диалог кўринишини тақазо этади. Лингвистик контекст ва экстралингвистик макроконтекст (коинтенция) мавжуд бўлса тўлиқсиз, қисқартирилган (эллиптик) гаплардан фойдаланса бўлади.

Диалогик нутқ нафақат ҳиссий-экспрессив буёқдорлиги бор сўзлардан, фразеологик бирликлардан ва сўзлашувга оид одатдаги бир қолипдаги гаплардан фойдаланиши, балки ўзининг дахлсиз структур хусусиятлари туфайли эмоционал бўёқдордир. Шунинг учун ҳам диалогик нутқнинг ўзига хос хусусиятларидан маҳрум бўлган ўқув диалоги сунъий, “китобий” ва жонсиз кўринади. Умуман олганда, юқори курс талабаларида нутқий кўникма ва қобилиятларнинг етарлича ривожланганлигида диалог луқмаларида тўлиқ гапларни (рамкали конструкциялар билан) қўллаш кўникмаларини кузатишимиз мумкин.

Диалогик савол-жавоб бирлигида кўп ҳолларда саволни қарийб тўлиғича такрорловчи, тақлиддан иборат ташаббусскорликка эса бўлмаган жавоб ишлатилади, масалан:

1. Führt die erweiterte Oberschule zum Abitur? Ja, die erweiterte Oberschule führt zum Abitur.

2. Hast du dir den Film…angeschen? Ich, ich habe mir den Film schon angeschen.

Ваҳоланки, ўрганишнинг юқори поғонасида талаба суҳбат услубига оид ҳиссини ривожлантириши, мустақил равишда жавоб реплика (луқма)ларни тузиш қобилиятига эга бўлиши, яъни нутқий муомалада ташаббус кўрсатиши керак, масалан:

A: Würden Sie auch so handeln?

B: Offengestanden, nein (kann sein, bestimmt, das will ich meinen и др.).

A: Sag mal, würdest du mir deine Nachschrift borgen?

B: Offengestanden, nicht gern (sehr gern).

Одатда жадаллаштирилган ўқитиш вазифаларига реплика (луқма) саволлардаги сингари реплика (луқма) жавоблардаги тўлиқсиз гап (эллипс)лар структураларнинг ўзгаришларига ўргатишни киритамиз:

а) диалогда феъл валентлиги талабларини тежаш тенденцияси айрим мажбурий компонентларнинг тушиб қолиши мумкин бўлган модификация (ўзга шакл)га олиб келиши мумкин;

б) диалог учун савол-жавоб бирлигида гап ролида намоён бўладиган рематик элемент характери бўлиб, қолган компонентлар бартараф этилади:

“Wann kommen Sie zurück?” – “Übermorgen” (жавобнинг структуравий схемаси саволдан келиб чиқади);

в) мантиқий жиҳатдан муҳим бўлган янги қисм (рема) реплика (луқма)да биринчи ўринга қўчирилади: Mir hat die Mutter das Buch gekauft.

Талабаларнинг диққати савол-жавоб бирликларининг қурилишига қаратилади: улар бир-бирини тўлдирувчи репликалар бўлиши мумкин. Жавоб репликасида янги талқин келтирилади ёки жаранглайди. Бирорта реплика расмий ахборотни талаб қилиши мумкин.

Талабага имитатив (тақлидий) жавоблардан қочишга, лексик синонимлардан фойдаланиш вазифаси қўйилади. Шуниси равшанки, рағбатлантирувчи реплика структуравий жиҳатдан номутаносиб жавоблар фикрлаш фаолиятининг кўпроқ зўриқишини талаб этади.

Жавоб репликалари ҳам ўзгарувчан бўлади. Жавоб репликаларидаги эллиптик структураларнинг вариантларини машқ қилишда талабаларга “галма-гал” жавоб бериш таклиф этилади, масалан: “Haben Sie sich den Film angeschen?” – “Ja, ich habe es.” – “Habe ich.” – “Ja, schon gestern angesehen”.

Бунда “қисқарган” гаплар турли мазмуний ва эмоционал юкламани ифодалашни инобатга олиши муҳим. Шундай қилиб, жавобда (gesagt) сифатдошидан фойдаланиш айнан ҳаракат содир бўлганлиги тасдиқлайди (nicht geschrieben, nicht telegraphiert). Фақат ёрдамчи феълнинг ишлатилиши билан таъкидлаш, ҳаракатни бажаришни ажратиб кўрсатишга эришилади, бунда феъл эмфатик урғуга эга бўлиши мумкин.

Умуман олганда кўриниб турибдики, диалогик нутқ хусусиятларининг турли коммуникатив соҳалар доирасида тадқиқ этилиши хорижий тилларни ўқитиш учун ўқув қўлланмалар тузишда,

ўқув диалогик матнлари ва машқлар тўпламларини ишлаб чиқишда катта аҳамият касб этади. Гап шундаки ҳанузгача ўқув нутқий воситаларнинг ушбу коммуникатив соҳа ва нутқий вазият табиатига стилистик мутаносиблик талаби етарлича инобатга олинмаган. Кундалик истеъмолдаги диалогларни шакллантиришда амалий, расмий, профессионал ва илмий йўналиш диалогларида кундалик турмушдаги сўзлашув нутқининг сийқаси чиққан бир қолипдаги гаплар ва ўзига хос хусусиятларининг татбиқ этилиш хавфи хаддан зиёд ошаяпти. Ваҳоланки, фойдаланиладиган нутқий воситаларнинг услубий мослиги табиий гапириш, тилни эркин билишнинг дастлабки шартидир. Шунинг учун ҳам унга, ҳам назарий жиҳатдан, ҳам хорижий тилни ўқитишда тегишли эътибор қаратилиши керак. Бошқача айтганда, сўзлашув нутқи табиатини ҳамда матн ҳосил қилиш қонуниятларини махсус чуқурлаштирилган ҳолда ўрганишсиз лингводидактика кераклиги даражада ривожлана олмайди.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка.- М.: Изд-во иностр. лит., 1955.- 416 с.

2. Бушуй А. М., Яхшиев А. А. Фразеология узбекской диалогической речи (на материале художественной прозы) // Тюркология. – Баку, 1986. - №3. – С. 27 - 33.

3. Бушуй А. М. Определение роли частиц в предложении // Преподавание языка и литературы. – Ташкент, 2005. - № 6. – С. 34 - 40.

4. Altmann H. Formen der "Herausstellung" im Deutschen. Rechtsversetzung, Linksversetzung, Freies Thema und verwandte Konstruktionen. – Tubingen: Stauffenburg Verlag, 2008. – 348 S.

5. Buscha A. Zu Fragen der Verkürzung im dialogischen Text // Probleme des Deutschunterrichts für Fortgeschrittene. - Leipzig, 1997. - S. 90 -100.

6. Eisenberg P. Grundriss der deutschen Grammatik. – Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 2007. – 520 S.

МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ: КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Гофурова Виктория Вячеславовна
Узбекский государственный университет мировых языков
E-mail: v.gofurova@uzswlu.uz
ORCID iD: 0009-0000-0027-8035

Аннотация.

Статья посвящена рассмотрению межкультурной коммуникации как процесса взаимодействия представителей различных языковых и культурных сообществ. Анализируется взаимосвязь языка и культуры, роль когнитивных моделей и прагматических норм в организации речевого поведения. Особое внимание уделяется причинам возникновения коммуникативных барьеров и значению межкультурной компетенции в многоязычной языковой среде. Показано, что эффективное общение предполагает не только владение языковой системой, но и понимание культурного контекста, коммуникативных норм и способов интерпретации высказываний.

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, языковая среда, язык и культура, когнитивная лингвистика, прагматика, коммуникативное поведение, языковая картина мира, межкультурная компетенция.*

В условиях современной глобализации межкультурная коммуникация становится одним из значимых направлений лингвистических исследований. «Очевидная потребность внимательного рассмотрения проблемы общения и взаимопонимания различных народов и культур привела к появлению еще одной новой области научного знания - теории межкультурной коммуникации.»[1,с.131] Международные контакты, академическая мобильность, цифровые технологии и активное изучение иностранных языков создают условия для постоянного взаимодействия представителей различных языковых и культурных сообществ. В результате язык выступает не только средством передачи информации, но и важнейшим способом выражения культурного опыта и особенностей мировосприятия.

Межкультурная коммуникация представляет собой общение людей, принадлежащих к различным культурным и языковым сообществам. «В процессе межкультурной коммуникации передается и усваивается социокультурный опыт, происходит смена партнеров по взаимодействию, формируются новые личностные качества.» [2,с.85] Различия при этом проявляются не только в лексике и грамматике, но и в способах выражения мыслей, эмоций и отношения к собеседнику, в степени прямоты высказывания, формах вежливости и правилах речевого поведения. Поэтому знание языковой системы само по себе не гарантирует успешного общения в иной культурной среде.

Язык тесно связан с культурой, поскольку в его единицах закрепляются представления общества о мире, человеке, социальных отношениях и нормах поведения. Через язык передаются исторический опыт, ценности и коллективные представления. Именно поэтому одинаковая коммуникативная ситуация может получать различную интерпретацию у представителей разных культур.

Особое значение в этом процессе имеет языковая картина мира. Каждый язык отражает определенные способы концептуализации действительности и закрепляет культурно значимые способы ее осмысления. При переходе от одного языка к другому человек сталкивается не только с иной системой языковых средств, но и с другими способами организации коммуникативного опыта.

Культурная обусловленность особенно заметна в речевом этикете. Приветствие, обращение, просьба, благодарность, извинение, приглашение и отказ обладают определенной прагматической функцией и зависят от ситуации общения, социального статуса участников, степени близости и культурных норм. Форма, воспринимаемая как нейтральная в одной языковой среде, в другой может показаться чрезмерно официальной, фамильярной или недостаточно вежливой.

Прагматический аспект межкультурной коммуникации связан с тем, каким образом говорящий использует языковые средства для достижения определенной цели. Значение высказывания определяется не только его грамматической структурой и словарным содержанием, но и контекстом, коммуникативным намерением, отношениями между участниками и культурными ожиданиями.

Вследствие этого грамматически правильное высказывание может оказаться прагматически неуместным.

Одной из причин коммуникативных трудностей становится различие в степени прямоты и косвенности речи. В некоторых культурах непосредственное выражение просьбы или несогласия воспринимается как естественное, тогда как в других предпочтение отдается более косвенным и смягченным формам. При переносе норм родного языка в иностранную среду может возникать коммуникативная неудача, хотя формально высказывание будет построено правильно. «Очевидная потребность внимательного рассмотрения проблемы общения и взаимопонимания различных народов и культур привела к появлению еще одной новой области научного знания — теории межкультурной коммуникации.»[3,с.9]

Когнитивный аспект позволяет рассматривать межкультурную коммуникацию как взаимодействие различных систем знаний, представлений и ассоциаций. Участники общения интерпретируют информацию на основе уже сформированных когнитивных моделей, которые складываются под влиянием языка, культуры и социального опыта. Поэтому одна и та же языковая единица может активизировать у представителей разных культур неодинаковые ассоциации.

Интерес в данном отношении представляют фразеологические единицы и культурно маркированная лексика. В них отражаются национальные образы, исторический опыт и ценностные установки носителей языка. Значение устойчивого выражения нередко невозможно полностью понять посредством буквального перевода его компонентов. Для адекватной интерпретации необходимо учитывать культурный фон, в котором данная единица функционирует.

Межкультурная коммуникация тесно связана и с невербальными средствами. Интонация, паузы, темп речи, жесты, мимика и дистанция между собеседниками участвуют в передаче коммуникативного смысла. Однако их интерпретация также может иметь культурную специфику. Поэтому участник межкультурного общения должен учитывать не только содержание словесного сообщения, но и особенности всей коммуникативной ситуации.

Особое значение проблема приобретает в языковом образовании. Современное обучение иностранному языку должно формировать не

только лексическую и грамматическую компетенцию, но и способность использовать язык в соответствии с культурными и прагматическими нормами. Изучающий язык должен понимать, что важно знать не только, что сказать, но и кому, когда, каким образом и с какой целью это сказать. «Знание культуры, степень включенности в контакты и межгрупповые установки определяют успешность этого аспекта адаптации.»[4,с.85] Эффективным способом формирования межкультурной компетенции является использование аутентичных материалов и сопоставительных заданий.

Анализ реальных диалогов, формул речевого этикета, фразеологизмов и коммуникативных ситуаций позволяет увидеть различия между языками и культурами.«Поэтому важно изучать не только иностранный язык, но и культуру страны изучаемого языка.»[5,с.227]

При этом важно избегать чрезмерных обобщений: культура не является полностью однородной системой, а речевое поведение зависит также от возраста, социальной группы, ситуации и индивидуальных особенностей говорящего.Современная цифровая среда значительно расширяет возможности межкультурного взаимодействия. Социальные сети, мессенджеры и видеоконференции позволяют людям разных стран постоянно общаться независимо от расстояния. Вместе с тем письменная цифровая коммуникация часто лишена части невербальных сигналов, вследствие чего краткость сообщения, пунктуация, эмодзи или отсутствие формул вежливости могут интерпретироваться по-разному. Это подтверждает необходимость адаптации коммуникативных навыков к новым формам общения. «Одним из парадоксов межкультурной коммуникации является то, что и ученые, и преподаватели языка, занимающиеся исследованиями межкультурной коммуникации, сходятся с противоречием, согласно которому для того, чтобы помочь людям разных культур понять друг друга, культурные различия должны быть обобщены, и должны быть установлены некоторые стереотипы.»[6,с.477]

Таким образом, языковая среда представляет собой пространство постоянного взаимодействия языка, культуры и когнитивных процессов. Межкультурная коммуникация в ней является сложным процессом, в котором языковое значение формируется во взаимодействии с культурным опытом и прагматическими условиями

общения. Успешность коммуникации зависит от способности участников учитывать не только языковые нормы, но и культурные модели поведения.

Межкультурная коммуникация представляет собой многоуровневый процесс, объединяющий языковые, когнитивные, прагматические и культурные факторы. Ее эффективность определяется не только уровнем владения иностранным языком, но и готовностью понимать коммуникативные намерения и культурные нормы собеседника. Формирование межкультурной коммуникативной компетенции особенно важно в условиях современного многоязычного общества, где постоянный контакт различных языков и культур становится частью повседневной жизни.

Список литературы.

1. Алиева Наира Надирбековна К проблеме межкультурной коммуникации // Теория и практика общественного развития. 2012. №11.
2. Л. А. Изотова Межкультурная коммуникация в контексте образовательного процесса // Вестник Полесского государственного университета. Серия общественных и гуманитарных наук. 2008. №2.
3. Алиева Наира Надирбековна Кросскультурность как методология изучения второго языка в современной лингводидактике // Известия РГПУ им. А. И. Герцена. 2007. №28.
4. Янкина Н. В. Межкультурная толерантность как компонент межкультурной коммуникации // Вестник ОГУ. 2006. №1-1 (51).
5. Галимзянова И. И. Формирование способности к межкультурной иноязычной коммуникации // Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение. 2012. №1. Галимзянова И. И. Формирование способности к межкультурной иноязычной коммуникации // Вестник Санкт-Петербургского университета. Искусствоведение. 2012. №1.
6. Турамуратова И. И., Гофурова В. В. Межкультурная коммуникация в современной культурно-образовательной парадигме // Молодой ученый. — 2023. — № 4 (451).

ПАРЕМИОЛОГИК МАТНЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА ВУЖУДГА КЕЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ

Sindarova Dilshoda Nurmuxammatovna
SamDCHTI o‘qituvchisi

Annotatsiya: Dunyoning lisoniy manzarasi inson tafakkurida shakllanar ekan,
bunda lingvistik vositalardan paremiyalar, xususan, xalq maqollarining ahamiyati nihoyatda katta ekanligini alohida e’tirof etish lozim. Paremiyalarning inson ongida dunyo manzarasini shakllantirishdagi o‘rni o‘ziga xos. Ushbu maqolada paremiyalarning vujudga kelish tarixi hamda ularning tilshunoslikdagi o‘rni haqidagi masalalarni muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: paremiya, antiteza, anafora, alliteratsiya, kinoya, piching,
paremiologiya, frazeologiya.

SOME CONSIDERATIONS ABOUT THE APPEARANCE OF PAREMIOLOGICAL TEXTS IN LINGUISTIC

Abstract: It is highly noted that linguistic view of the world forms with the help of lingustic means such as paremes, to be more precise, folk sayings are extremely crucial. Paremes play great role in formation of world image. The following scientific article discusses issues of the origin of paremes as well as their postion in linguistics.

Key words: paremes, anthethesis, anaphore, alliteration, irony, sarcasm, paremiology, phraseology .

НЕКОТОРЫЕ СООБРАЖЕНИЯ О ВОЗНИКНОВЕНИИ ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ В ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация: Отмечено, что языковая картина мира формируется с помощью таких языковых средств, как паремии, точнее, народные поговорки, имеющие чрезвычайно важное значение. Паремии играют большую роль в формировании образа мира. В данной научной статье рассматриваются вопросы происхождения паремии, а также их место в лингвистике.

Ключевые слова: паремия, антитеза, анафора, аллитерация, ирония, сарказм, паремиология, фразеология.

Tilshunoslikda frazeologiya sohasi endi rivojlanayotgan sohalardan biri hisoblanadi. Alohida bo‘lim sifatida alohida ajralib chiqquniga qadar uzoq yillar davomida leksikologiyaning tarkibida o‘rganilib kelingan. Bugungi kunga qadar frazeologiya sohasi bo‘yicha ko‘pgina tadqiqotlar qilinganligiga qaramasdan, hali ochilmagan ko‘pgina qirralarga ega. Jumladan frazeologik birliklarni nutqda tayyor bo‘lmagan boshqa birliklardan farqlar ajrata olish bo‘lsa, yana biri frazeologiyaning bahsli muammolaridan biri uni tor va keng ma’noda tushunishdir.

Paremiologiya so‘zi grekcha “paranomia”–hikmat, va “logos”–ta’limot so‘zlaridan olingan bo‘lib, ma’lum bir tildagi maqol, matal, aforizm kabi hikmatli iboralarni o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi hisoblanadi.Ya’ni ma’lum bir xalqning turmush tarzi, hayoti, kishilarning jamyatga bo‘lgan munosabatini, kuzatishlar va tajribalarga suyanish asosida chiqarilgan xulosalarni ifodalovchi ruhiy holati, etik va estetik tuyg‘ularini, ijobiy fazilatlarini o‘zida mujassamlashtirgan, avloddan avloda og‘zaki formada ko‘chib yuruvchi,ixcham va sodda, qisqa va mazmundor mantiqiy umumlashma sifatida paydo bo‘lgan maqol,matal aforizm kabi hikmatli iboralarni–paremalarni o‘rganuvchi tilshunoslik sohasi paremiologiya deyiladi. Bu kabi birikmalarni to‘plash bilan esa paremiografiya sohasi shug‘ullanadi. Jahon tilshunosligida frazeologiya terminiga ilk bor fransuz tilshunosi Sh. Balli o‘z asarida e’tibor berib, uni shunday termin bilan atagan edi . Frazeologizmlar bo‘yicha tadqiqot olib borgan E.D.Polivanov [3;34] ularning xususiy ma’nolarini alohida o‘rganish lozimligini alohida ta’kidlab o‘tadi. Ingliz tilshunosligida taniqli ingliz tilshunosi I.V.Arnold [1,45] frazeologizmlar xususida fikr yuritar ekan, quyidagicha yozadi: “Har qanday tilning ... boyishi faqat yangi so‘zlar yasalishi hisobiga emas, balki turg‘un birikmalar orttirib borish hisobiga ham bo‘ladi” . Ana shu tushuncha keyinchalik rus tilshunosligida ham aynan shu tarzda o‘rganila boshlandi. Bu xususida Q. M. Hakimov [4,76] o‘zining nomzodlik dissertatsiyasida shunday fikrlarni keltiradi: “F. F. Fortunatov, A.A.Shaxmatov, A.M.Pesikovskiy, A. A. Potebnya [5;89] va boshqalar turg‘un so‘z birikmalari haqida yo‘l-yo‘lakay bo‘lsa ham bir qator fikrlarni ilgari surishdi. Turg‘un so‘z birikmalarining doirasi ancha keng. Frazeologizmlar shu til fakti doirasiga kirsa ham, u o‘ziga xos lisoniy va nolisoniy xususiyatlarga ega bo‘lib, ular bir necha tadqiqot ishlarini talab qiladi. Bu: 1) til birligi sifatida tushunchani ifoda etish bilan birga, sub’yektiv munosabatni ham bildiradi; 2) gap tarkibida kelib, uning

bo‘laklaridagi ma’no va sintaktik nomoslikni yuzaga keltiradi. Bulardan birinchisi hatto psixolingvistikaning tekshirish ob’yekti hisoblansa, ikkinchisini semasiologiyada ham, sintaksisda ham alohida o‘rganib chiqish zaruriyati bor. Uni o‘rganish leksikografiyada ham o‘z ahamiyatiga egadir” .

Rus tilshunosligida frazeologizmlarga ahamiyat dastlab V.V.Vinogradov tomonidan berila boshlanilgan. Biroq, u frazeologizmlarni tasnif qilish bilan chegaralangan. O‘sha paytlarda frazeologizmlarga chet el tilshunosligida ham va boshqa respublikalardagi xalqlar tilshunosligida ham e’tibor berilgan bo‘lishiga qaramay, shu doiradan nariga o‘tgan emas. Aniqrog‘i, jahon va rus tilshunoslari ham o‘sha paytlarda faqatgina frazeologizmlar tasnifi bilan shug‘ullanganlar, xolos. Bu xususida B.A.Larin [6;99] o‘zining asarida shunday yozgan: “Frazeologiya lingvistik soha sifatida hali e’tiborsiz taraqqiyot»ni boshidan kechirmoqda” . Rus tilshunosligida N.N.Aleosova [2;77] keyinchalik frazeologizmlarni monografik planda o‘rganib, quyidagi fikrlarni e’tirof etadi: “Frazeologik hodisalarni tadqiq etish tizim sifatidagi til haqida ham, nutq mexanizmi haqida ham mavjud tasavvurlarimizga sezilarli o‘zgarishlar kiritadi”.

Shundan keyin rus tilshunosligida frazeologizmlarning turli tadqiq qirralari monografik planlarda jadal suratlar bilan o‘rganilgan. Masalan, V.V.Vinogradov rus tilidagi frazeologik birliklarga ma’no guruhlariga ajratib ko‘rsatsa-da, u frazeologiya doirasi, hajmini kengaytirib yuboradi. Yirik rus tilshunoslari N.N.Shanskiy hamda B.A.Larin va boshqalar frazeologiya sohasini mustaqil lingvistik fan sifatida ajratib ko‘rsata boshlashgan. Yana bir rus tilshunosi A.I.Smirnitskiy frazeologizmlarni, ya’ni aniqrog‘i, frazeologik birliklarni so‘z ekvivalentlari deb hisoblasa, boshqa bir rus tilshunosi E.A.Ivannikova frazeologizmni so‘zga teng tushunishni nutq va til faktlarini qorishtirish deb hisoblaydi. A.R.Kunin esa frazeologizmlarni struktural – semantik, sintaktik, morfologik va leksik tomonlari bilan alohida til fakti deb ta’kidlagan.Yuqoridagi qarashlardan ko‘rinib turibdiki, frazeologiya sohasi bo‘yicha amaliy – tadqiqot ishlari olib borgan har bir tadqiqotchining o‘z qarashlari mavjud. Xullas, jahon va rus tilshunosligidagi frazeologiya sohasining o‘rganilishi o‘zbek tilshunosligining frazeologiya sohasining taraqqiy etishida nazariy manba vazifasini o‘tab kelgan desak, hech qanday mubolag‘a bo‘lmaydi. Biz yuqorida jahon va rus tilshunosligida frazeologizmlarning o‘rganilishi yuzasidan olib borilgan ilmiy-tadqiqot

ishlariga qisqacha to‘xtalib o‘tdik.Endi esa o‘zbek tilshunosligida frazeologizmlarning o‘rganilishiga alohida e’tibor qaratib o‘tamiz. Xuddi jahon tilshunosligi, rus tilshunosligi, turkiyshunosligida bo‘lgani kabi o‘zbek tilshunosligida ham frazeologizmlar tilshunoslikning boshqa sohalari, sathlariga nisbatan bir qadar keyinroq o‘rganilib boshlanilgan. Chunki har bir yo‘nalishni alohida soha sifatida o‘rganish uchun ma’lum bir asoslar, aniqrog‘i, ilmiy asoslanishi kerak. Shu nuqtayi nazardan olib qaralganda o‘zbek tilshunosligining frazeologiya sohasini ilmiy tadqiq etish uchun etarli asoslar mavjud. Masalan, o‘zbek tilshunosligining frazeologiya sohasining o‘z tekshirish ob’yekti bor. U o‘zining tadqiq etish yo‘li va usullariga egadir. Shuning uchun ham mazkur soha alohida fan tarmog‘i sifatida shakllangan.

O‘zbek tilshunosligining frazeologiya sohasi dastlab XX asrning 50-yillarida o‘rganila boshlangan. Uning o‘rganilishiga boshlang‘ich tamal toshini qo‘ygan tilshunos Sh.Rahmatullayevdir. U birinchilardan bo‘lib, o‘zbek tilshunosligining frazeologiya sohasini tadqiq eta boshlagan va natijada uning “Hozirgi o‘zbek tilida obrazli fe’lli frazeologik birliklarning asosiy grammatik xususiyatlari” mavzuidagi monografik tadqiqoti maydonga kelib, uni 1952-yili muvaffaqiyatli himoya qilgan . Keyinchalik esa Sh. Rahmatullayev o‘zining mazkur sohadagi ilmiy-tadqiqot ishini davom ettirib, 1966-yili “O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari” mavzuida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan .

Yevropa xalqlariga oid 250,000 dan ortiq maqollarni o‘z ichiga olgan 5ta kitobdan iborat paremiologik lug‘atni yaratdi. Va bu ishi bilan zamonaviy Yevropa tilshunosligida paremiografiya sohasiga tamal toshini qo‘ydi. Biroz vaqtdan so‘ng tilshunos olim R.C. Trench “On the lessons of Proverbs”nomli katta hajmli Ingliz tili paremiologik lug‘atini yaratdi. Bu asar Ingliz va Amerika nashrlari paremiologiya sohasi bilan shug‘ullanuvchilar uchun mukammal qo‘llanma sifatida xizmat qilib kelmoqda. Bu asarda maqollarning anglatadigan ma’nosi, kelib chiqishi, paydo bo‘lishi, nazariyasi atroflicha yoritilgan. Shundan so‘ng bir necha tadqiqotchilar paremiologiya sohasiga qiziqib, maqollarni to‘plashgan, nashr qilishgan.

Bularning ichida eng mashhur tadqiqotdchilardan biri A.Taylor o‘zining 223 sahifadan iborat “The Proverb” asarida maqollarni atroflicha tahlil qilgan va paremiologiya sohasining qay darajada boy soha ekanligini ko‘rsatib bergan. Jumladan, asarning birinchi qismida u maqollarning kelib chiqishi, muammolari, tarifi, metaforik maqollar, proverbial

(maqolga oid) turlari, xalq og‘zaki ijodiga oid maqollar, boshqa tillardan kirib kelgan maqollar, tub maqollar va ularning muqobil variantlari haqida bo‘lsa, ikkinchi qismida esa maqollarni tarixiy, tub, o‘zlashgan, huquqiy, mahalliy, diniy, ob-havo va tibbiyotga oid, urf-odatlarni o‘zida mujassamlashtirgan iboralarni turkumlarga ajratgan. O‘zbek folklorida maqol,tabu va topishmoq singari janrlar hikmatga yo‘g‘rilganligi, g‘oyat ixcham, siqiq, lo‘nda va obrazli ifodalanishi bilan xalq paremik ijodini tashkil qiladi. Biroq u hanuzgacha alohida adabiy tur sifatida e’tirof etilmay, goh xalq nasri, goh xalq poeziyasi va frazeologiyaning bir qismi sifatida ko‘rib kelinmoqda. Holbuki, maqollar xalqning necha ming yillar davomida turmush tarzida sinalib, anglangan haqiqatlar ixcham axloqiy baho sifatida umumlashtirilsa, tabularda xuddishu ahloqiy baho taqiq yo‘sinini olgan. Topishmoqlarda esa xalqning narsa va hodisalarga oid qarashlaridan iborat haqiqat o‘sha narsa va hodisalar asliyatga xos yetakchi belgilarini epitetli ixcham iboralar shaklida aks ettiradi. Dastlabki ikkala holat axloqiy baho hikmat darajasida xalq donoligini umumlashtirsa, keyingisida fikrni harakatga solish asnosida xalqning topqirligi, sinchkovligi va kuzatuvchanligi va hozirjavobligini anglatadi. Binobarin,xalq paremiologik ijodi folklarning alohida va mustaqil turidir. Unda xalq e’tiqodining tarixiy izlari aks etgan.

Xalq paremiologik ijodi o‘ziga xos qonuniyatlar va tamoyillarga ega. Uning aynan shu xususiyatlarini folklorshunoslikning paremiologiya sohasi o‘rganadi, xalq paremiologik birliklarini to‘plash bilan paremiografiya o‘rganadi. Paremiologiyada yaxlit fikrni ifodalovchi eng mayda birlik paremiya deb ataladi. H.Berdiyorovning “O‘zbek tilining paremiologik lug‘ati”da keltirilishicha, Paremiologiya tildagi maqol,matal,aforizm kabi iboralarni ikki planda o‘rganadi: 1.Paremalar avloddan avlodga faqat og‘zaki holdagina o‘tib kelganligi, xalq og‘zaki ijodining mahsuli bo‘lganligi uchun adabiyotshunoslik fanining obyektidir, chunki, bu hikmatli iboralarning ko‘pchiligi she’riy formaga o‘xshaydi va ular o‘xshatish (istiora, tashbeh, metafora), taqqoslash (anateza), parallezm, anaphora, qofiyalash, evfonik vositalar (alliteratsiya,assonans) kinoya, piching, kesatiq kabi badiiy tasvir vositalari qo‘langan bo‘ladi.

2. Paremiyalar so‘zlardan tuzilib, ma’lum bir fikrni ifodalovchi gaplardan iborat bo‘lgani uchun tilshunoslikning ham o‘rganish obyektidir, chunki ular so‘zlardan hosil bo‘lishiga ko‘ra oddiy gaplarga o‘xshasa ham, mazmuni, strukturasi, intonatsiyasi va boshqa grammatik xususiyatlari jihatidan o‘ziga xosliklarga ega. Paremiyalarning qachon paydo

bo‘lganligini aniqlash qiyin,lekin shunisi ma’lumki, ularning ko‘pchiligi juda qadim zamonlarda yaratilgan va ular o‘zini ijod qilgan xalq bilan yashab kelmoqda. Har qanday hikmatli ibora ham ommalashib ketmaydi, faqat jamiyatdagi ko‘pchilik insonlarning orzu-umidlari, istagini, hayoti va fikrini aks ettirgan hikmatli iboralargina ommalashadi, avloddan avlodga o‘tadi, asrlar osha yashaydi–paremalarga aylanadi. Ma’lum bir tilni tushunish uchun o‘sha tilning so‘z boyligi va grammatik qoidalarini bilishning o‘zi kifoya qilmaydi. Tilshunos olim Permykovning fikricha, boshqa bir tilni o‘rganish va tushunish uchun, o‘sha xalq madaniyatini o‘rganish bilan bir qatorda, tildagi eng ko‘p ishlatiladigan paremiologik minimumni (so‘zlashuvdagi eng ko‘p ishlatiladigan maqol, hikmatli so‘zlarni) bilish kerak. Ya’ni har bir til o‘zining so‘z boyligiga qarab paremiologik birliklar miqdori bir necha minglab, o‘n minglab bo‘lishi mumkin. Bu miqdorning ayrim qismigina doimo faol bo‘ladi. Ingliz tilidagi bunday doimo faol maqollarning ro‘yxatini Miederva Litovkina tuzib chiqishgan. Ulardan o‘zbek tilidagi maqollarga ma’nosi yaqin bo‘lga maqollarning ayrimlarini keltiramiz:

The apple doesn’t fall from the tree; (Olmaning tagiga olma tushadi)

Beauty is in only skin deep; (Insonning go‘zalligi asliyatida)

Beggars can’t be choosers;(Odam taqdirini o‘z qo‘li bilan yaratadi)

Don’t judge a book its cover; (Kiyimiga qarab kutib olishadi, Bilimiga qarab kuzatishadi,yani Odamning tashqi ko‘rinishiga qarab baho berma)

New brooms sweep clean; (Hamma narsa yangiligida yaxshi)

Business before pleasure; (Yaxshi dam mehnatga hamdam)

You can’t teach an old dog new tricks; (Yoshligingda odat qilsang o‘lguningcha qoladi)

Big fish eat little fish; (Hamma ariqlar bir o‘zanga quyiladi)

Hastle makes wastle; (Shoshilgan qiz erga yolchimas)

Better late than never; (Hechda ko‘ra kech)

Look before you leap; (Yetti o‘lchab bir kes)

When it rains,it pours; (Toma toma ko‘l bo‘lur)

When in Rome,do as Romas; (Kimning aravasiga o‘tirshang shuning qo‘shig‘ini aytasan)

Time is money; (Vaqt bu pul)

Never put off till tomorrow what you can do today; (Bugungi ishni ertaga qo‘yma)

Xulosa o‘rnisa shuni alaohida ta’kidlash joizki,frazeologik birliklar va aynan paremalar tabiatining murakkabligi bois, hozirga qadar amalga oshirilgan tadqiqot ishlarida asosan frazeologik birliklarning hosil bo‘lish yo‘llari o‘rganilgani holda ularning mazmundorligi,ma’no mohiyati lingvistik jihatdan to‘la tadqiq etilmagan. Tadqiqot ishida ingliz tili paremalarining semantik-struktural xususiyatlari batafsil ko‘rib chiqildi hamda ularning lug‘atlarda qay tarzda aks ettirilishi o‘rganildi. Yuqorida ta’kidlab o‘tilgan masalalar mavzuning dolzarbligini ko‘rsatadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. I.V.Arnold- Linguistic matters.-Moscow national university press. 1977.p 220

2. Алефиренко Н.Ф.Лингвокультурологическое содержание понятия«дискурс»в современной когнитивной лингвистике// X Конгресс Международной ассоциаци и преподавателей русского языка и литературы. Русское слово в мировой культуре.-СП 2003.С 233.

3. E.D.Polivanov - Linguistic features of paremes.-Ekaterenburg national institute .1978.p 342

4. Q. M. Hakimov - Tilshunoslikning dolzarb masalalari.-O‘zbekiston davlat milliy universiteti. Toshkent:,2000. b 176

5. A. A. Potebnya- Paremiology and paremes.- Moscow national university press,1980.p 289

6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика.–Жиззах: Сангзор,2007. ,б 226

7. Abdurahmonov.SH. – O‘zbek badiiy nutqida kulgu qo‘zg‘atuvchi lisoniy vositalar.Toshkent,1997. b 192

8. Abdullayev.A. O‘zbek tilida ekspressivlikning ifodalanishi. – Toshkent:,1998.b 238

9.Abdupattoyev.M.T. O‘zbek matnida supersintaktik butunliklar . – Toshkent:,1998.b 366

10.Boymirzayev.S. Matn mazmunida temporallik semantikasi. – Toshkent:,2009. b 218

O‘ZBEK TILI FRAZEOLOGIZMLARINING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Rashidova Umida Mansurovna
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tili frazeologik birliklarining kommunikativ-pragmatik xususiyatlari, ularning nutqiy vaziyatda so‘zlovchi maqsadini ifodalash, adresatga ta’sir ko‘rsatish, baholash, undash, ogohlantirish va hissiy munosabatni yuzaga chiqarishdagi vazifalari tadqiq etiladi. Frazeologik ma’noning kontekst bilan aloqasi, frazemalarning illokutiv imkoniyatlari hamda badiiy matnda bajaradigan pragmatik vazifalari tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning kommunikativ imkoniyatlari ularning semantik tarkibi, baholovchi konnotatsiyasi, so‘zlovchining nutqiy niyati va muloqot ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabat bilan belgilanishi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: frazeologik birlik, kommunikativ vazifa, pragmatika, nutqiy akt, illokutiv maqsad, kontekst, baholash, konnotatsiya, adresat.

Abstract. This article examines the communicative and pragmatic properties of Uzbek phraseological units, focusing on their functions in expressing speaker intention, influencing the addressee, conveying evaluation, encouragement, warning and emotional attitudes. Particular attention is paid to the relationship between phraseological meaning and context, the illocutionary potential of phraseological expressions, and their pragmatic functions in literary discourse. The study argues that the communicative potential of phraseological units is determined by their semantic structure, evaluative connotations, speaker intention and interpersonal relations.

Keywords: phraseological unit, communicative function, pragmatics, speech act, illocutionary intention, context, evaluation, connotation, addressee.

Frazeologik birliklar tilning obrazli ifoda vositalari sifatida voqea-hodisa, inson faoliyati, ruhiy holati va munosabatlarini nomlash bilan birga, nutq jarayonida muayyan kommunikativ maqsadlarni amalga oshirishga ham xizmat qiladi. So‘zlovchi frazemadan foydalanish orqali fikrini ixcham va ta’sirchan ifodalaydi, voqelikka munosabatini bildiradi, suhbatdoshining xatti-harakatini baholaydi yoki uni muayyan faoliyatga undaydi. Shu

jihatdan frazeologik birliklarning nutqiy imkoniyatlarini ularning lug‘aviy ma’nosi bilangina chegaralash mumkin emas.

O‘zbek tilshunosligida frazeologizmlarning semantik va grammatik xususiyatlari Sh.Rahmatullayev, funksional-uslubiy imkoniyatlari B.Yo‘ldoshev tomonidan tadqiq etilgan. V.N.Teliya frazeologik birliklarning semantik, pragmatik va lingvomadaniy jihatlarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganishga alohida e’tibor qaratgan [8; 11; 10]. Mazkur tadqiqotlar frazeologik ma’noning shakllanishi, obrazli asos va baholovchi konnotatsiyaning nutqdagi o‘rnini aniqlash uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Frazeologik birliklarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini o‘rganishda ularning tildagi umumlashgan ma’nosi bilan muayyan nutqiy vaziyatda bajaradigan vazifasini farqlash zarur. Frazeologik ma’no birlikning barqarorlashgan semantik mazmunini anglatsa, pragmatik mazmun so‘zlovchining maqsadi, adresat bilan munosabati va nutqiy sharoit ta’sirida yuzaga chiqadi. Masalan, bir yoqadan bosh chiqarmoq frazemasi hamjihatlik, birgalikda harakat qilish ma’nosini bildiradi. «Bu ishda bir yoqadan bosh chiqarishimiz kerak» tarzidagi murojaatda esa mazkur birlik jamoaviy faoliyatga undash vazifasini ham bajaradi. Demak, frazemaning semantik mazmuni nutqiy maqsad bilan bog‘lanib, qo‘shimcha pragmatik yo‘nalish kasb etadi.

M. Hakimov pragmalingvistik tadqiqotlarda til birliklarini nutq subyekti, adresat, kommunikativ vaziyat va muloqot maqsadi bilan bog‘liq holda o‘rganish zarurligini ta’kidlaydi [1]. Sh. Safarovning pragmalingvistikaga oid qarashlarida ham nutqiy faoliyat so‘zlovchi va tinglovchining o‘zaro munosabatiga asoslangan jarayon sifatida talqin etiladi [9]. Ushbu nazariy yondashuvlar frazeologik birliklarning nutqiy vazifalarini aniqlashda muhim ahamiyatga ega.

Frazeologizmlarning kommunikativ vazifasi axborotni shakllantirish, yetkazish va nutqiy munosabatni tashkil etishdagi ishtiroki bilan belgilanadi. Pragmatik vazifasi esa so‘zlovchining muayyan maqsadini amalga oshirish, adresatning fikri, hissiyoti yoki xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatish imkoniyatida namoyon bo‘ladi. Mazkur ikki jihat o‘zaro bog‘liq bo‘lsa-da, ularni farqlash frazemalarning nutqiy faolligini aniqroq tavsiflash imkonini beradi.

Nutqiy akt nazariyasiga ko‘ra, til birligi muayyan mazmunni ifodalash bilan birga, so‘zlovchining kommunikativ maqsadini ham yuzaga

chiqaradi. Masalan, «Gapning po‘stkallasini ayting» murojaatida asosiy fikrni bayon qilish talabi ifodalangan. Biroq nutqiy vaziyatga ko‘ra mazkur ifoda iltimos, qat’iy talab yoki sabrsizlik belgisi sifatida qabul qilinishi mumkin. Bu o‘rinda frazemaning lug‘aviy ma’nosi nutqiy aktning mazmuniy asosini tashkil etsa, murojaat shakli va vaziyat uning illokutiv kuchini belgilaydi.

Frazeologik birliklarning pragmatik imkoniyatlarini belgilovchi muhim omillardan biri baholovchi konnotatsiyadir. V.N. Teliya frazeologik ma’noda obrazlilik, ekspressivlik va baholashning o‘zaro aloqadorligini ko‘rsatadi [10]. M.L. Kovshova esa frazeologizmlarning madaniy mazmuni, baholovchi xususiyatlari va nutqiy qo‘llanishini lingvomadaniy jihatdan tadqiq etadi [4]. Mazkur qarashlar frazeologik birliklarning adresatga ta’siri faqat hissiy kuchaytirish bilan chegaralanmasligini, ular orqali so‘zlovchining ijtimoiy va axloqiy munosabati ham ifodalanishini ko‘rsatadi.

Masalan, *qo‘li ochiq* frazemasi saxovatli shaxsga nisbatan ijobiy bahoni ifodalaydi. Nutqda bu birlik maqtash, e’tirof etish yoki shaxsning boshqalarga munosabatini ijobiy tavsiflashga xizmat qilishi mumkin. *Qo‘li uzun* frazemasi esa muayyan kontekstda shaxsning imkoniyati yoki ta’sir doirasi kengligini anglatib, so‘zlovchining tanqidiy munosabatini ham ifodalashi mumkin. Bunday hollarda frazeologik birlikning pragmatik mazmuni uning odatiy konnotatsiyasi bilan nutqiy vaziyat o‘rtasidagi munosabat asosida shakllanadi.

Frazeologizmlarning kommunikativ-pragmatik vazifalari badiiy matnda yanada yaqqol namoyon bo‘ladi. Bunda personaj nutqida qo‘llangan frazemalar bilan muallif bayonida ishlatilgan birliklarning vazifasi bir xil emas. Personajlar muloqotida frazeologizmlar talab, tanbeh, ogohlantirish, ishontirish yoki munosabat bildirish vositasi bo‘lsa, muallif bayonida qahramonning ruhiy holatini ochish, voqeaga baho berish va kitobxon tasavvurini shakllantirishga xizmat qiladi.

Abdulla Qahhorning «Sarob» romanida Munisxonning holati «eshikdan chiqishga yuragi dov bermay, turib qoldi» tarzida tasvirlanadi [5, 43-b.]. *Yuragi dov bermaslik* frazemasi qahramonning ikkilanishi va jur’atsizligini ifodalaydi. Mazkur birlik orqali ruhiy holat batafsil tavsiflanmasdan, uning asosiy belgisi obrazli tarzda ochib beriladi. Frazemaning pragmatik imkoniyati esa kitobxonni qahramonning kechinmalariga yaqinlashtirishda namoyon bo‘ladi.

Frazeologik birliklar personajlar muloqotida adresatning keyingi harakatini belgilashga qaratilgan nutqiy vosita sifatida ham qo‘llanadi. «Sarob» romanidagi «bundan keyin hech ko‘ziga ko‘rinmang» replikasi [5, 45-b.] shunday xususiyatga ega. *Ko‘ziga ko‘rinmaslik* frazemasi bu o‘rinda muayyan shaxs bilan uchrashmaslik, undan uzoqlashish talabini ifodalaydi. Gapning buyruq shaklida berilishi frazemaning direktiv vazifasini kuchaytirgan. So‘zlovchining illokutiv maqsadi suhbatdoshning keyingi xatti-harakatini cheklashdan iborat. Talabning bajarilishi esa ehtimoliy perlokutiv natija sifatida baholanishi mumkin.

Frazeologizmlarning baholovchi vazifasi insonning xatti-harakati, fe’l-atvori va ijtimoiy munosabatlariga nisbatan ijobiy yoki salbiy munosabat bildirishda namoyon bo‘ladi. Bunday birliklarda baho ko‘pincha bevosita sifatlash orqali emas, balki obrazli tasavvur vositasida ifodalanadi. Shu sababli frazeologik baho nutqning ta’sirchanligini oshirish bilan birga, so‘zlovchining munosabatini ham aniqlashtiradi.

O‘tkir Hoshimovning «Dunyoning ishlari» asaridan keltirilgan «Qilg‘ilikni qilgandan keyin jazosini olsin-da» replikasi bunga misol bo‘la oladi [2]. *Qilg‘ilikni qilmoq* turg‘un ifodasi shaxsning nomaqbul xatti-harakatiga salbiy baho bildiradi. Gap tarkibidagi «jazosini olsin-da» shakli esa so‘zlovchining talabini yuzaga chiqaradi.

Frazeologik birliklarning hissiy-ekspressiv vazifasi insonning ichki kechinmalarini kuchaytirib ifodalashda kuzatiladi. *Yuragi qon bo‘lmoq, ich-etini yemoq, boshini devorga urmoq* kabi frazemalar ruhiy iztirob, bezovtalik va chorasizlikni obrazli aks ettiradi. Ularning nutqda qo‘llanishi qahramon holatini anglatish bilangina cheklanmay, kitobxonda muayyan hissiy munosabat yuzaga kelishiga ham zamin yaratadi.

«Sarob» romanida qahramonning «o‘zi yolg‘iz bo‘lsa boshini devorga urib, yosh boladay ho‘ngrab yig‘lashga tayyor» ekani tasvirlanadi [5, 52-b.]. Mazkur kontekstda *boshini devorga urmoq* ifodasi keskin iztirob va chorasizlikni kuchaytirib ko‘rsatadi. Frazema real harakatni tasvirlashdan ko‘ra qahramonning ruhiy zo‘riqishini obrazli ifodalashga xizmat qilgan. «Yosh boladay ho‘ngrab yig‘lash» tasviri bilan birgalikda esa uning ekspressiv ta’siri yanada kuchaygan.

Shuningdek, *og‘zi qulog‘ida, boshi osmonga yetmoq* frazemalari quvonch va mamnunlikning yuqori darajasini ifodalaydi. Bunday birliklar so‘zlovchining ijobiy hissiy munosabatini adresatga yetkazish, quvonchli holatni ta’sirchan tasvirlash imkoniyatiga ega. Biroq frazemaning muayyan nutqiy vaziyatdagi vazifasi faqat uning umumiy semantik

mazmuniga qarab belgilanmaydi. Masalan, *quvonch*ni anglatuvchi birlik kinoyali ohangda qo‘llanganda salbiy munosabatni ham yuzaga chiqarishi mumkin.

Frazeologik birliklar orqali hurmat, mehr, e’tibor va yaqinlik munosabatlari ham ifodalanadi. *Ko‘zining qorachig‘iday asramoq, boshida ko‘tarib yurmoq* kabi frazemalar shaxs yoki narsa-hodisaning qadrini kuchaytirib ko‘rsatadi. «Farzandini ko‘zining qorachig‘iday asraydi» jumlasida g‘amxo‘rlik haqidagi axborot bilan birga, ijobiy baho ham ifodalanadi. Mazkur birlikning obrazli asosida inson uchun aziz bo‘lgan narsani ehtiyotlash tasavvuri yotadi. Shu bois frazema nutqda mehr va e’tiborning yuqori darajasini ifodalovchi vosita sifatida qo‘llanadi.

Frazeologizmlarning pragmatik xususiyatlari ayrim hollarda bevosita ifodalanmagan mazmunni anglash bilan ham bog‘liq bo‘ladi. So‘zlovchi frazema orqali o‘z munosabatini ochiq bayon qilmasdan, adresatning mavjud vaziyatdan xulosa chiqarishiga imkon yaratadi. Bunda frazeologik birlikning obrazli mazmuni, oldingi nutqiy kontekst va muloqot ishtirokchilarining o‘zaro munosabati muhim ahamiyat kasb etadi.

Abdulla Qahhorning «Sinchalak» qissasida «Nosirov uning xiyol dimiqqan qovog‘i, qoni qochgan burni va bilinar-bilinmas pirpirayotgan labidan yig‘i tomog‘iga tiqilib yotganini ... fahmladi-yu, kabinetga kirmadi» tarzidagi tasvir uchraydi [3]. *Yig‘i tomog‘iga tiqilmoq* ifodasi personajning ichki iztirobini, yig‘lashga yaqin ruhiy holatini bildiradi. Ushbu holat tashqi belgilar orqali anglashilib, boshqa personajning xatti-harakatiga ta’sir ko‘rsatgan. Nosirovning kabinetga kirmasligi vaziyatni anglash va unga munosabat bildirish natijasi sifatida talqin qilinadi.

Frazeologizmlarning pragmatik mazmunini aniqlashda presuppozitsiya va implikatura hodisalarini ham farqlash lozim. Presuppozitsiya nutqiy ifodaning anglashilishi uchun zarur bo‘lgan oldindan qabul qilingan ma’lumotlar bilan bog‘liq bo‘lsa, implikatura muayyan vaziyatda bevosita aytilmagan, biroq anglashilishi mumkin bo‘lgan qo‘shimcha mazmunni qamrab oladi. Frazeologik birliklarning baholovchi konnotatsiyasi esa har doim ham presuppozitsiya yoki implikatura hisoblanmaydi. Shuning uchun ularni tahlil qilishda konvensional ma’no, konnotativ baho va kontekstdan kelib chiqadigan qo‘shimcha mazmun alohida aniqlanishi zarur.

Frazeologik birliklarning kommunikativ-pragmatik imkoniyatlari ularning funksional-uslubiy xususiyatlari bilan ham bog‘liq. So‘zlashuv nutqida frazemalar ko‘pincha bevosita munosabat bildirish, tanbeh berish, undash

yoki hissiy holatni ifodalash uchun ishlatiladi. Badiiy matnda esa ularning mazkur imkoniyatlari personaj xarakterini ochish, nutqni individuallashtirish va tasvirning ta’sirchanligini oshirishga xizmat qiladi. Publitsistik nutqda frazeologik birliklar muallif pozitsiyasini ifodalash, o‘quvchi e’tiborini muayyan masalaga qaratish hamda baholovchi munosabatni kuchaytirish imkoniyatiga ega. Shu jihatdan frazeologik birliklarning kommunikativ-pragmatik tavsifi ularning semantik mazmuni, nutqiy vazifasi, baholovchi konnotatsiyasi va qo‘llanish sharoitini birgalikda hisobga olishni talab qiladi. Bir frazemaning turli kontekstlarda turlicha pragmatik vazifani bajarishi uning nutqiy imkoniyatlari kengligini ko‘rsatadi. Biroq mazkur imkoniyatlarning voqelanishi so‘zlovchining kommunikativ maqsadi, adresat bilan munosabati va nutqiy vaziyatga bog‘liq.

O‘zbek tili frazeologik birliklarining kommunikativ-pragmatik tahlili ularning nutqda axborot yetkazish bilan birga so‘zlovchining munosabati va kommunikativ maqsadini ifodalashda ham faol ishtirok etishini ko‘rsatadi. Frazemalarning pragmatik vazifalari nutqiy vaziyatga ko‘ra undash, baholash, ogohlantirish, talab qilish, hissiy munosabatni ifodalash va muloqotni tartibga solish kabi ko‘rinishlarda namoyon bo‘ladi. Frazeologik birlikning lug‘aviy ma’nosi uning nutqiy qo‘llanishi uchun semantik asos bo‘lib xizmat qilsa, kommunikativ vaziyat mazkur birlikning qanday pragmatik vazifani bajarishini belgilaydi. Shu sababli bir frazema turli sharoitlarda har xil illokutiv yo‘nalish kasb etishi mumkin. Badiiy matnlarda frazeologik birliklarning pragmatik imkoniyatlari personaj nutqi va muallif bayonida turlicha namoyon bo‘ladi. Personajlar muloqotida ular adresatga bevosita ta’sir ko‘rsatish vositasi sifatida qo‘llansa, muallif bayonida qahramonning ruhiy holatini ochish, voqeaga munosabat bildirish va kitobxon idrokini yo‘naltirishga xizmat qiladi. Demak, frazeologizmlarning kommunikativ-pragmatik xususiyatlarini aniqlashda ularning semantik mazmuni, baholovchi konnotatsiyasi, nutqiy aktdagi vazifasi va kontekstual qo‘llanishini o‘zaro bog‘liq holda o‘rganish muhim ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hakimov M. O‘zbek pragmalingvistikasi asoslari: monografiya. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 176 b.
2. Hoshimov O‘. Dunyoning ishlari: qissa. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – 208 b.

3. Karimov S., Rashidova U., Maxammatova F. Abdulla Qahhor «Sinchalak» qissasi stilistikasi: monografiya. – Samarqand, 2026.
4. Ковшова М.Л. Семантика и прагматика фразеологизмов (лингвокультурологический аспект): автореф. дис. ... д-ра филол. наук: 10.02.19. – Москва, 2009. – 48 с.
5. Qahhor A. Asarlar: besh jildlik. 1-jild. Sarob: roman. Hikoyalar. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1987. – 336 b.
6. Qahhor A. Sinchalak: qissa // Asarlar: besh jildlik. 3-jild. Qissalar / Nashrga tayyorlovchi K. Qahhorova. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1988. – B. 44–188.
7. Rahmatullayev Sh. O‘zbek frazeologiyasining ba’zi masalalari. – Toshkent: Fan, 1966. – 264 b.
8. Rashidova U.M. O‘zbek tili frazeologizmlarining funksional-stilistik va lingvomadaniy tadqiqi: filol. fan. d-ri (DSc) diss. avtoref. – Samarqand, 2026.
9. Safarov Sh. Pragmalingvistika: monografiya. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2008. – 285 b.
10. Телия В.Н. Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – Москва: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
11. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tilida frazeologik birliklarning funksional-uslubiy xususiyatlari: filol. fan. d-ri diss. avtoref. – Toshkent, 1993.

КУЛЬТУРНАЯ КОННОТАЦИЯ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ РУССКИХ СООТВЕТСТВИЙ

Холмурадова Лейла Эшкуватовна
Доктор философии (PhD) Самаркандский государственный институт иностранных языков
Рахимова Мехрибон Абдувахобовна
Независимый соискатель Самаркандского государственного института иностранных языков
Почта: rakhimovamekhribon03@gmail.com

Аннотация: В статье рассматривается, как при переводе английских фразеологизмов на русский язык меняются их образная основа и культурные ассоциации. На материале четырёх выражений сопоставляются сохранение образа, его замена русским аналогом и описательный перевод. Статья показывает, что близость значений ещё не означает сохранения культурной отсылки, а выбор перевода предлагается связывать с ролью культурной детали в тексте.
Ключевые слова: фразеологизм; культурная коннотация; образная основа; переводческая стратегия; реалии.

Язык в современном обществе имеет неразрывную связь с культурой. Язык является отражением культуры, и с помощью неё ценности и традиции народа передаются из поколения в поколение. В данном контексте культурные факторы играют важную роль при переводе фразеологизмов из одного языка в другой. При переводе фразеологических единиц нередко удаётся передать его значение, но утратить образ или культурную ассоциацию. Это особенно заметно в художественных текстах, где устойчивое выражение может создавать иронию, а также характеризовать характер персонажа. Ведь язык важен как для этического, так и для национального развития народов [3; 171]. Поэтому поиск русского соответствия не всегда решает переводческую задачу: важно понять, что именно изменится при его использовании.

Под культурной коннотацией понимаются культурные ассоциации, связанные с фразеологизмом и значимые для его понимания. Данное определение помогает разграничить значение выражения, лежащий в его основе образ и связь с конкретной реалией. Например: при названии города можно понять его прямое значение, но для оценки

того, какие ассоциации оно вызывает у современных читателей, потребуются дополнительные данные.

Д. Добровольский и Э. Пийрайнен рассматривают связь переносного значения с образами, которые лежат в его основе, и выделяют роль культурных знаний в осмыслении этой связи [6;80]. Для настоящего исследования такой подход важен тем, что позволяет рассматривать фразеологизмы вместе с ассоциациями, поддерживающими его образ. При сопоставлении переводов необходимо учитывать, какие из этих ассоциаций доступны читателю и какие требуют пояснения. То есть, рассматриваются не только значение выражения, но и его внутренняя форма.

Например: выражение "Hobson's choice" означает выбор между единственным доступным предложением или же отказ от него. Словари связывает его с Томасом Хобсоном, владельцем конюшни: клиент мог взять ближайшую к двери лошадь либо не брать никакую [4]. Таким образом, имя отсылает к определённой истории, а значение оборота указывает на отсутствие другого предложения.

Один из предлагаемых вариантов перевода - «бери, что дают, или отказывайся». Он передаёт ограниченность выбора, но подходит прежде всего для разговорной реплики, допускающей такой тон. Более нейтральный вариант «выбор без альтернативы» короче, однако его точность зависит от контекста.

Буквальный вариант «выбор Хобсона» сохраняет имя, но не объясняет выражение тому, кто не знает его истории. Для читателей не знакомых с английской культурой это добавляет трудность в процессе понимания его истинного значения. Поэтому прямой перевод без пояснения значения данного выражения будет являться семантически и контекстуально неправильным.

Большинство фразеологизмов связано с человеком, его жизнью и деятельностью, поэтому человеческий фактор имеет большое значение во фразеологии. Описывая окружающий мир, человек часто наделяет своими качествами как живые существа, так и неодушевлённые предметы [7; 55].

А. Шоджаи, обращаясь к трудностям перевода идиом, обобщает способы их передачи, предложенные М. Бейкер. Он считали, что предпочтительней использование близкого по значению и форме оборота, подбор идиомы с иной формой, перифраз и опущение. Он также обращает внимание на культурные, стилистические и

коммуникативные условия выбора перевода [8;1223]. Эта классификация используется в статье как основа для сравнения переводческих решений. При этом сохранение культурной коннотации оценивается отдельно: совпадения общего значения для такого вывода недостаточно.

Анализ начинается с уточнения словарного значения. Затем сравниваются образная основа и культурные отсылки, после чего оценивается, что сохраняется и что теряется в переводе. Русские варианты, обозначенные как предлагаемые, разработаны для этого сопоставления и не являются цитатами из опубликованных переводов.

Выражение “a skeleton in the cupboard” обозначает скрываемый неблаговидный или компрометирующий факт о человеке [5]. В русском языке ему соответствует «скелет в шкафу», зафиксированный в справочнике по фразеологии [1]. Образ в обоих случаях строится на сокрытии чего-то неприятного: тайна существует, но её стараются не показывать окружающим.

Если речь идёт о неблагополучном прошлом, соответствие «скелет в шкафу» позволяет передать и смысл, и образную выразительность. Предлагаемый вариант «компрометирующая тайна» также понятен, однако метафора в нём исчезает. Эта потеря особенно существенна, когда автор далее обыгрывает образы шкафа, двери или обнаружения спрятанного. Прямой перевод в таком контексте может ослабить связь между частями текста.

Однако сохранение образа ещё не означает, что русский читатель узнает его английское происхождение. Он может воспринимать «скелет в шкафу» как привычное выражение, не связывая его с другой культурой. Поэтому в данном случае можно уверенно говорить о сохранении образной основы.

Фразеологическая единица “a storm in a teacup” употребляется, когда незначительное событие вызывает чрезмерную суету или волнение [5]. Русское выражение «буря в стакане воды» также описывает сильное волнение или спор по несущественному поводу и имеет ироническую окраску [1]. Оба образа основаны на несоответствии между масштабом бури и малым объёмом сосуда.

В русском соответствии чашка чая уступает место стакану воды. Детали меняются, но соотношение между ними остаётся тем же. Благодаря этому сохраняется и ироническая оценка происходящего.

Предлагаемый вариант «много шума из-за пустяка» передаёт ту же оценку, но уже не воспроизводит образ бури в сосуде.

Оборот “carry coals to Newcastle” означает доставку чего-либо туда, где это уже есть в изобилии [5]. Близким русским аналогом является «ехать в Тулу со своим самоваром». В словаре «Россия» это выражение связывается с известностью Тулы как места производства самоваров [2]. В основе обоих оборотов лежит одна ситуация: человек везёт предмет туда, где в нём и без того нет недостатка.

При выборе русского аналога сохраняется оценка бессмысленности действия, но английские реалии заменяются русскими: вместо Ньюкасла появляется Тула, вместо угля - самовар. В иронической реплике о ненужном поступке такой перевод может быть уместен. Другое дело, если упоминание Ньюкасла связано с местом действия или повторяется в соседних фрагментах. Тогда появление Тулы способно нарушить связь выражения с окружающим текстом.

Предлагаемый буквальный перевод «возить уголь в Ньюкасл, где его и без того достаточно» сохраняет географическую отсылку и одновременно объясняет смысл. При этом выражение становится длиннее и теряет лаконичность. Вариант «заниматься заведомо ненужным делом» позволяет избежать пояснения, но убирает культурную конкретность. Чтобы выбрать между ними, необходимо определить роль названия города: является ли оно значимой деталью текста или лишь частью образной оценки.

Рассмотренные примеры показывают, что значение, образ и культурная отсылка могут сохраняться в переводе в разной степени. «Скелет в шкафу» воспроизводит образ, но не обязательно напоминает читателю о его происхождении. При переводе выражения “a storm in a teacup” меняется предметная деталь при сохранении метафорической модели. Аналог с Тулой передаёт оценку ненужного действия, но заменяет английскую реалию русской. Описательный перевод “Hobson’s choice” разъясняет ситуацию, оставляя историческое имя за пределами текста.

Из этого сопоставления следует практический вывод, что прежде чем выбирать подходящий аналог фразеологической единицы, нужно установить, какую работу выполняет фразеологизм в конкретном контексте. Если культурная деталь связана с характеристикой персонажа, местом действия или развитием образа, её утрата может оказаться существенной. В таком случае стоит рассмотреть

сохранение исходной отсылки с пояснением. Если же выражение прежде всего оценивает ситуацию, уместными могут быть русский образный аналог или описание.

Анализ четырёх фразеологизмов показывает, что передача общего смысла не гарантирует сохранения культурной коннотации. Русское соответствие может воспроизводить образ, изменять его детали или заменять исходную культурную отсылку. Буквальная перевод тоже не решает проблему автоматически: без нужных фоновых знаний читатель может не понять, почему оно употреблено. При выборе перевода необходимо учитывать роль выражения в тексте. Сохранение образа важно, когда он участвует в построении смысла; использование русского аналога требует проверки его совместимости с описываемой средой.

Список использованной литературы

1. Грамота.ру : справочно-информационный портал. Справочник по фразеологии.
2. Россия : лингвострановедческий словарь / Государственный институт русского языка им. А. С. Пушкина.
3. Холмурадова, Л. Актуальность изучения роли языка в построении языковой картины мира / Л. Холмурадова // Замонавий таълимда рақамли тизимларни қўллаш: филология ва педагогика соҳасида замонавий тенденциялар ва ривожланиш омиллари : материалы международной научно-практической дистанционной конференции. — Ташкент : Tadqiqot, 2020. — Ч. 3. — С. 171–173.
4. The American Heritage Dictionary of the English Language : электронный словарь.
5. Collins Dictionary : электронный словарь.
6. Dobrovol’skij, D. Figurative Language : Cross-cultural and Cross-linguistic Perspectives / D. Dobrovol’skij, E. Piirainen. — Amsterdam : Elsevier, 2005. — 419 p.
7. Holmuradova, L. E. Lingvoculturology as an Important Part of a New Philological Subject / L. E. Holmuradova // Ўзбекистонда хорижий тиллар. — 2018. — № 3 (22). — P. 52–57.
8. Shojaei, A. Translation of Idioms and Fixed Expressions : Strategies and Difficulties / A. Shojaei // Theory and Practice in Language Studies. — 2012. — Vol. 2, no. 6. — P. 1220–1229.

КУЛЬТУРНО ЗНАЧИМЫЕ НОМИНАЦИИ АДРЕСАТА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ОБЩЕНИИ

Тилляева Малика Юлдашевна
ассистент, Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
malika.turayeva@mail.ru

Аннотация. В статье рассматриваются культурно значимые номинации адресата в русском и узбекском общении. На материале художественного диалога анализируется соотношение фактических отношений между коммуникантами и характеристик адресата, актуализируемых посредством форм обращения. Особое внимание уделяется употреблению родственной лексики за пределами биологического родства, варьированию номинаций одного адресата и сочетанию нескольких характеристик собеседника в составных обращениях. Установлено, что в рассмотренных контекстах выбор номинации связан не только с устойчивыми характеристиками адресата, но и с тем аспектом межличностных отношений, который актуализируется в конкретной коммуникативной ситуации.

Ключевые слова: номинация адресата, обращение, формы обращения, термины родства, коммуникативные отношения, русский язык, узбекский язык, лингвокультурология.

Введение

Обращение является одним из средств организации адресованного общения и наряду с установлением и поддержанием контакта позволяет говорящему определённым образом обозначить собеседника. В настоящем исследовании номинация адресата рассматривается как аспект обращения, связанный с выбором языковой единицы, посредством которой говорящий обозначает собеседника в конкретной коммуникативной ситуации.

Проблема обращения получила разработку в функциональном, семантическом, социолингвистическом и прагматическом аспектах. Е. В. Бойчук рассматривает обращение как средство адресованности и номинации адресата, связывая выбор соответствующей формы с параметрами коммуникативной ситуации и отношениями её участников [1, с. 67]. Особенности употребления имён и терминов

родства в русском семейном общении исследованы М. М. Бурас и М. А. Кронгаузом [2, с. 121]. В узбекском языкознании лингвокультурные и прагматические характеристики обращений рассматриваются Н. Сайидкуловой, которая связывает их функционирование с выражением социальных отношений и культурных ценностей [8, b. 55]. Н. Хужаев исследует связь форм обращения с возрастом, социальным положением, характером отношений между коммуникантами и национально-культурными особенностями общения [9, b. 63]. М. Имомалиева в сопоставительном исследовании русских и узбекских форм обращения рассматривает их функции в выражении уважения, социальной дистанции, межличностной близости и социального статуса участников коммуникации [6, b. 363].

Вместе с тем особый интерес представляет сопоставление случаев, в которых буквальная семантика номинации не совпадает с фактическими отношениями между коммуникантами либо один адресат обозначается различными формами обращения. Такой подход позволяет выявить, какие характеристики собеседника актуализируются говорящим в конкретной коммуникативной ситуации.

Цель исследования — выявить и сопоставить особенности номинации адресата в русском и узбекском художественном диалоге с учётом фактических отношений между коммуникантами и характеристик, актуализируемых посредством обращения. Материалом послужили контексты из произведений А. С. Пушкина «Капитанская дочка», В. Г. Распутина «Последний срок», Абдуллы Кадыри «O‘tkan kunlar» и Уткира Хошимова «Ikki eshik orasi». Для анализа отобраны эпизоды, позволяющие установить отношения между говорящим и адресатом и определить функцию выбранной номинации. Используются описательный и сопоставительный методы, контекстуальный и компонентный анализ. Единицей анализа выступает контекст непосредственного обращения; для уточнения отношений между персонажами учитываются также контекстуальные характеристики, не выступающие в функции обращения.

Основная часть

Анализ художественного материала показывает, что выбор номинации адресата связан с тем, какая характеристика собеседника или отношений с ним актуализируется говорящим. Рассмотренные

контексты позволяют проследить употребление родственной лексики как в соответствии с фактическими отношениями между коммуникантами, так и за пределами буквального обозначения родства.

Так, в «Капитанской дочке» А. С. Пушкина вожатый Гринёва обращается к хозяину постоялого двора посредством формы *дядя*, хотя родственная связь между персонажами в тексте не устанавливается [3, с. 298]. В данном случае термин родства функционирует как обращение к собеседнику вне соответствующих родственных отношений. В «Последнем сроке» В. Г. Распутина представлен иной случай: Надя обращается к своей свекрови Анне: «Мама! — Невестка звала ее мамой. — Ты как тут?» [4, с. 81]. Здесь родственная номинация используется внутри семейной структуры для обозначения адресата, связанного с говорящим отношениями свойства. Сопоставление показывает, что родственная по исходной семантике единица может функционировать как вне семейных отношений, так и внутри семьи при обращении к родственнику по свойству.

Варьирование номинаций одного адресата прослеживается в «Капитанской дочке» А. С. Пушкина. В эпизоде, связанном с карточным долгом Петра Гринёва, Савельич использует обращения *сударь*, *батюшка Петр Андреич*, *свет ты мой* [3, с. 292–293]. Форма *сударь* актуализирует социально-статусную и этикетную стороны отношений между персонажами, тогда как обращения *батюшка Петр Андреич* и *свет ты мой* усиливают эмоционально-личностную составляющую взаимодействия. Изменение номинации происходит при сохранении состава коммуникантов и их социального положения, что свидетельствует о ситуативной актуализации различных аспектов отношений между говорящим и адресатом.

Сопоставимый механизм обнаруживается в романе Абдуллы Кадыри «O‘tkan kunlar». Хасанали использует по отношению к Отабеку номинации *o‘g‘lim* («сын мой») и *begim* (почтительное обращение), тогда как Отабек обращается к Хасанали посредством формы *ota* («отец»). Обращение *o‘g‘lim* актуализирует родственную модель межличностных отношений, а *begim* — социально-статусную сторону взаимодействия. Ответная форма *ota* представляет отношение Отабека к Хасанали через отцовскую позицию. Дополнительным контекстуальным свидетельством характера этих

отношений выступает характеристика *ma'naviy otam* («мой духовный отец»), которую Отабек даёт Хасанали. В отличие от непосредственных обращений, данное сочетание поясняет отношения между персонажами [7, b. 3–4, 12].

В обоих рассмотренных произведениях изменение номинации позволяет актуализировать различные характеристики одного адресата. При этом в русском примере используются этикетные и эмоционально-экспрессивные формы, тогда как в узбекском материале представлены номинации с родственной и почтительной семантикой. Эти наблюдения относятся к анализируемым художественным контекстам и не предполагают распространения выявленных различий на русскую и узбекскую коммуникативные традиции в целом.

Сочетание нескольких характеристик адресата проявляется в составных номинациях. В «Капитанской дочке» А. С. Пушкина форма *батюшка Петр Андреич* объединяет реляционно-экспрессивный компонент с индивидуальным обозначением адресата по имени и отчеству [3, с. 299]. В романе Абдуллы Кадыри «O'tkan kunlar» Рахмат обращается к Отабеку посредством формы *bek aka*, в которой компонент *aka*, исходно обозначающий старшего брата, сочетается с компонентом *bek*. В рассматриваемом контексте такая номинация позволяет совместить индивидуализацию адресата с выражением уважительного отношения к нему [7, b. 3–4].

В романе Уткира Хошимова «Ikki eshik orasi» форма *Qora amma* объединяет термин родства *amma* с индивидуализирующим компонентом *Qora*. Её употребление в функции непосредственного обращения подтверждается репликой персонажа «Qora amma!» («Кора-амма!») [5, b. 23]. В данном случае адресат обозначается посредством сочетания родственной по исходной семантике единицы и индивидуализирующего компонента. Таким образом, составные обращения в рассмотренных контекстах позволяют представить адресата через сочетание нескольких характеристик, конкретное значение которых определяется отношениями между участниками общения.

Заключение

Проведённый анализ показал, что в исследованных русских и узбекских художественных контекстах выбор номинации адресата связан с соотношением фактических отношений между

коммуникантами и характеристик, актуализируемых посредством обращения. Родственная лексика может использоваться вне семейных отношений, при обращении к родственникам по свойству, а также при обозначении межличностных отношений через модель родства.

Сопоставление материала позволило выделить два способа номинации адресата, представленных в исследованных контекстах: варьирование обращений к одному собеседнику и сочетание нескольких компонентов в пределах одной формы. В первом случае выбор номинации актуализирует различные аспекты отношений между коммуникантами; во втором — позволяет обозначить адресата посредством сочетания родственной, индивидуализирующей или социально значимой характеристики.

Культурная значимость рассмотренных номинаций проявляется в способах языкового представления адресата в системе межличностных отношений. Полученные результаты характеризуют исследованные художественные контексты и требуют дальнейшей проверки на более широком материале русского и узбекского общения.

Список литературы

1. Бойчук Е. В. Номинация адресата просьбы посредством обращения в русском и французском языках // Вестник Вятского государственного гуманитарного университета. — 2011. — № 1 (2). — С. 67–71.
2. Бурас М. М., Кронгауз М. А. Обращения в русском семейном этикете: семантика и прагматика // Вопросы языкознания. — 2013. — № 2. — С. 121–131.
3. Пушкин А. С. Капитанская дочка // Собрание сочинений: в 10 т. — М.: Государственное издательство художественной литературы, 1960. — Т. 5: Романы. Повести. — С. 286–411.
4. Распутин В. Г. Последний срок: повесть [Электронный ресурс]. — 89 с. (PDF). — URL: https://rus-center.lgaki.info/wp-content/uploads/2022/04/rasputin_poslednij.pdf (дата обращения: 29.09.2026).
5. Hoshimov O‘. Ikki eshik orasi: roman. — Toshkent: Sharq, 2012. — 624 b.
6. Imamalieva M. A. Rus va o‘zbek tillarida murojaat shakllarining pragmatik xususiyatlari // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. — 2026. — 3-jild, 6-son. — B. 363–368.

7. Qodiriy A. O‘tkan kunlar: roman [Elektron resurs]. — 199 b. (PDF). — URL: https://api.ziyonet.uz/uploads/books/251467/5b052fc4b3571.pdf (murojaat sanasi: 29.09.2026).
8. Sayidqulova N. Murojaat shakllarining lingvomadaniy va pragmatik tahlili // Til, ta’lim, tarjima. — 2025. — 6-son, 2-jild. — B. 55–66.
9. Xo‘jayev N. O‘zbek tilida murojaat shakllari va ularning gender xoslanishi // O‘zbek tilining xorijda o‘qitilishi: ta’lim nazariyasi va amaliyoti: xalqaro ilmiy-amaliy onlayn anjuman materiallari. — Toshkent, 2024. — B. 61–65.

IV SHO‘BA
ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MATN NAZARIYASI VA TA’LIM USLUBIYATI MASALALARI

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MORFEMIK ILOVALARNING O‘RNI VA ULARNI AVTOMATLASHTIRISH - ZAMON TALABI

R.T.Rustamov
Samarqand davlat chet tillar institute
O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi
katta o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Mazkur maqolada o‘zbek tilida morfemik tahlil jarayonini avtomatlashtirish masalasi hamda ushbu yo‘nalishda ishlab chiqilgan modelning dastlabki natijalari yoritiladi. Tadqiqotda morfemik tahlilning asosiy birligi sifatida so‘zning tarkibiy tuzilishi olinib, morfemalar asos, so‘z yasovchi qo‘shimcha, lug‘aviy shakl yasovchi qo‘shimcha hamda sintaktik shakl yasovchi qo‘shimcha kabi toifalar asosida ifodalanadi. Tadqiqotda Google Research tomonidan taqdim etilgan ByT5 modeli bazaviy model sifatida tanlanib, O‘zbek tili izohli lug‘ati ma’lumotlari hamda morfemalar bo‘yicha tayyorlangan maxsus o‘quv ma’lumotlari asosida o‘zbek tilidagi morfemalarni aniqlash va razmetkalash vazifasiga moslashtirildi.*

Kalit so‘zlar: *morfemik razmetka, o‘zbek tili, model, avtomatik tahlil.*

Insoniyat taraqqiyoti davomida “savodxonlik” tushunchasi jamiyatdagi texnologik va ijtimoiy o‘zgarishlarga mos ravishda takomillashib kelmoqda. Dastlab savodxonlik, avvalo, insonning o‘qish va yozish ko‘nikmalarini egallaganligi bilan ifodalangan bo‘lsa, XX asr oxiri va XXI asr boshlariga kelib ushbu tushunchaning mazmuni sezilarli darajada kengaydi[1;13-b]. Xususan, kompyuter, internet va raqamli axborot resurslaridan foydalana olish ham zamonaviy savodxonlikni yana bir bosqichga ko‘tardi.

2022-yil 30-noyabrda savodxonlik tushunchasining yangi qatlamiga, ya’ni sun’iy intellekt bilan ishlash kompetensiyasi ham qo‘shildi.

Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy savodxonlikni faqat matnni o‘qish-yozish yoki raqamli vositalardan foydalanish ko‘nikmasi bilan cheklab bo‘lmaydi. Sun’iy intellekt tizimlarini tushunish, ulardan maqsadli va

ma’suliyatli foydalanish hamda zarur hollarda ular asosida yangi yechimlar yaratish zamonaviy texnologik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda. Bu jarayonda insonning mustaqil fikrlashi va qaror qabul qilishi markaziy o‘rinda qoladi. [2]

O‘zbekistonda ham sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirish va turli sohalarga joriy etish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida belgilanmoqda. Xususan, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori bilan Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasi tasdiqlangan. Mazkur hujjatda sun’iy intellektni ijtimoiy soha va iqtisodiyot tarmoqlariga joriy etish, zarur huquqiy, texnologik va iqtisodiy shart-sharoitlarni yaratish hamda mamlakatda sun’iy intellekt texnologiyalarini rivojlantirishning ustuvor yo‘nalishlari belgilangan. [3]

Mazkur qarorlarga hamohang ravishda o‘zbek tilidagi so‘zlarning morfemik tarkibini avtomatik aniqlashga yo‘naltirilgan model ishlab chiqildi.

O‘zbek tili uchun Morfem tahlil ilovasi so‘zlarni avtomatik ravishda asos va qo‘shimchalarga ajratadi, har bir morfemaning turini hamda qisqacha izohini ko‘rsatadi. Ilovaning asoslar bazasi “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ma’lumotlariga, qo‘shimchalar bazasi esa A. G‘ulomov, B. Mengliyev, N. Erkaboyeva, “O‘zbek tilining izohli lug‘ati” va boshqa o‘zbek tilshunoslarining ilmiy va o‘quv adabiyotlarida bayon etilgan morfemik qarashlarga tayangan holda shakllantirilgan.

Ilovada aniqlangan asos uchun so‘zning turi, lug‘aviy izohi va qo‘llanishiga doir misollar keltiriladi. Qo‘shimchalar uchun esa ularning turi, grammatik vazifasi, izohi va misollari taqdim etiladi. Foydalanuvchiga tahlil natijasini qulay va tushunarli ko‘rinishda taqdim etish maqsadida morfemalar turli ranglarda ajratib ko‘rsatiladi. Shuningdek, so‘z va morfemalarning ovozli talaffuzini eshitish imkoniyati ham mavjud.

Natijada ilova nafaqat so‘zning morfemik tarkibini avtomatik aniqlash, balki har bir morfemaning lingvistik xususiyatlarini izohlash va tahlil natijasini vizual hamda ovozli shaklda taqdim etish imkonini beradi.

Tadqiqot doirasida ushbu vazifani avtomatlashtirish uchun model ishlab chiqildi va tajribalar amalga oshirildi. Modelning ichki qurilishi, ma’lumotlarni tayyorlashning batafsil mexanizmlari va o‘qitish parametrlarining to‘liq tavsifi ushbu maqolaning doirasidan tashqarida qoldiriladi.

Yaratilgan model so‘zning morfemik tarkibini avtomatik aniqlashga, morfemalarni belgilangan toifalar asosida ifodalashga hamda ayrim morfofonologik o‘zgarishlarda lug‘aviy asosni tiklashga yo‘naltirilgan.

Tadqiqotning ilmiy ahamiyati, avvalo, o‘zbek tilidagi morfemik bilimlarni kompyuter qayta ishlashi mumkin bo‘lgan formal ko‘rinishga keltirish imkoniyati bilan belgilanadi. Morfemik birliklarni avtomatik aniqlash va tasniflash kelgusida katta hajmdagi lingvistik ma’lumotlarni qayta ishlash uchun muhim asos yaratadi.

Bundan tashqari, model natijalari asosida morfemik razmetkalangan elektron resurs shakllantirish imkoniyati mavjud. Bunday resurs o‘zbek tilining morfemik korpusini yaratish, morfemalar chastotasini o‘rganish, morfemalarning ketma-ket kelish qonuniyatlarini aniqlash va qo‘shimchalarning birikish imkoniyatlarini statistik jihatdan tadqiq etishda foydalanilishi mumkin.

Shu jihatdan yaratilgan modelni faqat alohida dasturiy vosita sifatida emas, balki o‘zbek tilining raqamli lingvistik resurslarini shakllantirishga xizmat qiluvchi dastlabki platformalardan biri sifatida qarash mumkin.

Morfemik tahlilni avtomatlashtirilishi o‘zbek tilidagi derivatsion munosabatlarni kompyuter yordamida tadqiq qilish uchun ham imkoniyat yaratadi. So‘z tarkibidagi asos va so‘z yasovchi qo‘shimchalarning izchil munosabati derivatsion jarayonlarning formal ko‘rinishini shakllantirishga xizmat qiladi.

Masalan, ish + chi, gul + zor kabi birliklarda asos va so‘z yasovchi morfema o‘rtasidagi munosabatni kompyuter qayta ishlaydigan shaklda ifodalash mumkin.

Demak, morfemik razmetka faqat so‘zlarni qismlarga ajratish vositasi emas, balki o‘zbek tilidagi derivatsion qonuniyatlarni raqamli ma’lumotlar asosida o‘rganish uchun ham lingvistik baza yaratishi mumkin.

Shu ma’noda morfemik segmentatsiyani avtomatlashtirish tilshunoslik va axborot texnologiyalari kesishgan nuqtada shakllanayotgan amaliy yo‘nalishlardan biri bo‘lib, uning natijalari kelgusidagi statistik va kompyuter lingvistik tadqiqotlar uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek tilining raqamli lingvistik resurslarini rivojlantirish jarayonida morfemik birliklarni kompyuter tomonidan avtomatik aniqlash va tasniflash muhim vazifalardan biridir. O‘zbek tilining agglyutinativ xususiyati morfemik segmentatsiya uchun muayyan imkoniyatlar yaratishi bilan birga, morfofonologik o‘zgarishlar sababli ushbu jarayonni avtomatlashtirishda qo‘shimcha murakkabliklarni yuzaga keltiradi.

Mazkur tadqiqotda o‘zbek tilidagi so‘zlarni to‘rt morfemik toifa asosida segmentatsiya qilishga mo‘ljallangan ByT5 asosidagi model ishlab chiqildi. Model morfemalar chegarasini aniqlash bilan bir qatorda ayrim fonetik o‘zgarishlar natijasida yuzaki shakli o‘zgargan lug‘aviy asosni tiklash imkoniyatini ham namoyon etdi. [4]

Tadqiqotning amaliy ahamiyati morfemik razmetkalangan elektron resurslar yaratish, o‘zbek tilining morfemik korpusini shakllantirish, derivatsion va morfemik qonuniyatlarni statistik jihatdan o‘rganish hamda kelgusidagi tabiiy tilni qayta ishlash tizimlari uchun lingvistik baza yaratish imkoniyatlari bilan belgilanadi.

Shunday qilib, morfemik segmentatsiyani avtomatlashtirish o‘zbek tilining milliy lingvistik bilimlarini raqamlashtirish, ularni formal modellashtirish va zamonaviy kompyuter lingvistikasi vositalari yordamida qayta ishlashning muhim bosqichlaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Narzullayev A. Pythonda dasturlash asoslari. –Toshkent: 2022. 333 b.
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2024-yil 14-oktabrdagi PQ-358-son qarori. Sun’iy intellekt texnologiyalarini 2030-yilga qadar rivojlantirish strategiyasini tasdiqlash to‘g‘risida.
3. Xue L., Barua A., Constant N. et al. ByT5: Towards a token-free future with pre-trained byte-to-byte models. Transactions of the Association for Computational Linguistics, 2022. Vol. 10. P. 291–306.
4. Sennrich R., Haddow A., Birch A. Neural Machine Translation of Rare Words with Subword Units. Proceedings of ACL, 2016.
5. Salaev U., Kuriyozov E. et al. UzMorphAnalyser: A morphological analysis model for the Uzbek language using inflectional endings. 2024.
6. Vaswani A., Shazeer N., Parmar N. et al. Attention Is All You Need. Advances in Neural Information Processing Systems, 2017.
7. https://www.youtube.com/watch?v=GgnpxOog74g

O‘ZBEK TILIDAGI AFFIKSAL SO‘Z YASALISHINI KOMPYUTERDA MODELLASHTIRISH

To‘xtamisheva Soliha To‘laboy qizi
SamDChTI Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi
4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi affiksal so‘z yasalish jarayonini kompyuterda modellashtirish masalalari yoritilgan. O‘zbek tilining agglutinativ xususiyati, so‘z yasovchi affikslarning o‘zak va negizga qo‘shilishi hamda yangi lug‘aviy birliklarni hosil qilishdagi o‘rni tahlil qilingan.

Shuningdek, o‘zbek tilida uchraydigan asosiy so‘z yasovchi affikslar, ularning grammatik va leksik xususiyatlari, so‘z turkumlari bilan munosabati hamda yangi so‘z hosil qilishdagi vazifalri tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Affiks morfema, so‘z yasovchi affiks, o‘zak, negiz,unli tovush, undosh tovush, kompyuterda modellashtirsh, kompyuter lingvistikasi, avtomatik modellashtirish.

Til insoniyatning o‘zaro aloqa va fikr almashish jarayonini ta’minlovchi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biridir. Tilning tuzilishi, rivojlanishi, qo‘llanilish qonuniyatlari va tarkibiy birliklarini o‘rganish tilshunoslik fanining asosiy vazifalaridan hisoblanadi. Tilshunoslikda so‘z yasalishi hodisasiga to‘xtaladigan bo‘lsak, tilning lug‘at tarkibini boyitish, yangi tushunchalarni ifodalash va mavjud birliklar asosida yangi lug‘aviy birliklar hosil jarayonlarini yuzaga keltiradi va muhim ahamiyat kasb etadi.

O‘zbek tilshunosligida so‘z yasalishi masalalari morfologiya va leksikologiya bilan uzviy bog‘liq holda o‘rganiladi. O‘zbek tilida yangi so‘z hosil qilishning turli usullari mavjud bo‘lib, affiksal usul ulardan eng faol va mahsuldor usullardan biridir. Affiksal so‘z yasalishida o‘zak yoki negizga ma’lum bir so‘z yasovchi qo‘shimchaning qo‘shilishi natijasida yangi lug‘aviy birlik hosil bo‘ladi. Masalan, ish+chi = ishchi, bilim + li =bilimli tarzida.

Affiks morfemalar ham so‘z yasovchi, shakl yasovchi va so‘z o‘zgartiruvchi turlarga egadir.

So‘z yasovchi affiksal qo‘shimchalar yangi so‘z yasash uchun xizmat qiladi *-zor, -kor, -paz, -la, -chi [2;158] kabilar.*

Bir so‘z tarkibida bir nechta so‘z yasovchi qo‘shimcha qator holatda kelishi va har gal yangi so‘z yasalishi mumkin. Misol tariqasida : ***tin+ch+lik, tila+k+dosh, bil+im+don*** [2; 35]kabilar.

So‘z yasalishida qo‘shimcha qo‘shilishi natijasida unlilar va undoshlar almashish hodisasi yuzaga keladi.

Unlilar almashinuvi:

[o]-[a]: ong - angla, ot - ata, son - sana, yosh - yasha ;

[a]-[o]: tarqa - tarqoq, yara - yaroq, chanqa - chanqoq, so‘ra - so‘roq, tara -taroq ;

[i]-[u]: sovi - sovuq, qovi - qovuq, quri - quruq ;

Undoshlar almashinuvi:

[q]-[g‘]: qiliq - qilig‘i, bo‘liq - bo‘lig‘i, qiziq - qizig‘i;

[k]-[g]: bilak - bilagi, tilak - tilagi, kichik - kichigi;

[g]-[k]: bargga-barkka, eggan - ekkan, teggan - tekkan; [1;70]

Bu kabi tovush o‘zgarishlar so‘z yasalishini kompyuterda modellashtirishda bir qancha muammolarni yuzaga keltiradi. Buning asosiy sababi o‘zbek tilidagi qo‘shimchalarning rang-barangligi, ularning so‘z tarkibida turlicha fonetik shakllarda namoyon bo‘lishi va qo‘shimcha qo‘shilishi jarayonida tovush almashinuvi, tovush tushishi hamda tovush orttilishi kabi fonetik hodisalarning yuzaga kelishidir. Bu esa so‘z yasash jarayonini kompyuterda avtomatik modellashtirishda qo‘shimchalarning variantlarini hisobga olishni va ularni kontekst asosida to‘g‘ri aniqlashni talab etadi.

Hozirgi kunda axborot texnologiyalarining rivojlanishi tilshunoslik oldiga til birliklarini kompyuter yordamida tahlil qilish va modellashtirish kabi yangi vazifalarni qo‘ymoqda. Shu asosda shakllangan kompyuter lingvistikasi tilshunoslikdagi nazariy bilimlarni dasturlash va axborot texnologiyalari bilan birlashtirib, tabiiy tilni avtomatik qayta ishlash imkoniyatlarini kengaytirmoqda. O‘zbek tilini kompyuterda qayta ishlashda esa morfologik tahlil, so‘z yasalishi va affikslarning xususiyatlarini avtomatik aniqlash alohida ahamiyatga ega.

O‘zbek tilidagi affiksal so‘z yasalishini kompyuterda modellashtirish jarayonida tilshunoslikda aniqlangan so‘z yasalish qonuniyatlarini formal ko‘rinishga keltirish talab etiladi. Bunda o‘zak, negiz, so‘z yasovchi affiks va hosil bo‘lgan yangi so‘z o‘rtasidagi munosabatlarni algoritmik tarzda ifodalash muhimdir. Masalan, *ish* o‘zagiga *-chi* affiksi qo‘shilishi natijasida *ishchi* so‘zi hosil bo‘lishini kompyuter uchun tegishli lingvistik

qoida asosida modellashtirish mumkin. Xuddi shuningdek, *do'st + lik*, *bilim + li*, *suv + siz* kabi modellar ham algoritmik shaklda ifodalanadi.

Xulosa qilib aytilganda, o'zbek tilda so'z yasash jarayoni tilning morfologik va fonetik xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq. Kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan, bunday jarayonlarni modellashtirish uchun qo'shimchalarning variantlari, ularning qo'llanish qoidalari hamda fonetik o'zgarishlarni hisobga olish zarur. Ayniqsa, -ki/-gi, -ka/-qa, -gan/-kan kabi shakllarning kontekstga qarab o'zgarishi avtomatik tizim uchun alohida lingvistik qoidalar talab qiladi. O'zbek tilidagi so'z yasovchi qo'shimchalarni avtomatik aniqlash va tavsiya qilish tizimi tilshunoslikdagi nazariy bilimlarni zamonaviy axborot texnologiyalari bilan birlashtirishga xizmat qiladi. Bunday tizimlar o'zbek tilini kompyuterda qayta ishlash, avtomatik morfologik tahlil, elektron lug'atlar va til o'rgatuvchi dasturlarni takomillashtirish uchun muhim vosita bo'la oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. – Toshkent, 2009. – 70 b.
2. Sayfullayeva R., Mengliyev B. Hozirgi o'zbek adabiy tili. –Toshkent, 2009. –158 b.
3. Turniyozov N. Tilshunoslikka kirish. – Samarqand, 2005. –35 b.

ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLAR VA ULARNING QO‘LLANILISHI

Erkinova Samira Maqola
SamDCHTI Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi
2-kurs talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlarning paydo bo‘lishi, shakllanish manbalari, leksik-semantik xususiyatlari hamda nutqda qo‘llanilishi tahlil qilinadi. Globallashuv, ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi, internet hamda ijtimoiy tarmoqlarning keng tarqalishi yangi so‘z va iboralarning tilimizga kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda. Maqolada neologizmlarning o‘zbek tili lug‘at boyligini oshirishdagi o‘rni, ularning ommaviy axborot vositalari, ta’lim va kundalik muloqotda qo‘llanilishi misollar asosida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: neologizm, o‘zbek tili, leksikologiya, yangi so‘zlar, so‘z yasalishi, o‘zlashma so‘zlar, globallashuv, internet, til taraqqiyoti.

Til jamiyat bilan birgalikda rivojlanadigan, doimiy ravishda yangilanib boradigan ijtimoiy hodisadir. Jamiyat hayotidagi siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy o‘zgarishlar tilning lug‘at tarkibida ham o‘z aksini topadi. Yangi tushunchalar, texnologiyalar va faoliyat turlarining paydo bo‘lishi ularni ifodalovchi yangi so‘zlarning yuzaga kelishiga olib keladi. Tilshunoslikda bunday yangi leksik birliklar neologizmlar deb yuritiladi.

Bugungi kunda o‘zbek tilida raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt, elektron savdo, internet va ijtimoiy tarmoqlar bilan bog‘liq so‘zlar keng qo‘llanmoqda. Masalan, *bloger, podkast, striming, sun’iy intellekt, onlayn ta’lim* kabi birliklar zamonaviy kommunikatsiya jarayonida muhim o‘rin egallaydi. Ularning ayrimlari boshqa tillardan o‘zlashgan bo‘lsa, boshqalari o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida shakllangan birikmalardir.

Zamonaviy o‘zbek tilidagi neologizmlarning shakllanish omillari, asosiy turlari va qo‘llanilish xususiyatlarini o‘rganishdan iborat.

Neologizm yunoncha *neos* — “yangi” va *logos* — “so‘z, tushuncha” qismlaridan kelib chiqqan bo‘lib, tilga yangi kirib kelgan yoki yangi ma’no kasb etgan birlikni anglatadi. Neologizm paydo bo‘lish davriga ko ‘ra yangi yoki eng yagi so‘z bo‘lib ,unda yangilik ottenkasi yaqqol sezilib

turadi.[1] Neologizmlar jamiyatda yuz berayotgan yangiliklarni ifodalash, yangi tushunchalarni nomlash va mavjud so‘zlarning ma’no doirasini kengaytirish vazifalarini bajaradi.

Neologizmlar til leksik sistemasining rivojlanish tendensiyalarini o‘zida gavdalantiruvchi muhim qatlamdir. Neologizmlar adabiy umumiste’mol leksikasini to‘ldirib, takomillashtirib turishning asosiy manbalaridir. Neologizm tilga singib, o‘zlashib ketishi uchun ikki yetakchi talabga javob bermog‘i kerak:

1) Yangi so‘z — neologizm tushunarli bo‘lishi, ma’nosi aniq, tinglovchiga tez yetib boradigan bo‘lmog‘i kerak;

2) U tilda mavjud va yashovchan modellar asosida yaratil mog‘i lozim.[1]

Neologizmlarning asosiy xususiyati ularning muayyan davr uchun yangilik belgisi bilan ajralib turishidir. Biroq barcha yangi so‘zlar bir xil darajada yangi hisoblanmaydi. Ayrim birliklar qisqa muddat ichida ommalashib, umumxalq tilining faol lug‘at qatlamiga o‘tadi. Boshqalari esa faqat ma’lum bir soha yoki kasb doirasida ishlatiladi.

Neologizmlarni shartli ravishda ikki asosiy turga ajratish mumkin:

*1. Leksik neologizmlar***.** Bular yangi tushunchani ifodalash uchun paydo bo‘lgan so‘zlar yoki turg‘un birikmalardir. Masalan, *podkast, striming, QR-kod* kabi birliklar zamonaviy texnologik va kommunikativ faoliyat bilan bog‘liq.

2. Semantik neologizmlar. Bular mavjud so‘zlarning yangi ma’no kasb etishi natijasida yuzaga keladi. Masalan, *sichqoncha* so‘zi kundalik hayotda hayvon nomini anglatsa, kompyuter sohasida axborot kiritish qurilmasini ham bildiradi. Ushbu ma’no texnologik muhitda shakllangan. Demak, neologizmlar faqat yangi so‘zlarning paydo bo‘lishi bilan cheklanmaydi, balki mavjud so‘zlarning ma’no jihatdan yangilanishini ham qamrab oladi.

Zamonaviy o‘zbek tilida neologizmlarning paydo bo‘lish omillari.

Neologizmlarning yuzaga kelishiga bir qancha omillar ta’sir ko‘rsatadi.Ularning eng muhimlari quyidagilardan iborat.

Birinchidan, ilm-fan va texnologiyalarning rivojlanishi. Raqamli texnologiyalar hayotning turli sohalariga kirib kelishi natijasida yangi tushunchalarni ifodalovchi birliklarga ehtiyoj ortmoqda. *Sun’iy intellekt, bulutli texnologiyalar, elektron hujjat, raqamli platforma* kabi birikmalar bunga misol bo‘la oladi.

Ikkinchidan, globallashuv va tillararo aloqalar. Xalqaro hamkorlik, xorijiy tillarni o‘rganish, tarjima va internet orqali muloqot qilish jarayonida ko‘plab o‘zlashma so‘zlar tilimizga kirib kelmoqda. Masalan, *marketing, menejment, bloger, podkast* kabi birliklar turli sohalarda qo‘llanadi.

Uchinchidan, ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi. Telegram, Instagram, YouTube va boshqa platformalar yangi kommunikativ birliklarning tarqalishiga sharoit yaratmoqda. *Kontent, obunachi, jonli efir, post* kabi so‘zlar internet muloqotida faol ishlatiladi. Ayrim birliklar yangi so‘z bo‘lishdan ko‘ra, zamonaviy nutqda faol qo‘llanayotgan o‘zlashma birliklar sifatida qaralishi mumkin.

To‘rtinchidan, jamiyatdagi ijtimoiy va iqtisodiy o‘zgarishlar. Yangi kasblar, xizmatlar va faoliyat shakllari paydo bo‘lishi ham tilning lug‘at tarkibini boyitadi. Masalan, *masofaviy ish, elektron tijorat, raqamli xizmat* kabi birikmalar zamonaviy hayotda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shunday qilib, neologizmlar tilning ichki taraqqiyoti va tashqi ijtimoiy omillar o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi.

O‘zbek tilida yangi leksik birliklar turli yo‘llar bilan yuzaga keladi. Ularni shakllanish usullariga ko‘ra quyidagicha izohlash mumkin. Tilning mavjud so‘zlari va so‘z yasovchi qo‘shimchalari yordamida yangi birliklar hosil qilinadi. Masalan, *raqamlashtirish* so‘zi “raqam” asosiga tegishli qo‘shimchalar qo‘shilishi orqali hosil bo‘lgan. *Raqamli* so‘zi esa biror narsaning raqamga aloqadorligini bildiradi.

Bunday usul tilning o‘z imkoniyatlaridan foydalanish, yangi tushunchalarni milliy til vositalari orqali ifodalash imkonini beradi. Xorijiy tillardan yangi so‘zlarning kirib kelishi neologizmlarning muhim manbalaridan biridir. Masalan, *bloger, podkast, striming* kabi so‘zlar ingliz tili orqali keng tarqalgan.

Leksemaning yangi bo‘lishi boshqa-yu, yangilik bo‘yog‘iga ega bo‘lishi boshqa. Har qanday yangi leksema neologizm bo‘lavermaydi. Masalan, *kompyuter, kserekс, birja* kabilar – o‘zbek tiliga yaqin vaqtlarda kirib kelgan leksemalar, lekin bu leksemalarni neologizm deb bo‘lmaydi, chunki bu leksemalar hozirgi o‘zbek tilida yangilik bo‘yog‘ini yo‘qotib, odatdagi leksemaga aylangan [2].

O‘zlashma so‘zlar dastlab yangilik xususiyatiga ega bo‘lishi mumkin, ammo vaqt o‘tishi bilan tilning talaffuz, imlo va grammatik me’yorlariga moslashadi. Shu sababli ularning yozilishi va qo‘llanishida adabiy til me’yorlariga rioya qilish muhimdir.

Yangi tushunchalar mavjud so‘zlarni biriktirish orqali ham nomlanadi. Masalan, *sun’iy intellekt, masofaviy ta’lim, raqamli iqtisodiyot, elektron hukumat* kabi birikmalar muayyan sohalardagi yangi hodisa va tushunchalarni ifodalaydi. Nomlangan voqelikning yangi nomi bo‘ladi. Haqiqiy neologizm aslishu. Bunda o‘zigacha nomlangan voqelikni yangidan nomlaydi, natijada sinonimiya tug‘iladi[2].

Bunday birikmalar ilmiy, rasmiy va ommabop matnlarda tushunchalarni aniq ifodalashga xizmat qiladi.Neologizmlar turli nutq uslublarida turlicha vazifalarni bajaradi.

Ilmiy uslubda ular yangi ilmiy tushunchalarni nomlash va terminologiyani rivojlantirish uchun ishlatiladi. Masalan, *sun’iy intellekt, algoritm, raqamli modellashtirish* kabi birliklar ilmiy va texnik matnlarda uchraydi.

Publitsistik uslubda neologizmlar jamiyatdagi yangiliklarni yoritish, o‘quvchiga zamonaviy jarayonlarni tushuntirish va axborotni tez yetkazish uchun qo‘llanadi. Masalan: “Raqamli xizmatlar aholiga qulaylik yaratmoqda”.

So‘zlashuv uslubida esa internet va kundalik hayot bilan bog‘liq birliklar faol ishlatiladi. Masalan: “Bugun yangi podkast tingladim” yoki “U onlayn darsga qo‘shildi”.

Rasmiy uslubda yangi terminlardan aniq va bir xil ma’noda foydalanish muhim. Hujjatlar, qonunlar va rasmiy xabarlarda tushunchalarning mazmuni aniq ifodalanishi hamda atamalar izchil qo‘llanishi talab etiladi. Shu jihatdan neologizmlar tilning turli sohalarda samarali ishlashini ta’minlaydi. Biroq ularni noo‘rin yoki ortiqcha qo‘llash matnning tushunarliligini pasaytirishi mumkin.

Neologizmlar o‘zbek tilining lug‘at boyligini oshiradi, yangi tushunchalarni ifodalash imkoniyatini kengaytiradi va tilning zamonaviy hayot talablariga moslashishiga yordam beradi. Ayniqsa, ilm-fan, ta’lim, axborot texnologiyalari va iqtisodiyot sohalarida yangi terminlarning shakllanishi katta ahamiyatga ega. Shu bilan birga, neologizmlarning qo‘llanilishida ayrim muammolar ham mavjud. Bir tushuncha uchun bir nechta atamaning ishlatilishi, xorijiy so‘zlarning mazmunini tushunmasdan qo‘llash, imlo variantlarining turlicha yozilishi shular jumlasidandir. Masalan, yangi texnologik tushunchalarni ifodalashda o‘zbekcha muqobil mavjud bo‘lsa, uning mazmuni va qo‘llanish doirasini hisobga olish lozim. Biroq barcha xorijiy so‘zlarni majburan almashtirish ham to‘g‘ri emas. Atama xalqaro miqyosda keng ishlatilsa yoki uning o‘zbekcha muqobili

tushunchani to‘liq ifodalamasa, o‘zlashma shaklidan foydalanish maqsadga muvofiq bo‘lishi mumkin.

Neologizmlarni me’yorlashtirishda lug‘atlar, ilmiy tadqiqotlar, tahririyatlar va ta’lim muassasalarining o‘rni katta. Yangi birliklarning ma’nosi, imlosi va qo‘llanish doirasi izchil o‘rganib borilishi zarur.

Xulosa qilib aytganda, neologizmlar zamonaviy o‘zbek tilining rivojlanishida muhim o‘rin tutadi. Ular jamiyatdagi ilmiy, texnologik, iqtisodiy va madaniy o‘zgarishlarni aks ettirib, tilning lug‘at tarkibini boyitadi. Yangi so‘zlar o‘zbek tilining ichki imkoniyatlari asosida shakllanishi yoki boshqa tillardan o‘zlashtirilishi mumkin. Bundan tashqari, mavjud so‘zlarning yangi ma’no kasb etishi ham neologizmlarning yuzaga kelishiga sabab bo‘ladi.

Neologizmlardan samarali foydalanish uchun ularning ma’nosini to‘g‘ri anglash, imlo me’yorlariga rioya qilish va nutq vaziyatini hisobga olish lozim. Yangi birliklarni ilmiy asosda o‘rganish hamda o‘zbek tilining ifoda imkoniyatlarini kengaytirish til taraqqiyotiga xizmat qiladi. Shunday ekan, zamonaviy neologizmlarni o‘rganish nafaqat tilshunoslik, balki ta’lim, jurnalistika, tarjima va axborot texnologiyalari uchun ham dolzarb masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Hojiyev A. O‘zbek tili leksikologiyasi. – Toshkent:“Fan” nashriyoti, 1981. –315 b.
2. Rahmatullayev Sh. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent, 2006. – 476 b.

O‘ZBEK TILI KORPUSIDA MORFOLOGIK ANNOTATSIYALASHNING NAZARIY ASOSLARI

Xasan Buriyev
Samarqand davlat chet tillar instituti stajyor-o‘qituvchilari
hasanburiyev816@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tili korpusida matnlarni avtomatik morfologik annotatsiyalashning nazariy asoslari yoritiladi. Korpus lingvistikasida lingvistik annotatsiyaning o‘rni, morfologik annotatsiyaning vazifalari hamda uni shakllantirish tamoyillari tahlil qilinadi. O‘zbek tilining agglyutinativ xususiyati, morfologik kategoriyalarning ifodalanish usullari va ularni kompyuterda qayta ishlash uchun formallashtirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, xorijiy korpuslar va Universal Dependencies loyihasi tajribasi, o‘zbek tili uchun yaratilayotgan morfologik va morfosintaktik resurslarning imkoniyatlari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijasida o‘zbek tili korpusida morfologik annotatsiyani tashkil etishda yagona teglar tizimi, formal lingvistik tavsif va annotatsiyalangan etalon ma’lumotlar bazasining muhimligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: korpus lingvistikasi, lingvistik korpus, morfologik annotatsiya, avtomatik morfologik tahlil, morfologik teg, lemmalash, o‘zbek tili, agglyutinativ til, Universal Dependencies.

Bugungi kunda tabiiy tilni kompyuter yordamida qayta ishlash jarayonida lingvistik korpuslar muhim ilmiy va amaliy resurslardan biri sifatida qaralmoqda. Katta hajmdagi matnlarni elektron shaklda jamlash, ularni strukturaviy va lingvistik jihatdan belgilash hamda turli mezonlar asosida izlash imkoniyati til hodisalarini empirik asosda tadqiq etish uchun keng imkoniyat yaratadi. Korpusdan samarali foydalanish esa matn tarkibidagi birliklarning lingvistik xususiyatlari haqida mashinaga tushunarli shaklda ma’lumot berishni talab qiladi. Shu sababli korpus lingvistikasida annotatsiyalash alohida ahamiyat kasb etadi.

Morfologik annotatsiya matndagi so‘z shakllariga ularning grammatik va morfologik xususiyatlarini ifodalovchi maxsus belgilarni biriktirish jarayonidir. Bunda so‘zning lemma shakli, so‘z turkumi, grammatik kategoriyalari va boshqa morfologik belgilari qayd etilishi mumkin. Bunday annotatsiya korpusni qidirish, statistik tahlil qilish, avtomatik

tarjima, nutqni qayta ishlash, matnlarni tasniflash va boshqa tabiiy tilni qayta ishlash vazifalarida muhim asos bo‘lib xizmat qiladi.

Morfosintaktik annotatsiyani tillararo izchil tashkil etish bo‘yicha Universal Dependencies (UD) tizimi alohida ahamiyatga ega. Ushbu yondashuv so‘zlarning so‘z turkumi va morfologik belgilarini izchil ifodalashga, shuningdek, turli tillardagi ma’lumotlarni qiyoslashga imkon beradi [1]. Shu nuqtayi nazardan o‘zbek tilining morfologik xususiyatlarini kompyuterda qayta ishlashga mos shaklda ifodalash zamonaviy amaliy va kompyuter lingvistikasining dolzarb masalalaridan biridir.

Korpus lingvistikasida morfologik annotatsiyaning o‘rni

Korpus lingvistikasi tabiiy tilning real qo‘llanishini katta hajmdagi elektron matnlar asosida o‘rganishga imkon beruvchi yo‘nalishdir. Korpus tarkibidagi matnlar oddiy elektron matnlar majmuasidan farqli ravishda ma’lum lingvistik yoki metama’lumotlar bilan ta’minlanadi. Natijada tadqiqotchi muayyan so‘z, lemma, grammatik shakl yoki sintaktik konstruksiyaning korpusdagi qo‘llanishini tizimli ravishda kuzatishi mumkin.

Korpusni annotatsiyalash jarayonida turli darajadagi lingvistik ma’lumotlardan foydalaniladi. Jumladan, fonetik, morfologik, sintaktik, semantik va pragmatik annotatsiya turlari mavjud. Ularning ichida morfologik annotatsiya matnning grammatik tuzilishini avtomatik qayta ishlash uchun boshlang‘ich va muhim bosqichlardan biridir.

Morfologik annotatsiyaning asosiy vazifasi so‘z shakli bilan uning grammatik tavsifi o‘rtasidagi bog‘liqlikni formal tarzda ifodalashdan iborat. Masalan, **kitoblarimizdan** so‘z shakli uchun uning lemma shakli **kitob**, so‘z turkumi **ot**, ko‘plik, egalik va kelishik kabi grammatik belgilarini alohida ko‘rsatish mumkin. Bunday tavsif inson uchun ham tushunarli, biroq undan muhimroq jihati shundaki, mazkur ma’lumot kompyuter algoritmlari tomonidan qayta ishlanishi mumkin.

Morfologik annotatsiya natijasida korpusdagi quyidagi savollarga avtomatik javob olish imkoniyati kengayadi: muayyan lemma nechta so‘z shaklida qo‘llangan; ma’lum bir so‘z turkumining chastotasi qancha; muayyan grammatik kategoriyaning qo‘llanish darajasi qanday; berilgan so‘z shakli qaysi grammatik xususiyatlarni ifodalamoqda va hokazo.

Shu bilan birga, morfologik annotatsiya faqat teg qo‘yish jarayoni emas. U avvalo tilning morfologik tizimini formal tavsiflashni, so‘ngra ushbu tavsifni kompyuter qayta ishlay oladigan shaklga keltirishni talab

qiladi. Demak, morfologik annotatsiya lingvistik nazariya bilan dasturiy texnologiyalarni bog‘lovchi muhim vosita hisoblanadi.

O‘zbek tilining morfologik kategoriyalarini formallashtirish

O‘zbek tilida so‘z shakllarining grammatik ma’nolari ko‘pincha affikslar yordamida ifodalanadi. Bu xususiyat o‘zbek tilini agglyutinativ tillar qatoriga kiritish imkonini beradi. Bitta so‘z shakli tarkibida o‘zak va bir nechta grammatik yoki derivatsion affikslar ketma-ket kelishi mumkin. Masalan, **kitoblarimizdan** shaklini shartli ravishda **kitob + lar + imiz + dan** tarzida morfemalarga ajratish mumkin.

Kompyuter lingvistikasi nuqtayi nazaridan bunday tuzilma katta ahamiyatga ega. Chunki avtomatik morfologik tahlilchi so‘zning faqat lug‘atdagi tayyor shaklini izlash bilan cheklanib qolmasdan, uning tarkibiy qismlarini ham aniqlashi kerak. Ayniqsa, o‘zbek tilida so‘z shakllarining juda ko‘pligi barcha shakllarni alohida lug‘aviy birlik sifatida saqlash yondashuvining samarasini kamaytiradi. Shu sababli o‘zak, affiks va grammatik kategoriyalar o‘rtasidagi munosabatlarni formal qoidalar orqali ifodalash muhimdir.

O‘zbek tilidagi morfologik kategoriyalarni formallashtirishda, avvalo, so‘z turkumlarini aniq belgilash zarur. Ot, sifat, son, olmosh, fe’l, ravish, yordamchi so‘zlar kabi guruhlar avtomatik tahlil jarayonida alohida teglar bilan ifodalanishi mumkin. Biroq so‘z turkumini aniqlashning o‘zi yetarli emas. So‘z shaklining grammatik xususiyatlarini ham alohida ko‘rsatish talab etiladi.

Masalan, fe’l shakllarida zamon, mayl, nisbat, shaxs-son kabi kategoriyalar, otlarda esa son, egalik va kelishik kategoriyalari muhim morfologik belgilar sifatida qaraladi. Ushbu kategoriyalarni teglar tizimida izchil ifodalash korpusdan keyingi bosqichlarda foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Formallashtirishning yana bir muhim masalasi – morfologik ma’lumotning bir xil standart asosida ifodalanishidir. Agar bir xil grammatik kategoriya turli joylarda turlicha belgilar bilan ifodalansa, korpusni avtomatik qayta ishlash qiyinlashadi. Shu sababli morfologik teglar tizimini yaratishda aniq nomlash, kodlash va foydalanish qoidalari ishlab chiqilishi lozim.

Universal Dependencies yondashuvida ham so‘z turkumlari va grammatik xususiyatlarni tillararo izchil ifodalashga alohida e’tibor beriladi. Mazkur tizim turli tipologik xususiyatlarga ega tillar uchun umumiy annotatsiya tamoyillarini ishlab chiqishga qaratilgan [1]. O‘zbek

tili uchun esa umumiy standartlardan foydalanish bilan bir qatorda, tilning o‘ziga xos morfologik va grammatik xususiyatlarini hisobga olish zarur.

Milliy va xorijiy korpuslarda morfologik annotatsiyalash tajribasi.

Morfologik va morfosintaktik annotatsiya bo‘yicha xorijiy tajriba shuni ko‘rsatadiki, korpusni yaratishda annotatsiya sxemasi, teglar tizimi va annotatsiya sifatini nazorat qilish mexanizmlari oldindan belgilanadi. Universal Dependencies loyihasi ushbu yo‘nalishdagi eng muhim xalqaro tashabbuslardan biridir. UD doirasida morfologik xususiyatlar va so‘z turkumlarini izchil belgilashga asoslangan ko‘plab treebanklar shakllantirilgan [1].

O‘zbek tili ham so‘nggi yillarda xalqaro korpus resurslari tizimida faolroq namoyon bo‘la boshladi. Xususan, Akhundjanova va Talamo tomonidan 2025-yilda taqdim etilgan **Universal Dependencies Treebank for Uzbek** o‘zbek tili uchun UD formatidagi dastlabki treebank sifatida tavsiflangan. Unda 500 ta gap va 5850 ta token mavjud bo‘lib, yangiliklar hamda badiiy matnlardan foydalanilgan. Korpusda lemma, so‘z turkumi, morfologik xususiyatlar va sintaktik munosabatlar annotatsiyalangan [2].

Mazkur tajriba o‘zbek tilini xalqaro standartlarga mos lingvistik resurslar bilan ta’minlash imkoniyati mavjudligini ko‘rsatadi. Shu bilan birga, o‘zbek tilining o‘ziga xos grammatik xususiyatlari ayrim hollarda universal annotatsiya sxemalarini moslashtirishni talab qiladi.

O‘zbek tili uchun morfologik resurslar yaratish borasida boshqa tadqiqotlar ham amalga oshirilmoqda. Abdurakhmonova, Shirinova, Sayfullayeva va Mengliev tomonidan 2025-yilda e’lon qilingan tadqiqotda 3022 ta o‘zbekcha so‘z shaklidan iborat morfologik annotatsiyalangan ma’lumotlar to‘plami taqdim etilgan. Unda so‘zlarning o‘zagi, affikslari va so‘z turkumi haqidagi ma’lumotlar qo‘lda belgilangan hamda qoidaga asoslangan va CRF asosidagi yondashuvlar taqqoslangan [3].

2026-yilda e’lon qilingan **UzbekPOS** ma’lumotlar to‘plami esa o‘zbek tilidagi turli janrlardan olingan matnlarni so‘z turkumlari bo‘yicha qo‘lda annotatsiyalashga qaratilgan. Tadqiqotda adabiyot, yangiliklar, ilmiy, ta’limiy va ommaviy nutq materiallari kabi turli manbalardan foydalanilgan hamda Universal Dependencies tamoyillarini o‘zbek tilining morfologik va sintaktik xususiyatlariga moslashtiruvchi 16 tegdan iborat tizim tavsiflangan [4].

O‘zbek tili morfologik annotatsiyasining nazariy muammolari.

O‘zbek tili uchun avtomatik morfologik annotatsiya tizimini ishlab chiqishda bir qator nazariy muammolarni hisobga olish lozim. Birinchi muammo – **morfologik noaniqlik**. Bir xil so‘z shakli turli kontekstda turlicha grammatik ma’noga ega bo‘lishi mumkin. Bunday holatda faqat lug‘at yoki affikslar bazasiga tayangan tahlil yetarli bo‘lmaydi.

Ikkinchi muammo – **o‘zak va affikslarni aniqlash**. Agglyutinativ tuzilishga ega o‘zbek tilida so‘z shakli bir nechta morfemadan tashkil topishi mumkin. Shuning uchun avtomatik tizim affikslarning variantlari, ularning ketma-ketligi va grammatik vazifalarini hisobga olishi kerak.

Uchinchi muammo – **lemmalash** masalasidir. Korpusda bir lemma turli grammatik shakllarda uchrashi mumkin. Avtomatik annotatsiyalash tizimi ushbu shakllarni yagona lemma bilan bog‘lay olishi zarur. Lemmaga noto‘g‘ri bog‘lash esa keyingi statistik va lingvistik tahlillarning natijalariga ta’sir ko‘rsatadi.

To‘rtinchi muammo – **teglar tizimini standartlashtirish**. Morfologik annotatsiyada qo‘llanadigan teglar soni va ularning ma’nosi oldindan aniq belgilanmasa, turli annotatorlar yoki dasturiy modullar tomonidan berilgan natijalarni o‘zaro taqqoslash qiyinlashadi.

Shu jihatdan o‘zbek tili uchun morfologik annotatsiyalash tizimini ishlab chiqishda uchta o‘zaro bog‘liq qatlamni ajratish maqsadga muvofiq:

lingvistik qatlam → formal qatlam → dasturiy qatlam.

Lingvistik qatlamda o‘zbek tilining morfologik kategoriyalari va ularning xususiyatlari aniqlanadi. Formal qatlamda ushbu kategoriyalar teglar, atributlar, qoidalar va ma’lumotlar tuzilmalari orqali ifodalanadi. Dasturiy qatlam esa mazkur formal modelni real matnlarni avtomatik qayta ishlash jarayonida qo‘llaydi.

Bunday yondashuv morfologik annotatsiyani faqat dasturiy vazifa sifatida emas, balki lingvistik bilimlarni formal modellashtirish jarayoni sifatida qarash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. de Marneffe M.C., Manning C.D., Nivre J., Zeman D. Universal Dependencies // *Computational Linguistics*. – 2021. – Vol. 47, No. 2. – P. 255-308. DOI: 10.1162/COLI_A_00402.
2. Akhundjanova A., Talamo L. Universal Dependencies Treebank for Uzbek // *Proceedings of the Third Workshop on Resources and Representations for Under-Resourced Languages and Domains (RESOURCEFUL-2025)*. – Tallinn, 2025. – P. 1-6.

3. Abdurakhmonova N., Shirinova R., Sayfullayeva R., Mengliev D. et al. An annotated morphological dataset for Uzbek word forms: Towards rule-based and machine learning approaches // *Data in Brief*. – 2025. – Vol. 61. – 111702. DOI: 10.1016/j.dib.2025.111702.
4. UzbekPOS: A multi-domain dataset for Uzbek part-of-speech tagging // *Data in Brief*. – 2026. – Vol. 66. – 112640. DOI: 10.1016/j.dib.2026.112640.
5. Sinclair J. Corpus, Concordance, Collocation. – Oxford: Oxford University Press, 1991.

V SHO‘BA
TIL VA ADABIYOT NAZARIYASI

ISKANDAR OBRAZINING TARIXIY-ADABIY GENEZISI VA SHARQ ADABIYOTIDAGI BADIIY TRANSFORMATSIYASI

Pardayeva Iroda Mamayunusovna
Samarqand davlat chet tillari instituti
Qiyosiy adabiyotshunoslik kafedrasi dotsenti
E-mail:pardayevairoda74@mail.com

Annotatsiya. Maqolada Iskandar obrazining tarixiy, diniy, folklor va adabiy manbalar asosida shakllanish jarayoni tahlil qilinadi. Antik yunon-rim tarixnavisligidagi Aleksandr Makedonskiy haqidagi ma’lumotlar, Psevdo-Kallisfen nomi bilan mashhur “Aleksandr romani”, Bibliyadagi ramziy talqinlar, Qur’oni Karimdagi Zulqarnayn qissasi hamda keyingi Sharq adabiyotida yuzaga kelgan badiiy qayta ishlanmalar qiyosiy yo‘sinda ko‘rib chiqiladi. Tarixiy Aleksandr bilan diniy-adabiy an’anadagi Zulqarnayn obrazini aynanlashtirish masalasiga manbashunoslik nuqtayi nazaridan yondashilib, bu ikki siymo o‘rtasidagi mushtarak va farqli jihatlar ajratiladi. Firdavsiy va Nizomiy ijodida Iskandar obrazining tarixiy jahongirdan donishmand, adolatparvar va ma’rifatli hukmdor timsoliga tomon o‘zgarishi kuzatiladi. Tahlil natijasida Iskandar siymosi bir manbadan ikkinchisiga oddiy ko‘chmagan, balki har bir tarixiy-madaniy muhitda qayta talqin qilingan sinkretik obraz ekanligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: antik tarixnavislik, Psevdo-Kallisfen, “Aleksandr romani”, Qur’on, tafsir, Firdavsiy, Nizomiy, obraz genezisi, badiiy transformatsiya.

Аннотация. В статье анализируется процесс формирования образа Искандара на основе исторических, религиозных, фольклорных и литературных источников. В сравнительном аспекте рассматриваются сведения об Александре Македонском в античной греко-римской историографии, «Роман об Александре», известный под именем Псевдо-Каллисфена, символические интерпретации в Библии, кораническое повествование о Зулькарнайне, а также последующие художественные переработки образа в восточной литературе. К вопросу об отождествлении исторического Александра с образом Зулькарнайна в религиозно-литературной традиции

применяется источниковедческий подход, на основе которого выявляются общие и различительные черты этих двух образов. На материале творчества Фирдоуси и Низами прослеживается трансформация образа Искандара от исторического завоевателя к мудрому, справедливому и просвещённому правителю. В результате анализа обосновывается положение о том, что образ Искандара не переходил из одного источника в другой в неизменном виде, а в каждой историко-культурной среде подвергался новой интерпретации и сформировался как синкретический образ.

Ключевые слова: античная историография, Псевдо-Каллисфен, «Роман об Александре», Коран, тафсир, Фирдоуси, Низами, генезис образа, художественная трансформация.

Abstract. The article analyzes the formation of the image of Iskandar on the basis of historical, religious, folkloric, and literary sources. It comparatively examines accounts of Alexander the Great in ancient Greek and Roman historiography, the *Alexander Romance* attributed to Pseudo-Callisthenes, symbolic interpretations in the Bible, the Qur’anic narrative of Dhu al-Qarnayn, and subsequent literary reworkings of the image in Eastern literature. The identification of the historical Alexander with Dhu al-Qarnayn in the religious and literary tradition is approached from a source-critical perspective, with particular attention to the similarities and differences between the two figures. The works of Firdawsi and Nizami are used to trace the transformation of Iskandar from a historical conqueror into a wise, just, and enlightened ruler. The analysis demonstrates that the image of Iskandar was not transferred unchanged from one source to another; rather, it was reinterpreted within each historical and cultural context and gradually developed into a syncretic literary image.

Keywords: Iskandar, Alexander the Great, Dhu al-Qarnayn, ancient historiography, Pseudo-Callisthenes, *Alexander Romance*, Qur’an, tafsir, Firdawsi, Nizami, genesis of the image, literary transformation.

Jahon adabiyoti tarixida ayrim tarixiy shaxslarning badiiy hayoti ularning real biografiyasidan ancha uzoq davom etadi. Vaqt o‘tishi bilan tarixiy faktga rivoyat, diniy tasavvur, axloqiy talqin va poetik umumlashtirish qo‘shiladi. Natijada tarixiy prototip bilan badiiy obraz o‘rtasida murakkab munosabat yuzaga keladi. Iskandar siymosi ana shunday ko‘p qatlamli obrazlardan biridir. G‘arb tarixiy manbalarida Aleksandr yoki Aleksandr Makedonskiy nomi bilan mashhur bo‘lgan

hukmdor Sharq adabiy muhitida Iskandar, ayrim diniy va adabiy manbalarda esa Iskandar Zulqarnayn nomi bilan tanilgan.

Mazkur obrazning genezisini birgina tarixiy manba yoki adabiy an’ana bilan izohlash qiyin. I.Ismoilov qayd etganidek, “Iskandar mavzusi sinkretik tabiatga ega bo‘lib, unda tarixiy, diniy, falsafiy va folklor qatlamlari o‘zaro tutashadi. Iskandarning jahongirligi tarixiy manbalarga, payg‘ambar yoki valiyligi diniy manbalarga, donishmandligi falsafa yoxud hikmat adabiyotiga hamda mavzuning ayrim motivlari folklorga aloqador”[7]. Ushbu mulohaza Iskandar obrazining turli davr va madaniy muhitlarda nima sababdan bir-biridan farqli mazmun kasb etganini tushunishga imkon beradi.

Iskandar obrazining manbaviy asoslarini bir necha qatlamga ajratish mumkin. Birinchi qatlamni qadimgi yunon va rim tarixchilari yaratgan asarlar tashkil etadi. Ikkinchi qatlam Bibliya, Qur’on va tafsir adabiyoti bilan bog‘liq diniy talqinlardan iborat. Afsona, rivoyat va xalq qissalari alohida qatlamni yuzaga keltirgan bo‘lsa, fors, arab va turkiy adabiyotlarda oldingi materialning badiiy qayta ishlanishi obraz taraqqiyotining navbatdagi bosqichini belgilaydi. Shu bois Iskandar haqidagi adabiy matnni tarixiy Aleksandrning biografik nusxasi sifatida qabul qilish metodologik jihatdan yetarli emas.

Antik tarixshunoslikda Aleksandr, avvalo, sarkarda va hukmdor sifatida tasvirlanadi. Diodor Sitsiliyskiyning “Bibliotheca Historica” asari, ayniqsa XVII kitobi, Aleksandrning yurishlari va siyosiy faoliyati haqida keng ma’lumot beradi[4]. Mazkur qatlamda uning tarixiy harakatlari, janglari, zabt etgan hududlari hamda davlat siyosati yetakchi o‘rin egallaydi.

Kvint Kursiy Rufning “Historiae Alexandri Magni Macedonis” asarida tarixiy bayon badiiy-dramatik unsurlar bilan murakkablashadi [8]. Aleksandr mutlaq ideallashtirilmaydi. Muallif uning jasorati va siyosiy salohiyatini tan olgan holda, ayrim shaxsiy zaifliklarini ham ko‘rsatadi. Sharobga moyillik, xurofotga berilish va ba’zi vaziyatlarda ruhiy muvozanatni yo‘qotish kabi xususiyatlar hukmdor obrazining bir yoqlama qahramonlashtirilishiga to‘sqinlik qiladi.

Plutarx talqinida Aleksandr shaxsiyatining ichki tomonlariga qiziqish yanada kuchayadi. “Parallel hayotlar” va “De Alexandri Fortuna aut Virtute” asarlarida hukmdorning fe’l-atvori, axloqiy qiyofasi hamda qarorlari diqqat markaziga olinadi [10]. Muallifning “biz tarix emas, balki

tarjimai hol yozmoqdamiz” degan mashhur mulohazasi uning tarixiy shaxsni tasvirlash usulini belgilaydi.

Aleksandrning umuminsoniy birlik bilan bog‘langan tasavvurini ifodalovchi quyidagi fikr keyingi idealizatsiyalashgan talqinlarga yaqin turadi: “Men barcha odamlarni bir vatan ahliga aylantiraman”. “Ular uchun yer – vatan, axloq – qonun bo‘ladi. Begona bilan farq qiladigan narsa – yovuzlikdir, odamlik esa – qardoshlikdir”[10]. Mazkur mulohaza Aleksandr siymosini faqat harbiy yurishlari bilan cheklamay, uni muayyan siyosiy va axloqiy qarashlar sohibi tarzida talqin qilishga imkon yaratgan.

Arrianning “Anabasis Alexandri” asari Aleksandr hayotini o‘rganishda tayanch tarixiy manbalardan biri sanaladi[1]. Muallif Ptolemey I Soter va Aristobul kabi avvalgi manbalarga tayanadi. Shu bilan birga, Aleksandrning ziddiyatli xatti-harakatlari ham yashirilmaydi. Klitning o‘ldirilishi, So‘g‘diyona va Hindistondagi qattiq yurishlar, shaxsiy ulug‘lanishga moyillik uning tarixiy xarakteri tarkibida ko‘rsatiladi. Demak, antik tarixnavislikdagi Aleksandr obrazi fazilat va nuqsonlari o‘zaro tutashgan murakkab tarixiy shaxsdir.

Tarixiy qatlamdan afsonaviy-badiiy qatlamga o‘tishda Psevdo-Kallisfen nomi bilan mashhur “Aleksandr romani” alohida mavqega ega[11]. Manbada qayd etilganidek, “Afsonaviy xarakterga ega “Buyuk Aleksandr tarixi” yoki “Aleksandr romani” nomli asar Kallisfenga nisbat berilgan, chunki mazkur asarning bir necha qo‘lyozmalarida muallif sifatida Kallisfen ko‘rsatilgan”[7].

Aleksandrning Nektanebus o‘g‘li sifatida talqin qilinishi, Ammon bilan bog‘liq motivlar, amazonlar bilan uchrashuv, zulmat mamlakatiga safar, obi hayotni izlash kabi epizodlar tarixiy sarkardani afsonaviy-epik qahramonga aylantiradi[11]. Bu qatlamda tarixiy aniqlikdan ko‘ra sarguzasht, mo‘jiza, dunyoning noma’lum hududlariga intilish va hayot sirlarini izlash motivlari ustunlashadi.

Iskandar obrazining diniy talqinlarida boshqa semantik yo‘nalish yuzaga keladi. Bibliyaning “Daniil” kitobida Aleksandrning hayoti biografik shaklda emas, ramziy-bashoriy timsollar orqali beriladi[3]. I. Ismoilovning yozishicha, “Daniil” kitobiga xos asosiy xususiyat shuki, voqealar kelajak haqida majoziy hikoya qilinadi, bayonda allegorik xarakter va ramziylik bo‘rtib turadi. Mazkur jihatlar Aleksandr haqidagi xabarlarni tushunishda ham muhim o‘rin tutadi. Xususan, “to‘rt boshli bars”, “o‘n shoxli maxluq”, “bir shoxli taka” va “to‘rt shoxli taka” allegorik tarzda Aleksandr va uning imperiyasiga ishora qiladi”[7].

“Shox” timsoli ushbu kontekstda hokimiyat va saltanat ramzi sifatida talqin etiladi. Ismoilovning izohiga ko‘ra, “Qo‘chqorning ikki shoxi Midiya va Fors shohligi, ya’ni Doro saltanatining ifodasi ekani, takaning yakka shoxi Yunon saltanati, ya’ni Aleksandr hokimiyatining timsoli ekani ochiq aytiladi”[7]. Bu talqinda Aleksandrning individual xarakteridan ko‘ra u yaratgan saltanatning tarixiy taqdiri birinchi planga chiqadi.

Zardushtiylik bilan bog‘liq tarixiy xotirada esa Aleksandr boshqa qiyofada namoyon bo‘ladi. U Eron davlatchiligi va diniy merosiga zarar yetkazgan istilochi sifatida eslanadi. Otashxonalarning vayron qilinishi, muqaddas matnlarning yo‘q qilinishi va siyosiy mustaqillikning zaiflashuvi bilan bog‘liq motivlar uning salbiy obrazini shakllantirgan. Keyingi fors adabiyotida yuzaga kelgan donishmand va adolatparvar Iskandar bilan bu tarixiy xotira o‘rtasidagi tafovut obrazning taraqqiyoti bir yo‘nalishda kechmaganidan dalolat beradi.

Qur’oni Karimning “Kahf” surasidagi Zulqarnayn qissasi Iskandar mavzusining islomiy adabiyotdagi keyingi talqinlariga kuchli ta’sir ko‘rsatgan[12]. Qur’on matnida Zulqarnayn Alloh tomonidan imkoniyat berilgan, turli yurtlarga safar qilgan, adolat mezoni asosida ish yuritgan va Ya’juj hamda Ma’jujga qarshi sadd qurgan hukmdor sifatida tasvirlanadi. Shu bilan birga, Qur’on oyatlarida Zulqarnaynning Aleksandr Makedonskiy ekanini bildiruvchi ochiq ishora mavjud emas[12]. Shuning uchun tarixiy Aleksandr bilan Qur’ondagi Zulqarnaynni to‘liq aynan bir shaxs sifatida talqin qilish ilmiy ehtiyotkorlikni talab qiladi. Keyingi tafsir va adabiy manbalarda ular bir-biriga yaqinlashtirilgan bo‘lsa-da, bunday yaqinlashuv tarixiy xotira, diniy tafsir va badiiy tafakkurning uzoq davom etgan o‘zaro ta’siri mahsulidir.

Abu Rayhon Beruniy bu masalaga tanqidiy-manbashunoslik nuqtayi nazaridan yondashadi[2]. U “Zulqarnayn” nomining qaysi tarixiy shaxsga mansubligi borasida ixtiloflar mavjudligini qayd etadi. Iskandarning Sharq va G‘arbga yurishlari, shaharlar bunyod etishi va Arastu maslahati bilan ish ko‘rishi ikki siymoni yaqinlashtiruvchi dalillar sifatida keltiriladi. Biroq Beruniy “shu aytilganlar sababli u Zulqarnayndir, deydilar” shaklidagi ehtiyotkor ifoda bilan mazkur qarashni qat’iy haqiqat emas, mavjud talqinlardan biri sifatida bayon qiladi[2]. Beruniyning “Rozilik ko‘zi hech bir aybni ko‘rmaydi, lekin norozilik ko‘zi barcha ayblarni oshkor qiladi” degan mulohazasi[2] Iskandar haqidagi qarama-qarshi tarixiy xotirani tushunishda ham ahamiyatli. Bir tarixiy shaxsning turli

xalqlar manbalarida turlicha baholanishi uning faoliyatiga bo‘lgan tarixiy munosabat bilan bevosita aloqador.

Fors-tojik adabiyotida Iskandar obrazining vazifasi sezilarli ravishda o‘zgaradi. Firdavsiyning “Shohnoma”sida u Eron podshohlik tarixi bilan bog‘lanadi[5]. Iskandarning Doro bilan qarindosh qilinishi uni mutlaq tashqi bosqinchi maqomidan uzoqlashtiradi. Bu genealogik yechimning o‘zi tarixiy xotirani badiiy qayta tartibga solishning bir shaklidir. “Shohnoma”dagi gapiruvchi daraxtlar, g‘aroyib mavjudotlar, uzoq o‘lkalarga safarlar kabi epizodlar tarixiy xronika qonunlariga emas, epik tafakkur talablariga bo‘ysunadi[5]. Qahramonning jahon bo‘ylab yurishi tashqi makonni egallash bilangina cheklanmaydi; u noma’lum olam va hikmatni izlash jarayoniga ham aylanadi.

Nizomiy Ganjaviyning “Iskandarnoma”si obraz transformatsiyasining keyingi bosqichini aks ettiradi[9]. “Sharafnoma”da siyosiy va harbiy faoliyat sezilarli mavqega ega bo‘lsa, “Iqbolnoma”da ilm, hikmat, axloqiy kamolot va ma’naviy izlanish markazga chiqadi. Iskandar faylasuflar bilan suhbatlashadi, ilm ahliga murojaat qiladi, inson va olam haqidagi masalalar ustida mushohada yuritadi.

Ya’juj va Ma’jujga qarshi sadd qurish, ideal jamiyat bilan uchrashish va ilmiy-falsafiy suhbatlar Iskandar obrazining funksiyasini o‘zgartiradi[9]. Endi qahramonning qadrini zabt etilgan mamlakatlargina emas, bilim, adolat va hikmatga munosabati ham belgilaydi.

Iskandar obrazining ko‘p asrlik taraqqiyoti uning badiiy transformatsiyasini oddiy ideallashtirish sifatida baholash mumkin emasligini ko‘rsatadi. Antik tarixnavislikdagi ziddiyatli hukmdor Psevdo-Kallisfen an’anasida afsonaviy sayyoh-jahongirga, diniy manbalarda ramziy yoki axloqiy timsolga, Sharq mumtoz adabiyotida esa davlat, adolat va hikmat haqidagi qarashlarni mujassamlashtiruvchi konseptual obrazga aylangan.

Ana shu ko‘p qatlamli tajriba keyinchalik Alisher Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostoni uchun tarixiy-adabiy zamin vazifasini bajargan [6]. Navoiyga yetib kelgan Iskandar obrazi tarixiy Aleksandrning tayyor badiiy nusxasi bo‘lmay, antik tarix, diniy tafsir, afsona, fors-tojik epik an’anasi va hikmat adabiyoti orqali allaqachon mazmunan murakkablashgan edi.

Xulosa. Iskandar obrazining genezisini yagona tarixiy manba yoki bitta prototip bilan cheklab tushuntirish uning badiiy tabiatini to‘liq ochmaydi. Antik manbalarda Aleksandrning siyosiy va insoniy qiyofasi, Psevdo-Kallisfenda afsonaviy sarguzashtlari, Bibliyada saltanatning

ramziy taqdiri, Qur’on va keyingi islomiy adabiyotda adolatli hukmdor bilan bog‘liq mazmunlar rivojlangan. Firdavsiy va Nizomiy ijodida bu qatlamlar qayta ishlanib, Iskandar adolat, ilm va hikmat masalalarini badiiy ifodalash imkonini beruvchi ko‘p ma’noli obrazga aylangan. Mazkur tarixiy-adabiy jarayon Navoiyning “Saddi Iskandariy” dostonidagi Iskandar konsepsiyasini o‘rganish uchun bevosita manbaviy zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Арриан. Поход Александра. – Москва: Наука, 1962. – 382 с.
2. Беруний Абу Райҳон. Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. **(**Осор ал-бокия) 1 жилд.– Тошкент: O‘zbekiston, 2022. – Б. 75 – 76.
3. Bibliya. “Daniil” kitobi.
4. Диодор Сицилийский. Историческая библиотека. Дополнения. Поход Александра. Перевод с древнегреческого М.Е. Сергеенко. – Москва – Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1962. – 339 с.
5. Фирдавсий А. **Шоҳнома.** – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва саньат нашриёти, 1984. – 677 б.
6. Навоий А. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 11-жилд. – Тошкент: Фан, 1993. –Б.35.
7. Исмоилов И.А. Алишер Навоийнинг «Садди Искандарий» достони генезиси ва поэтикаси: филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. – Тошкент, 2022. – В. 19–20.

XVI–XIX ASR INGLIZ VA FRANSUZ ADABIYOTIDA AMIR TEMUR OBRAZI: TARIXIY SHAXSDAN BADIIY TALQINGACHA

Komilova Farangiz Baxtiyorovna
Samarqand davlat chet tillar instituti 2-bosqich magistranti
Ilmiy rahbar: Pardayeva Iroda Mamayunusovna

ANNOTATSIYA. Maqolada XVI–XIX asr ingliz va fransuz adabiy tafakkurida Amir Temur obrazining shakllanishi va badiiy talqini qiyosiy jihatdan o‘rganiladi. Tarixiy shaxsning Yevropa adabiy muhitida badiiy obrazga aylanish jarayoni Christopher Marlowe, Nicholas Rowe, Voltaire va Victor Hugo asarlari misolida tahlil qilinadi. Ingliz adabiyotida Temurning dramatik qahramon sifatidagi talqini, fransuz adabiyotida esa tarixiy-falsafiy va ramziy obraz sifatida namoyon bo‘lish xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, Temur obrazining shakllanishida tarixiy manbalar, Yevropaning Sharq haqidagi tasavvurlari hamda muayyan davrning estetik va ijtimoiy-siyosiy qarashlari muhim o‘rin tutgani ko‘rsatib beriladi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, Tamerlane, Tamburlaine, Christopher Marlowe, Nicholas Rowe, Voltaire, Victor Hugo, ingliz adabiyoti, fransuz adabiyoti, tarixiy shaxs, badiiy obraz, qiyosiy adabiyotshunoslik.

Amir Temur XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asr boshlarida Markaziy Osiyo tarixida yirik davlat arbobi va sarkarda sifatida faoliyat yuritgan tarixiy shaxsdir. Uning harbiy yurishlari, davlat boshqaruvi va Yevropa hamda Osiyo mamlakatlari bilan siyosiy aloqalari haqidagi ma’lumotlar keyingi asrlarda Yevropa tarixiy va adabiy tafakkurida ham muayyan iz qoldirdi. Natijada tarixiy Temur siymosi Yevropa adabiyotida aynan tarixiy faktlarning takrori sifatida emas, balki turli davrlarning estetik, siyosiy va falsafiy qarashlari asosida qayta yaratilgan obraz sifatida namoyon bo‘ldi.

Amir Temur nomining Yevropa tillarida turlicha shakllanishi ham mazkur jarayon bilan bog‘liq. Ingliz adabiyotida u asosan Tamburlaine yoki Tamerlane[1], fransuz adabiyotida esa Tamerlan[3] shaklida qo‘llanadi. Mazkur nomlar tarixiy “Temur” ismining Yevropa tillari va adabiy an’analariga moslashgan variantlaridir.

Temur obrazining Yevropa adabiyotiga kirib kelishi tarixiy xronikalar, sayohatnomalar, tarjimalar va Sharq haqidagi tasavvurlar bilan bog‘liq

murakkab madaniy jarayon mahsulidir. Shu bois bu obrazni tarixiy shaxsning bevosita nusxasi sifatida emas, balki tarixiy fakt bilan adabiy tasavvur o‘rtasidagi o‘zaro ta’sir natijasida yuzaga kelgan badiiy hodisa sifatida o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

Mazkur maqolaning maqsadi XVI–XIX asr ingliz va fransuz adabiyotida Amir Temur obrazining shakllanishi hamda badiiy transformatsiyasini qiyosiy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

Ingliz adabiyotida Amir Temur obrazi

Amir Temur obrazining ingliz adabiyotidagi dastlabki va eng ta’sirchan badiiy namunalaridan biri Christopher Marlowening Tamburlaine the Great tragediyasidir. Asar ikki qismdan iborat bo‘lib, taxminan 1587–1588-yillarda yaratilgan va 1590-yilda nashr etilgan. Marlowe Temur haqidagi tarixiy materialni dramatik konflikt va kuchli individual xarakter yaratish uchun qayta ishlaydi[2].

Marlowe foydalangan manbalar orasida Pedro Mexíaning Silva de Varia Lección hamda Petrus Perondinusning Magni Tamerlanis Scytharum Imperatoris Vita asarlari muhim o‘rin tutadi[3]. Bu manbalar XVI asr Yevropasida Amir Temur haqida shakllangan tarixiy tasavvurlarning adabiyotga ko‘chishida vositachi bo‘lgan.

Tamburlaine the Greatda bosh qahramon yuksak hokimiyat sari intiluvchi, kuchli iroda, harbiy mahorat va cheksiz ambitsiyaga ega shaxs sifatida tasvirlanadi. Uning xarakterida tarixiy Amir Temurga doir ayrim belgilar bilan bir qatorda Uyg‘onish davrining inson imkoniyatlari, individual kuch va shaxsiy iroda haqidagi tasavvurlari ham mujassam. Shu sababli Marlowe yaratgan Tamburlaine obrazini tarixiy Temur bilan to‘liq tenglashtirish ilmiy jihatdan to‘g‘ri bo‘lmaydi. Tarixiy shaxs dramaturg tomonidan muayyan estetik maqsadga bo‘ysundirilgan va Renessans davri sahna qahramoniga aylantirilgan.

XVIII asr boshlarida Nicholas Rowening Tamerlane tragediyasi ingliz adabiyotida Temur obrazining yangi talqinini yuzaga keltirdi. Rowe asarida tarixiy shaxs yana dramatik qahramonga aylantiriladi, biroq uning badiiy funksiyasi Marlowe tragediyasidan farq qiladi. Marloweda hokimiyatga intilish va individual qudrat yetakchi bo‘lsa, Rowe talqinida hukmdorlik, axloqiy mezon va siyosiy mas’uliyat masalalari kuchliroq namoyon bo‘ladi. Shu jihatdan ingliz adabiyotida Amir Temur obrazi bir xil poetik modelda qolib ketmagan. XVI asrda u avvalo kuch va zabt etish timsoli sifatida dramatiklashtirilgan bo‘lsa, XVIII asrga kelib hukmdorning axloqiy va siyosiy qiyofasiga e’tibor kuchaygan.

Fransuz adabiy tafakkurida Amir Temur obrazi

Fransuz adabiy va tarixiy tafakkurida Amir Temur obrazining muhim talqinlaridan biri Voltaire ijodida uchraydi. Uning Essai sur les mœurs et l’esprit des nations asarida Amir Temurga maxsus bob ajratilgan bo‘lib, u “De Tamerlan” deb nomlanadi.

Voltaire Temurga Marlowedan farqli ravishda dramatik qahramon sifatida emas, tarixiy jarayonning yirik ishtirokchisi sifatida yondashadi. U hukmdorning kelib chiqishi, harbiy yurishlari va siyosiy faoliyatini umumiy tarixiy jarayon doirasida baholashga intiladi. Bunda Temur tarixiy-falsafiy mushohada obyektiga aylanadi.

Voltaire’ning Essai sur les mœurs asari ustidagi ish 1741-yilda boshlangan, asarning nisbatan to‘liq shakli 1756-yilda nashr etilgan va keyinchalik muallif tomonidan qayta ishlangan. Shu jihatdan Temur obrazi fransuz ma’rifatparvarlik tafakkurida nafaqat zabt etuvchi, balki tarixiy taraqqiyot va hokimiyat masalalarini tushuntirishga xizmat qiluvchi figura sifatida qaraladi.

XIX asr fransuz adabiyotida Temur obrazi yanada ramziy tus oladi. Victor Hugoning La Légende des siècles turkumining keyingi qismidagi “Je me penchai” she’rida Tamerlan nomi Sennaxerib va Attila singari tarixdagi qudratli va shafqatsiz hukmdorlar qatorida tilga olinadi. Bu yerda Temur mustaqil epik qahramon sifatida emas, insoniyat tarixidagi zo‘ravon kuch timsollaridan biri sifatida ramziy umumlashtirish vazifasini bajaradi[5].

Shunday qilib, fransuz adabiyotida Temur obrazi dramatik xarakter yaratishdan ko‘ra ko‘proq tarixiy-falsafiy baholash va ramziy umumlashtirish bilan bog‘lanadi.

Ingliz va fransuz talqinlarining qiyosiy xususiyatlari

Ingliz va fransuz adabiyotidagi Amir Temur talqinlari o‘rtasida umumiylik bilan bir qatorda sezilarli farqlar ham mavjud. Avvalo, har ikki adabiy an’anada Temur favqulodda siyosiy va harbiy qudratga ega tarixiy shaxs sifatida qabul qilinadi. Uning nomi hokimiyat, zabt etish va tarixiy o‘zgarish tushunchalari bilan chambarchas bog‘langan. Biroq ingliz adabiyotida Temur ko‘proq **dramatik xarakter** sifatida shakllanadi. Marlowe va Rowe asarlarida uning shaxsiyati konflikt, dialog, harakat va siyosiy qarama-qarshiliklar orqali ochiladi. Bu asarlarda Temur tarixiy shaxs bo‘lish bilan birga, muayyan davrning siyosiy va axloqiy ideallarini ifodalovchi sahna qahramonidir. Fransuz adabiy tafakkurida esa Temur obrazining tarixiy-falsafiy va ramziy funksiyasi ustunlik qiladi. Voltaire

uni jahon tarixining muhim ishtirokchisi sifatida baholasa, Hugo Tamerlan nomini tarixiy zo‘ravonlik va hukmronlikning ramziy qatoriga qo‘shadi. Demak, ingliz adabiyotida Temur obrazi ko‘proq individuallashtirilgan dramatik qahramon sifatida, fransuz adabiyotida esa tarixiy va falsafiy umumlashtirish vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

XVI–XIX asr Yevropa adabiy tafakkurida Amir Temur obrazi bir xil mazmun va poetik vazifada namoyon bo‘lmagan. Uning badiiy talqini davr, janr, muallif dunyoqarashi va adabiy an’anaga ko‘ra o‘zgarib borgan.

Christopher Marlowe tarixiy Temurni Renessans dramasining qudratli, cheksiz imkoniyatlarga intiluvchi qahramoniga aylantiradi. Nicholas Rowe talqinida esa hukmdorlikning siyosiy va axloqiy masalalari kuchayadi. Voltaire Temurni tarixiy-falsafiy tahlil obyektiga aylantirib, uni umumjahon tarixi kontekstida baholaydi. Victor Hugo ijodida esa Tamerlan nomi tarixiy xotira va ramziy umumlashtirish doirasida qo‘llanadi[6]. Shu asosda aytish mumkinki, Yevropa adabiyotida Amir Temur obrazi tarixiy shaxsning aynan takrori emas, balki turli davrlardagi siyosiy, estetik va falsafiy qarashlar asosida qayta yaratilgan badiiy-madaniy konstruksiyadir. Uning ingliz va fransuz adabiyotidagi talqinlarini qiyosiy o‘rganish tarixiy shaxsning milliy adabiy an’analarda qanday transformatsiyaga uchrashini aniqlash imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Marlowe, C. Tamburlaine the Great. London, 1590.
2. Rowe, N. Tamerlane: A Tragedy. London: Jacob Tonson, 1702.
3. Voltaire. Essai sur les mœurs et l’esprit des nations. 1756.
4. Hugo, V. La Légende des siècles. Paris, 1859–1883.
5. Mexía, P. Silva de Varia Lección. XVI asr.
6. Perondinus, P. Magni Tamerlanis Scytharum Imperatoris Vita. 1553.

Internet manbalari

1. Royal Shakespeare Company. **Tamburlaine: Dates and Sources**.
2. Voltaire Foundation, University of Oxford. **Essai sur les mœurs**.
3. Wikisource. Voltaire, **Essai sur les mœurs**, Chapitre LXXXVIII: De Tamerlan.
4. Wikisource. Victor Hugo, **La Légende des siècles**, “Je me penchai”.

HALIMA AHMEDOVA LIRIKASIDA KO‘NGIL, ISHQ VA RUHIYAT TALQINI

Xalova Maftuna Abdusalamovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada Halima Ahmedova she’riyatining o‘ziga xos uslubiy xususiyatlari, falsafiy tafakkuri va tasavvufiy qarashlari tahlil etilgan. Shoira ijodida poetik obrazlar, metaforalar, tashbehlar hamda Sharq adabiyoti an’analarining o‘rni yoritilgan.

Abstract. This article analyzes the distinctive stylistic features, philosophical thinking, and Sufi perspectives in Halima Ahmedova’s poetry. It also explores the role of poetic imagery, metaphors, similes, and Eastern literary traditions in the poet’s works.

Аннотация. В данной статье анализируются своеобразие стиля поэзии Халимы Ахмедовой, её философское мышление и суфийские взгляды. Также рассматривается роль поэтических образов, метафор, сравнений и традиций восточной литературы в творчестве поэтессы.

Kalit so‘zlar: Halima Ahmedova, she’riyat, falsafiy tafakkur, tasavvuf, poetik mahorat, badiiy obraz, metafora, tashbeh, individual uslub, Sharq adabiyoti an’analari, lirik qahramon, ruhiyat.

Keywords: Halima Ahmedova, poetry, philosophical thinking, Sufism, poetic mastery, artistic imagery, metaphor, simile, individual style, Eastern literary traditions, lyrical protagonist, spirituality.

Ключевые слова: Халима Ахмедова, поэзия, философское мышление, суфизм, поэтическое мастерство, художественный образ, метафора, сравнение, индивидуальный стиль, традиции восточной литературы, лирический герой, духовность.

Navqiron she’riyatimizning yana bir yetuk vakilasi Halima Ahmedova 80-yillar avvalida she’riyatga kirib keldi. Adabiyotimizda yangicha izlanishlar, ekspremеntlar kechayotgan bu davrda Asqar Mahkam, Abduvali Qutbiddin, Aziz Said, Bahrom Ro‘zimuhammadlar qatori Halima Ahmedova ham hech kimni takrorlamaydigan poetik uslubi bilan alohida ko‘zga tashlana boshladi. Yillar va nashr etilgan to‘plamlari

tufayli poetik uslubi sayqal topdi, o‘zining original nuqtayi nazari, izhor tarzi bilan poetik mahorat kasb etadi.

2017-yil yorqin obrazlari, shikasta ohangi, muhim poetik g‘oyalari sohibasi Halima Ahmedova butun hayoti, ijodi, tuyg‘ularining umumiy nomi sifatida “Tashbeh” atalgan to‘plamini nashr ettirdi. Chindan ham mazkur to‘plam o‘quvchini go‘zal tashbehlarga yo‘g‘rilgan cheksiz olamga yetaklaydi.

Shoiraning “Yashil” to‘plamiga so‘zboshi yozgan adabiyotshunos Nu’mon Rahimjonov bu she’riyat borasida quyidagilarni qayd etadi:

“Ko‘rinadiki, Halima Ahmedovaning bosh qahramoni inson va uning ko‘ngli, ruhoniyatidir. Inson botini, siyratining sirlari, ruhoniy dunyosi evrilishlari tahlil qilinadi. Badiiy tadqiqotchilikning tabiati shundan iboratki, qalbni o‘rganish – Haq ishqini bilishdan, haqiqatni anglashdan, tuyg‘ular tarhini akslantirishdan iborat. Lirik qahramon gumrohlikni eng katta gunoh sanaydi; ma’naviy qashshoqlikning bosh belgisi “behuda aysh-ishrat, yolg‘onchi baxtdan” sarmastlikdir. Haq ishqidan mosuvo ko‘ngilni “och qolgan”, “singan qalb” deya baholaydi. Va lekin, hali vaqt bor...

Anglashiladiki, haqiqat eng ulug‘ masnad. Alloh nazari adolatning jilvasidir. Uning ilk qutlug‘ samarasi ko‘ngillarni poklashdan iborat. Ya’ni gumrohlikdan xalos etib, Haq ishqini qalbga ekadi. Turfa zug‘umlar ta’sirida kirlangan ko‘ngillarni tozartiradi. Bu mudragan, pinakka ketgan vijdonni uyg‘otish demakdir. Allohdan uzoqlashish, dilozorlik, makr-riyo, xudbinlik va h.k. Ma’anaviy qashshoqlik ko‘rinishlari qachon va qanday muhitda bolalaydi?! Qachonki, ko‘ngil Haq ishqidan mosuvo bo‘lsa. Vaholanki, bir ming uch yuz yildan ortiq davr mobaynida ming-minglab avlodlar islom beshigida katta bo‘lgandi-ku, ulg‘ayib voyaga yetgandi-ku?! Bu o‘rinda har xil tazyiqlar bahona bo‘lolmaydi, albatta. Negaki, ko‘ngil ko‘zi ochiq!...

Demak, O‘ziga yukinish, O‘zidan imdod so‘rash, tavba-istig‘for banda botinidagi ruhoniy haqiqatni tiklashga xizmat qiladi” [3,5-6]. Darhaqiqat, “barcha zamonlarda ham ahli dillar – ma’rifat ahli asosiy e’tiborni ko‘ngil pokligiga qaratgan. Zohiriga zeb berish bilan ovora bo‘lib, botinni xarob qilish jaholat belgisi sanalgan. Ana shu tuyg‘uning betakror badiiy talqini she’rning yutug‘ini ta’minlagan asosiy omildir” [2,303].

Nazarimizda, adabiyotshunos masalaning muayyan qirrasigagina e’tibor qaratgan ko‘rinadi. To‘g‘ri, H.Ahmedova lirikasida tasavvuf

ohanglari kuchli. Gap shundaki, tasavvuf diniy va falsafiy bo‘ladi. Adabiyotga daxldorlari falsafiy bo‘ladi. Diniy tasavvufning o‘zagida shariat turadi, falsafada tariqat.

N.Rahimjonov ushbu maqolasida ko‘proq tasavvufning diniy jihatlariga urg‘u beradi. Ma’lumki, diniy tasavvufning qat’iy qonun-qoidalari bor, falsafiy tasavvufda esa har bir ijodkor shaxsiyatining o‘z nuqtayi nazari yetakchilik qiladi. Shu bois H.Ahmedova she’rlari borasida gap ketganda uning falsafiy jihatlariga e’tibor qaratmoq o‘rinlidir. Shu jihatdan uning quyidagi she’rini tahlil qilish maqsadga muvofiqdir.

Oppoq xayrigullar xayr qildilar,
Har kunim savdoi dayr qildilar,
Ko‘nglimda Majnunlar sayr qildilar.
Najotkorim, soyang ko‘zimga tushdi,
O‘zimdan ajralgan o‘zimga tushdi.

Qonimda sug‘ordim chanqagan g‘amni,
Shafaq kuydi ochsam dilda yaramni,
Nishonlasam hijron degan bayramni.
Najotkorim, soyang ko‘zimga tushdi,
O‘zimdan ajralgan o‘zimga tushdi [1,44].

Mazkur she’rda lirik qahramon olam va odam munosabatlaridan ko‘nglida tug‘ilgan hissiyotlarni bayon etar ekan, bu ko‘ngil savdolarining manzaralari munojot tiliga ko‘chirayapti. She’rda takrorlanib keladigan “Najotkorim” va “Egam”, albatta, Allohdir. Shoir shaxsiyati o‘zi anglab yetgan ishq shevasidagi haqiqatlarni, qalb tan olgan va e’tirof etgan o‘y-xayollar gammasini to‘kib solish asnosida beixtiyor najotkorga murojaat etadi. Bunda shariat emas, tariqat yo‘lini tutgan tolibning goh sokin, goh hissiyotlarga yo‘g‘rilgan ehtiroslari talqiniga guvoh bo‘lamiz. Shu bois bunday xarakterdagi she’rlarni falsafiy tasavvuf nuqtayi nazaridan tadqiq etsak, she’rning poetik g‘oyasi hamda xulosasini aniqroq idrok etamiz.

Halima Ahmedova hayot voqea-hodisalariga ishqiy-intim emas, balki ijtimoiy-falsafiy nuqtayi nazardan yondashadi. Har bir voqea-hodisaning jamiyat taraqqiyotida tutgan o‘rnini belgilaydi, ularning falsafiy mohiyatini ochib beradi. Poetik mulohazalari bilan mukammallashtiradi.

Keyingi yillar she’riyatida hissiy tafakkur hayotni, voqelik jarayonlarini, inson fe’l-atvorini anglash, tushuntirish borasida alohida tamoyil sifatida ko‘zga tashlanayotganini H.Ahmedova she’rlari misolida ham ko‘rish mumkin. His-tuyg‘u, kechinma asosiga qurilgan tafakkur

madaniyati – yuksak intellektual poetik obraz tabiatini ham tayin etib kelayotganligi H.Ahmedova individual uslubining o‘zagini tashkil etayotgan mantiqiy asosdir.

H.Ahmedova uslubining yana bir muhim qirrasi uning monologik nutqida forsiy, arabiy til elementlarining faol qo‘llanishida ham ko‘zga tashlanadiki, bu ijodkorning sharq adabiyoti an’analari izidan borayotganligini tasdiqlaydi. Masalan, *“Saning ishqing bilan bo‘ldim rivoyat”* deb boshlanuvchi to‘rt bandlik she’rida mumtoz she’r nafasini beradigan *“saning”, “maxmurligim”, “sohirmidursan”, “laylisaro”, “mani”, “g‘orat”, “basorat”, “haqig‘a”* kabi o‘nlab so‘zlar uchraydi. Ba’zan talaffuzni o‘zgarishi bilan bog‘liq “*mani*”, “*sani*” kabilar ham tez-tez uchrab turadi.

Quyuq metaforik fikrlash, tashbehlarni ketma-ket va tig‘iz joylashtirish ham shoira uslubining bir muhim qirrasini tashkil etadi. Ayrim bandlar, hattoki butun boshli she’rlarda ham shunday kompozitsion tuzilishni ko‘rishimiz mumkin. *“Ey, mening ko‘nglimni...”*, – deb boshlanuvchi she’r hajman kattaroq bo‘lsa-da, uni to‘liq keltirib o‘tamiz:

Ey, mening ko‘nglimni
Olov sahroning
Laylivash tushiga badarg‘a etgan.
Ey, mening jonimda yashab turib ham,
G‘anim sari ketgan,
G‘am sari ketgan.
Ming yillik maydayin –
Dilim qonini
Ey, tamshanib totgan,
Ichikib totgan.
Ey, gavharday asrab tili ostida
Meni qop-qorong‘u tunda yo‘qotgan...

Misralar boshdan oxir o‘xshatishlar asosida qurilgan. Har bir qiyoslanish o‘ziga xos va betakror. *“Olov sahro”, “Laylivash tush”, “ichikib totmoq”* kabi birikmalar she’r musiqiyligini ta’minlashda, jozibadorligini oshirishda katta vazifani bajarayotganligini ta’kidlab o‘tish zarur. Bu misralarning g‘oyaviy-badiiy mukammalligi eng avvalo, undagi kuchli poetik mazmun bilan bog‘liqligidadir. Chunki kuchli poetik mazmun bo‘lmasa, shakl komponentlari har qancha go‘zal qilib ishlanganda ham mukammal she’r vujudga kelmas edi.

Men hali,

Men hali topilganim yo‘q,
Goh yaproq, gohida chumolidaman.
Qarg‘alar cho‘qigan olmada ba’zan,
Sarg‘aygan bog‘larning xayolidaman.
Meni chaqirib ol,
Meni yig‘ib ol
Oyoqlar ostida bitta-bittalab.
Ey, parvona tilin ishqning tili deb,
Adashgan, yanglishgan ko‘hna ishqtalab [1, 115].

Mazkur she’rda badiiy - tasviriy vositalarning uzluksiz kelishi, tig‘iz joylashtirilishi unga o‘ziga xos joziba bag‘ishlash barobarida shoiraning ijodiy-uslubiy izlanishlari ancha murakkab jarayonni bosib o‘tganligini ko‘rsatadi.

Biografik metod nuqtayi nazaridan qaraganda, H.Ahmedova poetik uslubini shakllantirgan ikkita asosiy omilni qayd etib o‘tish zarur. Birinchidan, shoira bir tomoni Buxoro, ikkinchi tomoni Karmana tumaniga tutash Qiziltepa yurtida tug‘ilib o‘sdi, kamol topdi. Bu joylarda forsiy, arabiy tilli qatlamning nufuzi ancha sezilarli. Ikkinchidan, H.Ahmedova mashhur Eron shoirasi F.Farruxzod she’rlarini forsiydan yuksak mahorat bilan tarjima qilib, ushbu tildan yaxshi xabardor ekanligini, fors-tojik klassiklarining ijodini asliyatda o‘qib, tushunishini inobatga oladigan bo‘lsak, uning she’riyatida, individual uslubida forsiy, arabiy elementlarning ishtiroki va faolligi bejiz emasligiga guvoh bo‘lishimiz mumkin. Shoiraning voqelikni idrok etishda, poetik fikrlashda bir-biridan xiyla uzoq hodisalarni bir qatorga qo‘yish, jamlash, ular o‘rtasidagi aloqa va bog‘lanishlarni topib ta’kidlash xususiyati bo‘rtib ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Аҳмедова Ҳ. Яшил. – Тошкент: O‘zbekiston, 2016. – 161 б.
2. Жабборов Н. Замон, мезон, шеърият. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2015. – 303 б.
3. Раҳимжонов Н. Сўз боши. Аҳмедова Ҳ. Яшил. – Тошкент: O‘zbekiston, 2016. – Б.
4. Тўраев Д. Yangi o‘zbek adabiyoti. – T.: «Akademnshr», 2016. – 174 б.
5. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. Т.: “Янги аср авлоди” нашриёти, 2006. – 545 б.

FONEMA TAVSIFIGA OID UMUMIY TILSHUNOSLIKDAGI NAZARIYALAR

Oydinov Tursunmurod Yusipovich
Samarqand davlat chet tillar instituti
O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada fonema nazariyasining umumiy tilshunoslik tarixidagi shakllanishi va rivojlanishi tahlil etiladi. Fonema tushunchasini ilk bor ilmiy asoslagan I.A. Boduen de Kurtene maktabidan tortib, Praga, Kopengagen va Amerika tilshunoslik maktablarining fonemaga oid turli yondashuvlari qiyosiy tarzda ko‘rib chiqiladi. Bundan tashqari, fonema tavsifida qo‘llaniladigan differentsial belgilar nazariyasi, distribusiya tahlili va optimallik nazariyasi kabi zamonaviy metodologik yondashuvlar ham muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: fonema, fonema nazariyasi, differentsial belgilar, fonologiya, *abstrakt*, distribusiya tahlili, optimallik nazariyasi, o‘zbek fonologiyasi.

Fonema – zamonaviy tilshunoslikning markaziy tushunchalaridan biri bo‘lib, u til tovush tizimini tavsiflash va tahlil etishda asosiy birlik sifatida xizmat qiladi. Fonetika sohasida “tovush” haqiqiy, jismoniy hodisa sifatida namoyon bo‘lsa, fonema ushbu tovushning *abstraktsiyalashgan* – ya’ni tilning mental va kommunikativ tizimidagi vakili hisoblanadi.[66]

Fonema tushunchasi ilmiy muomalaga XIX asrning oxirida kirib kelgan bo‘lsa-da, uning mohiyatini tushuntiruvchi nazariyalar turli tilshunoslik maktablarida o‘ziga xos tarzda talqin etildi. Fonema – shunchaki ovoz emas, balki ma’no farqlaydigan minimal birlik ekanligini idrok etish tilshunoslikning metodologik inqilobi bo‘ldi.

Ushbu maqolada fonema nazariyasining tarixiy-nazariy evolyutsiyasi ko'rib chiqiladi, asosiy maktablar va ularning yondashuvlari qiyoslanadi hamda o'zbek tilshunosligidagi fonema talqiniga to'xtalib o‘tiladi.

[66] Sapir, E. Sound Patterns in Language // Language. – Vol. 1. No. 2. 1925. – B. 37–51.

Fonema tushunchasini tilshunoslik faniga ilk bor kiritgan olim polshalik rus tilshunosi Jan Netsislaw Ignatsiy Boduen de Kurtene hisoblanadi. U 1870-yillarda fonema (fr. *phonème*) atamasini ilmiy muomalaga kiritib, uni ovozning *abstraktsiyalashgan ruhiy obrazi* sifatida ta’rifladi.[67]

Boduen de Kurtene Kazanda (keyinchalik – Sankt-Peterburgda) faoliyat yuritgan Kazan tilshunoslik maktabini yaratdi. Ushbu maktab vakillari N.V. Krushevskiy, V.A. Bogoroditskiy fonema nazariyasini psixologik jihatdan asoslashga harakat qildilar. Boduenning shogirdi L.V. Shcherba esa fonema tushunchasini yanada rivojlantirdi va unga funktsional ta’rif berdi.

Shcherba fonemani “tilning eng kichik tovushli birligi bo'lib, ma'lum bir tildagi so'zlarni bir-biridan farqlash uchun xizmat qiladi” deb ta'rifladi. Bu ta’rif keyinchalik fonologiyaning asosiy tamoyiliga aylandi.

1926-yilda Pragada tashkil etilgan Praga tilshunoslik to‘garagi vakillari R.Yakobson, N.Trubetskoy, V.Mathesius, B.Havraneklar fonologiya fanining mustaqil soha sifatida shakllanishida burilish nuqtasi bo‘ldi. Olimlar fonetika va fonologiyani bir-biridan keskin ajratdilar: agar fonetika nutqning haqiqiy tovushlarini o‘rgansa, fonologiya ularning til tizimidagi *funksional* xususiyatlarini tadqiq etadi.[68]

Praqa maktabining yirik vakili Nikolay Sergeyevich Trubetskoy o‘zining “Grundzüge der Phonologie” asarida fonema nazariyasini tizimli bayon etdi. Trubetskoy fonemani *differentsial* ***(farqlovchi)*** *belgilar* yig‘indisi sifatida izohladi va fonemalar o‘rtasidagi *oppozitsiya* tushunchasini ishlab chiqdi.

Trubetskoy oppozitsiyalarning uch asosiy turini ajratdi: *proporsional, izolyatsiyalangan*; *privative, gradual, ekvipollent*; *constant, neytrallashuvchan*.[69] Ushbu tasnif fonemalar orasidagi munosabatlarni tizimli tahlil qilish imkonini berdi va hozirgi kunda ham o'z ahamiyatini saqlab kelmoqda.

Roman Yakobson va Morris Xalle differentsial belgilar tizimini universal ikkilik (binar) oppozitsiyalar asosida qayta ishlab chiqdi.

---

67 Бодуэн де Куртэне И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва: Издательство АН СССР, 1963. – С. 112–118.

68 Mathesius, V. La structure phonologique du lexique du tchèque moderne // Travaux du Cercle Linguistique de Prague. – Vol. 1. 1929. – B. 67–84.

69 Trubetzkoy N. Grundzüge der Phonologie. – Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1939. – P. 41–52.

Ularning 1956-yilda e'lon qilingan «Fundamentals of Language» asarida har bir fonema bir necha universal differentsial belgilar (*distinctive features*) kombinatsiyasi orqali tavsiflanadi.

XX asrning birinchi yarmida AQShda distribusionalizm yo‘nalishi vujudga keldi. Bu yo‘nalishda L. Bloomfield, Z. Harris, C. Hockett kabi olimlar salmoqli ishlar qilishdi. Bu yo‘nalish fonemani *distribusiya* – ya’ni uning boshqa birliklar bilan muayyan kontekstlarda birga kelish xususiyati orqali aniqlashga urindi.

Leonard Bloomfield fonemani “minimal fonetik birlik” deb ta’rifladi va har bir tilning fonetik tavsifini qat’iy empirik asosda ma'no va psixologiyaga murojaat qilmasdan qurishni talab etdi.[70] Zellig Harris esa distribusion tahlil metodikasini yanada rivojlantirdi: unga ko‘ra fonemalar bir xil distribusiyali tovushlarni birlashtirish yo‘li bilan aniqlanadi. Charles Hockett “Kurs zamonavoy lingvistiki” asarida distribusion yondashuvni yanada tizimlashtirdi. U fonemani “allofon”lar to‘plami sifatida ta’rifladi: fonemaning turli fonetik muhitlarda namoyon bo‘luvchi variantlari – allofon deb ataladi.

1968-yilda Noam Xomskiy va Morris Xalle tomonidan nashr etilgan “The Sound Pattern of English” (SPE) asari generativ fonologiyaning asosiga aylandi. Bu nazariyada fonema “chuqur tuzilma” deb ataluvchi abstraktsiyalashgan birlik sifatida talqin etiladi.[71]

Generativ fonologiyaga ko‘ra, nutq tovushlari ikki darajada mavjud: *chuqur (leksik) daraja* va *yuzaki (fonetik) daraja*. Fonemik belgilar ma’lum qoidalar (rules) yordamida chuqur darajadan yuzaki darajaga “siljiydi”. Ushbu yondashuv tilning barcha fonetik hodisalarini birlashtiruvchi universal nazariy asosni shakllantirdi.

Differentsial belgilar (*distinctive features*) fonemalarni bir-biridan farqlaydigan minimal fonologik birliklar. Ular fonemadan ham kichik bo‘lib, ikkilik (binar) xarakterga ega: har bir belgi yo “+” (mavjud), yo “–” (mavjud emas) tarzida ifodalanadi.

O‘zbek tilida differentsial belgilar nuqtai nazaridan undosh fonemalar uch asosiy parametr bo‘yicha tavsiflanadi: *artikulyatsiya o‘rni*, *artikulyatsiya usuli* va *ovoz ishtiroki*. Unli fonemalar esa qator (old/orqa), ko‘tarilish darajasi (tor/o‘rta/keng) va lablanish (lablangan/lablanmagan) belgilari bilan tavsiflanadi.

[70] Bloomfield L. Language. – New York: Holt, Rinehart and Winston, 1933. – P. 78–85.
[71] Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. – New York: Harper & Row, 1968. – P. 10–21.

O‘zbek tilshunosligida fonema masalasiga dastlab A.N.Kononov, V.V.Reshetov va G‘.Abdurahmonov kabi olimlar murojaat qilgan. G‘.Abdurahmonov o‘zbek tilida 6 ta unli fonema **a, e, i, o, u, o‘** va 24 ta undosh fonema mavjudligini isbotladi.

O‘zbek tilining fonetik va fonologik tizimini chuqur o‘rgangan S.Ibrohimov, A.Nurmonov kabi olimlar fonemaning funksional tavsifiga alohida e'tibor qaratdilar. Xususan, A. Nurmonov o‘zbek tili fonetikasini tizimli tahlil etib, fonemalarning distribusion xususiyatlarini batafsil yoritdi.

O‘zbek tili fonologiyasidagi munozarali masalalardan biri **o‘** unli fonemasi va **ng** undosh fonemasi maqomidir. Ko'pchilik tilshunoslar *ng* ni yagona fonema deb hisoblasa, ayrimlari uni *n+g* birikmasi deb talqin qiladi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan turli tilshunoslik maktablarining fonema nazariyalariga oid yondashuvlarini qiyoslash quyidagi umumiy xulosalar chiqarishga imkon beradi.

Birinchidan, barcha maktablar fonemaning *abstrakt* va *funksional* tabiatini tan oladi: fonema faqat til tizimidagi o‘rni orqali belgilanadi. Ikkinchidan, Kazan maktabi fonemaga psixologik, Praqa maktabi struktural-funksional, Amerika maktabi esa distribusional ta’rif berdi. Uchinchidan, zamonaviy yondashuvlar fonema tushunchasini *chuqur va yuzaki darajalar* o‘rtasidagi munosabat orqali talqin qiladi.

Fonema nazariyasi zamonaviy tilshunoslikning eng rivojlangan va pishiq nazariy apparatiga ega sohalaridan biri. Boduen de Kurtene tomonidan qo‘yilgan asos, Praga maktabining struktural yondashuvi, Amerika distribusionalizmi va generativ fonologiyaning ketma-ket katkidalari fonema tushunchasini tobora chuqurroq va aniqroq asoslashga xizmat qildi.

O‘zbek tilshunosligida fonema nazariyasini zamonaviy metodologik yondashuvlar, laboratoriya fonologiyasi, neyroimaging asosida qayta ko‘rib chiqish va chuqurlashtirish zarur. Bu esa o‘zbek tili fonologiyasini dunyo tilshunosligining umumiy metodologik maydoniga olib kirish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Абдуазизов А. Ўзбек тилининг фонологияси ва морфонологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 136 б.
2. Жамолхонов Ҳ. Ўзбек тилининг назарий фонетикаси – Тошкент: Фан, 2009. – 224 б.

3. Миртожиев А. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. – 424 б.
4. Неъматов Ҳ. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – 96 б.
5. Bloomfield L. Language. – New York: Henry Holt and Company, 1933. – 566 p.
6. Бодуэн де Куртэне И.А. Избранные труды по общему языкознанию. – Москва: Издательство АН СССР, 1963. – 391 с.
7. Sapir E. Language: An Introduction to the Study of Speech. – New York: Harcourt, Brace & Company, 1921. – 258 p.
8. Trubetzkoy N.S. Grundzüge der Phonologie. – Prague: Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 1939. – 271 S.
9. Chomsky N., Halle M. The Sound Pattern of English. – New York: Harper & Row, 1968. – 470 p.
10. Mathesius, V. La structure phonologique du lexique du tchèque moderne // Travaux du Cercle Linguistique de Prague. – Vol. 1. 1929.

O‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA GENDER XUSUSIYATLARI VA AYOL DUNYOQARASHINING BADIIY IFODASI

Xalova Maftuna Abdusalamovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti
filologiya fanlari doktori

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek xalq ertaklarida gender xususiyatlarining namoyon bo‘lishi, ayol dunyoqarashining badiiy ifodasi hamda ayol obrazlarining o‘ziga xos jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, ertak aytuvchining nutqi, bayon uslubi va ayol qahramonlarning donoligi, aql-zakovati hamda mehnatsevarligi “Dono xotin” va “Olmos botir” kabi ertaklar misolida yoritiladi.

Kalit so‘zlar: o‘zbek xalq ertaklari, gender, ayol obrazi, ayol dunyoqarashi, folklor, ertak janri, nutq xususiyatlari.

Аннотация. В статье анализируются проявления гендерных особенностей в узбекских народных сказках, художественное выражение женского мировоззрения и своеобразие женских образов. На примере таких сказок, как «Мудрая жена» и «Алмос-батыр», рассматриваются особенности речи рассказчика, манера повествования, а также мудрость, интеллектуальные способности и трудолюбие женских персонажей.

Ключевые слова: узбекские народные сказки, гендер, женский образ, женское мировоззрение, фольклор, жанр сказки, речевые особенности.

Abstract. This article analyzes the manifestation of gender characteristics in Uzbek folk tales, the artistic representation of the female worldview, and the distinctive features of female characters. Using such tales as “The Wise Wife” and “Almos Batyr” as examples, the study examines the narrator’s speech, narrative style, and the wisdom, intelligence, and industriousness of female characters.

Keywords: Uzbek folk tales, gender, female character, female worldview, folklore, fairy-tale genre, speech characteristics.

Xalq og‘zaki ijodi milliy tafakkur, ma’naviy qadriyatlar, urf-odatlar hamda xalqning dunyoqarashini o‘zida mujassam etgan muhim madaniy meros hisoblanadi. Mazkur merosning muhim janrlaridan biri bo‘lgan ertaklar xalqning ijtimoiy hayoti, axloqiy qarashlari, insonlar o‘rtasidagi

munosabatlar va gender tasavvurlarini badiiy aks ettirishi bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ertaklarda erkak va ayol obrazlarining yaratilishi, ularning xarakter xususiyatlari, nutqi, xatti-harakatlari hamda voqealar rivojidagi ishtiroki muayyan davrga xos ijtimoiy-madaniy qarashlarni anglash imkonini beradi.

Bugungi kunda folklor namunalarini gender yondashuvi asosida o‘rganish adabiyotshunoslik va folklorshunoslikning dolzarb yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Ayniqsa, ertaklarda ayol obrazining talqini, uning aqliy salohiyati, donoligi, mehnatsevarligi va ijtimoiy munosabatlardagi o‘rni masalalarini tadqiq etish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki ayol qahramonlarining badiiy tasviri orqali xalqning ayol shaxsiga munosabati, uning oilaviy va ijtimoiy hayotdagi mavqei hamda ma’naviy-ruhiy olami namoyon bo‘ladi.

O‘zbek xalq ertaklarida gender xususiyatlari nafaqat qahramonlarning obrazlari va syujet rivojida, balki ertakni hikoya qiluvchining nutqi, bayon uslubi va voqealarga munosabatida ham o‘z ifodasini topadi. Ertak aytuvchining jinsi, dunyoqarashi va og‘zaki ijod an’analarini o‘zlashtirish tajribasi asarning til xususiyatlari, tasviriy vositalari hamda obrazlar talqiniga muayyan darajada ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan, ertaklarda ayol nutqining o‘ziga xos jihatlarini aniqlash, ayol ijodkorligi bilan bog‘liq badiiy xususiyatlarni tahlil qilish va ayol obrazining folklor tafakkuridagi o‘rnini belgilash alohida e’tiborga loyiqdir.

E’tiborimizni ertak janriga qaratadigan bo‘lsak, ertaklar kim tomonidan aytilgani bilan ham farqlanadi. Chunki nutq tushunchasida ham genderlik xususiyati yaqqol o‘z ifodasini topadi. Ularda erkak va ayol nutqi kuzatiladi. Masalan, “Tohir va Zuhra” ertagi Zovonbibi Sarimsoqova nutqi orqali yozib olingan. Yoki “Ahmoq poshshoning dono xotini” (aytuvchi Muharram Soburova), “Dono xotin” (aytuvchi Aminajon Iskandarova), “Navro‘z qaroqchi” (aytuvchi T.Mahmudova), “Kenja o‘g‘il” (aytuvchi Tillabibi Dadaboy qizi), “Osma savat” (aytuvchi Mohfira Sobirova), “Otangga qilsang bolangdan qaytadi” (aytuvchi Odilaxon Ahmedova), “Hozirjavob vazir” (aytuvchi Mohfira Sobirova), “Yaxshisi ham til, yomoni ham til” (aytuvchi Guljon Momo), “Susambil” (aytuvchi Samanbibi) kabilar ayollar tilidan yozib olingan[72].

[72] Qarang: Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Кўп томлик. Ойжамол. Ҳаётий эртаклар. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969, – Б.137.

“Dono xotin” ertagiga e’tibor qaratilsa, unda aytuvchi ayol nutqida saj usuli ustunlik qilganligi kuzatiladi: “Bir bor ekan, bir yo‘q ekan, qadim zamonda bir podsho bo‘lgan ekan. Uning yomon bir xotini bor ekan. O‘zi tug‘mas ekan, podsho boshqa xotin olay desa qo‘ymas ekan. Qitmir, bardirkor ekan.

Yuzi oq bo‘lsa ham ichi qora ekan, undan ko‘plarning ko‘ngli yara ekan. Podshoning o‘lgan xotinidan bir qiz qolgan ekan. Qiz podshoning yakka-yu yagona farzandi bo‘lsa ham uni yomon ko‘rar ekan. “Qiz bola – tuz bola”, – deb qizini xafa qilaverar ekan. Lekin podshoning qizi juda chiroyli, dono va chevar ekan. Qiz podshoga ko‘p aqlli gaplar aytar ekan, lekin podsho xotinining so‘ziga kirib, qizning gapiga quloq solmas ekan, bir gapda turmas ekan. Qizi olim ekan, podsho zolim ekan”[73]. Mazkur parchada ko‘proq ayol ruhiyati orqali tasvirlar yoritilganligi ishlatilgan so‘z va iboralardan ham sezilib turibdi. Nutq juda sodda, unda aytuvchining xalq og‘zaki ijodini eshitish orqali o‘zlashtirganligi yaqqol kuzatish mumkin. Unda ijodkorlik yoki impravizatorlik esa kuzatilmaydi. Portret tasviri, ijtimoiy va ruhiy konfliktlar ham juda sayoz berilgan. Ayol nutqida podshohning qiziga yon bosish holatlari seziladi. Bundan quyidagicha bir xulosa chiqarish mumkinki, ertaklarni so‘zlovchi, aytuvchi ayollar bu ertaklarni og‘zaki tarzda eshitganligi bois ham unda tilning tasviriy vositalaridan foydalanish va badiiy bo‘yoqdorlikka urg‘u berish biroz murakkablik tug‘dirishi mumkin. Biroq bosh qahramon – ayollarning aql zakovati va ularning mehnatsevarligi ulug‘lanadi.

Ertak janri ham genderlik xususiyatiga ega. Hatto arab adabiyotida ham ayollarga xos dunyoqarash ertaklarda o‘z ifodasini topgan. “Ming bir kecha” ertaklarining asosiy sujet chizig‘ini belgilovchi obraz Shahrizoda sanaladi. Biz Shahrizodani prototip obraz sifatida e’tirof etishdan yiroqmiz. Mana shu Shahrizoda obrazining o‘ziyoq ayol dunyoqarashini naqadar keng planda ekanligidan dalolat beradi. Ertaklarda genderlik xususiyati haqida K.P.Estes o‘z tadqiqotlarida ma’lumot beradi[74]. K.P.Estesdan tashqari bu borada Dj.Bolen[75], E.Lauter[76], S.Rowland[77]

[73] O‘sha asar. – B.60.
[74] Estés C.P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. – NY: Ballantine Books, 1996.; Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. – Москва: София, 2010.
[75] Болен Дж.Ш. Богини каждое женщине: новая психология женщины, архетипы богинь (электронний ресурс) . – PSLYIB, 2006, URL: http//psylib.ukrweb.net/
[76] Lauter E. Women as mythmakers: poetry an visual ar be twentieth-century women. Bloomington: IndianaUniversity Press, 2002.
[77] Rowland S.Jung: a feminist revesion. Cambridge. Polity Press, 1984.

singari olimlar ham bu haqda to‘xtalishadi. K.P.Estesning olib borgan tadqiqotlari eng yaxshi tadqiqotlar sirasidan joy oldi hamda uning yaratgan asari bessellerga aylandi. Bu olima 20 yil umrini ayol ijodkorligini o‘rganishga sarf qildi. Natijada, tibit, rus, yapon, hind, meksika, eskimoslar, island, venger, rumen, afrika, kilt, shotland, arab singari vakilalarning ijodkorligini tadqiq etdi. Ertak janrida ayol ijodkorligini o‘rganar ekan “Ko‘k soqol”, “Vasilisa” singari ertaklar asosida isbotlashga harakat qildi. O‘zbek xalq ertaklariga razm solinsa, “Olmos botir”, “Kulsa gul, yig‘lasa dur” singari ertaklar, bizningcha, ayollar ijodkorligidan dalolat beradi. Bu ertaklarda keskin dramatizm yoki to‘qnashuvlar, janrlarning yorqin tasvirlari yoki erkaklarga xos xarakterlarning to‘qnashuvlari kuzatilmaydi. Ertak go‘yo buvi tilidan (roviy tilidan) bayon etilayotgandek taassurot uyg‘otadi. “Olmos botir” ertagida Olmos botirning Qo‘hiqofga sayohati va uning yo‘lida ikki kampirning uchrashi (biri ijobiy xarakterga ega, ikkinchisi salbiy (yalmog‘iz) xarakterga ega) ham fikrimizni isbotlaydi. Genderlik xususiyatiga ko‘ra Olmos botirning biror erkak shaxs bilan kurash olib bormasligi ertakni ayol dunyoqarashiga mos talqin deyishimizga asos bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Кўп томлик. Ойжамол. Ҳаётий эртаклар. Иккинчи китоб. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1969, – Б.137.
2. Болен Дж.Ш. Богини каждое женщине: новая психология женщины, архетипы богинь (электронний ресурс) . – PSLYIB, 2006, URL: http//psylib.ukrweb.net/
3. Бегущая с волками. Женский архетип в мифах и сказаниях. – Москва: София, 2010.
4. Estés C.P. Women Who Run with the Wolves: Myths and Stories of the Wild Woman Archetype. – NY: Ballantine Books, 1996.; Lauter E. Women as mythmakers: poetry an visual ar be twentieth-century women. Bloomington: IndianaUniversity Press, 2002.

Rowland S.Jung: a feminist revesion. Cambridge. Polity Press, 1984.

MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI

Feruza Quldosheva
SamDU Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya

Maqolada matnshunoslik va manbashunoslik fanlarining zamonaviy gumanitar tadqiqotlardagi o‘rni, ularning asosiy vazifalari hamda dolzarb muammolari tahlil qilinadi. Qo‘lyozma va tarixiy manbalarni aniqlash, tavsiflash, tasniflash, matnning asl nusxasini tiklash, nusxalar o‘rtasidagi farqlarni belgilash, manbalarning ishonchlilik darajasini aniqlash kabi masalalar yoritiladi.

Kalit so‘zlar: *matnshunoslik, manbashunoslik, qo‘lyozma, manba, matn, nusxa, ilmiy-tanqidiy matn.*

Аннотация

В статье анализируется роль текстологии и источниковедения в современных гуманитарных исследованиях, их основные задачи и актуальные проблемы. Освещаются такие вопросы, как выявление, описание, классификация рукописей и исторических источников, восстановление оригинала текста, определение различий между копиями, определение уровня достоверности источников.

Ключевые слова: *текстология, источниковедение, рукопись, источник, текст, копия, научно-критический текст.*

Abstract

The article analyzes the role of textual criticism and source studies in modern humanitarian research, their primary tasks, and current issues. Issues such as identifying, describing, and classifying manuscripts and historical sources, restoring the original text, identifying differences between copies, and determining the reliability level of sources are highlighted.

Keywords: *textology, source studies, manuscript, source, text, copy, scientific-critical text.*

Matnshunoslik va manbashunoslik tarix, adabiyotshunoslik, tilshunoslik, falsafa, madaniyatshunoslik kabi fanlar bilan uzviy aloqada bo‘lgan muhim ilmiy yo‘nalishlardan hisoblanadi. Ayniqsa, Markaziy Osiyo hududida yaratilgan boy yozma merosni ilmiy o‘rganish, saqlash va

kelajak avlodga yetkazishda mazkur fanlarning ahamiyati nihoyatda katta. Ajdodlarimiz tomonidan yaratilgan qo‘lyozmalar, tarixiy solnomalar, tazkiralar, ilmiy risolalar, adabiy asarlar va boshqa yozma yodgorliklar xalqning ko‘p asrlik ilmiy, ma’naviy va madaniy taraqqiyoti haqida muhim ma’lumot beradi. “Matnshunoslik filologiya fanining adabiy, tarixiy, ilmiy asarlar hamda tarixiy hujjatlar matnini ilmiytanqidiy o‘rganish va nashr qilish bilan shug‘ullanuvchi sohasidir. Har bir matn o‘zi yaratilgan tarixiy davrning bevosita ta’siri ostida yuzaga kelgani uchun tarix fani bilan matnshunoslikning aloqadorligini unutmaslik kerak. Biroq, bu holat matnshunoslikning ajralmas yondosh sohasi bo‘lgan manbashunoslik bilan qo‘shib, tarix faninig bir tormog‘i sifatida talqin qilinishiga yo‘l qo‘ymaslik kerak. Chunki, matnshunoslik to‘laligicha filologiya ilmi - tilshunoslik va adabiyotshunoslikning yutuqlari asosida ish ko‘radi” [1. 70]. Matnshunoslikning asosiy vazifasi muayyan asarning mavjud qo‘lyozma va bosma nusxalarini qiyosiy o‘rganish, ular orasidagi farqlarni aniqlash, matnning shakllanish va tarqalish tarixini tadqiq etish hamda imkon qadar muallif matniga yaqin ilmiy matnni tiklashdan iborat. “Qadimgi Sharq tarixi manbashunosligi hujjatlar bilan ishlash tizimi ikki xil turga (asosiy manbalar va ikkilamchi) bo‘linib o‘rganiladi” [4. 4]. Manbashunoslik esa, tarixiy manbalarni izlash, aniqlash, tasniflash, ularning yaratilish sharoiti va muallifini belgilash, mazmuni hamda tarixiy qiymatini baholash bilan shug‘ullanadi. Shu sababli, ushbu ikki fan bir-birini to‘ldiradi va ko‘pincha birgalikda olib boriladigan tadqiqotlarni talab etadi.

Matnshunoslikdagi eng muhim masalalardan biri - asarning ishonchli va ilmiy asoslangan matnini yaratishdir. Qadimgi va o‘rta asr asarlari bizgacha ko‘pincha yagona nusxada emas, balki turli davrlarda ko‘chirilgan ko‘plab nusxalarda yetib kelgan. Kotiblarning matnni ko‘chirish jarayonida ayrim so‘zlarni tushirib qoldirishi, qo‘shishi yoki o‘zgartirishi mumkin. Ba’zan esa kotib o‘z davrining til xususiyatlarini matnga singdirgan. Natijada bir asarning turli nusxalari o‘rtasida sezilarli tafovutlar paydo bo‘ladi. Shu nuqtayi nazardan, matnshunos oldida bir necha muhim vazifa turadi. Avvalo, asarning mavjud nusxalarini aniqlash va ularning to‘liq bibliografik tavsifini yaratish zarur. Keyingi bosqichda nusxalarning qachon, qayerda va kim tomonidan ko‘chirilgani, ularning matn tarixidagi o‘rni belgilanadi. Shundan so‘ng, nusxalar o‘zaro qiyoslanib, matndagi farqlar qayd etiladi. Bunday ilmiy jarayon natijasida tanqidiy matn yoki ilmiy-tanqidiy nashr tayyorlanadi.

Matnshunoslikning yana bir dolzarb muammosi - mualliflik masalasidir. Ayrim qadimiy asarlarning muallifi aniq bo‘lmasligi yoki bir asar turli mualliflarga nisbat berilishi mumkin. Bunday holatlarda asarning til xususiyatlari, uslubi, mazmuni, tarixiy dalillari, boshqa manbalardagi ma’lumotlar va qo‘lyozma an’analari kompleks ravishda tahlil qilinishi lozim. Faqat bitta belgiga asoslanib qat’iy xulosa chiqarish ilmiy jihatdan yetarli emas. Matnni o‘qish bilan bog‘liq muammolar ham alohida ahamiyatga ega. Qo‘lyozmalarda eski arab yozuvi, nastaliq, naskh va boshqa xat turlaridan foydalanilgan. Vaqt o‘tishi bilan siyohning xiralashishi, qog‘ozning shikastlanishi, yozuvning o‘chishi yoki ayrim harflarning bir-biriga o‘xshab ketishi matnni to‘g‘ri o‘qishni qiyinlashtiradi. Shu sababli matnshunoslik paleografiya va kodikologiya kabi yordamchi fanlarning yutuqlaridan foydalanishi zarur. “Manbashunoslik yozma manbalarni yig‘ish, qidirib topish, tartibga solish va ulardan ilmiy foydalanish yo‘llarini o‘rgatuvchi fandir” [1. 7].

Manbashunoslikning asosiy muammolaridan biri manbaning tarixiy ishonchliligini aniqlashdir. “Manbashunoslik fanlar sohasi bo‘yicha quyidagi tormoqlarga bo‘linadi:

Adabiy manbashunoslik,
Tarixiy manbashunoslik
Ilmiy manbashunoslik,
Folklor manbashunoslik.

Umuman olganda, manbashunoslik ilmda tarix fanining bir sohasi sifatida qabul qilingan” [1. 7-8]. Har qanday tarixiy manba muayyan davr, muhit va muallif qarashlari bilan bog‘liq holda yaratiladi. Shu bois, manbadagi ma’lumotlarni bevosita tarixiy haqiqat sifatida qabul qilishdan oldin uning kelib chiqishi, muallifi, maqsadi, yaratilish sharoiti va keyingi taqdirini o‘rganish talab etiladi. Manbashunoslik tadqiqotida manbaning tashqi va ichki tahlili muhim o‘rin tutadi. Tashqi tahlil orqali manbaning qog‘ozi, siyohi, yozuv turi, hajmi, tuzilishi, yaratilgan davri, muallifi va nusxasi bilan bog‘liq xususiyatlar aniqlanadi. Ichki tahlilda esa manbaning mazmuni, undagi ma’lumotlarning mantiqiyligi, tarixiy voqealarga munosabati, muallifning pozitsiyasi va boshqa manbalar bilan mosligi o‘rganiladi. Manbaning ishonchliligini aniqlashda qiyosiy yondashuv muhimdir. Masalan, muayyan tarixiy voqea haqida bir nechta mustaqil manbalarda ma’lumot uchrasa, ularni o‘zaro solishtirish orqali voqeaning ayrim jihatlarini aniqroq tasavvur qilish mumkin. Biroq, manbalarning bir-biridan ko‘chirilgan bo‘lish ehtimolini ham hisobga olish lozim. Demak,

manbalar sonining ko‘pligi har doim ham ma’lumotning mutlaq ishonchliligini anglatmaydi. Markaziy Osiyo tarixiga oid manbalarni o‘rganishda yana bir muhim muammo - manbalarning turli mamlakatlardagi kutubxona, arxiv va muzeylarda tarqoq holda saqlanishidir. Ayrim qo‘lyozmalar o‘z yurtidan tashqarida joylashgan fondlarda mavjud. Shu sababli, xalqaro kataloglar va ilmiy hamkorlikni rivojlantirish manbashunoslik uchun muhim vazifalardan biridir.

Umuman olganda, matnshunoslik va manbashunoslikning dolzarb muammolari, avvalo, yozma merosni ilmiy asosda aniqlash, saqlash, o‘rganish va kelajak avlodga yetkazish vazifalari bilan bog‘liq. Qo‘lyozmalarning ko‘plab nusxalarda mavjudligi, matnlar o‘rtasidagi tafovutlar, mualliflik masalasi, manbalarning ishonchliligini aniqlash, tarixiy va tilshunoslik xususiyatlarini to‘g‘ri talqin qilish kabi masalalar ushbu fanlarning doimiy tadqiqot obyektlari hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. А.Ҳабибуллаев. Адабий манбашунослик ва матншунослик. Қўлланма. Т., 2000.
2. Б.Эргашев. Зарафшон воҳаси ирригацияси тарихига оид маълумотлар манба сифатида \\ СамДУ Илмий Ахборотномаси (ОАК) | № 2 2024 й.
3. B.Ergashev. Manbashunoslik va tarixshunoslik. Darslik. – Samarqand: SamDU, 2021.
4. D.Urakov. Jahon tarixi (Qadimgi Sharq, Qadimgi Yunoniston va Rim tarixi)
5. / O‘quv qo‘llanma / T.: “NAVRO‘Z”, 2018. - 304 b.
6. Q.Usmonov, M.Sodiqov, S.Burxonova. O‘zbckiston tarixi. Oliy o‘quv yurtlari barcha bakalavr yo‘nalishlari uchun darslik/; O‘zR oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi.- Г.: “IQTISOD-MOLIYA”, 2006, 520 b.

KOMPYUTER O‘YINLARI VA SUN’IY INTELLEKT: ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING RIVOJLANISHI

Xushnudova Dilnoza
SamDCHTI Kompyuter lingvistikasi yo‘nalishi
4-kurs talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada kompyuter o‘yinlari va sun’iy intellekt texnologiyalarining o‘zaro bog‘liqligi hamda zamonaviy axborot texnologiyalarining rivojlanishidagi o‘rni yoritiladi. Kompyuter o‘yinlarida algoritmlar, matematik modellar, statistik ma’lumotlar va sun’iy intellekt tizimlaridan foydalanish imkoniyatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, shaxmat, Go va boshqa strategik o‘yinlarda sun’iy intellektning o‘yin jarayonini tahlil qilish, ehtimoliy harakatlarni hisoblash va qarorlar shakllantirishdagi imkoniyatlari ko‘rib chiqiladi. Maqolada sun’iy intellekt texnologiyalarining qidiruv tizimlari, ijtimoiy tarmoqlar, ovozli yordamchilar, robototexnika, tibbiyot va boshqa sohalardagi qo‘llanilishi ham yoritilgan. Zamonaviy texnologiyalardan samarali va mas’uliyatli foydalanishning ahamiyati haqida fikrlar bayon etiladi.

Kalit so‘zlar: sun’iy intellekt, kompyuter o‘yinlari, algoritm, shaxmat, strategik o‘yinlar, mashinaviy o‘rganish, robototexnika, qidiruv tizimlari, axborot texnologiyalari, raqamli texnologiyalar.

Bugungi kunda axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi inson faoliyatining deyarli barcha sohalariga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Kompyuterlar, mobil qurilmalar, internet, raqamli platformalar va sun’iy intellekt tizimlari kundalik hayotning muhim tarkibiy qismiga aylanib bormoqda. Ayniqsa, sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi ma’lumotlarni qayta ishlash, tahlil qilish va qarorlarni shakllantirish jarayonlariga yangi imkoniyatlar olib keldi.

Kompyuter o‘yinlari ham texnologik taraqqiyot bilan birgalikda rivojlanib, oddiy ko‘ngilochar dasturlardan murakkab algoritmlar va sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanadigan interaktiv tizimlarga aylandi. Zamonaviy o‘yinlarda foydalanuvchining harakatlarini tahlil qilish, o‘yin muhitini boshqarish, raqibning keyingi harakatlarini hisoblash va turli strategiyalarni shakllantirish uchun algoritmlardan foydalaniladi. Mazkur jarayonlarni o‘rganish kompyuter lingvistikasi, dasturlash, ma’lumotlar tahlili, algoritmlar va sun’iy intellekt kabi yo‘nalishlar bilan bevosita bog‘liqdir.

Algoritm tushunchasi aniq shaklda 20-asr boshlarida bir qancha olimlarning asarlari tufayli shakllandi. Algoritmlarning zamonaviy nazariyasi nemis matematigi Kurt Gyodel (1931) asarlari bilan boshlandi. Algoritmlar nazariyasi bo‘yicha birinchi fundamental ishlar 1936-yilda paydo bo‘lgan. Tyuring mashinasi, Post va Chyorch tomonidan taklif [1; 9-10-b] etiladi.

Algoritm ma’lum bir masalani yechish yoki vazifani bajarish uchun ketma-ket amalga oshiriladigan amallar majmuasidir. Kompyuter o‘yinlarining ishlash mexanizmini tashkil etishda algoritmlar asosiy vositalardan biri hisoblanadi. O‘yin jarayonida foydalanuvchining har bir harakati dastur tomonidan qayta ishlanadi. Masalan, strategik o‘yinlarda o‘yinchining qarori, mavjud vaziyat, raqibning harakatlari va keyingi ehtimoliy natijalar algoritmlar yordamida hisoblanadi. Shu asosda tizim keyingi jarayonni shakllantiradi.

Inson hayoti davomida katta-kichik vazifalar yoki masalalarni hal etishni o‘z oldiga maqsad qilib qo‘yadi. Odatda, u o‘z maqsadiga erishishi uchun bajarishi lozim bo‘lgan amal yoki ishlarini hayotiy tajribasi yoki o‘zlashtirgan bilimiga asos- lanib ma'lum bir tartibga [2; 3-b] keltiradi.

Matematik va mantiqiy algoritmlardan foydalanish murakkab o‘yin vaziyatlarini modellashtirish imkonini beradi. Ayniqsa, shaxmat kabi strategik o‘yinlarda bir nechta ehtimoliy yurishlarni oldindan hisoblash va ularning natijalarini solishtirish muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, zamonaviy kompyuter o‘yinlarida ma’lumotlar bazasi, statistik tahlil va optimallashtirish algoritmlaridan ham foydalaniladi. Bu texnologiyalar o‘yin jarayonini yanada interaktiv va murakkab qilishga xizmat qiladi.

Sun’iy intellekt kompyuter tizimlariga ma’lumotlarni tahlil qilish, muayyan qonuniyatlarni aniqlash va mavjud vaziyat asosida qaror shakllantirish imkonini beruvchi texnologiyalar majmuasidir. Strategik o‘yinlar sun’iy intellekt tizimlarini tadqiq qilish uchun muhim yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Shaxmat bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Shaxmat dasturlari mavjud vaziyatni tahlil qilib, turli ehtimoliy yurishlarni hisoblaydi va keyingi harakat uchun variantlarni shakllantiradi. Bunday tizimlarning ishlashida matematik algoritmlar, statistik ma’lumotlar va katta hajmdagi o‘yin ma’lumotlaridan foydalanish mumkin. Natijada kompyuter dasturi inson o‘yinchisining harakatlariga javob qaytarish va o‘yin jarayonini davom ettirish imkoniyatiga ega bo‘ladi. Sun’iy intellekt texnologiyalaridan shaxmatdan tashqari Go, poker va turli strategik o‘yinlarda ham foydalanilmoqda. Bu jarayonlar sun’iy intellektning

murakkab qarorlarni tahlil qilish imkoniyatlarini o‘rganish uchun muhim amaliy muhit [3] yaratadi.

Sun’iy intellektning kundalik hayotdagi qo‘llanilishi. Sun’iy intellekt texnologiyalari hozirgi vaqtda faqat kompyuter o‘yinlarida emas, balki kundalik hayotda foydalaniladigan ko‘plab raqamli xizmatlarda ham qo‘llanilmoqda. Masalan, ovozli yordamchilar foydalanuvchining nutqini aniqlash va unga mos javob yoki amalni shakllantirish imkonini beradi. Tasvirni aniqlash texnologiyalari esa fotosurat va videolardagi obyektlarni aniqlash va tasniflashda qo‘llanilishi mumkin. Matnlarni avtomatik qayta ishlash, tarjima qilish, ovozni matnga aylantirish va turli savollarga javob berish kabi vazifalarda ham sun’iy intellekt texnologiyalaridan foydalanilmoqda. Bundan tashqari, internetdagi qidiruv tizimlari ham murakkab algoritmlar asosida ishlaydi. Foydalanuvchi tomonidan berilgan so‘rov tizim tomonidan qayta ishlanadi va katta hajmdagi ma’lumotlar orasidan mos natijalarni aniqlashga harakat [4] qilinadi.

Internet va ijtimoiy tarmoqlarda algoritmlarning ishlatilishi. Internet platformalarida foydalanuvchilarga mos kontentlarni tavsiya qilishda algoritmlarning ahamiyati katta. Masalan, videoplatformalar foydalanuvchining avvalgi faoliyati, ko‘rgan videolari va qiziqishlari asosida yangi kontentlarni tavsiya qilishi mumkin. Ijtimoiy tarmoqlarda ham foydalanuvchiga ko‘rsatiladigan kontentni shakllantirish uchun turli algoritmik mexanizmlardan foydalaniladi. Musiqa platformalarida esa tinglangan qo‘shiqlar va foydalanuvchining tanlovlari asosida yangi musiqalar tavsiya qilinadi. Bunday tizimlarning asosiy vazifalaridan biri katta hajmdagi ma’lumotlarni qayta ishlash va foydalanuvchi uchun mos natijalarni shakllantirishdan iborat.

Robototexnika va sun’iy intellekt. Sun’iy intellektning rivojlanishi robototexnika sohasining takomillashishiga ham ta’sir ko‘rsatmoqda. Zamonaviy robot tizimlari atrof-muhitdan ma’lumot olish, uni qayta ishlash va oldindan belgilangan vazifalarni bajarish imkoniyatiga ega. Robototexnika tibbiyot, sanoat, transport, logistika va boshqa sohalarda qo‘llanilmoqda. Masalan, tibbiyotda ayrim robotlashtirilgan tizimlar shifokorlarga ma’lumotlarni tahlil qilish va muayyan jarayonlarni avtomatlashtirishda yordam berishi mumkin. Bunday tizimlarning samarali ishlashi uchun dasturiy algoritmlar, sensorlardan keladigan ma’lumotlarni qayta ishlash texnologiyalari va ayrim hollarda sun’iy intellekt modellaridan foydalaniladi.

Sun’iy intellektning rivojlanish istiqbollari. Sun’iy intellekt texnologiyalari rivojlanishi bilan ularning qo‘llanish doirasi ham kengayib bormoqda. Bugungi kunda sun’iy intellektga asoslangan texnologiyalar ta’lim, tibbiyot, sanoat, transport, moliya, axborot texnologiyalari va boshqa ko‘plab sohalarda tadqiq qilinmoqda va qo‘llanilmoqda. Biroq sun’iy intellekt texnologiyalarining rivojlanishi bilan bir qatorda ma’lumotlar xavfsizligi, maxfiylik, texnologiyadan mas’uliyatli foydalanish va inson nazoratining ahamiyati kabi masalalar ham dolzarb bo‘lib qolmoqda. Shu sababli sun’iy intellektni rivojlantirish bilan bir qatorda undan foydalanish tamoyillarini, texnologiyaning imkoniyatlari va cheklovlarini ham o‘rganish [5] zarur.

Xulosa qilib aytganda, kompyuter o‘yinlari va sun’iy intellekt zamonaviy axborot texnologiyalarining o‘zaro bog‘liq yo‘nalishlaridan hisoblanadi. Kompyuter o‘yinlarida algoritmlar yordamida o‘yin jarayonlarini boshqarish, foydalanuvchi harakatlarini tahlil qilish va turli strategiyalarni modellashtirish mumkin.

Shaxmat, Go va boshqa strategik o‘yinlar sun’iy intellekt tizimlarining murakkab vaziyatlarni tahlil qilish va ehtimoliy harakatlarni hisoblash imkoniyatlarini o‘rganishda muhim amaliy muhit vazifasini bajaradi. Shuningdek, sun’iy intellektning imkoniyatlari o‘yinlar bilan cheklanmay, qidiruv tizimlari, ijtimoiy tarmoqlar, ovozli yordamchilar, robototexnika, tibbiyot, ta’lim va boshqa ko‘plab sohalarga kengayib bormoqda. Shu nuqtayi nazardan, zamonaviy texnologiyalarni rivojlantirish jarayonida algoritmlar, dasturlash, matematika, ma’lumotlar tahlili va sun’iy intellekt asoslarini chuqur o‘rganish muhim ahamiyatga ega. Texnologiyalardan samarali foydalanish esa nafaqat ularning imkoniyatlarini, balki cheklovlari va mas’uliyatli qo‘llash tamoyillarini ham tushunishni talab qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Algoritmlar nazariyasi. X.Xayrullayev, R.Rustamov. Samarqand – 2025. – 9-10 b
2. Algoritmlash va dasturlash asoslari: O‘quv qo‘llanma. Azamatov A. Toshkent – 2022. – b-3.
3. https://youtu.be/A68cqiLkSVo?si=Q6KL125hUd6SA-qd
4. https://minjusttraining.uz/news/suniy-intellekt-va-uning-kundalik-hayotdagi-ahamiyati
5. https://minjusttraining.uz/uzc/news/talimda-suniy-intellekt-imkoniyatlar-muammolar-va-istiqbollar

ADABIYOT NAZARIYASINING TALABALAR TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI ILMIY-DIDAKTIK SALOHIYATI

Akabirova Mexriniso Baxtiyorovna
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand Davlat Universiteti doktoranti
akabirovamehriniso@gmail.com

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyati yoritilgan. Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik badiiy hodisani anglash jarayonining ichki xususiyatlari asosida tahlil qilingan. Nazariy tushunchalarni badiiy matnga tatbiq etish, tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish, baholash va fikrni dalillash talabalarning mustaqil hamda asoslangan fikrlashini rivojlantiruvchi muhim omillar sifatida baholangan. Shuningdek, adabiyot nazariyasining ilmiy imkoniyatlarini ta’lim jarayonida ro‘yobga chiqarishning didaktik jihatlari yoritilgan.

Kalit so‘zlar: adabiyot nazariyasi, tanqidiy tafakkur, badiiy tafakkur, badiiy matn, adabiy tahlil, talqin, baholash, nazariy tushuncha, didaktik salohiyat.

АННОТАЦИЯ

В статье освещается научно-дидактический потенциал теории литературы в развитии критического мышления студентов. Взаимосвязь между теорией литературы и критическим мышлением анализируется на основе внутренних особенностей процесса осмысления художественного явления. Применение теоретических понятий к художественному тексту, анализ, сопоставление, интерпретация, оценка и аргументация рассматриваются как важные факторы развития самостоятельного и обоснованного мышления студентов. Также раскрываются дидактические аспекты реализации научных возможностей теории литературы в образовательном процессе.

Ключевые слова: теория литературы, критическое мышление, художественное мышление, художественный текст, литературный анализ, интерпретация, оценка, теоретическое понятие, дидактический потенциал.

ABSTRACT

This article examines the scientific and didactic potential of literary theory in developing students' critical thinking. The relationship between literary theory and critical thinking is analysed through the internal characteristics of the process of comprehending literary phenomena. The application of theoretical concepts to literary texts, analysis, comparison, interpretation, evaluation, and argumentation are considered important factors in developing students' independent and reasoned thinking. The article also highlights the didactic aspects of implementing the scientific potential of literary theory in the educational process.

Keywords: literary theory, critical thinking, artistic thinking, literary text, literary analysis, interpretation, evaluation, theoretical concept, didactic potential.

KIRISH

Bugungi oliy ta'lim oldida turgan muhim vazifalardan biri talabani muayyan bilimlar majmuasini o'zlashtirgan mutaxassis sifatida emas, balki mustaqil mushohada yurita oladigan, turli axborot va qarashlarga tanqidiy munosabat bildiradigan, o'z fikrini dalillar asosida asoslaydigan shaxs sifatida shakllantirishdir. Shu ma'noda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish masalasi ta'lim mazmuni va uni tashkil etish shakllariga yangicha yondashishni talab etadi. Bunda tanqidiy tafakkur faqat maxsus metodlar yordamida shakllantiriladigan ko'nikma sifatida emas, balki o'rganilayotgan fan mazmuni va talabaning bilish faoliyati bilan uzviy bog'liq hodisa sifatida qaralishi lozim.

Har bir fan o'z predmeti va mazmunidan kelib chiqib, talabaning muayyan aqliy faoliyatini talab qiladi. Shu jihatdan adabiyot nazariyasi alohida e'tiborga loyiqdir. Mazkur fan badiiy adabiyotning umumiy qonuniyatlari, badiiy obraz va obrazlilik, mazmun va shakl, syujet va kompozitsiya, janr, badiiy til hamda boshqa nazariy kategoriyalarning mohiyatini o'rganishga yo'naltirilgan. Biroq bu tushunchalarni o'zlashtirish faqat ularning ta'rifini bilish yoki tasniflarini eslab qolish bilan cheklanmaydi. Nazariy tushunchaning mazmunini anglash uchun talaba uni konkret badiiy hodisada kuzatishi, namoyon bo'lish xususiyatlarini aniqlashi, boshqa hodisalar bilan qiyoslashi va uning badiiy asar yaxlitligidagi vazifasini tushuntirishi talab etiladi.

Adabiyot nazariyasining ana shu xususiyati uning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Chunki badiiy hodisani nazariy jihatdan anglash jarayoni kuzatish, tahlil qilish, qismlar va

butunlik o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, turli talqinlarni qiyoslash, muayyan fikrning asoslanganligini baholash kabi murakkab aqliy operatsiyalarni o‘z ichiga oladi. Bunday faoliyat esa talabaning tayyor bilimni qabul qilishi emas, balki bilimga mustaqil munosabatda bo‘lishini taqozo etadi.

Adabiy tafakkurning tabiatida ham bunday faol munosabat muhim o‘rin tutadi. Badiiy asarni anglash uning voqealari yoki obrazlarini qayta hikoya qilish bilangina yakunlanmaydi. Asarning ichki mazmunini, undagi ma’no qatlamlarini, badiiy vositalarning o‘zaro munosabatini anglash va ular asosida muayyan xulosaga kelish o‘quvchidan faol mushohadani talab qiladi. Badiiy matnning murakkab semantik tuzilishi va unga xos ko‘pma’nolilik talqinning turli imkoniyatlarini yuzaga keltiradi. Shuning uchun ham adabiy ta’lim jarayonida matn bilan ishlash talabaning faqat bilim doirasini kengaytiribgina qolmay, uning kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash va baholash qobiliyatlarini ham faollashtiradi.

Shu bilan birga, adabiyot nazariyasining mazmunida mavjud bunday imkoniyatlar har doim ham ta’lim jarayonida to‘liq namoyon bo‘lavermaydi. Nazariy tushunchalarni tayyor ta’riflar, qoidalar va tasniflar shaklida o‘zlashtirishga asoslangan ta’lim jarayonida talabaning mustaqil tahliliy faoliyati yetarli darajada yuzaga chiqmasligi mumkin. Aksincha, nazariy bilim badiiy matn va adabiy hodisalarni anglash vositasiga aylantirilganda, talaba mazkur bilimdan kuzatish, tahlil qilish, talqin etish va baholash jarayonida foydalanishga ehtiyoj sezadi. Ana shunda fanning ilmiy mazmunida mujassam bo‘lgan imkoniyatlar didaktik ahamiyat kasb eta boshlaydi.

Demak, adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi o‘rni faqat uni o‘qitishda muayyan metodlardan foydalanish bilan belgilanmaydi. Avvalo, fanning o‘z ilmiy mazmuni va bilish xususiyatlarida tahliliy, interpretativ hamda baholovchi faoliyat uchun muayyan asos mavjud. Ushbu asosning ta’lim jarayonida maqsadga muvofiq tashkil etilishi esa adabiyot nazariyasining ilmiy imkoniyatlarini didaktik natijaga aylantiradi.

Mazkur holat adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi imkoniyatlarini alohida ilmiy-pedagogik muammo sifatida o‘rganish zaruratini yuzaga keltiradi. Shundan kelib chiqib, ushbu maqolaning maqsadi adabiyot nazariyasining talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishdagi ilmiy-didaktik salohiyatini aniqlash, uning mazmuniy

asoslarini yoritish hamda mazkur salohiyatning ta’lim jarayonida ro‘yobga chiqish xususiyatlarini asoslashdan iborat.

ASOSIY QISM

Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkurning o‘zaro bog‘liqligi

Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik, avvalo, badiiy hodisani anglash jarayonining o‘ziga xos tabiatida namoyon bo‘ladi. Badiiy asar voqelik haqidagi tayyor axborotni yetkazish bilan cheklanmaydi. Unda hayot hodisalari ijodkorning estetik qarashi, tasavvuri va badiiy niyati orqali qayta yaratiladi. Shu sababli badiiy matnni anglash undagi voqealarni qabul qilish yoki mazmunini qayta hikoya qilish bilangina yakunlanmaydi. O‘quvchi hodisalar, obrazlar va badiiy vositalar o‘rtasidagi munosabatlarni kuzatadi, ularning mazmun hosil qilishdagi o‘rnini aniqlashga hamda shu asosda muayyan xulosaga kelishga harakat qiladi.

Badiiy tafakkurning mohiyati insonning borliqni estetik idrok etishi va badiiy obrazlar vositasida anglash usuli bilan bog‘liqdir. U. Hamdamov badiiy tafakkurning tadrijiy rivojini tahlil qilar ekan, unda hayotiy hodisalar bevosita emas, balki muayyan badiiy tasavvur va estetik munosabat orqali idrok etilishini ko‘rsatadi [1, 9–15-b.]. Shu jihatdan badiiy asarni anglash jarayoni o‘quvchidan undagi g‘oyaviy-ruhiy qatlamlarni farqlash, badiiy tasvirning mohiyatiga kirib borish va unga munosabat bildirishni talab qiladi.

Mazkur xususiyat adabiy ta’lim jarayonida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Talaba badiiy asarni o‘qir ekan, unda muayyan hayotiy hodisaning badiiy talqiniga duch keladi. Bu esa unda muallifning badiiy niyati, obrazning yaratilish xususiyati yoki tasvir vositalarining asar mazmunidagi vazifasi bilan bog‘liq savollarni yuzaga keltiradi. Ana shu savollarga javob izlash jarayonida dastlabki badiiy taassurot tahliliy mushohadaga aylanadi.

Bunda adabiyot nazariyasi talabaning fikrlash faoliyatini ilmiy asos bilan ta’minlaydi. Badiiy asar haqidagi dastlabki tasavvurni izchil va asoslangan fikrga aylantirish uchun muayyan nazariy tushunchalarga ehtiyoj tug‘iladi. Talaba obrazning badiiy mohiyatini anglashda obraz va xarakter, voqealar rivojini tushuntirishda syujet va kompozitsiya, asarning mazmunini aniqlashda mavzu va g‘oya munosabati haqidagi bilimlarga tayanadi. Shu ma’noda nazariy tushuncha o‘z-o‘zicha maqsad emas, balki badiiy hodisani anglash vositasi sifatida namoyon bo‘ladi.

M. Ye. Kroshneva so‘z san’atining o‘ziga xos xususiyatini insonning ruhiy olamini kuzatish va anglash imkoniyati bilan bog‘laydi. Uning ta’kidlashicha, so‘z san’ati inson psixikasini kuzatish, anglash va badiiy jihatdan ifodalashning nihoyatda nozik shakllari qaror topgan ijodiy sohadir [2, 24-b.]. Badiiy asarda insonning kechinmalari, fikrlari, ichki ziddiyatlari va hayotga munosabati muayyan obrazlar hamda badiiy vositalar orqali ifodalanadi. Ularni anglash esa tayyor bilimni qabul qilishdan ko‘ra kuzatish va mushohada yuritishni talab qiladi.

Nazariy tushunchalarning mazmuni ularni konkret badiiy materialga tatbiq etish jarayonida chuqurroq anglanadi. Masalan, talaba syujet va kompozitsiyaning ta’rifini bilishi mumkin, biroq konkret asarda voqealar nima sababdan aynan shunday tartibda joylashtirilganini va kompozitsion qurilish qanday estetik vazifani bajarayotganini aniqlash uchun tahliliy faoliyatga murojaat qilishi zarur. Xuddi shuningdek, badiiy obraz yoki detalni tanib olishning o‘zi yetarli emas, uning asar yaxlitligidagi o‘rnini tushunish ham talab etiladi.

Badiiy asarni yaxlit tizim sifatida anglash masalasi Y. M. Lotman qarashlarida ham muhim o‘rin tutadi. Olim badiiy matnni murakkab strukturaviy tizim sifatida talqin qiladi. Bunday tizimda ma’no alohida unsurlarning oddiy yig‘indisidan emas, balki ular o‘rtasidagi munosabatlardan hosil bo‘ladi. Shu bois matnni anglash jarayonida uning ayrim qismlarini tavsiflash bilan cheklanib bo‘lmaydi, obrazlar, voqealar, detallar va til vositalari o‘rtasidagi ichki bog‘lanishlarni aniqlash talab etiladi [3, 75–78-b.].

Bu jarayon talabaning kuzatish, farqlash, qiyoslash va umumlashtirish faoliyatini talab qiladi. U muayyan detalni alohida holda baholamay, uning asar davomida takrorlanishi, boshqa obraz va hodisalar bilan aloqasi hamda umumiy g‘oyaviy mazmunni ochishdagi vazifasini aniqlashga harakat qiladi. Natijada fikr muayyan dalillarga tayanib, badiiy matndan kelib chiqib shakllanadi.

Fikrni dalillash badiiy tahlilning muhim talablaridan biridir. Asar yuzasidan bildirilgan mulohaza faqat subyektiv taassurotga asoslanib qolmasligi kerak. Talaba o‘z qarashini ilgari surar ekan, uni matndagi voqealar, obrazlar, badiiy detallar yoki til vositalari orqali asoslaydi. Shaxsiy munosabat va ilmiy asoslanganlik bir-biriga qarama-qarshi qo‘yilmaydi, aksincha, bildirilgan fikrning qimmati uning dalillar bilan mustahkamlanganligi orqali belgilanadi.

Badiiy matnning ko‘p ma’noliligi turli talqinlarning yuzaga kelishiga imkon beradi. Bir asar turli o‘quvchilarda turlicha taassurot va munosabat hosil qilishi tabiiy. Biroq turli talqinlarning mavjudligi har qanday fikr birdek asosli ekanini anglatmaydi. Ilgari surilgan qarash matnning mazmuni va badiiy mantig‘i bilan bog‘langan hamda muayyan dalillarga asoslangan bo‘lishi lozim.

A. Rasulov talqin jarayonining mohiyatini yoritarkan, badiiy matnni anglashda hissiy idrok va hushyor fikrning uyg‘unligini alohida ta’kidlaydi. Olimning “Adabiy matn qalb ko‘zi bilan o‘qilib, aql-hush tarozusida obdan o‘lchangach, talqin maromiga yetadi”, degan fikri badiiy asarni tushunish jarayonining murakkabligini ifodalaydi [4, 163-b.]. Bu o‘rinda badiiy taassurot aqliy mushohada va tahlil bilan boyitilgandagina asosli talqinga aylanishi anglashiladi.

Adabiy talqin jarayonida talaba tayyor xulosani takrorlamaydi. U matnni o‘zlashtirish davomida muayyan qarashni shakllantiradi, boshqa ehtimoliy talqinlarni qiyoslaydi, o‘z fikrining asoslarini belgilaydi va yangi dalillar ta’sirida avvalgi qarashini qayta ko‘rib chiqishi mumkin. Bunday faoliyat mustaqil fikrlash, turli nuqtai nazarlarni qiyoslash va asoslangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik ularni sun’iy ravishda birlashtirish natijasida emas, balki badiiy hodisani anglash jarayonining ichki xususiyatidan kelib chiqadi. Adabiyot nazariyasi talabaga badiiy asarni ilmiy tushunchalar vositasida kuzatish va tahlil qilish imkonini bersa, tanqidiy tafakkur ana shu bilimlardan mustaqil va asosli foydalanishni talab qiladi. Nazariy tushunchalarni konkret badiiy materialga tatbiq etish, asar unsurlari o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, turli talqinlarni qiyoslash va fikrni dalillar bilan asoslash jarayonida talabaning tahliliy hamda baholovchi fikrlash qobiliyati rivojlanadi.

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi ilmiy salohiyati

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi ilmiy salohiyati, avvalo, uning badiiy hodisalarni tahlil qilish va baholash uchun zarur bo‘lgan tushunchalar tizimini shakllantirishi bilan belgilanadi. Adabiyot nazariyasi badiiy adabiyotning mohiyati, badiiy asar tabiati va tuzilishi, badiiy til, adabiy tur va janrlarning umumiy qonuniyatlarini o‘rganadi. Shu bilan birga, u badiiy asarlarni tahlil qilish tamoyillari, baholash mezonlari va tahlil metodlarini ishlab chiqadi [5, 14-b.].

Mazkur xususiyat fanning tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlarini belgilaydi. Chunki talaba nazariy tushunchalarni o‘zlashtirish bilan birga, ular yordamida konkret badiiy hodisalarni kuzatish va tushuntirishga o‘rganadi. Masalan, syujet, kompozitsiya yoki badiiy obraz haqidagi bilimni o‘zlashtirishning o‘zi yetarli emas. Talaba konkret asarda mazkur unsurlarning qanday namoyon bo‘lganini, ular o‘rtasida qanday bog‘lanish mavjudligini va asarning umumiy mazmunidagi vazifasini aniqlashi talab etiladi.

Nazariy tushunchalarning badiiy materialga tatbiq etilishi tahlil, qiyoslash va umumlashtirish kabi fikrlash faoliyatlarini yuzaga keltiradi. Talaba bir xil nazariy hodisaning turli asarlarda namoyon bo‘lish xususiyatlarini qiyoslaydi, umumiy va farqli jihatlarini aniqlaydi hamda kuzatishlari asosida xulosa chiqaradi. Bu jarayonda nazariy bilim tayyor ma’lumot sifatida emas, balki badiiy hodisani anglash vositasi sifatida qo‘llanadi.

Adabiyot nazariyasining ilmiy mazmuni baholash faoliyati uchun ham muhim asos yaratadi. Badiiy asar yoki undagi muayyan hodisa haqidagi fikr faqat shaxsiy taassurot bilan cheklanmasligi, badiiy matndan olingan dalillar bilan asoslanishi kerak. Nazariy bilimlar talabaga asarning mazmuni va shakli, obrazlar tizimi, kompozitsion qurilishi hamda badiiy til xususiyatlarini muayyan mezonlar asosida baholash imkonini beradi. Shu tariqa shaxsiy munosabat asta-sekin asoslangan ilmiy-estetik mulohazaga aylanadi.

Adabiy hodisalarning turli nuqtai nazardan talqin qilinishi ham talabaning fikrlash doirasini kengaytiradi. Turli qarashlar bilan tanishish, ularni qiyoslash va har birining asoslarini aniqlash jarayonida talaba tayyor hukmni qabul qilish bilan cheklanmaydi. U muayyan fikrning qanday dalillarga asoslanganini anglashga va o‘z munosabatini shakllantirishga harakat qiladi. Bu esa mustaqil fikrlash va dalillangan xulosa chiqarish ko‘nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasi fanining ilmiy mazmunida mavjud tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish, baholash va umumlashtirish imkoniyatlari talabaning faol fikrlashiga zamin yaratadi. Biroq bu imkoniyatlarning amaliy natijaga aylanishi o‘quv jarayonining qanday tashkil etilishiga bog‘liq. Nazariy bilimlarni faol o‘quv faoliyati bilan bog‘lash masalasi adabiyot nazariyasining didaktik salohiyatini ro‘yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyot nazariyasining didaktik salohiyatini ro‘yobga chiqarish

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari, avvalo, o‘quv jarayonining qanday tashkil etilishiga bog‘liq. Nazariy tushunchalarni tayyor ta’rif va tasniflar shaklida o‘zlashtirish talabaning bilim doirasini kengaytirishi mumkin, biroq bunday yondashuv uning mustaqil fikrlash faoliyatini yetarli darajada faollashtirmaydi. Nazariy bilim talaba tomonidan badiiy matnni tahlil qilish, muammoli savollarga javob izlash va o‘z qarashini asoslash jarayonida qo‘llanilgandagina uning didaktik imkoniyatlari kengroq namoyon bo‘ladi.

O. V. Frolova adabiy tanqid mahoratini shakllantirishda nazariya, tahlil va baholashning o‘zaro uzviyligini ta’kidlaydi. Tadqiqotchining fikricha, badiiy hodisaga munosabat bildirish uchun nazariy bilimning o‘zi kifoya qilmaydi, uni tahliliy va baholovchi faoliyat bilan bog‘lash zarur. Bunday yondashuv o‘quvchini matnni faqat mazmuniy jihatdan qabul qilishdan ko‘ra, uni murakkab badiiy hodisa sifatida anglashga yo‘naltiradi [6, 3–5-b.].

Shu nuqtai nazardan adabiyot nazariyasini o‘qitishda talabaning faol ishtirokini ta’minlaydigan topshiriqlar muhim ahamiyatga ega. Muayyan tushunchaning ta’rifini so‘rash o‘rniga uni konkret badiiy matnda aniqlash, bir necha hodisani qiyoslash yoki muallifning badiiy yechimiga munosabat bildirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar talabaning fikrlash faoliyatini kuchaytiradi. Bunday topshiriqlarda nazariy bilim maqsad emas, balki muayyan muammoni anglash va hal etish vositasiga aylanadi.

T. V. Sapuxning kitobxon kompetensiyasiga oid qarashlarida ham badiiy matnni ongli o‘qish va u bilan faol muloqotga kirishish muhim o‘rin tutadi. Matnni anglash jarayoni faqat uning mazmunini tushunish bilan yakunlanmaydi. Unda o‘quvchining solishtirish, baholash, xulosa chiqarish va o‘z mulohazalarini asoslash qobiliyatlari ham rivojlanadi. Bu jihatlar nazariy bilim, badiiy tahlil va mustaqil munosabatning yagona o‘quv faoliyatida birlashishini taqozo etadi [7, 15–18-b.].

Adabiyot nazariyasi mashg‘ulotlarida bunday faoliyatni tashkil etishning samarali usullaridan biri muammoli savollar bilan ishlashdir. Muammoli savol talabani tayyor javobni eslashga emas, kuzatish va mushohada yuritishga undaydi. Masalan, “Asardagi konflikt qanday namoyon bo‘lgan?” tarzidagi savol nazariy bilimni tekshirishga xizmat qilsa, “Konfliktning aynan shu shaklda qurilishi asar mazmuniga qanday ta’sir ko‘rsatgan?” degan savol talabaning tahliliy fikrlashini talab qiladi. Ikkinchi holatda u kuzatadi, dalillarni tanlaydi va ular asosida o‘z xulosasini shakllantiradi.

Bahs va munozara elementlaridan foydalanish ham adabiyot nazariyasining didaktik imkoniyatlarini kengaytiradi. Badiiy matn yoki muayyan nazariy masala yuzasidan turli qarashlarning bildirilishi talabaning o‘z fikrini aniqlashtirishiga yordam beradi. U o‘z nuqtai nazarini himoya qilish uchun dalil keltirishi, boshqa fikrlarni tinglashi va zarur holatda o‘z qarashini qayta ko‘rib chiqishi mumkin. Bu jarayon tanqidiy tafakkurning muhim belgilaridan bo‘lgan asoslangan munosabat va fikriy moslashuvchanlikni rivojlantiradi.

Adabiyot nazariyasining didaktik salohiyati nazariy tushuncha, badiiy matn va talabaning mustaqil fikrlash faoliyati o‘rtasida uzviy bog‘lanish yaratilganda to‘liqroq ro‘yobga chiqadi. Talaba nazariy bilimni konkret material asosida sinab ko‘radi, tahlil natijasida xulosa chiqaradi va o‘z fikrini dalillar bilan mustahkamlaydi. Natijada adabiyot nazariyasini o‘rganish jarayoni faqat kasbiy bilimlarni egallashga emas, balki kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, baholash va asoslangan fikr bildirish ko‘nikmalarini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

XULOSA

Adabiyot nazariyasi fanining mazmuni talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish uchun muhim ilmiy va didaktik imkoniyatlarga ega. Fanning badiiy hodisalarni ilmiy tushunchalar asosida anglashga yo‘naltirilgan tabiati talabani tayyor bilimlarni o‘zlashtirish bilangina cheklanmasdan, kuzatish, tahlil qilish, qiyoslash, talqin etish va baholash faoliyatiga jalb qiladi. Nazariy tushunchalar badiiy matn bilan bog‘liq holda o‘rganilganda ular fikrlashning faol vositasiga aylanadi.

Tadqiqot davomida adabiyot nazariyasi va tanqidiy tafakkur o‘rtasidagi bog‘liqlik badiiy asarni anglash jarayonining ichki xususiyatlari bilan belgilanishi aniqlandi. Badiiy matnning murakkab tuzilishi, ko‘p ma’noliligi va turli talqinlarga ochiqligi talabadan hodisalar o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash, bildirilayotgan fikrlarni dalillar bilan asoslash hamda muqobil qarashlarga munosabat bildirishni talab qiladi. Bu jarayonda adabiy-nazariy bilimlar badiiy taassurotni izchil va asoslangan mulohazaga aylantirishga xizmat qiladi.

Adabiyot nazariyasining tanqidiy tafakkurni rivojlantirishdagi imkoniyatlari uning mazmunidagina emas, balki o‘qitish jarayonining tashkil etilishida ham namoyon bo‘ladi. Nazariy bilimlarni muammoli savollar, qiyosiy tahlil, bahs-munozara va dalillashga asoslangan topshiriqlar bilan bog‘lash talabaning mustaqil fikrlash faolligini kuchaytiradi. Bunda talaba tayyor xulosani qabul qiluvchi emas, balki

badiiy va nazariy materialni o‘rganish asosida o‘z qarashini shakllantiruvchi faol subyekt sifatida ishtirok etadi.

Shu bois adabiyot nazariyasini o‘qitishda asosiy e’tiborni nazariy tushunchalarning hajmini kengaytirishga emas, balki ularni talabaning fikrlash faoliyatini faollashtiradigan tarzda o‘zlashtirishga qaratish maqsadga muvofiqdir. Nazariy bilim, badiiy matn va tahliliy faoliyat o‘rtasidagi uzviy bog‘lanishni ta’minlash orqali adabiyot nazariyasi nafaqat bo‘lajak mutaxassisning kasbiy bilimlarini boyitadi, balki uning mustaqil, asoslangan va tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga ham xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Hamdam U. Badiiy tafakkur tadriji. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2002.
2. Крошнева М.Е. Теория литературы: учебное пособие. – Ульяновск: УлГТУ, 2007.
3. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – Москва: Искусство, 1970.
4. Rasulov A. Tanqid, talqin, baholash. – Toshkent: Fan, 2007.
5. Quronov D.H. Adabiyot nazariyasi asoslari. – Toshkent: Noshir, 2019.
6. Фролова И.В. Мастерство литературного критика: учебное пособие. – Москва: Флинта – Наука, 2013.
7. Сапух Т.В. Формирование читательской компетенции студентов университета: учебное пособие. – Оренбург: Оренбургский государственный университет, 2016.

JAMOAT SALOMATLIGI TEXNIKUMI O‘QITUVCHILARINING KLINIK KASBIY KOMPETENSIYASINI SIMULYATSION TA’LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI RIVOJLANTIRISH

Allayarov Tolib Yaxshinorovich
So‘zangaron Abu Ali ibn Sino nomidagi jamoat salomatligi texnikumi direktori

Annotatsiya. Ushbu maqolada jamoat salomatligi texnikumlarida faoliyat yurituvchi o‘qituvchilarning klinik kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda simulyatsion ta’lim texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik va amaliy imkoniyatlari tahlil qilinadi. Zamonaviy tibbiy ta’lim sharoitida o‘qituvchidan nafaqat nazariy bilimlarni yetkazish, balki klinik vaziyatlarni tahlil qilish, amaliy ko‘nikmalarni namoyish etish, tezkor va asoslangan klinik qaror qabul qilish hamda ta’lim oluvchilarning amaliy faoliyatini obyektiv baholash qobiliyati talab etiladi. Simulyatsion ta’lim real klinik sharoitga yaqinlashtirilgan, shu bilan birga bemor uchun xavfsiz muhitda kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish va takomillashtirish imkonini beradi. Maqolada simulyatsion mashg‘ulotlarni tashkil etishning asosiy tamoyillari, klinik ssenariy, brifing, simulyatsion faoliyat va debrifingning o‘rni, shuningdek, o‘qituvchilarning klinik fikrlashi, kommunikativ ko‘nikmalari, jamoada ishlashi va pedagogik mahoratini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritilgan. Simulyatsion texnologiyalarni jamoat salomatligi texnikumlarida o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimiga integratsiya qilish klinik va pedagogik kompetensiyalarning uyg‘un rivojlanishiga xizmat qilishi asoslangan.

Kalit so‘zlar: jamoat salomatligi texnikumi, simulyatsion ta’lim, klinik kompetensiya, kasbiy kompetensiya, tibbiy ta’lim, pedagogik texnologiya, klinik ko‘nikma, klinik fikrlash, debrifing, simulyatsion ssenariy, uzluksiz kasbiy rivojlanish.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические, педагогические и практические аспекты развития клинической профессиональной компетентности преподавателей техникумов общественного здоровья на основе симуляционных образовательных технологий. Обосновано значение не только теоретических знаний преподавателя, но и клинического мышления, практических навыков, способности принимать оперативные и обоснованные решения, коммуникативных умений и объективно оценивать практическую

деятельность обучающихся. Проанализированы возможности симуляционного обучения в моделировании реальных клинических ситуаций в безопасной образовательной среде, многократной отработке практических навыков, анализе профессиональных ошибок и развитии способности принимать клинические решения. Раскрыта роль симуляционного сценария, брифинга, практической симуляции и дебрифинга в совершенствовании клинической компетентности преподавателей. Обосновано, что интеграция симуляционных образовательных технологий в систему непрерывного профессионального развития преподавателей техникумов общественного здоровья способствует комплексному совершенствованию их клинических и педагогических компетенций.

Ключевые слова: техникум общественного здоровья, симуляционное обучение, клиническая компетентность, профессиональная компетентность, медицинское образование, клинические навыки, клиническое мышление, симуляционный сценарий, дебрифинг, непрерывное профессиональное развитие.

Abstract. This article examines the theoretical, pedagogical, and practical aspects of developing the clinical professional competence of teachers at public health technical schools through simulation-based educational technologies. The study emphasizes the importance of not only teachers' theoretical knowledge but also their clinical reasoning, practical skills, ability to make timely and evidence-based decisions, communication skills, and competence in objectively assessing students' practical performance. The potential of simulation-based education to reproduce real clinical situations in a safe learning environment, provide repeated practice of clinical skills, facilitate the analysis of professional errors, and develop clinical decision-making abilities is discussed. Particular attention is paid to the role of simulation scenarios, briefing, simulation practice, and debriefing in improving teachers' clinical competence. The integration of simulation-based education into the continuing professional development system of public health technical school teachers is considered an effective approach to the comprehensive development of their clinical and pedagogical competencies.

Keywords: public health technical school, simulation-based education, clinical competence, professional competence, medical education, clinical skills, clinical reasoning, simulation scenario, debriefing, continuing professional development.

Zamonaviy sog‘liqni saqlash tizimida tibbiyot xodimlarini tayyorlash sifati bevosita ta’lim jarayonining amaliy yo‘naltirilganligi bilan bog‘liq. Ayniqsa, o‘rta tibbiyot xodimlarini tayyorlovchi jamoat salomatligi texnikumlarida nazariy bilim bilan klinik amaliyot o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Bunda ta’lim oluvchilarning kasbiy tayyorgarligi ko‘p jihatdan ularga klinik fanlarni o‘rgatayotgan pedagoglarning kasbiy kompetensiyasiga bog‘liq. O‘qituvchi o‘quvchiga klinik ko‘nikmani o‘rgatishdan oldin ushbu ko‘nikmani o‘zi mukammal egallagan, uning bajarilish algoritmini tushuntira oladigan hamda turli klinik vaziyatlarda to‘g‘ri qaror qabul qilish tamoyillarini namoyish eta oladigan mutaxassis bo‘lishi lozim.

Klinik kasbiy kompetensiya tushunchasi faqat muayyan tibbiy manipulyatsiyani texnik jihatdan to‘g‘ri bajarish bilan chegaralanmaydi. U nazariy bilim, amaliy ko‘nikma, klinik fikrlash, kasbiy mas’uliyat, kommunikativ qobiliyat, jamoada ishlash, favqulodda vaziyatlarda qaror qabul qilish va bemor xavfsizligini ta’minlash kabi o‘zaro bog‘liq komponentlarni qamrab oladi. Shu nuqtai nazardan, o‘qituvchining klinik kasbiy kompetensiyasi uning pedagogik faoliyati samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

An’anaviy ta’lim jarayonida nazariy ma’ruza, amaliy mashg‘ulot, ko‘rgazmali namoyish va klinik amaliyotdan keng foydalaniladi. Biroq real bemor ishtirokidagi o‘quv jarayonida bir qator obyektiv cheklovlar mavjud. Har bir o‘rganuvchiga bir xil klinik vaziyatni yaratish imkoniyati mavjud emas, ayrim shoshilinch holatlar kam uchraydi, xatoga yo‘l qo‘yish esa bemor salomatligiga xavf tug‘dirishi mumkin. Shu sababli tibbiy ta’limda real klinik muhitni xavfsiz tarzda modellashtirish imkonini beruvchi simulyatsion texnologiyalarning ahamiyati ortib bormoqda [Gaba D.M.].

Simulyatsion ta’lim — bu real klinik vaziyat yoki jarayonni maxsus yaratilgan ta’lim muhitida qayta modellashtirishga asoslangan pedagogik yondashuvdir. Unda oddiy trenajyorlar, anatomik modellar, standartlashtirilgan bemorlar, kompyuter dasturlari, virtual simulyatorlar hamda yuqori aniqlikdagi manekenlardan foydalanish mumkin. Ushbu texnologiyaning muhim xususiyati shundan iboratki, o‘rganuvchi bemorga zarar yetkazish xavfisiz xato qilishi, xatoni aniqlashi, uni tahlil qilishi va zarur ko‘nikmani qayta-qayta mashq qilishi mumkin.

Ilmiy tadqiqotlar simulyatsion ta’lim tibbiyot va hamshiralik ta’limida bilim, amaliy ko‘nikma, o‘ziga ishonch va klinik fikrlashni rivojlantirish uchun samarali vosita ekanligini ko‘rsatadi. R.Cant va S.Cooper tomonidan amalga oshirilgan sistematik sharhda simulyatsion ta’lim o‘quv jarayoniga integratsiya qilinganda bilimlarni o‘zlashtirish, o‘ziga ishonch va ayrim klinik kompetensiyalarni shakllantirishga ijobiy ta’sir ko‘rsatishi qayd etilgan [Cant R.P., Cooper S.J.]. Yuqori aniqlikdagi simulyatsiyaga bag‘ishlangan meta-tahlilda esa ushbu metod bilim, kasbiy ko‘nikma, klinik fikrlash, klinik qaror qabul qilish va kommunikativ ko‘nikmalar ko‘rsatkichlarini yaxshilashi aniqlangan [Lei Y.Y., Zhu L., Sa Y.T.R., Cui X.S.].

Jamoat salomatligi texnikumi o‘qituvchilari uchun simulyatsion ta’limning ahamiyati ikki tomonlama namoyon bo‘ladi. Bir tomondan, o‘qituvchi simulyatsiya jarayonida o‘zining klinik bilim va amaliy ko‘nikmalarini yangilaydi. Ikkinchi tomondan, u zamonaviy simulyatsion pedagogika metodlarini egallab, keyinchalik ushbu usullarni o‘quvchilar bilan mashg‘ulotlarda qo‘llash imkoniyatiga ega bo‘ladi. Shunday qilib, simulyatsion ta’lim o‘qituvchining ham klinik, ham pedagogik kompetensiyasini rivojlantiruvchi integrativ vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

O‘qituvchilarning klinik kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish uchun simulyatsion mashg‘ulotlar real kasbiy faoliyatga imkon qadar yaqin bo‘lgan ssenariylar asosida tashkil etilishi maqsadga muvofiq. Masalan, arterial qon bosimini o‘lchash, yurak-o‘pka reanimatsiyasini bajarish, vena ichiga in’yeksiya qilish, infuzion terapiyani tashkil etish, qon ketishida birinchi yordam ko‘rsatish, bemorning hayotiy ko‘rsatkichlarini baholash, dori vositalarini xavfsiz yuborish va shoshilinch holatlarda harakat algoritmini bajarish kabi vaziyatlardan foydalanish mumkin. Bunday ssenariylar orqali o‘qituvchi faqat alohida manipulyatsiyani emas, balki klinik vaziyatni kompleks baholashni ham mashq qiladi.

Simulyatsion mashg‘ulotning samaradorligi uni to‘g‘ri pedagogik tashkil etishga bog‘liq. Mashg‘ulot oldidan ishtirokchilarga maqsad va vazifalar tushuntiriladi, simulyatorning imkoniyatlari bilan tanishtiriladi va xavfsiz psixologik muhit yaratiladi. Shundan keyin klinik ssenariy amalga oshiriladi. O‘qituvchi muammoni aniqlashi, bemorning holatini baholashi, ustuvor vazifalarni belgilashi, tegishli klinik qaror qabul qilishi va amaliy harakatlarni bajarishi kerak.

Simulyatsion ta’limning eng muhim qismlaridan biri debrifing hisoblanadi. Debrifing jarayonida bajarilgan harakatlar muhokama qilinadi, muvaffaqiyatli jihatlar va yo‘l qo‘yilgan xatolar aniqlanadi, xatolarning kelib chiqish sabablari tahlil qilinadi va keyingi faoliyatni takomillashtirish yo‘llari belgilanadi. Shu jihatdan simulyatsiya oddiy amaliy mashqdan farq qiladi: unda o‘rganuvchi nafaqat harakatni bajaradi, balki o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilish imkoniyatiga ega bo‘ladi.

Ssenariyga asoslangan simulyatsion ta’lim bo‘yicha 2024-yilda e’lon qilingan sistematik sharh va meta-tahlilda bunday mashg‘ulotlar professional bilim, klinik amaliy ko‘nikmalar va ta’lim jarayonidagi o‘ziga ishonchni yaxshilashi ko‘rsatilgan [Lee B.O.]. Shuningdek, simulyatsion ta’limning klinik qaror qabul qilish qobiliyatiga ta’sirini o‘rgangan meta-tahlil natijalari ham ushbu texnologiya klinik qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatiga ega ekanligini ko‘rsatgan [Görücü S., Türk G., Karaçam Z.]. Bu holat jamoat salomatligi texnikumlarida klinik fanlarni o‘qituvchi pedagoglar uchun ayniqsa muhimdir, chunki ular o‘quvchilarga tayyor algoritmni o‘rgatish bilan cheklanmasdan, muayyan klinik vaziyatda nima sababdan aynan shu qaror qabul qilinishini ham tushuntirishi kerak.

Simulyatsion ta’lim texnologiyasining yana bir afzalligi — standartlashtirilgan baholash imkoniyatidir. An’anaviy klinik amaliyotda o‘qituvchilar turli bemorlar va turli murakkablikdagi vaziyatlarga duch kelishi mumkin. Natijada ularning kasbiy kompetensiyasini yagona mezon asosida taqqoslash murakkablashadi. Simulyatsion sharoitda esa barcha ishtirokchilar uchun bir xil klinik vaziyat, vaqt va vazifalar yaratilishi mumkin. Bu o‘qituvchilarning amaliy faoliyatini chek-list, reyting shkalasi yoki obyektiv tuzilgan klinik imtihon (OSCE) elementlari orqali baholash imkonini beradi.

O‘qituvchilarning klinik kompetensiyasini baholashda bir nechta mezonlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq. Jumladan, klinik vaziyatni to‘g‘ri baholash, manipulyatsiyani bajarish ketma-ketligiga rioya qilish, aseptika va antiseptika qoidalarini bajarish, bemor xavfsizligini ta’minlash, klinik qaror qabul qilish tezligi va asoslanganligi, jamoa a’zolari bilan kommunikatsiya hamda bajarilgan faoliyatni tahlil qilish qobiliyati baholanishi mumkin.

Simulyatsion ta’limda kommunikativ va jamoaviy kompetensiyalarning rivojlanishi ham alohida ahamiyatga ega. Zamonaviy tibbiy yordam ko‘rsatish jarayonida tibbiyot xodimi ko‘pincha mustaqil

emas, balki multidisiplinar jamoa tarkibida faoliyat yuritadi. Simulyatsion ssenariylarda ishtirokchilar o‘rtasida vazifalarni taqsimlash, zarur ma’lumotni aniq yetkazish, hamkasblar bilan samarali muloqot qilish va favqulodda vaziyatda jamoaviy qaror qabul qilish mashq qilinadi. Simulyatsion mashg‘ulotlarning texnik ko‘nikmalar bilan bir qatorda kommunikatsiya, jamoaviy faoliyat va bemor xavfsizligi bilan bog‘liq kompetensiyalarni rivojlantirishdagi roli zamonaviy sistematik sharhlarda ham qayd etilgan [Hung K., Santana C., Johnson C.T., Owen N., Hessels A.J.].

Jamoat salomatligi texnikumlarida mazkur texnologiyani samarali joriy qilish uchun simulyatsion ta’limni faqat alohida mashg‘ulot sifatida emas, balki o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimining tarkibiy qismi sifatida ko‘rish maqsadga muvofiq. Bunda dastlab o‘qituvchining mavjud klinik kompetensiyasi diagnostik baholanadi, aniqlangan ehtiyojlar asosida individual yoki guruhli simulyatsion mashg‘ulotlar tashkil etiladi, mashg‘ulot yakunida kompetensiya qayta baholanadi. Natijada “diagnostika — simulyatsion trening — debrifing — takroriy mashq — yakuniy baholash” ketma-ketligiga asoslangan uzluksiz rivojlantirish modeli shakllanadi.

Mazkur yondashuvda simulyatsion ssenariylarning murakkablik darajasini bosqichma-bosqich oshirish muhim. Dastlab o‘qituvchilar individual amaliy manipulyatsiyalarni bajarish texnikasini takomillashtirishi, keyinchalik kompleks klinik vaziyatlarga, undan so‘ng shoshilinch va jamoaviy qaror talab qiluvchi ssenariylarga o‘tishi mumkin. Bu oddiydan murakkabga tamoyili asosida klinik kompetensiyaning izchil shakllanishini ta’minlaydi.

Simulyatsion texnologiyalar o‘qituvchilarning o‘z kasbiy faoliyatiga refleksiv munosabatini ham rivojlantiradi. O‘qituvchi mashg‘ulotdan keyin “Qaysi qarorni to‘g‘ri qabul qildim?”, “Qayerda xatoga yo‘l qo‘ydim?”, “Xatoning sababi bilim yetishmasligi, amaliy ko‘nikma yoki kommunikatsiya bilan bog‘liqmi?”, “Keyingi safar qanday harakat qilishim kerak?” kabi savollarga javob izlaydi. Bunday refleksiya kasbiy o‘sishning muhim mexanizmi hisoblanadi.

Simulyatsion mashg‘ulotlarning yana bir muhim tamoyili xatoni jazolash emas, undan ta’lim vositasi sifatida foydalanishdir. Real klinik sharoitda xato bemor salomatligiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin, simulyatsion muhitda esa xato o‘rganish uchun imkoniyatga aylanadi. Ishtirokchi xatosining oqibatini simulyator orqali kuzatadi, uning

sabablarini debrifingda muhokama qiladi va to‘g‘ri algoritmni qayta bajaradi. Bu usul ayniqsa shoshilinch tibbiy yordam va kam uchraydigan, ammo yuqori xavfli klinik vaziyatlarni o‘rgatishda katta ahamiyatga ega.

Simulyatsion ta’limni joriy etishda ayrim tashkiliy muammolar ham hisobga olinishi kerak. Yuqori texnologik simulyatorlarning narxi, simulyatsion markazlarni jihozlash, texnik xizmat ko‘rsatish, pedagoglarni ssenariy tuzish va debrifing olib borishga tayyorlash qo‘shimcha resurslarni talab qiladi. Biroq samarali simulyatsion ta’lim doimo qimmat yuqori aniqlikdagi manekenlardan foydalanishni talab qilmaydi. Muayyan o‘quv maqsadiga qarab oddiy trenajyor, standartlashtirilgan bemor, rolli o‘yin, klinik vaziyatli topshiriq yoki kompyuter simulyatsiyasidan ham foydalanish mumkin. Asosiy mezon texnologiyaning murakkabligi emas, uning o‘quv maqsadiga mosligi hisoblanadi.

Shu bilan birga, ilmiy adabiyotlarda simulyatsion ta’limning samaradorligi barcha holatlarda bir xil darajada namoyon bo‘lmasligi ta’kidlanadi. Natijalar simulyatsiya turi, ssenariyning sifati, mashg‘ulot davomiyligi, takrorlash soni, debrifingning tashkil etilishi va baholash vositalariga bog‘liq. Sistematik sharhlar simulyatsiya ko‘plab o‘quv natijalariga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini bildirsa-da, tadqiqotlarning metodologiyasi va natijalarni o‘lchash usullaridagi farqlar sababli barcha kontekstlar uchun mutlaq bir xil xulosa chiqarish ehtiyotkorlikni talab qiladi [Gaba D.M.; Hegland P.A., Aarlie H., Strømme H., Jamtvedt G.].

Jamoat salomatligi texnikumlarida simulyatsion ta’limni rivojlantirish istiqbolida raqamli va virtual texnologiyalardan foydalanish ham muhim yo‘nalish hisoblanadi. Virtual klinik vaziyatlar o‘qituvchiga turli murakkablikdagi ssenariylarni qayta-qayta bajarish, qarorlarining oqibatini kuzatish va individual sur’atda bilim hamda ko‘nikmalarini takomillashtirish imkonini beradi. Virtual reallikka asoslangan simulyatsiya bo‘yicha zamonaviy tadqiqotlarda ham uning kompetensiya, ishonch va ta’lim natijalariga ta’siri o‘rganilmoqda [Mikkonen K].

Shunday qilib, jamoat salomatligi texnikumi o‘qituvchilarining klinik kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishda simulyatsion ta’lim texnologiyasi istiqbolli pedagogik vosita hisoblanadi. Uning asosiy ustunligi nazariy bilim va amaliy faoliyat o‘rtasidagi tafovutni kamaytirish, xavfsiz muhitda ko‘nikmalarni takroriy mashq qilish, klinik fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish, kommunikativ va jamoaviy kompetensiyalarni mustahkamlash hamda pedagogning o‘z faoliyatini refleksiv tahlil qilishiga sharoit yaratishdan iborat.

Jamoat salomatligi texnikumlarida o‘qituvchilarning uzluksiz kasbiy rivojlanish tizimiga muntazam simulyatsion treninglarni kiritish, ularni standartlashtirilgan klinik ssenariylar asosida tashkil etish, har bir mashg‘ulotdan so‘ng strukturaviy debrifing o‘tkazish hamda klinik kompetensiyani aniq mezonlar asosida boshlang‘ich va yakuniy baholash maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv o‘qituvchining klinik va pedagogik tayyorgarligini bir butun holda takomillashtirishga, pirovardida esa bo‘lajak o‘rta tibbiyot xodimlarini tayyorlash sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Gaba D.M. The future vision of simulation in health care // Quality and Safety in Health Care. – 2004. – Vol. 13, Suppl. 1. – P. 2-10.
2. Cant R.P., Cooper S.J. Use of simulation-based learning in undergraduate nurse education: An umbrella systematic review // Nurse Education Today. – 2017. – Vol. 49. – P. 63-71.
3. Lei Y.Y., Zhu L., Sa Y.T.R., Cui X.S. Effects of high-fidelity simulation teaching on nursing students' knowledge, professional skills and clinical ability: A meta-analysis and systematic review // Nurse Education in Practice. – 2022. – Vol. 60. – 103306.
4. Lee B.O. et al. Outcomes of scenario-based simulation courses in nursing education: A systematic review and meta-analysis // Nurse Education Today. – 2024. – Vol. 136. – 106145.
5. Görücü S., Türk G., Karaçam Z. The effect of simulation-based learning on nursing students' clinical decision-making skills: Systematic review and meta-analysis // Nurse Education Today. – 2024. – Vol. 140. – 106270.
6. Hung K., Santana C., Johnson C.T., Owen N., Hessels A.J. Effectiveness of in-situ simulation on clinical competence for nurses: A systematic review // Clinical Simulation in Nursing. – 2024. – Vol. 87. – 101502.
7. Hegland P.A., Aarlie H., Strømme H., Jamtvedt G. Simulation-based training for nurses: Systematic review and meta-analysis // Nurse Education Today. – 2017. – Vol. 54. – P. 6-20.
8. Mikkonen K. et al. Impacts of VR simulation on nursing students' competence, confidence, and satisfaction: A systematic review and met

FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNI TARJIMA QILISHDA ILMIY NAZARIY YONDASHUV

Mardiyeva Maxbuba Shavkatovna
SamDCHTI o‘qituvchisi

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi frazeologik birliklarning ingliz tilidagi muqobillari va ularning tarjima jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar haqida bahs yuritiladi. Frazeologik birliklar tilning madaniy, tarixiy va ijtimoiy jihatlarining ko‘zgusi bo‘lib, ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda madaniy tafovutlarni hisobga olish lozim. Maqolada o‘zbek tilidagi bir qator frazeologik birliklar va ularning ingliz tilidagi ekvivalentlari o‘rganiladi, shuningdek, bu birliklarni tarjima qilishda yo‘l qo‘yiladigan asosiy xatolar va ularni bartaraf etish usullari haqida so‘z boradi.

Kalit so‘zlar: Frazeologik birliklar, tarjima, ekvivalent, o‘zbek tili, ingliz tili, madaniy tafovut, tilshunoslik, lingvistika.

Frazeologik birliklar har qanday tilning ajralmas qismi bo‘lib, ularning ma’nosi ko‘pincha tarkibidagi so‘zlarning lug‘aviy ma’nosidan farq qiladi. Frazeologik birliklar orqali xalqning urf-odatlari, tarixiy an’analari va madaniyati aks ettiriladi. Shu boisdan, frazeologik birliklarni boshqa tilga tarjima qilish katta mas’uliyat talab etadi. O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarni ingliz tiliga tarjima qilishda bir qancha muammolar paydo bo‘ladi, chunki har bir til o‘ziga xos madaniyati va mantiqiy tizimiga ega.

O‘zbek tilidagi frazeologik birliklarni ingliz tiliga tarjima qilishda ekvivalent topish ko‘pincha qiyin kechadi, chunki har ikkala tilda ham bir xil birliklar mavjud bo‘lmasligi mumkin. Masalan, o‘zbek tilidagi **“qushday yengil tortdik”** frazeologik birligi biror bir tashvishdan halos bo‘lganlikni va yengil tortganlikni ifodalaydi, ushbu iboraning ingliz tilidagi muqobil varianti quyidagicha ***“As light as a feather”*** ushbu ibora leksik hamda semantik jihatdan o‘zbek tilidagi “qushday yengil tortmoq” iborasiga adekvat deb hisoblash mumkin.

Asarda ushbu ibora quyidagi holatda uchraydi: “Mollarni tamoman sotib, **qushday yengil tortdik**. (25-bet)”. Ushbu jumlani ingliz tiliga quyidagicha tarjima qilish maqsadga muvofiqdir: *“We sold all the goods and **felt as light as feathers”.*** (M.Mardiyeva).

Frazeologik birliklarning tarjimasida madaniy tafovutlar ham muhim ahamiyatga ega. Masalan, o‘zbek tilidagi ***“qo‘lini qovushtirib”*** iborasi biror kimsaning hech narsa qilmasdan turishini ifodalash va ma’yus holatda o‘tirishini ifodalanishi uchun qo‘llanilgandir. *Mullanamo kishi tiz cho‘kib: ikki* ***qo‘lini qovushtirib*** *Sultonning gaplariga miyig‘ida odob bilan tabassum qilib o‘tirar edi(34-bet.)*Ingliz tilida bu frazeologik birlikka eng yaqin ekvivalent ***“To clasp hands”*** yoki “***Wring smb’s hands***” tarzida bo‘lib, ushbu iboraning ma’nosini to‘g‘ri aks ettiradi. Jumlaning ingliz tilidagi tarjimasini quyidagicha keltirish mumkin: “*A religious man was bowing down, clasping his hands, and sitting with a smile at Sulton's words”.* Asarda ushbu ibora bilan bog‘liq yana bir jumla uchraydi: “*Domla ham ishtonini, salla, to‘nlarini namoz jumadagiday savlat qilib kiyib,* ***qo‘l qovushtirib****, lablarida bir nimalarni shivirlab o‘qib o‘lik tepasida turar edi.*

Biroq, ayrim holatlarda o‘zbek tilidagi iboralarni to‘g‘ridan-to‘g‘ri tarjima qilish natijasida ularning asl ma’nosi o‘zgartirilishi mumkin. Masalan, ***“birim ikki bo‘lib boryapti”*** iborasi kimningdir boyib, molu davlati oshib borayotganligini bildiradi, lekin buni ingliz tiliga so‘zma-so‘z tarjima qilganda, bu tushunarsiz bo‘lib qoladi. Ingliz tilida bunday holat uchun ***“Stricke gold”*** frazeologik birligi mos keladi. Asarda ushbu jumla quyidagi holatda uchraydi: *“Ota kasbida gap ko‘p ekan,* ***birim ikki bo‘lib boryapti****”*. Asar tarkibidagi ushbu jumlani ingliz tiliga quyidagicha tarjima qilish maqsadga muvofiqdir: *“It seems because of continuing my father's job* ***I struck gold”.***

“Omonning ***rangi yana quv o‘chib ketdi****.(47-bet)”* Asardan olingan ushbu parcha tarkibidagi **“rangi yana quv o‘chib ketdi”** iborasi o‘zbek xalqi orasida ko‘p uchrab turadi va tilimizda keng qo‘llaniladi. Keltirilgan ushbu ibora kimdir nimadandir qattiq qo‘rqqanini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Ingliz tilida bu iboraga yaqin tarjima ***“Scared to death”*** yoki *“****My heart skipped a beat****”* bo‘lib, u ham insonlarda sodir bo‘ladigan qo‘rquv hissini ifodalaydi. O‘zbek tilidagi ushbu gapni ingliz tiliga quyidagicha tarjima qilish maqdasga muvofiqdir: *“Omon was scared to death”*

Tarjima jarayonida frazeologik birliklarning kontekstual ma’nosini tushunish va ular o‘rtasidagi madaniy farqlarni hisobga olish muhimdir. Frazeologik birliklarni tarjima qilishda eng asosiy qiyinchiliklardan biri bu madaniy va tarixiy kontekstda tushuniladigan iboralarni boshqa tilga mos ekvivalent topishdir. O‘zbek tilidagi ***“qulog‘i ostida qolmoq”*** iborasi

shaxsning vafot etganligi, yoki insonning biologik jihatdan hayot faoliyati tugash holatini bildiradi. Ingliz tilida esa bunday holat uchun ***"Breathe one's last"*** iborasi mos keladi. G'afur G'ulomning "Shum bola" asarida ushbu ibora quyidagi jumla tarkibida uchraydi: *" Miqqiyning* ***qulog'i ostida qolgan****, ya'ni o'lgan edi."(16-bet)* Ushbu jumlaning ingliz tilidagi tarjimasini quyidagi holatda berishimiz maqsadga muvofiq: "*Mikkiy breathed his last and passed away"* (M.Mardiyeva). Asarning ingliz tilidagi tarjimasida ushbu ibora quyidagicha tarjima qilingan:*"When I entered there,* ***all the birds had already died.****"* (I.M.To'xtasinov,10-b)

Tarjima qilingan frazeologik birliklar asosan ikkita yondashuv bilan amalga oshiriladi: to'g'ridan-to'g'ri ekvivalentni topish yoki iborani ma'nosiga mos tarzda qayta ifodalash. Masalan, ***"suvdan quruq chiqmoq"*** iborasini "***to get off scot-free"*** tarzida tarjima qilish mumkin, bu "biror jazo olmasdan qutulib qolish" degan ma'noni anglatadi. Bu yerda ham so'zlarning o'zi o'zgargan bo'lsa-da, asosiy ma'no saqlanib qolgan.

O'zbek tilidagi frazeologik birliklarni ingliz tiliga tarjima qilishda har ikkala til va madaniyatning lingvistik xususiyatlarini chuqur bilish talab etiladi. Frazeologik birliklarni so'zma-so'z tarjima qilish ko'pincha ularning asl ma'nosini yo'qotishga olib keladi, shuning uchun tarjimonlar frazeologik birliklarni kontekstual va madaniy jihatlardan to'g'ri anglab, ekvivalent ifodalarni tanlashlari kerak. Maqolada keltirilgan misollar o'zbek va ingliz tillaridagi frazeologik birliklar o'rtasidagi o'xshashlik va tafovutlarni ko'rsatadi. To'g'ri tarjima, frazeologik birliklarning madaniy ma'nosini saqlab qolgan holda amalga oshirilishi kerak. Bu esa ikki til vakillari o'rtasidagi madaniy aloqalarni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Abjalova M., Rashidova U., Abdumuminov B. MATNLARNI QAYTA ISHLASH MANBALARI //COMPUTER LINGUISTICS: PROBLEMS, SOLUTIONS, PROSPECTS. – 2022. – T. 1. – №. 1.
2. Abjalova, M. ve Rashidova, U. (2023). Til Korpuslarida Frazemalar Bazasini Yaratish Omillari. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD). 7. Cilt, 2. Sayı, 273-278.
3. Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining frazeologik lug'ati. -T.:Qomuslar yosh tahririyati. –T: 1992.

4. Rashidova U. M. MULTI-MEANING SOMATIC PHRASEOLOGY IN THE UZBEK LANGUAGE AND THEIR STYLISTIC COLORING //Thematics Journal of Social Sciences. – 2021. – T. 7. – №. 5.
5. Rashidova U. M. O‘zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili //Fil. fan. diss. avtoreferati, Samarqand. – 2018.
6. Tarjima san’ati. Maqolalar to‘plami. 5-kitob. – Toshkent: G‘.G‘ulom, 1980. 302 b.
7. G‘.G‘ulom. Shum bola. –Toshkent, Adabiyot uchqunlari, 2018. - 192 b.
8. Mardiyeva M.Sh. G‘AFUR G‘ULOMNING INDIVIDUAL FRAZEOLOGIZMLAR QO‘LLASH MAHORATI.// ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK VA DERIVATSION QONUNIYATLAR-2023.-7-21 http://erus.uz/index.php/er/article/view/3282
9. Mardiyeva M Sh. АНАЛИЗ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ РАССМОТРЕНИЙ СТАБИЛЬНЫХ СОЕДИНЕНИЙ И ИХ ТИПОВ// til,ta’lim,tarjima, 2023.-99 b. https://tadqiqot.uz/index.php/language/article/view/9353

BADIIY MATN TARJIMASIDA LINGVOMADANIY MUAMMOLARNING IFODALANISHI

Nafisa Quldosheva
SamDChTI 1-bosqich talabasi

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy matn tarjimasida lingvistik va lingvomadaniy muammolar hamda tarjimon tomonidan qo‘llaniladigan asosiy usullar tahlil qilinadi. Badiiy asar tarjimasida faqatgina so‘z va grammatik birliklarni bir tildan ikkinchi tilga o‘girish emas, balki, muayyan xalqning tarixi, urf-odatlari, an’analari, mentaliteti, dunyoqarashi va ma’naviy qadriyatlarini ham yetkazish muhim ahamiyat kasb etilishiga e’tibor qaratilgan.

Kalit so‘zlar: *tarjima, badiiy tarjima, milliy qadriyat, milliy kolorit, lingvomadaniyat, urf-odat, madaniyat.*

Bugungi globallashuv sharoitida turli xalqlar o‘rtasidagi madaniy va adabiy aloqalar tobora rivojlanib bormoqda. Jahon adabiy jarayonida bir xalqning badiiy tajribasini boshqa xalqlarga yetkazishda tarjimaning o‘rni nihoyatda katta. Ayniqsa, badiiy asarlar tarjimasi nafaqat estetik zavq manbai, balki xalqlar madaniyati, tarixi va milliy tafakkurini o‘zaro tanishtiruvchi muhim vosita hisoblanadi. Davlatimiz rahbari: “Biz O‘zbekistonda “Adabiy do‘stlik – abadiy do‘stlik” degan chuqur ma’noli tamoyilga amal qilgan holda, jahon adabiyotining durdona asarlarini o‘zbek tiliga tarjima qilish va nashr etish masalasiga g‘oyat jiddiy e’tibor qaratmoqdamiz. Yurtimizda dunyo adabiyotining bebaho mulki bo‘lgan ming-minglab asarlar tarjima qilinib, kitobxonlar qalbidan joy olgani, badiiy tarjima va tarjimashunoslik bo‘yicha o‘ziga xos ijodiy maktab shakllanganini alohida ta’kidlash lozim” [1], deb ta’kidlashlari, tajimashunoslik maktabi vakillariga yanada mas’uliyat yuklaydi.

Badiiy matn boshqa turdagi matnlardan o‘zining obrazliligi, emotsionalligi, estetik vazifasi va individual mualliflik uslubiga egaligi bilan ajralib turadi. Bunday matnda muallif tasvirlayotgan voqea-hodisalar ma’lum bir milliy-madaniy muhit bilan chambarchas bog‘liq bo‘ladi. Shu sababli, badiiy asarni boshqa tilga tarjima qilish jarayonida uning faqat lug‘aviy mazmunini emas, balki, milliy ruhini ham saqlab qolish zarur. Milliy qadriyat tushunchasi xalqning asrlar davomida shakllangan

ma’naviy, axloqiy, ijtimoiy va madaniy qarashlarini o‘z ichiga oladi. Ular xalqning turmush tarzi, oilaviy munosabatlari, urf-odatlari, an’analari, diniy va axloqiy qarashlari, mehmondo‘stligi, kattalarga hurmati, tabiatga munosabati va boshqa ko‘plab jihatlarda namoyon bo‘ladi. Badiiy asarda ushbu qadriyatlar ko‘pincha bevosita izohlanmaydi, balki qahramonlarning xatti-harakati, nutqi, kiyimi, yashash tarzi, marosimlar va predmetlar orqali tabiiy ravishda ifodalanadi. Shu jihatdan, badiiy tarjimon oldida ikki muhim vazifa turadi: birinchidan, asarning mazmuni va estetik ta’sirini boshqa tilda qayta yaratish; ikkinchidan, original matndagi milliy-madaniy xususiyatlarni o‘quvchiga tushunarli tarzda yetkazish. Ushbu ikki vazifa o‘rtasidagi muvozanatni saqlash tarjimaning sifatini belgilovchi muhim omillardan biridir. Qolaversa, “tarjima bu jarayon va faoliyat natijasi sifatida ma’lum bir retseptorga, ya’ni til madaniyatining tipik vakiliga qaratilgan bo‘ladi” [4. 127]. Badiiy matn muayyan xalqning ijtimoiy va madaniy hayotini aks ettiruvchi muhim manbalardan biridir. Yozuvchi voqelikni tasvirlash jarayonida o‘z xalqining dunyoqarashi va qadriyatlaridan foydalanadi. Shu sababli, badiiy asar tarkibidagi ko‘plab til birliklari milliy-madaniy mazmunga ega bo‘ladi. Milliy qadriyatlar til bilan uzviy bog‘liq. Chunki, xalqning tarixiy tajribasi va madaniy xotirasi, avvalo, tilda saqlanadi. Masalan, o‘zbek tilidagi “mehmon”, “hashar”, “mahalla”, “to‘y”, “sovchilik”, “beshik”, “do‘ppi”, “atlas”, “chopon” kabi birliklar faqat predmet yoki hodisaning nomi bo‘lib qolmay, o‘zbek xalqining turmush tarzi va madaniy tajribasi haqida ham ma’lum tasavvur hosil qiladi. Bunday birliklarni boshqa tilga tarjima qilishda oddiy lug‘aviy ekvivalentni topish har doim ham yetarli bo‘lavermaydi. Masalan, “mahalla” so‘zini shunchaki “neighborhood” tarzida tarjima qilish uning barcha ijtimoiy va madaniy mazmunini to‘liq bera olmaydi. Chunki, mahalla o‘zbek jamiyatida faqat hududiy birlik emas, balki, tarixan shakllangan ijtimoiy munosabatlar tizimi, jamoaviy hamkorlik va o‘zaro mas’uliyat bilan bog‘liq tushunchadir. Xuddi shuningdek, “hashar” tushunchasi ham oddiy “collective work” yoki “community work” birikmasi orqali qisman ifodalanishi mumkin, ammo, uning o‘zbek madaniyatidagi tarixiy va ijtimoiy mazmuni tarjimada to‘liq saqlanmasligi ehtimoli mavjud. Demak, milliy qadriyatlarning tarjimasida semantik mazmun bilan bir qatorda pragmatik va madaniy mazmunni ham hisobga olish lozim. Eng muhimi, “tarjima jarayonida tarjimon ham yozuvchi, ham shoir va hammuallif vazifasini bajarmog‘i lozim. Ushbu murakkab jarayon tarjimondan ulkan bilim va malaka, ijodiy izlanish va matn mazmunini

chuqur anglash bilan bir qatorda badiiy asar muallifining ijodiy uslubini saqlab qolishni talab qiladi” [4. 128].

Milliy kolorit badiiy asarning muayyan xalq, hudud yoki tarixiy davrga xosligini ifodalovchi belgilar majmuasidir. U til birliklari, urf-odatlar, kiyim-kechak, taomlar, me’moriy obidalar, geografik nomlar, marosimlar, xalq og‘zaki ijodi elementlari va qahramonlarning xatti-harakatlarida namoyon bo‘lishi mumkin.

Badiiy tarjimada milliy koloritni saqlash murakkab vazifalardan biridir. Chunki, tarjima tili o‘quvchisi original asarda tasvirlangan madaniy muhit bilan tanish bo‘lmasligi mumkin. Shunday vaziyatda tarjimon bir tomondan o‘quvchining matnni tushunishini ta’minlashi, ikkinchi tomondan esa originaldagi milliy o‘ziga xoslikni yo‘qotmasligi kerak. Masalan, o‘zbek adabiyotida “choy”, “dasturxon”, “non”, “do‘ppi”, “chopon”, “salla”, “sumalak”, “navro‘z”, “kelin salom” kabi tushunchalar turli asarlarda milliy muhitni yaratishga xizmat qiladi. Ularning barchasini tarjima qilishda bir xil strategiyadan foydalanish maqsadga muvofiq emas. Ayrim birliklar boshqa tilda mavjud bo‘lgan ekvivalent orqali berilishi mumkin, ayrimlari esa, original shakliga yaqin holda saqlanib, izoh bilan ta’minlanishi mumkin. Milliy koloritni haddan tashqari “moslashtirish” original madaniyatning o‘ziga xosligini susaytirishi mumkin. Aksincha, barcha milliy birliklarni hech qanday izohsiz aynan saqlab qolish xorijiy o‘quvchining matnni anglashini qiyinlashtirishi mumkin. Shuning uchun, tarjimon kontekst va asarning umumiy kommunikativ maqsadidan kelib chiqib, tegishli usulni tanlashi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Shavkat Mirziyoyev. “O‘zbek mumtoz va zamonaviy adabiyotini xalqaro miqyosda o‘rganish va targ‘ib qilishning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro konferensiya ishtirokchilariga tabrik // “Xalq so‘zi”, 2018, 7-avgust.
2. Rustam Sharipov. Badiiy tarjima. O‘quv qo‘llanma. - T., TDShU, 2024. − 120 bet.
3. Сирожиддинов Ш., Одилова Г. Бадиий таржима асослари. Монография. Т: “Mumtoz so‘z”, 2011. 166 б.
4. Xodjayeva Sh. Badiiy tarjimaning tarjimashunoslikdagi mohiyati. Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. (E)ISSN:2181-1784. 4(8), Sep., 2024.

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANING LINGVODIDAKTIK VA NEYRODIDAKTIK XUSUSIYATLARI

Ne’matova Nigora
SamDChTI o‘qituvchisi

Annotatsiya. Ushbu maqolada kommunikativ kompetensiya tushunchasi ikki nuqtai nazardan — lingvodidaktik va neyrodidaktik nuqtai nazardan — tahlil qilinadi. Lingvodidaktik yondashuv kommunikativ kompetensiyani tilshunoslik va til o‘qitish metodikasi nuqtai nazaridan, ya’ni uning tarkibiy qismlari (lingvistik, sotsiolingvistik, diskursiv va strategik kompetensiyalar) orqali tavsiflasa, neyrodidaktik yondashuv ushbu kompetensiyaning miya faoliyati, diqqat, xotira va emotsional jarayonlar bilan bog‘liq biologik-kognitiv mexanizmlarini yoritadi. Maqolada kommunikativ kompetensiya tushunchasining paydo bo‘lish tarixi (Xomskiyning “til kompetensiyasi”dan Haymzning “kommunikativ kompetensiyasi”ga o‘tish), uning tarkibiy komponentlari, hamda ushbu komponentlarning miyada qanday shakllanishi va mustahkamlanishi masalalari ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, lingvodidaktik va neyrodidaktik yondashuvlar bir-birini istisno etmaydi, aksincha, bir-birini to‘ldiradi: lingvodidaktika “nimani” o‘rgatish kerakligini, neyrodidaktika esa qanday va nima uchun aynan shu usuldao‘rgatish samarali bo‘lishini tushuntiradi. Maqola oxirida ta’lim amaliyoti, xususan, bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarini tayyorlash jarayoni uchun amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Kalit so‘zlar: *kommunikativ kompetensiya; lingvodidaktika; neyrodidaktika; til o‘qitish metodikasi; kognitiv neyrofiziologiya; xotirani mustahkamlash; chet tili ta’limi*

Kirish. Zamonaviy ta’lim tizimida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish nafaqat til ta’limining, balki umuman kasbiy tayyorgarlikning markaziy vazifalaridan biri hisoblanadi. “Kompetensiya” atamasi dastlab XX asrning 60–70-yillarida Noam Xomskiy tomonidan “til kompetensiyasi” (language competence) tushunchasi orqali fanga kiritilgan bo‘lib, u tilni qo‘llash jarayonidagi faoliyatga yo‘nalgan bilim, malaka va ko‘nikmalar majmui sifatida talqin etilgan. Keyinchalik Dell Haymz ushbu tor grammatik talqinni kengaytirib, “kommunikativ kompetensiya” tushunchasini taklif etdi — bu tushunchaga ko‘ra, til bilish

nafaqat grammatik to‘g‘rilikni, balki muayyan vaziyatda kimga, qachon va qanday gapirish kerakligini bilishni ham o‘z ichiga oladi.

Kommunikativ kompetensiyani tadqiq etishning ikki asosiy yo‘nalishi mavjud. Birinchisi — lingvodidaktik yondashuv — ushbu kompetensiyaning tarkibiy qismlarini, ularning til o‘qitish jarayonida shakllantirilish metodikasini o‘rganadi. Ikkinchisi — nisbatan yangi, neyrodidaktik yondashuv — kompetensiyaning miya faoliyati, kognitiv jarayonlar va nerv tizimi bilan bog‘liq biologik asoslarini tadqiq etadi. Ushbu maqolaning maqsadi — ikkala yondashuvni bir-biriga qarama-qarshi qo‘ymasdan, ularning o‘zaro to‘ldiruvchi xususiyatlarini ochib berish va kommunikativ kompetensiyaning yaxlit, ilmiy asoslangan tavsifini taqdim etishdir.

Kommunikativ-kompetensiyaning lingvodidaktik xususiyatlari. *Tushunchaning mazmun-mohiyati va tarkibiy qismlari.* Lingvodidaktika nuqtai nazaridan kommunikativ kompetensiya bir qancha o‘zaro bog‘liq komponentlardan iborat murakkab tuzilma sifatida talqin etiladi. Maykl Kaneyl va Merill Sveyn tomonidan taklif etilgan klassik modelga ko‘ra, kommunikativ kompetensiya grammatik (lingvistik), sotsiolingvistik va strategik kompetensiyalarni o‘z ichiga oladi; keyinchalik Kaneyl bu modelga diskursiv kompetensiyani ham qo‘shdi. Grammatik kompetensiya tilning fonetik, leksik va grammatik qoidalarini bilishni, sotsiolingvistik kompetensiya nutqni vaziyatga, muloqot ishtirokchilariga mos ravishda qo‘llay olishni, diskursiv kompetensiya nutqning izchilligi va bog‘liqligini ta’minlashni, strategik kompetensiya esa muloqotdagi uzilishlarni bartaraf etish qobiliyatini anglatadi. M.R. Lvov ta’kidlashicha, kommunikativ kompetensiya — til vositalariga ega bo‘lish va nutq faoliyati turlarini bilishni bildiruvchi tushuncha bo‘lib, u tabiiy nutq faoliyati hamda maxsus tayyorgarlik natijasida shakllanadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimidagi tadqiqotlar. So‘nggi yillarda o‘zbek olimlari tomonidan olib borilgan tadqiqotlar kommunikativ kompetensiyani turli ta’lim bosqichlarida — boshlang‘ich sinflardan tortib oliy ta’limgacha — shakllantirish masalalariga bag‘ishlangan. Bu tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiyaning zarur darajasi o‘qitish bosqichi va maqsadi bilan belgilanishi, o‘quvchilar yoshi ulg‘aygan sari ularga qo‘yiladigan talab ham ortib borishi, shuningdek dars jarayonidagi tillararo integratsiya kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga xizmat qilishi ta’kidlanadi. Alohida e’tiborga molik jihat shundaki, ko‘plab tadqiqotchilar o‘quvchilardagi qo‘rquv hissini — ya’ni “xato qilib qo‘ymayman-mi”

degan ichki bezovtalikni — kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga to‘sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri sifatida qayd etadilar. Bu kuzatuv, quyida ko‘rib chiqiladigan neyrodidaktik tahlil bilan bevosita uyg‘unlashadi.

Kommunikativ-kompetensiyaning neyrodidaktik xususiyatlari. *Diqqat va operativ xotira.* Neyrodidaktik nuqtai nazardan, kommunikativ kompetensiyaning grammatik va diskursiv komponentlari o‘quvchining operativ (ishchi) xotira sig‘imi bilan chambarchas bog‘liq. Inson miyasi bir vaqtning o‘zida qayta ishlashi mumkin bo‘lgan yangi til birliklari — so‘z, gap tuzilmasi, diskurs markerlari — miqdori cheklangan bo‘lib, agar taqdim etilayotgan material o‘quvchining kognitiv yukini oshirib yuborsa, bu material uzoq muddatli xotirada mustahkam saqlanib qolmaydi. Shu sababli neyrodidaktika bosqichma-bosqich, o‘quvchining kognitiv imkoniyatlariga mos ravishda taqdim etiladigan materialni tavsiya etadi.

Xotirani mustahkamlash va takroriy qidiruv (retrieval) mashqlari. Sotsiolingvistik va strategik kompetensiyaning avtomatlashuvi — ya’ni muayyan vaziyatda qaysi registrni qo‘llash yoki muloqotdagi uzilishni qanday bartaraf etishni bilish — xotirani mustahkamlashning umumiy mexanizmlariga bog‘liq: material bir martalik emas, balki vaqt oralig‘ida takrorlanadigan, faol qidiruvga asoslangan mashqlar orqali o‘zlashtirilganda, u ancha barqaror va uzoq muddatli xotirada saqlanadi. Shu boisdan neyrodidaktik yondashuvga asoslangan dars modellari rolli o‘yinlar, tabiiy dialoglar va kommunikativ mashqlar tizimini bir martalik qoida tushuntirishdan ko‘ra samaraliroq deb hisoblaydi.

Emotsional holat va ijtimoiy-affektiv omillar. Affektiv neyrofiziologiya sohasidagi tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xavotir va psixologik xavfsizlik darajasining pastligi diqqat va xotiraga sezilarli darajada salbiy ta’sir ko‘rsatadi, aksincha, qiziqish, past xavfli mashqlar va ijobiy ijtimoiy muloqot bu jarayonlarni qo‘llab-quvvatlaydi. Yuqorida qayd etilgan “xato qilib qo‘yish qo‘rquvi” hodisasi aynan shu neyrofiziologik mexanizm orqali izohlanadi: xavotir holatida bo‘lgan o‘quvchining miyasi yangi til materialini samarali kodlash va saqlashga qodir bo‘lmay qoladi. Shu sababli kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishda dastlabki bosqichlarda aniqlikdan ko‘ra kommunikativ samaradorlikka, xavotirni kamaytiruvchi o‘yin va hamkorlikdagi faoliyatlarga alohida e’tibor qaratish tavsiya etiladi.

Multisensor va harakatga asoslangan input. Eshitish, ko‘rish va harakat (kinestetik) kanallarini birlashtirgan holda taqdim etilgan material —

masalan, rolli o‘yinlar, imo-ishoralar va vazifaga asoslangan faoliyat orqali — yangi til shakllarining miyada ancha boy va barqaror tarzda kodlanishiga olib keladi, bu esa faqat og‘zaki tushuntirishga asoslangan bir kanalli taqdimotga nisbatan ustunlikka ega. Bu neyrodidaktik tamoyil kommunikativ til o‘qitish metodikasida uzoq vaqtdan beri qo‘llanilib kelinayotgan o‘yin va vazifaga asoslangan yondashuvlarning ilmiy-biologik asoslarini ta’minlaydi.

Individual farqlar va diagnostik yondashuv. Operativ xotira sig‘imi, oldingi bilim darajasi va axborotni qayta ishlash tezligi o‘quvchidan o‘quvchiga farq qilishi sababli, neyrodidaktik modellar ko‘pincha o‘quv jarayonini boshlashdan oldin o‘quvchining kognitiv xususiyatlarini diagnostika qilishni birinchi bosqich sifatida belgilaydi. Bu, o‘z navbatida, butun guruh uchun bir xil sur’atda dars o‘tishdan ko‘ra, individual farqlarga moslashtirilgan, differensiallashgan ta’lim strategiyasini qo‘llashni taqozo etadi.

Lingvodidaktik va neyrodidaktik yondashuvlarning o‘zaro bog‘liqligi. Yuqorida ko‘rib chiqilgan tahlildan ko‘rinib turibdiki, lingvodidaktika va neyrodidaktika kommunikativ kompetensiyaning turli, ammo bir-birini to‘ldiruvchi qatlamlarini yoritadi. Lingvodidaktika kompetensiyaning “nima"sini — uning tarkibiy qismlari, ular orasidagi munosabatlar, ta’lim maqsadlari va mazmunini — belgilaydi. Neyrodidaktika esa ushbu komponentlarning miyada qanday shakllanishi, mustahkamlanishi va nima uchun muayyan metodik usullar (masalan, takroriy mashqlar, past xavotirli muhit, multisensor faoliyat) boshqalariga nisbatan samaraliroq ekanligini tushuntiradi. Boshqacha aytganda, lingvodidaktik model — bu “xarita”, neyrodidaktik tahlil esa — ushbu xaritada belgilangan yo‘nalishlarda harakatlanishning “biologik mexanizmi”dir. Ikkala yondashuvni birlashtirib qo‘llash kommunikativ kompetensiyani shakllantirish metodikasini ilmiy jihatdan yanada asoslangan holga keltiradi.

Ta’lim amaliyoti uchun tavsiyalar. Yuqoridagi tahlil asosida bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarini tayyorlash va umuman til ta’limi jarayoni uchun quyidagi amaliy tavsiyalarni taklif etish mumkin. Birinchidan, o‘quv jarayonini o‘quvchining mavjud bilim va kognitiv xususiyatlarini aniqlovchi diagnostik bosqichdan boshlash maqsadga muvofiqdir. Ikkinchidan, kommunikativ mashqlar bir martalik emas, balki butun o‘quv davri davomida vaqt oralig‘ida taqsimlangan holda, faol nutq faoliyatini talab qiluvchi tarzda tashkil etilishi lozim. Uchinchidan, dastlabki bosqichlarda xavotirni kamaytiruvchi, xavfsiz muloqot muhitini yaratish,

qat’iy grammatik to‘g‘rilikka esa keyingi, kompetensiya nisbatan mustahkamlangan bosqichlarda e’tibor qaratish tavsiya etiladi. To‘rtinchidan, imkon qadar rolli o‘yinlar, vazifaga asoslangan va multisensor faoliyat turlaridan foydalanish, faqat og‘zaki qoida tushuntirishdan qochish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa. Kommunikativ kompetensiya — bir tomondan lingvodidaktik, ikkinchi tomondan neyrodidaktik nuqtai nazardan tahlil qilinishi mumkin bo‘lgan murakkab, ko‘p qatlamli tuzilma hisoblanadi. Lingvodidaktika ushbu kompetensiyaning tarkibiy qismlarini va ta’lim maqsadlarini belgilasa, neyrodidaktika ularning miyada shakllanish mexanizmlarini, samarali metodik yechimlarning ilmiy-biologik asoslarini ochib beradi. Ikkala yondashuvni birlashtirgan holda qo‘llash — xususan, bo‘lajak chet tili o‘qituvchilarini tayyorlash dasturlarida — kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish metodikasini yanada ilmiy asoslangan va amaliy jihatdan samarali qilish imkonini beradi. Kelgusi tadqiqotlar ushbu ikki yondashuvni birlashtirgan aniq metodik modellarni ishlab chiqish va ularning samaradorligini empirik tadqiqotlar orqali tekshirishga qaratilishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Chomsky N. (1965). Aspects of the theory of syntax. MIT Press.
2. Hymes D. H. (1972). On communicative competence. In J. B. Pride & J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics: Selected readings (pp. 269–293). Penguin.
3. Canale M., & Swain, M. (1980). Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied Linguistics, 1(1), 1–47.
4. Canale M. (1983). From communicative competence to communicative language pedagogy. In J. C. Richards & R. W. Schmidt (Eds.), Language and communication (pp. 2–27). Longman.
5. Sousa D. A. (2016). How the brain learns (5th ed.). Corwin Press.
6. Immordino-Yang M. H., & Damasio, A. (2007). We feel, therefore we learn: The relevance of affective and social neuroscience to education. Mind, Brain, and Education, 1(1), 3–10.
7. Mamadjanova N. A. (2023). Ta’lim jarayonlarida kommunikativ kompetensiyaning o‘ziga xos xususiyatlari. Oriental Renaissance: Innovative, Educational, Natural and Social Sciences, 3(3), 115–120.

8. Yadgarova O. I. (2023). Professional and communicative competence of future teachers of English and its significance. EPRA International Journal of Social Science and Research, 9(1).
9. Saleh S. E. (2013). Understanding communicative competence. University Bulletin, 3(15), 101–110.
10. Kulikova O. V. (2014). Neurodidactic approach as a factor for improving the quality of teaching professional communication in a foreign language. Bulletin of Moscow State Linguistic University: Education and Pedagogical Sciences, 14, 107–114.

KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA BADIIY HIKOYALARNING O‘RNI

Shukurova Farida Xayrilla qizi
Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchisi

Abstract. *This article analyzes the role and significance of using literary short stories in developing communicative competence in the process of foreign language teaching. Drawing on the scholarly views of foreign researchers, the study examines the importance of the authenticity of literary texts, the enrichment of vocabulary, the integrated development of language skills, the strengthening of learners' intrinsic motivation, and the formation of intercultural and discourse-strategic competence. The article concludes with findings on the practical significance of using literary short stories in foreign language classes.*

Keywords: *communicative competence, literary short story, foreign language teaching, motivation, authentic text, intercultural competence, discourse competence.*

Аннотация. *В данной статье анализируется роль и значение использования художественных рассказов в развитии коммуникативной компетенции в процессе обучения иностранному языку. На основе научных взглядов зарубежных исследователей в исследовании освещается значимость аутентичности художественных текстов, обогащения словарного запаса, комплексного развития языковых навыков, усиления внутренней мотивации обучающихся, а также формирования межкультурной и дискурсивно-стратегической компетенции. В конце статьи приводятся выводы о практическом значении использования художественных рассказов на занятиях по иностранному языку.*

Ключевые слова: *коммуникативная компетенция, художественный рассказ, обучение иностранному языку, мотивация, аутентичный текст, межкультурная компетенция, дискурсивная компетенция.*

Annotatsiya. *Mazkur maqolada chet tili ta’limi jarayonida badiiy hikoyalardan foydalanishning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi o‘rni va asosiy ahamiyati tahlil qilinadi. Tadqiqotda badiiy matnlarning autentikligi, lug‘at boyligini oshirish, til ko‘nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirish, o‘quvchilarning*

ichki motivatsiyasini kuchaytirish, madaniyatlararo hamda diskurs-strategik kompetensiyani shakllantirishdagi ahamiyati xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy qarashlari asosida yoritiladi. Maqola yakunida badiiy hikoyalarni chet tili darslarida qo'llashning amaliy ahamiyati bo'yicha xulosalar keltiriladi.

Kalit so'zlar: *kommunikativ kompetensiya, badiiy hikoya, chet tili ta'limi, motivatsiya, autentik matn, madaniyatlararo kompetensiya, diskurs kompetensiyasi.*

Zamonaviy chet tili ta'limining asosiy maqsadi talabalarda nafaqat grammatik, balki kommunikativ kompetensiyani ham shakllantirishdan iborat. Amerikalik sotsiolingvist Dell Haymz tomonidan taklif etilgan kommunikativ kompetensiya tushunchasi tilni nafaqat grammatik jihatdan to'g'ri, balki ijtimoiy-madaniy kontekstga mos holda qo'llash qobiliyatini anglatadi [5;269-293]. Shu nuqtai nazardan, badiiy hikoyalar til o'rganuvchilarga haqiqiy, jonli va kontekstual til namunalarini taqdim etuvchi noyob manba sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, an'anaviy darsliklardagi sun'iy dialoglar ko'pincha real muloqot vaziyatlarini to'liq aks ettira olmaydi, badiiy hikoyalar esa til birliklarini tabiiy kontekstda, qahramonlar o'rtasidagi munosabatlar va voqealar rivoji orqali namoyish etadi. Shu sababli so'nggi o'n yilliklarda chet tili o'qitish metodikasida badiiy adabiyotdan, xususan qisqa hikoyalardan foydalanish masalasi tobora dolzarblashib bormoqda. Mazkur maqolaning maqsadi badiiy hikoyalar vositasida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning asosiy ilmiy-pedagogik motivlarini tizimli tahlil qilishdan iborat.

Eng avvalo, badiiy hikoyalar autentik til materiali sifatida keng tarqalib bormoqda. Collie va Slater ta'kidlashicha, badiiy matnlar "autentik material" hisoblanadi, ya'ni ular ona tilida so'zlashuvchilar uchun yaratilgan bo'lib, sun'iy ravishda soddalashtirilmagan haqiqiy til namunalarini o'zida mujassam etadi[3; 75]. Bu esa talabalarni real til muhitiga yaqinlashtiradi va ularning tilni amaliy vaziyatlarda tushunish qobiliyatini rivojlantiradi.

Lug'at boyligi va nutq birliklarini o'zlashtirishdagi ahamiyatini Hişmanoglu tadqiqotlarida ko'rishimiz mumkin. Unda aytilishilishicha, badiiy hikoyalar o'quvchilarga yangi so'z va iboralarni kontekst orqali o'rganish imkonini beradi, bu esa so'zlarni mexanik yodlashdan ko'ra samaraliroq natija beradi [4; 53-66]. Hikoya davomida bir xil leksik

birliklarning qayta-qayta turli kontekstlarda uchrashi talabalarning lug‘at boyligini mustahkam va uzoq muddatli xotirada saqlanadigan tarzda shakllantiradi.

Til ko‘nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirishdagi o‘rnini Arias Rodríguez o‘tkazgan tadqiqotlarida isbotlab bergan. Ushbu tadqiqotlarga ko‘ra, hikoyalarni tinglash va o‘qish orqali talabalar nafaqat lug‘at va iboralarni o‘zlashtiradilar, balki og‘zaki nutq ko‘nikmalari ham sezilarli darajada yaxshilanadi. Bunda hikoya matni tinglash, o‘qish, gapirish va yozish kabi barcha til ko‘nikmalarini bir-biriga bog‘liq holda rivojlantirish uchun qulay zamin yaratadi [1; 103-118].

Badiiy hikoyalar vositasida xorijiy tillarni o‘qitishning yana bir muhim jihati uning motivatsion va affektiv omilidir. Bunda qisqa hikoyalar asosida tashkil etilgan guruh muhokamalari talabalarning kommunikativ strategiyalarni qo‘llash borasidagi o‘ziga bo‘lgan ishonchini oshiradi va og‘zaki nutq faoliyatini kuchaytiradi. Hikoyaning qiziqarli syujeti va emotsional jozibadorligi til o‘rganishga bo‘lgan ichki motivatsiyani oshiradi, bu esa til to‘sig‘i(language barrier)ni pasaytirib, til o‘zlashtirish jarayonini yengillashtiradi.

Birjandy va Xatib tadqiqotida ta’kidlanishicha, badiiy hikoyalar orqali til o‘rganuvchilar nafaqat tilni, balki shu tilda so‘zlashuvchi xalqning madaniyati, qadriyatlari va ijtimoiy munosabatlarini ham o‘rganadilar [2; 59-82]. Bu esa shunchaki lingvistik kompetensiyadan tashqari, madaniyatlararo muloqot qobiliyatini ham shakllantirishga xizmat qiladi, zero zamonaviy kommunikativ kompetensiya tushunchasi faqat til bilimidangina emas, balki madaniy bilimdan ham iborat ekanligi ilmiy adabiyotlarda keng e’tirof etilgan.

Qisqa hikoyalarning ixcham tuzilishi (kirish, voqealar rivoji, kulminatsiya, yakun) talabalarga matnning diskursiv tuzilishini tushunish, voqealarni mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilish hamda o‘z fikrini tizimli ifodalash ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Shuningdek, hikoyani tushunish jarayonida talabalar kontekstdan foydalanish, noma’lum so‘zlarning ma’nosini taxmin qilish kabi strategik kompetensiya elementlarini ham rivojlantiradilar.

Gillian Lazar ushbu jihatlarni umumlashtirib, adabiy matnlardan foydalanishning til o‘qitishdagi ahamiyati nafaqat lingvistik, balki pedagogik va psixologik jihatdan ham asoslanganligini ta’kidlaydi: badiiy asarlar talabaning shaxsiy tajribasi, hissiyotlari va tasavvuri bilan

bog‘lanib, til o‘rganishni mazmunli va shaxsga yo‘naltirilgan jarayonga aylantiradi [6; 52-64].

Yuqorida keltirilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, badiiy hikoyalar chet tili ta’limi jarayonida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning kuchli vositasi hisoblanadi. Ularning asosiy motivlari qatoriga autentik til materialini taqdim etish, lug‘at boyligini kengaytirish, til ko‘nikmalarini integratsiyalashgan holda rivojlantirish, o‘quvchilar motivatsiyasini oshirish, madaniyatlararo kompetensiyani shakllantirish hamda diskurs va strategik kompetensiyani rivojlantirish kiradi.

Shu sababli zamonaviy chet tili o‘qitish metodikasida badiiy hikoyalardan tizimli va maqsadli ravishda foydalanish talabalarning kommunikativ kompetensiyasini har tomonlama va samarali rivojlantirish imkonini beradi. Shuningdek, badiiy hikoyalarni tanlash mezonlari, ularni darslarda qo‘llashning aniq metodik modellari hamda turli til darajalaridagi o‘quvchilar uchun moslashtirish masalalari ham dolzarb hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Arias Rodríguez, G. L. Students’ language skills development through short stories. Íkala, Revista de Lenguaje y Cultura, 22(1), 2017. 103-118.
2. Birjandy, P., Khatib, S. The creation of an intercultural learning experience in EFL contexts. Journal of English Language Teaching and Learning, 10(21). Delhi. 2018. P. 59-82.
3. Collie, J., Slater, S. Literature in the language classroom: A resource book of ideas and activities. Cambridge University Press. 1987.
4. Hişmanoglu, M. Teaching English through literature. Journal of Language and Linguistic Studies, 1(1), Istambul. 2005. P. 53-66.
5. Hymes, D. H. On communicative competence. In J. B. Pride, J. Holmes (Eds.), Sociolinguistics: Selected readings Penguin. 1972. P. 269-293.
6. Lazar, G. Literature and language teaching: A guide for teachers and trainers. Cambridge University Press. 1993. P. 52-64

KO‘P TILLI TERMINOLOGIYA VA TARJIMA MUAMMOLARI

Sobirova Muxlisaxon
Samarqand davlat chet tillar instituti 2-bosqich magistranti

Barchamizga ma’lumki, axborot texnologiyalari jamiyatimizning barcha sohalariga jadal kirib borayotgan XXI asrda xorijiy tillarning ona tilimizga ta’siri juda katta bo‘lmoqda. Jamiyatda yuz berayotgan iqtisodiy, ijtimoiy-siyosiy, madaniy va texnikaviy o‘zgarishlar o‘zbek tiliga kirib kelayotgan terminologik birliklar sonining keskin ko‘payishiga sabab bo‘lyapti. Shu bois terminologiyadagi keskin o‘zgarishni har tomonlama o‘rganish, uni tartibga solish masalalari, tillardagi terminologiya tarkibi, shakllanish jarayonlarini belgilash muhim ahamiyatga ega.

Terminologiyaga oid tadqiqotlardan ma’lumki, terminolog I. Atanasova terminlarning barcha mavjud ta'riflarini o‘rganib chiqib, ularning soni 3000 dan oshib ketganligi haqidagi xulosaga kelgan. Termin ta’rifi xususida ilmiy adabiyotlarda ko‘pdan ko‘p mulohazalar bildirilgan. Deyarli barcha ta’riflarda termin maxsus ilmiy – texnikaviy tushunchani ifodalovchi so‘z yoki so‘z birikmasi tarzida tavsiflanadi. O.Vinokurning fikricha, termin – har doim aniq va ravshan. Terminlar sistemasi tili ongli shakllantiriladi. Zero, termin o‘z – o‘zidan, stixiyali tarzda paydo bo‘lmaydi, balki zarurligi, jamiyatda unga ehtiyoj mavjudligi bois yaratiladi. Termin so‘zini turlicha tushunish mavjud. Chunonchi, mantiqshunoslar uchun termin – aniq obyektga tegishli tavsif yig‘indisini nazarda tutuvchiva unda tatbiq etiluvchi so‘z hisoblanadi. Har qanday tildagi istalgan so‘z termin bo‘lishi mumkin. Fan va texnikada sun’iy o‘ylab topilgan yoki tabiiy tildan olingan maxsus so‘z sanaladi.[78]

Ixtisoslashgan lug‘at boyligi (terminologiya) umumiy til leksikasiga qaraganda ancha tezroq rivojlanib, o‘zgarib bormoqda. Har qanday inson tili doimiy ravishda rivojlanib borsa-da, yangi atamalarning paydo bo‘lishi va ma’nolarning evolyutsiyasi aynan sohaviy terminologiyada ko‘proq ko‘zga tashlanadi. Shu sababli, terminologik tizimlar ma’lumotlarni muntazam ravishda yangilab turishni talab etadi[79]

[78] Dadabayev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent – 2019, 6 -bet
[79] Ales Horak. A new approach for semi-automatic building and extending a multilingual terminology thesaurus. 2019, 2p

Terminologiyaning ilmiy maktablari va ish metodologiyalari: qiyosiy-tahliliy yondashuv

Terminologiyaga bo‘lgan tizimli qiziqish XX asrning birinchi yarmida bir vaqtning o‘zida bir qancha Yevropa mamlakatlarida, xususan, Avstriya, sobiq Sovet Ittifoqi va Chexoslovakiyada yuzaga keldi. Ushbu markazlardan boshlangan terminologik amaliyot keyinchalik G‘arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikaga, so‘ngra Janubiy mintaqa va Sharq davlatlariga keng yoyildi. Zamonaviy terminologiyada ish uslublari va nazariy yo‘nalishlarni uchta asosiy guruhga ajratish mumkin:

1) lisoniy tizimga moslashgan terminologiya
2) tarjimaga yo‘naltirilgan terminologiya
3) tilni rejalashtirishga yo‘naltirilgan terminologiya.

Lisoniy yo‘nalish klassik terminologiya maktablari - Vena, Praga va Moskva maktablari tomonidan shakllantirilgan. E. Vyuster asos solgan **Vena maktabi** terminologiyaning tushunchalarga yo‘naltirilganligini va terminlar hamda tushunchalarni standartlashtirishni asosiy maqsad deb biladi. **Praga maktabi** esa funksional tilshunoslikka tayanib, maxsus tillarni "professional uslub" sifatida tavsiflaydi va ularning tarkibiy hamda funksional tavsifiga e'tibor qaratadi. **Moskva (yoki rus) maktabi** esa o‘z faoliyatini asosan ko‘p tillilik sharoitida tushunchalar va terminlarni standartlashtirish muammolariga qaratgan. Ushbu uchta maktab terminologiyaning nazariy asosi va metodologik tamoyillarini yaratishda hal qiluvchi rol o‘ynagan.

Tarjimaga yo‘naltirilgan terminologiya asosan institutsional darajadagi ikki tilli yoki ko‘p tilli muhitga ega bo‘lgan mamlakatlarda (masalan, Kanada, Kvebek, Belgiya) va xalqaro tashkilotlarda (BMT, Yevropa Ittifoqi, FAO) rivojlangan. Ushbu yo‘nalishning asosiy maqsadi turli tillar o‘rtasidagi terminologik muqobillikni (ekvivalentlikni) o‘rnatishdan iborat bo‘lib, u tarjima qilinayotgan matnlar sifatini oshirishga xizmat qiladi. Aynan shu ehtiyoj tufayli **Termium** va **Eurodicautom** kabi yirik terminologik ma'lumotlar banklari yuzaga kelgan.

Tilni rejalashtirishga yo‘naltirilgan terminologiya XX asrning 60-yillaridan boshlab, yirik sotsiolingvistik hududlar ichidagi kam sonli yoki zaiflashgan tillarni himoya qilish maqsadida shakllangan. Bu yondashuvda terminologiya tilning modernizatsiyasini ta‘minlovchi va uning barcha sohalarda professional muloqot vositasi sifatida omon qolishini kafolatlovchi strategik vosita hisoblanadi. Bunday rejalashtirishning asosiy maqsadi texnologik jihatdan dominant tillardan kirib kelayotgan terminlar

o‘rniga ona tilining ichki imkoniyatlari asosida yangi terminlar (neologizmlar) yaratishni rag‘batlantirishdir

Olima Teresa Cabre o‘zining “TERMINOLOGY THEORY, METHODS AND APPLICATIONS” asarida ko‘p tilli (multilingual) terminologiya haqida juda keng va muhim fikrlar bildirgan. Muallif ko‘p tilli terminologiyani zamonaviy jamiyatning ajralmas qismi, ayniqsa xalqaro aloqalar, ilmiy-texnik almashinuv va tarjima sohalarida o‘ta muhim yo‘nalish sifatida tavsiflaydi.

Zamonaviy jamiyatda tillarga nisbatan ikki xil qarama-qarshi holat kuzatiladi. Bir tomondan, ilmiy-texnik muloqotda yagona muloqot tilidan (masalan, ingliz tili) foydalanish orqali unifikatsiyalashuv (birlashish) tendensiyasi mavjud. Ikkinchi tomondan, ko‘plab mamlakatlar o‘z milliy tillarini barcha muloqot sohalarida himoya qilishga va rivojlantirishga intilmoqda. Terminologiya ham ushbu paradoksni aks ettiradi. Birinchidan, aniq va samarali muloqot uchun terminlarning yuqori darajada internatsionallashuvi talab etiladi. Ikkinchidan, terminlar (so‘zlarga qaraganda kamroq bo‘lsa-da) ma'lum bir xalqning dunyoqarashi va madaniyatini ifodalaydi, bu esa terminologiyaning diversifikatsiyalashuv (turli-tumanlik) tomonidir.

Axborot texnologiyalari va aloqa sohasidagi tadqiqotlarning juda qimmatligi hamda axborotning qiymati oshib borayotgani sababli xalqaro hamkorlik hayotiy zaruriyatga aylangan.

Fan, texnika va iqtisodiyotdagi taraqqiyot ko‘p jihatdan axborot almashinuviga bog‘liq. Biroq, bu axborot almashinuviga noaniq atamalar tufayli yuzaga keladigan qiyinchiliklar jiddiy to‘sqinlik qilmoqda. Bir ma’noli muloqot faqat tushunchalar - tafakkur elementlari - milliy yoki xalqaro darajadagi muloqot jarayonida ishtirok etayotgan barcha uchun bir xil ma’noga ega bo‘lsagina mumkin bo‘ladi. Tarjima turli tillarda so‘zlashuvchilar o‘rtasidagi muloqotni osonlashtirishga qaratilgan jarayondir. Ko‘p tilli terminologik faoliyat texnik tarjimalarni qo‘llab-quvvatlaydi. Tarjima manba matnni tushunishni nazarda tutadi va bu manba va maqsadli tillarning o‘ziga xos atamalarini bilishni talab qiladi. Bu, o‘z navbatida, texnik tarjimonlar o‘zlari tarjima qilayotgan mavzu bilan biroz tanish bo‘lishlari kerakligini anglatadi.

Ixtisoslashgan tarjima jarayonida terminologiyaning o‘rni va ekvivalentlik tamoyillari

Mutaxassislar o‘rtasidagi professional muloqotda vositachilik qiluvchi tarjimonlar va sharhlovchilar terminologiyaning eng faol iste'molchilari

qatoriga kiradi. Tarjima jarayoni turli lisoniy muhit vakillari o‘rtasida axborot almashinuvini ta'minlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, ko‘p tilli terminologik tadqiqotlar texnik tarjimaning uslubiy asosi bo‘lib xizmat qiladi. Maxsus matnlarni o‘girish jarayoni nafaqat lisoniy bilimlarni, balki manba va maqsadli tillardagi o‘ziga xos terminologik tizimlarni chuqur tushunishni taqozo etadi. **Sifatli texnik tarjimaning bosh mezoni** — bu asl matn mazmunini saqlab qolgan holda, maqsadli tildagi soha mutaxassislari (native specialists) tomonidan qabul qilingan professional lisoniy shakllardan foydalanishdir. Shu bois, texnik tarjimonlar o‘z faoliyatida ma'lum bir ilmiy yoki texnik sohalar bo‘yicha yetarli darajada kompetensiyaga ega bo‘lishlari va har ikki tilning shakliy hamda mazmuniy talablariga rioya qilishlari lozim.

Tarjimonlar o‘z vazifalarini bajarishda ko‘p tilli lug‘atlar va terminologik ma'lumotlar banklariga tayanadilar, biroq ularning roli faqat tayyor resurslardan foydalanish bilan cheklanmaydi. Amaliyotda tarjimonlar ko‘pincha **"ad-hoc" terminologlar** sifatida ish yuritishlariga to‘g‘ri keladi, chunki yangi tushunchalar uchun mavjud lug‘atlarda hali qayd etilmagan ekvivalentlarni mustaqil izlash yoki yaratish ehtiyoji tez-tez yuzaga keladi. Tarjimonlar uchun mo‘ljallangan terminologik manbalar nafaqat so‘zning muqobilini, balki uning qo‘llanilish kontekstini va tushunchaviy (konseptual) tavsifini ham taqdim etishi shart. **Terminologik ekvivalentlik** ko‘p tilli terminologiyaning kalit tushunchasi bo‘lib, u professional muloqotning aniqligini kafolatlovchi asosiy omildir. Shuni ta‘kidlash joizki, reallikning turli tillar tizimida turlicha in‘ikos etilishi, ayniqsa san’at va ijtimoiy fanlar kabi qat’iy tizimlashmagan sohalarda tillararo mukammal muvofiqlikka erishishni qiyinlashtiruvchi omil hisoblanadi.

Umuman olganda, manbada ko‘p tilli terminologiya nafaqat lug‘atchilik ishi, balki madaniyatlararo muloqotni ta‘minlovchi va fan-texnika taraqqiyotini tezlashtiruvchi strategik vosita sifatida ko‘rsatilgan. Shuni hisobga olgan holda aytish mumkinki, ko‘p tilli terminologiya va tarjimashunoslikni rivojlantirish, unga yangiliklarni asosli tarzda qo‘shish tilshunoslarimiz oldiga katta vazifalarni qo‘ymoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Dadabayev H. O‘zbek terminologiyasi. Toshkent – 2019
2. Pardayev.A, Urinbayeva.D.U, Islamova.D.A. O‘zbek terminologiyasi. (O‘quv qo‘llanma). Samarqand – 2020

3. Ales Horak. A new approach for semi-automatic building and extending a multilingual terminology thesaurus. 2019
4. Teresa Cabre .Terminology : theory, methods, and applications. USA – 1998
5. Alan K. Melby. Terminology in the age of multilingual corpora. 2012

TOPONIMLAR TARJIMASIDA TRANSLITERATSIYA VA TRANSKRIPSIYA MASALALARI

(o‘zbek va ingliz toponimlari misolida)

Sayfiyeva Shahlo Azamatovna
Toshkent Kimyo Xalqaro Universiteti
assesstent-o‘qituvchisi

Annotatsiya. Toponimlar madaniy va tarixiy jihatdan ahamiyatli lug‘atni ifodalaydi va tarjimada muayyan qiyinchiliklar tug‘diradi. Toponim tarjimasidagi eng munozarali masalalar qatoriga transliteratsiya va transkripsiya o‘rtasidagi tanlov, shuningdek, ularni tillar o‘rtasida qo‘llashning nomuvofiqligi kiradi. Ushbu maqolada transliteratsiya va transkripsiyaning nazariy asoslari ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, toponim tarjimasida yuzaga keladigan asosiy muammolar aniqlanadi va tarjimonning strategiya tanlashiga ta’sir qiluvchi omillar tahlil qilinadi. Tadqiqot ingliz va o‘zbek tillaridan misollar yordamida tarjima qilingan matnlarda geografik nomlarning ko‘rsatilishiga ta’sir qiluvchi lingvistik va stilistik jihatlar yoritib beriladi.

Kalit so‘zlar: toponimlar, transliteratsiya, transkripsiya, ekzonim, semantika.

Аннотация.Топонимы представляют собой культурно и исторически значимую лексику и создают определенные трудности при переводе. К числу наиболее спорных вопросов в переводе топонимов относятся выбор между транслитерацией и транскрипцией, а также непоследовательность их использования в разных языках. В данной статье рассматриваются теоретические основы транслитерации и транскрипции. Также определяются основные проблемы, возникающие при переводе топонимов, и анализируются факторы, влияющие на выбор переводчиком стратегии. В исследовании освещаются лингвистические, экстралингвистические и стилистические аспекты, влияющие на представление географических названий в переведенных текстах, на примерах из английского и узбекского языков.

Ключевые слова: топонимы, транслитерация, транскрипция, экзоним, семантика

Abstract. Toponyms represent culturally and historically significant vocabulary and pose certain challenges in translation. Among the most contentious issues in toponym translation are the choice between transliteration and transcription, as well as the inconsistency of their use across languages. This article examines the theoretical foundations of transliteration and transcription. It also identifies the main challenges encountered in translating toponyms and analyzes the factors influencing the translator’s choice of strategy. The study highlights the linguistic, extralinguistic, and stylistic aspects that influence the presentation of geographical names in translated texts, using examples from English and Uzbek.

Key words: toponyms, transliteration, transcription, exonym, semantic.

Toponimlar yoki geografik maxsus nomlar o‘zlarining ikki tomonlama tabiati tufayli tilshunoslik va tarjimashunoslikda alohida o‘rin tutadi. Ular nominativ birliklar va madaniy, tarixiy va mafkuraviy ma’lumotlarning tashuvchisi sifatida ishlaydi. Adabiy, jurnalistik va akademik matnlarda toponimlarning aniq tarjimasi fazoviy ma’lumotnoma, madaniy o‘ziga xoslik va stilistik yaxlitlikni saqlash uchun juda muhimdir. Bu esa tarjima jarayonida nafaqat semantik aniqlikka, balki estetik, affektiv va madaniy ekvivalentlikka erishishni talab qiladi. [1]

Toponimlarni tarjima qilishdagi asosiy masalalardan biri transliteratsiya va transkripsiya o‘rtasida tanlovdir. Garchi bu usullar ko‘pincha texnik protseduralar sifatida qaralsa-da, ularni qo‘llash muhim semantik va pragmatik oqibatlarga olib keladi. Ushbu maqolaning maqsadi toponimlarni tarjima qilishda transliteratsiya va transkripsiyaning asosiy masalalarini tahlil qilish va ulardan foydalanishga yanada tizimli yondashuvni taklif qilishdir. Toponimlar yoki geografik nomlar mamlakatlar, shaharlar, daryolar, tog‘lar va mintaqalar kabi muayyan joylarni belgilaydi. Ular nafaqat fazoviy ma’lumotlarni, balki madaniy, tarixiy va mafkuraviy ma’nolarni ham anglatadi, bu esa ularning tarjimasini qiyinlashtiradi. Masalan, ingliz tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilishda: Angliyadagi London shahrining nomi odatda London (transliteratsiya) yoki London /Lundd deb tarjima qilinadi. Tarixiy yoki ekzonim holatlar: Samarqand ko‘pincha Samarqand deb tarjima qilinadi, bu lotin yozuvidagi o‘zbek imlosini saqlab qoladi, ingliz matnlarida esa ko‘pincha Samarkand ekzonimi saqlanib qoladi. Adabiy matnlarda

toponimlar ramziy ma’noga ega bo‘lishi mumkin.[3] Masalan, ingliz adabiyotining o‘zbekcha tarjimasida Temza daryosi nomi talaffuzni aks ettirish uchun Temza yoki fonetik transkripsiyani o‘zbekcha “daryo” so‘zi bilan birlashtirish uchun Temza daryosi deb tarjima qilinishi mumkin, bu esa o‘quvchilar uchun aniqlikni ta’minlaydi.

Transliteratsiya va transkripsiya: ta’riflar va misollar

Transliteratsiya - bu asl imloni iloji boricha saqlab, bir yozuvdan boshqasiga harfma-harf o‘tkazishdir.[2] Masalan, Oxford → Oksford, Cambridge → Kembrij. Transkripsiya asl nomning tovushini maqsadli tilda iloji boricha aniqroq takrorlaydi.

Masalan, Oxford → /ˈɒks.fərd/ → Oksford, Birmingham → /ˈbɜː.mɪŋ.əm/ → Birmingem

Tarjimonlar ko‘pincha ikkala usulni ham birlashtiradilar. Masalan, New-York o‘zbek matnlarida Nyu-York sifatida paydo bo‘lishi mumkin, bu ham fonetik transkripsiyani, ham asl nusxani tanib olishni namoyish etadi.

Toponimlarni transliteratsiya qilish va transkripsiya qilishdagi asosiy muammolar

Birinchi masala nomuvofiqlik va standartlashtirishning yo‘qligi. Turli transliteratsiya standartlari inglizcha joy nomlarining o‘zbek tiliga nomuvofiq tarjimalariga olib keladi:

Oxford → Oksford (lotincha) va Оксфорд (kirilcha)

Kembrij → Kembrij (lotincha) va Кембридж (kirilcha)

Bu nomuvofiqlik o‘quvchilarni chalkashtirib yuborishi va aniqlikni pasaytirishi mumkin, ayniqsa akademik yoki rasmiy matnlarda. Ikkinchi masala fonetik va orfografik nomuvofiqlik. O‘zbek tilida ba’zi ingliz fonemalari yo‘q, bu esa transkripsiya bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Inglizcha /θ/, masalan, Bath → O‘zbekchada /θ/ tovushini to‘liq ifodalay olmaydi, u ko‘pincha [baf] yoki [baz] deb talafuz qilinadi, bu talaffuzga yaqinlashadi. Inglizcha /ɜː/, masalan, Birminghem → o‘zbekcha [birmingem], bu unli tovushga yaqinlashadi, lekin inglizcha imloni to‘liq takrorlamaydi. Urg‘ular farqiga ega ko‘p bo‘g‘inli nomlar: Manchester → Mançester, bu yerda urg‘u shakli boshqacha, lekin o‘qish qulayligi uchun yaqinlashtirilgan.

Transliteratsiya imloni saqlaydi, ammo o‘quvchilarni talaffuz borasida chalg‘itishi mumkin. Masalan, Oksford deb yozilgan Oksford texnik jihatdan vizual jihatdan aniq, ammo dastlab inglizcha talaffuz qoidalari bilan tanish bo‘lmagan o‘zbek o‘quvchilarini chalkashtirishi mumkin.

Madaniy va tarixiy omillar

Ba’zi toponimlar zamonaviy mahalliy imlodan farq qiladigan tarixiy yoki umumiy shakllarga ega: Samarqand → “Samarkand” inglizcha ekzonimi xalqaro miqyosda keng tan olingan, rasmiy o‘zbekcha imlo esa Samarqand.
Toshkent → “Tashkent” ko‘pincha ingliz tilidagi matnlarda ishlatiladi, ammo zamonaviy o‘zbek lotin alifbosida “Toshkent” afzalroq.
Oxford → Oksford: o‘zbekcha tarjimalarda saqlanib qolgan, xalqaro standartlarni aks ettiradi, garchi mahalliy talaffuz biroz farq qilsa ham. Tarjimonlar auditoriyaning tanishligini hisobga olishlari kerak: “Tashkent” so‘zi ingliz tilida so‘zlashuvchi o‘quvchilar uchun tushunarliroq bo‘lishi mumkin, “Toshkent” esa rasmiy o‘zbek standartlariga mos keladi.

Xulosa. Transliteratsiya va transkripsiya toponimlarni tarjima qilishda muhim strategiyalar bo‘lib, ham lingvistik, ham madaniy ma’lumotlarni saqlab qoladi. Transliteratsiya nomning vizual shaklini saqlashga qaratilgan bo‘lsa, transkripsiya uning talaffuziga ustuvor ahamiyat beradi. Ikkala yondashuv ham nomuvofiqliklar, fonetik va orfografik nomuvofiqliklar hamda madaniy yoki tarixiy omillar bilan bog‘liq muammolarga duch keladi. Samarali tarjima aniqlik, o‘qilishi oson va madaniy haqiqiylik o‘rtasida ehtiyotkorlik bilan muvozanatni talab qiladi. Tarjimonlar matn turini, maqsadli auditoriyani va toponimning matndagi funktsional rolini hisobga olishlari kerak. Standartlashtirilgan ko‘rsatmalar bilan qo‘llab-quvvatlanadigan moslashuvchan va kontekstga sezgir yondashuv geografik nomlar tarjimalarining ravshanligi va izchilligini oshirishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Nasritdinov, U. (2025). English and Uzbek toponymic lexical-semantic and pragmatic features: A comparative study. Ta’lim innovatsiyasi va integratsiyasi, 37(1), pp. 21–25. [1,21]; [1,24].
2. Khayitova, F. A. (2023). Linguistic-cultural investigation of toponyms in English and Uzbek languages. ISJ Theoretical & Applied Science, 09(125), pp. 255–258. [3,256]; [3,257].
3. Kurbonov, N. (2024). The analysis of compound figurative place names in the Uzbek and English languages. ResearchGate. [5,147]; [5,148].
[4] Ikhtiyarovna A. N. CULTURAL DIFFERENCES AND DISCORDANCES BETWEEN ENGLISH AND UZBEK PHRASES //Central Asian Journal of Education and Innovation. – 2024. – T. 3. – №. 5-3. – C. 203-206.

TALABALARDA TANQIDIY TAFAKKURNI INGLIZ TILIDAGI QISQA HIKOYALAR TAHLILI ORQALI RIVOJLANTIRISH

Akabirova Mexriniso Baxtiyorovna
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand Davlat Universiteti doktoranti
akabirovamehriniso@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6241-8029

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada ingliz tili adabiyoti, xususan qisqa hikoyalar asosida talabalarning tanqidiy tafakkurini rivojlantirish muammosi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqotda tanqidiy fikrlashning pedagogik va psixologik asoslari, uning asosiy komponentlari (tahlil, interpretatsiya, baholash, xulosa chiqarish) hamda ularni adabiy matnlar bilan ishlash jarayonida shakllantirish imkoniyatlari yoritiladi. Shuningdek, maqolada adabiyot darslarida qo‘llaniladigan metodik yondashuvlar, xususan, “pre-reading”, “while-reading” va “post-reading” bosqichlari hamda “literature circle” modeli asosida ishlab chiqilgan metodik yechim taklif etiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, badiiy matnlarni tahlil qilish jarayoni talabalarni mustaqil fikrlashga, muammolarni tahlil qilishga va asosli xulosalar chiqarishga yo‘naltiradi.

Kalit so‘zlar: tanqidiy tafakkur, qisqa hikoya, adabiy tahlil, metodika, EFL, literature circle (adabiy muhokama guruhi)

АННОТАЦИЯ

В данной статье рассматривается проблема развития критического мышления студентов на основе изучения англоязычной литературы, в частности коротких рассказов. В работе раскрываются педагогические и психологические основы критического мышления, его основные компоненты (анализ, интерпретация, оценка, вывод), а также возможности их формирования в процессе работы с художественными текстами. Особое внимание уделяется методическим подходам, таким как этапы pre-reading, while-reading, post-reading, а также модели “literature circle”. Результаты исследования показывают, что анализ художественных текстов способствует развитию самостоятельного мышления, умению анализировать информацию и делать обоснованные выводы.

Ключевые слова: критическое мышление, короткий рассказ, литературный анализ, методика, EFL, literature circle (литературный дискуссионный круг)

ABSTRACT

This article explores the development of students’ critical thinking through the use of English literature, particularly short stories. The study examines the pedagogical and psychological foundations of critical thinking, its key components (analysis, interpretation, evaluation, inference), and the possibilities of developing these skills through literary text analysis. Special attention is given to methodological approaches such as pre-reading, while-reading, and post-reading stages, as well as the literature circle model. The findings indicate that working with literary texts enhances students’ ability to think independently, analyze information, and draw reasoned conclusions.

Keywords: critical thinking, short story, literary analysis, methodology, EFL, literature circle

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida asosiy e’tibor faqat bilim berishga emas, balki o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, tahlil qilish va asoslangan qaror qabul qilish ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tanqidiy tafakkur (critical thinking) bugungi kunda ta’limning eng muhim komponentlaridan biri sifatida e’tirof etilmoqda. Tanqidiy fikrlash shaxsning axborotni tahlil qilish, uni baholash va mantiqiy xulosalar chiqarish qobiliyati sifatida talqin etiladi [3, p. 267].

Xorijiy va mahalliy tadqiqotlarda tanqidiy tafakkur o‘quvchilarning nafaqat akademik muvaffaqiyatiga, balki ularning ijtimoiy hayotdagi faolligiga ham bevosita ta’sir ko‘rsatishi ta’kidlanadi. Xususan, Bloom taksonomiyasida tanqidiy fikrlash yuqori darajadagi kognitiv faoliyat – tahlil, baholash va yaratish bilan bog‘liq holda izohlanadi [3, p. 268]. Shuningdek, Dewey fikricha, reflektiv fikrlash nazariyasiga ko‘ra, o‘quv jarayonida muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish tanqidiy tafakkurning asosini tashkil etadi [4].

So‘nggi yillarda chet tillarini o‘qitish jarayonida, ayniqsa EFL kontekstida, tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida badiiy adabiyotdan foydalanish masalasiga alohida e’tibor qaratilmoqda. Adabiy matnlar, xususan qisqa hikoyalar, o‘zining ko‘p qatlamli mazmuni, yashirin g‘oyasi va turli talqinlarga ochiqligi bilan

ajralib turadi. Shu sababli, ularni tahlil qilish jarayoni talabalardan nafaqat matnni tushunishni, balki uni talqin qilish, muallif pozitsiyasini aniqlash va mustaqil baho berishni talab qiladi [5].

Ilmiy manbalarda ta’kidlanishicha, adabiy matnlar bilan ishlash jarayonida talabalar tahlil qilish, taqqoslash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va xulosalar chiqarish kabi yuqori darajadagi fikrlash operatsiyalarini amalga oshiradilar. Bu esa tanqidiy tafakkurning asosiy komponentlari – analysis, inference, evaluation va interpretation ko‘nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi [1].

Shu bilan birga, amaliyotda adabiyot darslarida tanqidiy fikrlashni tizimli ravishda rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar yetarli darajada ishlab chiqilmaganligi kuzatiladi. Ko‘pincha darslar matnni oddiy tushunish yoki qayta hikoya qilish bilan cheklanib qoladi, bu esa talabalarning chuqur tahliliy fikrlashini rivojlantirish imkoniyatlarini cheklaydi.

Shu bois, mazkur maqolaning maqsadi – ingliz tilidagi qisqa hikoyalar asosida talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvni ishlab chiqish va asoslashdan iborat.

Mazkur tadqiqotning ilmiy yangiligi shundaki, unda tanqidiy tafakkurning asosiy komponentlari (tahlil, interpretatsiya, baholash va xulosa chiqarish) qisqa hikoyalarni o‘qitish jarayonining bosqichlari (pre-reading, while-reading, post-reading) bilan integratsiyalashgan holda tizimli metodik model sifatida ishlab chiqildi. Mavjud yondashuvlardan farqli ravishda, ushbu model tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich rivojlantirishni ta’minlaydi.

NAZARIY ASOS

Tanqidiy tafakkur zamonaviy pedagogika va psixologiyada ko‘p qirrali tushuncha sifatida talqin etilib, u shaxsning axborotni tahlil qilish, baholash, taqqoslash va asosli xulosalar chiqarish qobiliyatlarini o‘z ichiga oladi. Ilmiy adabiyotlarda ushbu tushuncha turli yondashuvlar asosida izohlanadi. Xususan, R. Paul tanqidiy tafakkurni reflektiv va ongli fikrlash jarayoni sifatida ko‘rib, uni shaxsning fikrlash faoliyatini takomillashtirish vositasi deb baholaydi [3, p. 267]. Shu bilan birga, tanqidiy tafakkur tarixiy-falsafiy rivojlanish jarayonida dastlab reflektiv fikrlash shakli sifatida qaralib, keyinchalik analitik baholash va asosli xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan kognitiv faoliyat sifatida talqin etila boshlagan [2].

Tanqidiy tafakkurning nazariy asoslari, avvalo, kognitiv jarayonlarning bosqichma-bosqich rivojlanishini ifodalovchi modellarga

tayanadi. Shulardan biri – B. Bloom tomonidan ishlab chiqilgan taksonomiya bo‘lib, unda bilish jarayoni oddiydan murakkabga tomon rivojlanadi: bilish, tushunish, qo‘llash, tahlil qilish, baholash va yaratish bosqichlari ajratiladi. Mazkur modelda aynan “tahlil”, “baholash” va “yaratish” bosqichlari tanqidiy tafakkurning yuqori darajadagi ko‘rinishlari sifatida e’tirof etiladi [3, p. 268].

Shuningdek, J. Dewey tomonidan ilgari surilgan reflektiv fikrlash nazariyasi ham tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda muhim metodologik asos bo‘lib xizmat qiladi. Dewey fikricha, reflektiv fikrlash – bu muammoni anglash, uni tahlil qilish va asosli xulosa chiqarishga yo‘naltirilgan faol jarayon bo‘lib, u ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi [4].

Psixologik nuqtayi nazardan, tanqidiy tafakkur shaxsning kognitiv rivojlanishi bilan chambarchas bog‘liq. J. Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasiga ko‘ra, tanqidiy fikrlash ko‘nikmalari asosan formal-operatsion bosqichda shakllanadi, bu bosqichda shaxs abstrakt fikrlash, mantiqiy xulosalar chiqarish va gipotezalarni tekshirish qobiliyatiga ega bo‘ladi [3, p. 269]. Shu bilan birga, R. Sternberg tanqidiy tafakkurni analitik fikrlashning asosiy komponenti sifatida ko‘rib, uni ma’lumotlarni tahlil qilish va muqobil yechimlar ishlab chiqish qobiliyati bilan bog‘laydi [3, p. 269].

Zamonaviy tadqiqotlarda tanqidiy tafakkur ko‘pincha aniq komponentlar orqali tavsiflanadi. Ular qatoriga tahlil (analysis), interpretatsiya (interpretation), baholash (evaluation), xulosa chiqarish (inference) va izohlash (explanation) kiradi. Ushbu komponentlar o‘zaro bog‘liq holda faoliyat yuritib, shaxsning chuqur va asosli fikrlashini ta’minlaydi. Ayniqsa, adabiy matnlar bilan ishlash jarayonida ushbu ko‘nikmalar kompleks tarzda rivojlanadi [5]. Shu bilan birga, adabiyot o‘qitish metodikasida o‘quvchini tayyor bilimni qabul qiluvchi “mute ijrochi”dan erkin fikrlovchi va faol ishtirokchiga aylantirish zarurligi alohida ta’kidlanadi, bu esa badiiy matnni mustaqil tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishni taqozo etadi [6, p. 4].

Chet tillarini o‘qitish metodikasida tanqidiy tafakkurni rivojlantirishning samarali vositalaridan biri sifatida badiiy adabiyotdan foydalanish keng e’tirof etilgan. Adabiy matnlar o‘zining ko‘p qatlamli mazmuni va turli talqinlarga ochiqligi bilan o‘quvchilarni faol fikrlashga undaydi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, badiiy asarlarni tahlil qilish jarayonida o‘quvchilar matn osti ma’nolarni aniqlash, muallif g‘oyasini

tushunish va turli nuqtayi nazarlarni solishtirish orqali tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar [5].

Shuningdek, adabiyot bilan ishlash jarayoni o‘quvchilarning nafaqat kognitiv, balki emotsional va ijtimoiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Badiiy matnlarda aks etgan hayotiy vaziyatlar va muammolarni tahlil qilish orqali o‘quvchilar real hayotdagi qaror qabul qilish jarayonlariga tayyorlanadilar. Bu esa tanqidiy tafakkurning amaliy ahamiyatini yanada oshiradi [5].

Shunday qilib, tanqidiy tafakkur pedagogik va psixologik jihatdan asoslangan murakkab kognitiv jarayon bo‘lib, uni rivojlantirish ta’limning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, adabiy matnlar bilan ishlash ushbu jarayonni samarali tashkil etish imkonini beruvchi muhim didaktik vosita sifatida namoyon bo‘ladi.

METODIK MODEL

(Qisqa hikoyalar asosida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish)

Ingliz tili adabiyotini o‘qitishda tanqidiy tafakkurni rivojlantirish samaradorligini oshirish uchun dars jarayonini tizimli tashkil etish muhim hisoblanadi. Shu maqsadda mazkur tadqiqotda qisqa hikoyalar asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan uch bosqichli metodik model taklif etiladi. Mazkur model “pre-reading”, “while-reading” va “post-reading” bosqichlari asosida qurilgan bo‘lib, har bir bosqich tanqidiy tafakkurning muayyan komponentlarini shakllantirishga xizmat qiladi.

1. Pre-reading bosqichi (tayyorlov bosqichi)

Ushbu bosqichning asosiy maqsadi – talabalarni matnni qabul qilishga tayyorlash, ularning oldingi bilimlarini faollashtirish va taxmin qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdan iborat.

Bu bosqichda quyidagi faoliyat turlari qo‘llaniladi:

- sarlavha asosida voqeani taxmin qilish
- kalit so‘zlar orqali mazmunni oldindan aniqlash
- muammoli savollar berish

Masalan:

- “Hikoya sarlavhasiga qarab, unda qanday voqea bo‘lishi mumkin?”
- “Qahramon qanday muammoga duch keladi deb o‘ylaysiz?”

Mazkur faoliyatlar orqali talabalarda:

- interpretation (talqin qilish)
- inference (xulosa chiqarish)

ko‘nikmalari shakllanadi. Bu esa tanqidiy tafakkurning boshlang‘ich bosqichini tashkil etadi, chunki o‘quvchilar hali matnni o‘qimasdan turib, mustaqil fikr yuritishga jalb etiladi.

2. While-reading bosqichi (asosiy tahlil bosqichi)

Bu bosqich metodik modelning markaziy qismi bo‘lib, unda talabalar matnni o‘qish jarayonida chuqur tahlil qilishga jalb etiladi.

Mazkur bosqichda “literature circle” modeli elementlaridan foydalanish tavsiya etiladi. Unga ko‘ra, talabalar kichik guruhlarga bo‘linib, har biri ma’lum rolni bajaradi:

- Tahlilchi (analyst) – matnning asosiy g‘oyasini aniqlaydi
- Savol beruvchi (questioner) – muhokama uchun savollar tuzadi
- Bog‘lovchi (connector) – matnni real hayot bilan bog‘laydi
- Xulosa qiluvchi (summarizer) – asosiy mazmunni umumlashtiradi

Bu jarayonda quyidagi savollar qo‘llanilishi mumkin:

- “Muallif qanday g‘oyani ilgari surmoqda?”
- “Qahramon harakati to‘g‘rimi? Nima uchun?”
- “Siz uning o‘rnida bo‘lsangiz qanday yo‘l tutardingiz?”

Ushbu faoliyatlar orqali quyidagi tanqidiy fikrlash komponentlari rivojlanadi:

- analysis (tahlil qilish)
- evaluation (baholash)
- interpretation (talqin qilish)

Adabiy matnlar bilan ishlash jarayonida aynan shu bosqich talabalarning chuqur fikrlashini faollashtiradi va ularni passiv o‘quvchidan faol tahlilchiga aylantiradi.

3. Post-reading bosqichi (refleksiya va baholash)

Ushbu bosqichda talabalar o‘qilgan matn asosida umumiy xulosa chiqarish, o‘z fikrlarini asoslash va baholash faoliyatlarini amalga oshiradilar.

Bu bosqichda quyidagi topshiriqlar samarali hisoblanadi:

- alternativ yakun yaratish
- qahramon harakatlarini baholash
- muammoning boshqa yechimlarini taklif qilish
- yozma yoki og‘zaki refleksiya

Masalan:

- “Hikoyaning yakunini o‘zgartirish mumkinmi?”
- “Qahramon qarorini to‘g‘ri deb hisoblaysizmi? Nega?”

Mazkur faoliyatlar orqali:

- evaluation (baholash)
- explanation (asoslab berish)
- inference (xulosa chiqarish)

ko‘nikmalari rivojlanadi.

AMALIY QISM

(Qisqa hikoya asosida tanqidiy tafakkurni rivojlantirish: "The Last Leaf" misolida)

Taklif etilgan metodik model samaradorligini ko‘rsatish maqsadida ingliz yozuvchisi O. Henryning "The Last Leaf" qisqa hikoyasi asosida dars fragmenti ishlab chiqildi. Ushbu hikoya o‘zining chuqur ma’nosi, ramziy obrazlari va kutilmagan yakuni bilan ajralib turadi hamda talabalarning tahliliy va baholovchi fikrlashini rivojlantirish uchun qulay didaktik material hisoblanadi.

1. Pre-reading bosqichi (tayyorlov)

Darsning boshlang‘ich bosqichida talabalar faollashtirilib, ularning oldingi bilimlari va taxmin qilish ko‘nikmalari ishga solinadi.

Topshiriqlar:

- "The Last Leaf" sarlavhasi nimani anglatishi mumkin?
- Hikoya qanday mavzuga bag‘ishlangan deb o‘ylaysiz?
- "Oxirgi barg" nimaning ramzi bo‘lishi mumkin?

Ushbu savollar orqali talabalar:

- voqeani oldindan taxmin qiladi
- ramziy ma’nolarni izlashga harakat qiladi

Natijada: **interpretation** va **inference** ko‘nikmalari rivojlanadi.

2. While-reading bosqichi (tahlil jarayoni)

Mazkur bosqichda talabalar matnni o‘qish jarayonida chuqur tahlilga jalb etiladi. Dars "literature circle" asosida tashkil etiladi.

Guruh rollari:

- **Tahlilchi** – hikoyaning asosiy g‘oyasini aniqlaydi
- **Savol beruvchi** – muhokama savollarini ishlab chiqadi
- **Bog‘lovchi** – hikoyani real hayot bilan bog‘laydi
- **Xulosa qiluvchi** – voqealar rivojini umumlashtiradi

Namunaviy savollar:

- Johnsy nega hayotdan umidini uzadi?
- Behrman qahramonining harakati qanday baholanadi?
- Hikoyada "oxirgi barg" nimani anglatadi?

Ushbu jarayonda talabalar:

- voqealarni tahlil qiladi

- qahramonlar harakatini baholaydi
- muallif g'oyasini aniqlaydi

Natijada: **analysis**, **evaluation** va **interpretation** ko'nikmalari rivojlanadi.

3. Post-reading bosqichi (refleksiya va baholash)

Ushbu bosqichda talabalar o'z fikrlarini mustaqil ravishda shakllantirib, asoslashga o'rganadilar.

Topshiriqlar:

- Hikoyaning yakunini o'zgartiring
- Behrman qahramonining harakatini baholang
- "Umid" tushunchasi hikoyada qanday ifodalangan?

Yozma topshiriq:

- "Haqiqiy san'at va fidoyilik" mavzusida qisqa essey yozish

Ushbu faoliyatlar orqali talabalar:

- o'z fikrini asoslaydi
- alternativ yechimlar taklif qiladi
- shaxsiy munosabat bildiradi

Natijada: **evaluation**, **explanation** va **inference** ko'nikmalari shakllanadi.

Natijaviy tahlil

Mazkur dars modeli shuni ko'rsatadiki, qisqa hikoyalar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni talabalarning tanqidiy tafakkurini kompleks rivojlantirish imkonini beradi. Ayniqsa, uch bosqichli model asosida olib borilgan faoliyat:

- talabalarni faol fikrlashga jalb etadi
- ularning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi
- nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'laydi

Adabiy matnlar bilan ishlash jarayonida talabalar nafaqat til ko'nikmalarini, balki yuqori darajadagi fikrlash operatsiyalarini ham rivojlantiradilar. Bu esa EFL kontekstida ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi [5].

XULOSA

Mazkur tadqiqotda ingliz tilidagi qisqa hikoyalar asosida talabalar tanqidiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyatlari nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tanqidiy fikrlashni shakllantirish jarayoni tizimli yondashuvni talab etadi va bu jarayonda badiiy adabiyot, xususan qisqa hikoyalar samarali didaktik vosita sifatida xizmat qiladi. Adabiy matnlarning ko'p qatlamli mazmuni, ramziy ifodasi va turli talqinlarga ochiqligi talabalarni chuqur tahliliy fikrlashga undaydi

hamda ularning mustaqil qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi [5].

Tadqiqot davomida tanqidiy tafakkurning asosiy komponentlari — tahlil, interpretatsiya, baholash va xulosa chiqarish — o‘qitish jarayonining uch bosqichi (pre-reading, while-reading, post-reading) bilan o‘zaro integratsiyalashgan holda metodik model sifatida ishlab chiqildi. Ushbu model o‘quv jarayonini tizimli tashkil etish imkonini berib, talabalarni bosqichma-bosqich chuqur fikrlashga yo‘naltiradi. Natijada, o‘quvchilar nafaqat matnni tushunadi, balki uni tahlil qiladi, baholaydi va unga nisbatan shaxsiy munosabat bildiradi.

Amaliy qismda O. Henryning “The Last Leaf” hikoyasi asosida ishlab chiqilgan dars fragmenti taklif etilgan modelning samaradorligini ko‘rsatdi. Dars jarayonida qo‘llanilgan savollar, muhokamalar va reflektiv topshiriqlar talabalarni faol fikrlashga jalb etib, ularning tanqidiy tafakkur ko‘nikmalarini kompleks rivojlantirishga xizmat qildi. Ayniqsa, “literature circle” elementlaridan foydalanish talabalar o‘rtasida hamkorlikni kuchaytirib, turli nuqtayi nazarlarni solishtirish va baholash imkonini yaratdi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari qisqa hikoyalar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni tanqidiy tafakkurni rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini tasdiqlaydi. Taklif etilgan metodik model esa EFL kontekstida adabiyotdan foydalanishning yangi yondashuvi sifatida amaliy ahamiyat kasb etadi va uni ta’lim jarayoniga joriy etish o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Facione P.A. *Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction*. – California: The Delphi Report, 1990.
2. Shakhova K.V. Istoriko-filosofskaya eksplikatsiya ponyatiya “kriticheskoe myshlenie” // Vologda State University. – 2020. – S. 273–278. – URL: https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/310862/1/273-278.pdf (accessed: 30.04.2026).
3. Xudoyorova G.B. Tanqidiy tafakkurni shakllantirishning pedagogik va psixologik nazariyasi bo‘yicha xorijiy va mahalliy tadqiqotlar tahlili // Maktabgacha va maktab ta’limi. – 2025. – №5. – B. 266–270. – URL: https://maktabgacha-va-maktab-talimi-jurnal.uz/index.php/jurnal/article/view/1068 (30.02.2026).

4. Dewey J. *How We Think*. – New York: D.C. Heath & Co., 1910.
5. Setiyaningsih E.A. The Use of Literature to Enhance Students’ Critical Thinking // Academia.edu. – 2011. – URL: https://www.academia.edu/5936717/The_Use_of_Literature_to_Enhance_Students_Critical_Thinking (29.04.2026).
6. Husanboyeva Q., Niyozmetova R. Adabiyot o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Shafoat Nur Fayz, 2020. – 352 b.

NAVOIYNING “MUNSHAOT” ASARIDA BADIUZZAMONGA BAG‘ISHLANGAN MAKTUBLARGA MUNOSABAT

Aslanova Hafiza Abduraximovna
Samarqand davlat chet tillar instituti dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Ushbu maqolada hazrat Navoiyning “Munshaot” asarida Badiuzzamonga bag‘ishlangan maktublar tahlil qilingan va talqini yuzasidan munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: *maktub, muallif, sharq, izoh, munosabat, to‘plam, san’at.*

Sharq she’riyatidagi janrlardan biri, muallifning nazmda yoki nasrda yozilgan maktublar to‘plami munshaotdir. Bunday to‘plamlar bir yoki bir necha muallif qalamiga mansub xatlar yig‘indisidan iborat bo‘lgan. Maktublar shunchaki bitilgan xatlar bo‘lmay, badiiyatning o‘ziga xos turi – insho san’ati sifatida yuzaga kelgan, chuqur mazmunga va go‘zal badiiy ifodaga ega bo‘lgan. Ba’zi maktublar yuksak san’at bilan o‘ta jimjimador yozilgan. Asosan, arab va fors tillarida yaratilgan. O‘zbek adabiyoti tarixida Munshaotning shakllanishi va rivojlanishi Alisher Navoiy ijodi bilan bog‘liq. Navoiy “Munshaot” asarining muqaddimasida forscha maktublar shakllangan yuksak uslubga ega ekanini, turkiy xalqlarda bu uslubda hali hech ish qilinmaganini va o‘zi Munshaotga birinchi bo‘lib qo‘l urganini qayd qilgan. Navoiyning ushbu asaridagi maktublarning aksariyati sulton Husayn Boyqaro va uning farzandlari bo‘lmish shahzodalarga yozilgan. Ularda Navoiy maktub egalariga davlatni idora etish, hukumat ishlarini bajarishga doir o‘zining qimmatli maslahat va takliflarini bayon etadi, adolat va hushyorlikka chorlaydi. Munshaot ba’zan “ruq’aot”, “maktubot” deb ham yuritilgan. Munshaotlarning talaygina qo‘lyozma nusxalari O‘zbekiston FA Sharqshunoslik institutining qo‘lyozmalar fondida saqlanadi. Bir nusxasi Sankt-Piterburgdagi Davlat xalq kutubxonasida 558-tartib raqami bilan saqlanayotgan qo‘lyozmasi bor.

Badiuzzamonga yozilgan yana bir javob maktubida Navoiy o‘zi bilan Husayin Boyqaro orasida uning xususida bo‘lib o‘tgan bir suhbat haqida xabar qiladi. Shoh huzurida Badiuzzamon Mirzoning “ish — kuch” (askar

va yarog‘lar)ni yaxshi saqlashiga Navoiy uning uchun so‘z borganligini, endilikda uni uyatlig‘ qilib qo‘ymaslik lozimligini o‘tinadi.

Boburning xabar berishicha, Husayn Boyqaro 901 (1495-96)-yilda Hisor ustiga qilgan yurishida g‘alabaga erisha olmay Balhga yetganida "Movarounnahr viloyati maslahati uchun Balhni Badiuzzamon Mirzog‘a berib, uning viloyatinikim, Astrobod bo‘lgay, Muzaffar. Husayn Mirzog‘a berdi. Har ikkalasini Balx va Astrobodda bir majlista yukundurdi. Bu jihatdan Badiuzzamon Mirzo tar bo‘ldi. Muncha yil yorliqlar va fitnalarning sababi ul erdi"[80].

Mana shu voqeadan keyin Badiuzzamon o‘z otasiga qarshi isyonkorlik harakatida bo‘ladi va unga itoatsizliklar qila boshlaydi.

Navoiy ularni murosaga keltirish uchun juda jiddiy harakat qiladi. Uning tazyiqi bilan Badiuzzamon Husayin Boyqaro hurmatini bajo keltirgan vaqtlarida Navoiy behad quvonadi. Maktublardan biridagi quyidagi satrlar shundan dalolat beradi: "Qulluq arzadosht ulkim, inoyat nishonida bitilib erdikim, Mirzo mulozimlarig‘a o‘zim bo‘luldi va ul azimat ijrosiga jozim. Shak yo‘qturkim, bu xizmat dunyo va oxirat maslahatiga muvofiq va Mirzodek otog‘a sizdek o‘g‘uldin munosib va loyiqdur"[81].

Agarda Badiuzzamon tomonidan sarkashlik sodir bo‘lsa, ahvol jiddiylashgudek bo‘lsa, Navoiy tahlikaga tushar va murosasozlik yo‘llarini axtara boshlardi. Ba'zan u Badiuzzamon huzuriga ravona bo‘lar edi. Ba'zan esa, shahzodaga o‘gitlarga to‘la maktublar yozardi....

"Munshaot"dagi yana bir maktubda Navoiy shahzodani otasi bilan ittifoq bo‘lishga undaydi, uning hokim sifatidagi kamchilik va nuqsonlarini birma-bir tilga olib o‘z fikr-mulohazalariga dalillar keltiradi: "Navoiy maktubni "Payg‘ambar... buyurub turkim, tengri taolo rizosi ota rizosiga vobastadur... Shundoq bo‘lg‘ondin so‘ngra kishi nechuk ota rizosidagi ayru dam urg‘ay yo qadam qo‘ygay?[82].

Hech shubhasizki, Navoiy bu bilan Badiuzzamonni xatarli yo‘lda ekanligidan, uning sarkashligi katta fojialarga sabab bo‘lishi mumkinligidan ogohlantirmoqchi edi. Shunday bo‘lib chiqdi ham. Ota bilan o‘g‘il orasidagi uzoq muddat davom etgan bu nizolar Muhammad

[80] Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти Тошкент —1998, 226 б.
[81] O‘sha manba. 213 б.
[82] O‘sha manba. 213 б.

Mo‘min Mirzo qatiliga olib keldi. “Munshaot”dan Badiuzzamonga yozilgan yana bir uzun maktub Navoiyning o‘z davrining eng ilg‘or va eng gumanist davlat arbobi ekanligidan dalolat beradi. Bu maktubda Navoiy davlatni idora qilish usullari, hukmdor uchun farz bo‘lgan burchlar, mamlakat va fuqarolar osoyishtaligini saqlash, ularning obodonligi va farovonligini ta’min etish kabi masalalar yuzasidan konkret fikrlar bildirib, holis maslahatlar beradi. Badiuzzamonni shularga rioya qilishga da’vat etadi.

Navoiy tomonidan maktubda o‘ttizta idora usuli va qoidalari o‘rtaga tashlanadi. Bular: har kuni ertalabdan adolat bilan arzlar eshitish, arkoni davlatni har kuni kechda yig‘ib, mulk va mol ishlarini kengashib olish; har kunga belgilangan ishlarning bitganligi haqida hisobot olish; tarixga oid asarlarni, xususan, “Zafarnoma”ni va ba’zi devorlarni mutolaa qilish; Iroq mamlakatiga bilimdonroq kishini yuborib turish va arz qilinishi zarur xabarlarni maktubda bitib, u yerdan kelgan ko‘rsatmalar asosida ish ko‘rish; sharobxona, qimorxona va baytul-lataf (fohishaxona) kabi zararli joylarni qat’iy ma’n etish; haftada ikki marta bozor narxlarini tekshirib turish uchun muhtasiblar tayin qilish, mahalla ahli o‘g‘il-qizini o‘qitish uchun maktab ochishni masjid imomig‘a topshirish; bo‘lak hamma kentlarda ham shu tartibni joriy etish; viloyat vaqflaridan buzilganini tuzatish, ulardan keladigan mablag‘ni o‘zlariga, sarf etishni kuzatib borish va bunga maxsus kishi belgilash; devon beklari, lashkarlar ahvolidan voqif bo‘lib turish; shohga har bir e’tiborga loyiq qilingan ish yuzasidan, uning mazmuni va tarixini bitib yuborib turish; markazdan bo‘lgan hukumlarni paysalga solmay ijro etish va bu haqda yozma yozib turish; ov va turli dabdabali bordi-keldilarni me’yori bilan qilish; tungi qorovullar ishini tekshirib turuvchi tovachi tayin etish; zakot va jarima yig‘uvchilar ishini ham maxsus tovachilar orqali tekshirib turish va hokazolardir.

Navoiy hukmdor faoliyati uchun farz bo‘lgan mana shu qoidalarni bir-bir sanab o‘tgach, yana o‘sha o‘zining asl muddaosiga ko‘chadi va barcha aytganlarga rioya qilishda, umuman barcha ishlarni bajarishda markaziy davlat manfaatidagi kelib chiqish va shoh itoatida bo‘lishini uqtiradi.

Yuqorida aytib o‘tilgandek, bu maktub Navoiyning ulkan va ilg‘or davlat arbobi ekanligidan, uning nazdida mamlakatni idora etishda umummanfaati uchun katta masalalardan tortib to mayda masalalargacha ahamiyatli bo‘lganligidan dalolat beradi.

Maktubni davlatni boshqarish programmasi desa ham bo‘ladi. Navoiyning Badiuzzamonga yozgan xatlarining mazmunidan ma’lum

bo‘ladiki, Navoiy shaxzodani Xuroson saltanati uchun davlatni boshqarish usullararini yaxshi bilgan, adolatparvar hukmdor sifatida ko‘rishni orzu qilgan yo‘lda jiddiy harakat qilgan. Husayin Boyqaro bilan Badiuzzamon oralaridagi ixtiloflar tufayli mamlakat yaxlitligi va xalq osoyishtaligiga yetishi muqarrar bo‘lgan xavfning oldini olishga tinimsiz intilgan. Ana shu masalalarni Navoiy o‘zining diqqat markazida tutgan.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 14-жилд, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти Тошкент —1998, 226 б.
2. Abdurayimova I. Epistolyar adabiyot va uning shakllanishi haqida. Ilm vaqti. (Ilmiy jurnal), 1.02.2026, 739-b.
3. Aslanova H.A. Alisher Navoiy ijodida – maktubot. Xorazm Ma’mun akademiyasi axborotnomasi. 2026-2/4, 36-bet.
4. Aslanova H.A. Epistolyar janri va maktubotning o‘ziga xos xususiyatlari. Sharq va g‘arb adabiy aloqalari va qiyosiy adabiyotshunoslikning dolzarb masalalari. Xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya. 2026-yil 23-may. Samarqand: “Samarqand davlat chet tillar instituti” nashriyoti. – 2026, 44-47-b.
5. Aslanova Kh. Epistolar genre andfeatures ofwriting. ISSN 2515 Vol. 1No.1 (2026): AJTAS. 317-319-p.
6. Bozorov O. Epistolyar romanda voqelikni badiiy tasvirlash imkoniyatlari va qahramon muammosi (“Yosh Verterning iztiroblari” hamda “Bonu” romanlari misolida) fil.fan. bo‘yicha fals. d. diss. (PhD). Qarshi, 2022, 28-b.
7. Dusmuratov Q. O‘zbek epistolyar nasrining shakllanishi va taraqqiyoti. Tamaddun nuri, 2024-yil, 7-son (58).

LINGUACULTUROLOGICAL ASPECTS OF SYMMETRY AND ASYMMETRY IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY TEXTS

Azimova Zilola Ismoil kizi
JSPU, The department of Foreign language

Abstract: This paper presents a comprehensive comparative linguaculturological analysis of symmetry and asymmetry in English and Uzbek literary discourse. By evaluating the interplay between cultural conceptualizations, cognitive structures, and textual patterns, the study illustrates how cultural context serves as a fundamental determinant of textual symmetry and asymmetry. English literary texts prominently exhibit compositional linearity, structural balance, and logical cohesion—reflecting a systematic, rationalistic worldview. Conversely, Uzbek prose and poetry prioritize syntactic expansion, metaphorical variation, and emotional expressiveness, stemming from an affective, figurative, and poetic cognitive framework. Furthermore, rhythmic and intonational variations are analyzed as vital aesthetic-semantic codes operating within their respective national literary traditions.

Keywords: *linguaculturology, symmetry, asymmetry, cultural conceptualization, literary discourse, cognitive poetics, syntactic structure, rhythm and intonation, aesthetic code.*

INTRODUCTION

Linguaculturology stands at the intersection of linguistics, anthropology, and cultural studies, offering a rigorous framework to examine the intrinsic bond between language structure and cultural cognition. In literary analysis, text is not merely a linguistic unit but a culturally conditioned aesthetic system. Within this scope, the phenomena of symmetry and asymmetry serve as vital indicators of how a speech community conceptualizes order, emotion, and narrative dynamics. Symmetry generally signifies equilibrium, stability, structural harmony, and adherence to literary tradition. Asymmetry, on the other hand, embodies dynamism, emotional intensity, creative deviation, and psychological depth.

The perception and textual realization of these phenomena are deeply anchored in national cultural mindsets. While structural regularity and linear progression are highly valued in certain literary traditions, others

favor figurative fluidity, expressive variation, and syntactic expansion. Investigating symmetry and asymmetry within English and Uzbek literary traditions allows for a deeper understanding of how underlying cultural models shape textual organization and aesthetic reception.

Linguaculturology is a field that studies the intrinsic connection between language and culture, where cultural context plays a crucial role in analyzing literary texts. Phenomena of symmetry and asymmetry are interpreted differently depending on cultural framework: symmetry represents order, stability, and traditionality, whereas asymmetry reflects novelty, creative individuality, and dynamism. In Uzbek literature, particularly in the works of Cho‘lpon and Fitrat, unique syntactic and semantic deviations add dynamic and emotional depth to the text. Cultural context is the primary factor determining the degree of symmetry and asymmetry. In English texts, symmetry serves logical thought and rational aesthetics, while in Uzbek texts, asymmetry serves as an essential tool for emotional and figurative thinking. Analysis shows that symmetry and asymmetry are closely linked not only to the linguistic and structural properties of texts, but also to the cultural traditions, modes of thought, and aesthetic tastes of each nation.

In English literature, compositional symmetry, linear structure, and logical progression are more prevalent, showcasing the logical, orderly, and systematic mindset of English culture. For instance, in Victorian novels, narratives are clearly divided into introduction, development, and conclusion, enhancing both aesthetic and dramatic impact. Symmetry manifests not only compositionally, but also through rhythmic and intonational patterns. Short paragraphs, emphasis, and pauses create a rhythm that reflects structural order and logical harmony.

Conversely, Uzbek literary texts demonstrate a stronger presence of asymmetric structure, figurativeness, and emotional expressiveness. Syntactic expansions, metaphorical expressions, and emotional imagery lend poetic persuasiveness to the text, reflecting the figurative and emotional reflection inherent in Uzbek national thought. Particularly in modern Uzbek poetry, freedom in line length, uneven rhythm, and intonational variability heighten dramatic-aesthetic impact.

Thus, symmetry and asymmetry function as aesthetic and semantic codes dependent on cultural context. While English culture imparts order, fluency, and logical harmony to text structure, Uzbek culture prioritizes emotional, figurative, and poetic expression. Rhythms and intonations

serve to reinforce aesthetic impact in both literatures: in English texts, rhythm enhances structural precision, whereas in Uzbek texts, it amplifies emotional expressiveness. Consequently, symmetry and asymmetry act not merely as formal markers of textual structure, but as expressive forms of cultural cognition.

In conclusion, symmetry and asymmetry in literary texts are not merely structural or stylistic devices, but serve as direct reflections of a nation's worldview, aesthetic values, and cognitive frameworks. While the compositional and logical symmetry characteristic of English literary works embodies a systematic and rational mode of thought, the syntactic and semantic asymmetry prevalent in Uzbek literature stems from a highly emotional, figurative, and poetic cognition. Analyzing text structure through a linguaculturological lens ultimately demonstrates the intrinsic link between language, culture, and aesthetic expression in literary discourse.

References

1. Karimov B. Linguacultural Features of Literary Text. – Tashkent: Mumtoz so'z, 2022. – P. 118.
2. To'ychiyev B. Poetics of Modern Uzbek Poetry. – Tashkent: Akademnashr, 2020. – P. 21.

XURSHID DO‘STMUHAMMADNING “BOZOR” ROMANIDA NUTQ INDIVIDUALLIGINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI

Ishmuratova Moxchehra

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada Xurshid Do‘stmuhammadning “Bozor” romanida personaj nutqining individuallashuvi leksik tanlov, semantik yuk, sintaktik qurilish va muloqot jarayonidagi vazifa bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi. Tahlilning asosiy e’tibori Fozilbek, Qosimbek va Diyorbek nutqidagi farqlarga qaratilib, bir xil til vositasining turli qahramonlarda qanday ma’no va ohang kasb etishi aniqlanadi. Romandagi “bozor”, “insof”, “nafs”, “kasofat” kabi birliklarning oddiy lug‘aviy ma’nodan tashqari kontekstual mazmun hosil qilishi, qisqa savollar, to‘liqsiz gaplar, takrorlar va o‘zini tuzatishlar esa qahramonning ruhiy holati hamda suhbatdagi mavqeini ko‘rsatishi asoslanadi. Shuningdek, dialog bilan muallif bayonining tutashuvi personaj ovozini yaratishda muhim omil ekani ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijasi nutq individualligini alohida so‘zlar yig‘indisi emas, balki tanlov, vaziyat va kommunikativ maqsadning birligi sifatida talqin qilish imkonini beradi.

KALIT SO‘ZLAR: nutq individualligi, personaj nutqi, individual uslub, leksik tanlov, semantik ma’no, sintaktik qurilish, pragmatika, dialog, ichki nutq, lingvopoetika, “Bozor”, Fozilbek, Qosimbek, Diyorbek.

KIRISH

Badiiy asarda qahramonning nutqi faqat voqeani bayon qilish uchun xizmat qilmaydi. U qahramonning nimalarga e’tibor berishi, hodisani qanday baholashi va suhbatdoshiga qanday munosabatda bo‘lishini ham bildiradi. Shu sababli personaj nutqini o‘rganishda ishlatilgan so‘zlarning o‘zi bilan cheklanib qolish yetarli emas. So‘zning qaysi vaziyatda tanlangani, gapning qanday qurilgani, fikrning to‘liq yoki uzilib berilgani va suhbatdoshga qanday ta’sir ko‘zlangani ham hisobga olinishi kerak.

Tadqiqotning maqsadi — “Bozor” romanida nutq individualligini yuzaga chiqaradigan asosiy lingvistik belgilarni aniqlash va ularning personaj xarakterini ochishdagi vazifasini ko‘rsatish. Buning uchun Fozilbek, Qosimbek va Diyorbek nutqi o‘zaro qiyoslanadi. E’tibor, avvalo, leksik tanlov, kontekstual ma’no, gapning sintaktik shakli, dialogdagi javob berish usuli va muallif remarkalarining personaj nutqiga qo‘shilishiga qaratiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Yozuvchi uslubining lingvistik asoslarini o‘rganish o‘zbek tilshunosligida badiiy matn tahlilining muhim yo‘nalishlaridan biridir. M. Qosimova yozuvchi uslubini belgilaydigan til omillarini alohida tadqiq etish zarurligini ko‘rsatgan [5]. Bu yondashuv badiiy matndagi so‘z tanlovi, sintaktik qurilish va ifoda imkoniyatlarini bir-biridan ajratmasdan ko‘rishga asos beradi.

Sh. Botirova “Bozor” romanidagi bozor timsolining mazmuniy yukiga e’tibor qaratadi [3]. I. Saymuratova esa roman metaforik talqinini o‘rganib, “bozor” tushunchasining ramziy qatlamlariga to‘xtaladi [4]. Demak, mavjud ishlarda asarning ramziy, metaforik va ijodiy-uslubiy tomonlari yoritilgan. Ushbu maqolaning farqli jihati shundaki, markazga aynan nutqning individuallashuvi, ya’ni qahramonlar bir xil til tizimidan foydalangan holda qanday qilib turli “ovoz” hosil qilishi masalasi qo‘yiladi.

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning asosiy materiali Xurshid Do‘stmuhammadning “Bozor” romani hisoblanadi [1]. Tahlil jarayonida asardagi Fozilbek, Qosimbek va Diyorbek ishtirokidagi dialoglar, personajlarning mustaqil mulohazalari hamda muallif bayoni bilan tutashgan nutqiy lavhalarga e’tibor berildi. Qo‘shimcha material sifatida roman va yozuvchi ijodining badiiy xususiyatlariga bag‘ishlangan ilmiy ishlar jalb qilindi [2–5].

1. “Bozor” leksemasining shaxsiy talqinga aylanishi

Fozilbekning Munosibxon bilan suhbatida “bozor” oddiy savdo joyi sifatida emas, odamlarni kuzatish va ularning fe’l-atvorini anglash mumkin bo‘lgan muhit sifatida talqin qilinadi. U bozorga borishini xarid bilan emas, odamlarning “ichini ko‘rish” istagi bilan izohlaydi. Shu vaziyatda makon nomi qahramonning dunyoqarashini ifodalovchi birlikka aylanadi. Fozilbekning konkret voqeadan umumiy xulosaga o‘tishi uning nutqiy individualligini belgilovchi asosiy belgidir [2].

2. Qosimbekning “Kimlar?!” savoli: qisqa replika, katta ma’no

Diyorbek “insofiylar” haqida gap ochganida Qosimbekning “Kimlar?!” deb so‘rashi romandagi nutq individualligini ko‘rsatadigan aniq misollardan biridir. Shaklan bu oddiy so‘roq gap. Ammo muallif izohidan Qosimbek bu yangilikni avvaldan bilishi, suhbatdoshdan eshitganda esa ataylab bexabardek tutishi anglashiladi [2]. Demak, savolning vazifasi ma’lumot olish emas, suhbatdoshni gapirtirish va uning xabardorligini tekshirishdir.

Bu yerda sintaksis va pragmatika birlashadi. Qosimbek uzoq gapirmaydi; bitta qisqa savol bilan muloqot yo‘nalishini o‘zgartiradi. Uning “bozorda toblangan” muomala usuli aynan shunday qisqa replikada ko‘rinadi. Shuning uchun “Kimlar?!”ni faqat so‘roq gap deb emas, personajning kommunikativ strategiyasini ko‘rsatuvchi birlik sifatida baholash mumkin.

3. “Jonga tegdi, bari…”: ellipsis va ruhiy burilish

Diyorbek otasining g‘alati holatini ko‘rib “Tinchlikmi, ota?” deb so‘raydi. Qosimbek esa bozor tomon ishora qilib, “Jonga tegdi, bari…” deydi [2]. Bu replikada “bari” so‘zi butun bozor tashvishlarini bitta umumiy tushunchaga jamlaydi. Uch nuqta esa fikrning davomiyligini ochiq qoldiradi. Qosimbek nimadan charchaganini sanab bermaydi; o‘quvchi buni oldingi voqealar bilan bog‘lab anglaydi.

Bu gap Qosimbekning avvalgi nutqi bilan qiyoslanganda yanada muhimlashadi. U ilgari bozor tashvishlarini odatiy hayot tarzi sifatida qabul qilgan bo‘lsa, endi shu muhitni “jonga tegdi” deb baholaydi. Demak, qisqa va elliptik replika qahramonning ichki burilishini ixcham ifodalagan. Bu holat nutq individualligining vaziyatga qarab o‘zgarishini ham ko‘rsatadi.

4. “Bozorni epaqaga keltiraman” va o‘z-o‘zini baholash

Qosimbek “Bozorni epaqaga keltiraman” degan niyat bilan umrini o‘tkazganini keyinchalik kulib eslaydi. Bu vaziyatda kulgi shunchaki kayfiyat emas, balki qahramonning o‘zining oldingi qarashiga tanqidiy masofadan qarayotganini bildiradi. “Bozor” endi faqat boshqarilishi kerak bo‘lgan tashqi makon emas; u Qosimbekning butun umrini o‘lchash vositasiga aylanadi [2].

5. Diyorbek: bevosita savol va tezkor munosabat

Diyorbekning nutqida vaziyatni darhol aniqlashtirishga intilish kuchli. U otasining holatini ko‘rib savol beradi, javobni tushunmasa yana aniqlik talab qiladi. Masalan, Qosimbekning ichki xulosasini anglash uchun “Qaysi oqibatini aytyapsan?” deb so‘raydi [2]. Bu bevosita savol shakli Diyorbekning muloqot uslubini ko‘rsatadi.

6. “Insofiylar” suhbatida so‘z tanlovi

Diyorbek “insofiylar bozorni o‘z izniga solarmish” degan xabarni aytgach, Qosimbek “O‘zimizni qadimgi insofgami?” deya javob beradi [2]. Bu yerda “insof” oddiy axloqiy tushuncha bo‘lib qolmay, bozorni qanday tartibga solish masalasiga ulanadi. Qosimbek xabarni tayyor

haqiqat sifatida qabul qilmaydi; savol shakli orqali uning ma’nosini tekshiradi.

7. Dialog va muallif bayonining birikishi

Roman dialoglarida personajning replikasi ko‘pincha muallifning qisqa izohi bilan birga keladi. “Kimlar?!” savolidan keyingi izoh Qosimbekning ataylab bexabarlik qiyofasiga kirishini tushuntiradi. “Jonga tegdi, bari…” replikasi esa qahramonning xayolini jamlay olmayotgani tasviri bilan birga beriladi [2]. Demak, individual nutqni faqat personaj aytgan gapdan izlash yetarli emas.

Muallif bayoni replikadagi yashirin ma’noni ochadi: nigoh, pauza, harakat, jimlik yoki ruhiy holat qisqa gapning qanday ohangda qabul qilinishini belgilaydi. Shu jihatdan “Bozor” romanida dialog va muallif nutqi birgalikda personajning psixologik portretini yaratadi. Bu kuzatuv avvalgi tadqiqotlarda qayd etilgan “ikki syujetli” dialoglarning psixologik vazifasi bilan ham bog‘lanadi [2].

8. Nutq individualligi va roman g‘oyasi

Shunday qilib, romandagi nutq individualligi leksik tanlov, sintaktik shakl, kommunikativ vazifa va muallif bayonining birgalikdagi ta’siridan yuzaga keladi. Bu yondashuv “Bozor” romanidagi personaj nutqini oddiy uslubiy misollar yig‘indisi emas, balki xarakter va g‘oya shakllanadigan murakkab lingvistik tizim sifatida ko‘rish imkonini beradi.

XULOSA

“Bozor” romanida nutq individualligi personajlarning lug‘at boyligidan ko‘ra kengroq hodisa sifatida namoyon bo‘ladi. So‘z tanlovi, uning kontekstdagi ma’nosi, gapning qurilishi, javob berish usuli, pauza va tugallanmagan fikr, shuningdek muallif bayoni bilan dialogning tutashuvi birgalikda qahramonning nutqiy qiyofasini yaratadi.

Fozilbek nutqida umumlashtirish va ichki mulohazaga moyillik, Qosimbekda muloqotni savol va kinoya orqali boshqarish, Diyorbekda esa keskinroq leksika va ellipsisning faol qo‘llanishi kuzatiladi. Bu belgilar qahramonlarni bir-biridan ajratish bilan birga ularning voqelikni qanday qabul qilishini ham ko‘rsatadi.

Asardagi “bozor” leksemasining semantik kengayishi ham shu jarayon bilan bog‘liq. U makon nomi sifatida boshlanib, insonlar o‘rtasidagi munosabat, manfaat va ma’naviy tanlovlar haqida fikr yuritishga xizmat qiladigan mazmuniy markazga aylanadi. Shuning uchun roman nutqini lingvistik jihatdan o‘rganish personaj xarakteri va asarning badiiy konsepsiyasini birgalikda ko‘rish imkonini beradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

[1] Do‘stmuhammad X. Bozor. – Toshkent: Sharq, 2000. – 191 b.
[2] Rajabova O.A. Xurshid Do‘stmuhammad asarlarida ijodiy individuallik: magistrlik dissertatsiyasi. – Nukus: Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti, 2015.
[3] Botirova Sh. Romanchilikda evrilishlar // Yoshlik. – 2009. – №4. – 34–40-betlar.
[4] Saymuratova I. Xurshid Do‘stmuhammadning “Bozor” romanida metaforik talqin // Zamonaviy o‘zbek adabiyotshunosligining dolzarb masalalari: Respublika ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Guliston, 2022. – B. 142–147.
[5] Qosimova M. Yozuvchi uslubining lingvistik omillari // “Tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalari” mavzusidagi ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – ADU, 2002. – 251–254-betlar.

JEFRI CHOSERNING “KENTERBERI HIKOYALARI” ASARIDA HIKOYAT JANRINING POETIK XUSUSIYATLARI (QOLIBLI HIKOYALASH, FABLIO VA IJTIMOIY TABAQALAR HAJVI)

Bekmirzayeva Dilrabo Olimjon qizi
Samarqand davlat chet tillar institute
assistant o‘qituvchisi
diliandjony@gmail.com

Annotatsiya. Maqolada Jefri Choserning “Kenterberi hikoyalari” asaridagi hikoyat poetikasi ramkali kompozitsiya, fablio janri va ijtimoiy tabaqalar hajvi asosida tahlil qilinadi. Ziyorat safari va hikoya aytish musobaqasining kompozitsion vazifasi, hikoyachi bilan hikoya mazmuni o‘rtasidagi munosabat hamda hajviy portret yaratish vositalari yoritiladi. “Tegirmonchi hikoyasi”, “Noib hikoyasi” va “Umumiy prolog” misolida janriy qarama-qarshilik, maishiy detal va kinoyaning badiiy imkoniyatlari ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: Jefri Choser, Kenterberi hikoyalari, hikoyat poetikasi, ramkali hikoyalash, fablio, ijtimoiy tabaqalar hajvi, kinoya, parodiya.

Kirish

“Kenterberi hikoyalari” o‘rta asr ingliz adabiyotida turli mazmun, uslub va badiiy shakldagi hikoyalarni yagona kompozitsion tizimga birlashtirgan asardir. Unda ritsarlik romani, fablio, diniy rivoyat, avliyolar hayotiga oid hikoya, masal va axloqiy-didaktik qissa yonma-yon keladi. Janriy rang-baranglik ziyoratchilarning ijtimoiy mavqeyi va dunyoqarashi bilan bog‘lanib, hikoya aytishni xarakter yaratish vositasiga aylantiradi. Shu sababli alohida hikoyani uning hikoyachisi va boshqa hikoyalarga munosabatidan ajratib talqin qilish asar poetikasini to‘liq ochib bermaydi.

Maqolaning maqsadi ramkali hikoyalash, fablio va ijtimoiy tabaqalar hajvining o‘zaro aloqasini aniqlashdir. Tahlilda yaqin o‘qish, kompozitsion va qiyosiy-janriy tahlil usullaridan foydalaniladi. Helen Kuperning tadqiqotida ham asarning umumiy tuzilishi va alohida hikoyalarining janriy munosabatlari birgalikda ko‘rib chiqiladi [2]. Mazkur maqolada ramkali hikoyalash kompozitsion usul, fablio alohida janr, ijtimoiy tabaqalar hajvi esa hajviy tasvir an’anasi sifatida farqlanadi. Ularning birgalikda ishlashi asarning poetik yaxlitligini ta’minlaydi.

Asosiy qism

Asarning tashqi qolibni Kenterberiga ziyorat safari tashkil etadi. “Umumiy prolog”dagi bahor manzarasi tabiatning uyg‘onishini insonning safarga chiqish istagi bilan bog‘laydi. Ziyoratchilarning maqsadi Tomas Beket maqbarasini ziyorat qilishdir. Ushbu diniy maqsad turli kasb va tabaqa vakillarini vaqtincha yagona hamjamiyatga birlashtiradi. Sautvarkdagi “Tabard” mehmonxonasi esa ularning uchrashuvi va hikoya aytish musobaqasining boshlanish makoniga aylanadi [1, I, 1–27]. Ziyorat qolibi hikoyalarni jamlovchi tashqi shakl bilangina cheklanmaydi. U personajlarni tanishtiradi, ularning o‘zaro munosabatlarini yuzaga chiqaradi va turli nutq uslublarini bir makonda uchrashtiradi. Safar davomidagi suhbatlarda har bir ziyoratchi kasbi, tajribasi va manfaatlarini saqlab qoladi. Natijada yo‘l tasviri XIV asr ingliz jamiyatining badiiy modeliga aylanadi; personajlar esa umumiy diniy niyat bilan shaxsiy intilishlar o‘rtasidagi munosabatni namoyon etadi.

Mehmonxona egasi Garri Beyli taklif qilgan musobaqa qolibini harakatga keltiradi. Dastlabki shartga ko‘ra, har bir ziyoratchi Kenterberiga borishda ikki, qaytishda yana ikki hikoya aytishi lozim. Eng mazmunli va maroqli hikoya sohibiga umumiy hisobdan kechki ziyofat va’da qilinadi [1, I, 791–800]. Biroq tugallanmay qolgan asarning saqlangan matni dastlabki musobaqa rejasini to‘liq amalga oshirmaydi. Garri Beyli navbatni boshqaradi, baho beradi va ayrim hikoyachilarni to‘xtatadi. Ziyoratchi-hikoyachi Choser aytgan “Ser Topas haqidagi hikoya”ning to‘xtatilib, uning o‘rniga nasriy “Melibey haqida hikoya”ning boshlanishi bunga misoldir [1, VII].

Fablio (fabliau) o‘rta asr fransuz adabiyotida shakllangan ixcham hajviy she’riy hikoyadir. Unda tez rivojlanuvchi voqealar, hiyla-nayrang, maishiy munosabatlar va ba’zan qo‘pol hazil yetakchilik qiladi. Choserning “Tegirmonchi”, “Noib”, “Kema boshqaruvchisi”, “Chaqiruvchi” hikoyalari hamda tugallanmagan “Oshpaz hikoyasi” fablio an’anasi bilan bog‘liq; “Savdogar hikoyasi”da ham uning belgilari mavjud [4]. Mazkur janrda maishiy muhitning tanishligi syujetdagi favqulodda ishonuvchanlik va ayyorlik bilan qo‘shiladi.

“Tegirmonchi hikoyasi”da Oksfordlik duradgor Jon, uning yosh xotini Alisun, talaba Nikolas va cherkov xodimi Absolon o‘rtasidagi hangomalar tasvirlanadi. Keksa er va yosh xotin o‘rtasidagi nomutanosiblik fablio konfliktining boshlang‘ich shartini tashkil etadi. Nikolas Alisun bilan yashirin uchrashish uchun duradgorni ikkinchi Nuh

to‘foni yaqinlashayotgani haqidagi yolg‘on bilan aldaydi. Tom ostiga osilgan tog‘oralar qutqaruv vositasi sifatida ko‘rsatilsa-da, amalda hiylaning moddiy tayanchiga aylanadi. Diniy rivoyatning shaxsiy manfaatga moslashtirilishi parodiyani yuzaga keltiradi. Kulgi duradgorning ishonuvchanligiga, Nikolasning ayyorligiga va Absolonning soxta oshiqona xatti-harakatlariga yo‘naltiriladi.

Ijtimoiy tabaqalar hajvi (estates satire) personajning jamiyatdagi vazifasi bilan amaldagi xulqi o‘rtasidagi tafovutni ochishga asoslanadi. O‘rta asr ijtimoiy tasavvuridagi ibodat qiluvchilar, jang qiluvchilar va mehnat qiluvchilar modeli “Umumiy prolog”dagi kasbiy portretlarni tushunishga yordam beradi. Biroq Choser tasvirlagan xilma-xil kasblar va shahar hayoti vakillari ushbu uchlikning soddalashtirilgan chegaralaridan chiqadi. Jill Mann tadqiqoti aynan ijtimoiy tabaqa an’anasi va ziyoratchilar portretlari o‘rtasidagi aloqani yoritadi [3]. Hajv, ayniqsa, cherkov bilan bog‘liq personajlarda kuchli namoyon bo‘ladi. Rohib monastir intizomidan ko‘ra ovchilik, yaxshi taom va farovonlikni afzal ko‘radi. Rohib-birodar esa muhtojlardan ko‘ra boylar va mayxona egalari bilan yaqin munosabat o‘rnatadi. Har ikki portretda diniy xizmatning ma’naviy talablari dunyoviy manfaatga almashgani kinoya orqali ko‘rsatiladi. Dunyoviy personajlarda ham tashqi mavqe bilan asl holat orasidagi tafovut kuzatiladi. Savdogarning salobatli ko‘rinishi qarzdorligini yashiradi; Huquqshunos amaldagidan ko‘ra bandroq ko‘rinadi; Mansipl esa rasmiy bilimga ega mutaxassislardan xo‘jalik yuritishda ustun keladi. Bu portretlar obro‘, bilim va amaliy uddaburonlik bir-biriga har doim mos kelmasligini ko‘rsatadi. Ayni paytda Parson va Dehqon kabi ijobiy obrazlar hajvning yalpi qoralash emas, kasbiy va axloqiy me’yor bilan qiyoslashga asoslanganini namoyon etadi.

Xulosa qilib aytganda, “Kenterberi hikoyalari”dagi hikoyat poetikasi ramkali kompozitsiya, janriy rang-baranglik va hajviy tasvirning o‘zaro ta’sirida shakllanadi. Ziyorat safari turli ijtimoiy mavqedagi personajlarni birlashtiradi; musobaqa va bog‘lovchi lavhalar esa ularning nutqi, raqobati va munosabatlarini ochadi. Fablio maishiy detal, aldov va parodiya orqali yuksak janrlarning badiiy me’yorlarini qayta talqin qiladi. Ijtimoiy tabaqalar hajvi kasbiy vazifa bilan real xulq o‘rtasidagi nomutanosiblikni kinoyali portretlarda ifodalaydi.

Tahlil shuni ko‘rsatadiki, hikoyaning ma’nosi uning syujetidagina emas, kim tomonidan, qanday vaziyatda va kimlarga aytilganida ham yuzaga keladi. Ramka hikoyalarni bog‘lash bilan birga, ularni o‘zaro

baholash maydonini yaratadi. Shu xususiyat asarni XIV asr ingliz jamiyatining ko‘p ovozli badiiy tasviriga aylantiradi hamda undagi hikoyatlarning kompozitsion, janriy va ijtimoiy ma’nolarini yaxlit tahlil qilish zaruratini belgilaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Chaucer G. The Canterbury Tales: Text and Translations. Harvard’s Geoffrey Chaucer Website. URL: https://chaucer.fas.harvard.edu/pages/text-and-translations (murojaat sanasi: 07.10.2026).
2. Cooper H. The Canterbury Tales. 2nd ed. Oxford: Oxford University Press, 1996. (Oxford Guides to Chaucer).
3. Mann J. Chaucer and Medieval Estates Satire: The Literature of Social Classes and the General Prologue to the Canterbury Tales. Cambridge: Cambridge University Press, 1973.
4. Fabliaux. Harvard’s Geoffrey Chaucer Website. URL: https://chaucer.fas.harvard.edu/pages/fabliaux (murojaat sanasi: 07.10.2026).

“MAJOLIS UN-NAFOIS” VA “THE LIVES OF THE ENGLISH POETS” (“INGLIZ SHOIRLARINING HAYOTI”) ASARLARIDA XRONOLOGIK VA KOMPOZITSION QURILISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI

Axtamova Farangis Ulug‘bek qizi,
Samarqand davlat chet tillar instituti
mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Majolis un-nafois” tazkirasi hamda Semyuel Jonsonning “The Lives of the English Poets” asarining kompozitsion tuzilishi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda har ikki asarning biografik materialni tashkil etish tamoyillari, xronologik qurilishi va ichki kompozitsion modeli o‘rganilgan.

Kalit so‘zlar: tazkira, adabiy biografiya, kompozitsion tuzilish, mikrostruktura, xronologik tamoyil, biografik diskurs, adabiy tanqid, qiyosiy-tipologik tahlil.

Navoiyning “Majolis un-nafois” asari o‘zining mukammal ichki mantig‘i, janrlar sintezi va aniq muvozanatga asoslangan arxitektonikasi bilan Sharq tazkiranavislik janrining yangicha ko‘rinishini namoyon qilgan asardir. Jonson asarda esa XVII-XVIII asrda yashab ijod qilgan 52 nafar shoirning hayotini yoritar ekan, asarda birinchi ko‘zga tashlangan qurilma bu- xronologiya. Chunki kitobda shoirlar hayoti ketma ketligini ensiklopedik ko‘rinishda ya’ni shoirlarning vafot etgan yillariga ko‘ra shakllantirgan. Buning asosiy sabablaridan biri, nashriyotchilarning xohish-istagi bo‘lgan. Masalan, asarda birinchi hayoti tasvirlangan Abraham Kauli XVII asrda yashagan bo‘lsa, eng oxirida kelgan Tomas Grey XVIII asrda yashagan. Bu ketma ketlik esa ingliz adabiyotidagi XVII asrdan XVIII asrgacha bo‘lgan xronologik zanjirni ko‘rsatib beruvchi yaxlit bir davrni ochib bergan.

Tazkirada esa keltirilgan ma’lumotlarga qo‘shimcha ravishda asar muqaddima, har bir majlisdan avval kichik kirish qismlari va xilvatdan iborat. Tazkirada har bir ijodkorni tasvirlashda ma’lum bir kompozitsion andoza asosida ketma ketlikka rioya etilgan. Ushbu mikrostrukturani ya’ni asarning ichki kompozitsiyasini tahlil qiladigan bo‘lsak, quyidagi ketma ketlikka duch kelamiz:

Ushbu mikrostrukturaga asardan parcha keltiramiz : “Mavlono Xokiy — Kusavdindur, Xoja Kusaviy (quddisa sirruhu) xizmatida bo‘lur erdi. Darvesh kishi erdi. She’r ham aytur erdi. Bu matla’ aningdurkim:
Niyozmandi tuam, ey ba noz parvarda,
Turo zamona ajab dilnavoz parvarda.” [1:56].

Jonsonning “The Lives of the English Poets” (Ingliz shoirlarining hayoti) asarida ham yuqoridagi kabi qat’iy ketma ketlik mavjud. Bu haqida Greg Klingem quyidagicha fikr bildiradi: “Biografiya haqidagi Jonson qarashlarida hayot va adabiyot o‘rtasidagi ana shu bog‘liqlik “The Lives of the English Poets” asarining murakkab va faol kompozitsion tuzilishga ega ekanligini ko‘rsatadi. Umuman olganda, asardagi har bir shoir hayoti deyarli bir xil kompozitsion andozaga asoslanadi: avvalo muallifning hayoti va ijodiga oid xronologik-biografik bayon beriladi, undan so‘ng esa uning asarlariga bag‘ishlangan adabiy-tanqidiy tahlil keltiriladi. O‘rta hajmdagi hayotnomalarning ko‘pchiligi (masalan, Uoller, Batler, Rochester, Kongriv, Otvey va Gey haqidagi ocherklar) ham ayni shu uch qismli kompozitsion tuzilishga, faqat nisbatan ixchamroq shaklda ega.” [2:164]. Asarda ba’zi biografiyalar hajm jihatdan butun boshli asarni tashkil qilsa (Addison, Pop, Drayden biografiyasi), ba’zilari Halifaks, Dorset, Yalden, Dyuk, Gart hayotnomalari esa bir sahifani tashkil qiladi. Ammo ularning barchasida uch qismli tahlil olib boriladi Jonson asarning uch qismli kompozitsiyasini barcha shoirlarning hayotini tasvirlash davomida izchil qo‘llagan, ya’ni tartibsiz ma’lumotlarni biografiyaga aylantirishda shu uch qismli sxemani qo‘l kelgan. Asardan ushbu kompozitsiyani Greyning hayotnomasi misolida ko‘rib chiqamiz: “*Thomas Gray, the son of Mr. Philip Gray, a serivener of London, was born in Cornhill, November 26, 1716. His grammatical education he received at Eton Under the care of Mr. Antrobus, his mother’s brother, the assistant to Dr. George; and when he left school in 1734, entered a pensioner at Peterhouse in Cambridge.”*[3:474] (muallif tarjimasi: Tomas Grey Londondagi skrivenor (hujjatlar tuzuvchi va rasmiy yozuvlar bilan shug‘ullanuvchi kotib) janob Filipp Greyning o‘g‘li bo‘lib, 1716-yil 26-noyabrda Kornhillda tug‘ilgan. U dastlabki grammatik (klassik) ta’limni Iton maktabida oldi. Bu yerda unga maktab direktori doktor Jorjning

yordamchisi bo‘lib ishlagan, onasining akasi janob Antrobus murabbiylik qildi. 1734-yilda maktabni tamomlagach, Grey Kembrij universitetining Peterhaus kollejiga pensioner (o‘z mablag‘i hisobidan tahsil oluvchi talaba) sifatida o‘qishga kirdi.(Muallif tarjimasi). Buyerda shoirning hayotini Jonson ilk davridanoq yoritib, anniq xronologik ketma ketlikda bayon qilgan. Jonson Greyning tug‘ilishidan hayotining so‘ngigacha bo‘lgan ma’lumotlarni tahlil qiladi. Keyingi qismda uning ijodi yoritiladi: "…*In this year (1742) Gray seems first to hare applied himself seriously to poetry; for in this year were produced the Ode to Spring*…"[3:475] bu yerda shoirning ilk asari haqida ma’lumot berilgan va hayoti davomida yaratilgan boshqa asarlarni ham biografik ma’lumotlar bilan birga taqdim etadi. Asarlarning yaratilishi muhuti, joyi va o‘sha vaqtdagi shoirning hayotidagi voqealar yonma yon bayon qilingan, ya’ni hayot va ijod birga yoritilgan. Kompozitsiyaning uchunchi qismiga esa Greyning barcha asarlariga adabiy-tanqidiy tahlillar keltirilgan: "…*Gray’s Poetry is now to be considered and I hope not to be looked on as an enemy to his name, if I confess that I contemplate it with less pleasure than his life. His Ode on Spring has something poetical, both in the language and the thought; but the language is too luxuriant, and the thoughts have nothing new*…"[3:480] (Muallif tarjimasi: Endi Greyning she’riyati haqida fikr yuritish lozim. Agar uning she’riyatini hayotiga qaraganda kamroq zavq bilan mutolaa qilishimni tan olsam, buni uning nomiga nisbatan dushmanlik deb qabul qilmasliklariga umid qilaman. Uning "Bahor madhiyasi" asari ham tili, ham badiiy g‘oyasi jihatidan she’riylik xususiyatiga ega. Biroq uning tili haddan tashqari bezakdor, fikrlarida esa yangilik deyarli yo‘q.) Jonsonning tanqidiy fikrlari asarning janridan kelib chiqqan holda qilgan, ba’zida shoirning ruhiy kechinmalari va hayotidagi qiyinchiliklari ham uning asarlarida aks etgani va ta’sirini ham tushuntirib bergan.

Ikki asardagi ma’lumotlar ketma ketligida ham o‘xshashlik mavjud ammo Navoiy tazkiranavislik an’anasiga muvofiq har bir shoirdan so‘ng uning eng sara asaridan misra keltirib o‘tgan bo ‘lsa, Jonsonning asarida asosiy e’tibor adabiy-tanqidga qaratilgan bo‘lib, asardan parcha keltirish barcha "Hayotlar.."da ham kuzatilmaydi. Asarda keltirilgan biografiyalar bir necha sahifadan hattoki butun bir jildgacha kengayib borishi, asardagi shoirlarning shartli ravishda "major"(katta) va "minor" (kichik) shoirlar guruhiga ajralishiga sabab bo‘lgan. Ushbu shartli bo ‘linishning yana bir asosiy sabablaridan biri, Jonsonshunos olimlarning aynan "major poets"

ustida olib borgan izlanishlari hisoblanadi. Chunki ularning e'tibor markazida doim buyuk shoirlar biografiyalari bo'lganligi sababli, "kichik shoir"lar biografiyalari e'tibordan chetda qolgan. Serge Mueller ilmiy tadqiqotida bu haqida quyidagicha fikr bildirgan: *"The second way is to read a selection of the 'best' Lives, usually meaning the ones treating the major poets and the 'Life of Savage'... This led and still leads to a neglect of the so-called 'minor lives'... ..the selected Lives here... Rochester, Roscommon, Dorset, Halifax, Sheffield, Granville, and Lyttelton. All of these Lives have received very little critical attention..."[4:3]. (Muallif tarjimasi: Ikkinchi usul- "eng yaxshi hayotlar"ni tanlab o'qilishi, odatda yirik shoirlarning hayotlariga bag'ishlaganlari va "Sevijning hayoti" kabilar... "kichik hayotlarni" e'tibordan chetda qolishga sabab bo 'lgan. Bu yerda tanlangan hayotlar Rokester, Roskommon, Dorset, Galifaks, Shefild, Grenvil va Litltonlarga tegishli hisoblanadi. Bu hayotlarning barchasi tadqiqotlarda juda kam e'tibor qozongan.)* Ya'ni yillar davomida kitobxonlarning va tadqiqotchilarning e'tibor markazida bo'lgan "Katta hayotlar" tufayli boshqa nisbatan kichiklari kamroq o'qilishi va o'rganilishiga sabab bo'lgan. Bundan tashqari bu omil, shoirlar hayotining hajmiga qarab shartli ravishda "kichik" va "katta" guruhlarga ajralishiga sabab bo'lgan.

Xulosa qilib aytganda, Jonson asarida shoirlar hayotining vafot sanalari asosida xronologik ketma-ketlikda joylashtirilgani, bu esa XVII–XVIII asr ingliz adabiyotining yaxlit adabiy-tarixiy manzarasini yaratishga xizmat qilgani aniqlangan. Navoiy tazkirasida esa ijodkorlar haqida ma'lumot berishda muayyan mikrostrukturaga asoslangan kompozitsion andoza qo'llanilgani, unda shoirning shaxsiyati, ijtimoiy mavqei, ijodiy faoliyati va she'riy namunalarining izchil bayon etilishi ko'rsatib berilgan. Shuningdek, Jonsonning har bir hayotnomada biografik ma'lumot, ijodiy tavsif va adabiy-tanqidiy tahlildan iborat uch qismli kompozitsion modeldan foydalangani yoritilgan. Tadqiqot natijalari Sharq tazkirachiligi va G'arb adabiy biografiyasi an'analari o'rtasidagi umumiy hamda o'ziga xos jihatlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. Т. 13: Мажолис ун-нафоис. – Тошкент: Фан, 1997. – Б. 56.

2. Clingham, Greg. "Life and Literature in Johnson's *Lives of the Poets*" // *The Cambridge Companion to Samuel Johnson*. Edited by Greg Clingham. – Cambridge: Cambridge University Press, 1997. – P. 164.
3. Johnson S. Lives of the English Poets / S. Johnson; with an introduction by A. Waugh. – London; New York; Toronto: Henry Frowde, Oxford University Press, 1906. – Vol. II. – 416 p. – (The World's Classics).
4. [1] Müller S. Vulgar Greatness and Common Lords: The Rhetoric of Ambiguity and the Poets of the Nobility in Samuel Johnson's Lives of the Poets : дис. – University of Zurich, 2021. – P 378.

METAMORFOZA TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI

Kurbonova Gulnoza Irkinovna
PhD, v.v.b. professor
"Ipak yo'li" turizm va madaniy meros universiteti
kurbonova.guloza@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada metamorfoza tushunchasining etimologik kelib chiqishi, biologik mazmuni hamda adabiyotshunoslikdagi nazariy talqini yoritiladi. Metamorfozaning biologik va adabiy mazmuni qiyosiy tahlil qilinib, ularning o'zaro bog'liqligi tahlil qilinadi. Shuningdek, o'zbek adabiyotida uchraydigan ma'naviy, ijtimoiy, psixologik hamda ramziy-fantastik metamorfoza ko'rinishlari tavsiflanadi.

Kalit so'zlar: metamorfoza, o'zgarish, aylanish, ma'naviy metamorfoza, ijtimoiy metamorfoza, psixologik metamorfoza, ramzi-fantastik metamorfoza.

Metamorfoza atamasi qadimgi yunon tilidagi metamorphōsis (μεταμόρφωσις) so'zidan kelib chiqqan bo'lib, "o'zgarish", "shaklning almashishi" yoki "transformatsiya" ma'nolarini anglatadi. Ushbu so'z metamorphoun (μεταμορφοῦν) – "o'zgartirmoq", "boshqa shaklga keltirmoq", "qiyofasini o'zgartirmoq" fe'lidan hosil bo'lgan. U o'z navbatida meta – "o'zgarish" va morphē – "shakl", "qiyofa", "tuzilish" ma'nolarini bildiruvchi qismlardan tashkil topgan.[83] Demak, metamorfoza etimologik jihatdan "shaklning o'zgarishi", ya'ni bir shakldan ikkinchi shaklga o'tishni anglatadi.

Mazkur atama XVI asrdan boshlab Yevropa tillarida shakl yoki tuzilishning o'zgarishi ma'nosida qo'llanilgan bo'lsa, XVII asrdan biologiya fanida, ayniqsa hasharotlarning rivojlanish jarayonida yuz beradigan keskin morfologik o'zgarishlarni ifodalovchi ilmiy termin sifatida qo'llanila boshlagan.[84]

Britannica ensiklopediyasiga ko'ra: *metamorphosis, in biology, striking change of form or structure in an individual after hatching or birth. Hormones called molting and juvenile hormones, which are not species specific, apparently regulate the changes. These physical changes*

[83] https://www.etymonline.com/word/metamorphosis
[84] O'sha manba.

as well as those involving growth and differentiation are accompanied by alterations of the organism's physiology, biochemistry, and behavior.[85] Ma'nosi: Metamorfoz – biologiyada organizm tuxumdan chiqqandan yoki tug'ilgandan keyin uning shakli va tuzilishida yuz beradigan keskin o'zgarishdir. Ushbu jarayon po'st tashlash va yuvenil gormonlar ta'sirida kechib, organizmning nafaqat tashqi ko'rinishi, balki fiziologiyasi, biokimyosi hamda xulq-atvoridagi o'zgarishlar bilan ham bog'liq bo'ladi. Demak, biologik metamorfoza organizmning shakli, tuzilishi va funksiyalarining tubdan yangilanishini ifodalaydi.

Diqqatga sazovor jihati shundaki, metamorfoza motivi antik davr adabiyotida, xususan Ovidning "Metamorfozalar" asarida markaziy badiiy vositalardan biri bo'lsa-da, uning adabiyotshunoslikdagi nazariy talqini nisbatan kech shakllangan. Shu sababli Chris Baldickning "The Oxford Dictionary of Literary Terms" hamda J.A. Cuddon, M.A. R. Habibning "The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory", M. H. Abramsning "A Glossary of Literary Terms" kabi nufuzli adabiy terminlar lug'atlarida "metamorphosis" alohida nazariy termin sifatida izohlanmagan.[86] Bu holat metamorfozaning ko'proq badiiy motiv, syujet qurilishi yoki obrazlar transformatsiyasi doirasida o'rganilganini ko'rsatadi.

Adabiyotda metamorfoza biologiyadagi ma'nosidan ko'chma holda qo'llanadi. Unda qahramonning jismoniy qiyofasi emas, balki ma'naviy olami, ruhiy holati, ijtimoiy mavqei yoki ramziy qiyofasidagi tub o'zgarish tasvirlanadi. Shu jihatdan adabiy metamorfoza biologik metamorfozaning badiiy talqini sifatida namoyon bo'ladi.

O'zbek adabiyotida metamorfoza bir necha ko'rinishda uchraydi. Ma'naviy metamorfoza qahramonning dunyoqarashi, e'tiqodi va xarakteridagi o'zgarishlarni ifodalaydi. Bunga Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanidagi Otabek va Kumush obrazlarining hayot sinovlari ta'sirida ma'naviy kamol topishini misol qilish mumkin.[87]
Ijtimoiy metamorfoza jamiyatdagi o'zgarishlar ta'sirida insonning ijtimoiy mavqei va hayotiy qarashlarining yangilanishida namoyon bo'ladi.

[85] https://www.britannica.com/science/metamorphosis
[86] Baldick, Chris. The Oxford dictionary of literary terms. – Oxford; New York: Oxford University Press, 2008. – 361 p.; J.A. Cuddon, M.A. R. Habib. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. Fourth edition. Penguin Books. 1999. – 1024 p.; M.H. Abrams. A Glossary of Literary Terms. Ninth Edition. Wadsworth Cengage Learning. 2009 (2005). – 408 p.
[87] Erkinova Charosxon. O'zbek adabiy asarlarida metamorfoza jarayoni. International journal of scientific researchers Vol. 11 No. 2, 2025. – 4 p.

Psixologik metamorfoza qahramonning ichki kechinmalari, ruhiy inqirozi va o‘zligini anglashi bilan bog‘liq bo‘lsa, ramziy va fantastik metamorfoza mifologik hamda folklor obrazlari vositasida ifodalanadi. O‘zbek xalq ertaklarida insonning qush yoki hayvonga aylanish motivlari, shuningdek Abdulla Oripov she’riyatidagi ramziy obrazlar bunga misol bo‘la oladi.[88]

Biologik va adabiy metamorfoza o‘rtasida muayyan mushtaraklik mavjud. Biologiyada organizm yangi shakl va funksiyaga ega bo‘lsa, adabiyotda qahramon yangi ma’naviy, ruhiy yoki ijtimoiy sifat kasb etadi. Shu bois ma’naviy metamorfoza qadriyatlar va dunyoqarashning, ijtimoiy metamorfoza shaxsning jamiyatdagi o‘rnining, psixologik metamorfoza esa ruhiy olam va tafakkurning tubdan o‘zgarishini ifodalaydi. Ramziy va fantastik metamorfozada esa mazkur o‘zgarishlar obrazning tashqi qiyofasi orqali badiiylashtiriladi.

Shunday qilib, biologik va adabiy metamorfoza yagona nazariy asosga ega bo‘lib, har ikkala holatda ham bir holatdan ikkinchi holatga o‘tish natijasida mavjudot yoki shaxsning mohiyati, vazifasi va dunyo bilan munosabati tubdan o‘zgaradi. Farqi shundaki, biologiyada bu jarayon jismoniy hamda fiziologik xarakterga ega bo‘lsa, adabiyotda u ma’naviy, ruhiy, ijtimoiy va ramziy mazmunda namoyon bo‘ladi. Shu sababli adabiyotshunoslikda metamorfoza oddiy o‘zgarish emas, balki qahramonning yangi sifat bosqichiga o‘tishi va yangi mohiyat kasb etishining badiiy ifodasi sifatida talqin qilinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Transformation of female representation in konjaku monogatarishū (volume 28, tale 1): focusing on male perspective and differences in perception. Journal of multidisciplinary sciences and innovations. 26-aprel, 2026-yil. Volume 6, Issue 5. – 888-892 pp.
2. The motif of metamorphosis in japanese literature: focusing on folktales and konjaku monogatarishu. International journal of artificial intelligence. 5-may, 2026-yil. Volume 5, Issue 4. – 410-414 pp.
3. Kurbonova G.I. Yapon setsuva adabiyotida ayol metamorfozasi motivi. Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi. 2026, 4-son. – 1268-1272 b.
4. Baldick, Chris. The Oxford dictionary of literary terms. – Oxford ; New York : Oxford University Press, 2008. – 361 p.

[88] O‘sha manba.

https://archive.org/details/oxforddictionary0000bald/page/n387/mode/2up (2026.08.05)
5. J.A. Cuddon, M.A. R. Habib. The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory. Fourth edition. Penguin Books. 1999. – 1024 p. https://archive.org/details/penguindictionar00cudd/page/n9/mode/2up (2026.08.05)
6. M. H. Abrams. A Glossary of Literary Terms. Ninth Edition. Wadsworth Cengage Learning. 2009 (2005). – 408 p. https://ia903207.us.archive.org/25/items/file-13926700722/file-13926700722.pdf (2026.08.05)
7. https://www.etymonline.com/word/metamorphosis
8. https://www.britannica.com/science/metamorphosis (2026.08.05)
9. https://word-dictionary.jp/posts/4701/ (2026.08.05)
10. クルボノヴァ, & グルノザ. [源氏物語]の女子教育—光源氏による明石の姫君の[后がね. 教育—][文化継承学論集] 第, (10), 13-25.
11. Kurbonova, Gulnoza, & Borankulova, Samal (2022). 平安時代の子女教育・教養論の研究. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences, 2 (Special Issue 24), 85-95.
12. Курбонова, Г. (2021). Сравнительный анализ узбекских и японских народных сказок (На примере сказок «Золотой арбуз» и 『雀報恩の事』 – «О благодарности воробья»). Иностранная филология: язык, литература, образование, (3 (80), 62–66. извлечено от https://inlibrary.uz/index.php/foreign_philology/article/view/1784
Библиографические ссылки
13. クルボノヴァ・グルノザ・イリキノブナ. (2024). 村上春樹『鏡』試論. 愛知県立大学日本文化学部論集, (15), 208-201.

INGLIZ VA O‘ZBEK FOLKLOR JANRLARINING LISONIY TUZILISHI VA JANR HOSIL QILUVCHI BELGILAR

Jalilov Olimjon Muxidinovich
Xorijiy tillar kafedrasi Dotsenti.PhD,
Jizzax davlat pedagogika universiteti,

Annotatsiya. Mazkur maqolada ingliz va o‘zbek folklor janrlarining lisoniy tuzilishi, ularni bir-biridan farqlovchi hamda muayyan janr sifatida shakllantiruvchi lingvistik belgilar qiyosiy-tipologik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Folklor janri faqat mazmun, syujet yoki ijro shakliga tayanuvchi hodisa emas, balki muayyan leksik, grammatik, sintaktik, formulaviy, ritmik va pragmatik belgilar tizimi orqali namoyon bo‘ladigan murakkab lisoniy birlik ekanligi asoslanadi. Natijada janr hosil qiluvchi belgilarni ko‘p sathli mezon sifatida talqin qilish zarurligi ko‘rsatiladi.

Kalit so‘zlar: folklor janri, lisoniy tuzilish, janr hosil qiluvchi belgi, folklor formulasi, ballada, doston, ertak, maqol, topishmoq, parallelizm, pragmatik vazifa.

Folklor janrlarini tasniflash masalasi folklorshunoslik, tilshunoslik, lingvofolkloristika va etnolingvistikaning tutash nuqtalaridan biridir. An’anaviy yondashuvlarda janr ko‘pincha asarning mazmuni, syujeti, ijro muhiti, poetik shakli va ijtimoiy vazifasiga ko‘ra farqlanadi. Biroq folklor matnining bevosita lisoniy qurilishi tahlil qilinganda har bir janrning o‘ziga xos leksik-grammatik, sintaktik, formulaviy va pragmatik xususiyatlarga ega ekanligi kuzatiladi. Shu sababli ertak, doston, ballada, maqol, topishmoq, xalq qo‘shig‘i, duo yoki qarg‘ish tushunchalarini faqat poetik kategoriya sifatida emas, balki muayyan lisoniy modelga ega bo‘lgan janriy birlik sifatida ham baholash lozim.

Og‘zaki ijodda matnning shakllanishi yozma adabiyotdagi matn yaratilishidan farq qiladi. Albert B. Lord rivojlantirgan og‘zaki-formulaviy nazariyaga ko‘ra, ijrochi matnni tayyor formulalar, an’anaviy birikmalar va takrorlanuvchi konstruksiyalar yordamida qayta yaratadi [Lord, 1960, pp. 30–35]. Ingliz xalq balladalaridagi takrorlanuvchi sintaktik modellar yoki o‘zbek dostonlaridagi “unda”, “shunda”, “bir vaqt”, “yo‘lga ravona bo‘lib” kabi birliklar matnni tashkil etish bilan birga uning janriy mansubligini ham belgilaydi. Demak, folklor janrining lisoniy tuzilishi muayyan janr doirasida muntazam takrorlanadigan leksik birliklar, grammatik shakllar, sintaktik konstruksiyalar, formulalar va

kommunikativ-pragmatik vositalarning o‘zaro tizimli munosabatidir. Richard Bauman folklorni “verbal art as performance”, ya’ni ijro jarayonida voqelanuvchi verbal san’at sifatida tavsiflaydi [Bauman, 1977, pp. 4–8]. Bunday yondashuvda janrning lisoniy belgilari faqat yozib olingan matn ichida emas, balki so‘zlovchi, tinglovchi, vaziyat va kommunikativ maqsad bilan bog‘liq holda talqin qilinadi. Dell Hymes ham nutq hodisasining shaklini uning ijtimoiy va madaniy vaziyatidan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi [Hymes, 1974, pp. 52–60]. Shu nuqtayi nazardan janr hosil qiluvchi belgilarni formal-lisoniy qurilish, semantik-poetik tashkil topish va kommunikativ-pragmatik vazifa birligi sifatida tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Ingliz va o‘zbek ertaklarining eng muhim janr hosil qiluvchi belgilaridan biri an’anaviy boshlanma va tugallanmalar hisoblanadi. Ingliz ertaklaridagi “Once upon a time”, “There once lived”, “Long, long ago” kabi formulalar voqeani kundalik real vaqt maydonidan chiqarib, noaniq folklor zamoniga ko‘chiradi. O‘zbek ertaklarida “Bir bor ekan, bir yo‘q ekan”, “Qadim zamonda”, “O‘tgan zamonda bir podsho bor ekan” singari boshlanmalar xuddi shunday vazifani bajaradi. Shakliy jihatdan ular bir xil emas, biroq funksional pozitsiyasi va janriy signallash vazifasi o‘xshashdir. Vladimir Propp ertakni syujet tarkibidagi barqaror funksiyalar tizimi orqali tavsiflagan [Propp, 1968, pp. 19–24]. Bu funksiyalarning nutqda voqelanishi esa muayyan grammatik va formulaviy modellar bilan bog‘liq. O‘zbek ertaklarida “qarasa”, “boribdi”, “kelibdi”, “yo‘l yuribdi, yo‘l yursa ham mo‘l yuribdi” kabi fe’l shakllari narrativ ketma-ketlikni yaratadi. Ingliz ertaklarida esa “went, saw, came, said, found, lived” kabi simple past shakllari hikoyaning grammatik tayanchi bo‘lib xizmat qiladi. Demak, ertak janrida boshlanma-tugallanma formulalari, narrativ fe’llar, uchlik takrorlari, noaniq zamon-makon va dialogik konstruksiyalar janr hosil qiluvchi asosiy belgilar sirasiga kiradi.

Ingliz folkloridagi ballada va o‘zbek xalq og‘zaki ijodidagi doston mutlaq ekvivalent janrlar bo‘lmasa-da, qiyosiy nuqtayi nazardan ular bir qator funksional va lisoniy mushtarakliklarga ega. Ballada uchun voqeabandlik, dramatiklik, dialoglarning faolligi, takror, parallelizm va sintaktik siqiqlik xos. O‘zbek dostonida esa narrativlik bilan birga nazm va nasrning almashinuvi, qahramonning batafsil tavsifi, mubolag‘a, formulaviy sifatlash va an’anaviy nutq qoliplari yuqori darajada namoyon bo‘ladi. Doston tilidagi “bedov ot”, “bahodir yigit”, “olmos qilich”, “devday polvon” singari barqaror birikmalar individual tasvirdan ko‘ra

epik tip yaratishga xizmat qiladi. Lordning og‘zaki-formulaviy nazariyasida bunday formulalar ijrochining matn yaratish mexanizmi sifatida talqin qilinadi [Lord, 1960, pp. 65–68]. Ingliz balladalarida takror va parallel sintaktik qurilish emotsional-dramatik ohangni kuchaytirsa, o‘zbek dostonida formulaviy takror ko‘pincha qahramon harakati yoki safar jarayonini epik kengaytiradi. Shuning uchun ballada va dostonning farqi faqat hajmda emas, balki lisoniy dinamizmda ham namoyon bo‘ladi.

Qo‘shiq janrining muhim belgisi ritm bilan sintaksisning o‘zaro mosligidir. Xalq qo‘shiqlarida sintaktik birlik ko‘pincha misra yoki ritmik bo‘lak chegarasi bilan to‘g‘ri keladi. O‘zbek xalq qo‘shiqlaridagi “Ariq bo‘yida tol bo‘lar / Tol tagida yo‘l bo‘lar” tipidagi parallelizm semantik va sintaktik simmetriya yuzaga keltiradi. Ingliz xalq qo‘shiqlarida ham refrain, takrorlanuvchi misralar va parallel konstruksiyalar janrning asosiy tashkiliy elementlaridan biridir. Bu yerda grammatik takror oddiy uslubiy bezak emas. U eslab qolish, jamoaviy ijro, ritmik uyg‘unlik va emotsional ta’sirni ta’minlaydi. Bir xil sintaktik konstruksiya nasriy folklor matnida oddiy grammatik birlik bo‘lishi mumkin, qo‘shiq tarkibida esa janrni tashkil qiluvchi ritmik formula vazifasini bajaradi. Shu sababli qo‘shiq janrining lisoniy tabiatini tahlil qilishda ritm, sintaksis va takrorning bir butun tizim sifatida qaralishi zarur.

Maqol boshqa folklor janrlariga nisbatan grammatik jihatdan nihoyatda zich tashkil topgan birlikdir. Wolfgang Mieder maqolni an’anaviy, qisqa va umumlashgan fikrni ifodalovchi folklor birligi sifatida tavsiflaydi [Mieder, 2004, pp. 2–5]. Ingliz tilidagi “Look before you leap”, “No smoke without fire”, “Easy come, easy go” hamda o‘zbek tilidagi “Yetti o‘lchab, bir kes”, “Shamol bo‘lmasa, daraxtning uchi qimirlamaydi”, “Nima eksang, shuni o‘rasan” birliklarini gnomiklik, sintaktik siqiqlik, parallelizm va umumlashgan zamon birlashtirib turadi. Maqolda grammatik zamon ko‘pincha real temporal ma’nodan chiqib, gnomik ma’no kasb etadi. Masalan, “Nima eksang, shuni o‘rasan” shaklan kelasi zamonga yaqin bo‘lsa-da, mazmunan doimiy hayotiy qonuniyatni ifodalaydi. Topishmoqda esa asosiy mexanizm yashirin nominatsiyadir: referent to‘g‘ridan-to‘g‘ri aytilmaydi, uning o‘rnini metaforik yoki funksional tavsif egallaydi. Ingliz tilidagi “What has keys but cannot open locks?” tipidagi savol modeli va o‘zbek topishmoqlaridagi “O‘zi bitta, ko‘zi mingta” kabi tavsifiy konstruktsiyalar tinglovchini semantik rekonstruksiyaga undaydi. Demak, maqol tayyor xulosani bersa, topishmoq xulosani adresatning o‘zi hosil qilishini talab etadi.

Duo va qarg‘ish janrlarida yetakchi xususiyat optativ, ya’ni istak-maqsadga yo‘naltirilgan modal ma’nodir. O‘zbek tilidagi “Umring uzoq bo‘lsin”, “Yo‘ling ochiq bo‘lsin”, “Baxtingni bersin” kabi duolarda tilak modaliteti “bo‘lmoq” fe’lining buyruq-istak shakli yoki uchinchi shaxs buyruq shakli yordamida ifodalanadi. Ingliz folklor nutqidagi “May God bless you”, “May you live long” tipidagi formulalar esa “may + subject + verb” modeli bilan optativ semantika hosil qiladi. Qarg‘ishlarda shu grammatik modelning aksiologik yo‘nalishi teskari bo‘ladi. Shunday qilib, ingliz va o‘zbek tillarida morfologik-sintaktik shakl bir-biridan farq qilishi mumkin, ammo janrni belgilovchi illokutiv maqsad — tilak, duo yoki salbiy tilak — umumiydir. Bu holat folklor janrini belgilashda formal grammatik belgilar bilan bir qatorda pragmatik funksiyani ham hisobga olish zarurligini ko‘rsatadi.

O‘tkazilgan tahlil folklor janrlarini qiyoslashda faqat “ballada – doston”, “fairy tale – ertak”, “proverb – maqol” kabi terminologik juftlikni belgilash yetarli emasligini ko‘rsatadi. Janrlararo muvofiqlik turli sathlarda turlicha darajada namoyon bo‘ladi. Ingliz balladasi va o‘zbek dostoni funksional jihatdan qisman yaqinlashsa-da, hajm, ritmik struktura, ijro modeli va formulaviy kengayish darajasida sezilarli farqlarga ega. Ingliz va o‘zbek maqollari esa struktur hajmi jihatidan yaqin bo‘lib, ularning gnomik semantikasi va kommunikativ vazifasida ko‘plab umumiyliklar mavjud. Shu bois folklor janrlarini qiyoslashda kamida yetti mezondan foydalanish maqsadga muvofiq: leksik-semantik tarkib, morfologik model, sintaktik qurilish, formulaviy tashkil topish, ritmik-fonetik shakl, kommunikativ-pragmatik vazifa va janriy-kompozitsion pozitsiya. Bu mezonlar janrlarning tashqi o‘xshashligini emas, balki ichki lisoniy mexanizmini qiyoslash imkonini beradi.

Ingliz va o‘zbek folklor janrlarining qiyosiy-lisoniy tahlili bir necha muhim natijani ko‘rsatadi. Birinchidan, folklor janri faqat mavzu, syujet yoki ijro shakliga asoslangan kategoriya emas; u o‘ziga xos leksik, morfologik, sintaktik, formulaviy, ritmik va pragmatik belgilar tizimiga ega. Ikkinchidan, ertaklarda boshlanma-tugallanma formulalari va narrativ fe’l shakllari; ballada va dostonlarda takror, parallelizm va epik formulalar; xalq qo‘shiqlarida ritmik-sintaktik mutanosiblik; maqollarda gnomiklik va struktur siqiqlik; topishmoqlarda yashirin nominatsiya; duo va qarg‘ishlarda esa optativ modalitet asosiy janr hosil qiluvchi ko‘rsatkichlardir. Uchinchidan, ingliz va o‘zbek folklor janrlarida funksional jihatdan mushtarak izomorfik belgilar bilan birga, bir xil janriy

vazifaning turli lisoniy vositalar orqali ifodalanishidan kelib chiqadigan allomorfik xususiyatlar mavjud.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Bauman R. Verbal Art as Performance. – Rowley, MA: Newbury House, 1977. – 150 p.

2. Hymes D. Foundations in Sociolinguistics: An Ethnographic Approach. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1974. – 260 p.

3. Jumanazarov U., Jumanazarova G. Xalq dostonlari tilidagi lingvomadaniy birliklar. – Toshkent, 2019. – 252 b.

4. Lord A. B. The Singer of Tales. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1960.

5. Mieder W. Proverbs: A Handbook. – Westport, CT: Greenwood Press, 2004. – 304 p.

6. Propp V. Morphology of the Folktale. 2nd ed. – Austin: University of Texas Press, 1968. – 184 p.

ALISHER NAVOIYNING “SAB’AI SAYYOR” DOSTONIDAGI TURKIY QATLAMGA DOIR SOMATIZMLAR
ТЮРКСКИЙ ПЛАСТ СОМАТИЗМОВ В ПОЭМЕ АЛИШЕРА НАВОИ «САБЪАИ САЙЁР»
THE TURKIC LAYER OF SOMATISMS IN ALISHER NAVOI'S EPIC POEM “SAB'AI SAYYOR”

Xo‘janiyazova Shahnoza Satimboyevna
Toshkent amaliy fanlar universiteti
dotsenti, f.f.f.d. (PhD)
shahnozaxon8686@mail.ru

Annotatsiya: Mazkur maqolada Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonida qo‘llangan somatizmlar, ya’ni inson tana a’zolarini ifodalovchi leksemalar tarixiy-etimologik, semantik jihatdan tahlil qilingan.

Аннотация: В данной статье соматизмы, то есть лексемы, обозначающие части тела человека, использованные в поэме Алишера Навои «Сабъаи сайёр», проанализированы в историко-этимологическом и семантическом аспектах.

Ключевые слова: *somatizm, bayïr, barmaq, bel, boyïz, maŋlay, ayïz, avuč.*

Abstract: In this article, somatisms, that is, lexemes representing human body parts used in Alisher Navoi's epic poem “Sab'ai Sayyor”, are analyzed from a historical-etymological and semantic point of view.

Keywords: *somatizm, bayïr, barmaq, bel, boyïz, maŋlay, ayïz, avuč.*

Yozma manbalar tilini o‘rganish leksikologiyaning nazariy qoidalarini asoslashga yordam beradi, mazkur tilda so‘zlashuvchi xalqning boshqa xalqlar bilan o‘zaro aloqa, munosabatlarini belgilash va baholashda muhim vositalardan biri sanaladi[89]. XX asr oxiri – XXI asr boshlarida madaniyatlararo munosabatlar, til lug‘at tarkibini o‘rganish samaradorligini oshirish yo‘llarini izlash maqsadida tilshunoslar aynan somatik leksikaga katta e’tibor qarata boshlaganlar. Mazkur termin ilk bor F.O.Vakk tomonidan fanga olib kiritilgan. Uning ta’kidlashicha, somatizmlar frazeologiyaning eng qadimiy qatlamlaridan biri bo‘lib, har

[89] Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: ФАН, 1983. –Б. 3.

bir tilning keng ishlatiluvchi leksik birliklari sanaladi[90]. Somatizmlarni o‘rganishda bir qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Jumladan, A.M.Kochevatkin somatik lekisikaning xususiyati aloqadorligi va nomlanish obyektidan kelib chiqib, ularni guruhlashlarga ajratgan[91]. N.M.Shanskiy esa somatik leksik birliklarni uch guruhga: “kishi tanasini umumiy holda anglatuvchi”, “ichki a’zolarni ifodalovchi va tanasi” hamda uning “a’zolarini ayri-ayri anglatuvchi so‘zlar”ga ajratib o‘rgangan[92]. Somatizmlar har qaysi tilning universal va o‘ziga xos til merosi hisoblanib, millatning qadimiy davrlardan hozirgi zamongacha urf-odati va an’analarini qamrab oladi[93].

Alisher Navoiyning ijodiy merosi o‘zbek adabiy tili tarixini, uning leksik-semantik boyligi o‘rganishda tuganmas manba hisoblanadi. “Sab’ai sayyor” dostonida inson tana a’zolari bilan bog‘liq turkiy qatlamga oid leksik birliklar talaygina. Chunonchi, *al/el, arqa, bayïr, barmaq, bel, boyïz, baš, egin, ilig/ilik, kirpik, kokrag, köz, maŋlay, ayïz, avuč, ayaq/ayay, qol, qaš, qulaq, sač, tirnaq* va h.k.

Turkiy tillar tarixi va etnolingvistikasida inson tana a’zolari nafaqat o‘z, balki ko‘chma ma’noda ham faol qo‘llanganini kuzatish mumkin.

“Orqa suyakning (umurtqa pog‘onasining) pastki qismi” (O‘TIL, I, 383) bo‘lgan *bel* leksemasi E.Sevortyan lug‘atida *bi:l* tarzida talaffuz qilinib, “bel, bel sohasi”, “kamar, belbog‘”, “biror narsaning o‘rtasi”, “tog‘ oralig‘idagi tor yo‘l, dara” (ESTYa, II, 136) ma’nolarida ishlatilgan. Mazkur leksema eski o‘zbek adabiy tilida polisemantik xususiyatiga ega bo‘lib, dostonda to‘rt o‘rinda quyidagi semalarda qo‘llangan:

*Lek sádiq **beliga** baylab lung,*
Suvya kirdi nečükkim bahrya jung (553).

Mazkur baytda Muqbil beliga lungi bog‘lab, xuddi daryoga qayiq tushganday suvga sho‘ng‘iganini ifodalamoqda. Shuningdek, asar so‘z boyligida “belini mahkam bog‘lamoq” iborasi “biror ishga qat’iy kirishish” ma’nosiga ishora qilmoqda:

Čun ibádatya qámatin xam etib,
*Iki-üč yerdä **belni** mahkam etib (357).*

[90] Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Таллин, 1964. – 24 с.
[91] Кочеваткин А.М. Соматическая лексика в диалектах эрзянского языка: Лингвогеографический анализ. – М.:1998. – С.120.
[92] Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа. 1985. –160 с.
[93] Батирхонова М. Соматик фразеологизмларнинг таснифлаш масаласига доир. Илмий ахборот. – Самарқанд, 2020. №4. – Б. 212.

"Tomoqning qizilo'ngach va kekirdak boshlanadigan yeri; tomoq" (O'TIL, I, 723) semasidagi *boyïz* leksemasi qadimgi turkiy tilda *boγuz* tarzida talaffuz qilinib, "bo'g'iz, tomoq" (DTS, 118) ma'nosida qo'llangan: *boγuzdïn kirür ig kišikä kemi / boγuzdïn bolur häm aŋar ot emi* – insonga kasallik va xastalik tomoq (bo'g'iz) orqali kiradi va o'sha tomoq orqali unga dori-darmonlar beriladi (QBK 164). Shuningdek, ko'chma ma'noda ham quyidagicha ifodalangan: "Me'da, oshqozon", "nafsxo'rlik (ochko'zlik)": *bodun tevšigi barča boyzï üčün / telim xalqlar öldi bu boyzï üchün* – xalqning butun harakati oshqozon (nafs) uchundir, / juda ko'p xalqlar mana shu nafsxo'rlik (ochko'zlik) sababli halok bo'ldi (QBK, 256). "ESTYa"da V.Bang ***boγuz*** so'zining kelib chiqishini ***boγ=*** fe'liga bog'lagan (ESTYa, II, 168). O'zbek tilida keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi *u* unlisi *i* unlisiga almashgan: *boγ= + uz = boγuz > boyïz* (O'TEL, I, 81). Tahlil etilayotgan leksema eski o'zbek adabiy tilida "bo'g'iz, tomoq; kekirdak, halqum" (ANATIL, I, 348) kabi semalarni o'zida mujassam etgan. Asar so'z boyligida ikki joyda ayni shu ma'noda qaydlanganini kuzatish mumkin:

*Kimsa **boγzïγa** tïγ surgaymu,*
Umr šam'in pulab očurgaymu (372)?

"Ko'z qovoqlari chetida qator joylashgan tuklar" (O'TIL, II, 846) semasini o'zida mujassam etgan *kiprik* leksemasi qadimgi turkiy tilda "ko'p tikan" ma'nosini anglatgan *kirpi* otidan (DLT, I,393; DTS, 309) kichraytirish ma'nosini ifodalovchi *-k* qo'shimchasi bilan hosil bo'lgan. Keyinchalik *rp* undoshlari o'rin almashgan (SSTTN, II, 121): *kirpi+k=kiprik>kiprik* (O'TEL, I, 210). Eski o'zbek adabiy tilida ham ayni leksema orqali ifodalanishi diqqatga molikdir:

***Kirpiki** yoqkim, ul sifat hindu,*
*Sančiban **baγrï** ičrä yüz mondu (377).*

Yuqorida keltirilgan misrada sof turkiycha *bayïr* leksemasi qadimgi turkiy tilda 1) jigar; 2) me'da, qorin; 3) ko'chma. yurak, qalb; 4) qon-qarindosh (DTS, 78), Navoiy asarlari tilida "jigar; qalb; ko'ngil; yurak; ko'ks" (ANATIL, I, 236) ma'nolarida keltirilgan. Hozirgi o'zbek adabiy tilida "tananing bo'yindan qoringacha bo'lgan old qismi; ko'krak, ko'ks, to'sh" sememasida ishlatilmoqda (O'TIL, I, 322).

Ayaq leksemasi qadimgi turkiy tilda *adaq* shaklida "qadamla=" (DTS, 27), eski o'zbek adabiy tilida *ayaq//ayaγ* tarzida "oyoq, qadam; oxir, poyon; nihoyat, so'nggi" (ANATIL, II, 505) ma'nolarida qo'llangan.

Ushbu somatizm "oyoq, qadam", hamda "oxir, poyon; nihoyat, so'nggi" ma'nosida ishlatilgan:

Taptim ul nav' kámili áfáq,
*Šarh qïldïm tušumni baštin-**ayaq** (315),*

*Čunki šah xilvatïya qoydi **ayaγ,***
Yer uzä tüšti oylakim tufráγ (447).

Hozirgi kunga kelib *ayaq* somatizmi omonim xarakterga ega bo'lib, ma'no doirasi biroz kengaygan: 1) odam, hayvon, qush va umuman jonli organizmlar gavdasining tayanib turishi va yurishi yoki o'rmalashi uchun xizmat qiladigan a'zo; 2) stol, stul, so'ri, karavot kabi buyumlarning yerga tayanib turadigan qismi, poyasi; 3) oxir, odoq 4) fasl, davr va shu kabining oxiri, tugayotgan vaqti; 5) chet, chekka; quyi tomon; etak; 6) uyning, xonaning eshikka yaqin o'rni (O'TIL, III, 569-573).

Sof turkiy so'z bo'lgan *qulaq* somatizmi qadimgi turkiy tilda *qulaq, qulγaq, qulqaq, qulhaq* (DTS, 465), PDPda *qalaq, qalqaq* tarzida talaffuz qilinishi e'tirof etilgan (114). "Devonu lug'otit turk"da keltirilisha, yuqorida keltirilgan talaffuz shakllaridan *qulaq* shaklini to'g'ri deb ta'kidlangan (I, 364). DTSda havola tarzida *qalaq, qalqaq* shakllari ham berilgan (454). Bu leksemaning talaffuz shakllarini qiyoslab, birinchi bo'g'inda unli almashinuvi, shu bo'g'in oxirida undosh almashinuvi va tushishi voqe bo'lganini aytish mumkin. Bu ot asli *qul=* fe'lining "takror" ma'nosini ifodalovchi *-g'a* qo'shimchasi bilan hosil qilingan shaklidan *-q* qo'shimchasi bilan yasalgan; keyinchalik *g'* undoshi talaffuz qilinmay qo'ygan, ikkinchi bo'g'indagi *a* unlisi *â* unlisiga almashgan: *(qul=+g'a=qulg'a)+q= qulg'aq > qulaq > qulâq.* Qadimgi turkiy til aks etgan manbalarda *qul=(qol=)* fe'li mustatqil so'z sifatida keltirilmagan. "Devon"da *qulaqlыg' neң* – "tutqichli narsa" misoli asosida *qul=* fe'li asli "tut=, ushla=". Xuddi shu ma'no o'zbek tilidagi "katta suvdan kichik suv ajraladigan yer" semasini anglatuvchi *qulaq II* so'zi asosida ham yotadi (suvni tutib qolish orni) (O'TEL, I, 574-575). Eski o'zbek adabiy tilida "quloq" tarzida qayd etilgan (ANATIL, IV, 78):

*Köz yüzidä, **qulaq** navásinda,*
Ján γamida, köngül havásinda (358).

Darhaqiqat, dostonda "chin dildan tinglash, so'zning mag'zini chaqishga tayyor bo'lish" *qulaq tut=*, "nasihat tingla=, eshit=" *qulaqqa yet=,* "diqqat bilan tinglamoq, gapga yashirincha quloq solmoq, poylamoq" *qulaq qoy=* kabi frazeologik birliklar ham qo'llangan.

"Odamning bosh terisida o'sadigan qil tolalar qoplamasi va ularning har biri; biror tarzda o'stirilgan va tartibga solingan shunday tolalar majmuyi" (O'TIL, IV, 731) sememasining hozirgi o'zbek tilida *sač* so'zi orqali ifodalanishi ma'lum. Navoiy asarlari tilida "soch, zulf; soch uramlari"ma'noda qo'llanganini quyidagi misol dalillaydi:

Ham qara, ham uzunu ham dilband,
Mahvašim ***sačidin*** *kelib mánand (380).*

"Barmoqlar uchining orqa tomonidagi etga yopishgan, barmoqlarni himoya qiluvchi, shoxsimon moddadan iborat tuzilma, qoplama" (O'TIL, V, 294) ma'nosini ifodalash *tirnaq* leksemasiga yuklatilgan. Bu ot qadimgi turkiy tilda "tirnoq bilan yuz terisini til=" ma'nosini anglatgan *тыr=* fe'lidan *-(ы)ң* qo'shimchasi bilan yasalgan sifatga (otga) *-a* qo'shimchasini qo'shib yasalgan fe'ldan *-q* qo'shimchasi bilan yasalgan (ESTYa, III, 347); keyinchalik ikkinchi bo'g'indagi tor unli talaffuz qilinmay qo'ygan (Devon, III, 393), *ң* undoshi *n* undoshiga, *q* undoshi oldidagi *a* unlisi *â* unlisiga almashgan, *ы* unlisining qattiqlik belgisi yo'qolgan: *(тыr-+ың=тырың) +a =тырыңа]+q=тырыңаq>тырңаq> тырңаq > tirңâq* (O'TEL, I, 341). Eski o'zbek adabiy tilida faqat "tirnoq" sememasida ishlatilgan (ANATIL, III, 232):

Yüzni ***tirnaq*** *ilä fiγár etgan,*
Bargi nasrinni lálazár etgan (418).

"Bir qo'l barmoqlarini bukib, shuningdek, ikki qo'lning kaft va barmoqlarini yonma-yon birlashtirib, barmoqlarni bukib, chuqurcha qilingan holati" sememasi *havuč* leksemasi yordamida ifodalangan (O'TIL, II, 425). Bu ot qadimgi turkiy tilda "olmoq" ma'nosini anglatgan *abu-* fe'lidan *-ch* qo'shimchasi bilan yasalgan: *abuch* (ESTYa, I, 409; PDP, 354). Mahmud Koshg'ariy bu so'zni *avut,* hatto *azыt* shaklida keltiradi (Devon, I, 111). Asli *abu=* fe'li umuman "olmoq" ma'nosini emas, balki "ikki qo'l shapalog'i bilan olmoq" ma'nosini anglatgan bo'lsa kerak; *abuč* oti ana shunday ma'noni anglatgan fe'ldan yasalgan. Keyinchalik bu so'zning tarkibida quyidagi tovush o'zgarishlari voqe bo'lgan: ikki unli oralig'ida *b* undoshi *v* undoshiga almashgan: *abuč > avuč* (DTS, 70), o'zbek tilida bu so'zning boshlanishiga *h* undoshi qo'shilgan: *avuč > havuč, v* undoshi ta'siri bilan *a* unlisi *â* unlisiga almashgan: *havuč > hâvuč* (O'TEL, I, 595). Navoiy asarlari tilida 1) hovuch, kaft, changal; 2) musht, siqim; 3) chapak, qarsak; 4) arzimas ma'nolarida ishlatilgan (ANATIL, II, 501). Doston tarikibida ikki o'rinda "hovuch, kaft, changal; chapak, qarsak" semasida aks etgan:

*Yoq iligimdä bir **avuč** tufraq.*
Yasamaq kám gunbazi nuh taq(304),

Andä Nuširván kerak baqqay,
*Bašini iryatib **avuč** qaqqay (328).*

Xulosa o‘rnida ta’kidlash joizki, Alisher Navoiyning “Sab’ai sayyor” dostonidagi turkiy qatlamga oid tana a’zolarini ifodalovchi somatik leksemalar salmoqli o‘rin egallagan. **Xususan, somatizmlarning frazeologik birliklar, polisemantik so‘zlar**, **omonimlar shaklida** namoyon bo‘lishi adibning badiiy tafakkur ko‘lami va lisoniy mahoratini ko‘rsatuvchi bosh mezondir. Muallif inson a’zolari ifodalash orqali nafaqat tasvir izchilligini ta’minlagan, balki tilning yashirin ifoda imkoniyatlarini ham yuzaga chiqargan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati

1. Alisher Navoiy. Sab’ai sayyor. X jildlik, VII jild. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2013. – B. 275-664.
2. Бафоев Б. Навоий асарлари лексикаси. – Тошкент: ФАН, 1983. –Б. 3.
3. Вакк Ф. О соматической фразеологии в современном эстонском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Таллин, 1964. – 24 с.
4. Батирхонова М. Соматик фразеологизмларнинг таснифлаш масаласига доир. Илмий ахборот. – Самарқанд, 2020. №4. – Б. 212.
5. Кочеваткин А.М. Соматическая лексика в диалектах эрзянского языка: Лингвогеографический анализ, – М.:1998. – С.120.
6. Xo‘janiyazova Sh. Alisher Navoiyning manoqib asarlarida somatizmlarni ifodalovchi omonimlar xususida. “Antropotsentrik tilshunoslikning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Farg‘ona. 2023. –B. 287-289.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. – М.: Высшая школа, 1985. –160 с.

Shartli qisqartmalar

ANAL – 2013. – 2006. Fozilov E.I. Alisher Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent.

ANATIL – 1983-1985. Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati. I-IV. –Toshkent: Fan.

ARS – Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. М: Русский язык, 1976. – 595 с.

DLT – Mahmud Qoshg‘ariy. Devonu lug‘otit turk. I-III. – Toshkent: Fan, 1960-1963. T. I. 1960. – 499 b.; T. II. 1961. – 427 b.; T. III. 1963. – 461 b.

NAL – Shamsiev P., Ibrohimov S. Navoiy asarlari lug‘ati. – Toshkent. 1972. – 782 b.

NTL – Yusuf B. Navoiy tili lug‘ati. T.I. Toshkent. 2018. – 493 b.

S.S. – Alisher Navoiy X jildlik, VII jild. Sab’ai sayyor. – Toshkent. 2013.

TjRS – Tadjiksko-russkiy slovar. – M.: Gosudarstvennoe izdatelstvo inostrannыx i nasionalnыy slovarey, 1954. – 789 s.

O‘TIL – O‘zbek tilining izohli lug‘ati. I-V. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2006-2008. T. I. 2006. – 679 b.; T. II. 2006. – 671 b.; T. III. 2007. – 687 b.; T. IV. 2008. – 608 b.; T. V. 2008. – 591 b.

O‘TEL – 1) Rahmatullaev Sh. 2000. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati (turkiy so‘zlar). –Toshkent: Universitet. 2) Rahmatullaev Sh. 2001. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. II (arab so‘zlari va ular bilan hosilalar). – Toshkent: Universitet.

3) Rahmatullaev Sh. 2009. O‘zbek tilining etimologik lug‘ati. III (forscha-tojikcha, tojikcha birliklar va ular bilan hosilalar). –Toshkent: Universitet.

ESTYa – Севортян Э. Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на гласные. – М: Наука, 1974. – 767 с.

UAYa – Ковалев А.А., Шарбатов Г.Ш. Учебник арабского языка. – М, 1960.

SURVIVING WITHOUT HEALING: THE ARTISTIC REPRESENTATION OF TRAUMA IN COLSON WHITEHEAD'S ZONE ONE

Muhammadjonov Oybek Sobirjon o'g'li
1st-year PhD Student, Namangan State University
E-mail: muhammadjonovoybek727@gmail.com
Tel: +998 (93) 495 55 85

Abstract: Studies of Colson Whitehead's *Zone One* (2011) agree that the novel does not let its characters heal from trauma, but they explain this in different ways. This article brings these views together to show that the novel's hero, Mark Spitz, is a new kind of post-apocalyptic hero: a *traumatic hero*, whose strength is not that he recovers, but that he keeps living inside pain that never goes away. Using close reading and trauma theory, the study looks at three things: the fake illness "PASD" that the novel uses to talk about trauma, the way the novel tells violent events from a distance instead of showing them directly, and Mark Spitz's strange closeness to the "stragglers" — zombies stuck forever in one moment of their old lives. Together, these three things show that the novel does not just describe an unhealed hero: its very structure refuses to heal, too.
Keywords: *Colson Whitehead, Zone One, trauma, post-apocalyptic fiction, narratology, traumatic hero.*

Аннотация: Исследования романа Колсона Уайтхеда «Zone One» (2011) сходятся в том, что роман не даёт своим героям исцелиться от травмы. В статье эти взгляды объединяются, чтобы показать, что главный герой романа, Марк Спитц, — это новый тип героя, «герой травмы», чья сила не в выздоровлении, а в способности жить внутри боли, которая никогда не проходит. С помощью нарратологического анализа и теории травмы рассматриваются три момента: вымышленный диагноз ПАСР, дистанцированный способ повествования о насилии и близость героя к «отставшим» зомби. Всё это показывает, что сама форма романа отказывается от исцеления так же, как и его герой.
Ключевые слова: *Колсон Уайтхед, Zone One, травма, постапокалиптическая литература, нарратология, герой травмы.*

Annotatsiya: Kolson Uaytxedning *Zone One* (2011) romani haqidagi tadqiqotlar bir narsada birlashadi: roman qahramonlarini travmadan tuzalishga qo‘ymaydi. Ushbu maqolada shu qarashlar birlashtirilib, romanning bosh qahramoni Mark Spitz — kuchi tuzalishda emas, balki hech qachon o‘tmaydigan og‘riq ichida yashay olishida bo‘lgan yangi turdagi qahramon, ya'ni *travmatik qahramon* ekani ko‘rsatiladi. Yaqin o‘qish va travma nazariyasi asosida uchta narsa tahlil qilinadi: romandagi o‘ylab topilgan "PASD" kasalligi, zo‘ravonlik voqealarining bevosita emas, masofadan hikoya qilinishi va Mark Spitzning o‘tmishda qotib qolgan "stragglers" zombilarga g‘alati yaqinligi. Bularning barchasi shuni ko‘rsatadiki, romanning o‘zi ham, xuddi qahramoni kabi, tuzalishni rad etadi.

Kalit so‘zlar: *Kolson Uaytxed, Zone One, travma, post-apokaliptik adabiyot, narratologiya, travmatik qahramon.*

1. INTRODUCTION

Most post-apocalyptic stories give readers hope in one of two ways: either the disaster gets fixed and the old world comes back, or people learn to live in a new, better world. Both of these endings tell us that pain, in the end, leads to something good. Colson Whitehead's *Zone One* (2011) does neither. Its main character, a man known only as Mark Spitz, works to clear zombies out of lower Manhattan for a group called the American Phoenix. But the story never lets us feel that this work is leading anywhere good.

Scholars have studied this lack of hope from different angles. Sorensen (2014) says the novel rejects both common endings and instead shows two opposite ways of dealing with loss: one where the past is put safely behind, and one where the wound is never closed. Pedretti (2022) says the novel's main feeling is a mix of boredom and fear, and that this feeling comes from *how* the story is told, not just from what happens in it. Shrivastava (2025) shows that even the slow reveal of Mark Spitz's race is part of this same pattern — the novel keeps delaying answers, on every level.

All three scholars notice the same thing: *Zone One* never lets its story close. But none of them ask directly what kind of hero this creates. If Mark Spitz gets no happy ending and no real healing, then he is a different kind of hero than we usually see in this genre.

Aim and Research Question. This article argues that *Zone One* builds Mark Spitz as a traumatic hero — someone whose strength is not

overcoming pain, but surviving inside it. The question guiding this study is: *which narrative tools does Zone One use to show survival without healing, and how does this compare to more normal post-apocalyptic heroes?*

2. MATERIALS AND METHODS

Research Design. This is a qualitative study based on close reading. It also uses ideas from three recent articles about *Zone One* to build a new argument, instead of treating them as separate, unrelated opinions.

Materials. The main text is Whitehead's *Zone One* (2011). Three secondary sources are used: Sorensen (2014), Pedretti (2022), and Shrivastava (2025). All three notice the same problem — the novel's refusal to give closure — but explain it in different ways.

Theoretical Framework. Two theories guide the analysis. First, trauma theory: Caruth (1996) explains that trauma is not fully felt at the moment it happens — it comes back later, in broken pieces; Herman (1992) adds that long exposure to danger can make a person feel numb. Second, narrative theory: Genette (1980) separates scenes that are shown directly from events that are only summarized afterward. This tool helps explain how *Zone One* keeps its violence at a distance.

Procedure. The novel was read closely for three patterns: the words used to name trauma, the distance kept between the reader and violent scenes, and the moments where Mark Spitz seems similar to the stragglers. Each pattern is shown in Section 3 and explained in Section 4.

3. RESULTS

3.1. Naming the Wound: PASD

The clearest sign that *Zone One* refuses healing is its invented illness, Post-Apocalyptic Stress Disorder, or PASD. This fake diagnosis copies the language of real trauma treatment, but turns it into paperwork run by the American Phoenix. Instead of treating trauma as something rare and personal, the novel makes it common and official: almost every survivor has some form of it, so being damaged becomes normal, not shocking (Whitehead 30). This does not heal anyone — it only manages them.

This fits Sorensen's (2014) idea that the American Phoenix wants the kind of closure connected to mourning — putting loss safely in the past — while Mark Spitz stays stuck in a state where the wound never closes. PASD sits strangely between these two: it *sounds* hopeful and official, but the fact that everyone has it shows that no one is really getting better. Hoberek (2012) makes a similar point: PASD makes trauma feel both

personal (everyone's pain is different) and the same for everyone (everyone has some version of it) — which, in the end, makes it feel less special and less real.

So PASD is not really a cure. It is a symptom. A world that has lost its future still keeps its love of official-sounding solutions. This shows that Whitehead is less interested in whether trauma *can* be cured, and more interested in how institutions can make un-cured pain *look* cured.

3.2. Telling Violence from a Distance

A second pattern is *how* the novel tells violent events. Instead of showing the worst moments directly, as a scene happening now, *Zone One* usually gives them to us through Mark Spitz's memory — summarized, softened, and placed at a distance. Genette (1980) calls this kind of telling less direct than a live scene. Pedretti (2022) shows that this pattern repeats through the whole book: moments that other zombie stories would show in full, scary detail are instead told like something remembered long after it happened.

This fits Caruth's (1996) idea that trauma is not fully understood the moment it happens — it only becomes real later, in pieces. Even Mark Spitz's own story of "Last Night," the story every survivor tells about how the outbreak began for them, is treated by other characters as a kind of ritual, almost the same for everyone (Whitehead 138). Telling the story does not seem to free him from it.

Because of this, readers are kept at the same distance from violence that Mark Spitz keeps from his own memories. The novel does not hide trauma completely — it simply never lets anyone get close to it directly. This is itself a kind of art: the writing does not just describe a traumatized mind from outside, it makes the reader *feel* the same distance Mark Spitz feels.

3.3. The Straggler as a Mirror

The clearest picture of the traumatic hero comes from Mark Spitz's connection to the "stragglers" — zombies who, unlike the dangerous "skels," stand still, frozen, repeating some small habit from their old life. While the American Phoenix sees stragglers as trash to be cleared away, Mark Spitz keeps recognizing something of himself in them. Sorensen (2014) reads this as proof that survivors, just like stragglers, are stuck in a present that will not move forward.

Mark Spitz calls himself, again and again, an average man — someone whose only real skill before the plague was surviving without ever standing out. In the new, ruined world, this average nature suddenly fits

perfectly, since the world itself has become average, even broken (Whitehead 148). This is not normal heroism, which usually needs some special skill that makes the hero different from everyone else. Mark Spitz's kind of heroism is the opposite: he *matches* a smaller, damaged world, the same way a straggler matches its one frozen moment.

This closeness to the stragglers becomes complete at the end of the novel, when the walls protecting the survivors finally fall. Instead of ending in victory or peace, the story ends with things falling apart again. The ending does not close the wound — if anything, it opens it wider.

4. DISCUSSION

4.1. A Hero Who Endures, Not a Hero Who Wins

Together, these three patterns show Mark Spitz as a new kind of post-apocalyptic hero — one who is defined by lasting through pain, not by beating it. This is different from other post-apocalyptic heroes, who usually earn their heroism either by protecting others' moral values or by slowly finding hope again. Mark Spitz does neither. PASD gives him the *language* of recovery but not real recovery. The novel's storytelling style keeps his trauma at arm's length instead of resolving it. And his likeness to the stragglers ties his identity to figures who are, by definition, stuck forever.

This builds a model of heroism based on staying alive inside an unhealed wound, not defeating it. This agrees with Sorensen's (2014) idea that the novel replaces both common endings with a mood of stuck sadness — but this article goes further, showing that this stuck feeling is built directly into the main character, not just into the plot.

4.2. When the Story Itself Refuses to Heal

There is also a deeper point here: the novel's *form*, not only its story, acts out this same trauma. PASD is not just a plot detail — it is written in a flat, official tone that copies real bureaucratic language, so the writing style itself performs the same avoidance it describes. The way violence is always remembered rather than shown, as Pedretti (2022) explains, means the prose itself avoids close contact with pain, the same way Mark Spitz does. And the straggler image works not just through explanation but through repeated pictures and echoes across the book. In each case, Whitehead's writing does not just tell us *about* trauma from a safe distance — it repeats the same unfinished, unhealed feeling in its own structure.

4.3. Limits and Conclusion

Because this study looks closely at only one novel and three articles, its conclusions describe *Zone One* specifically, not post-apocalyptic trauma stories in general. Comparing this traumatic hero to other kinds of post-apocalyptic heroes — for example, those defined by protecting others, or by holding on to hope — would need a separate, larger study.

Within this limit, the study shows that *Zone One* gives post-apocalyptic heroism a new meaning: surviving without healing. Mark Spitz is not a hero because he defeats trauma, rebuilds society, or finds peace with his losses. He is a hero — if that word still fits — because he keeps functioning inside a wound that neither the American Phoenix nor the novel's own storytelling ever fully closes. In this way, Whitehead offers a model of heroism defined less by what the hero achieves, and more by what he is able to keep enduring.

REFERENCES

1. Caruth, C. Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History. Baltimore : Johns Hopkins University Press, 1996. 168 p.
2. Genette, G. Narrative Discourse: An Essay in Method / trans. by J. E. Lewin. Ithaca : Cornell University Press, 1980. 285 p.
3. Herman, J. L. Trauma and Recovery. New York : Basic Books, 1992. 276 p.
4. Hoberek, A. Living with PASD // Contemporary Literature. 2012. Vol. 53, No. 2. P. 406-413.
5. Pedretti, M. Tedium and Terror: Dreading Narration in Colson Whitehead's Zone One // European Journal of American Studies. 2022. Vol. 17, No. 4.
6. Shrivastava, J. Perpetual Tipping Points: Unnatural Narratology, Liminality, and Race in Colson Whitehead's Zone One // Convivium: Germanistisches Jahrbuch Polen. 2025. P. 55-74. DOI: 10.18778/2196-8403.2025.04.
7. Sorensen, L. Against the Post-Apocalyptic: Narrative Closure in Colson Whitehead's Zone One // Contemporary Literature. 2014. Vol. 55, No. 3. P. 559-592.
8. Whitehead, C. Zone One. New York : Doubleday, 2011. 322 p.

ABDURAHMON JOMIYNING “YUSUF VA ZULAYHO” DOSTONIDA OBRAZLAR TIZIMI VA MOHIYATI

Tohirova Fariza Rustamjon qizi
Samarqand davlat universiteti
tayanch doktoranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada fors-tojik adabiyotining buyuk namoyandasi Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho" dostonidagi obrazlar tizimi, ularning badiiy va falsafiy-tasavvufiy mohiyati tahlil qilinadi. Muallif asardagi bosh va ikkinchi darajali qahramonlar xarakterini ochib berish orqali Jomiyning insonparvarlik, ilohiy ishq va axloqiy poklik haqidagi qarashlarini yoritadi.

Kalit so‘zlar: Abdurahmon Jomiy, Yusuf va Zulayho, obrazlar tizimi, ilohiy ishq, majoziy ishq, tasavvuf, ramz, Yusuf, Zulayho.

Kirish

Sharq mumtoz adabiyotida "Yusuf va Zulayho" syujeti qadimiy va eng ommabop mavzulardan biridir. Qur’oni Karimdagi "Ahsan ul-qasas" (Qissalarning eng go‘zali) asosida yaratilgan bu doston [1] ko‘plab ijodkorlar tomonidan qalamga olingan. Biroq, buyuk mutafakkir va shoir Abdurahmon Jomiy o‘zining "Haft avrang" (Yetti taxt) turkumiga kiruvchi "Yusuf va Zulayho" dostoni bilan ushbu an’anani yuksak badiiy va falsafiy cho‘qqiga olib chiqdi. Jomiy dostonida obrazlar tizimi shunchaki real personajlar majmuasi emas, balki chuqur tasavvufiy ramzlar va g‘oyaviy konsepsiyalar tashuvchisidir. Har bir obrazga bu o‘rinda alohida e’tibor qaratish lozim.

Yusuf obrazi – Ilohiy go‘zallik va mukammallik ramzi

Dostondagi markaziy qahramonlardan biri bo‘lgan Yusuf obrazi Jomiy talqinida mutloq go‘zallik (Husni mutloq) va ilohiy nur timsolidir. Shoir uni tasvirlashda an’anaviy tashbehlardan foydalansa-da, uning ma’naviy go‘zalligi va ichki pokligiga ko‘proq urg‘u beradi.

- **Mohiyati:** Yusuf – nafsoniy istaklardan ustun turuvchi, sabr va sadoqat timsoli. U akalarining hasadi, quduq azobi, qullik va zindon qiyinchiliklarini yuksak matonat bilan yengib o‘tadi.
- **Tasavvufiy asosi:** Tasavvuf falsafasida Yusuf obrazi Yaratganning jamoliy sifatlari ko‘zgusidir. Zulayho uning jamoliga oshiq bo‘lganda, aslida bilmagan holda ilohiy go‘zallikka intiladi.

Zulayho obrazi – Majoziy ishqdan Haqiqiy ishqqa evolyutsiya

Jomiy dostonining eng katta yutug‘i va yangiligi Zulayho obrazining chuqur psixologik va evolyutsion tarzda ochib berilganidir. Avvalgi ko‘plab talqinlarda Zulayho faqatgina makr va hiyla ishlatuvchi nafs bandasi sifatida ko‘rsatilgan bo‘lsa, Jomiy uni fojiaviy va olijanob oshiq darajasiga ko‘taradi.

- **Mohiyati:** Zulayho obrazi inson ruhiyatining kamolot yo‘lini ramziy ifodalaydi. U dabdabali saroy malikasi bo‘lishdan, hamma narsasidan ayrilib, gado holiga kelguncha faqat bir tuyg‘u – ishq bilan yashaydi.
- **Evolyutsiyasi:** Bunda Zulayho sevgisining uch bosqichini ajratib ko‘rsatish mumkin:
  1. *Tush va xayoliy ishq:* Hali Yusufni ko‘rmasdan turib unga bog‘lanishi.
  2. *Majoziy (insoniy) ishq:* Yusufning jismoniy go‘zalligiga asir bo‘lish, rashk va iztirob.
  3. *Haqiqiy (ilohiy) ishq:* Doston so‘ngida Zulayho ko‘zlaridan ayrilib, keksaygan chog‘ida Yusufning o‘zini emas, balki Yusufni yaratgan Zotni – Allohni taniydi va Haqqa yetishadi. Shu tariqa uning majoziy ishqi haqiqiy ishqqa aylanadi.

Ikkinchi darajali obrazlar va ularning vazifasi

Dostondagi boshqa obrazlar ham bosh qahramonlar xarakterini to‘laqonli ochishga va asar g‘oyasini boyitishga xizmat qiladi:

- **Yoqub payg‘ambar:** Farzand dog‘ida kuygan ota, ayni paytda sabr-bardot va ilohiy hikmat timsoli. Uning ko‘r bo‘lib qolishi va Yusufning ko‘ylagi hidi bilan qayta ko‘z ochishi – tasavvufdagi mushohada (haqiqatni ko‘rish) ramzidir.
- **Yusufning akalari:** Hasad, ko‘rolmaslik va insoniy ojizliklar timsoli. Ular orqali shoir inson ichidagi qora kuchlar va nafsning vayronkorligini ko‘rsatib beradi.
- **Aziz (Zulayhoning turmush ortog‘i):** Dunyoviy boylik, amal va mansab ramzi. U uydagi ma’naviy va ilohiy hodisalardan bexabar, faqat zohiriy qonunlar bilan yashaydigan obrazdir.

Obrazlar talqinidagi qiyosiy farqlarni quyidagi jadvalda ko‘rishimiz mumkin:

1. Obrazlar talqinidagi qiyosiy farqlar (Tahliliy jadval)

Qahramon /Xususiya	Qul Ali	Durbek	Abdurahmon Jomiy	Nurmuhammad Andalib

t				
Zulayho obrazi	Salbiy / Nafs timsoli. Ko‘proq ayyorlik, hiyla va jismoniy ehtirosga berilgan ayol sifatida tasvirlanadi.	Realistik / Dramatik qahramon. Zulayhoning ichki kechinmalari, ijtimoiy muhit bosimi ostida qiynalishi va insoniy fojeasi birinchi planga chiqadi.	Tasavvufiy / Ishqi haqiqiy timsoli. Zulayho — dostonning markaziy harakatlantiruvchi kuchi. Uning ishqi majoziydan ilohiy sevgiga o‘tish bosqichi falsafiy asoslangan.	Lirik va xalqona obraz. Jomiy an’analarini davom ettirsa-da, uning Zulayhosi xalq dostonlaridagi ma’shuqalar kabi soddaroq va hissiyotga boy.
Yusuf obrazi	Diniy-ma’rifiy qahramon. Mo‘jizalar ko‘rsatuvchi, islomiy ahkomlarni targ‘ib qiluvchi payg‘ambar sifatida gavdalanadi.	Hayotiy / Adolatli hukmdor. Davlatni boshqarish, xalqni ocharchilikdan qutqarish kabi ijtimoiy-axloqiy fazilatlari bo‘rttiriladi.	Husni mutloq (Ilohiy nurning aksi). Yusuf — koinotdagi eng oliy va go‘zal narsalarning moddiylashgan shakli, so‘fiylik ideali.	Sarguzasht va kurash qahramoni. Qissadagi an’anaviy sinovlardan tashqari, xalq og‘zaki ijodiga xos kurash va tush motivlari orqali tasvirlanadi.
Asarning bosh g‘oyasi	Diniy sabr, shariat qonunlari va gunoh uchun jazo muqarrarligi.	Insoniy sadoqat, lirik kechinmalar va taqdir sinovlari qarshisidagi matonat.	Vahdatul vujud falsafasi, majoziy ishq orqali Ilohiy go‘zallikni anglash.	Ishqiy-sarguzasht, xalqona ohanglar va didaktik (tarbiyaviy) xulosalar.

Jomiygacha bo‘lgan yozma adabiyotlarda (masalan, Qul Alida) Zulayho ko‘proq "makr va hiyla" (makri zanoh) timsoli, Yusufni yo‘ldan uruvchi gunohkor ayol sifatida ko‘rsatilgan. [1, 2]

Jomiy yondashuvi: Jomiy dostonida Zulayho salbiy obraz emas, balki fojeaviy oshiq darajasiga ko‘tariladi. U doston boshida Yusufning jismiga oshiq bo‘lsa, oxirida uning ruxiga, ya’ni Yaratganga oshiq bo‘ladi. Jomiy uning barcha xatolarini "ishq alangasi" bilan oqlaydi. [1, 2, 3]

Xulosa

Yusuf go‘zalligi — Alloh taoloning jamoli (go‘zalligi) dunyoda aks etgan ko‘zgudir. Yusufning husni uning payg‘ambarlik mo‘jizasi bo‘lib, odamlarni hayratga solish va ularni dinga da’vat qilish uchun xizmat qiladi. Yusuf go‘zalligi — Alloh taoloning jamoli (go‘zalligi) dunyoda aks etgan ko‘zgudir. Jomiy dunyodagi barcha narsalarni Yusuf husnining zarrasi deb biladi (masalan, quyosh va oy ham Yusuf husnidan nur oladi).

Har bir ikkinchi darajali qahramon ma’lum bir tasavvufiy ramzga ega. Masalan, Zulayhoning sirdoshi (Dovon) — solikni (haqiqat izlovchini) to‘g‘ri yo‘lga soluvchi, uning sirlarini saqlovchi ma’naviy ko‘makchi vazifasini o‘taydi. Yusufning husni uning payg‘ambarlik mo‘jizasi bo‘lib, odamlarni hayratga solish va ularni dinga da’vat qilish uchun xizmat qiladi.

Abdurahmon Jomiyning "Yusuf va Zulayho" dostonidagi obrazlar tizimi chuqur simvolik xarakterga ega. Shoir an’anaviy ishqiy qissani tasavvufiy fanning yuksak badiiy darsligiga aylantira olgan. Yusuf va Zulayho munosabatlari orqali inson ruhining poklanishi, nafsni yengishi va zohiriy go‘zallikdan botiniy (ilohiy) go‘zallikka ko‘tarilishi mukammal ochib berilgan. Ushbu doston Sharq adabiyotida inson qadri va ishq falsafasining eng go‘zal tarannumidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Qur’oni Karim. Yusuf surasi.
2. Abdurahmon Jomiy. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 1997.
3. Durbek. Yusuf va Zulayho. – Toshkent: O‘zbekiston Fanlar akademiyasi, 1959.
4. Axmadqulova, S. O‘zbek mumtoz adabiyotida Yusuf syujeti asosiga qurilgan dostonlarning ilk manbalari. – Ta’lim va rivojlanish tahlili onlayn ilmiy jurnali, 2024, 4(5), 227–230.
5. Qalandarova, D. A., Jo‘rayev, O. Sh. “Yusuf va Zulayho” dostonining poetik talqini. – Germany International Conference, 2022.

“ULUG‘BEK XAZINASI” ROMANIDAGI TURKIY LEKSIKA

Butayev Akaramjon Achilovich
Jizzax davlat pedagogika universiteti,
a.butayev.048@gmail.com

Annotatsiya

Mazkur maqolada Odil Yoqubovning **“Ulug‘bek xazinasi”** romanida qo‘llangan turkiy leksik qatlamning shakllanishi, tarixiy-etimologik xususiyatlari va semantik taraqqiyoti tadqiq etilgan. Tadqiqotda romandagi turkiy leksemalar eski o‘zbek adabiy tili, Alisher Navoiy asarlari tili, qadimgi turkiy yozma manbalar, hozirgi o‘zbek adabiy tili hamda o‘zbek shevalaridagi leksik birliklar bilan qiyosiy tahlil qilingan. Asarda uchraydigan ayrim turkiy so‘zlarning qadimgi shakllari, ma’no xususiyatlari, fonetik variantlari va tarixiy taraqqiyot bosqichlariga alohida e’tibor qaratilgan. Shuningdek, ayrim leksemalarning dastlabki va keyingi ma’nolari, semantik o‘zgarishlari, hozirgi o‘zbek adabiy tilida saqlangan yoki iste’moldan chiqqan shakllari aniqlangan.

Kalit so‘zlar: turkiy leksika, o‘z qatlam, leksik qatlam, tarixiy-etimologik tahlil, qadimgi turkiy til, eski o‘zbek adabiy tili, Odil Yoqubov, “Ulug‘bek xazinasi”, Alisher Navoiy tili, turkiy leksemalar, leksik birlik, semantik taraqqiyot, fonetik variant, sheva, badiiy matn, leksikologiya, etimologiya, tarixiy leksika.

Abstract

This article examines the **Turkic lexical layer in Odil Yoqubov’s novel “Ulugbek’s Treasure”**, with particular attention to its historical-etymological, lexical-semantic and functional features. The study analyzes Turkic lexical units used in the novel in comparison with the vocabulary of ancient Turkic written monuments, the Old Uzbek literary language, the language of Alisher Navoi’s works, Modern Uzbek literary language and Uzbek dialects. Particular attention is paid to the historical origins of individual lexical units, their original and subsequent meanings, phonetic variants, semantic changes and their preservation or disappearance in contemporary Uzbek.

Keywords: Turkic vocabulary, lexical layer, native vocabulary, historical-etymological analysis, Old Turkic language, Old Uzbek literary language, Odil Yoqubov, “Ulugbek’s Treasure”, Alisher Navoi, Turkic lexical units, lexical unit, semantic development, phonetic variation,

Uzbek dialects, literary text, lexicology, etymology, historical vocabulary, lexical development.

Har bir tilning taraqqiyoti, rivojlanishi o‘z qatlamga oid birliklar bilan chambarchas bog‘liqdir. O‘z qatlam deganda aslan shu tilniki bo‘lgan leksemalar va shular asosidagi yasalishlar, shuningdek, o‘z affiks bilan boshqa til so‘zlaridan hosil qilingan leksemalar tushuniladi[94]. O‘z qatlam doirasidagi so‘zlar avvalo, tilimizning umumiy boyligini o‘zida namoyon qiladi va bu, o‘z navbatida, ularni tarixiy yodgorliklar tili bilan solishtirish negizida til tarixi va etimologiyasi uchun qimmatli xulosalar chiqarishga imkon beradi[95].

Til lug‘at tarkibini tarixiy-etimologik jihat, ya’ni so‘zlarni genetik manbalariga ko‘ra tadqiq etish o‘zbek tilining qardosh va qardosh bo‘lmagan tillar bilan aloqasi, mazkur tilda qaysi tillarning ta’siri mavjudligini aniqlashga ko‘maklashadi96. Til lug‘at tarkibini tarixiy-etimologik nuqtayi nazardan tekshirganda, avvalo, tarixan, genetik jihatdan o‘zbek tilining o‘ziniki bo‘lgan so‘zlar belgilab olinadi. Bunday so‘zlar o‘zbek tilida qadimdan mavjud bo‘lgan turkiy so‘zlardir97.

Tilshunoslikda leksikaning ichki imkoniyatlar yordamida rivojlanishida quyidagi hodisalar asosiy omil sanaladi: 1) ichki manbalar orqali so‘z yasash yo‘li bilan leksikaning boyishi; 2) eskirgan, tarixiy va umuman eski obidalarda bo‘lgan lug‘aviy birliklar asosida leksikaning boyishi; 3) adabiy til leksikasining dialektik so‘zlar hisobiga boyishi[98]. O‘z qatlam doirasidagi so‘zlar, avvalo, tilimizning umumiy boyligini o‘zida namoyon qiladi va bu, o‘z navbatida, ularni tarixiy yodgorliklar tili bilan solishtirish negizida til tarixi va etimologiyasi uchun qimmatli xulosalar chiqarishga imkon beradi[99]. Shu ma’noda, Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida qo‘llanilgan turkiy so‘zlarning tarixi ko‘hna yozma manbalarga borib taqaladi. Zero, mazkur yodnomalar umumxalq tilining muhim xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan bo‘lib, xalqning qadimgi

[94]Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б. 173.
[95]Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 24.
[96]Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2019. – B. 39.
[97]Ҳожиев А., Аҳмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 56.
[98]Ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч жилдлик. –Т.: ФАН, 1991. –Б. 128.
[99]Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007. – Б. 24.

madaniyatini aks ettirgan. Ular orqali xalqimiz tarixi va tilimiz taraqqiyotiga oid ko‘pgina qimmatli ma’lumotlarga ega bo‘lamiz[100].

XIV asr ikkinchi yarmi XV asr birinchi yarmida yuz bergan o‘zgarishlar, fan, texnika, ilm, madaniyat va h.k. sohasida paydo bo‘lgan yangi ma’no va narsa-predmetlarni ifodalash uchun tilda yangidan-yangi so‘zlarning yaratilishiga turtki bo‘ldi. Bu davr til leksik tarkibi bir qancha yangi so‘zlar hisobiga kengaydi. Leksik tarkibning boyishi asosan ikki yo‘l, ya’ni o‘zbek tili asosida so‘z yasash hamda xorijiy tillar leksikasini o‘zlashtirish orqali ro‘yobga chiqdi[101].

Eski o‘zbek adabiy tilida qo‘llanishda bo‘lgan o‘z qatlamga oid so‘zlarning tilda mavjudligi juda qadim zamonlarga borib taqaladi. U oltoy oilasidagi tilda so‘zlashuvchi xalqlar hali ajralib ketishga ulgurmay, tillari bitta ekanligida yuzaga kela boshlagan. Bu davrda ko‘proq tasviriy-tanqidiy so‘zlar, tub fe’llar shakllangan. Ayni so‘zlar hozir ham ayrim fonetik farqlar bilan mo‘g‘ul va turkiy guruhga oid tillarda kuzatiladi. Keyinchalik obyektiv va subyektiv omillar ta’sirida umumturkiy leksika yuzaga keldi. Bu davrda turkiy tillar o‘zaro farqlanmagan va bir til edi[102].

“Ulug‘bek xazinasi” asari tilidagi turkiy so‘zlarning muayyan qismini eski o‘zbek adabiy tili, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida uchratishimiz mumkin. Xususan, romanda **hovuch** so‘zi “kaft, changal”, **“H**ovuchga sig‘arli miqdor”, “miqdori, hajmi juda oz bo‘lgan narsa” kabi ma’nolarni ifodalagan: *...yuz-ko‘zlaridan o‘pishib, biri hovuch-hovuch mayiz, biri turshak, biri yong‘oq bilan cho‘ntaklarini to‘ldirib yuborishardi* (UX,214); *Mirzo Ulug‘bek sandiq ostidan qalin qizil charm xaltacha olib, piyoladay-piyoladay quyma oltindan o‘ntasini sanab oldi, keyin kaftlarini to‘ldirib, besh-olti hovuch javohirlardan soldi*…(UX,16); *…Qalandar Qarnoqiyga bir hovuch la’l va javohir bilan bitta quyma tilla in’om etdi* **(UX, 278).** Alisher Navoiy asarlari tilida ushbu kalima *ovuch* shaklida kelib, quyidagi ma’nolarni bildirgan:

“hovuch”: *...Mazkur Mirzoning ko‘ngliga riqqat kelib bir ovuch diram kelturub iltimos qilibdurkim...;*

“musht, siqim”: *Sovrulubon ko‘k bir etak kul kibi,*

[100]Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1994. –Б. 115.
[101]Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. XIV аср иккинчи ярми-XX аср боши. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 25.
[102]Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Тошкент, 2000. – Б. 48.

Qo'zg'alib anjum bir ovuch gul kibi;
"chapak, qarsak": *Hayrat aylab bir-biriga boqibon,*
Bosh quyi aylab, ovuchlar qoqibon;
"arzimas": *Urma ul o'tni xasu xoshokinga,*
Quyma bu suvni bir ovuch xokinga (ANATIL,II,501). "O'zbek tilining etimologik lug'ati"da bu so'zning kelib chiqishi haqida shunday fikrlar bayon qilinadi: Bu ot qadimgi turkiy tilda "ikki qo'l shapalog'i bilan olmoq" ma'nosini anglatgan **abu-** fe'lidan **–č** qo'shimchasi bilan yasalgan. Keyinchalik bu so'z tarkibida quyidagi tovush o'zgarishlari voqe bo'lgan: ikki unli oralig'idagi **b** undoshi **v** undoshiga almashgan: **abuč > avuč.** O'zbek tilida atamaning boshlanishiga **h** undoshi qo'shilgan: **avuč > havuč** (O'TEL,I,595). Shuningdek, "Ulug'bek xazinasi"da tahlilga tortilgan so'z orqali yasalgan **hovuchla-** fe'li **YURAK(INI)] HOVUCHLA-IBORASINI SHAKLLANTIRIB, "Q**o'rquvga tushmoq, vahima bosmoq" ma'nosini anglatgan: *Xurshida bonu duk-duk urgan yuragini hovuchlaganicha yong'oq tomonga yurdi* (UX,161). Bundan tashqari, o'rganilayotgan asarda *hovuch*ning arabcha **kaft**, forscha **panja** sinonimlari kuzatiladi: *Bibi Yulduz yuzini kaftlari orasiga yashirib: – Mayli, mushkul bo'lsin, – deb yolvordi* (UX,117); *Ali Qushchi omburday metin panjalari bilan uni bilaklaridan ushlab qattiq siqdi* (UX,179).

Tadqiqot ob'ekti qilib olingan manbada **ulus** so'zi "xalq", "mamlakat, davlat" ma'nolarida uchraygan bo'lsa, **el-ulus** juft so'zi tarkibida kelib, "el, xalq" ma'nosini aks ettirgan: *...xorijiy ulus elchilarini hayratga soluvchi shohona ziyofatlar, ma'rakalar o'tkazardi...* (UX,44);– *O'g'lim Ali! – dedi. – Ko'rib turibsen, faqir o'z ulusim, suyukli yurtim Movarounnahrdan badarg'a qilinib, musofirlikka mahkum etilmishmen* (UX,122); *Qirq yil urush ko'rmagan bu el-ulus, butkul Movarounnahrning ahvoli ne kechadi?* (UX,63). Alisher Navoiy zikr etilgan so'zni xalq, el, ommaga nisbatan qo'llagan:

Jamolingda tahayyurg'a qoldi ko'z,
Bu ma'nida ulus ichra tushti so'z (ANATIL,III,286-287).

"Boburnoma"da *ulus* "el, xalq", "jamoa, guruh", "jangchi, askar" sememalarida kelgan: *Samarqand hokimi ekan fursatlar o'zbakdin elchi kelur, o'zbak ulusida bu elchi zo'rg'a mashhur ekandur* (BN,76); *Samarqandni Iskandar bino qilg'ondur. Mo'g'ul va turk ulusi Semirqand derlar* (BN,102); *Bu tog'ning va bu noma'lum uluslarningkim, «kas» derlar, shimoli Tibat viloyatidur* (BN,365); ***...boshlig'larga yetkuzgaylar***

***va chun cherikni yurushda tartib berildi, bosh va boshlig'lar ulusi bilan borib, o'runlarig'a turdilar* (BN,490).**

Aytish mumkinki, *ulus* avval shahar, so'ngra qishloqni anglatgan bo'lsa, keyinchalik xalq, el, jamoa, guruh, jangchilar, askarlarga nisbatan qo'llana boshlagan[103]. Ushbu sof turkiy leksema mo'g'ul tiliga *ulus* fonetik shaklida o'zlashgan hamda "yurt, el" ma'nosini anglatgan. XIII asrning 20-yillaridan keyin *ulus* istilohi qayd etilgan ma'nolarda turkiy tillar, xususan, o'zbek tiliga qayta kirib kelgan va faol ishlatilgan[104].

"Boburnoma" asarida "xon qarorgohi, saroy", "qo'shin tushgan joy, lager", "shahar", "joy nomi", "kishi ismi" kabi sememalarda (BN,73,79,98,106,335) istifoda etilgan **ordu** atamasi birichi bor Kul tigin bitigtoshida "xon qarorgohi, saroy" ma'nosida qayd etilgan: *oğuz yağï orduğ basdï* – o'g'uz dushman o'rdani bosdi (KT,48)[105]. Alisher Navoiy asarlarida ushbu so'z qarorgoh, qo'shin, askar turadigan lagerga nisbatan ishlatilgan:

Ul mahi xirgahnishinning ostonin mendin o'p,
Ey Navoiy, har qachon mayl aylasang o'rdu sori (ANATIL,III,611).

"Ulg'bek xazinasi" romanida keltirilgan so'zning **o'rda** shakli **–day** qo'shimchasi bilan birga qo'llanib, "xon, hukmdor saroyiga o'xshash" ma'nosini bergan: *Darvozadan kirgan joyda, odatda qorovullar o'tiradigan qorong'i bostirmada hech kim ko'rinmas, lekin o'rdaday hovlida fonuslar yonar, allakanday jom va qumg'on ko'targan ayollar ikki mehmonxona orasida u yoqdan-bu yoqqa yugurib yurishardi* (UX,286).

Ordu so'zi bugun kunda ayrim otlarda uchrab turadi. Jumladan, hozirda Pokistonning davlat tili bo'lgan *urdu tili* eski o'zbek tilidagi *ordu* kalimasidandir. Bu atama boburiylar zamonida "o'rda tili, saroy tili" degan ma'noni anglatib, keyinchalik butun bir xalqning yozma adabiy tiliga aylangan. Mirzo G'olib ana shu tilda ijod qilgan. Yoki Toshkent shahrining qoq o'rtasida *O'rda* degan joy bor. Qachonlardir bu yerda xon o'rdasi joylashgan edi, *O'rda* oti o'shandan qolgan[106].

Professor Shavkat Rahmutullaevning ta'kidicha, *ordu-orda* qadimgi turkiy tilda "tepaga harakatlan" ma'nosini anglatgan *or-* fe'li bilan *-(u)t* orttirma daraja qo'shimchasi va *-u* affiksidan hosil bo'lgan, keyinchalik

[103]Abdushukurov B. Kul tigin bitigtoshi va o'zbek adabiy tili. –Toshkent: Noble Print, 2025. –B. 10.
[104]Дадабоев Ҳ. "Девону луғотит турк"нинг тил хусусиятлари. – ТОшкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти., 2017. -Б. 22.
[105]Abdushukurov B. Kul tigin bitigtoshi va o'zbek adabiy tili. –Toshkent: Noble Print, 2025. –B. 15.
[106]Содиқов Қ. Эски ўзбек адабий тили. –Т.: Akademnashr, 2020. -Б. 127.

ikkinchi bo‘g‘indagi tor unli talaffuz qilinmay qo‘ygan; *t* undoshi *r* undoshining ta’sirida jaranglisiga, so‘z oxiridagi *u* unlisi *ä* unlisiga almashgan: *(or- = ut = orut) + u = orutu > ortu > ordu > ordä.* (O‘TEL,I,486). Professor Baxtiyor Abdushukurovning fikriga ko‘ra atama “tepalik” ma’nosini bergan qadimgi **or** so‘zidan yuzaga kelgan, ya’ni balandlikka qurilgan qarorgoh[107].

Odil Yoqubov romanida ko‘ngillilar, ya’ni harbiy yurish vaqtida hukmdor tomonidan chiqarilgan farmonga muvofiq yig‘iladigan muntazam qo‘shin **cherik** deb yuritilgan:

– Arzim shuki, cherik yig‘sak.

– Cherik?

Fuqaro sizga sodiqdur, valine’mat! Ijozat etsangiz besh-o‘n ming cherik yig‘ar edik.

Mirzo Ulug‘bek soqolini tutamlab uzoq o‘tirdi, keyin ohista bosh chayqab:

– Yo‘q, – dedi. – Lashkar bas kelmagan joyda cherik ne qiladi? Bor, damingni ol, Bobo Husayn...(UX,20). Ushbu so‘z eski o‘zbek adabiy tili, jumladan, Alisher Navoiy asarlarida “qo‘shin, lashkar”, “kuch-qudrat” ma’nolarida uchraydi: *...Temurbek bila Rum va Shom cherikiga borg‘andur*;

Ki ne mulk fathi, edi ne bilod,

Ki qilsam cherik birla ani kushod (ANATIL,III,463).

“Boburnoma”da “qo‘shin, lashkar” ma’nosida ko‘zga tashlanadi: *Necha navbat Samarqand ustiga cherik tortti, ba’zi mahal shikast topti, ba’zi mahal bemurod yondi* (BN,60).

Ayrim manbalarda bu so‘zning sanskrit tilidan o‘zlashganligi qayd etiladi (DTS,144; O‘TIL,IV,475). Biroq bu masalaga Mahmud Koshg‘ariyning quyidagi fikrlari oydinlik kiritadi degan umiddamiz: *čär – ro‘para(o‘g‘uzcha): Anïŋ äwi bu čärlikdä* – uning uyi bu narsaning ro‘parasidadir. *Ikki askar safiga ham čärik deydilar. Chunki ular ham bir-biriga ro‘para turadilar* (MK,I,312-313)[108].

“Ulg‘bek xazinasi” asarida tekshirilayotgan so‘zning forscha **lashkar** ma’nodoshi ham qo‘llanishda bo‘lgan: *– Ne deding? Ha! Subhidam lashkar tortib yo‘lga chiqamiz. Ot-anjomlar shay bo‘lsin!* (UX,19).

[107]Abdushukurov B. Kul tigin bitigtoshi va o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: Noble Print, 2025. –B. 16.

[108]Abdushukurov B. Kul tigin bitigtoshi va o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: Noble Print, 2025. –B. 53.

Kezi kelganda aytish kerakki, “Ulg‘bek xazinasi” romanida qo‘llanishda bo‘lgan **biqin, mo‘ysafid, nortuya, oybolta, kamzul, telpak, yaktak, choy, choynak, kachkul, xontaxta, qumg‘on, o‘tov, patir, beshiksoz, gilamdo‘z, chuchmoma, ko‘knori, oqpadar** singari bir qator so‘zlar hazrat Navoiy asarlarida tilida ko‘zga tashlanmaydi. Bu jarayon til va uning egasi bo‘lgan xalqning tarixiy taraqqiyoti bilan aloqador. Chunki davrlar o‘tishi mobaynida ba’zi so‘zlar eskirib, arxaiklashadi, iste’moldan chiqadi, ayrimlari yangi ma’nolar bilan boyiydi, yana birlari o‘z o‘rnini o‘zlashma so‘zlarga bo‘shatib beradi.

Umuman olganda, roman so‘z boyligini eski o‘zbek tili, Alisher Navoiy asarlarida qo‘llangan leksik birliklar, hozirgi o‘zbek adabiy tili hamda uning shevalari bilan qiyosiy o‘rganish, birinchidan, asardagi turkiy leksemalarning qadim tarixga egaligi, ikkinchidan, ma’lum so‘zlar bugun ham ba’zi fonetik o‘zgarishlar bilan bo‘lsa-da, adabiy til va shevalarimizda faol ekanini, uchinchidan, ayrim istilohlar tarixiy taraqqiyot natijasida iste’moldan chiqib ketganini ko‘rsatdi.

ADABIYOTLAR:

1.Abdushukurov B. Kul tigin bitigtoshi va o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: Noble Print, 2025.
2.Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2019.
3. Алиев А., Содиқов Қ. Ўзбек адабий тили тарихидан. –Т.: Ўзбекистон, 1994.
4. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари. – ТОшкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти., 2017.
5. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. XIV аср иккинчи ярми-XX аср боши. – Тошкент: Фан, 2007.
6. Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Тошкент, 2000.
7. Содиқов Қ. Эски ўзбек адабий тили. –Т.: Akademnashr, 2020.
8. Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992.
9. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч жилдлик. –Т.: ФАН, 1991.
10. Ҳожиев А., Аҳмедов А. Ўзбек тили лексикологияси. – Тошкент: Фан, 1981.

11. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

12. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

LEXICAL VALENCY AND THE TRANSFORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LITERARY PROSE

Aziza Kuatbaevna Uzakova
Doctoral student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan
Email: venusverona26@gmail.com

Abstract. This paper examines how combinations of words generate contextual meaning in English literary prose. It relates lexical valency to unusual collocations and phraseological stability to the modification of established expressions. A new lexical partner can redirect the interpretation of a familiar word; a modified idiom evokes both its conventional formulation and its altered form. The discussion distinguishes collocational reinterpretation from the transformation of phraseological units and explains how these processes contribute to imagery, evaluation, and the presentation of experience in prose.
Keywords: lexical valency; collocation; phraseological unit; contextual meaning; literary prose.

Words in literary prose acquire expressive force through the company they keep. Even when a passage contains no newly invented vocabulary, an unexpected combination can change the way familiar words are understood. An ordinary lexical item may appear with a partner that brings a less familiar property to the fore; an established phrase can be adjusted so that its recognized form and its altered wording are interpreted together. The relation between the components of an expression is therefore central to the development of its meaning.

The two possibilities begin from different kinds of linguistic familiarity. A word enters customary combinations, yet its potential partners are not fully predetermined. A phraseological unit is recognized through the relative stability of a whole expression. Variation in a free combination opens a relation between its parts; variation in an established expression evokes its familiar formulation alongside the changed form. This paper examines how lexical valency and phraseological stability shape contextual meaning in English literary prose.

Lexical valency concerns the capacity of a word to combine with other words. Such combinations are constrained by usage: a lexical item

tends to enter a characteristic range of collocations rather than occurring with any possible partner [1, pp. 64-65]. These customary relations form a basis for interpreting a phrase. They also make a semantically unusual partnership perceptible. A combination can have a recognizable grammatical structure and nevertheless call for an interpretation beyond the association normally available to its words.

The semantic effect belongs to the combination rather than to either constituent considered alone. A familiar adjective can qualify a noun associated with a different kind of experience, or a verb can be applied to an object that does not usually enter its ordinary range of use. In such cases, the passage can direct attention toward a property shared across apparently distant domains. A new image develops when the relation between the components becomes meaningful in the represented situation. Depending on that situation, a collocation may also bring an unexpected evaluation or emotional coloring to a description. The same structural possibility can thus support different interpretive effects; the lexical partners and the circumstances of their use jointly determine its contribution.

Arnold connects changes in lexical meaning with features of a word's paradigm and with its syntactic or lexical valency [2, p. 151]. This connection is useful because a shift in meaning may be visible precisely in the partners a word accepts. A familiar word need not change its form to enter a different semantic relation. Conversely, the new relation can make one of its potential senses or associations more prominent. Collocational interpretation therefore proceeds in both directions: the usual meanings of the components make the partnership intelligible, and the partnership guides the realization of their meanings in the passage.

Hanks relates the realization of a verb's meanings to recurrent patterns of arguments and describes creative uses that exploit those patterns [4, p. 7]. This account specifies how a familiar syntactic frame can accommodate an unusual semantic partner. The partnership invites a contextual reading of the verb while retaining the conventional pattern as a point of comparison.

The distinction between a conventional lexical sense and a locally developed sense further clarifies this process. Galperin describes stylistically significant interactions between dictionary meaning and the meaning a word acquires in context [3, pp. 138-139]. In an unusual combination, the surrounding expression supplies immediate conditions

for this interaction. One component can encourage a metaphorical reading of another; an incongruous evaluative term can acquire ironic force; and words with opposed semantic properties can remain in productive tension. A polysemous item may likewise activate a sense that ordinary collocations leave in the background. These effects cannot be assigned to an isolated word before its relation to the other words and the situation has been considered.

Literary description may preserve several associations at once. A term can convey its established evaluation while the combination suggests another attitude. A metaphorical phrase can make a concrete property relevant to an abstract experience. By bringing lexical meanings into contact in a particular sentence and scene, the collocation gives a distinctive perspective on what is described.

The role of lexical relations changes when the starting point is a phraseological unit. Ginzburg and colleagues describe the distinction between free combinations and phraseological units as gradual: even free combinations are limited by lexical and grammatical valency, whereas phraseological units show relative stability and a degree of semantic and functional unity [1, p. 73]. The boundary therefore concerns how far an expression has become established as a whole, not simply whether its words occur together. This distinction matters because the interpretation of a modified phraseological unit includes a recognizable conventional expression in addition to the words immediately present in the passage.

Naciscione distinguishes the base form of a phraseological unit from the stylistic form it can take in discourse [5, p. 55]. Her account of an idiom developed through successive references to its imagery in D. H. Lawrence's Mr. Noon shows that phraseological associations can connect passages separated by several pages [5, pp. 57-58]. The established expression thus remains available even when later wording extends its image beyond the original sentence.

Component replacement brings the familiar expression and its altered form into relation. The retained words or structure call up the established unit; the new component redirects its association or evaluation. The replacement derives its significance from the inserted word's position within a recognizable expression and from the difference between the conventional formulation and its use in the passage. A substitution can give an established phrase a more specific relation to a character, situation, or narrative judgment.

Structural modification works through the arrangement of the expression. An addition can draw attention to a constituent that would otherwise remain absorbed in the familiar whole; a change of order or grammatical shape can alter its emphasis and integrate it into a particular voice. Relative stability permits such changes to be recognized as changes to an established expression. At the same time, the resulting meaning depends on how the modified form functions in the immediate sentence. A grammatical adjustment may simply allow an expression to fit its surroundings, while another adjustment may make its wording part of the passage's imagery or evaluation.

Langlotz's analysis of idioms with added modifiers shows that a modifier may elaborate a constituent that has an interpretable figurative role within the expression [6, p. 99]. This relation helps explain why an addition can specify the image of an idiom, rather than merely lengthen its form. The possibilities for such elaboration depend on the idiom's internal semantic structure.

A phraseological unit can also acquire renewed significance without an alteration of its conventional wording. Its constituent words may be made relevant to the narrated situation in their literal senses [3, p. 189]. The established figurative meaning then coexists with meanings suggested by the local scene. Literal reactivation differs from component replacement: the expression may remain formally intact, while the context changes the relation between its conventional interpretation and the semantic possibilities of its words. The interplay can support a visual detail, an ironic implication, or an association between an abstract judgment and an event in the story.

The contextual aspect of the transformation of phraseological units connects this process to the reinterpretation of free combinations. In each case, a passage brings available meanings into a new relation, and an expression's significance develops through its setting. Their conventional starting points remain distinct. A free collocation offers a range of possible lexical partners, so an unusual combination is interpreted through the semantic relation newly formed between its words. A phraseological unit carries a more settled overall form and sense, so its transformation can also depend on the simultaneous recognition of an earlier formulation. This difference explains why a substituted component in a fixed phrase does more than create an unusual collocation: it modifies a meaningful whole that the expression continues to evoke.

The distinction bears on literary function. A distinctive free combination can frame a scene through an image or evaluation, while a renewed phraseological unit can revise a familiar judgment within the same utterance. In character speech, either resource may establish an individual manner of describing experience; in narration, either may direct an attitude toward what is told. Their interpretive force depends on the particular verbal choice and its setting.

Lexical valency and phraseological stability provide different resources for developing contextual meaning in English literary prose. An unusual collocation brings familiar words into a partnership that can alter their semantic associations. A transformed or newly literalized phraseological unit brings a recognizable expression into contact with a changed wording or situation. The former foregrounds the relation created among lexical partners; the latter also draws on the memory of an established whole. Both processes show that literary meaning develops through relations within expressions and through the setting in which those expressions occur. This distinction offers a basis for describing how prose turns habitual linguistic material into imagery, evaluation, and a particular way of presenting experience.

References

1. Ginzburg R. S., Khidekel S. S., Knyazeva G. Y., Sankin A. A. A Course in Modern English Lexicology. 2nd ed., revised and enlarged. Moscow: Vysshaya Shkola, 1979. 269 p.
2. Arnold I. V. Stilistika. Sovremennyi angliiskii iazyk [Stylistics: Modern English]. Moscow: Flinta; Nauka, 2002. 384 p.
3. Galperin I. R. Stylistics. 2nd ed., revised. Moscow: Higher School, 1977. 332 p.
4. Hanks P. Corpus-driven Lexical Analysis: Norms and Exploitations in Word Use // Proceedings of the Joint Symposium on Semantic Processing: Textual Inference and Structures in Corpora. Trento, 2013. P. 7-8.
5. Naciscione A. Phraseological Units in Literary Discourse: Implications for Teaching and Learning // CAUCE: Revista de Filología y su Didáctica. 2001. No. 24. P. 53-67.
6. Langlotz A. Occasional Adnominal Idiom Modification: A Cognitive Linguistic Approach // International Journal of English Studies. 2006. Vol. 6, No. 1. P. 85-108.

LEXICAL CHOICE AND THE DEVELOPMENT OF CHARACTER VOICE IN ENGLISH LITERARY PROSE

Aziza Kuatbaevna Uzakova
Doctoral student, Uzbekistan State World Languages University, Tashkent, Uzbekistan
Email: venusverona26@gmail.com

Abstract. This paper considers how lexical choice contributes to the representation of character voice in English literary prose. Its focus is the relation among a word's register, its evaluative coloring, the speaker to whom it is attributed, and the development of that speaker's language across the narrative. The discussion brings together accounts of contextual meaning and diction in literary texts with research on character speech. Colloquial, specialized, elevated, and socially marked words can suggest aspects of a character's experience or their stance toward a situation, while recurring choices establish a recognizable manner of speaking. Shifts in that manner may register changes in the character's relations, attitudes, or understanding. The distinction between character speech and narratorial wording is central to interpreting such choices. The paper describes character voice as an evolving configuration of lexical preferences whose significance depends on their distribution among speakers and scenes.

Keywords: character voice; diction; register; connotation; English literary prose.

Literary prose represents character partly through the words assigned to a speaking subject. Dialogue can disclose a preferred register and habitual ways of evaluating events; narration can frame those words, contrast them with another speaker's usage, or adopt some of their coloring. The vocabulary of a character thus contributes to portrayal without requiring a direct statement about personality or social position. A word's characterizing value emerges from its relation to the speaker, the situation, and the other choices made in the course of the work.

The stylistic significance of such choices concerns more than rare or newly formed vocabulary. A familiar expression may carry a colloquial, professional, elevated, or socially specific association in a particular utterance. Words can also convey approval, distance, tenderness, or hostility while retaining an ordinary referential meaning. Where these

choices form a consistent manner of speech, they become part of the character's verbal identity; where they change, the altered diction may mark a development in perspective or relationship.

Register connects lexical choice with recurrent situations of language use. Colloquial, bookish, technical, professional, and socially restricted words bring different associations into an utterance even when they refer to familiar objects or actions. Their characterizing value arises from the way a speaker uses them in a particular social and narrative setting. A technical term may be an ordinary part of a character's work, while its use in an intimate conversation may carry another implication. Conversely, a colloquial choice can express closeness in one exchange and resistance to a more formal setting in another.

Herianah and colleagues identify diction and connotative forms, alongside neologisms, in their study of lexical choices in novels [1, p. 274]. The distinction directs attention to two related but separable aspects of characterization. Diction concerns the kind of vocabulary a speaker selects; connotation concerns the additional attitudes or associations carried by that selection. A character may maintain a fairly stable register while the evaluative force of familiar words changes, or may change register while preserving a characteristic way of judging events. These relations offer a more specific account of voice than a list of marked word types alone.

Register is also a relation among voices. Speech that appears formal when placed beside one character's vocabulary may blend into a passage dominated by the narrator's more elevated wording. The distance between speakers, as represented in their lexical choices, can show an aspect of their interaction: one may accommodate the other's manner, resist it, or remain linguistically apart. Such relations concern the distribution of words within the narrated situation. They need not assign an unchanging social identity to every item of vocabulary.

Locher and colleagues explain how lexical and other dialectal features can signal a fictional character's social position through contrasts with other voices in the work [4, p. 47]. A register choice can therefore characterize a speaker through the relation it establishes within a particular ensemble of characters. The social associations of a word become part of the narrative portrayal as speakers respond to one another.

A character's diction presents not only a manner of speaking but also a manner of seeing. Descriptions and forms of address may identify the

same person or event while giving that referent a different emotional value. The evaluative component of a word can indicate affection, suspicion, contempt, admiration, or uncertainty without an explicit account of these attitudes. The force of such coloring becomes clearer when it is connected to the person who uses the word and to the object being named.

Galperin discusses the interaction between a word's dictionary meaning and the meaning it develops in context [2, pp. 138-139]. In character speech, contextual meaning can be shaped by a history of earlier utterances as well as by the immediate sentence. A designation that initially expresses confidence may become guarded or ironic in a later scene, although its lexical form remains the same. The change involves the speaker's developing relation to the referent, not necessarily a new dictionary sense. The narrator's framing of the utterance and the events between its occurrences make the changed evaluation intelligible.

The evaluative role of diction also bears on conflict within a scene. Two characters can refer to the same situation through different verbal categories, and their choices make their perspectives perceptible in the wording itself. An emotionally charged name may compress a judgment that the speaker has not otherwise explained. Another speaker's more detached vocabulary may recast that judgment or refuse it. Attention to these lexical differences helps describe how prose distributes knowledge, sympathy, and authority among its participants.

Character voice becomes recognizable through the distribution of lexical preferences across utterances. Recurrent choices of register, preferred evaluative terms, and familiar ways of naming people or events can give speech a distinctive profile. Their recurrence may link scenes separated in the narrative and make the character's later wording intelligible in relation to earlier speech. At the same time, a profile is not a rigid inventory. A character may adapt to different interlocutors or learn to describe an experience in new terms while remaining recognizably the same speaker.

In their study of nineteenth-century novels, Mahlberg and colleagues place recurring sequences of fictional speech on a continuum from widely shared conversational patterns to expressions associated with individual characters [5, p. 326]. The distribution of a repeated phrase among speakers matters to its characterizing force: a sequence used across many voices functions differently from one linked to a particular speaker. This

finding gives a more precise basis for relating lexical recurrence to the development of voice.

Changes in speech can represent development more economically than an explanation of inner life. Borisenko's study of Daniel Keyes's Flowers for Algernon discusses intentional departures from lexical norms as a means of constructing a character's speech portrait and representing changes in intellectual state and consciousness [3, p. 1018]. The case demonstrates the relevance of lexical selection to a developing portrayal, although the particular relation between speech and consciousness belongs to that novel and Borisenko's analysis. More generally, a sustained change in a character's vocabulary can become part of the narrative account of changing experience.

The temporal order of lexical choices matters here. An unfamiliar register adopted once may belong to a specific interaction; a recurring change across later scenes can become part of a developing voice. The earlier manner of speaking remains available as a point of comparison, and later wording can acquire significance through that remembered history. Changes may concern the range of words available to the character, the emotional associations attached to familiar terms, or the degree of distance between the character's language and that of others. These are distinct developments, although they can occur together in a work.

The attribution of a word is crucial to its characterizing function. A lexical choice in a character's utterance may convey that character's own stance, while the same kind of choice in narratorial description may frame the character from outside. Narration can also bring a character's habitual wording into the account of events, making the relation between the two voices part of the passage's meaning. Interpretation of the character's perspective therefore begins with the distribution of wording among utterances, descriptions, and successive scenes.

Egbert and Mahlberg identify systematic register differences between fictional speech and narration in nineteenth-century novels [6, pp. 94-95]. Their findings make the distinction between the two linguistic environments relevant to the interpretation of diction. A colloquial term spoken by a character and the same term introduced by the narrator enter different relations with the voices around them.

Repeated diction can extend beyond one character's speech. If related lexical habits appear across dialogue, description, and other parts of a work, they may contribute to the writer's broader stylistic manner as well

as to individual voices. A distinctive expression assigned primarily to one speaker has a different characterizing role from a recurring preference distributed throughout the narration. The location and distribution of lexical choices help relate the local speech portrait to the composition of the prose as a whole.

Register, connotation, and distribution together explain how lexical choices contribute to character voice. Register places an utterance in relation to social situations and other speakers; connotation gives the character's naming of experience an evaluative direction; recurring and changing choices give that voice a history within the narrative. The relation between character speech and narratorial wording further determines whose perspective a lexical choice represents. Literary characterization develops as these relations are sustained, adjusted, or redistributed across scenes. Attending to their interaction connects the verbal details of a passage with a character's evolving position in the story.

References

1. Herianah H., Husnan L. E., Agus N., Ratnawati R., Jerniati J., Abd Rasyid, Asis A., Firman F. Lexical Deviation in Novels: A Stylistic Study // International Journal of Society, Culture & Language. 2024. Vol. 12, No. 1. P. 270-282.
2. Galperin I. R. Stylistics. 2nd ed., revised. Moscow: Higher School, 1977. 332 p.
3. Borisenko Yu. A. Namerennye narusheniya leksicheskoi normy v aspekte perevoda (na materiale romana D. Kiza "Tsvety dlya Eldzhernona") [Intentional violations of the lexical norm in translation: Daniel Keyes's Flowers for Algernon] // Vestnik Udmurtskogo universiteta. Seriya: Istoriya i filologiya. 2021. Vol. 31, No. 5. P. 1018-1026.
4. Locher M. A., Jucker A. H., Landert D., Messerli T. C. Fiction and Pragmatics. Cambridge: Cambridge University Press, 2023. DOI: 10.1017/9781009091688.
5. Mahlberg M., Wiegand V., Stockwell P., Hennessey A. Speech-bundles in the 19th-century English novel // Language and Literature. 2019. Vol. 28, No. 4. P. 326-353. DOI: 10.1177/0963947019886754.
6. Egbert J., Mahlberg M. Fiction-One Register or Two? Speech and Narration in Novels // Register Studies. 2020. Vol. 2, No. 1. P. 72-101. DOI: 10.1075/rs.19006.egb.

VILYAM SHEKSPIRNING HAMLET VA ABDURAUF FITRATNING ABULFAYZXON TRAGEDIYALARIDA HOKIMIYAT LEGITIMLIGI VA SIYOSIY FOJEA POETIKASI

Uzakova Gulizebo Galibdjanovna
stajyor-o‘qituvchi
Samarqand davlat chet tillar instituti
Ingliz tili filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti
Ingliz tili o‘qitish metodikasi kafedrasi

Annotatsiya. Maqolada Vilyam Shekspirning «Hamlet» va Abdurauf Fitratning «Abulfayzxon» tragediyalari hokimiyat legitimligi, sulolaviy uzilish va siyosiy fojea poetikasi nuqtayi nazaridan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy tezisi shundan iboratki, Shekspir Daniya saroyidagi yashirin qirol qotilligi va buzilgan vorislik orqali hokimiyatning axloqiy asosdan ajralishini ko‘rsatsa, Fitrat Buxoro xonligidagi uzoq davom etgan guruhbozlik, qo‘rquv va amaliy hokimiyatning xon qo‘lidan chiqishi orqali legitimlikning institutsional yemirilishini tasvirlaydi. Qiyosiy-tipologik, tarixiy-poetik va siyosiy antropologik yondashuvlar asosida taxt, saroy makoni, josuslik, marosim, zo‘ravonlik va fojeaviy yakun funksiyalari o‘rganildi. Natijada «Hamlet»da inqiroz bitta yashirin jinoyatdan davlat tanasiga tarqalishi, «Abulfayzxon»da esa zo‘ravon siyosiy tartibning o‘zi ketma-ket jinoyatlarni ishlab chiqarishi aniqlandi. Ikki asar hukmdorning qonuniyligi nasab yoki toj bilangina emas, adolat, siyosiy mas’uliyat va jamoa ishonchi bilan belgilanadi degan umumiy xulosaga olib keladi.

Kalit so‘zlar: *qiyosiy adabiyotshunoslik, tragediya, hokimiyat, legitimlik, vorislik, saroy, siyosiy zo‘ravonlik, dramatik konflikt, tarixiy xotira, fojeaviylik.*

Abstract. The article comparatively examines William Shakespeare’s Hamlet and Abdurauf Fitrat’s Abulfayzxon through the concepts of political legitimacy, dynastic rupture, and the poetics of political tragedy. It argues that Shakespeare represents the separation of power from moral authority through concealed regicide and a disrupted succession in the Danish court, whereas Fitrat depicts the institutional erosion of legitimacy through factional struggle, fear, and the transfer of effective authority away from the khan in eighteenth-century Bukhara. Comparative-typological, historical-poetic, and political-anthropological approaches are used to analyze the throne, court space, surveillance, ritual, violence, and

tragic closure. The study finds that in Hamlet a single secret crime contaminates the body of the state, while in Abulfayzxon a violent political order continually reproduces crime. Both tragedies ultimately suggest that legitimate rule depends not merely on dynasty and coronation but on justice, political responsibility, and collective trust.

Keywords: *comparative literature, tragedy, power, legitimacy, succession, court, political violence, dramatic conflict, historical memory, tragic form.*

KIRISH

Jahon dramaturgiyasida hokimiyat masalasi hukmdorning shaxsiy fazilatlari yoki taxt uchun kurash bilan cheklanmaydi. Tragediya siyosiy tartibning qonuniy deb tan olinishi, buyruqning axloqiy kuchga ega bo‘lishi va jamiyatning o‘z hukmdoriga ishonishi kabi murakkab savollarni badiiy sinovdan o‘tkazadi. Vilyam Shekspirning taxminan 1599–1601-yillarda yaratilgan «Hamlet» tragediyasi qasos dramasi shaklidan foydalanib, otasini o‘ldirgan Klavdiyning Daniya taxtini egallashi ortidan yuzaga kelgan davlat inqirozini tasvirlaydi [1]. Abdurauf Fitratning 1924-yilda yozilgan «Abulfayzxon» tragediyasi esa XVIII asr Buxoro xonligidagi sulolaviy tanazzul, saroy guruhlari kurashi va mang‘itlar siyosiy kuchining ortishini tarixiy material asosida badiiylashtiradi [2].

Ikki asarni qiyoslashga ularning syujetdagi ayrim o‘xshashliklari emas, hokimiyatning qonuniyligi buzilganda butun siyosiy va axloqiy muhitning zaharlanishini ko‘rsatish usuli asos bo‘ladi. «Hamlet»da jinoyat sir tutilgani sababli davlat tashqi tomondan barqaror ko‘rinadi: yangi qirol nutq so‘zlaydi, elchilar yuboradi, saroy tartibi davom etadi. Ammo hukmdorlikning yashirin manbai qotillik bo‘lgani uchun bu tartib ichidan yemiriladi. «Abulfayzxon»da esa xon rasman taxtda qoladi, biroq qaror chiqarish, harbiy tayanch va kelajak sulolani belgilash imkoniyati amalda boshqa kuchlar qo‘liga o‘tadi. Bu yerda legitimlik birdan yo‘qolmaydi; u takroriy qatl, xiyonat va qo‘rquv jarayonida bo‘shab boradi.

Maqolaning maqsadi «Hamlet» va «Abulfayzxon» tragediyalarida hokimiyat legitimligining buzilish mexanizmlari, saroy makonining siyosiy funksiyasi va fojeaviy yakunning g‘oyaviy mazmunini qiyosiy tahlil qilishdir. Tadqiqotning ilmiy yangiligi birinchi asardagi «yashirin jinoyatdan tarqaluvchi inqiroz» modelini ikkinchi asardagi «inqirozli tizim ishlab chiqaradigan jinoyat» modeli bilan tutashtirishdadir. Mazkur

yondashuv ingliz Uyg‘onish davri va o‘zbek jadid dramaturgiyasida tragediyaning davlat, tarix va axloq munosabatlarini ochuvchi universal imkoniyatini ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI VA NAZARIY ASOS

Tadqiqotda qiyosiy-tipologik metod yetakchi bo‘lib, asarlar o‘rtasida bevosita adabiy ta’sir mavjudligini isbotlash emas, turli madaniyatlarda hokimiyat inqirozining qanday dramatik shakl olganini aniqlash ko‘zda tutiladi. Tragediya Aristotel ta’riflagan harakat birligi va fojeaviy oqibat doirasidagina emas, shaxsiy qaror bilan siyosiy tartib kesishadigan janr sifatida tushunildi [3]. Raymond Uilyamsning zamonaviy tragediya haqidagi qarashlari fojeani faqat buyuk shaxsning qulashiga emas, tarixiy tuzilma va ijtimoiy munosabatlarning yemirilishiga bog‘lab o‘qish imkonini beradi [4].

Legitimlik tushunchasi hokimiyatning mavjudligi bilan uning qonuniy deb tan olinishi o‘rtasidagi farqni ifodalash uchun qo‘llanildi. Maks Veber hokimiyatga bo‘ysunishning an’anaviy, xarizmatik va huquqiy-oqilona asoslarini ajratadi [5]. Har ikki tragediya asosan sulola, urf va hukmdorlik marosimiga tayangan an’anaviy legitimlik dunyosini tasvirlaydi. Biroq nasab saqlangan yoki toj kiyilgan bo‘lishi hukmdorlikni avtomatik ravishda adolatli qilmaydi. Matnlar aynan shu ziddiyatni - qonuniy ko‘rinish bilan axloqiy-siyosiy mazmun orasidagi uzilishni dramatik konfliktga aylantiradi.

Tajovuz qilingan taht va buzilgan vorislik

«Hamlet» voqealari boshlanishidan oldin sodir bo‘lgan qirol qotilligi butun tragediyaning yashirin markazidir. Klavdiy akasini o‘ldirib, uning tojini va rafiqasini egallaydi. Saroy uchun esa bu jinoyat emas, tabiiy vorislikdek namoyish etiladi. Klavdiyning dastlabki davlat nutqi motam va nikohni, yo‘qotish va davomiylikni bitta siyosiy formulaga birlashtiradi. Nutqning muvozanatli shakli hokimiyatning zo‘ravon manbasini yashiradi. Shuning uchun «Hamlet»dagi asosiy siyosiy paradoks shuki, huquqiy-marossimiy tartib ishlayotgandek ko‘rinsa-da, uning markazida tan olinmagan uzurpatsiya turadi.

Hamletning taxtga munosabati ham legitimlik masalasini murakkablashtiradi. U marhum qirolning o‘g‘li sifatida sulolaviy huquqqa ega, ammo tragediya uni to‘g‘ridan-to‘g‘ri siyosiy da’vogar emas, jinoyatning haqiqatini tekshiruvchi va otasi xotirasini tiklovchi shaxs sifatida ko‘rsatadi. Arvohning talabi qasosni buyuradi, lekin yangi davlat dasturini bermaydi. Shu bois Hamlet Klavdiyni fosh etishga qodir bo‘lsa

ham, buzilgan vorislikning o‘rniga barqaror siyosiy tartib taklif qila olmaydi. Finalda taxtning Fortinbrasga o‘tishi Daniya ichidagi qonuniylik zanjiri uzilganini ko‘rsatadi.

«Abulfayzxon»da taxt tajovuz natijasida birdan egallanmaydi; u hukmdorning qo‘lida qolgan holda siyosiy mazmunini yo‘qotadi. Abulfayzxon Ashtarxoniylar sulolasining vakili va rasmiy xon, biroq saroydagi beklar, otaliqlar va harbiy kuchlar qarorlar taqdirini belgilaydi. Hakimbiy hamda Rahimbiy bilan bog‘liq siyosiy chiziq hokimiyatning sulolaviy markazdan amaliy kuch markaziga siljishini anglatadi. Xonning ketma-ket shubha va jazolari kuch belgisi emas; aksincha, o‘z hokimiyatiga ishonmaydigan hukmdorning zaifligini oshkor qiladi.

Shunday qilib, Shekspirda vorislik qotillik bilan buziladi, Fitratda esa sulola siyosiy irodasini yo‘qotgani uchun tarix sahnasidan chiqadi. Klavdiy real hokimiyatga ega, ammo uning axloqiy va sulolaviy huquqi shubhali; Abulfayzxon sulolaviy huquqqa ega, ammo real boshqaruv imkoniyati so‘nib boradi. Bu teskari mutanosiblik ikki tragediyaning eng muhim qiyosiy natijasidir: hokimiyatni faqat egallash yoki meros qilib olish yetarli emas, legitimlik huquq, amaliy salohiyat va jamoa ishonchining birligiga tayanadi.

Saroy makoni josuslik va siyosiy qo‘rquv

Har ikki tragediyada saroy davlatning tartibli markazi emas, axborot nazorat qilinadigan va ishonch yemiriladigan makondir. «Hamlet»dagi Elsinor qal’asi tashqi dushmandan himoyalanish uchun qurilgan bo‘lsa-da, asosiy xavf uning ichidadir. Klavdiy Rosenkrans va Gildensternni Hamletni kuzatishga, Poloniyni suhbatlarni yashirin tinglashga jalb qiladi; Ofeliya ham siyosiy kuzatuv vositasiga aylantiriladi. Folger tadqiqotlarida asarning avtoritar davlat va josuslar tarmog‘i haqidagi siyosiy tajribani sahnalashtirishi qayd etiladi [6]. Saroyda hech bir suhbat ikki kishining o‘zaro muloqoti bo‘lib qolmaydi: har bir so‘z uchinchi tomon uchun dalilga aylanishi mumkin.

Fitrat tragediyasidagi Buxoro saroyi ham ochiq siyosiy maslahat maydoni emas. Qarorlar yashirin kelishuvlar, gumon, sodiqlik sinovi va qatl tahdidi ostida qabul qilinadi. Abulfayzxon atrofidagilarni yo‘qotgan sari xavfsiz bo‘lib qolmaydi; aksincha, axborotning ishonchli manbalaridan uzilib, siyosiy jihatdan yanada qaramlashadi. Qo‘rquv hokimiyatni mustahkamlash o‘rniga uni ko‘r qiladi. Saroy a’zolari davlat manfaatini muhokama qiluvchi fuqarolar emas, omon qolish uchun vaziyatga moslashuvchi guruhlarga aylanadi.

Ikki asarda kuzatuvning natijasi ham o‘xshash: hokim hammani nazorat qilishga uringan sari haqiqatdan uzoqlashadi. Klavdiy Hamletning xatti-harakatini kuzatadi, lekin uning siyosiy va axloqiy qarshiligini bartaraf eta olmaydi. Abulfayzxon ko‘plab raqiblarni jazolaydi, biroq hokimiyatning haqiqiy siljishini to‘xtata olmaydi. Demak, saroydagi josuslik axborot ko‘pligini yaratadi, ammo siyosiy bilimni yaratmaydi. Ishonch yo‘qolgan muhitda hukmdor eshitgan har bir xabar shubhani ko‘paytiradi va yangi zo‘ravonlikka sabab bo‘ladi.

Siyosiy harakat va axloqiy mas’uliyat

«Hamlet» ko‘pincha qahramonning ikkilanishi haqidagi asar sifatida soddalashtiriladi. Aslida Hamlet faol ravishda dalil izlaydi, soxta telbalik strategiyasini tanlaydi, teatr tomoshasi orqali qirolning reaksiyasini tekshiradi va Angliyaga yuborilgan maktub mazmunini o‘zgartiradi [7]. Uning kechikishi harakatsizlikdan ko‘ra siyosiy jinoyatni shaxsiy gumondan ommaviy haqiqat darajasiga olib chiqish qiyinligini ifodalaydi. Agar u faqat qasos olsa, jinoyatni takrorlashi mumkin; agar dalil kutsa, Klavdiy kuzatuv va zo‘ravonlik tizimini kuchaytiradi. Tragediya qahramonni axloqiy tozalik bilan siyosiy samaradorlik orasidagi yechilmas ziddiyatga joylashtiradi.

Abulfayzxonning muammosi boshqacha: u harakat qilmay qolgan hukmdor emas, noto‘g‘ri siyosiy harakatni takrorlaydigan hukmdordir. U shubhani hukmga, qo‘rquvni qatlga aylantiradi. Natijada har bir zo‘ravon qaror keyingi xavfni kamaytirmaydi, balki yangi dushman va yangi xiyonat ehtimolini tug‘diradi. Fitrat hukmdorni faqat tarixiy vaziyat qurboni sifatida oqlamaydi. Abulfayzxon tizim ichida qamalgan bo‘lsa ham, o‘z tanlovlari bilan shu tizimning shafqatsizligini davom ettiradi.

Hamlet va Abulfayzxon o‘rtasidagi farq siyosiy subyektning javobgarligini ochadi. Hamlet qonuniylikni tiklash niyatida bo‘lsa-da, qasos jarayonida Poloniy, Ofeliya, Laert va Gertruda taqdirlariga daxldor fojeaviy zanjirni to‘xtata olmaydi. Abulfayzxon esa taxtni saqlab qolish niyatida aynan taxtning ma’naviy asosini yemiradi. Birinchi qahramon adolatni tiklash uchun zo‘ravonlikka yaqinlashadi; ikkinchisi hokimiyatni saqlash uchun zo‘ravonlikni boshqaruv usuliga aylantiradi. Har ikki holatda vosita maqsadni buzadi.

Fojeaviy yakun va tarixiy hukm

«Hamlet» finalidagi ommaviy o‘lim shaxsiy qasosning davlat miqyosidagi narxini ko‘rsatadi. Klavdiy fosh etilib jazolanadi, lekin adolat tiklangan paytda uni davom ettiradigan sulolaviy subyektlar deyarli

qolmaydi. Fortinbrasning kirib kelishi tashqi kuchning ichki legitimlik bo‘shlig‘ini egallashidir. U Hamletga harbiy sharaf ko‘rsatishni buyuradi va shu tariqa vafot etgan shahzodaning ramziy mavqeini tan oladi, biroq Daniya siyosiy kelajagi endi boshqa nasl qo‘liga o‘tadi. Tragediya qonuniylikni kechikib tiklash ba’zan davlatning o‘zini saqlab qolishga yetmasligini ko‘rsatadi.

«Abulfayzxon» finalida sulola almashinuvi alohida qahramonning mag‘lubiyatidan kengroq tarixiy ma’no kasb etadi. Fitrat voqealarni bir xonning shaxsiy nuqsoniga bog‘lab qo‘ymaydi; saroy guruhbozligi, davlat institutlarining zaifligi va zo‘ravonlikka asoslangan boshqaruv sulolaviy halokatni muqarrarlashtiradi. Asardagi Xayol obrazi tarixiy voqelikni falsafiy hukm darajasiga ko‘tarib, taxt va qonning o‘tkinchiligini anglatadi. Xonning o‘limi bilan fojia tugamaydi, chunki zo‘ravonlik orqali kelgan yangi tartib ham axloqiy legitimlik savolidan ozod emas.

Shekspir finalni yangi hukmdorning siyosiy kirishi bilan, Fitrat esa tarix ustidan chiqarilgan ma’naviy hukm bilan yakunlaydi. Birinchisida davlat bo‘shlig‘i tashqi voris tomonidan to‘ldiriladi; ikkinchisida sulola almashinuvi milliy tarixning achchiq sabog‘iga aylanadi. Biroq ikkala yakun ham bir tamoyilni tasdiqlaydi: taxt uchun sodir etilgan yashirin yoki oshkora jinoyat hukmdor bilan cheklanmaydi, butun siyosiy hamjamiyatning kelajagini o‘zgartiradi.

Qiyosiy natijalar

Qiyosiy tahlil ikki tragediyada siyosiy fojeaning turli sababiy modellarini aniqladi. «Hamlet»da dastlabki maxfiy jinoyat - regitsid - keyingi voqealarning manbai bo‘lib, tashqi barqarorlik ostida axloqiy parchalanishni kuchaytiradi. «Abulfayzxon»da esa avvaldan zaiflashgan siyosiy tizim qatl, xiyonat va hokimiyat almashinuvini muntazam ishlab chiqaradi. Shekspir jinoyat davlatni qanday zaharlashini, Fitrat esa zaharlangan siyosiy muhit jinoyatni qanday odatiylashtirishini ko‘rsatadi.

Mezon	Hamlet	Abulfayzxon
Inqiroz manbai	Yashirin qirol qotilligi va buzilgan vorislik	Tizimli guruhbozlik va siyosiy markazning zaiflashuvi
Legitimlik holati	Real hokimiyat bor, axloqiy va sulolaviy huquq shubhali	Sulolaviy huquq bor, real siyosiy hokimiyat so‘ngan

Saroy makoni	Josuslik va yashirin tinglash tizimi	Gumon, yashirin ittifoq va qatl muhiti
Fojeaviy harakat	Jinoyatni fosh etish qasos va ommaviy halokatga olib keladi	Taxtni saqlash uchun zo‘ravonlik sulolani yemiradi
Yakun	Fortinbras legitimlik bo‘shlig‘ini egallaydi	Sulola almashinuvi tarixiy va axloqiy hukmga aylanadi

Jadval ikki asardagi hokimiyat inqirozi teskari yo‘nalishda qurilganini ko‘rsatadi. Klavdiy davlat mexanizmini nazorat qiladi, lekin uning hukmronligi noqonuniy manbaga ega. Abulfayzxon qonuniy sulola vakili, lekin davlat mexanizmini nazorat qilish qobiliyatini yo‘qotgan. Shu sababli tragediyalar birgalikda o‘qilganda legitimlikning ikki zarur tomoni ayon bo‘ladi: hokimiyat adolatli asosga va amaliy siyosiy salohiyatga bir vaqtda ega bo‘lishi kerak.

XULOSA. Vilyam Shekspirning «Hamlet» va Abdurauf Fitratning «Abulfayzxon» tragediyalari ingliz Uyg‘onish davri hamda o‘zbek jadid adabiyotining turli tarixiy tajribalariga mansub bo‘lsa-da, hokimiyatning qonuniyligi buzilganda shaxsiy jinoyat davlat fojeasiga aylanishini mushtarak badiiy qonuniyat sifatida ko‘rsatadi. «Hamlet»da Klavdiyning yashirin jinoyati tashqi jihatdan tartibli saroyni ichidan yemiradi. «Abulfayzxon»da esa uzoq davom etgan saroy zo‘ravonligi va siyosiy qaramlik xonlikning sulolaviy markazini bo‘shatib, yangi kuchning hokimiyatga kelishiga sharoit yaratadi.

Tahlil natijasida legitimlik nasab, toj yoki hukmdor nutqining o‘zi bilan ta’minlanmasligi aniqlandi. U adolat, siyosiy mas’uliyat, samarali boshqaruv va jamoa ishonchining birligiga tayanadi. Klavdiyda siyosiy samaradorlik bor, ammo axloqiy huquq yo‘q; Abulfayzxonda sulolaviy huquq bor, ammo siyosiy salohiyat va ishonch yemirilgan. Hamletning adolat izlash jarayoni ham, Abulfayzxonning taxtni saqlash urinishlari ham zo‘ravonlik vositasiga bog‘langani sababli fojeaviy zanjirni to‘xtata olmaydi.

Ikki asarning qiyosiy qiymati shundaki, ular siyosiy fojeani faqat yovuz hukmdor yoki ojiz qahramon bilan izohlamaydi. Saroyning axborot tizimi, vorislik tartibi, guruhlar muvozanati, tarixiy xotira va axloqiy tanlov birgalikda fojeani hosil qiladi. Shu tariqa «Hamlet» va «Abulfayzxon»

hokimiyatni egallashdan ko‘ra uni qonuniy, adolatli va mas’uliyatli tarzda amalga oshirish muhimligini turli poetik modellar orqali tasdiqlaydi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Shakespeare W. Hamlet. Edited by Barbara A. Mowat and Paul Werstine. Washington: Folger Shakespeare Library, 2012.
2. Fitrat A. Tanlangan asarlar. 1-jild: She’rlar, nasriy asarlar, dramalar. Toshkent: Ma’naviyat, 2000.
3. Aristotle. Poetics. Translated by Malcolm Heath. London: Penguin Books, 1996.
4. Williams R. Modern Tragedy. Stanford: Stanford University Press, 1966.
5. Weber M. Economy and Society: An Outline of Interpretive Sociology. Berkeley: University of California Press, 1978.
6. Greenblatt S. Hamlet in Purgatory. Princeton: Princeton University Press, 2001.
7. Bloom H. Hamlet: Poem Unlimited. New York: Riverhead Books, 2003.
8. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. Toshkent: Ma’naviyat, 2002.
9. Karimov N. XX asr o‘zbek adabiyoti tarixi. Toshkent: O‘qituvchi, 1999.

ABDULLA QAHHOR IJODIDA KINOYANING BADIIY-ESTETIK FUNKSIYASI

Zayniddinov Ma’rufjon Farxodjon o‘g‘li
Samarqand davlat chet tillar instituti o‘qituvchi
marufzayniddinov7@gmail.com

Annotatsiya: Mazkur maqolada o‘zbek adabiyotining zabardast namoyandalaridan biri – Abdulla Qahhor ijodida kinoyaning badiiy va estetik vazifalari o‘rganiladi. Yozuvchining hikoya va qissalarida kinoya vositasida jamiyatdagi salbiy holatlar, inson xarakteridagi nuqsonlar, rasmiyatchilik, ikkiyuzlamachilik kabi ijtimoiy illatlar fosh etilishi tahlil qilinadi. Qahhor kinoyani kulgi vositasi sifatida emas, balki chuqur tanqidiy-estetik ta’sir kuchiga ega adabiy qurol sifatida qo‘llaydi. Maqolada kinoyaning san’atkorona qo‘llanilishi va uning o‘quvchida estetik zavq uyg‘otish, tanqidiy tafakkurni shakllantirishdagi o‘rni yoritiladi.

Kalit so‘zlar: Abdulla Qahhor, kinoya, badiiy-estetik funksiyalar, tanqid, realizm, jamiyat, adabiy uslub.

Аннотация: В данной статье исследуются художественные и эстетические функции иронии в творчестве одного из выдающихся представителей узбекской литературы — Абдуллы Каххара. В рассказах и повестях писателя анализируется раскрытие с помощью иронии социальных пороков, недостатков человеческого характера, формализма, лицемерия и других общественных проблем. Каххар использует иронию не как средство смеха, а как мощное литературное орудие глубокой критической и эстетической воздействия. В статье рассматривается мастерское применение иронии и её роль в пробуждении эстетического удовольствия и формировании критического мышления у читателя.

Ключевые слова: Абдулла Каххар, ирония, художественно-эстетические функции, критика, реализм, общество, литературный стиль.

Annotation: This article examines the artistic and aesthetic functions of irony in the works of one of the prominent figures of Uzbek literature — Abdulla Qahhor. The writer’s short stories and novellas are analyzed in terms of how irony reveals social vices, flaws in human character, formalism, hypocrisy, and other societal issues. Qahhor employs irony not

as a means of laughter but as a literary weapon with deep critical and aesthetic impact. The article highlights the skillful use of irony and its role in evoking aesthetic pleasure and fostering critical thinking in the reader.

Key words: Abdulla Qahhor, irony, artistic-aesthetic functions, criticism, realism, society, literary style.

O‘zbek adabiyoti tarixida ijtimoiy realizmga asoslangan asarlar yaratuvchilari ichida Abdulla Qahhor alohida o‘rin egallaydi. Uning asarlari nafaqat o‘z zamonasining ijtimoiy manzarasini tasvirlagani, balki inson tabiatidagi murakkabliklarni ochib berishi bilan ham ajralib turadi. Qahhor kinoya vositasida o‘z davrining murakkab haqiqatlarini ifodalagan. U kinoyani oddiy kulgi uchun emas, balki o‘quvchini o‘ylantirish, uni ijtimoiy illatlarga befarq bo‘lmaslikka undash uchun ishlatadi. Qahhor ijodida kinoyaviy uslub g‘oyaviy-estetik yuklamaga ega bo‘lib, u orqali muallif jamiyatdagi nohaqliklarni, ikkiyuzlamachilikni fosh qiladi. Masalan, **“**Dumli odamlar **”** hikoyasida Mexmon va uni shaxar bo‘ylab olib yurgan kishi o‘rtasidagi muloqot orqali muallif u yerdagi jarayonlarni kinoya orqali ochib bergan. Masalan:

[109]Jiyanim turistlar idorasida ishlaydi, o‘tgan shanba kuni uyga kelib: «Bu yil turist ko‘p, odam yetishmayotibdi, shahrimizda ikki kun to‘xtaydigan bir mehmon bor, qarashib yuboring», deb qoldi….
Reksullohi Ansoriy kim, uning nima fazilati yo hasrati borligini bilmagani holda bu odam nega uning nomini ko‘tarib yuribdi, nega uning maqbarasi zarur bo‘lib qolibdi – shunga qiziqdim. Mehmon bu haqda bergan savollarimga javob bermasdan iljayib, turib-turib to‘satdan:
– Dumli odamlarni ko‘rganmisiz? – dedi.
Mehmon gapning sarxonasini yangilamoqchi degan o‘yda kulib qo‘ya qoldi.[110]

Yozuvchining har bir kinoyali ifodasi oddiy so‘z bo‘lib tuyulsa-da, o‘quvchini chuqur tafakkurga chorlaydi. Qahhor obraz yaratishda kinoyani kuchli psixologik vosita sifatida ishlatadi. Uning personajlari ko‘pincha oddiy, ko‘p gapirmaydigan, ammo harakati bilan ko‘p narsa anglatadigan odamlar bo‘lib, ularning og‘zidan chiqqan oddiy so‘zlar orqasida chuqur kinoya yashiringan bo‘ladi. **“Sinchalak”** hikoyasidagi bola xarakteri bunga yaqqol misoldir. Bola o‘zining bexabar savollarida kattalar

[109] Abdulla Qahhor “Anor” Qissa va Hikoyalar Toshkent –2012 1139-b
[110] Abdulla Qahhor “Anor” Qissa va Hikoyalar Toshkent –2012 141-b

dunyosidagi kutilmagan haqiqatlarni kinoyaviy ochib beradi. Kinoya nafaqat jamiyatni tanqid qilish, balki o‘quvchiga **estetik zavq** berish, uni fikrlashga undash vositasidir. Qahhor kinoyani faqat kulgi uchun emas, balki **yuksak badiiy-estetik ta’sir** uchun xizmat qildiradi. Uning hikoyalarini o‘qigan o‘quvchi kuladi, ammo ayni paytda jamiyatdagi mavjud illatlar ustida chuqur o‘ylab qoladi. Bu esa kinoyaning murakkab, ammo samarali adabiy qurol ekanini ko‘rsatadi. Masalan:

[111]Mo‘ljal to‘y emas, «to‘rtta odamning oldiga bir tovoq osh qo‘yib, elga ma’lum qilib qo‘yish» edi…

[112]Sobirjon, o‘zi tajang bo‘lib turgan edi, achchig‘i keldi:

– Bezgak pashshaga o‘xshab g‘ing‘illay bermang! – dedi,

– bu yerga kelganlar kelin bilan kuyovni kalaka qilgani keliptimi? Kalaka qilgani kelgan odamlar shuncha to‘yona bilan keladimi?

– Axir, ayb bo‘ladi, bolam! Ikkovi qaysi yuzi bilan bu yerga chiqib o‘tiradi!

– Nimasi uyat? Bundan chiqdiki, «uyat» bo‘ladi deb kuyovni siz qochirgan ekansiz-da? Hali kelin ham sizning gapingizga kirib uydan chiqmay o‘tiriptimi? Kiring hozir, kelinni olib chiqing!

Abdulla Qahhor ijodida kinoya badiiy-estetik vosita sifatida nihoyatda samarali ishlatilgan. Yozuvchi kinoyani oddiy kulgi emas, balki chuqur ijtimoiy mazmunni ochib beruvchi, o‘quvchini o‘ylantiruvchi adabiy vosita sifatida ishga solgan. Uning hikoyalari orqali nafaqat bir davr muammolari, balki inson tabiatining universal xususiyatlari fosh etiladi. Shunday qilib, Qahhor ijodi — bu kinoyaning estetik qudratini to‘liq namoyon etgan o‘zbek adabiyotidagi noyob namunadir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Abdulla Qahhor “Anor” Qissa va Hikoyalar G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi Toshkent –2012
2. Qahhor, A. (2009). *Tanlangan asarlar* (3 jildlik). 1-jild. Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti.
3. Rajabov, A. (2012). *O‘zbek adabiyotida kinoya va istehzo*. Toshkent: Fan nashriyoti.
4. Qo‘chqorov, A. (2010). *Adabiy tahlil asoslari*. Toshkent: Yozuvchi nashriyoti.

[111] Abdulla Qahhor “Anor” Qissa va Hikoyalar Toshkent –2012 186-b
[112] Abdulla Qahhor “Anor” Qissa va Hikoyalar Toshkent –2012 187-b

THE FORMATION OF AMIR TEMUR’S IMAGE IN THE EUROPEAN HISTORICAL AND LITERARY CONSCIOUSNESS

Qodirova Barno Xusniddin qizi
Samarkand state institute of foreign languages Second-year Master’s
Supervisor: Pardayeva Iroda Mamayunusovna

ANNOTATSIYA. Ushbu ilmiy tadqiqot Yevropa adabiyoti va madaniy tafakkurida Amir Temur siymosining qanday shakllangani va talqin qilinganini o‘rganishga bag‘ishlanadi. Asarda Temur obrazining Yevropaga kirib kelishiga sabab bo‘lgan tarixiy omillar, elchilar va sayohatchilar asarlarida uning dastlabki tasvirlari, shuningdek, Yevropa badiiy adabiyotida – xususan, Kristofer Marlo, Jorj Bayron kabi mualliflar ijodida hukmdor timsolining evolyutsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqot Temur obrazining idealizatsiya yoki demonizatsiya qilinishi, orientalist stereotiplar ta’siri, tarixiy haqiqat va badiiy to‘qima o‘rtasidagi nisbatni ochib beradi. Shuningdek, ushbu talqinlarning Yevropa san’ati, dramaturgiyasi hamda zamonaviy adabiy tadqiqotlarga ko‘rsatgan madaniy – ma’naviy ta’siri yoritiladi.

Kalit so‘zlar: orientalist qarashlar, tarixiy qabul qilinish, Uyg‘onish davri dramasi, sayohatnoma manbalari, diplomatik yozuvlar, madaniy tasvir, badiiy talqin, romantizm oqimi,

Аннотация. Данное исследование посвящено изучению формирования и интерпретации образа Амир Темура в европейской литературе и культурной мысли. В работе анализируются исторические факторы, способствовавшие проникновению образа Темура в Европу, его ранние описания в трудах послов и путешественников, а также эволюция художественного образа правителя в европейской литературе – в частности, в произведениях Кристофера Марло и Джорджа Байрона. Исследование раскрывает процессы идеализации и демонзации образа Темура, влияние ориенталистских стереотипов, соотношение исторической достоверности и художественного вымысла. Кроме того, освещается культурно – духовное воздействие данных интерпретаций на европейское искусство, драматургию и современные литературоведческие исследования.

Ключевые слова: европейская литература, ориентализм, историческое восприятие, драматургия Возрождения,

путешественные источники, дипломатические отчёты, культурная репрезентация, литературная интерпретация, романтизм,

ABSTRACT. This research explores the formation and interpretation of the image of Amir Temur in European literature and cultural thought. The study examines the historical factors that facilitated the emergence of Temur’s figure in Europe, his earliest depictions in the writings of envoys and travelers, as well as the evolution of his literary image in European artistic works – particularly in the creations of Christopher Marlowe, George Byron, and other authors. The research reveals processes of idealization and demonization of Temur’s character, the influence of Orientalist stereotypes, and the balance between historical accuracy and artistic imagination. Moreover, the study highlights the cultural and spiritual impact of these interpretations on European art, dramaturgy, and contemporary literary scholarship.

Keywords: european literature, Orientalism, historical reception, Renaissance drama, travel narratives, diplomatic accounts, cultural representation, literary interpretation, romanticism,

The interpretation of Amir Temur’s image in European literature represents an important aspect of the historical, political, and aesthetic connections between Eastern and Western cultures. Early perceptions of Temur entered Europe through diplomats, merchants, and travelers; in the accounts of figures such as Ruy González de Clavijo[1] and Johann Schiltberger[5], his political power, military talent, and methods of governance were vividly described. Later, these depictions became further enriched in European literary works, most notably in Christopher Marlowe’s tragedy “Tamburlaine,” where Temur is portrayed as a strong and invincible ruler[3]. During the Romantic era, he was interpreted as an exotic and heroic figure aligned with Europe’s growing fascination with the East. The idealization, demonization, or Orientalist framing of Temur’s character in literature contributed to strengthening his position within European cultural and aesthetic thought.

The early European perception of Amir Temur was shaped primarily through the writings of medieval envoys and chroniclers who documented their encounters with the Timurid court. One of the most significant accounts is Ruy González de Clavijo’s embassy diary, which provides detailed observations about Temur’s political authority, administrative system, and the ceremonial aspects of his rule[1].

Additional information came from European travelers such as Johann Schiltberger and Pero Tafur, whose memoirs contributed to constructing the image of a powerful Eastern ruler in the Western imagination[5]. These narratives often blended factual descriptions with personal impressions, giving rise to early stereotypes surrounding the "Oriental monarch." Medieval European chronicles further expanded these depictions, incorporating legendary, symbolic, and sometimes religious interpretations of Temur's character and military achievements. As a result, the European understanding of Amir Temur emerged through a mixture of diplomatic reports, travel literature, and chronicle traditions, forming a foundation for later literary portrayals.

The representation of Amir Temur in European fiction evolved significantly across literary periods, beginning with Renaissance drama. Christopher Marlowe's Tamburlaine the Great introduced a highly dramatized and heroic image of Temur, emphasizing his psychological intensity, unbounded ambition, and exceptional military authority[3]. Marlowe's portrayal established Temur as a symbol of irresistible power and shaped early Western perceptions of Eastern rulers[3]. During the Romantic era, writers such as George Byron and Thomas Moore approached Temur through the lens of exoticism and admiration, reflecting Europe's growing fascination with the East. In their works, Temur appeared as an idealized, larger-than-life figure embodying strength, passion and cultural mystery. In the nineteenth and twentieth centuries, European literature reinterpreted Temur within new artistic movements in French, German, and Russian traditions. Historical novels, dramatic works, and essays offered more nuanced depictions, combining historical research with creative imagination, and contributing to a multifaceted literary image of Temur.

The interpretation of Amir Temur's image in European literature is shaped by a dynamic interplay of idealization, demonization, and Orientalist perspectives. Many European authors portrayed Temur as a "great conqueror," emphasizing his strategic brilliance, leadership qualities, and ability to establish a vast empire. At the same time, others depicted him as a "ruthless invader," highlighting the severity of his military campaigns and reinforcing a more negative, fear-based perception. These contrasting portrayals were further influenced by Orientalist attitudes prevalent in Europe, which often romanticized the East while simultaneously constructing stereotypical images of Eastern rulers. As a

result, Temur's character was frequently framed as exotic, powerful, and enigmatic. Another significant aspect is the tension between historical accuracy and literary imagination. European writers sometimes relied on limited or biased sources, allowing artistic interpretation, dramatic exaggeration, and symbolic representation to shape Temur's image more strongly than factual historical accounts.

The image of Amir Temur has played a significant role in shaping European cultural and aesthetic thought, influencing various forms of artistic expression and intellectual discourse. In European theatre and opera, Temur frequently appeared as a symbolic representation of absolute authority and dramatic power, most notably inspired by Christopher Marlowe's theatrical legacy[3]. His figure was also depicted in visual arts, where painters sought to capture the exoticism and grandeur associated with Eastern rulers. Musical compositions and stage productions often relied on Oriental motifs, reflecting a broader tendency to model Eastern monarchs through a blend of fascination and imaginative exaggeration.

In European scholarship, Temur's legacy became an important subject within Orientalism, historiography, and literary studies. Historians and literary critics analyzed his military strategies, statecraft, and cultural contributions, contributing to a deeper academic understanding of his historical significance. Orientalist scholars, however, occasionally filtered his image through preconceived Western notions of the East, creating both idealized and distorted interpretations. In modern research, these earlier views are being reassessed through more balanced, evidence-based approaches. Consequently, Temur's image continues to evolve, demonstrating its enduring influence on European intellectual traditions and its relevance to contemporary cross-cultural studies.

The findings of this research demonstrate that the image of Amir Temur in European literature was shaped through a complex interaction of historical records, cultural perceptions, and literary imagination. Early diplomatic accounts and travel narratives provided the initial foundation, while later artistic and literary works expanded his image into symbolic, heroic, or sometimes demonized representations. As a result, Temur became an influential figure within European literary thought, embodying both the fascination and the ambivalence associated with Eastern rulers. His portrayal contributed not only to the development of Orientalist aesthetics but also to broader discussions about power, leadership, and intercultural understanding. Future research may further explore lesser –

studied European sources, comparative analyses with other Eastern rulers, or the evolution of Temur's image in contemporary cultural media. Such studies could provide deeper insights into how historical figures are reinterpreted across cultures and how these interpretations shape modern scholarly perspectives.

USED LITERATURES

1. Clavijo, R. G. de. (1928). Embassy to Tamerlane 1403–1406. London: Routledge.
2. Curtin, J. (2009). The Mongols and the West: 1221–1410. London: Pearson Education.
3. Marlowe, C. (1999). Tamburlaine the Great. Oxford: Oxford University Press.
4. Manz, B. F. (1999). The Rise and Rule of Tamerlane. Cambridge: Cambridge University Press.
5. Schiltberger, J. (1879). The Bondage and Travels of Johann Schiltberger. London: Hakluyt Society.
6. Subtelny, M. (2007). Timurids in Transition: Turko-Persian Politics and Acculturation. Leiden: Brill.
7. Yapp, M. E. (1980). Europe in the Turkish Mirror. London: Thames & Hudson.

CHARLZ DIKKENS VA TOHIR MALIK ASARLARIDA “YO‘QOTILGAN BOLALIK” MOTIVINING QIYOSIY-POETIK TALQINI

Nosirov Suxrob
SamDCHTI mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya. Maqolada Charlz Dikkensning “Oliver Twist” romani va Tohir Malikning “Alvido, bolalik!” qissasida “yo‘qotilgan bolalik” motivi qiyosiy-tipologik jihatdan tahlil qilinadi. Oliver va Qamariddin obrazlarida yetimlik, oilaviy begonalik, institutsional muhit, mehrga ehtiyoj va kriminal muhit ta’siri o‘rganiladi. Tahlil Dikkensda bolaning axloqiy yaxlitligi salbiy ijtimoiy muhitga qarshi qo‘yilishini, Tohir Malikda esa bolalikdagi hissiy va ijtimoiy mahrumlik qahramon xarakteri transformatsiyasiga singib borishini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: bolalik, yo‘qotilgan bolalik, Oliver Twist, Alvido, bolalik!, bola obrazi, yetimlik, badiiy psixologizm, qiyosiy-tipologik tahlil.

Abstract. The article comparatively examines the motif of “lost childhood” in Charles Dickens’s *Oliver Twist* and Tohir Malik’s *Alvido, bolalik!*. It focuses on orphanhood, family alienation, institutional environment, emotional deprivation, and the influence of the criminal world on Oliver and Qamariddin. The analysis shows that Dickens contrasts the child’s moral integrity with a hostile social environment, whereas Tohir Malik presents childhood deprivation as a factor in the protagonist’s psychological and behavioural transformation.

Keywords: childhood, lost childhood, *Oliver Twist*, *Alvido*, *bolalik!*, child image, orphanhood, literary psychologism, comparative-typological analysis.

Bolalik adabiy asarda biologik yosh bosqichining tasviri bilangina chegaralanmaydi. Uning badiiy mazmuni tarixiy muhit, oilaviy munosabatlar, tarbiya, jamiyatning bolaga munosabati va muallifning estetik konsepsiyasi orqali shakllanadi. Bola o‘z yoshiga xos xavfsizlik, mehr, himoya, ta’lim va barqaror oilaviy munosabatlardan muddatidan oldin mahrum bo‘lgan asarlarda bolalik alohida poetik muammoga aylanadi.

Charlz Dikkensning “Oliver Twist” romani va Tohir Malikning “Alvido, bolalik!” qissasi turli tarixiy davr, milliy adabiyot va ijtimoiy muhit mahsulidir. Shunga qaramay, har ikki asarda oilaviy tayanchdan mahrum bola, institutsional muhit, kattalar dunyosining salbiy ta’siri va kriminal

makon bilan to‘qnashuv syujet hamda xarakter qurilishida muayyan tipologik yaqinlik hosil qiladi.

Bolalik haqidagi qarashlar tarixiy taraqqiyot davomida o‘zgarib borgan. Yangi davr falsafasida bolaning shakllanishida tajriba va tarbiya masalalariga kengroq e’tibor qaratildi. Jon Lokk inson ongining rivojlanishida tajriba va muhitning rolini ta’kidlaydi[8]. Uning qarashlari bola xarakterini uni qurshab turgan ijtimoiy sharoitdan ajratmagan holda tahlil qilish imkonini beradi.

Oliver va Qamariddin ham salbiy ijtimoiy muhit ta’sirini boshdan kechiradi. Biroq ushbu ta’sir qahramonlarning xarakterida turli natija beradi. Oliver yetimlik, xo‘rlik, ochlik va jinoyatchilar muhiti bilan to‘qnashsa-da, o‘z axloqiy tamoyillarini saqlaydi. Qamariddinning xarakterida esa oilaviy uzilish, hissiy begonalik va kriminal muhitning ta’siri asta-sekin chuqurlashadi.

Jan-Jak Russo bolalikni kattalikning hali tugallanmagan shakli tarzida tushunishga qarshi chiqib, bolaning o‘ziga xos idrok va hissiy dunyosiga e’tibor qaratadi [10]. Uning qarashlarida tabiiy imkoniyat bilan ijtimoiy muhit o‘rtasidagi munosabat muayyan o‘rin tutadi. Shu nuqtai nazardan “yo‘qotilgan bolalik” bolaning tabiiy ehtiyojlari bilan unga tashqaridan yuklangan ijtimoiy sharoit o‘rtasidagi ziddiyat sifatida ham talqin qilinishi mumkin.

“Oliver Twist”da bunday ziddiyat ochlik, jismoniy jazo va workhouse tartibi bilan bog‘liq epizodlarda namoyon bo‘ladi. Oliverning yana ovqat so‘rashi oddiy maishiy ehtiyoj doirasidan chiqib, bola ehtiyoji bilan institutsional tartib o‘rtasidagi konfliktga aylanadi.

“Alvido, bolalik!”da Qamariddinning mahrumligi boshqa shaklda tasvirlanadi. Uning onasi mavjud bo‘lsa ham, ona va bola o‘rtasida bolalik davrida barqaror hissiy aloqa shakllanmagan. Shu sababli Qamariddin obrazi biologik yetimlikdan ko‘ra ijtimoiy va hissiy yetimlik tushunchalariga yaqin turadi. M. Norboyeva ham qissadagi yetim bola obrazining poetik talqiniga alohida e’tibor qaratadi [9].

Psixologik nazariyalarni adabiy qahramonga bevosita klinik model sifatida tatbiq etish maqsadga muvofiq emas. Ular matnda tasvirlangan ruhiy jarayonlarni sharhlashda yordamchi nazariy vosita sifatida qo‘llanishi mumkin.

Zigmund Freyd bolalik tajribalarining shaxsning keyingi hissiy hayotiga ta’sirini ta’kidlaydi [6]. Qamariddin obrazida bolalikdagi hissiy uzilish uning keyingi munosabatlarida ham seziladi. Onasiga nisbatan

mehr, ranjish, yaqinlik ehtiyoji va rad etish hissi bir-biri bilan qorishib ketgan. Ayrim vaziyatlarda qahramonning tashqi qo‘polligi hissiy ehtiyojning yo‘qolganini emas, ichki zaiflikni yashirishga bo‘lgan urinishni anglatadi.

Oliver xarakteri boshqa poetik tamoyil asosida quriladi. U ham ota-ona mehridan mahrum, xo‘rlik va zo‘ravonlikni boshdan kechiradi. Biroq Dikkens tashqi muhitning salbiy ta’sirini qahramonning ichki axloqiy mohiyatiga to‘liq singdirmaydi. Oliver jinoyatchilar orasida yashasa-da, ular bilan axloqiy jihatdan identifikatsiyalanmaydi.

Erik Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasidagi “ishonch – ishonchsizlik” munosabati har ikki obrazni qiyoslashda samarali nazariy nuqta beradi[4]. Oliver hayotining dastlabki davrida barqaror g‘amxo‘rlikdan mahrum bo‘lsa ham, keyinchalik ijobiy insoniy munosabatlarga javob bera olish qobiliyatini saqlab qoladi. Qamariddinda esa ishonchsizlik xarakterga chuqurroq singadi. Oilaviy beqarorlik va bolalar uyidagi hissiy begonalik uning odamlar hamda kelajakka munosabatida namoyon bo‘ladi.

Jon Boulbining bog‘lanish nazariyasida bola va unga muntazam g‘amxo‘rlik qiluvchi shaxs o‘rtasidagi hissiy munosabat rivojlanish omillaridan biri sifatida talqin etiladi[2]. Bu yondashuv Oliver va Qamariddin obrazlaridagi yetimlik shakllarining farqini aniqroq ko‘rishga yordam beradi. Oliver biologik onadan tug‘ilgan zahoti ayriladi. Qamariddinda esa biologik ona mavjud, biroq bola hayotining dastlabki bosqichida zarur hissiy yaqinlik yetarli darajada shakllanmagan.

Lev Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi bola rivojlanishini ijtimoiy muloqot va muhitdan ajratib bo‘lmasligini ko‘rsatadi[13]. Shu asosda Oliverning workhouse, Sowerberrylar uyi, London ko‘chalari va jinoyatchilar davrasidagi tajribasi turli ijtimoiy makonlarning bola shakllanishiga ta’sirini kuzatish imkonini beradi. Qamariddin obrazida bolalar uyi va kriminal muhit shaxsning ijtimoiy identifikatsiyasiga ta’sir qiluvchi makon sifatida namoyon bo‘ladi.

“Oliver Twist”dagi workhouse va “Alvido, bolalik!”dagi bolalar uyini tarixiy jihatdan bir xil institut sifatida baholash mumkin emas. Ular turli ijtimoiy, siyosiy va madaniy sharoitlarda shakllangan. Qiyoslash ularning tarixiy identikligiga emas, bolani oilaviy va hissiy tayanchdan mahrum etuvchi makon sifatida badiiy matnda qanday funksiyani bajarishiga asoslanadi.

Dikkensda workhouse bolaning individualligini cheklovchi institutsional makon sifatida tasvirlanadi. Oliverning ochlik, intizom va xo‘rlik bilan bog‘liq tajribasi qahramonning tashqi muhit bilan konfliktini kuchaytiradi. Uning axloqiy pokligi esa atrofdagi shafqatsizlik bilan kontrast hosil qiladi.

Tohir Malik qissasida bolalar uyi Qamariddinning hissiy begonalashuvi bilan yaqin aloqada beriladi. Oilaviy aloqaning uzilishi, bolalar muassasasidagi hayot va keyingi kriminal muhit qahramon biografiyasining bir-biridan ajralgan qismlari sifatida emas, uning xarakter evolyutsiyasiga kirib boruvchi bosqichlar tarzida tasvirlanadi.

Sharq axloqiy-falsafiy tafakkurida ham bola tarbiyasi va ijtimoiy muhit masalalariga e’tibor qaratilgan. Abu Nasr Forobiy inson kamolotini jamiyatdan tashqarida talqin qilmayd [5]. Kaykovus “Qobusnoma”da farzand tarbiyasini ota-onaning axloqiy mas’uliyati bilan bog‘laydi[7]. Islomiy an’anadagi fitrat tushunchasi ham bolaning dastlabki tabiiy imkoniyatlari bilan tarbiya muhiti o‘rtasidagi munosabatni anglashda muayyan nazariy asos beradi[3].

Mazkur qarashlarni G‘arb falsafiy konsepsiyalari bilan bevosita tenglashtirish to‘g‘ri bo‘lmaydi. Ular turli tarixiy va madaniy tizimlarga tegishli. Biroq bola shakllanishida oila, tarbiya va ijtimoiy muhitning roli masalasi har ikki an’anada turli shakllarda qo‘yilgan.

Oliver va Qamariddin obrazlarida bir qator tipologik yaqinliklar mavjud: barqaror oilaviy makonning yo‘qligi, institutsional tarbiya tajribasi, kattalar dunyosining salbiy ta’siri va jinoyat muhiti bilan to‘qnashuv. Bunday o‘xshashliklar qahramonlarning poetik strukturasini bir xil deb baholash uchun yetarli emas.

Dikkens Oliver xarakterini nisbatan barqaror axloqiy markaz asosida yaratadi. Workhouse, Sowerberrylar uyi, London ko‘chalari va Fagin davrasi qahramon uchun turli sinov makonlarini hosil qiladi. Oliver ushbu muhitlarning ta’sirini boshdan kechiradi, biroq ularning axloqiy me’yorlarini o‘zlashtirmaydi. Natijada yo‘qotilgan bolalik bilan saqlanib qolgan axloqiy yaxlitlik o‘rtasida poetik kontrast yuzaga keladi.

Qamariddin obrazida tashqi muhit va ichki xarakter o‘rtasidagi munosabat boshqacha qurilgan. Bolalikdagi mehr yetishmasligi, oilaviy begonalik, ishonchsizlik va kelajakka munosabat uning keyingi xatti-harakatlariga singib boradi. Kriminal muhit bu jarayonning yagona sababi sifatida emas, avvaldan shakllanib kelgan ruhiy va ijtimoiy muammolarni kuchaytiruvchi omil sifatida ko‘rinadi.

Badiiy psixologizm ham ikki muallif poetikasida turli shaklda namoyon bo‘ladi. H. Umurov psixologizmni inson ruhiy kechinmalari, ichki ziddiyatlari va xarakter o‘zgarishlarining badiiy tasviri bilan bog‘laydi[11;12]. “Alvido, bolalik!”da ichki psixologik jarayon Qamariddin xarakterining transformatsiyasini tushunishda faol vazifa bajaradi.

“Oliver Twist”da esa ruhiy tasvir satira, grotesk, tashqi xarakteristika, kontrast va syujet dinamikasi bilan birgalikda ishlaydi. Dikkens Oliverning ichki dunyosini muntazam introspektiv tahlil qilishdan ko‘ra, uning vaziyatlarga munosabati va boshqa personajlar bilan kontrasti orqali qahramonning axloqiy sifatlarini ochadi.

Shu nuqtada “yo‘qotilgan bolalik” motivining ikki poetik modeli farqlanadi. Dikkensda u bolaning axloqiy yaxlitligi bilan buzilgan ijtimoiy muhit o‘rtasidagi qarama-qarshilik orqali shakllanadi. Tohir Malikda esa bolalikdagi mahrumlik qahramonning ruhiy va ijtimoiy transformatsiyasiga chuqurroq singadi.

“Oliver Twist” va “Alvido, bolalik!” asarlaridagi “yo‘qotilgan bolalik” motivi yetimlik yoki og‘ir turmush tasviri bilangina chegaralanmaydi. U oilaviy ajralish, hissiy tayanchning yo‘qligi, institutsional makon, ishonchsizlik, himoyasizlik va kriminal muhit kabi semantik birliklar orqali shakllanadi.

Dikkens Oliverning axloqiy yaxlitligini salbiy ijtimoiy muhitga qarshi qo‘yadi. Qahramon boshidan kechirgan mahrumliklar uning ichki axloqiy mohiyatini to‘liq o‘zgartirib yubormaydi. Tohir Malikda esa Qamariddinning bolalikdagi hissiy va ijtimoiy mahrumligi xarakter evolyutsiyasiga bevosita kirib boradi. Shu sababli ikki qahramon o‘rtasidagi qiyosni ularning hayotiy taqdiri o‘xshashligiga qisqartirish yetarli emas. Farq bolalikdagi mahrumlikning xarakter strukturasi, konflikt, makon va badiiy psixologizmda qanday qayta ishlanganida ko‘rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Barakayev R. *O‘zbek bolalar adabiyoti va Abdulla Avloniy*. — T.: Fan, 2004. — B. 22.
2. Bowlby J. *Attachment and Loss. Vol. 1: Attachment*. — New York: Basic Books, 1969.
3. Buxoriy. *Al-Jome’ as-sahih*. — Kitob al-Janoiz bo‘limi.
4. Erikson E. *Identity and the Life Cycle*. — New York: Norton, 1959.

5. Forobiy A.N. *Fozil odamlar shahri*. — Toshkent: Xalq merosi, 1993.
6. Freyd Z. *Psixoanalizga kirish: ma’ruzalar*. — Toshkent: Fan, 2004.
7. Kaykovus. *Qobusnoma*. — Toshkent: O‘qituvchi, 2006.
8. Lokk J. *Tarbiya haqida ba’zi fikrlar*. — Toshkent: O‘qituvchi, 1973.
9. Norboyeva M. “Alvido, bolalik!” qissasida “yetim bola” obrazining poetik talqini // *Jamiyat va innovatsiyalar*. — 2022. — Special Issue 01. — B. 248–252.
10. Russo J.J. *Emil yoxud tarbiya haqida*. — Toshkent: O‘qituvchi, 1987.
11. Umurov H. *Adabiyotshunoslik nazariyasi*. — T.: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2004. — B. 49.
12. Umurov H. *Badiiy psixologizm va hozirgi o‘zbek romanchiligi*. — T.: Fan, 1983. — B. 26.
13. Vygotskiy L.S. *Tafakkur va nutq*. — Toshkent: O‘qituvchi, 1989.

TILSHUNOSLIKDA DERIVATSION QONUNIYATLARNING O‘RNI

Eshboyeva Oysanam Soxatmurotovna
SamDCHTI o‘qituvchisi,
Nurullayeva Shirinabonu Ne’matullayevna
SamDChTI talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada tilshunoslikda til birliklari, leksik semantik aloqalar va ularning derivatsiya masalasining o‘rganilishiga doir ma’lumotlar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: derivatsiya, til birliklari, nutq birliklari, so‘zning grammatik va semantik o‘zgarishi.

Tilshunoslik tarixida har bir ilmiy yo‘nalish muayyan ijtimoiy-tarixiy shart-sharoitlar talabidan kelib chiqqan holda shakllangan. Shu jihatdan, tildagi derivatsiya (ya’ni, yangi so‘z yaratish) jarayoni ham ma’lum bir davrning ijtimoiy, madaniy, siyosiy ehtiyojlari bilan bog‘liq ravishda vujudga kelgan va rivojlangan jarayondir. Shuning uchun derivatsiyaning shakllanishi va o‘zgarishini faqat lingvistik nuqtayi nazardan emas, balki uning tarixiy-ijtimoiy zaminini hisobga olgan holda tahlil qilish zamon talabi hisoblanadi.

Til birliklari nutqda real qo‘llanilar ekan, ular turli o‘zgarishlarga duch keladi, qayta shakllanadi, bir-biriga o‘tadi, ya’ni transpozitsiyaga uchraydi. Bu esa, ma’lum darajada, funksiyaga kirishish jarayonida ular o‘rtasidagi chegarani yo‘qotadi. Ko‘rinadiki, derivatsiya universal xarakterga ega. Bir tomondan u til doirasi bilan nutq doirasini birlashtirib tursa, ikkinchi tomondan u funksional jihatdan turli darajadagi til birliklarini: fonema, morfema, leksema va hokazolarni tenglashtiradi.

Aytish joizki, til nutqqa yaxlit struktura tarzida emas, balki alohida lavhalar bilan, so‘zlovchining ehtiyojlari asosida tanlab olingan qurilma elementlari bilan kirib keladi [1;25]. So‘z (til birligi) inson tomonidan nutq orqali bilimlarini va o‘z fikriga bo‘lgan subyektiv munosabatini ifodalash uchun qo‘llaniladi. Nutq esa, ma’lumki, har doim ikkita subyekt, ya’ni so‘zlovchi yoki yozuvchi hamda tinglovchi yoki o‘quvchiga (kitobxonga) ega bo‘ladi. Tinglovchisiz nutq mavjud bo‘lmaydi. Hatto ikkinchi odamning ishtirokisiz so‘zlangan nutq ham insonning o‘z-o‘zi bilan

muloqoti tarzida baholanadi. Bu o‘rinda illokutiv va perlokutiv pragmatik aktlarning o‘zaro uzviy munosabatini ko‘ramiz.

Tilshunoslikda til sathlarining har biri o‘zicha nisbiy mustaqil ekanligi, shuning uchun ham ular alohida tekshiruv obyektlari sanalishi tilshunoslarimiz tomonidan to‘liq tan olingan va bu borada biror jiddiy muammo kuzatilmaydi. Lekin, shu bilan birga, muayyan sathning lingvistik tabiati talqinini bermoq uchun boshqa sathlarga ham murojaat etish lozimligi, bizningcha, shu sohada tadqiqot olib borayotgan tilshunoslargagina hammadan ko‘proq ayon. Sir emas, o‘rta ta’limda ham, oliy ta’limda ham tilning fonetik sathi nutq tovushlari majmuasi bilan xarakterlanishi va bunday tovushlar fonetikada o‘rganilishi, morfologik sath esa so‘z shakllari majmuasi bilan xarakterlanishi va mazkur masala morfologiyada o‘rganilishi haqida ma’lumot beriladi. Biroq Ferdinand de Sossyurning o‘ta muhim ahamiyatga ega bo‘lgan quyidagi fikrlariga hozirgacha tadqiqotchilarimiz qariyb amal qilishmadi: “Morfologiya til formalari, fonetika esa tildagi tovushlarni o‘rganishi haqida gapirishadi”. Bunday mulohaza nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy nuqtayi nazardan ham qoniqarli emas, zotan, biz aksariyat hollarda morfologik va fonetik masalalarning qaysi biri bilan shug‘ullanayotganimizni aniqlashga ham qiynalib qolamiz.

Eng avval shuni aytish lozimki, fonetika, uning asosiy vazifasi tovushlarni o‘rganish ekanligidan qat’iy nazar, birinchi galda forma bilan shug‘ullanmog‘i lozim, formaning ishtirokisiz tovushlarni o‘rganib bo‘lmaydi. Tovushlar bir avloddan ikkinchisiga izolyatsiya qilingani holda emas, balki so‘zlar orqali beriladi. Zotan, tovushlar so‘z sathida yashaydi. Bu esa, ikkinchi tomondan, morfologiyaning ham faqat forma muammosi bilan emas, balki tovushlar masalasi bilan ham shug‘ullanishi lozimligini ko‘rsatadi” [2; 68-69]. Ko‘rinadiki, F. de Sossyurning mazkur mulohazalari an’anaga aylanib qolgan fonetika nutq tovushlarini, morfologiya esa so‘z formalarini o‘rganuvchi sohalar ekanligi haqidagi xulosalarimizni qayta ko‘rib chiqishga undaydi. Olimning quyidagi fikri esa buning yanada yorqinroq dalili bo‘la oladi: “Morfologiya – bu muayyan ma’no anglatuvchi qismlarni aks ettiruvchi tovush birliklarini va mazkur birliklarning o‘zaro bog‘lanishini o‘rganuvchi fandir. Fonetika esa o‘z fiziologik va akustik belgilariga ko‘ra ajralib turuvchi tovush birliklarini o‘rganuvchi fandir” [1; 70]. Biroq Ferdinand de Sossyur fonetik birliklarni so‘z shakli sathida o‘rganish lozimligini alohida ta’kidlaydi. Bunday mulohazaga yaqin fikrni V. fon Gumboldtda ham

kuzatamiz. Olim til tovushlari tavsifini berishda yoki o‘rganishda so‘z shakliga murojaat etish lozimligiga alohida urg‘u beradi. Buning asosiy boisi so‘zning tovush hamda tushuncha birligidan iborat ekanligidir, albatta. Gumboldtda shu narsa e’tiborga molikki, u til taraqqiyotining dastlabki davrlarida tovushlar orqali o‘zak holatidagi birliklargina shakllanishi mumkin bo‘lganligini eslatib o‘tadi va bunga qadimgi sanskritda affikslar ishtirokisiz o‘zaklar qo‘llanganligini dalil qilib ko‘rsatadi [3; 90-91].

Yuqoridagilardan tashqari, til birliklarining sintaktik munosabati faqat sintaktik sath uchun emas, balki morfologik sath uchun ham xarakterlidir. Fikrimiz dalilini so‘z sathida mavjud bo‘lgan til birliklarining sintaktik aloqasida ko‘rishimiz mumkin. Bu haqda mulohaza yuritganda G.A.Smirnova so‘z sathida morfemalar o‘rtasida ham gap bo‘laklari doirasida kuzatiladigan predikat, atribut, aniqlovchi, aniqlanmish singari sintaktik aloqa turlari mavjud bo‘lishi mumkinligini aytadi [4; 323].

Albatta, so‘z tarkibidagi til belgilarining sintaktik aloqasini gap komponentlarining o‘zaro munosabati bilan to‘laligicha mushtarak deb bo‘lmaydi. Chunki gap til belgilarining sintagmatik hamda iyerarxik munosabatining yuqori pog‘onasini tashkil etadi [5; 7].

Biroq ayni paytda til sathlari, aniqrog‘i, sathlar unsurlari o‘rtasidagi farqli jihatlar haqida emas, balki ularning o‘zaro munosabati haqida so‘z yuritayotganimiz uchun asosiy e’tiborni shu narsaga qaratmoqdamiz. Chunki mazkur hodisa nafaqat sathlar unsurlari, balki sathlararo munosabat xususida ham ma’lumot olishimiz uchun muhimdir.

F. de Sossyur ta’biri bilan aytganda: “Tilning ma’lum bir a’zosi o‘z-o‘zicha hech qanday qiymat kasb etmasligi tilning fundamental qonunini tashkil etadi. Boshqacha qilib aytganda, “a” ning yakka o‘zi “b” ning ishtirokisiz hech narsa anglatmaydi. Faqat “b” unga biror qiymat ulashgandagina konkret ma’no xususida so‘z yurita olamiz. Tilning tuzilishi tavsifini berishga xoslangan har qanday qoida, har qanday jumla, har qanday so‘z “a/b” munosabatiga murojaat etmas ekan, hech qanday natijaga erishib bo‘lmaydi” [2; 100–101].

Derivatsion qonuniyatlarning ko‘rinishi til strukturasi, ya’ni til egasi va til birliklari o‘rtasidagi aloqaga nur bag‘ishlaydi. Buni bugungi tilshunoslikda biz mazkur aloqaning kognitiv mazmuni deb atamoqdamiz. Bundan tashqari, derivatsion qonuniyatlar tilshunoslikda matn

chegarasining rivojlanishi va kengayishini o‘rganishini alohida ta’kidlab o‘tishimiz lozim.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления. Из научного наследия. –М., 2001. – С.25.
2. Соссюр Ф.де. Заметки по общей лингвистике. –М., 1990.
3. Гумбольдт В.фон. Избранние труды по языкознанию. –М., 1984.
4. Смирнова Г.А. Операторное порождение слов на основе аппликативной грамматики// Проблемы структурной лингвистики. –М., 1973.
5. Turniyazov.N. Nazariy grammatikadan ocherklar. –Samarqand, 1998.

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA NUTQ HOSIL QILISH VA IDROK ETISHNING KOGNITIV-NEYROFIZIOLOGIK MEXANIZMLARI

Malikova Iroda Abdurayimovna,
dotsent v.b., filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD),
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va ingliz tillarida nutq hosil qilish hamda nutqni idrok etish jarayonlarining kognitiv va neyrofiziologik mexanizmlari tahlil qilinadi. Tadqiqotda nutqiy faoliyatning bosqichma-bosqich amalga oshishi, semantik va sintaktik axborotning qayta ishlanishi, ishchi xotiraning nutqni idrok etishdagi o‘rni, mental leksikonning tashkil topishi hamda ikki tilli nutq faoliyatining o‘ziga xos jihatlari yoritiladi. Shuningdek, ERP texnologiyasi asosida N400 va P600 komponentlarining semantik hamda sintaktik qayta ishlash bilan bog‘liqligi ko‘rib chiqiladi. Ingliz va o‘zbek tillarining analitik va agglyutinativ xususiyatlari nutqiy jarayonlarning grammatik, morfologik va fonologik bosqichlariga ta’siri nuqtayi nazaridan qiyoslanadi. Maqolada nutqiy xatolar, semantik primlash, kod almashtirish va ishchi xotira bilan bog‘liq jarayonlar ham tahlil qilinib, o‘zbek tili materialida maxsus eksperimental-psixolingvistik tadqiqotlarni amalga oshirish zarurligi asoslanadi.

Kalit so‘zlar: nutq hosil qilish, nutqni idrok etish, kognitiv mexanizm, neyrofiziologik mexanizm, ERP, N400, P600, ishchi xotira, mental leksikon, semantik primlash, ikki tillilik, kod almashtirish, psixolingvistika.

Nutq hosil qilish va idrok etish jarayonlarining neyrofiziologik asoslarini o‘rganishda miya elektr faolligini qayd etuvchi usul, voqea bilan bog‘liq potentsiallar (event-related potentials, ERP) muhim empirik vosita hisoblanadi. M.Kutas va S.Xillyard birinchi bo‘lib semantik jihatdan nomuvofiq so‘z (masalan, “U choy ichiga qand emas, poyabzal soldi” kabi jumlada “poyabzal“) eshitilganda miyada N400 deb ataluvchi salbiy elektr to‘lqini yuzaga kelishini aniqladilar [M.Kutas, S.Xillyard, 1980: 203-205]. Keyinchalik L.Osterxaut va F.Xolkomb sintaktik qoida buzilgan jumlalarda esa boshqacha, P600 deb ataluvchi ijobiy to‘lqin kuzatilishini ko‘rsatdilar [L.Osterxaut, F.Xolkomb, 1992: 785-806]. Ushbu ikki komponent quyidagi jadvalda umumlashtirilgan:

Komponent	Reaksiya vaqti	Nima uchun faollashadi
N400	Taxminan 400 millisekund	Semantik nomuvofiqlik (ma’noviy anomaliya)

P600	Taxminan 600 millisekund	Sintaktik qoida buzilishi (grammatik anomaliya)

1-jadval. Nutqni idrok etishning asosiy neyrofiziologik ko‘rsatkichlari (ERP).

N400 va P600 komponentlarining mavjudligi shuni ko‘rsatadiki, miya semantik va sintaktik axborotni alohida, nisbatan mustaqil nerv tizimlari orqali qayta ishlaydi. Bu topilma nutqni idrok etish jarayonining ko‘p qatlamli, parallel xarakterga ega ekanligini tasdiqlaydi va kelgusida ingliz hamda o‘zbek tili gaplarida sintaktik anomaliyalarga (masalan, kelishik qo‘shimchasi noto‘g‘ri qo‘llanganda) nisbatan P600 javobining qanday namoyon bo‘lishini qiyoslash orqali ikki tilning grammatik qayta ishlash mexanizmlari xususida qimmatli empirik ma’lumot olish mumkinligini ko‘rsatadi.

Nutqni idrok etish jarayonida ishchi xotiraning o‘rni ham alohida ta’kidlashga loyiq. A.Baddli modeliga ko‘ra, fonologik halqa murakkab sintaktik konstruksiyalarni tushunish uchun zarur bo‘lgan so‘z va qo‘shimchalarni vaqtincha “ushlab turadi” [A.Baddli, 2007: 412]. O‘zbek tilidagi uzun qo‘shimchalar zanjiriga ega so‘z shakllari yoki ko‘p bosqichli ergash gapli qo‘shma gaplarni tushunishda, to‘liq ma’no faqat barcha qo‘shimchalar yoki gap bo‘laklari eshitilib bo‘lgach shakllangani uchun, fonologik halqaga ingliz tilidagiga qaraganda ko‘proq vazifa tushishi mumkin. Bu farq nutqiy faoliyatning idrok etish bosqichida ikki til o‘rtasidagi yana bir potentsial kognitiv tafovutni ko‘rsatadi.

Lemma tanlash bosqichining murakkabligini yorqin namoyish etuvchi hodisalardan biri, “til uchida turgan so‘z” (tip-of-the-tongue) holatidir. R.Braun va D.Maknil o‘tkazgan klassik tajribada ishtirokchilar tanish, ammo vaqtincha “unutilgan” so‘zning ma’nosini, bo‘g‘inlar sonini, hatto boshlang‘ich tovushini his qila olgan holda, to‘liq fonologik shaklni chaqira olmasligini kuzatdilar [R.Braun, D.Maknil, 1966: 325-337]. Bu hodisa lemma (ma’no va grammatik xususiyat darajasi) va leksema (fonologik shakl darajasi) o‘rtasidagi ikki bosqichli farqni empirik tarzda tasdiqlaydi. Lemmaga muvaffaqiyatli murojaat qilingan bo‘lsa-da, undan leksemaga o‘tish jarayoni vaqtincha uzilib qolishi mumkin. Bu hodisa nazariy jihatdan ham ingliz, ham o‘zbek tilida kuzatilishi kutiladi. Biroq o‘zbek tilida qo‘shimchalar zanjiri chaqirilishi kerak bo‘lgan holatlarda bu “uzilish” yanada murakkabroq shaklda namoyon bo‘lishi mumkin.

Mental leksikondagi so‘zlarning semantik yaqinlik asosida bog‘langanligini tasdiqlovchi eng ishonchli eksperimental dalil, semantik primlash (semantic priming) effektidir. D.Meyer va R.Shvaneveldt ko‘rsatishicha, ishtirokchilar semantik jihatdan bog‘liq so‘z juftligini (masalan, “doktor” – “hamshira”) bog‘liq bo‘lmagan juftlikka qaraganda sezilarli tezroq tanib oladilar [D.Meyer, R.Shvaneveldt, 1971: 227-234]. Bu effekt mental leksikondagi assotsiativ bog‘lanishlarning nutqiy faoliyat jarayonida real vaqt rejimida faol rol o‘ynashini isbotlaydi va kelgusida ingliz-o‘zbek ikki tilli so‘zlovchilarda tillararo primlash effektlarini o‘rganish orqali ikki til mental leksikoni o‘rtasidagi bog‘liqlik darajasini aniqlash mumkin.

G.Dell ishlab chiqqan tarqaluvchi faollashuv nazariyasining nutq hosil qilishga tatbiq etilgan varianti gap darajasidagi nutqiy xatolarni (masalan, tovush almashinuvi, so‘z aralashuvi) bitta yaxlit faollashuv tarmog‘i orqali tushuntiradi: bunda semantik, sintaktik va fonologik darajalar o‘zaro parallel faollashadi va ular orasidagi “raqobat” natijasida ayrim hollarda noto‘g‘ri birlik tanlanishi mumkin [G.Dell, 1986: 283-321]. Ushbu model, xususan, nima uchun nutqiy xatolar tasodifiy emas, balki lingvistik jihatdan mantiqiy. Masalan, bir xil grammatik turkumga oid so‘zlar o‘rtasida sodir bo‘ladigan ekanligini tushuntirishga xizmat qiladi.

Sintaktik tahlil jarayonini real vaqt rejimida o‘lchashning keng tarqalgan eksperimental usullaridan biri, o‘z sur’atida o‘qish (self-paced reading) texnikasi bo‘lib, unda ishtirokchi matnni so‘z-bo‘lak-bo‘lak o‘qiydi va har bir bo‘lakni o‘qish uchun sarflagan vaqt qayd etiladi [M.A.Just, P.A.Carpenter, J.D.Woolley, 1982: 228-238]. Grammatik jihatdan murakkabroq yoki noaniqroq bo‘lgan bo‘laklarda o‘qish vaqtining sezilarli oshishi kuzatiladi, bu esa qaysi grammatik konstruksiyalar ko‘proq kognitiv yuklama talab qilishini aniq o‘lchash imkonini beradi. Bunday metodologiya kelgusida ingliz va o‘zbek tilidagi turli grammatik konstruksiyalarni, xususan ko‘p bosqichli ergash gapli qo‘shma gaplarni, qayta ishlash vaqtini qiyosiy o‘lchashda samarali qo‘llanilishi mumkin.

Nutqni idrok etishning interaktiv-faollashuv modellaridan biri, Dj.Makklelland va Dj.Elman ishlab chiqqan TRACE modeli, pastdan-yuqoriga (bottom-up, akustik signaldan boshlab) va yuqoridan-pastga (top-down, kontekst va leksik bilimdan boshlab) axborot oqimlarining bir vaqtning o‘zida, parallel tarzda o‘zaro ta’sirlashishini modellashtiradi [Dj.Makklelland, Dj.Elman, 1986: 1-86]. Bu model shuni ko‘rsatadiki, tinglovchi noto‘liq yoki shovqin aralashgan nutqiy signalni ham

kontekstual va leksik bilim yordamida muvaffaqiyatli “tiklab” tushunishi mumkin. Bu qobiliyat nutqiy faoliyatning tabiiy sharoitlarda, shovqinli muhitda yoki tez nutqda ham barqaror ishlashini ta’minlaydi.

Artikulyator bosqichidagi tillararo farqlarni yanada aniqroq ko‘rsatish uchun ingliz va o‘zbek tillarining fonologik inventarlaridagi ayrim nomos tovushlarni qiyoslash o‘rinlidir. Quyidagi jadvalda bunday nomos birliklardan ayrimlari keltirilgan:

Faqat ingliz tilida	**Faqat o‘zbek tilida**
/θ/, /ð/ (th tovushlari)	q, g‘, h (chuqur tanglay/tomoq tovushlari)
/æ/, /ʌ/ kabi unlilar	o‘ (labializatsiyalangan orqa unli)

2-jadval. Ingliz va o‘zbek tillari fonologik inventaridagi nomos birliklar.

Bunday fonologik nomuvofiqliklar ikki tilli so‘zlovchining artikulyatsion dasturlashda qo‘shimcha motor-kognitiv “qayta sozlash“ni amalga oshirishini talab qiladi va bu, ayniqsa, ikkinchi til sifatida ingliz yoki o‘zbek tilini o‘rganish jarayonida talaffuz qiyinchiliklarining asosiy manbalaridan biri hisoblanadi. Masalan, o‘zbek tilli so‘zlovchi ingliz tilidagi /θ/ tovushini ko‘pincha /s/ yoki /t/ tovushi bilan almashtiradi, chunki bu tovush o‘zbek fonologik tizimida umuman mavjud emas va tegishli artikulyatsion dastur ona tilida shakllanmagan bo‘ladi.

Nutq hosil qilish mexanizmlarining strukturaviy tabiatini yana bir bor tasdiqlovchi muhim dalil manbai, afaziya, xususan agrammatizm hodisasidir. Broka afaziyasiga chalingan bemorlar ko‘pincha grammatik morfemalarni (artikllar, predloglar, fe’l qo‘shimchalari) tushirib qoldirib, faqat mazmuniy so‘zlarni “telegraf uslubi”da bog‘laydilar. L.Menn va L.Obler rahbarligida olib borilgan ko‘p tilli qiyosiy tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, agrammatizmning aniq namoyon bo‘lish shakli tilning morfologik tipiga qarab sezilarli farq qiladi [L.Menn, L.Obler, 1990: 1985]. Analitik tillarda agrammatizm asosan alohida grammatik so‘zlarning tushib qolishida namoyon bo‘lsa, agglyutinativ tillarda grammatik axborot so‘z ichiga “qurilgan” bo‘lgani uchun, bemorlar butun so‘zni soddalashtirilgan, qo‘shimchasiz “lug‘aviy” shaklda ishlatishga moyil bo‘ladi. Bu topilma o‘zbek tilidagi agrammatizm namoyon bo‘lish shaklini oldindan bashorat qilish uchun qimmatli nazariy asos yaratadi,

garchi bu boradagi maxsus klinik tadqiqotlar o‘zbek tili misolida hali yetarli emas.

Bolalar nutqida grammatik morfemalarning o‘zlashtirilish tartibi ham nutq hosil qilish mexanizmining tabiiy rivojlanish bosqichlarini ochib beradi. R.Braun ingliz tilida bolalar tomonidan grammatik morfemalarning deyarli barqaror tartibda o‘zlashtirilishini kuzatdi: progressiv “-ing” qo‘shimchasi, ko‘plik “-s“, o‘tgan zamon “-ed” va boshqalar muayyan izchillik bilan paydo bo‘ladi [R.Braun, 1973: 438]. Bu izchillik morfemalarning semantik-grammatik murakkabligi va fonologik saliency (eshitilish darajasi) bilan bog‘liq deb tushuntiriladi. O‘zbek tilida grammatik qo‘shimchalarning o‘zlashtirilish tartibi bo‘yicha tizimli tadqiqotlar hozircha yetarli emas, biroq umumiy tipologik mulohazalarga ko‘ra, egalik va ko‘plik qo‘shimchalari kabi yuqori chastotali, fonologik jihatdan barqaror qo‘shimchalar ilk bosqichlarda, murakkabroq kelishik va fe’l zamon shakllari esa keyinroq o‘zlashtirilishi taxmin qilinadi. Bu farazni tekshirish o‘zbek bolalar nutqi bo‘yicha maxsus longitudinal tadqiqotni talab qiladi.

Zamonaviy hisoblash psixolingvistikasida nutqni idrok etish qiyinligini bashorat qilishning samarali nazariy vositalaridan biri, “kutilmaganlik” (surprisal) nazariyasidir. J.Xeyl taklif etgan ushbu yondashuvga ko‘ra, har bir so‘zni qayta ishlash uchun zarur bo‘lgan kognitiv “xarajat” shu so‘zning berilgan kontekstda statistik jihatdan qanchalik kutilmagan ekanligiga bog‘liq bo‘ladi. Ehtimoli yuqori (kutilgan) so‘zlar tezroq, ehtimoli past (kutilmagan) so‘zlar sekinroq qayta ishlanadi [J.Xeyl, 2001: 1-8]. Bu nazariya katta til korpuslariga asoslangan statistik modellar yordamida nutqni idrok etish qiyinchiligini miqdoriy bashorat qilish imkonini beradi. Kelgusida ingliz hamda o‘zbek tili korpuslari asosida qiyosiy “kutilmaganlik” tahlilini o‘tkazish uchun istiqbolli metodologik yo‘nalish hisoblanadi.

O‘zbek-ingliz ikki tilliligi sharoitida nutq hosil qilish mexanizmlarini o‘rganishda kod almashtirish (code-switching) hodisasi alohida ahamiyat kasb etadi. Sh.Poplak o‘tkazgan klassik tadqiqot ikki til orasida kod almashtirish tasodifiy emas, balki ma’lum grammatik cheklovlarga, masalan, “erkin morfema cheklovi“, ya’ni so‘z ichida bog‘langan morfema darajasida kod almashtirish kamdan-kam sodir bo‘lishi, bo‘ysunishini ko‘rsatdi [Sh.Poplak, 1980: 581-618]. Bu topilma ikki tilli formulator ikkala tilning grammatik tizimini bir vaqtning o‘zida “faol” holatda saqlashini va ular orasidagi “almashish nuqtalari“ni grammatik jihatdan

izchil tanlashini ko‘rsatadi. O‘zbek-ingliz kod almashtirishida, xususan o‘zbek tilining agglyutinativ tabiati tufayli, so‘z ichidagi morfema chegarasida kod almashtirish ingliz-ispan kabi ikki analitik til orasidagi kod almashtirishga qaraganda kamroq yoki butunlay boshqacha yondashuvlar asosida sodir bo‘lishi mumkin. Bu masala o‘zbek-ingliz ikki tilliligi bo‘yicha kelgusi tadqiqotlar uchun dolzarb yo‘nalish hisoblanadi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, yuqorida keltirilgan qiyosiy taxminlarning katta qismi hozircha nazariy-tipologik mulohaza darajasida bo‘lib, ularni to‘liq asoslash uchun o‘zbek tili materialida maxsus eksperimental-psixolingvistik tadqiqotlar ko‘z harakatini kuzatish, o‘z sur’atida o‘qish, ERP eksperimentlari olib borilishi zarur. Boshqa agglyutinativ tillar (turk, fin, venger tillari) bo‘yicha o‘tkazilgan shunga o‘xshash tadqiqotlar yuqoridagi taxminlarni bilvosita qo‘llab-quvvatlasa-da, o‘zbek tiliga xos maxsus empirik dalillarning hozircha yetishmasligi ushbu sohani kelgusi tadqiqotlar uchun istiqbolli, hali to‘liq o‘zlashtirilmagan yo‘nalish sifatida belgilaydi.

Nutqni idrok etish samaradorligidagi individual farqlarni tushuntirishda M.Deneman va P.Karpenter ishlab chiqqan “o‘qish oralig‘i” (reading span) testi muhim empirik vosita hisoblanadi. Ushbu testda ishtirokchilar bir vaqtning o‘zida jumlalarni o‘qib tushunish va oxirgi so‘zlarni yodda saqlash vazifasini bajaradilar, natijada ularning funksional ishchi xotira sig‘imi o‘lchanadi [M.Deneman, P.Karpenter, 1980: 450-466]. Deneman va Karpenter ko‘rsatishicha, yuqori o‘qish oralig‘iga ega shaxslar murakkab sintaktik konstruksiyalarni, xususan ko‘p bosqichli ichki joylashgan (embedded) gaplarni, past oraliqli shaxslarga qaraganda ancha samaraliroq tushunadilar. Bu topilma o‘zbek tilidagi ko‘p qo‘shimchali va ko‘p bosqichli ergash gapli qo‘shma gaplarni qayta ishlash uchun yuqori ishchi xotira sig‘imi talab qilinishi mumkinligini yana bir bor tasdiqlaydi va individual farqlarning nutqiy faoliyat samaradorligiga ta’sirini o‘rganish istiqbolli yo‘nalish hisoblanadi.

Yuqorida tahlil etilgan barcha bosqichlarni yaxlit tizim sifatida ko‘rish uchun nutq hosil qilish va nutqni idrok etish jarayonlarining o‘zaro simmetrik mosligini quyidagi jadvalda umumlashtirish mumkin:

Nutq hosil qilish bosqichi	**Idrok etishdagi mos bosqich**
Konseptualizatsiya	Semantik integratsiya
Grammatik kodlash	Sintaktik tahlil (parsing)

Fonologik kodlash	Leksik access
Artikulyatsiya	Akustik-fonetik tahlil

3-jadval. Nutq hosil qilish va idrok etish bosqichlarining o‘zaro mosligi.

Yuqorida ko‘rib chiqilgan barcha topilmalarni umumlashtirib aytish mumkinki, nutq hosil qilish va idrok etish jarayonlari ingliz va o‘zbek tillarida umumiy, universal bosqichli tuzilishga ega bo‘lsa-da, ushbu bosqichlarning har birida, xususan grammatik/morfologik kodlash va parsing bosqichlarida, ikki tilning tipologik farqlari, analitiklik va agglyutinativlik sezilarli iz qoldiradi.

Olib borilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, nutq hosil qilish va nutqni idrok etish murakkab, ko‘p bosqichli hamda o‘zaro uzviy bog‘langan kognitiv jarayonlar majmuasidir. Mazkur jarayonlarning neyrofiziologik asoslarini o‘rganishda ERP texnologiyasi muhim empirik vosita bo‘lib, N400 va P600 komponentlari semantik hamda sintaktik axborotni qayta ishlash jarayonlarining o‘ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini beradi.

Tadqiqotda ishchi xotira, mental leksikon va semantik primlash kabi mexanizmlarning nutqiy faoliyatdagi ahamiyati ham namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, o‘zbek tilidagi ko‘p qo‘shimchali so‘z shakllari va murakkab sintaktik konstruksiyalarni qayta ishlash jarayonida ishchi xotiraga tushadigan kognitiv yuklama muhim omil sifatida ko‘riladi.

Ingliz va o‘zbek tillarini qiyoslash ularning tipologik xususiyatlari nutqiy faoliyatning grammatik, morfologik va fonologik bosqichlarida muayyan farqlarni yuzaga keltirishini ko‘rsatadi. Ingliz tilining analitik, o‘zbek tilining esa agglyutinativ xususiyati grammatik axborotni kodlash va qayta ishlash mexanizmlarida o‘ziga xos namoyon bo‘ladi. Bu farqlar ikki tilli so‘zlovchilarning mental leksikoni, kod almashtirish jarayoni va artikulyatsion dasturlashida ham kuzatilishi mumkin.

Shuningdek, nutq hosil qilish va nutqni idrok etish jarayonlarining o‘zaro simmetrikligi kuzatiladi. Nutq hosil qilishdagi konseptualizatsiya, grammatik va fonologik kodlash hamda artikulyatsiya jarayonlariga idrok etishda semantik integratsiya, sintaktik tahlil, leksik kirish va akustik-fonetik tahlil mos keladi.

Umuman, ingliz va o‘zbek tillarida nutqiy faoliyatning umumiy universal mexanizmlari mavjud bo‘lsa-da, ularning grammatik va morfologik tuzilishidagi farqlar kognitiv qayta ishlash jarayonlarida o‘ziga xos xususiyatlarni yuzaga chiqaradi. Shu bilan birga, maqolada ilgari surilgan ayrim qiyosiy xulosalar nazariy-tipologik faraz sifatida qolmoqda. Ularni yanada asoslash uchun o‘zbek tili materialida ko‘z harakatini kuzatish, o‘z sur’atida o‘qish, ERP va boshqa eksperimental-psixolingvistik metodlar asosida maxsus tadqiqotlar olib borish zarur.

Adabiyotlar ro‘yxati:

1. Kutas M., Hillyard S. Reading Senseless Sentences: Brain Potentials Reflect Semantic Incongruity // Science, 1980, Vol. 207. – P. 203–205.
2. Osterhout L., Holcomb P. Event-Related Brain Potentials Elicited by Syntactic Anomaly // Journal of Memory and Language, 1992, Vol. 31. – P. 785–806.
3. Baddeley A. Working Memory, Thought, and Action. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 412 p.
4. Brown R., McNeill D. The "Tip of the Tongue" Phenomenon // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 1966, Vol. 5. – P. 325–337.
5. Meyer D.E., Schvaneveldt R.W. Facilitation in Recognizing Pairs of Words: Evidence of a Dependence between Retrieval Operations // Journal of Experimental Psychology, 1971, Vol. 90. – P. 227–234.
6. Dell G.S. A Spreading-Activation Theory of Retrieval in Sentence Production // Psychological Review, 1986, Vol. 93. – P. 283–321.
7. Just M.A., Carpenter P.A., Woolley J.D. Paradigms and Processes in Reading Comprehension // Journal of Experimental Psychology: General, 1982, Vol. 111. – P. 228–238.
8. McClelland J.L., Elman J.L. The TRACE Model of Speech Perception // Cognitive Psychology, 1986, Vol. 18. – P. 1–86.
9. Menn L., Obler L.K. Agrammatic Aphasia: A Cross-Language Narrative Sourcebook. – Amsterdam: John Benjamins, 1990. – 1985 p.
10. Brown R. A First Language: The Early Stages. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1973. – 438 p.
11. Hale J. A Probabilistic Earley Parser as a Psycholinguistic Model // Proceedings of NAACL, 2001. – P. 1–8.
12. Poplack S. Sometimes I'll Start a Sentence in Spanish Y TERMINO EN ESPAÑOL: Toward a Typology of Code-Switching // Linguistics, 1980, Vol. 18. – P. 581–618.
13. Daneman M., Carpenter P.A. Individual Differences in Working Memory and Reading // Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior, 1980, Vol. 19. – P. 450–466.

FOLKLOR VA SHEVAGA XOS MATNLARDA DERIVATSION JARAYONLARNING LISONIY TADQIQI

Nurmanov Furqat Hayitkulovich
Samarqand davlat chet tillar institute
O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter lingvistikasi
kafedrasi dotsenti vazifasini bajaruvchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada o‘zbek xalq og‘zaki ijodi asarlari (doston, qo‘shiq, ertak, lapar) hamda hududiy shevalar matnida derivatsion jarayonlarning ko‘p sathli lisoniy xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqotda N.Turniyozovning sintaktik derivatologiya va matn derivatsiyasi nazariyasi, A.Ishayevning leksik-derivatsion dialektizmlar tasnifi, F.Musayevaning lingvomadaniy konseptual tizimi, Z.Xidraliyeva (Iqon), A.Allaberdiyev (Buxoro o‘g‘uz), M. Begaliyev (Qorabuloq), X.Doniyorov (qipchoq), Sh. Alimova (Xorazm qipchoq) hamda B.O‘rinboyev va X.Jo‘rayevlarning (turk-kaltatoy) ilmiy-dialektologik manbalari sintez qilinadi. Xalqona matnlarda derivatsiya nafaqat yangi so‘z yasash, balki sintaktik kondensatsiya, lisoniy lakunalarni to‘ldirish hamda olamning lisoniy-dialektal manzarasini shakllantiruvchi etnomadaniy hodisa ekanligi nazariy va amaliy tahlillar orqali ochib beriladi.

Kalit so‘zlar: *derivatsiya, sintaktik derivatologiya, matn derivatsiyasi, Turniyozov maktabi, leksik-derivatsion dialektizmlar, Iqon shevasi, Qorabuloq shevasi, lakunarlik, konversiya, etnolingvistika.*

O‘zbek tilshunosligida derivatsiya uzoq yillar davomida an’anaviy grammatikaning so‘z yasalishi bobi doirasida o‘rganib kelingan (A.Hojiyev, Sh.Rahmatullayev va boshqalar). Biroq professor Ne’mat Turniyozov asos solgan sintaktik derivatologiya va matn derivatsiyasi maktabi ushbu hodisani faqat morfologik qobiq bilan cheklab bo‘lmasligini isbotladi. Turniyozov ta’limotiga ko‘ra:

Leksik-morfologik derivatsiya – morfemalar vositasida yangi nominativ birlik (leksema) hosil qilish;

Sintaktik derivatsiya – sintaktik qurilmalarning kengayishi, murakkablashuvi yoki ixchamlashuvi (ellipsisi) orqali yangi predikativ tuzilmalar paydo bo‘lishi;

Matn derivatsiyasi (tekstogenez) – bitta tayanch semantik yadrodan (makrosemadan) butun bir diskurs yoki epik matnning yoyilishi jarayonidir.

Atoqli leksikograf-dialektolog Ahmad Ishayev o‘zining fundamental tadqiqotlarida dialektizmlarni tasniflar ekan, morfologik so‘z yasalishi tizimini an’anaviy “so‘z yasalishiga oid dialektizmlar” atamasidan farqli o‘laroq, “leksik-derivatsion dialektizmlar” deb atashni taklif etgan edi. Ishayev ta’kidlaganidek,

adabiy til va shevalarning o‘zaro derivatsion boyishi uzluksiz bo‘lib, shevalardagi mahsuldor afikslar adabiy tildagi leksik bo‘shliqlar (lakunalar)ni bartaraf etuvchi bosh manbadir [3].

F.Musayeva ta’kidlaganidek, folklor va shevalar “uchinchi madaniyat” hamda an’anaviy xalq mentalitetining tildagi barqaror ko‘rinishidir [6]. Shuningdek, Z.Xidraliyeva, M.Begaliyev, A.Allaberdiyev va X.Doniyorov izlanishlari qadimgi turkiy yodgorliklar (*“Devonu lug‘otit turk”*, *“Kutadg‘u bilig”*, *“At-tuhfatuz-zakiyatu fil-lug‘atit-turkiya”*) hamda Alisher Navoiy asarlaridagi ko‘plab arxaik derivatsion qoliplar aynan qipchoq va o‘g‘uz shevalarida to‘la saqlanganini ko‘rsatadi.

Leksik-derivatsion jarayonlar va affiksatsiyaning dialektal imkoniyatlari adabiy til me’yorlaridan keskin bo‘lmasada farqli xususiyatlarga ega. Jonli xalq tili va dostonlarda affiksal derivatsiya adabiy til me’yorlariga nisbatan sermahsulligi, o‘ziga xosligi va arxaik qatlamlarni saqlab qolganligi bilan farqlanadi.

Maxsus va differensial affikslarning mahsuldorligi haqida fikr yuritganda adabiy tilda chegaralangan yoki nofaol hisoblangan qator morfemalar sheva va folklor matnlarida o‘ta faol so‘z yasovchi birlik sifatida maydonga chiqadi:

-čak/-čāq; -chak/-choq: Adabiy tildan farqli ravishda shevalarda kichraytish-erkalashdan tashqari aniq moddiy va abstrakt otlar yasaydi:

*bortma**čak*** (Dehqonobod) – teridagi shishib chiqqan toshma;

*gup**čak*** (Qizilcha) – ikki soy qo‘shilgan joydagi chuqur suv yig‘iladigan o‘rin;

*kadi**čak*** (Qoraxitoy) – sut uyitiladigan maxsus suvqovoq;

*ingir**čak*** (Mug‘lon) – eshak ustiga qo‘yiladigan egar;

Folklor dostonlarida epik qahramon ruhiyatini ifodalovchi yasalmalar: ***γoč*** (kuchli, mard) + ***-čāq*** = *γoč**čāq***. Ma’nosi: alp, mard yigit. *Satta birdaj γoč**čāq**lar*...(“Gulnor pari” dostoni);

-gir / -g‘ir: Shaxsning fe’l-atvori va aqliy qobiliyati belgisi asosida ot va sifat yasaydi: *davra**gir*** (G‘ozlik) – davralarda yaxshi suhbat quruvchi, o‘ziga tortuvchi shaxs; *jād**gir*** (Mag‘zon) – eshitganini tez yodlab oluvchi, zehni o‘tkir kishi.

-čilik / -čil: Qorabuloq shevasida xarakter-xususiyat otlari va sifatlarini yasashda maxsus qolip sifatida faol qo‘llanadi: *koz**čil*** – tajribali, bilag‘on kishi; *soz**čil*** – gapga usta, so‘zag‘on; *hasijatlik/hamijat**čil*** – himoyachi, yordam beruvchi shaxs; *jāz**laj***, *qiš**laj***, *koz**laj*** – fasl bo‘yi davom etuvchi harakat ravishlari.

-γuš / -kuš: Qorabuloq shevasida harakat quroli va vositasini yasashda o‘ziga xos arxaik modelni saqlab qolgan: *artiŋuš* – sochiq (yuvinishdan so‘ng artinadigan vosita); *āsquš* – shiftga qoqilgan ilmoq qoziq; *ātjinγγuš* – o‘t-xashak yig‘uvchi maxsus moslama; j*arγuš* – pona (yog‘ochni yorib chiquvchi asbob).

Fonoderivatsion xususiyatlar – cho‘ziqlikning derivatsiyada saqlanishi. Z.Xidraliyeva Iqon shevasi hamda M.Begaliyev Qorabuloq shevasi tahlilida muhim bir fonoderivatsion hodisani qayd etadilar. Xorazm o‘g‘uz shevalarida so‘zga yasovchi qo‘shimcha qo‘shilganda o‘zakdagi cho‘ziqlik zaiflashadi. Biroq Iqon va Qorabuloq shevalarida birlamchi cho‘ziq unliga ega otlardan fe’l va sifat yasalganda ham etimologik cho‘ziqlik mutlaqo yo‘qolmaydi: *ti:za* (tizza) – *ti:zaladi* (tizzaladi); *qa:n* (qon) – *qa:nadi* (qonadi); *ba:la* (bola) – *ba:laladi* (bolaladi); *i:s* (hid) – *i:sladi* (hidladi); *ba:j* (boy) – *ba:jidi* (boyidi); *a:t* (ot/ism) – *a:dadi* (ot qo‘ydi, atadi); *to:z* (to‘r) – *to:rlama qovun* (to‘rli qovun navi) [5; 8].

N.Q.Turniyozov sintaktik derivatologiyasining asosiy qoidalaridan biri – sintaktik tuzilmalarning birikmaga yoki murakkab so‘zga qisqarishi (kondensatsiya) hodisasidir [1]. Dialektal va folklor matnlari aynan shu usul orqali etnomadaniy voqeliklarni birgina derivatga aylantiradi:

Marosim va udumlarning nominativ kondensatsiyasi. Folklor va etnolokal matnlarda butun bir marosimiy ssenariy yoki xalq udumi ixchamlashib, qo‘shma so‘z (kompozit) shaklidagi sintaktik derivatga aylanadi: ***kuyovtaladi*** (Iqon shevasi) – nikoh to‘yidan so‘ng kuyov xonadonida kelin tomondan kelgan 12 ta yanga tomonidan kuyovning kiyimlarini majburan yechib, yangi kuyovlik libosini kiydirish udumi [3]. Bu o‘rinda: *Yangalar* ***kuyovni taladi*** *(kiyimini yechib oldi)* degan yaxlit predikativ tuzilma kondensatsiyalanib, *kuyovtaladi* marosimiy leksemasini hosil qilgan; ***bošquda*** (Chiroqchi) – *Qudalar ichida bosh bo‘lib turuvchi bobo/momo.* Bu yasalmada predikativ zanjirining ixchamlashuvi ko’rinadi; ***kampiroldi*** (Qashqadaryo) – ayollarning maxsus to‘planish yig‘ini; ***kijimbičar*** (Uyshun) – to‘y oldidan kiyim bichish va tikish marosimi; ***qistirpisti/saragardān*** – to‘yda raqqos yoki kuyov-kelinga pul qistirish jarayoni Namanganda *saragardon* (*sarson bo‘lib aylanuvchi pul*) tarzida metonimik-sintaktik derivatga aylangan; ***tāvšik ālišmāq*** (Iqon) – qishloq qo‘shnilarining sutni o‘zaro navbatlashib bir-biriga berish barter tizimi bo‘lib, ***tāvšik*** (navbatdagi sut) so‘zidan *tovshik olishmoq* (yaqin muomala qilmoq) frazeologik derivati yuzaga kelgan.

Boshqaruvli va obyektli kompozitlar (dialektal lakunalarning qoplanishi). A.Ishayev ta’kidlaganidek, adabiy tilda analitik tushuntiriladigan murakkab tushunchalar shevalarda sintaktik qo‘shish yo‘li bilan yasalib, leksik lakunalarni bartaraf etadi: ***qarasorik*** (Iqon) – *qora + sho‘r + o‘rik* = nordon olxo‘ri navi; ***tujaqorin*** (Chiroqchi) – to‘p bo‘lib, g‘uj o‘sadigan o‘simlik turi; ***tujakoz*** (Langar) – tuya ko‘ziga o‘xshash dumaloq cho‘ntak oynasi; ***kampirāγiz/ataγiz*** (Xorazm, Samarqand) – mix sug‘uruvchi ikki tishli ombir; *tāšpatir* (G‘alamo‘la) – qattiq qilib

yopilgan non; ***ātqumursqa*** (Po‘lati) – uzun oyoqli, tez yuguruvchi yirik chumoli; *lāyšivillak* (Chiyal) – loydan yasalgan bolalar hushtagi [4].

Semantik derivatsiya va konversiya: Kognitiv modellar. So‘zning morfemik tarkibini o‘zgartirmay yangi ma’no kasb etishi (semantik derivatsiya) va so‘z turkumlari chegarasining siljishi (konversiya) xalq tilida tafakkurning obrazliligini ta’minlaydi:

O‘zbek shevalarida substantivatsiya orqali biologik va ijtimoiy jinsning ifodalanishi o‘ziga xos alohidalikka ega. F.Musayeva hamda B.O‘rinboyev va X.Jo‘rayev tadqiqotlarida sifatlarning otlashuvi natijasida insonga, xususan, uning ijtimoiy va oilaviy holatiga xos yangi derivatlar yuzaga kelishi ko‘rsatib berilgan: ***ʒukli*** (qipchoq) – aslida sifat (yuki bor), substantivatsiyalashib otga aylanadi: *homilador ayol*; ***ʒerik*** (Surxondaryo) – sifat (toksikoz bo‘lgan), otlashib: *homilador ayol*; ***sasaʒ*** (Iqon) – sifat (o‘tirib qolgan, eskirgan), otlashib: *yoshi o‘tib erga tegmagan qiz*; ***betiqāra*** (Surxondaryo) – sintaktik birikma ellipsisi: *beti qora qiz* – otlashib: *turmushga chiqmay o‘tirib qolgan qiz*; ***kokazan*** (Kitob) – sifat (soqolida oqi bor), otlashib: *soqoliga oq tushgan o‘rta yoshli kishi* (*Ko‘kazanga erga tegsa bo‘ladi*); ***toqāl/toqālak*** (Boyqo‘rg‘on) – erdan chiqqan yoki eri o‘lgan yosh xotin (shoxsiz echkiga qiyosan semantik ko‘chim) [6; 11].

Metaforizatsiya va zoo-antropomorf semantik derivatlar. Inson xarakteridagi salbiy yoki ijobiy qirralar fauna va flora birliklariga o‘xshatish orqali yangi derivativ ma’no hosil qiladi: ***učmāq*** – jismoniy harakat fe’lidan *“chala tug‘ilgan go‘dakning nobud bo‘lishi, o‘lishi”* ma’nosiga ko‘chadi (*Bolasi uchibdi* – Iqon); *ātqarmoq* (Qorabuloq, Xorazm) – “*otga mindirmoq”* (qadimgi ma’no) – ko‘chma semantik derivat: *hamma ishni a’lo darajada eplamoq, uddalamoq*; ***ajilmāq*** (Xorazm) – *egar ayilini mahkam tortmoq – hushyor tortmoq, o‘zini yig‘ib olmoq*.

Insonning nuqsonlari metaforik derivatsiya orqali laqab-otlarga aylanadi: ***gošt*** (o‘ta semiz odam), ***turšak*** (tili zahar, yovuz kishi), ***ʒinka*** (past bo‘yli, o‘ta ozg‘in), ***qirs*** (bahaybat, kuchi ko‘p odam).

Shevaga xos matnlarda tarixiy-qiyosiy derivatologiya. X.Doniyorov o‘zbek xalqining shakllanishida va eski o‘zbek adabiy tilining boyishida qipchoq lahjasining o‘rnini ko‘rsatib, XIV–XVI asr yodgorliklarida (Lutfiy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih) ko‘plab dialektal derivatlarni tahlil qiladi [9]. Bu faktlar A.Allaberdiyev, Sh.Alimova, M.Begaliyev va A.Ishayev materiallari bilan to‘la uyg‘unlashadi.

Sintetik fe’l derivatlari va orqa qator affiksatsiyasi. Eski o‘zbek tilida va xalq dostonlarida faol bo‘lgan o‘tgan zamon ***-gan edi*** modelining sintetik qisqarishi: ***bārdi:dim, kordi:dim*** (Iqon, Qorabuloq) hamda ***-mosh/-mov*** inkorli analitik formalari: *qoymāv edi, aytmāv edi*. Muhammad Solihning “Shayboniynoma”sida

qo‘llangan qipchoqona derivatlar: ***dāritmāq*** (yaqinlashtirmoq), ***ilgamāq*** (ko‘rmoq, ilg‘amoq), ***pāčuv*** (sovg‘a), *chopquloshmoq* (chopishmoq). Qadimgi o‘g‘uzcha derivatlarning saqlanishi: ***atiz*** (ikki ariq orasi), *ašaq* (quyi, past), ***yašunmāq*** (berkinmoq), ***sāčči/čuγulči*** (g‘iybatchi). Semantik o‘zgarishga uchragan derivatlar: ***tāqurqa*** (“*Devon”da jo‘mrak* – Buxoro o‘g‘uz shevalarida *devor yoki yo‘l ostidan o‘tgan quvur, ariqcha*) [7].

Xorazm qipchoq shevalarida fonoderivatsion almashinuvlar shuni ko‘rsatadiki, boshqa qipchoq shevalarida so‘z boshida *ʒ/j-* saqlangani holda, Shimoliy Xorazm (Gurlan, Yangibozor) shevalarida tizimli ravishda j/y-lashish yuz beradi: ***ʒaγ*** – *yag‘, yer, yo‘l*. Shuningdek, orqa qator fonemalarining saqlanishi: *inachi, iyt* (it), *iyər* (egar) [10].

Ne’mat Turniyozovning matn tilshunosligi ta’limotiga binoan, har qanday xalq dostoni, ertak yoki lirik qo‘shiq yagona matn matritsasi (yadro konsept) asosida derivatsiyalanadi: Masalan: Alp / Qahramonlik, Nomus, Ona mehri kabi [2]. Bu holatning sintaktik-semantik yoyilishining turli derivatsion bosqichlari mavjud bo‘lib, ular quyidagi hollarda ko‘rinadi:

1. Formulaik epitetlar: sherday bo‘lib, yo‘lbarsday baqirib;
2. Ritmik juftliklar va parallelizmlar: bosh-oyoq qilib so‘ylamoq;
3. Dialogik replikalar va ellipslar – vaziyat taqozosi bilan qisqarish va boshqalar.

Dostonlar matnida epik epitetlarning derivativ zanjiri: “Alpomish” va “Go‘ro‘g‘li” dostonlarida botir qiyofasini ifodalash uchun qo‘llanadigan o‘xshatishlar qat’iy genetik derivatsion modelga ega: *sherday bo‘lib chopindi, qarchig‘ayday qimtinib, ito‘lg‘uday imtinib*.

Dialektologik manbalarda ta’kidlaganidek, xalqona jonli dialoglarda replikalar oldingi gapning to‘liq takrori bo‘lmay, yangi predikativ ma’noni qo‘shish orqali matnni ilgarilatadi (akkumulyativ derivatsiya).

Xulosa qilib aytganda, folklor va shevalar matnida derivatsiya me’yorlashtirilgan adabiy tildagiga qaraganda ancha keng, moslashuvchan va rang-barangdir. U o‘z ichiga leksik-affiksal, fonoderivatsion, sintaktik kondensatsiya hamda matn sathidagi zanjirli hosilalarni qamrab oladi.

A.Ishayev, Z.Xidraliyeva, A.Allaberdiyev va M.Begaliyev to‘plagan leksik materiallar ko‘rsatadiki, shevalardagi leksik-derivatsion dialektizmlar (*-chak, -gir, -g‘ush, -chilik*) adabiy tildagi nomaqbul kalkalarni almashtirish va leksik lakunalarni tabiiy o‘zbekona ildizlar hisobiga to‘ldirishda tengsiz ilmiy manbadir. Dialektolog, folklorshunos va derivatsiya nazariyalari asosida dialektal va folklorik matnlarni

o‘rganish o‘zbek tili tarixiy grammatikasi, etnolingvistikasi hamda zamonaviy matn derivatologiyasini yangi nazariy xulosalar bilan boyitadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Turniyozov N. O‘zbek tili derivatsion sintaksisi. – Toshkent: Fan, 2011.
2. Turniyozov N., Turniyozova Sh. Matn tilshunosligi. – Samarqand: SamDCHTI, 2007.
3. Ishayev A. O‘zbek dialektal leksikografiyasi. – Toshkent: Fan, 1990. – 140 b.
4. Ishayev A. Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari. – Toshkent: Fan, 1977. – 176 b.
5. Xidraliyeva Z. R. O‘zbek tilining Iqon shevasi: Filol. fan. bo‘yicha fals. d-ri (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2023. – 53 b.
6. Musayeva F. T. O‘zbek shevalarining lingvomadaniy tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2019. – 120 b.
7. Allaberdiyev A. A. Buxoro o‘g‘uz shevalari leksikasi: Filol. fan. bo‘yicha fals. d-ri (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2018. – 49 b.
8. Begaliyev M. Q. O‘zbek tilining Qorabuloq shevasi leksikasi. – Toshkent: Iqtisod-Moliya, 2007. – 104 b.
9. Doniyorov X. Eski o‘zbek adabiy tili va qipchoq dialektlari. – Toshkent: O‘qituvchi, 1976. – 120 b.
10. Alimova Sh. Xorazm qipchoq shevalarining fonetik xususiyatlari // O‘zbek va rus filologiyasining dolzarb masalalari. – Urganch, 2022. – B. 66-70.
11. O‘rinboyev B., Jo‘rayev X. O‘zbek tili turk-kaltatoy shevasining grammatik xususiyatlari. – Toshkent: Fan, 1985. – 78 b.
12. Yusuf B., Shirinova M. Navoiy asarlari tilida o‘g‘uz lahjasiga xos unsurlar // O‘zbek tili va adabiyoti. – Toshkent, 2018. № 4. – B. 99-103.

TRANSFORMATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR

Eshboyeva Oysanam Soxatmuratovna
SamDCHTI o‘qituvchisi,
Abdullayeva Sarvinoz Aktamjon qizi
SamDCHTI, Ingliz filologiyasi va tarjimashunoslik fakulteti talabasi

ANNOTATSIYA. Ushbu maqolada transformatsiya tushunchasining lingvistik tadqiqotlardagi nazariy va amaliy jihatlari atroflicha o‘rganiladi. “Transformatsiya” atamasi lotincha transformatio so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, “o‘zgarish”, “qayta shaklllanish” degan ma’nolarni anglatadi. Unda transformatsiyaning mohiyati, uning turli ko‘rinishlari va til tizimida qanchalik darajada ahamiyatli ekanligi tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi transformatsion jarayonlarni o‘rganib chiqish hamda ularning o‘zbek tili materiallari asosida namoyon bo‘lishini ko‘rsatishdan iborat. Bu jarayonda bir qancha metodlardan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, transformatsiya nafaqat sintaktik darajada balki morfologik va semantik darajalarda ham faol sodir bo‘ladi. Maqolada transformatsiyaning turlari ajratib ko‘rsatilib, har bir tur uchun o‘zbek tilida misollar keltirilgan. Xulosa qilib aytganda, transformatsiyani chuqur o‘rganish tilning tabiati va uning doimiy rivojlanib borishini tushunish uchun muhim ahamiyatga ega. Olingan natijalar tilshunoslikning turli sohalarida, jumladan, nazariy tilshunoslik, amaliy tilshunoslik va kompyuter lingvistikasida qo‘llanilishi mumkin.

KALIT SO‘ZLAR. Transformatsiya, o‘zgarish, tilshunoslik, turkum, semantik, generativ grammatika, qiyosiy tahlil, tavsifiy metod, qiyosiy metod, strukturaviy transformatsiya, sintaktik transformatsiya.

Transformatsiya tushunchasi tilshunoslikda, xususan generativ grammatika ya’ni hosil qiluvchi, yangi narsa yaratuvchi grammatika nazariyasi shakllangandan beri asosiy o‘rinlarda bo‘lib kelmoqda. Bu tushuncha til birliklarining bir shakldan ikkinchi shaklga o‘tishi, ularning strukturaviy yoki ma’noviy jihatdan o‘zgarishni anglatadi. Umumiy ma’noda transformatsiya har qanday sohada sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni bildirsa-da, tilshunoslik sohasida bo‘lsa tilning ichki

xususiyatlarini, misol uchun, so‘z yasalishi, gap qurilishi, va ma’no hosil bo‘lishdagi jarayonlarni o‘z ichiga oladi. Til doimiy harakatda va rivojlanishda bo‘lgan tirik bir organism kabidir. Shuning uchun uning tarkibidagi elementlarning turli xil transformatsiya hodisasiga uchrashi tabiiy holdir.

O‘zbek tilshunosligida transformatsiya masalasining ayrim jihatlari o‘rganilgan bo‘lsa-da, uning turlarini tasniflash hamda o‘ziga xos xususiyatalrini chuqur tahlil qilishga bo‘lgan tadqiqotlarga hali ham ehtiyoj sezilmoqda.

Tadqiqotlarda transformatsiya tushunchasini va uning turlarini atroflicha tahlil qilish uchun bir qator ilmiy metodologik yondashuvlardan foydalanildi. Asosiy metodologik tahlil strukturaga ya’ni shakliy tahlilga asoslangan bo‘lib, til birliklari hamda ulaning o‘zaro munosabatlari ko‘rib chiqildi.

Tavsifiy metod transformatsiya tushunchasining ta’riflari, uning xususiyatlarini va tasnifiy belgilarini aniqlashda ishlatiladi. Mavjud ilmiy adabiyotlar, monografiyalar va maqolalar tahlil qilinib, transformatsiyaga oid bo‘lgan nazariyalar tahlil qilindi. Lingvistik material sifatida o‘zbek adabiy tilidan, shuningdek, badiiy va publitsistik asarlardan olingan gaplar, so‘z birikmalar va ayrim so‘zlar tanlab olindi.

Qiyosiy tahlil metodi esa turli transformatsiya turlarini bir- biri bilan solishtirish, ularning o‘xshash va farqli jihatlarini aniqlashda muhim ro‘l o‘ynadi. Xususan, sintaktik transformatsiyalar bilan semantik transformatsiyalar o‘rtasidagi bog‘liqlik va farqlar shu metod yordamida o‘rganiladi.

Transformatsiya tushunchasining chuqur tahlili va uning tilshunoslikdagi o‘rni bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar asosida quyidagi xulosalarga erishildi:

Birinchidan, transformatsiya til birliklarining bir shakldan boshqa shaklga o‘tish bo‘lib, u tilning ichki tuzilishi orqali amalga oshadi. O‘zbek tilshunosligida transformatsiyani asosan quyidagilarga ajratib o‘rganiladi.

Strukturaviy transformatsiya: bu til birliklarining ichki tuzilishidagi o‘zgarishlarni anglatadi. Misol uchun, “Talabalar kitob o‘qidi”, “Kitob talabalar tomonidan o‘qildi” (majhul). Misol: ish (ot), ishla (fe’l).

Semantik transformatsiya: Bu turdagi transformatsiya esa so‘z yoki iboraning ma’nosidagi o‘zgarishlarni o‘z ichiga oladi. Misol qilib aytadigan bo‘lsak, ‘yurak’ (anatomik a’zo), yurak (jasorat, qahramonlik

ramzi va metonimiya yo metafora orqali). Yana masalan, “qora” (rang), qora (og‘ir, g‘amgin kun).

Funksional transformatsiya: Til birligining sintaktik funksiyasining o‘zgarishi. Misol sifatida keltiradigan bo‘lsak, “kelgan” (sifatdosh, sifat ma’nosida kelsa), kelganlar (bu yerda sifat otlashib , ega vazifasida).

Olingan natijalar transformatsiya tushunchasining tilshunoslikdagi ko‘p hollardagi vazifasini va uni tilning rivojlanishidagi muhim rolini ko‘rsatib beradi. Tadqiqot orqali aniqlangan transformatsiya turlari til tizimining har bir sathida o‘z o‘rniga ega ekanligi isbotlandi. Misollar shuni ko‘rsatadiki, faol-majhul transformatsiya kab sintaktik o‘zgarishlar nafaqat gapning shaklini, balki uning boshqa munosabatlarini ham o‘zgartirib, nuqimizga moslashtiriladi.

Ushbu tadqiqot natijalari o‘zbek tilshunosligida transformatsion grammatika nazariyasini rivojlantirish uchun yangi imkoniyatlar ochadi.

Ushbu maqolada transformatsiya tushunchasi va uning tilshunoslikdagi turlari atroflicha tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, transformatsiya tilning tabiati va uning doimiy rivojlanishining asosiy omillaridan biridir. Biz strukturaviy (sintaktik va morfologik), semantik va funksional transformatsiyalarni aniqlab, ularning har birini o‘zbek tili materiallari misolida yoritdik. Sintaktik transformatsiyalar gap qurilishidagi o‘zgarishlarni, morfologik transformatsiyalar so‘z yasalishidagi jarayonlarni, semantik transformatsiyalar ma’no ko‘chishlarini, funksional transformatsiyalar esa til birliklarining gapdagi vazifasining o‘zgarishini ifodalaydi. Umuman olib qaraydigan bo‘lsak, transformatsiya tilning o‘zgaruvchanligini va qanchalik boy imkoniyatlarga ega ekanligini ko‘rsatib beruvchi jarayondir.

Adabiyotlar ro‘yxati

1. Abdullayev F. O‘zbek tilining transformatsion grammatikasi asoslari.- Toshkent: Fan. 2018.
2. Azizov O. Tilshunoslikka kirish. -Toshkent: O‘qituvchi. 2019.
3. G‘aniyev Q. Sintaktik transformatsiyalar va ularning tahlili. - Samarqand: SamDU nashriyoti. 2017.
4. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. -Toshkent: Fan va texnologiya. 2020.

MADANIY KONSEPTLARNING TUZILISHI VA DINAMIKASI

(A.Oripov she’riyati misolida)

M.N.Narziyeva
Sharof Rashidov nomidagi
Samarqand davlat universiteti dotsenti

Annotatsiya. Mazkur maqolada lingvokulturologiya va kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan madaniy konseptlarning tuzilishi hamda dinamikasi Abdulla Oripov she’riyati misolida tahlil qilinadi. “Vatan”, “Ona tili”, “Inson” va “Qadriyat” kabi asosiy konseptlarning yadro, periferiya va assotsiativ maydoni o‘rganilib, ularning shoir ijodidagi transformatsiyasi ko‘rsatiladi. Tadqiqot natijalari milliy-madaniy kodlarning poetik matnda qanday yangilanib, yangi semantik qatlamlar hosil qilishini ochib beradi.

Kalit so‘zlar: lingvokulturologiya, madaniy konsept, kognitiv tahlil, Vatan konsepti, Ona tili, she’riy diskurs.

Zamonaviy tilshunoslikda madaniy konseptlarni o‘rganish lingvokulturologiya va kognitiv lingvistikaning muhim yo‘nalishlaridan biridir. Madaniy konsept til vositalarida namoyon bo‘ladigan, muayyan madaniy jamoaning bilimlari, qadriyatlari va dunyoqarashi bilan bog‘liq mental birlik sifatida qaraladi[113]. Konseptning mazmuni maydon tamoyili asosida yadro, yaqin va uzoq periferiyaga ajratib tavsiflanadi. Ushbu qismlarning farqlanishi konseptual belgilarning til egasi ongida qay darajada yorqin namoyon bo‘lishiga bog‘liq[114]. Madaniy konseptlar o‘zgarmas birliklar emas, balki ular ijtimoiy tajriba va muloqot jarayonida qayta talqin qilinib, yangi mazmun bilan boyib boradi.

Abdulla Oripov she’riyati bu jarayonni o‘rganish uchun boy material beradi. Shoir milliy o‘zlik, Vatan, til, inson qadr-qimmati kabi konseptlarni nafaqat tasvirlab, balki ularni yangi poetik ma’no bilan to‘ldirib, milliy ongni shakllantirishga xizmat qilgan.

Shoir she’riyatida “Vatan” konsepti markaziy o‘rin tutadi. Uning yadrosi “ona yurt”, “muqaddas zamin”, “xalqning ruhi” kabi ma’nolardan iborat. Periferiyada esa “tuproq”, “bog‘”, “tog‘”, “tarixiy xotira”, “mustaqillik” kabi elementlar joylashgan.

---

[113] Sharifian F. *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. –Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2011. – P. 3–17.
[114] Попова З.Д., Стернин И.А. *Когнитивная лингвистика*. – Москва: АСТ; Восток–Запад, 2007. – С. 80–81.

“Men nechun sevaman O‘zbekistonni” she’rida shoir konseptni sof material boyliklardan ajratib, axloqiy-ma’naviy yadroga o‘tkazadi:

“Yurtim, seni faqat boyliklaring chun / Sevgan farzand bo‘lsa, kechirma aslo!”[115]

Mazkur misralarda **Vatan konsepti beg‘araz muhabbat, sadoqat va farzandlik burchi** bilan bog‘liq holda namoyon bo‘ladi. Shoir yurtga mehrni uning moddiy boyliklari bilan o‘lchashni qoralaydi. Shu orqali Vatan inson uchun manfaat manbai emas, o‘z-o‘zicha aziz va qadrli ekanini ta’kidlaydi.

“Yurtim” murojaati lirik qahramonning Vatanga yaqinligini ifodalasa, “farzand” so‘zi inson va yurt munosabatini ota-ona hamda farzand o‘rtasidagi ma’naviy rishtalar asosida anglashga xizmat qiladi. Natijada Vatanga sadoqat farzandlik mas’uliyati darajasida talqin etiladi. “Kechirma aslo” ifodasidagi buyruq shakli va qat’iy inkor esa manfaatga asoslangan muhabbatga nisbatan keskin axloqiy bahoni bildiradi.

Lingvomadaniy jihatdan misralar Vatan konseptining qadriyatga oid mazmunini ochib, yurtni beg‘araz sevishni ma’naviy mezon sifatida ilgari suradi. “Vatanim manim” birikmasining takrori yurtga daxldorlik va mehr tuyg‘ularini kuchaytiradi. Bu ifoda orqali shoirning shaxsiy kechinmalari milliy tuyg‘ular bilan uyg‘unlashib, Vatan insonning o‘zligi va hayot mazmuni bilan bog‘liq tushuncha sifatida talqin etiladi.

A.Oripov she’riyatida til konsepti ham muhim o‘rin tutadi. “Ona tilim” she’rida til konsepti millatning mavjudlik sharti sifatida namoyon bo‘ladi: *“Ona tilim, sen borsan, shaksiz, / Bulbul kuyin she’rga solaman. / Sen yo‘qolgan kuning, shubhasiz, / Men ham to‘ti bo‘lib qolaman!”*

Yadroda “til – milliy o‘zlik / ruhiy immunitet” ma’nosi yotadi. Periferiyada esa “bulbul” (asliyat, ijod) va “to‘ti” (taqlid, o‘zlikni yo‘qotish) metaforalari joylashgan. Bu qarama-qarshilik konseptning dinamik xususiyatini ifodalaydi. Ona tilining saqlanishi ijodiy tafakkur va milliy o‘zlikning davomiyligini ta’minlaydi, uning yo‘qolishi esa inson va millatning o‘z madaniy ildizlari bilan aloqasini zaiflashtiradi. A.Oripov bu orqali tilni nafaqat aloqa vositasi, balki madaniy-genetik kod sifatida talqin etadi.

[115] Орипов А. Танланган асарлар: тўрт жилдлик. 1-жилд. Шеърлар ва достонлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – Б. 44.

Shoir ijodida “Inson” konsepti “or-nomus”, “vijdon”, “adolat”, “mehr-oqibat” kabi qadriyatlar bilan chambarchas bog‘langan. Bu konseptlarning tuzilishi ko‘pincha antinomik (qarama-qarshi) juftliklar orqali ochiladi: sadoqat-xiyonat, ozodlik-zulm, haqiqat-yolg‘on. Dinamik jihatdan esa A.Oripov bu konseptlarni tarixiy xotira va zamonaviy voqelik kesishmasida yangilaydi. Masalan, mustaqillik davriga kelib “Inson” konsepti milliy g‘urur va mas’uliyat semantikasi bilan yanada boyiydi.

A. Oripov she’riyatida madaniy konseptlarning asosiy ma’nosi saqlanadi, ammo she’riy matnda ular qo‘shimcha ma’nolar va yangi tasavvurlar bilan boyib boradi. Shoir ijodida madaniy konseptlar aniq tuzilmaga ega bo‘lib, ularning yadrosi milliy o‘zlik va ma’naviy qadriyatlar bilan bog‘langan. Ijodkor bu konseptlarni metafora, takror, qarama-qarshi obrazlar va affektiv ifodalar orqali dinamiklashtirib, milliy ongni yangilash va mustahkamlashga erishgan.

Umuman olganda, poetik matn lingvokulturologik konseptlarning nafaqat saqlovchisi, balki ularni yangilovchi va transformatsiya qiluvchi kuchli vosita bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. – Москва: Издательский центр «Академия», 2001. – **208 с.**

2. Орипов А. Танланган асарлар: тўрт жилдлик. 1-жилд. Шеърлар ва достонлар. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2000. – 432.

3. Попова З.Д., Стернин И.А. *Когнитивная лингвистика*. – Москва: АСТ; Восток–Запад, 2007. – С. 80–81.

4. Sharifian F. *Cultural Conceptualisations and Language: Theoretical Framework and Applications*. –Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2011. – P. 3–17.

LINGUISTIC REALIZATION OF NEGATIVE EVALUATION IN ENGLISH: A STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS

Mukhamedjanov Sanjar Shukurullayevich
Afrasiab University, Tashkent

Annotatsiya. Ushbu maqolada ingliz tilida salbiy bahoning struktur-semantik voqelanishi tahlil qilinadi. Appraisal nazariyasi, leksik semantika, grammatika, konnotatsiya va semantik prosodiya yondashuvlariga tayangan holda, salbiy baholovchi ma’noning leksik, derivatsion, sintaktik va frazeologik tuzilmalar orqali ifodalanishi ko‘rib chiqiladi. Tadqiqot salbiylikning ochiq yoki yashirin tarzda namoyon bo‘lishini, shuningdek grammatik qurilish, kollokatsiya, frazeologiya va kontekst uning qutbliligi hamda intensivligini o‘zgartirishi mumkinligini ko‘rsatadi. Bu salbiy bahoni alohida so‘z doirasidan kengroq lisoniy birlik sifatida talqin qilish zarurligini nazariy va ilmiy jihatdan asoslaydi.

Kalit so‘zlar: salbiy baho; struktur semantika; baholash; konnotatsiya; qutblilik; intensivlik; frazeologiya; kollokatsiya; sintaksis; kontekst.

Introduction. Evaluation is a linguistic resource through which speakers and writers position entities and propositions in relation to values, attitudes, and judgments. In English, such meanings may be realized through adjectives, adverbs, nouns, verbs, modality, and other constructions, while their force may vary in polarity, explicitness, and degree [Alsaiari, 2024, pp. 1–2]. Negative evaluation therefore cannot be reduced to a fixed inventory of overtly negative words. Appraisal research shows that negative orientation may be directly inscribed or indirectly invoked by lexical and textual choices [Martin & White, 2005, pp. 66–67]. Lexical-semantic analysis likewise indicates that evaluative meaning may interact with descriptive and expressive components of meaning [Cruse, 2011, p. 201]. Corpus-semantic research further shows that apparently neutral items may develop positive or negative associations through recurrent lexical environments [Stewart, 2010, p. 20].

The object of this study is linguistic realization of negative evaluation in English. Its specific focus is the relation between their structural forms and semantic properties. The article aims to describe how

negative evaluative meaning is encoded, intensified, and contextually activated across relevant English structures.

Literature Review. Literature relevant to the structural-semantic study of negative evaluation converges around three complementary perspectives. Appraisal theory treats evaluation as lexicogrammatically realised attitude and distinguishes directly inscribed from indirectly invoked meanings; its categories of affect, judgement and appreciation are useful for locating negative values, while graduation accounts for their variable intensity [Martin & White, 2005, pp. 60, 135–136]. This framework is semantically productive, although its discourse orientation is broader than the present study requires.

Lexical-semantic approaches sharpen the focus on the internal composition and grammatical behaviour of evaluative items. Cruse shows that evaluative meaning may combine descriptive/propositional and expressive components [Cruse, 2011, p. 201], whereas Dixon's account of value adjectives demonstrates that evaluative judgement interacts systematically with complementation and syntactic distribution [Dixon, 2005, pp. 85–86]. Ljung similarly distinguishes denotational nouns from evaluative nouns, including unfavourable epithets, while noting that normally denotational nouns can acquire evaluative force in particular uses [Ljung, 2011, p. 125].

Corpus-oriented research extends evaluation beyond the isolated lexeme. Partington argues that unfavourable connotation may reside across a word–collocate unit rather than in the word alone [Partington, 1998, pp. 66–67]. Stewart consequently treats semantic prosody as both evaluative and hidden [Stewart, 2010, pp. 20–21], while Main shows that collocation, phraseology and grammatical patterning complicate simple positive/negative assignments [Main, 2017, pp. 293–294]. Together, these approaches justify analysing negative evaluation as an interaction of structure, lexical meaning, and recurrent contextual patterning.

Methodology. This study adopts a qualitative, literature-based methodology combining descriptive, structural, semantic, and contextual analysis. The primary material consists of the scholarly works dealing with evaluation, appraisal, lexical semantics, grammatical structure, connotation, semantic prosody, and evaluative lexical classes. Scholarly sources were first assessed for their direct relevance to negative evaluation in English, and only verifiable concepts and classifications were incorporated into the analytical framework.

The analysis proceeds by identifying linguistic units according to structural level—primarily lexical, phraseological, derivational, and syntactic—and then examining their semantic properties, including negative polarity, evaluative connotation, intensity, and explicit or implicit realization. The distinction between inscribed and invoked attitude provides a basis for analysing direct and indirect evaluation [Martin & White, 2005, pp. 60–67]. Semantic-prosodic evidence is treated cautiously because evaluative meaning may depend on collocation, phraseology, and grammatical patterning [Main, 2017, p. pp. 293–294]. No independent corpus-frequency or statistical analysis was conducted.

Results. The analysis indicates that negative evaluation in English is structurally distributed rather than confined to a single lexical class. At the lexical level, adjectives, nouns, verbs and adverbs can encode negative value directly, while evaluative force may differ according to target, degree and explicitness [Alsaiari, 2024, pp. 1–2]. Negative evaluative nouns are particularly clear in epithets, which Ljung distinguishes from denotational nouns; however, even ordinarily classificatory nouns may acquire evaluative force in specific uses [Ljung, 2011, p. 125].

Adjectival evaluation also shows an interaction between semantics and grammar. Dixon's value adjectives can function attributively or predicatively and participate in complement constructions, while derivational possibilities such as un- are restricted by adjectival semantic type [Dixon, 2005, pp. 85–86]. Thus, negative value may be lexically inherent, structurally derived, or supplied by the construction in which an item occurs.

At the discourse-semantic level, direct and indirect realization form a continuum. Martin and White distinguish inscribed attitude from invoked attitude, showing that negative orientation may be explicitly lexicalized or triggered through ideational and contextual configurations [Martin & White, 2005, pp. 60–67]. Degree is likewise structurally variable: attitudinal meanings can be up-scaled or down-scaled through graduation [Martin & White, 2005, pp. 135–136].

Phraseological patterning further modifies polarity. Partington demonstrates that unfavourable connotation may extend over a word–collocate unit rather than reside in the isolated word [Partington, 1998, pp. 66–67]. Main's analysis similarly shows that phraseological behaviour can alter or even reverse evaluative polarity, while grammatical patterning affects how semantic prosody is observed [Main, 2017, pp. 187–188].

Negative evaluation is therefore realized through interacting lexical, derivational, syntactic, and phraseological structures.

Discussion. The findings suggest that a structural-semantic account of English negative evaluation requires more than identifying lexemes with conventionally unfavourable meanings. At the most explicit level, negative evaluation may be encoded in attitudinal vocabulary, including adjectives and evaluative nouns. Yet the distinction between denotational and evaluative meaning is not absolute: Ljung shows that even normally classificatory nouns may become evaluatively loaded in particular uses [Ljung, 2011, p. 125]. Similarly, Cruse's distinction between descriptive and expressive components demonstrates that evaluation may form different kinds of relationships with propositional meaning [Cruse, 2011, p. 201].

Structure is therefore integral to evaluative interpretation. Dixon's analysis shows that semantic classes of adjectives differ in their syntactic and derivational behaviour, indicating that evaluative meaning is constrained by grammatical organization rather than being independent of it [Dixon, 2005, pp. 85–86]. At a broader level, Martin and White's distinction between inscribed and invoked attitude explains why negativity may be overtly lexicalized or indirectly recoverable from linguistic configuration [Martin & White, 2005, pp. 60–67].

The corpus-semantic perspective further challenges word-centred analysis. Partington locates unfavourable semantic prosody across combinations of a lexical item and its collocates [Partington, 1998, pp. 66–67], while Main demonstrates that phraseology and grammatical patterning may alter observations of evaluative polarity [Main, 2017, pp. 187–188]. Consequently, negative evaluation is best interpreted as an interaction between lexical semantics, grammatical structure, phraseological environment, and contextual activation rather than as an invariant property of isolated words.

Conclusion. The structural-semantic analysis demonstrates that English negative evaluation is realized through interconnected linguistic levels. Negative meaning may be encoded directly in lexical units, including evaluative adjectives and nouns, but it may also emerge through derivational choices, syntactic configurations, collocational associations, and phraseological patterns. The distinction between explicit and implicit realization is therefore essential: some expressions conventionally encode

an unfavourable value, whereas others acquire or activate negativity only within a larger linguistic environment.

The analysis also shows that evaluative polarity and intensity are not necessarily fixed properties of individual lexemes. Grammatical structure, degree modification, collocation, and phraseology can strengthen, weaken, or modify evaluative interpretation. Accordingly, the linguistic unit relevant to negative evaluation may extend beyond the individual word. A structural-semantic approach must therefore account jointly for linguistic form, lexical meaning, and the contextual conditions under which negative evaluative meaning becomes identifiable.

References

1. Alsaiari F. A Corpus-Based Study of Evaluative Adjectives in Institutional Editorials in British Broadsheet and Tabloid Newspapers: PhD thesis. – Leicester: University of Leicester, 2024. – 356 p.
2. Cruse A. Meaning in Language: An Introduction to Semantics and Pragmatics. – 3rd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2011. – 497 p.
3. Dixon R. M. W. A Semantic Approach to English Grammar. – 2nd ed. – Oxford: Oxford University Press, 2005. – 543 p.
4. Ljung M. Swearing: A Cross-Cultural Linguistic Study. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011. – 190 p.
5. Main T. P. A Corpus-Based Study of the Effects of Collocation, Phraseology, Grammatical Patterning, and Register on Semantic Prosody: PhD thesis. – Birmingham: University of Birmingham, 2018.
6. Martin J. R., White P. R. R. The Language of Evaluation: Appraisal in English. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2005. – 278 p.
7. Partington A. Patterns and Meanings: Using Corpora for English Language Research and Teaching. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 1998. – 162 p.
8. Stewart D. Semantic Prosody: A Critical Evaluation. – New York; London: Routledge, 2010. – 180 p

SVETLANA ALEKSIYEVICHNING “URUSHNING AYOLDAN YIROQ QIYOFASI” ASARIDA AYOL TAQDIRI VA HUJJATLI NASR POETIKASI

Ziyadullayeva Fotima Fazliddinovna
Samarqand davlat chet tillar instituti

Annotatsiya. Mazkur maqolada belarus yozuvchisi, Nobel mukofoti laureati Svetlana Aleksiyevichning “Urushning ayoldan yiroq qiyofasi” asari hujjatli ocherk poetikasi, tarixiy xotira, gender munosabatlari va inson ruhiyatining urush sharoitidagi namoyon bo‘lishi nuqtayi nazaridan tahlil qilinadi.

Kalit so‘zlar: Svetlana Aleksiyevich, “Urushning ayoldan yiroq qiyofasi”, hujjatli nasr, og‘zaki tarix, tarixiy xotira, gender poetikasi, ayol obrazi, urush diskursi, polifoniya, travmatik xotira.

Urush insoniyat tarixidagi eng murakkab ijtimoiy-siyosiy hodisalardan biri bo‘lib, uning mohiyati faqat harbiy to‘qnashuvlar, strategik qarorlar va siyosiy natijalar bilan belgilanmaydi. Urush, ayni paytda, inson hayotining izdan chiqishi, shaxsiy xotiralarning jarohatlanishi, oilaviy munosabatlarning o‘zgarishi va jamiyatning ma’naviy-ruhiy qiyofasi transformatsiyaga uchrashi bilan bog‘liq keng qamrovli tarixiy tajribadir. Shu sababli urushni badiiy idrok etish jarayonida voqealarning tashqi manzarasini tasvirlash bilan bir qatorda, insonning ichki dunyosi, qo‘rquvi, iztirobi, yo‘qotishlari va xotiralari tahlili ham muhim ilmiy-estetik ahamiyat kasb etadi.

Belarus yozuvchisi Svetlana Aleksiyevich ijodi aynan shu jihati bilan zamonaviy hujjatli adabiyot taraqqiyotida alohida o‘rin tutadi. Uning asarlarida tarixiy voqelik yirik siyosiy shaxslar yoki harbiy qo‘mondonlar nuqtayi nazaridan emas, balki tarixiy jarayonlarning bevosita ishtirokchilari va guvohlari bo‘lgan oddiy insonlarning xotiralari orqali namoyon bo‘ladi. Adibaning 2015-yilda adabiyot bo‘yicha Nobel mukofotiga sazovor bo‘lishi ham uning ko‘p ovozli hujjatli ijodining jahon adabiyotidagi ahamiyatini ko‘rsatadi.

“Urushning ayoldan yiroq qiyofasi” asari Ikkinchi jahon urushida qatnashgan ayollarning xotiralari asosida yaratilgan bo‘lib, urush tajribasini gender va insoniy kechinmalar nuqtayi nazaridan qayta anglashga xizmat qiladi. Asarning asosiy badiiy-estetik xususiyati shundaki, unda urushning tarixiy miqyosi shaxsiy xotiralar, kundalik

turmush tafsilotlari va inson ruhiyatida saqlanib qolgan izlar orqali ochiladi. Shu tariqa makro tarix bilan individual hayot tarixi o‘rtasida murakkab munosabat yuzaga keladi. Ayollarning tarixiy jarayonlardagi ishtirokini adabiy talqin doirasida o‘rganish hamda hujjatli nasrning zamonaviy poetik imkoniyatlarini aniqlashtiradi va uni inson ongida tasavvur ettira oladi.

Svetlana Aleksiyevichning “Urushning ayoldan yiroq qiyofasi” asarida o‘tmish yodi va ayol tajribasining badiiy ifodalanish mexanizmlarini aniqlash, muallifning hujjatli bayon usuli, ko‘p ovozli kompozitsiyasi va gender poetikasining o‘ziga xos jihatlari yoritilgan.

Svetlana Aleksiyevich ijodining o‘ziga xosligi hujjatli materialni oddiy qayd etish bilan cheklanmasdan, uni badiiy tafakkur asosida qayta tashkil etishida namoyon bo‘ladi. Yozuvchi tarixiy voqealarni bevosita tasvirlashdan ko‘ra, ularni boshdan kechirgan insonlarning xotiralari va hissiy tajribalarini bir kompozitsion yaxlitlikka birlashtiradi. Natijada tarix faqat sanalar, janglar va g‘alabalardan tashkil topgan hodisa emas, balki turli insoniy taqdirlar kesishadigan ko‘p qatlamli tajriba sifatida gavdalanadi.

Adibaning mazkur asarni yaratish jarayonida yuzlab urush qatnashchilari bilan suhbatlashgani uning ijodiy metodida og‘zaki tarix materiallarining muhim o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Jumladan “…Mana shu urush tarixini yozmoqchiman. Ayollar tarixini yaratmoqchiman” [1]. Biroq asarning ilmiy-estetik ahamiyati faqat guvohliklarning ko‘pligi bilan belgilanmaydi. Asosiy masala – alohida insonlarning xotiralarini o‘zaro muloqotga kirishtirish, ularning umumiy va farqli jihatlarini ochish hamda shu orqali urush jarayonining ko‘p qirrali manzarasini yaratishdir.

Angela Brintlinger Aleksiyevichning hujjatli nasrini sovet hujjatli adabiyoti an’analari, muallifning suhbatdoshlari bilan munosabati va nashr jarayonidagi senzura omillari bilan bog‘liq holda tahlil qiladi [2]. Ushbu yondashuv asarni faqat tayyor matn sifatida emas, balki muallif, guvohlar, tarixiy muhit va nashriyot sharoitlari o‘zaro ta’sirlashgan jarayon mahsuli sifatida anglashga imkon beradi.

Asarda xotira ikki muhim vazifani bajaradi. Birinchidan, u tarixiy voqealarning shaxsiy idrokini saqlab qoladi. Ikkinchidan, u jamoaviy tarixiy xotirada e’tibordan chetda qolgan tajribalarni qayta tiklashga yordam beradi. Shu ma’noda ayollarning hikoyalari tarixiy ma’lumotni to‘ldiruvchi qo‘shimcha material emas, balki urush haqidagi mavjud

tasavvurlarni qayta ko‘rib chiqishga undaydigan mustaqil bilish manbai hisoblanadi.

Biroq xotiraning badiiy talqini o‘ziga xos metodologik masalani ham yuzaga chiqaradi. Guvohning eslash jarayoni vaqt, ruhiy holat va keyingi hayot tajribasi bilan o‘zgarishi mumkin. Muallif esa suhbatlarni tanlash, qisqartirish, tartiblash va kompozitsion jihatdan birlashtirish orqali yakuniy matnni shakllantiradi. Demak, asarning hujjatliligi muallif aralashuvi mavjud emasligini emas, balki real guvohliklar bilan adabiy tashkil etish jarayoni o‘rtasidagi murakkab munosabatni anglatadi.

Karolina Gorska asarni siklik hujjatli-badiiy nasr namunasi sifatida o‘rganib, alohida hikoyalarni yagona badiiy butunlikka birlashtiruvchi motivlar tizimiga e’tibor qaratadi [3]. Bu qarash asar kompozitsiyasini tushunishda muhimdir: hikoyalar mustaqil hayotiy dalil sifatida mavjud bo‘lsa-da, ularni birlashtiruvchi urush, xotira, yo‘qotish va insoniy qadr-qimmat motivlari umumiy semantik maydonni shakllantiradi.

Asar nomining o‘ziyoq muallifning urushni an’anaviy idrok etish usuliga munosabatini ifodalaydi. “Urushning ayoldan yiroq qiyofasi” birikmasi urushning ayollik tabiati bilan muvofiq kelmasligini anglatuvchi poetik qarama-qarshilikni yuzaga keltiradi. Bunda ayollik biologik yoki o‘zgarmas xususiyatlar yig‘indisi sifatida emas, balki ijtimoiy me’yorlar, madaniy tasavvurlar, tana tajribasi va shaxsiy hayot bilan bog‘liq tushuncha sifatida tahlil qilinishi lozim. Svetlana Aleksiyevichning “Urushning ayoldan yiroq qiyofasi” asari urushni insoniy munosabatlar va o‘tmish xotirasi nuqtayi nazaridan anglash imkoniyatlarini kengaytiruvchi muhim hujjatli-badiiy asardir. Unda Ikkinchi jahon urushida qatnashgan ayollarning og‘riqli hikoyalari orqali urushning inson ruhiyatidagi jarohatlari va ayol matonatining nechog‘li qudratli ekani ko‘rsatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Алексиевич С. Урушнинг аёлдан йироқ қиёфаси. – Тошкент: O‘zbekiston, 2018. – Б.8.

2. Brintlinger A. Mothers, father(s), daughter: Svetlana Aleksievich and The Unwomanly Face of War // Canadian Slavonic Papers. – 2017. – Vol. 59, No. 3-4. – P. 196-213. –DOI: https://doi.org/10.1080/00085006.2017.1379114 .

3. Gorska K. The Novel “The Unwomanly Face of War” of S. Alexievich as a Cyclic Documentary-Fictional Prose: Structure and Poetics // RUDN Journal of Studies in Literature and Journalism. – 2018. – Vol. 23, No. 2. –P. 198-207. – DOI: https://doi.org/10.22363/2312-9220-2018-23-2-198-207

MODERN SHE'RIYATDA IQLIM FENOMENI

Nuraliyeva Ozoda Narbayevna
Toshkent Kimyo xalqaro universiteti
Samarqand filiali dotsenti

Annotatsiya: Faxriyorning "Izlam" asarida shoirning badiiy tafakkuri, poetik qarashlari va o'ziga xos ijodiy uslubi namoyon bo'ladi. Asar shoir ijodining mazmun-mohiyatini anglashda muhim manba hisoblanadi.

Kalit so'zlar: Faxriyor, "Izlam", she'riyat, badiiy tafakkur, poetik uslub, o'zbek adabiyoti.

XX asr modern she'riyati inson va borliq munosabatlarini yangicha poetik tafakkur sferasiga olib chiqdi. An'anaviy adabiyotda tabiat manzaralari, iqlimiy o'zgarishlar (yomg'ir, qor, shamol, kuz yoki bahor) asosan lirik qahramonning ruhiy holatiga hamohang fon (peyzaj) vazifasini bajargan bo'lsa, zamonaviy modernistik va postmodernistik poetikada iqlim mustaqil fenomen va chuqur ekologik konsepsiya darajasiga ko'tarildi. Badiiy matnda iqlim fenomenini o'rganish adabiyotshunoslikda ekokritika va geopoetika yo'nalishlarining shakllanishiga xizmat qildi. Modern she'riyatda iqlim sinoptik holatdan insoniyatning global ma'naviy inqirozi, ijtimoiy kataklizmlar va ekologik muvozanatning buzilishini aks ettiruvchi estetik va pragmatik vositadir.

Oktyabr ham oyoqlamoqda,// ikki oy bor yil tugashiga.
Shoxlar bir-bir tayoqlamoqda,// shamol bog'da xazon tashigan…
Ko'rsichqonga o'xshaydi shamol,// g'amlab olar xazonni qishga.
Tugab borar kuz ham. Yil – tamom!// Iztiroblar tushadi ishga:
shamol to'zg'utgulik yo sichqon// uyasiga tashib ketgulik
yozilmabdi bir satr, ishon,// yoki tutantiriq etgulik
kuzgu yomg'irlardan junjikkan// bir do'st uchun gulxan yoqmoqqa.
Garchi havo ochiq, kun chiqqan,// qo'r beradi na do'st, na boqqa

Faxriyor mazkur she'rida tabiat hodisalarini shunchaki fon emas, balki inson ruhiyati, vaqt hissi va ijodiy jarayon bilan o'zaro bog'liq faol fenomen sifatida talqin qiladi. She'rning dastlabki misralaridayoq ("Oktyabr ham oyoqlamoqda, // ikki oy bor yil tugashiga") oktyabr oddiy kalendar oyi emas, balki vaqtning moddiylashgan shakli sifatida gavdalanadi. "Oyoqlamoqda" fe'li faslning biologik hayotga o'xshash

tarzda qarishi, tugashi sari ketayotganini anglatadi. Klimatologik nuqtayi nazardan, kuz fasli tabiatning vegetativ faoliyati pasaygan, energiya almashinuvi sekinlashadigan davridir. Shoir aynan shu jarayonni insoniy vaqt hissi bilan bog‘laydi.

Modern she’riyatga xos jihati shundaki, fasl romantik she’riyatdagi kabi go‘zallik timsoli emas, balki entropiya, ya’ni tartibning yemirilishi belgisi sifatida namoyon bo‘ladi. She’rda shamol ekologik subyektga aylanib, bir necha marotaba markaziy obraz sifatida keladi. “Ko‘rsichqonga o‘xshaydi shamol”, “shamol bog‘da xazon tashigan” misralari esa fikrimizni isbotlaydi. Yuqorida ta’kid etganimizdek, an’anaviy she’riyatda shamol ko‘pincha erkinlik, ilhom yoki ayriliq ramzi sanaladi. Faxriyor esa shamolni “ko‘rsichqon”ga qiyoslaydi. Bu juda muhim bo‘lgan metaforadir. Chunki ekologik qatlamda shamol daraxt barglarini bir joydan ikkinchi joyga ko‘chiruvchi tabiiy kuch bo‘lsa, antropomorfik qatlamda endi shamol qishga tayyorgarlik ko‘rayotgan jonivordek “g‘amlaydi”. Natijada shamol insondan mustaqil faoliyat yurituvchi ekologik agentga aylanadi. Zamonaviy ekokritikada bunday hodisa “non-human agency” (inson bo‘lmagan mavjudotning faol subyektligi) deb ataladi.

She’rning markaziy dramatizmi kuzning tugashi emas, balki yozilmagan she’rlar bilan bog‘liq (“yozilmabdi bir satr, ishon”). Shoir mana shu o‘rinda tabiatdagi mavsumiy siklni ijodiy sikl bilan parallel qo‘yadi. Kuz tugayapti, yil tugayapti, ammo ijodiy natija yo‘q. Go‘yo xazon va ijodiy inqiroz yuzaga kelgandek taassurot uyg‘otadi. Klimatologik o‘zgarish shoirning ichki dunyosida ham aks etadi. Tashqaridagi xazon ichkaridagi ma’naviy bo‘shliq bilan uyg‘unlashadi. Shu ma’noda she’r ekologik hodisani psixologik hodisaga aylantiradi.

An’anaviy she’riyatda kuz ko‘pincha hosil, pichiqchilik, hikmat, sokinlik bilan bog‘lanadi. Faxriyor esa bu stereotipni buzadi. Faxriyor talqinida kuz tugash, ulgurmaslik, ijodiy qarzdorlik, ichki sovuqlik makoniga aylanadi hamda kuzni dekonstruksiya qiladi. “Iztiroblar tushadi ishga” misrasi esa mana shu kayfiyatni anglatuvchi modernistik xarakterga ega. Tabiiy jarayonlar tugayotgan bir paytda insonning ichki mexanizmi, ya’ni iztiroblari ish boshlaydi. Tabiatdagi sovish ruhiyatdagi harakatni kuchaytiradi. Shu bilan bir qatorda, shoir mazkur she’rning oxirgi misralarida issiqlik va sovuqlikning semantik qarama-qarshiligini bera oladi: “kuzgi yomg‘irlaridan junjikkan bir do‘st uchun gulxan yonmoqda”. Bu misralardagi klimatologik elementlar – yomg‘ir, sovuq, gulxan –

ma’naviy ma’noga ega bo‘ladi. Ayniqsa, gulxan issiqlik manbai, hamdardlik, insoniy yaqinlik ramziga aylanadi. Ammo yakuniy satrda “qo‘r beradi na do‘st, na boqqa” eng muhim semantik burilish yuz beradi. Quyosh chiqqan, havo ochiq, lekin issiqlik yo‘q. Demak, meteorologik holat bilan ekzistensial holat o‘rtasida uzilish yuzaga keladi. Tabiatdagi yorug‘lik inson dunyosidagi ma’naviy iliqlikni tiklay olmaydi.

Demak, mazkur she’rda fasllarning almashinuvi oddiy tabiat tasviri emas. Shamolning ekologik subyektga aylanishi, xazon vaqtining moddiy belgisi vazifasini bajarishi, iqlimiy sovish ijodiy va ruhiy sovishga parallel qo‘yilishi, inson va tabiat bir xil tanazzul sikli ichida tasvirlanishi mazkur she’rni modern she’riyatning eng yorqin namunasiga aylantira olgan xususiyatlardandir. Xullas, Faxriyor kuz manzarasini tasvirlashdan ko‘ra, iqlim hodisalari orqali vaqt, ijod, yolg‘izlik va ma’naviy sovuqlikning modernistik modelini yaratadi. She’rning asosiy g‘oyasi kuzning tugashi emas, balki tabiat o‘z vazifasini bajarayotgan bir paytda insonning o‘z ichki vazifalarini – yozish, do‘stga qo‘r berish, ma’no yaratish vazifalarini – bajara olmay qolishi haqidagi iztirobdır. Shu jihatdan asar ekologik va ekzistensial kesishgan nuqtada turadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: Художественная литература, 1975. – 412 с
2. Уэллек Р., Уоррен О. Теория литературы. Перевод с английского. – Москва: Прогресс, 1978. – 326 с.
3. Фахриёр. Аёлғу. Шеърлар ва достонлар. – Тошкент: Шарқ, 2000. – 254 б.
4. Faxriyor. Izlam. – Toshkent: Akademnashr, 2017. – 368 b.
5. Йўлдошев Қ. Ёниқ сўз. Т.: “Янги аср авлоди” нашриёти, 2006. – 545 б.
6. Холова М. Ўзбек модерн шеърияти: тарихи ва назарияси. Монография. Самарқанд, 2018. – 116 б.

ODIL YOQUBOVNING “ULUG‘BEK XAZINASI” ROMANIDA ARABCHA O‘ZLASHMALAR

Butayev Akaramjon Achilovich
Jizzax davlat pedagogika universiteti
a.butayev.048@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur maqolada Odil Yoqubovning “Ulug‘bek xazinasi” romanida qo‘llangan arabcha o‘zlashmalarning lingvistik xususiyatlari tadqiq etilgan. Asarda XV asr Movarounnahrining ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maishiy, diniy, ilmiy va ta’limiy hayotini ifodalashda arabcha istilohlarning tutgan o‘rni yoritilgan. Tadqiqotda ayrim o‘zlashmalarning etimologiyasi, fonetik o‘zgarishlari, semantik taraqqiyoti hamda sinonimik munosabatlari tahlil qilingan. Xususan, xat, davr, habib, aql, aziz, ayol, tabib, hurmat, mahzun kabi leksemalarning roman matnidagi ma’no xususiyatlari va tarixiy qo‘llanishi misollar asosida ko‘rsatilgan. Shuningdek, mazkur birliklarning qadimgi turkiy va eski o‘zbek tili manbalaridagi qo‘llanishi bilan qiyosiy tahlil amalga oshirilgan. Tadqiqot natijalari arab tilining o‘zbek tili leksik tarkibi, ilm-fan, ta’lim-tarbiya va badiiy adabiyot rivojidagi tarixiy ta’sirini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: arabcha o‘zlashmalar, “Ulug‘bek xazinasi”, Odil Yoqubov, o‘zbek tili leksikasi, etimologiya, semantika, sinonimiya, tarixiy leksika, eski o‘zbek tili, arab tili.

Turkiy tillar leksikasidagi o‘zlashmalar xususida mulohaza yuritilganda ularni ikki guruhga taqsimlab tahlil etish o‘zini oqlaydi: 1) qadimiy (islomgacha bo‘lgan davr). Bu guruhga sanskritcha, so‘g‘dcha va xitoycha unsurlar kiritilgan; 2) nisbatan yangi (islomdan keyingi va mo‘g‘ullar istilosi davri). Mazkur guruhdan arabcha, forscha-tojikcha va mo‘g‘ulcha o‘zlashmalar o‘rin egallaydi .

Ta’kidlash joizki, tarixiy roman yozuvchidan nafaqat davrning ijtimoiy-siyosiy manzarasini aks ettirishni, balki o‘sha davr lisoniy muhitini badiiy qayta tiklash mahoratini ham talab etadi. Odil Yoqubovning "Ulug‘bek xazinasi" romani XV asr Movarounnahr hayoti, temuriylar davri davlatchiligi, fan va madaniyati rivoji hamda fojiasini yoritib bergan muhim tarixiy-badiiy manbadir. Shu bois muallif ijtimoiy-siyosiy, madaniy-maishiy hayot, din, ta’limga oid voqeliklarni yoritib berishda arabcha istilohlardan keng foydalangan. Xususan, xat o‘zlashmasi

“maktub” ma’nosida qo‘llangan: To‘qachning ichida naycha qilib o‘ralgan xat bilan bir suyamcha keladigan xanjar chiqdi (UX,235). Professor Baxtiyor Abdushukurovning yozishicha, atama Nosiruddin Rabg‘uziyning “Qisasi Rabg‘uziy” asarida quyidagi ma’nolarni kasb etgan:

a) “yozuv”: Aymïšlar: ul tašlarda üzä sarïğ xat birlä barāt bitiglig erdi (180v10);

b) “maktub”: Aymïšlar:bu yegirmi yeti yïl ičindä Yusuf ellik yolï xat yïbarmïš erdi (93v6); Sulaymān üč xat bitidi (147v4). Bu o‘rinda turkiy bitig: Ya’qubğa bitig ïðdï, ul bitigdä bu erdi…(63v1); forsiy nāma: Nāma Ya’qubğa tegdi on oğlanlarïn yïğïp oqïtdï (63v5) so‘zlari bilan sinonimik qatorni yuzaga keltirgan;

v) “chiziq”: Hud tegräsidä bir xat tartdï (30v11); Rasul alayhis-salām erdä bir xat sizdi (206r9);

g) “hukm”: Amiral-muminin Ali raziyallāhu xatï birlä anï tabarruk üčün tutub mubāhāt qïlurlar (227r11). Ayni paytda, atama turkiy yarlïğ (58v3), buyruq (119v4), forsiy farmān (24v20), arabcha hukm (136r18) so‘zlari bilan ma’nodosh bo‘lib kelgan.

d) “tilxat, ishonchnoma”: Ya’qub aydï: maŋa xat beriŋ kim İbn Yaminğa yawuz sanmağaysiz…(94v10). Alisher Navoiy asarlari tilida “chiziq”, “yozuv”, “xat”, “soch”, “yangi chiqqan mo‘ylab”, “qilich dami”, “hukm, farmon” (ANATIL,III,385). Ushbu arabcha so‘z xaṭṭ(un) shakliga ega; o‘zbek tiliga itqi (ط) undoshini t undoshiga almashtirib, ikkinchi itqi undoshini tashlab qabul qilingan: xaṭṭ → xat; ko‘pma’noli xaṭṭa fe’lining “yozdi” ma’nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilidan “maktub” ma’nosi bilan olingan (O‘TEL,II,482). Shuningdek, asarda tekshirilayotgan istilohning arabcha maktub, forscha noma sinonimlari ko‘zga tashlanadi: U kecha shahzodaga ikkita maktub yo‘llab, suhbatga chaqirishni so‘radi (UX,86); Qalandar kuni kecha sovuq qabr yanglig‘ Ko‘ksaroy zindonida yotgan ustoddan o‘z nomasiga javob olgan (UX,244).

“Ulug‘bek xazinasi” romanida davr o‘zlashmasi quyidagi ma’nolarni aks ettirgan:

1) “muhim voqea, hodisa yuz bergan yoki o‘ziga xos xususiyati bilan ajralib turadigan ma’lum vaqt oralig‘i”: – Shungayam aqlingiz yetmaydimi? Hamma davr, hamma zamonda shunday bo‘lgan, o‘g‘lim! (UX,130);

2) “shaxs, sulolaning nomi bilan bog‘langan vaqt, zamon”: Ha, fuqaro bobosi Amir Temur davridayoq jang-jadaldan bezgan, yuragi zirqirab

qolgan (UX,45); Bularning hammasi Ulug‘bek davrida arkoni harb va arkoni davlat bo‘lishdi, yuksak rutbalar olishdi (UX,49);
3) “shaxs hayotidagi ma’lum vaqt”. …yuksak minoralarning zarhal jilosi Qalandarga boshqa davrlarni, mas’ud talabalik chog‘larini eslatib, ko‘nglidagi so‘nmas dardni yana qo‘zg‘adi (UX,106);
4) “biror bir avlod yashagan yoki yashayotgan vaqt; ayni yashab turilgan zamon: ..bu kun ular davr Aflotuni hisoblanmish mavlono Salohiddin Muso ibn Mahmud Qozizoda Rumiy bilan uchrashib, undan saboq eshitmoq baxtiga musharraf bo‘ladilar...(UX,9);
5) “biror ish-harakat, tadbir bajariladigan muayyan vaqt”: Ustoz Mirzo Ulug‘bek osoyishta davrni kutar, Misriyai Qohiradan, Bag‘dod va Damashq madrasalaridan fozillarni chaqirtirib, bu kitob va nodir qo‘lyozmalarning mag‘zini chaqtirish, ularni sharh ettirish niyatida edi...(UX,26). Alisher Navoiy asarlarida “doira, xalqa”, “payt, vaqt”, “davr, zamon”, “ulfatlar davrasi”, “aylanish” kabi ma’nolarni ifodalagan (ANATIL,I,439).
Bu arabcha so‘z ko‘pma’noli dara fe’lining “aylandi” ma’nosidan yasalgan bo‘lib, arab tilida o‘ndan ortiq ma’noni anglatadi. O‘zbek tilida ham bir necha ma’nolarni bildiradi. Jumladan, “ijtimoiy yoki shaxsiy hayotning ma’lum belgilari bilan ajralib turadigan yirik qismi” ma’nosini ifodalaydi (O‘TEL,II,100-101). Shu bilan birga, asar matnida tahlilga tortilgan so‘zning arabcha zamon sinonimini ham uchratamiz: – Sizday allomai zamon faqirni kim deb, qanday odam deb bilursiz? (UX,36); Evoh! U zamonlarga salkam yigirma yil bo‘libdi! Bu orada qancha suvlar oqib ketdi (UX,301). Professor Sh.Rahmatullaevning ta’kidicha, qayd etilgan o‘zlashma “uzoq davom etdi” ma’nosidagi zamina fe’lidan yuzaga kelgan bo‘lib, o‘zbek tilida “uzoq muddatli vaqt” ma’nosini beradi (O‘TEL,II,139).
Asarda “sevdi, ko‘ngil berdi” ma’nosini anglatuvchi habba fe’lidan yasalgan habib (O‘TEL,II,59) so‘zi va uning ko‘plik shakli sanalgan ahbob istilohi “do‘st, birodar” sememasini gavdalantirlgan: …ammo bukun boshi nadomatda qolganda... dardini aytadigan na bir habibi, na bir tabibi bor!..(UX,20); O‘z ahbobiga xiyonat qilmaydi...(UX,195). Habib, ahbob so‘zlaridan mumtoz adjabiyotda ko‘p foydalaniladi. Hozirgi o‘zbek tilida ahbob so‘zi ishlatilmasa-da, habib hamda undan –at(un) qo‘shimchasi yordamida hosil qilingan habiba kalimasi kishi ismi sifatida keladi (O‘TEL,II,59). Alisher Navoiy asarlarida “do‘st”, “ma’shuqa, sevgili” ma’nolarni anglatgan (ANATIL,V,123). Shuningdek, romanda muallif

forsiy oshna, do‘st, birodar, yor o‘zlashmalarini ham qayd etilgan leksemaga sinonim tarzda qo‘llagan: Mana, bir oydan oshdiki, Xurshida bonu tog‘da, ustaning oshnasi Bobomurod mirob degan bir bog‘bonning uyida turibdi (UX,244); – Ollo shifo bergay, – Ali Qushchi yuziga fotiha tortib do‘stiga qaradi (UX,34); Kirib ayting: birodaringiz Ali Qushchi kelibdur, deng (UX,33); U dunyo-bu dunyo olloh qo‘shgan yorimsiz (UX,19).

“Ulug‘bek xazinasi” romani tilida aql kalimasi “fikrlash qobiliyati, es”, “fikrlash qobiliyatining amali, zehn” sememalarini bergan: O, sahroyi sodda, haq-taolo devday qaddu qomat berib, aql bermagan anqov! (UX,56); Nadomatlar bo‘lg‘aykim, bu murofaaga aqli zukko ulamolar emas, ilmu ma’rifatdan yiroq johillar yig‘ilibdur (UX,89). Shu bilan bir qatorda, ushbu leksema muayyan iboralar takribida faol ishtirok etgan:

a) aqldan ozmoq “fikrlash qobiliyatini yo‘qotmoq”: U qorong‘i burchakda ivirsib nimanidir qidirar, allanimalarni pichirlab, go‘yo aqldan ozgan odamday o‘zini u yoqdan-bu yoqqa otar edi (UX,221);

b) aqli yetmoq “to‘g‘ri id-rok etmoq”: Bunga aqling yetsa tag‘in nechun kuyinasen, mavlono Ali?..”(UX,101);

s) aql o‘rgatmoq “pand-nasihat, o‘git”: Bil’aks, darhol mubohasaga o‘tar ilmi kalomdan va’z o‘qib, aql o‘rgatar edi..(UX,152). Bundan tashqari, romanda tahlilga tortilgan so‘zning turkiy es, forsiy hush sinonimlarini ham kuzatish mumkin: U kishi yig‘layverib esimni oldilar (UX,159); Ali Qushchi zo‘rg‘a hushini yig‘ib yonidagi odamga qaradi (UX,298).

Arabcha aziz istilohi “qudratli bo‘lmoq”, “shon-shuhratli bo‘lmoq” ma’nolarini bildiruvchi ‘azza fe’lidan yasalgan asliy sifat bo‘lib, arab tilida “qudratli”, “qadrli”, “kamyob” kabi ma’nolarni ifodalaydi (O‘TEL,II,19). Tadqiqot ob’ekti qilib olingan asarda bir qator ma’nolarni anglatgan:

1) “kam topiladigan, noyob”: Va lekin tilladan aziz bu boylikni ne qilamiz? Kamina bosh olib ketsam, bu noyob xazinaning taqdiri ne bo‘ladi? (UX,77);

2) “hayot uchun eng zaruriy va qadrli, tengi yo‘q: ...yo‘q, suyukli ustodiga kuyunganidan, uning aziz boshini qora bulutlar o‘rab olganiga achinganidan, xolos! (UX,7);

3) “e’zoz-e’tiborga, izzat-hurmatga loyiq, ardoqli, qadrli”: – Qo‘zg‘a-lmang, azizim, qo‘zg‘almang!.. – Ali Qushchi jadallab borib, birodarining yoniga tiz cho‘kdi (UX,34);

4) “qayd etilgan belgi-xususiyatlarga egalikni ta’kidlovchi munosabat”: Lekin bu yurishda uning eng aziz do‘stlari – Yassi va Sig‘noq yigitlari

halok bo‘lgan (UX,32). “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da ushbu o‘zlashmaning 6 ta ma’nosi keltirib o‘tilgan (O‘TIL,I,50-51). Eski o‘zbek tili, xususan, Alisher Navoiy asarlari tilida uning “noyob”, “ulug‘”, “tengsiz”, “shoh, ulug‘ zot”, “tabarruk” kabi ma’nolari mavjud (ANATIL,I,56). Bundan tashqari, “Ulug‘bek xazinasi” romanida mazkur kalimaning turkiy buyuk, ulug‘ singari sinonimlari qo‘llangan: Ustodning ilmi falakiyot bobida yaratgan buyuk asarlari jahon ilm ahliga hamon borib yetmadi (UX,302); Shu pok niyat, Mirzo Ulug‘bek bitgan risolalarni, ilm bobida qilgan ulug‘ kashfiyotlarini jahonga taratmoq…(UX,302).

Alisher Navoiy asarlarida “xotin, bola-chaqa”, “ro‘zg‘or” sememalarida kelgan ayol (ANATIL,I,45) o‘zlashmasi tadqiq etilayotgan roman matnida “xotin kishi”ni ifodalagan: Nihoyat, bog‘lardagi o‘riklar dovuchcha tukkanda qishloq ayollari, barcha qiz-juvon, yosh-yalanglar sayilga chiqishardi (UX,155). Ayni paytda, asarda uning turkiy xotin ma’nodoshi ham kuzatiladi: U qosh-ko‘zlari qop-qora, qiyg‘ir burun, xushsurat xotin bo‘lsa ham, farishtasi yo‘q, chehrasi sovuq ayol edi (UX,21). Ushbu termin birinchi marta Kul tigin yodgorligida qatun fonetik shaklida zikr etilgan bo‘lib, “xonim, zodagon ayol” ma’nosini bildirgan: Umayteg ögim qatun qutïŋa inim Kültegin er at bultï – Xatun-onam baxtiga ukam Kul tigin Umay singari qahramon nomini oldi (DTS,436). Leksemani mashhur tilshunos Mahmud Koshg‘ariy o‘z lug‘atida «Afrasiyob qizlaridan bo‘lganlarning nomi», deya izohlaydi: Xan ïšï bolsa, qatun ïšï qalur – hoqonning ishi bo‘lsa, xotin ishi qoldirilar (I,388). «Tafsir» da «xotin» ma’nosini anglatgan: Fir’avn xatunï Aysa (29,33) . Turkshunoslikda qatun//xatun so‘zi “qat, qavat, qatlam” ma’nosidagi qat leksemasi bilan -(u)n/-(i)n affiksining birikuvidan hosil bo‘lgan degan fikr mavjud . Qatun so‘zini “qat, qavat, qatlam” ma’nosidagi qat o‘zagidan yasalgan deb bo‘lmaydi. Mabodo shunday faraz qilungidek bo‘lsa, unga qo‘shilayotgan qo‘shimcha singarmonizm qonuniga muvofiq -un emas, -in shaklida qo‘shilmog‘i lozim edi. Shuni nazarda tutganda, qatun bir morfemadir. Uni qat-un shaklida ma’noli qismlarga ajratish maqsadga muvofiq emas. Qadimgi qatun keyichalik xatun, hozirgi o‘zbek tilida ma’no va fonetik jihatdan o‘zgarib xotin ga aylangan .

Tabib istilohi tibîb (un) shakliga ega; o‘zbek tiliga itqi undoshini t undoshiga, î unlisini i unlisiga almashtirib qabul qilingan: tibîb→ tabib; asli ko‘p ma’noli tabba fe’lining “davolaydi” ma’nosi bilan hosil qilingan I bob masdari bo‘lib, arab tilida “shifokor, vrach” semasini anglatadi; o‘zbek tilida “xalq tabobati asosida davolovchi shifokor” ma’nosini

bildirish uchun ishlatiladi (O‘TIL,II,103). “Ulug‘bek xazinasi”da “tabib, shifokor” ma’nosida kelgan: Cholning so‘zini mavlononing holi og‘ir, unga tabib keldi, degan ma’noda tushungan Ali Qushchi, ichkariga shoshildi (UX,296).

Asar tilida arabcha hurmat leksemasi “kimsa yoki narsa qadr-qimmatini tushunib, uni ulug‘lash, e’zozlash, ehtirom” ma’nosida iste’molda bo‘lgan: Alxusus, siz darveshlikni tark etib, mavlono Ali Qushchining qanotlari ostiga qaytganingizni eshitgan tolibi ilmlarning hurmati cheksizdur (UX,198); rahmat so‘zi esa «marhamat, muruvvat» sememasida qo‘llanishda bo‘lgan: Padari pokingiz umrin nuri – rahmatga to‘ldirdi (UX,101).

Hurmat→ hurmat “ehtirom ko‘rsatdi” ma’nosidagi haruma fe’lidan hosil qilingan. Bu so‘zdan o‘zbek tilida hurmatli, hurmatsiz sifatlari, keyingi sifatdan hurmatsizlik mavhum oti yasalgan (O‘TEL,II,597).

Alisher Navoiy asarlarida “g‘amgin”, “oshiq” ma’nolarini aks ettirgan mahzun (ANATIL,II,89) so‘zi romanda “mungli, g‘amgin” sememasida uchraydi: …ahyon-ahyonda haram kanizlaridan bir-ikkitasini chaqirtirib, raqsga tushiradi, lekin aksariyat, kanizlarni haydab yuborib, yana mashshoqlarga mahzun kuylar chaldiradi (UX,201). Shuningdek, yozuvchi ushbu o‘zlashmaga sinonim tarzida turkiy mungli, arabcha hazin va g‘amgin leksemalaridan ham foydalangan: Olamni ot tuyoqlarining dupiriyu qandaydir qahrli suron tutgan, bu suron orasidan otasining mungli ovozi aniq eshitilib turardi (UX,284); Ali Qushchining qalbini hazin kuyday tiniq bir mung chulg‘ab oldi (UX,29); Lekin buning o‘rniga negadir ko‘z oldiga hadeb bonuning g‘amgin chehrasi kelar (UX,288).

Umuman olganda, “Ulug‘bek xazinasi” romanida istifoda etilgan arabcha istilohlar diniy, ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, ilmiy va madaniy, ma’naviy, ta’lim-tarbiya kabi sohalarga doir o‘zlashmalar hisoblanadi. Demak, arab tili o‘zbek tiliga faqat islom dini tili sifatidagina emas, shuningdek, fan tili, ta’lim-tarbiya tili, badiiy adabiyot tili o‘laroq, ta’sir etganini dalillaydi.

ADABIYOTLAR:

1.Abdushukurov B. Kul tigin bitigtoshi va o‘zbek adabiy tili. –Toshkent: Noble Print, 2025.

2.Abdushukurov B. Qadimgi turkiy til. – Toshkent: Navoiy universiteti, 2019.

3. Дадабоев Ҳ. “Девону луғотит турк”нинг тил хусусиятлари. – ТОшкент: Тошкент давлат шарқшунослик институти., 2017.

4. Дадабоев Ҳ., Ҳамидов З., Холманова З. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. XIV аср иккинчи ярми-XX аср боши. – Тошкент: Фан, 2007.
5. Миртожиев М. Ўзбек тили лексикологияси ва лексикографияси. – Тошкент, 2000.
6. Содиқов Қ. Эски ўзбек адабий тили. –Т.: Akademnashr, 2020.
7. Ўзбек адабий тилининг тараққиёти. Уч жилдлик. –Т.: ФАН, 1991.
8. Эгамова Ш. Алишер Навоий асарлари тилидаги қадимги туркий лексика тадқиқи. Филол. фан. номз. ... дисс. – Тошкент, 2007.

TRANSFORMATSIYA HODISASINING O‘RGANILISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR

Eshboyeva Oysanam Soxatmurotovna,
Samarqand davlat chet tillar instituti,
O‘zbek tili, jurnalistika va kompyuter
lingvistikasi kafedrasi o‘qituvchisi

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada sintaktik transformatsiya hodisasining o‘ziga xos lingvistik xususiyatlarini birlashtirib turuvchi umumiy ma’noni topish va transformatsiyaning lingvistik tabiatini chuqurroq bilib olish kabi vazifalar asos qilib olingan.

Kalit so‘zlar: Lingvistik, nazariya, hodisa, sintaktik transformatsiya, transforma, derevatsiya, transpozitsiya, transformatsion grammatika, tub struktura, tayanch struktura, hosila struktura.

Transformatsiya so‘zi bir holatdan boshqa bir holatga aylantirishni anglatadi. Bu so‘z turli sohalarda termin bo‘lib xizmat qiladi. Masalan: elektronikada o‘zgaruvchan elektr toki kuchlanishida ko‘tarilish yoki pasayishni ifodalaydi [7, B. 603]. Tilshunoslikda **transformatsiya** deb tilga xos tub, markaziy qurilmani til qonun-qoidalari asosida o‘zgartirib, ikkilamchi qurilma hosil qilish usuliga aytiladi [3, B. 94].

Transformatsiya – lingvistik komponentlar yoki birliklarning o‘zgarishidir. Sintaktik birlik elementlarining eng asosiy o‘zgarishlari ularni **qayta tartibga solish, almashtirish, qo‘shish, qisqartirish va o‘chirish** orqali sodir bo‘ladi. Sintaktik yondashuvning transformatsion tahlili o‘tgan asrning 60-yillarida struktur tilshunoslik dunyosida mashhur bo‘ldi. Tahlilning transformatsion yondashuvining asosi tilning sintaktik tizimini bir nechta quyi tizimlarga bo‘linishi mumkin, bunda asl matn yadro tizimi, qolganlari esa uning hosilalari hisoblanadi [6, B. 47].

Transformatsiya nazariyasining o‘ziga xos xususiyatlari jahon olimlarining turli tadqiqotlarida o‘rganilgan. Xususan, transformatsiya usuli analitik tuzilmalarning maxsus tizimi sifatida birinchilardan bo‘lib **Z. Xarris** tomonidan fanga kiritilgan. Ingliz tilidagi o‘zgarishlarning dastlabki ro‘yxati uning “Diskurs tahlili” asarida tasvirlangan. Shu bilan birga uning shogirdi **N.Xomskiy** transformatsiyalar va ularning lingvistik

tahlilidagi o‘rnini o‘rganishga qiziqib, jahon tilshunosligida transformatsiya nazariyasini ishlab chiqishdi. Uning fikricha, til faktlarini anglash uchun grammatika yaratish kerak va buning uchun avvalo:

1. Hodisalarning aniqlangan miqdori grammatikasini;
2. Bevosita ishtirokchilar garammatikasini;
3. Har ikkisi zamirida transformatsiya qoidalariga asoslangan holda hosilalash grammatikasini (transformatsiya grammatikasini) yaratish lozim [10, B. 81].

N. Xomskiy g‘oyalari jahon tilshunosligida tan olingan bo‘lib, endilikda tilshunoslar matnni turli-tuman segmentlarga ajratish bilangina cheklanib qolmasdan, balki matnni turli-tuman transformatsiyalar natijasida o‘rganish zarurligi ayon bo‘lib qoldi [10, B. 18]. Transformatsion tahlil metodi muammolariga bag‘ishlab yirik konferensiyalarning o‘tkazilishi ham buning yaqqol isbotidir.

V.S.Xrakovskiy transformatsiya deganda, tilda muayyan mazmuniy holatning u yoki bu tarzda ifodalanishini ta’kidlaydi [11, B. 63]. Bunday vaziyatda, albatta, asos gap bilan hosila gap o‘rtasida ma’no mushtarakligi saqlanishi haqida fikr bildiradi.

L.S. Barxudarov gap modellari xususida fikr yuritar ekan gapning transformatsion modellari haqida ham ma’lumotlar beradi. Olimning fikricha, transformatsion model sintaktik sathda asos konstruksiyalar va ularni ma’lum bir qoidalar yordamida o‘zgartirib, ya’ni qayta tuzib, hosil qilinadigan konstruksiyalar (transformalar) orasidagi munosabatni belgilashga xizmat qiladi. Ushbu asarda ikki sodda gapning transformatsiyalanishini aks ettiruvchi misollar keltiriladi, ammo bunday transformatsiyalanishning mexanizmi tasvirlanmaganligini kuzatamiz.

Ushbu asarda L.S. Barxudarov tomonidan yaratilgan ko‘plab g‘oyalar biz uchun ahamiyatli bo‘lib, olim biror sintaktik vazifada, so‘z bilan bir qatorda, sintaktik konstruksiya ham kelishini aytib, sintaktik konstruksiya birikma yoki gapga teng ekanligini bir qancha misollar bilan ta’kidlaydi. Umuman olganda, bevosita ishtirokchilar nazariyasi asosida yozilgan va sintaktik vazifada birdan ortiq so‘zning kelishi keng bayon qilingan ushbu asar chuqur o‘rganishimiz va yoritishimizga munosib.

Boshqa til darajasidagi birliklarni tahlil qilish va sintaktik modellarni tadqiq qilishda transformatsion yondashuvdan foydalanish V.N.Koduxovning “Umumiy tilshunoslik” darsligida qayd etilgan. Olimning ushbu asari orqali “Umumiy tilshunoslik” darsligida transformatsion metodikadan sintaktik modellarni o‘rganishda, shuningdek

til sathlarining boshqa birliklarini tahlil qilishda foydalanish mumkin [6, B. 95].

Transformatsion matn tahlili, asosan, sinonimiyaning an’anaviy masalalarini, birinchi navbatda, sintaktik masalalarni qamrab oladi. Y.V. Paducheva o‘zining “Sintaksis semantikasi haqida” asarida Apresyan tomonidan berilgan sintaktik sinonimiya ta’rifini taklif qiladi: “Sintaktik sinonimiya gapning muhim leksemalarining mazmunini o‘zgartirmaydigan, faqat grammatik shakllarini o‘zgartiruvchi transformatsiya bilan beriladi.

Strukturaviy tilshunoslik matn birliklarini o‘zgartirish texnikasidan tizimli ravishda foydalanadi, lingvistik elementlarning potensial xususiyatlarini aniqlaydi.

Y.V. Paduchevaning “Sintaksis semantikasi haqida”gi asari transformatsion tahlil usuli yordamida rus grammatikasini o‘rganishga bag‘ishlangan. Bu usul gap mazmunini tasvirlashda qo‘llaniladi va sinonimlar o‘rniga turli sinonimik almashtirishlar, o‘zgarishlar kiritiladi. O‘ta murakkab tahlil usuli bilan yozilgan ushbu asarda gapga teng konstruksiyaning yaxlitligicha boshqa bir ko‘rinishga transformatsiyasi bayon qilingan. Y.V. Paducheva sintaktik konstruksiyalar doira- sida yo‘l qo‘yiladigan leksik almashtirishlarni ham transformatsiyaning ko‘rinishi deb qaraydi. Ushbu asarda biz uchun muhim fikrlardan biri shundaki, sintaktik transformatsiya har bir tilda o‘ziga xos belgi xususiyatga ega bo‘lishi ta’kidlanadi.

Yu.S.Stepanov transformatsiyani o‘z ilmiy ish obyektidan kelib chiqib, predikatning ismga va ismning predikatga almashtirilishini tushunadi, so‘z yasalishi jarayoniga bog‘lab ta’riflaydi [7, B. 92.].

Shunday qilib, tilning sinxron holatidagi dinamik xususiyatini o‘rganishga intilish tilshunoslikda ikki asosiy yo‘nalishni vujudga keltirdi: ulardan biri transformatsion yaratuvchi grammatika bo‘lsa, ikkinchisi psixolingvistika.

Tilning dinamik xususiyatini o‘rganishga asoslangan transformatsion yaratuvchi grammatikaning asoschisi yuqorida aytganimizdek, Z.Xarris va N.Xomskiylar sanaladi. Ular o‘zi yaratgan grammatikani ma’lum bir tildagi gaplarning yaratuvchi kibernetik qurilmasi deb hisoblaydi [10, B. 105.]

R.B. Lizning “Transformatsiya nima?” nomli asarida ham ushbu olimlar haqida fikrlar keltirilgan. Z. Xarrisning nazariyasiga ko‘ra, transformatsiya oddiygina ikki turdagi jumlalar o‘rtasidagi munosabat

bo‘lib, ko‘pincha ikkala jumla uchun umumiy bo‘lgan tushunchalarni o‘z ichiga oladi. Biroq, odatda, N.Xomskiy asarida transformatsiya deb ataladigan narsa butunlay boshqacha tushunchadir. Umuman olganda, N. Xomskiy transformatsiyasi - bu gapning generativ grammatikasi ichidagi grammatik qoidaning ma’lum bir turi: bu qoida elementlarni *qayta tartibga solish, qo‘shish yoki ellipsis hodisalari orqali boshqa daraxtlardan ma’lum turdagi daraxtlarini ishlab chiqarish* uchun foydalanishga xizmat qiladi.

Darhaqiqat, transformatsiya qoidasini quyidagi uchta elementning tartiblangan birligi sifatida ko‘rib chiqish mumkinligini ta’kidlaydi:

1) hosila daraxti;
2) ma’lum bir tahlil yoki daraxtning oxirgi filialining bo‘limi;
3) elementar transformatsiya.

S.K.Shaumyan va P.A.Soboleva tilshunos olim N.Xomskiyning transformatsion nazariyasi haqida so‘z yuritganlarida quyidagilarni qayd etadilar: “...Transformatsiya – bu A va V komplekslari o‘rtasida invariant munosabatni aniqlash demakdir. Bunda V A ning hosilasidir. A kompleksi operand bo‘lsa, V transforma sanaladi” [12, B. 209].

N.Xomskiyning fikricha, til muayyan qoidalarga amal qiluvchi ijodiy faoliyat sanaladi. Shuning uchun lingvistik nazariyaning bosh vazifasi so‘zlovchilar nutqiy faoliyatini boshqarib turuvchi mexanizmni, grammatikani izohlashdan iborat bo‘lishi kerak. Lekin N.Xomskiyning transformatsion grammatikasi qanchalik e’tiborga molik bo‘lishiga qaramasdan, yadroviy birliklarni belgilashning aniq mexanizmining yo‘qligi, kontekstdan uzib olingan gaplarni o‘rganishning sub’ektivligi uning ojiz tomonini ko‘rsatadi. N. Xomskiy kontsepsiyasidagi ana shu ojiz tomonlarni S.K.Shaumyan va P.A.Soboleva tomonidan ishlab chiqilgan applikativ model bartaraf qilishga imkon berdi. Bu modelning xarakterli belgisi deduktivlik sanaladi [12, B. 32].

Agar N.Xomskiy transformatsion qoidalarni empirik materiallarni tahlil qilish asosida aniqlasa, S.K.Shaumyan esa miqdor jihatidan juda cheklangan komponent va qoidalar asosida ish ko‘radi. Uning g‘oyalari yuqori darajadagi mavhumlashtirish xarakteriga ega ekanligi bilan ajralib turadi.

L.N.Zasorina transformatsiyaning til hodisalariga statik nuqtai nazardan yondashuvchi an’anaviy tahlil metodlaridan farqi va ustunligi uning mazkur hodisalarga protsessual, dinamik nuqtayi nazardan yondashuvchi ekanligini alohida ta’kidlaydi [13, B. 28].

Ko‘pchilik adabiyotlarda transformatsiya deganda, sintaktik birliklarning strukturasidagi dinamik sharoit tushunilsa, derivatsiya deganda (bundan sintaktik derivatsiya istisno) birlamchi leksik birliklardan ikkilamchi leksik birliklarning hosil qilinishi tushuniladi. Shuning uchun bu hodisalarning birinchisi sintaktik sath doirasida, ikkinchisi esa leksik va morfemik sath oralig‘ida, to‘g‘rirog‘i, so‘z yasalishi doirasida o‘rganiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Апресян Ю.Д. Идеи и методы современной структурной лингвистики. – Москва: Просвещение, 1966. –332 с.
2. Блумфилд Л. Язык. - М.: Прогресс, 1968. - 608 с.
3. Bushuy T, Safarov Sh. Til qurilishi: tahlil metodlari va metodologiyasi. Toshkent: “Fan” nashriyoti. 2007. 278 s.
4. Филлмор Ч.Дж. Об организации семантической информации в словаре // Новое в зарубежной лингвистике. - Вьга. 14,-Проблемм и методм лексикографии. - М.: Прогресс, 1983.-С. 23-60.
5. Кодухов В. Н. Обшие языкознание. — М.: «Висшая школа», 1974, 240.
6. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – Москва: Просвешение, 1975.– 271 с. Степанов Ю.С. Имена. Предикаты. Предложения(Семиологическая грамматика). – Москва: Наука, 1981.– 360 с.
7. Шаумян С.К. и Соболева П.Я. Аппликативная порождающая модель и исчесления информации в русском языке. – Москва: Наука, 1963.– 125 с.

INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA DIALOGIK MULOQOTDA MUROJAAT, HURMAT VA IJTIMOIY MASOFANING IFODALANISHI

Axmedova Holisxon

Annotatsiya. Maqolada ingliz va o‘zbek tillaridagi dialogik muloqotda murojaat shakllarining tanlanishi, hurmatning grammatik va pragmatik vositalar orqali ifodalanishi hamda ijtimoiy masofaning nutq jarayonida o‘zgarishi tahlil qilinadi. Murojaat birliklarining kommunikativ vaziyat, suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat va so‘zlovchining strategik maqsadi bilan aloqasi ochib beriladi. Shuningdek, ikki tilda ijtimoiy yaqinlikni shakllantirish, rasmiy munosabatni saqlash va kommunikativ masofani kamaytirish usullari qiyoslanadi.

Kalit so‘zlar: dialogik muloqot, murojaat strategiyasi, ijtimoiy masofa, hurmat kategoriyasi, pragmatik ma’no, sotsiolingvistika, kommunikativ munosabat.

Zamonaviy tilshunoslikda dialogik muloqot faqat axborot uzatish jarayoni sifatida emas, balki ishtirokchilar o‘rtasidagi ijtimoiy munosabatlar muntazam ravishda shakllanib boradigan kommunikativ makon sifatida o‘rganiladi. Bunday jarayonda murojaat birliklari suhbatdoshni aniqlash bilan cheklanmay, so‘zlovchining unga nisbatan tutgan o‘rnini, munosabatning rasmiylik darajasini va kutilayotgan javob xarakterini ham belgilashi mumkin. Shu jihatdan murojaat, hurmat va ijtimoiy masofa o‘zaro bog‘liq pragmatik hodisalar hisoblanadi. Murojaat shaklining o‘zgarishi ba’zan suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatning yaqinlashganini yoki, aksincha, rasmiylashganini anglatadi. R.Braun va M.Fordning ingliz tilidagi murojaat shakllariga bag‘ishlangan tadqiqoti murojaat tanlovi bilan ijtimoiy munosabatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatadi [Brown R., Ford M.]. P.Braun va S.Levinsonning xushmuomalalik nazariyasi esa so‘zlovchining nutqiy strategiyalari suhbatdoshning ijtimoiy qiyofasi va shaxsiy hududiga munosabat bilan bog‘liqligini izohlaydi [Brown P., Levinson S.C.].

Murojaat birliklarining pragmatik xususiyati, avvalo, ularning muayyan vaziyatda qanday ma’no kasb etishida namoyon bo‘ladi. Bir xil murojaat shakli turli sharoitlarda hurmat, samimiylik, masofa saqlash yoki norozilikni ifodalashi mumkin. Masalan, ingliz tilida suhbatdoshga familiyasi va unvoni bilan murojaat qilish ko‘pincha rasmiy munosabatni bildiradi. Biroq uzoq vaqt davomida birga ishlayotgan kishilarning ism bilan murojaat qilishi ularning o‘zaro muloqotida rasmiy masofa kamayganini anglatishi mumkin. O‘zbek tilida ham ustoz yoki aka kabi birliklarning pragmatik mazmuni vaziyatga qarab o‘zgaradi. Ustoz, fikringizni bilmoqchi edim ifodasi hurmatni bildirsa, ayrim norasmiy vaziyatlarda ustoz so‘zi samimiy munosabatni ifodalash uchun ham ishlatiladi. Demak, murojaat birliklarining ma’nosi ularning lug‘aviy mazmuni bilangina belgilanmaydi; suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabat va kommunikativ vaziyat ham muhim rol o‘ynaydi.

Ingliz va o‘zbek tillarida hurmatning grammatik ifodalanishi o‘zaro farqlanuvchi tizimlarga asoslanadi. O‘zbek tilidagi sen va siz olmoshlari suhbatdoshga munosabatni ifodalashning muhim vositalaridir. Sen shakli ko‘pincha yaqinlik yoki norasmiy munosabat bilan bog‘liq bo‘lsa, siz shakli hurmat, rasmiylik yoki ijtimoiy masofani ko‘rsatishi mumkin. Bu qarama-qarshilik fe’l shakllarida ham aks etadi: Sen kelasiz grammatik jihatdan me’yoriy bo‘lmagan birikma bo‘lsa, sen kelas an va siz kelasiz shakllari shaxs-son moslashuviga ko‘ra farqlanadi. Shu bilan birga, siz shakli ayrim vaziyatlarda bir kishiga nisbatan hurmat ma’nosida qo‘llanishi bilan ham ajralib turadi. Ingliz tilidagi zamonaviy you olmoshi esa ikkinchi shaxs birlik va ko‘plikda qo‘llanadi, lekin o‘zbek tilidagi sen/siz qarama-qarshiligiga teng bo‘lgan odatiy hurmat oppozitsiyasiga ega emas. Natijada ingliz tilida ijtimoiy masofa ko‘proq murojaat shakllari, modal konstruksiyalar va nutqiy strategiyalar yordamida namoyon bo‘ladi. Ushbu farq ikki tilning grammatik tuzilishi va hurmatni ifodalash imkoniyatlarini qiyoslash uchun muhimdir [Brown P., Levinson S.C., Leech G.].

Dialogik muloqotda ijtimoiy masofa o‘zgarmas hodisa emas. Suhbatning boshlanishida rasmiy bo‘lgan munosabat muloqot davomida samimiylashishi, ayrim vaziyatlarda esa aksincha, rasmiy tus olishi mumkin. Ingliz tilida suhbatdoshning ismiga o‘tish, norasmiy salomlashish yoki bevosita savol berish o‘zaro yaqinlikning ortganini ko‘rsatishi mumkin. O‘zbek tilida ham dastlab siz shaklida olib borilgan muloqot keyinchalik tomonlarning kelishuviga ko‘ra sen shakliga o‘tishi mumkin. Biroq bunday o‘zgarishlar barcha vaziyatlarda bir xil talqin qilinmaydi. Masalan, ish muhitida ism bilan murojaat qilish odatiy bo‘lishi mumkin, boshqa muhitda esa rasmiy murojaatni saqlash ma’qul hisoblanadi. Shuning uchun ijtimoiy masofani faqat grammatik shakl asosida aniqlash yetarli emas; murojaatning oldingi va keyingi nutqiy vaziyat bilan aloqasi ham hisobga olinishi kerak.

Hurmatni ifodalashda so‘zlovchining kommunikativ maqsadi ham alohida ahamiyatga ega. Murojaat ba’zan suhbatdoshga hurmat ko‘rsatish uchun, ba’zan esa undan muayyan harakatni bajarishni so‘rash jarayonini yumshatish uchun ishlatiladi. Ingliz tilidagi Would you be able to review this document? ifodasi bevosita talabdan ko‘ra yumshoqroq so‘rovni bildiradi. O‘zbek tilidagi Imkoningiz bo‘lsa, ushbu hujjatni ko‘rib chiqsangiz shakli ham so‘rovni suhbatdoshning imkoniyati va xohishini hisobga olgan holda ifodalaydi. Har ikki misolda so‘zlovchi o‘z maqsadini amalga oshirish bilan birga, suhbatdoshga bosimni kamaytirishga intiladi. P.Braun va S.Levinson bunday holatlarni xushmuomalalik strategiyalari bilan bog‘laydi [Brown P., Levinson S.C.]. G.Leechning pragmatik qarashlari ham muloqotda xushmuomalalikni vaziyat va suhbatdoshga munosabat bilan bog‘liq holda tahlil qilish zarurligini ko‘rsatadi [Leech G.].

O‘zbek tilida hurmatning ifodalanishida qarindoshlik terminlarining ijtimoiy ma’nosi alohida e’tiborga loyiq. Aka, opa, amaki va xola kabi birliklar ayrim vaziyatlarda qarindoshlik munosabatidan tashqarida ham qo‘llanib, murojaatni muloyimlashtiradi yoki suhbatdosh bilan ijtimoiy yaqinlik hosil qiladi. Masalan, Opa, bu yerga qanday borishni aytib yuborasizmi? jumlasida opa birligi

suhbatdoshning qarindosh ekanini emas, balki unga hurmat bilan murojaat qilinayotganini anglatishi mumkin. Ingliz tilida shunga o‘xshash vaziyatda Excuse me, could you tell me how to get there? kabi konstruksiya ishlatilishi mumkin. Bu yerda murojaatning muloyimligi qarindoshlik terminiga emas, Excuse me iborasi va bilvosita so‘rovga asoslanadi. Mazkur holat o‘zbek tilida ijtimoiy munosabatlarni nomlovchi birliklar, ingliz tilida esa maxsus pragmatik formulalar muhim vosita bo‘lishi mumkinligini ko‘rsatadi. Shunga qaramay, bu farqni mutlaq deb bo‘lmaydi, chunki har ikki tilda murojaat usullari hududiy, avlodga xos va vaziyatga bog‘liq xususiyatlarga ega.

Murojaat va ijtimoiy masofaning shakllanishida muloqot muhiti ham muhim rol o‘ynaydi. Ta’lim muassasasida o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi murojaat shakllari, xizmat ko‘rsatish sohasidagi muloqot yoki do‘stlar o‘rtasidagi suhbat bir xil me’yorlar asosida tashkil topmaydi. Ingliz tilida akademik muhitda Professor yoki Dr. kabi unvonlar ishlatilishi mumkin, biroq ayrim ta’lim muassasalarida ism bilan murojaat qilish ham odatiy hisoblanadi. O‘zbek tilida esa ustoz, domla yoki ism bilan birga hurmat bildiruvchi birliklardan foydalanish mumkin. Bunday farqlarni tushuntirishda milliy madaniyat bilan bir qatorda, muassasaning ichki me’yorlari va muloqot ishtirokchilarining shaxsiy afzalliklari ham hisobga olinishi zarur. Demak, hurmatning lisoniy ifodasi faqat milliy an’analar bilan emas, balki konkret ijtimoiy muhit bilan ham belgilanadi.

Murojaat shakllarini qiyosiy o‘rganish tarjima va xorijiy til ta’limi uchun ham muhimdir. So‘zma-so‘z tarjima har doim ham murojaatning pragmatik ma’nosini saqlab qolmaydi. Masalan, o‘zbek tilidagi aka yoki opa birliklarini ingliz tiliga har bir holatda brother yoki sister tarzida tarjima qilish tabiiy chiqmasligi mumkin. Ayrim kontekstlarda ularni tarjimada tushirib qoldirish yoki Excuse me kabi vaziyatga mos vosita bilan almashtirish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Xuddi shuningdek, ingliz tilidagi Mr. yoki Professor shakllarini o‘zbek tiliga ko‘chirishda suhbatdoshning maqomi va vaziyatning rasmiyligi hisobga olinadi. Shu bois tarjimon faqat so‘zlarning lug‘aviy muqobilini emas, balki ular bajaradigan ijtimoiy va pragmatik vazifani ham aniqlashi kerak.

Ingliz va o‘zbek tillarida dialogik muloqotdagi murojaat, hurmat va ijtimoiy masofa o‘zaro bog‘liq pragmatik hodisalar bo‘lib, ular suhbatdoshlar o‘rtasidagi munosabatlarni shakllantirish va o‘zgartirishda muhim rol o‘ynaydi. O‘zbek tilida sen/siz qarama-qarshiligi, qarindoshlik terminlari va hurmat bildiruvchi birliklar ijtimoiy munosabatlarni ifodalashning muhim vositalari bo‘lsa, ingliz tilida murojaat shakllari, unvonlar va bilvosita kommunikativ konstruksiyalar alohida ahamiyatga ega.

Har ikki tilda lisoniy vositalarning pragmatik qiymati vaziyat, suhbatdoshlarning munosabati va so‘zlovchining kommunikativ maqsadiga qarab o‘zgaradi. Shu sababli murojaat birliklarini qiyosiy tahlil qilishda grammatik xususiyatlar bilan bir qatorda, nutqiy kontekst va ijtimoiy omillarni ham hisobga olish zarur. Bunday yondashuv ingliz va o‘zbek tillarida madaniyatlararo muloqot

kompetensiyasini rivojlantirish va tarjimada pragmatik muvofiqlikni ta’minlashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Brown R., Ford M. Address in American English // Journal of Abnormal and Social Psychology. 1961. – Vol. 62, No. 2. – P. 375-385.
2. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
3. Leech G. The Pragmatics of Politeness. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 343 p.

MUNDARIJA

I SHO'BA. TIL TARAQQIYOTINING DERIVATSION QONUNIYATLARI	
X.Z.Xayrullayev, IYERARXIK MUNOSABAT XUSUSIDAGI AYRIM MULOHAZALAR……	*3*
B.N.Turniyazov, SAMARQAND DERIVATOLOGIYA MAKTABI……	*7*
Д.Ш.Сафин, ПЕРЕХОД НЕОЛОГИЗМОВ МЕЖДУ РАЗЛИЧНЫМИ ДИСКУРСИВНЫМИ СФЕРАМИ НЕМЕЦКОГО ЯЗЫКА……...	*15*
N.Buronova, DERIVATOLOGY IN LANGUAGE EDUCATION: THEORETICAL FOUNDATIONS AND EMERGING TECHNOLOGIES……	*20*
M.X.Zayniyeva, MATN DEREVATSIYASIGA DOIR AYRIM QARASHLARGA MUNOSABAT……	*25*
Sh.R.Berdiqulova, INGLIZ VA O'ZBEK TILLARIDA DERIVATSIYA: QIYOSIY-TIPOLOGIK TAHLIL……...	*30*
У.Н.Бобоев, ФРАНЦУЗ МЕДИАДИСКУРСИДА ДЕРИВАЦИОН МОДЕЛЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ-ПРАГМАТИК ХУСУСИЯТЛАРИ……	*35*
M.A.Rustamov, O'ZBEK TILIDA UNDALMALI GAPLARNING DERIVATSION-SINTAKTIK XUSUSIYATLARI……	*42*
D.A.Ergasheva, FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING SHAKLLANISHI VA TARAQQIYOT BOSQICHLARI HAMDA ULARNING YUZAGA KELISHIDA MUHIM O'RIN TUTUVCHI OMILLAR……	*51*
G.I.Xazratqulova, ZAMONAVIY O'ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLARNING SEMANTIK VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI……..	*58*
M.A.Xidirova, INGLIZ TILIDA JUFTTUYOQLILAR ZOONIMLARINING ONOMASIOLOGIK MOTIVATSIYASI VA NOMINATSIYA MODELLARI……	*61*
G.S.Abdullayeva, INGLIZ TILI INTERNET-KOMMUNIKATSIYASIDA NEOLOGIZMLARNING YASALISH USULLARI VA ULARNING STRUKTUR-SEMANTIK TASNIFI……	*75*

N.A.Rasulov, COGNITIVE AND DERIVATIONAL ASPECTS OF CAUSATIVE VERB CONSTRUCTIONS IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY DISCOURSE (BASED ON WILLIAM GOLDING’S “LORD OF THE FLIES” AND O‘TKIR HOSHIMOV’S “IKKI ESHIK ORASI”)…….	*81*
J.Muqumov, SUN’IY INTELLEKT YARATGAN O‘ZBEKCHA MATNLARDA SO‘Z YASALISHI VA INSON HAMDA GENERATIV MODEL MATNLARINING QIYOSIY TAHLILI……..	*87*
S.N.Duskarayeva, DERIVATSION QONUNIYATLARNING TARIXIY-QIYOSIY TADQIQI: «MUHOKAMAT UL-LUG‘ATAYN» ASOSIDA…….	*91*
O.S.Eshboyeva, TRANSFORMATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR……..	*99*
II SHO‘BA. SISTEM VA STRUKTUR TILSHUNOSLIK MUAMMOLARI	
Т.А.Бушуй, НЕОЛОГИЧЕСКАЯ ЛЕКСИКА РУССКОГО ЯЗЫКА В СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРНЫХ РЕСУРСАХ…….	*102*
Sh.N.Turniyazova, ICHKI NUTQNING SHAKLLANISHIDA EKSTRALINGVISTIK OMILLARNING TA’SIRI……	*107*
N.J.Sulaymanova, S.A.Hamroyev, DEYKSIS HODISASINING TILSHUNOSLIKDAGI TALQINI VA UNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI……	*111*
D.Sh.Mamirova, REKLAMA DISKURSIDA ADRESANT-ADRESAT MUNOSABATLARINING DEYKTIK IFODALANISHI…….	*117*
А.В.Фалеева, ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКОЕ ОПИСАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ ВАРИАТИВНОСТИ АНГЛИЙСКИХ КОЛЛОКВИАЛИЗМОВ В ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ……	*124*
III SHO‘BA. KOGNITIV, PRAGMATIK TILSHUNOSLIK MASALALARI	
D.Sh.Mamirova, PSIXOLOGIYANING REKLAMA MATNLARIGA BEVOSITA TA’SIRI……	*128*
M.A.Rustamov, O‘ZBEK TILIDA UNDALMALARNING LEKSIK-SEMANTIK VA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI……	*133*
D.S.Turaeva, O‘ZBEK VA KOREYS AN’ANAVIY HIKOYALARI ASOSIDA KOREYS TILI DARSLARIDA MADANIYATLARARO KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH……	*143*

M.M.Cho‘liyeva, O‘ZBEK TILIDA SODDA GAPNING STRUKTUR XUSUSIYATLARI……	*150*
F.Sadinov, VETERINARIYA TERMINLARINI O‘RGANISHGA DOIR TUSHUNCHALAR……	*159*
A.Mirzakulov, THE ROLE OF LEXICAL TRANSFORMATIONS IN SIMULTANEOUS INTERPRETING STRATEGIES……..	*162*
Sh.T.Normo‘minov, TIL VA SHAXS MUSHTARAKLIGI: BORLIQ MANZARASINING O‘ZBEK TILIDAGI MILLIY-MADANIY TALQINI……	*167*
L.A.Ibragimova, DONOLIK VA NODONLIK KONSEPTLARINING O‘ZBEK MAQOLLARIDA DISKURSIV-PRAGMATIK VOQELANISHI……..	*175*
A.Karimov, VERBAL AND NON-VERBAL PREDICATE FORMATION IN ENGLISH AND UZBEK……	*179*
M.A.Nematova, O‘ZBEK TILIDAGI RITORIK SO‘ROQ GAPLARNING MANIPULYATIV VA ILLOKUTIV KUCHI……..	*187*
I.T.Xalimbekov, O‘ZBEK INTERNET NASHRLARIDA NUTQIY ETIKET BIRLIKLARINING LINGVOPRAGMATIK TASNIFI…….	*190*
IV SHO‘BA. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MATN NAZARIYASI VA TA’LIM USLUBIYATI MASALALARI	
G.Y.Xoliqulova, SINTAKTIK ALOQA VA SINTAKTIK MUNOSABATLARNING FARQLANISHI HAMDA STATIK-SINTAKTIK MUNOSABATNING NAZARIY TALQINI……..	*198*
G.Rahmatova, SO‘ROQ GAPLARNING JAHON VA O‘ZBEK TILSHUNOSLIGIDAGI O‘RNI……	*206*
S.Sh.Abdurahmonova, BADIIY MATNDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING USLUBIY FUNKSIYASI……..	*211*
N.S.Sadinova, ISMLAR VA LAQABLAR SO‘Z O‘YINI HOSIL QILUVCHI VOSITA SIFATIDA……..	*215*
A.R.Ibodullayeva, LEKSIK BIRLIKLARDA MA‘NO KENGAYISHI VA TORAYISHINING BADIIY IFODASI……	*120*
S.J.Daminova, GAP VA UNING TAHLIL USULLARI XUSUSIDA……	*223*
D.G‘.Xayitboyeva, HOZIRGI O‘ZBEK TILIDA FONETIK HODISALARNING NAMOYON BO‘LISH XUSUSIYATLARI…….	*226*
A.A.Jabbarov, MONOPREDIKATIV NOMINATIV GAPLARDA IMPERATIV MODALIK SEMANTIKASI……..	*232*

A.M.Turobov, KICHIK SINTAKSIS TUSHUNCHASI VA UNING ILMIY MOHIYATI……	*235*
D.Z.Abdullayeva, JAHON VA MILLIY LEKSIKOGRAFIYA TARIXI: GLOSSARIYLARDAN RAQAMLI DAVRGACHA BO‘LGAN EVOLUTSIYA VA METODOLOGIK AN’ANALAR……	*241*
D.I.Sattorova, ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA NOMINATSIYA NAZARIYASI……..	*246*
N.G.Sodikova, PERFEKT SHAKLI ORQALI IFODALANGAN ASPEKTUAL MA’NOLARNING O‘ZBEK TILIDA BERILISHI……	*250*
M.Sh.Abriyeva, O‘ZBEK TILIDA ANTONIMLARNING QO‘LLANISH XUSUSIYATLARI……	*255*
D.R.Jo‘rayeva, ZAMONAVIY INGLIZ TILI GAP TARKIBIDA TO‘LDIRUVCHI VA UNI YUNKSION MODELLARDA SINTAKTIK TAHLIL QILISH……..	*264*
N.M.Suleymanova, GAPNING NOMINATIV VA PROPOZITSIONAL STRUKTURALARI HAMDA ULARNING O‘ZARO MUNOSABATI……	*267*
H.T.Zubaydullayeva, ATOV VA INFINITIV GAPLARNING O‘ZBEK VA INGLIZ BADIIY MATNDAGI SINTAKTIK-SEMANTIK XUSUSIYATLARI……	*272*
Ш.Д.Хасанова, ПРОБЛЕМЫ СИСТЕМНОЙ И СТРУКТУРНОЙ ЛИНГВИСТИКИ: СОВРЕМЕННАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ ЯЗЫКОВОЙ СИСТЕМЫ И ВЫЗОВЫ ЦИФРОВОЙ ЭПОХИ……	*275*
D.G‘.Xayitboyeva, ENANTISEMA HODISASI VA UNING TILSHUNOSLIKDAGI O‘RNI……	*283*
N.N.Zubaydova, LOKATIV BIRLIKLARNI O‘RGANISHDA DISTRIBUTIV, TRANSFORMATSION VA SINTAKSEMIK TAHLIL USULLARINING SAMARASI……	*285*
А.В.Фалеева, ЛЕКСИЧЕСКАЯ СОЧЕТАЕМОСТЬ КОЛЛОКВИАЛИЗМОВ В СОВРЕМЕННЫХ ЭЛЕКТРОННЫХ АНГЛИЙСКИХ СЛОВАРЯХ: ПРИНЦИПЫ ОПИСАНИЯ И СИСТЕМАТИЗАЦИИ……...	*294*
Т.А.Бушуй, ПРИНЦИПЫ ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЭТИМОЛОГИЧЕСКОЙ ИНФОРМАЦИИ В ЭЛЕКТРОННЫХ СЛОВАРЯХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА……..	*298*

М.Х.Зайниддинов, СОДДА ГАПНИНГ ГЕРМЕНЕВТИК МАЗМУНИ ХУСУСИДА…….	*303*
Е.В.Фалеева, ЛЕКСИЧЕСКАЯ КОНКУРЕНЦИЯ АНГЛИЙСКИХ НЕОЛОГИЗМОВ: ФАКТОРЫ УЗУАЛИЗАЦИИ И СТАБИЛИЗАЦИИ НОВЫХ НОМИНАЦИЙ……	*307*
Е.В.Фалеева, НОВЫЕ НОМИНАЦИИ ЭМОЦИОНАЛЬНЫХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ СОСТОЯНИЙ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ…….	*312*
V SHO‘BA. KOGNITIV, PRAGMATIK TILSHUNOSLIK MASALALARI	
G.Rahmatova, SO‘ROQ GAPLARNING NUTQIY AKT SIFATIDAGI PRAGMATIK XUSUSIYATLARI (O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARI MISOLIDA)…….	*315*
M.Saloxiddinov, PAREMIOLOGIK BIRLIKLARNING LINGVISTIK DUNYOQARASHNI IFODALASHDAGI AKSIOLOGIK VA LINGVOMADANIY XUSUSIYATLARI……	*323*
М.Салохиддинов, НОРМАТИВНЫЕ И ДИСКУРСИВНЫЕ ОСОБЕННОСТИ АКСИОЛОГИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ В ЛИНГВИСТИЧЕСКОМ МИРОВОЗЗРЕНИИ…….	*326*
M.Salokhiddinov, THE AXIOLOGICAL DIMENSION OF THE LINGUISTIC WORLDVIEW: A CROSS-CULTURAL ANALYSIS OF SEMANTIC AND PRAGMATIC CHARACTERISTICS……	*333*
M.T.Allayorova, OBRAZLI TOPONIMLARNING MOTIVATSIYASI VA FUNKSIONAL XUSUSIYATLARI: LINGVISTIK VA AKSIOLOGIK TAHLIL……..	*335*
A.U.Xamrakulova, A LINGUACULTURAL CONTRASTIVE ANALYSIS OF NATURE DESCRIPTIONS IN ENGLISH AND UZBEK…….	*339*
F.Z.Axmadova, INGLIZ, RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA OLAMNING LISONIY MANZARASI SHAKLLANISHIDA LINGVOKOGNITIV YONDASHUVNING O‘RNI……...	*347*
M.U.Israilova, O‘ZBEK TILIDA DEYKSIS HODISASINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI……..	*351*
S.K.Eshimova, METAFORANING TASNIFIY MEZONLARI……	*356*
D.X.Giyasova, KONSEPT TUSHUNCHASI VA UNING STRUKTURAVIY YADRO–PERIFERIYA MODELI……...	*359*

E.F.Guliyeva, O‘ZBEK TILIDA METAFORIK KONSEPTUALLASHUV VA PRAGMATIK PRESUPPOZITSIYA UYG‘UNLIGI……..	*367*
B.Ergasheva, INGLIZ VA O‘ZBEK LINGVOMADANIYATIDA TRANSPORT VOSITALARINING RAMZIY MA’NOLARI……..	*371*
N.N.Archabayeva, POETIK MATNDA LINGVOTEJAMKORLIKNI TA’MINLOVCHI KOGNITIV MEXANIZMLAR……..	*376*
L.V.Nabiyeva, NUTQIY MULOQOT NAZARIYASIDA KOMMUNIKATIV “STRATEGIYA” VA “TAKTIKA” TUSHUNCHALARINING NAZARIY ASOSLARI……..	*381*
N.Maxammadjonov, ULUG‘BEK HAMDAMNING “LOLA” HIKOYASIDA MAQSAD KONSEPTINING LINGVOKOGNITIV IFODALANISHI…….	*386*
Z.Ergasheva, THEORETICAL AND CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF HUMAN–ARTIFICIAL INTELLIGENCE COMMUNICATION FROM PRAGMALINGUISTIC AND DISCOURSE-ANALYTICAL PERSPECTIVES……..	*391*
F.X.Mustofoqulov, NORMANDIYADAGI XRONOTOPONIMIK TURIZM OBYEKTI NOMLARINING MADANIY KOD SIFATIDAGI ROLI……	*397*
T.A.Bushuy, G.O.Abdurahmonova, O‘ZBEK TILIDA OLAMNING FRAZEOLOGIK MANZARASINING TUZILISHI.	*401*
D.X.Giyasova, JON GOLSUORSINING «THE MAN OF PROPERTY» ROMANIDA INSONPARVARLIK KONSEPTINING FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR ORQALI BERILISHI……	*415*
N.Sulaymanova, KOGNITIV LINGVISTIKADA KONSEPTUAL METAFORA, FREYM VA PROTOTIPLARNING LISONIY DUNYOQARASHNI SHAKLLANTIRISHDAGI O‘RNI……..	*431*
N.R.To‘xtayeva, UNDOVLARNING PRAGMATIK XUSUSIYATLARI……	*437*
M.F.Tursunmuratova, O‘ZBEK OG‘ZAKI NUTQIDA TOVUSH O‘ZGARISHLARINING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI……	*442*
Z.O.Qurbonov, VERBAL VA NOVERBAL BIRLIKLAR UYG‘UNLIGIDA PRAGMATIK MA’NONING SHAKLLANISHI….	*447*
А.А.Яхшиев, СЎЗЛАШУВ НУТҚИ ВА УНИНГ ДИАЛОГИК ХИЛМА-ХИЛЛИГИ……..	*453*

В.В.Гофурова, МЕЖКУЛЬТУРНАЯ КОММУНИКАЦИЯ В ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЕ: КОГНИТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ…….	*462*
D.N.Sindarova, ПАРЕМИОЛОГИК МАТНЛАРНИНГ ШАКЛЛАНИШ ВА ВУЖУДГА КЕЛИШ ХУСУСИЯТЛАРИ…..	*467*
U.M.Rashidova, O‘ZBEK TILI FRAZEOLOGIZMLARINING KOMMUNIKATIV-PRAGMATIK XUSUSIYATLARI……..	*474*
Л.Э.Холмурадова, *М.А.Рахимова*, КУЛЬТУРНАЯ КОННОТАЦИЯ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ И ИХ РУССКИХ СООТВЕТСТВИЙ……..	*481*
М.Ю.Тилляева, КУЛЬТУРНО ЗНАЧИМЫЕ НОМИНАЦИИ АДРЕСАТА В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ОБЩЕНИИ……..	*486*
VI SHO‘BA. ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MATN NAZARIYASI VA TA’LIM USLUBIYATI MASALALARI	
R.T.Rustamov, ZAMONAVIY TILSHUNOSLIKDA MORFEMIK ILOVALARNING O‘RNI VA ULARNI AVTOMATLASHTIRISH - ZAMON TALABI…….	*492*
S.T.To‘xtamisheva, O‘ZBEK TILIDAGI AFFIKSAL SO‘Z YASALISHINI KOMPYUTERDA MODELLASHTIRISH……..	*496*
S.Erkinova, ZAMONAVIY O‘ZBEK TILIDA NEOLOGIZMLAR VA ULARNING QO‘LLANILISHI…….	*499*
X.Buriyev, O‘ZBEK TILI KORPUSIDA MORFOLOGIK ANNOTATSIYALASHNING NAZARIY ASOSLARI……..	*504*
VII SHO‘BA. TIL VA ADABIYOT NAZARIYASI	
I.M.Pardayeva, ISKANDAR OBRAZINING TARIXIY-ADABIY GENEZISI VA SHARQ ADABIYOTIDAGI BADIIY TRANSFORMATSIYASI…….	*510*
F.B.Komilova, I.M.Pardayeva, XVI–XIX ASR INGLIZ VA FRANSUZ ADABIYOTIDA AMIR TEMUR OBRAZI: TARIXIY SHAXSDAN BADIIY TALQINGACHA……..	*517*
M.A.Xalova, HALIMA AHMEDOVA LIRIKASIDA KO‘NGIL, ISHQ VA YUHIYAT TALQINI……..	*521*
T.Y.Oydinov, FONEMA TAVSIFIGA OID UMUMIY TILSHUNOSLIKDAGI NAZARIYALAR…….	*526*
M.A.Xalova, O‘ZBEK XALQ ERTAKLARIDA GENDER XUSUSIYATLARI VA AYOL DUNYOQARASHINING BADIIY IFODASI……..	*531*

F.Quldosheva, MATNSHUNOSLIK VA MANBASHUNOSLIKNING DOLZARB MUAMMOLARI……..	*535*
D.Xushnudova, KOMPYUTER O‘YINLARI VA SUN’IY INTELLEKT: ZAMONAVIY TEXNOLOGIYALARNING RIVOJLANISHI……	*539*
M.B.Akabirova, ADABIYOT NAZARIYASINING TALABALAR TANQIDIY TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISHDAGI ILMIY-DIDAKTIK SALOHIYATI……..	*543*
T.Allayarov, JAMOAT SALOMATLIGI TEXNIKUMI O‘QITUVCHILARINING KLINIK KASBIY KOMPETENSIYASINI SIMULYATSION TA’LIM TEXNOLOGIYASI ORQALI RIVOJLANTIRISH……..	*553*
M.Sh.Mardiyeva, FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNI TARJIMA QILISHDA ILMIY NAZARIY YONDASHUV……	*561*
N.Quldosheva, BADIIY MATN TARJIMASIDA LINGVOMADANIY MUAMMOLARNING IFODALANISHI……..	*565*
N.Ne’matova, KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANING LINGVODIDAKTIK VA NEYRODIDAKTIK XUSUSIYATLARI…..	*568*
F.X.Shukurova, KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYANI RIVOJLANTIRISHDA BADIIY HIKOYALARNING O‘RNI……..	*574*
M.Sobirova, KO‘P TILLI TERMINOLOGIYA VA TARJIMA MUAMMOLARI……	*578*
Sh.A.Sayfiyeva, TOPONIMLAR TARJIMASIDA TRANSLITERATSIYA VA TRANSKRIPSIYA MASALALARI……..	*583*
M.B.Akabirova, TALABALARDA TANQIDIY TAFAKKURNI INGLIZ TILIDAGI QISQA HIKOYALAR TAHLILI ORQALI RIVOJLANTIRISH……	*587*
H.A.Aslanova, NAVOIYNING “MUNSHAOT” ASARIDA BADIUZZAMONGA BAG‘ISHLANGAN MAKTUBLARGA MUNOSABAT……..	*597*
Z.I.Azimova, LINGUACULTUROLOGICAL ASPECTS OF SYMMETRY AND ASYMMETRY IN ENGLISH AND UZBEK LITERARY TEXTS……	*601*
XURSHID DO‘STMUHAMMADNING “BOZOR” ROMANIDA NUTQ INDIVIDUALLIGINING LINGVISTIK XUSUSIYATLARI…	*604*

D.O.Bekmirzayeva, JEFRI CHOSERNING “KENTERBERI HIKOYALARI” ASARIDA HIKOYAT JANRINING POETIK XUSUSIYATLARI (QOLIBLI HIKOYALASH, FABLIO VA IJTIMOIY TABAQALAR HAJVI)……	*609*
F.U.Axtamova, “MAJOLIS UN-NAFOIS” VA “THE LIVES OF THE ENGLISH POETS” (“INGLIZ SHOIRLARINING HAYOTI”) ASARLARIDA XRONOLOGIK VA KOMPOZITSION QURILISHNING O‘ZIGA XOS JIHATLARI……	*613*
G.I.Kurbonova, METAMORFOZA TUSHUNCHASINING NAZARIY ASOSLARI……	*618*
O.M.Jalilov, INGLIZ VA O‘ZBEK FOLKLOR JANRLARINING LISONIY TUZILISHI VA JANR HOSIL QILUVCHI BELGILAR……	*622*
Sh.S.Xo‘janiyazova, ALISHER NAVOIYNING “SAB’AI SAYYOR” DOSTONIDAGI TURKIY QATLAMGA DOIR SOMATIZMLAR…..	*627*
O.S.Muhammadjonov, SURVIVING WITHOUT HEALING: THE ARTISTIC REPRESENTATION OF TRAUMA IN COLSON WHITEHEAD’S ZONE ONE……	*634*
ABDURAHMON JOMIYNING “YUSUF VA ZULAYHO” DOSTONIDA OBRAZLAR TIZIMI VA MOHIYATI……	*640*
A.A.Butayev, “ULUG‘BEK XAZINASI” ROMANIDAGI TURKIY LEKSIKA……	*644*
A.K.Uzakova, LEXICAL VALENCY AND THE TRANSFORMATION OF PHRASEOLOGICAL UNITS IN ENGLISH LITERARY PROSE……	*652*
A.K.Uzakova, LEXICAL CHOICE AND THE DEVELOPMENT OF CHARACTER VOICE IN ENGLISH LITERARY PROSE……	*657*
G.G.Uzakova, VILYAM SHEKSPIRNING HAMLET VA ABDURAUF FITRATNING ABULFAYZXON TRAGEDIYALARIDA HOKIMIYAT LEGITIMLIGI VA SIYOSIY FOJEA POETIKASI……	*662*
M.F.Zayniddinov, ABDULLA QAHHOR IJODIDA KINOYANING BADIIY-ESTETIK FUNKSIYASI……	*670*
B.X.Qodirova, THE FORMATION OF AMIR TEMUR’S IMAGE IN THE EUROPEAN HISTORICAL AND LITERARY CONSCIOUSNESS……	*673*

O.Eshboyeva, Sh.Nurullayeva, TILSHUNOSLIKDA DERIVATSION QONUNIYATLARNING O‘RNI……	*684*
I.A.Malikova, O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA NUTQ HOSIL QILISH VA IDROK ETISHNING KOGNITIV-NEYROFIZIOLOGIK MEXANIZMLARI……	*688*
F.H.Nurmanov, FOLKLOR VA SHEVAGA XOS MATNLARDA DERIVATSION JARAYONLARNING LISONIY TADQIQI……	*696*
O.S.Eshboyeva, S.A.Abdullayeva, TRANSFORMATSIYA TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI HAQIDA AYRIM MULOHAZALAR……	*701*
M.N.Narziyev, MADANIY KONSEPTLARNING TUZILISHI VA DINAMIKASI……	*705*
S.Sh.Mukhamedjanov, LINGUISTIC REALIZATION OF NEGATIVE EVALUATION IN ENGLISH: A STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS……	*708*
F.F.Ziyadullayeva, SVETLANA ALEKSIYEVICHNING “URUSHNING AYOLDAN YIROQ QIYOFASI” ASARIDA AYOL TAQDIRI VA HUJJATLI NASR POETIKASI……	*713*
O.N.Nuraliyeva, MODERN SHE’RIYATDA IQLIM FENOMENI….	*716*
A.A.Butayev, ODIL YOQUBOVNING “ULUG‘BEK XAZINASI” ROMANIDA ARABCHA O‘ZLASHMALAR……	*719*
O.S.Eshboyeva, TRANSFORMATSIYA HODISASINING O‘RGANILISHIGA DOIR AYRIM MULOHAZALAR……	*726*
H.Axmedova, INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA DIALOGIK MULOQOTDA MUROJAAT, HURMAT VA IJTIMOIY MASOFANING IFODALANISHI……	*730*

ZAMONAVIY TILSHUNOSLIK VA DERIVATSION QONUNIYATLAR

Respublika ilmiy-amaliy anjumani
MATERIALLARI
Samarqand shahri, 2026-yil, 16-oktabr

Muharrir: G.Rahimova
Musahhih: Z.Usmanova
Tex.muharrir: H.Amirdinov

Nashriyot tasdiqnomasi:
№ 1243-7560-5999-432c-2125-1811-8655
Bosmaxona tasdiqnomasi:
№ 8376-525f-572d-f37b-0fd6-3529-7957

2026-yil 14-mayda bosishga ruxsat etildi:
Ofset bosma qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84$_{1/8}$.
“Times” garniturasi. Raqamli bosma usulda bosildi.
Hisob-nashriyot t.: 26,0. Shartli b.t. 19,0.
Adadi 10 nusxa. Buyurtma №16/05.

SamDCHTI tahrir-nashriyot bo‘limida chop etildi.
Manzil: Samarqand sh., Bo‘stonsaroy ko‘chasi, 93.